

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XV, sv. 1, br. 29

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Adnan Čirgić (Podgorica)
Vukić Pulević (Podgorica)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljic (Osijek)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)
Suada A. Džogović (Peć)

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Sekretar Redakcije
Novica Vujović

Cetinje, 2022.

Izvorni naučni rad

UDK811.163.4'282(497.16Podgorica)

Mate KAPOVIĆ (Zagreb)

Filozofski fakultet – Zagreb

mkapovic@ffzg.hr

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

AKCENTUACIJA IMENIČKIH *O*-OSNOVA MUŠKOGA RODA U PODGORICI

U članku se detaljno, sinhronijski i dijahronijski, kroz koncept akcentuacijskih paradigama (A, B, C), opisuje akcentuacija staroštokavskog govora Podgorice u Crnoj Gori – uključujući govor svih generacija. Podgorički se akcenatski sistem pritom uspoređuje s nekim drugim crnogorskim i štokavskim govorima.

Ključne riječi: *akcentuacija, akcenat, staroštokavski, štokavski, Podgorica, crnogorski*

Uvod¹

*Podgòrica*² (bivši *Titogrād*) je najveći i glavni grad Crne Gore. Ima oko 250 hiljada stanovnika s okolicom, što čini oko trećinu stanovništva Crne Gore. U ovom ćemo radu (koji je prvi dio širega opisa akcentuacije Podgorice) prikazati savremeni podgorički akcentuacijski sistem *o*-osnovâ muškoga roda (dakle, imenicâ tipa *grād – grâda*) u okviru morfologije, pri čemu ćemo uz sinhronijski opis i analizu pružiti i osnovna dijahronijska objašnjenja. Izvor crnogorske jezičke građe u ovom članku je Adnan Čirgić, jedan od autorâ, koji je, osim što je i sâm izvorni govornik podgoričkoga govora, za potrebe ovoga rada vršio dodatna terenska ispitivanja (uglavnom u Podgorici, ali i drugde usporedbe radi). Mate Kapović je, s druge strane, autor akcentološke analize u članku, a sasvim je marginalno i sâm, na svoje uši, opažao neke detalje u podgoričkom govoru.

¹ Mate Kapović je 22. februara 2022. na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju predstavio prvu verziju ovoga rada u predavanju „Akcentuacija imenskih *o*-osnova u Podgorici“. Autori zahvaljuju Mislavu Beniću na vrlo pažljivom čitanju prve verzije ovoga rada.

² Mladi je akcenat *Pòdgorica*, pod uticajem novoštokavskoga *Pòdgorica*.

U radu se opisuje savremeni podgorički govor, onako kako se danas govori, s tim da se uz govor mlađih govornika redovito opisuje i govor (naj)starijih govornika takođe. Jezik podgoričkih muslimana, kao i akcenat, opisan je djelimično u Čirgić, 2007 u okviru opšteg dijalektološkog opisa prema tradicionalnom dijalektološkom upitniku³, a ovđe će biti opisan puno detaljnije u skladu s modernom slavističkom akcentološkom praksom. Akcenat podgoričkoga govora zaslužuje pažnju iz više razlogâ – riječ je o razmjerno arhaičnom staroštokavskom govoru⁴, koji je osim dijalektološki zanimljiv i sociolingvistički, s obzirom na to da je riječ o govoru glavnoga grada, koji samim time uživa određeni prikriveni prestiž⁵ iako ga službena standardologija tako ne doživljava i ne tumači. Podgoričkim akcentom govori većina ljudi rođenih u Podgorici, čak i ako im roditelji nijesu Podgoričani. Iako je crnogorski standardni akcenat tradicionalno zasnovan na novoštokavskoj akcentuaciji, kao i u drugim štokavskim standardima (u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji), posebnost je Crne Gore što velik dio zemlje ima staroštokavski (fonetski arhaičan, u većini pozicijâ nepovučen) akcenat (npr. staroštokavski *motika* ili *čitām* a ne novoštokavski *mòtika* ili *čitām*), uključujući i glavni grad Podgoricu, te je taj akcenat ne samo opštepoznat no čak, kako već rekosmo, i na neki način (neslužbeno) prestižan pa se često čuje i u zvaničnoj upotrebi, na televiziji i sl. Treba napomenuti da je govor većine crnogorskih najvećih gradova (osim *Podgòricē*, tu su i *Cet̃nje*⁶, *Būdva*, *Bār*, *Kot̃or*, *Ŭlc̃nj*) staroštokavski. Staroštokavski akcenat u Crnoj Gori nije prestižan time što će to priznati ijedan preskriptivist ili što će se to službeno podučavati na nastavi jezika, ali jest time što će neki staroštokavci, premda ne svi, njime relativno slobodno govoriti u javnosti i što im neće biti neugodno tako govoriti na televiziji i u najslužbenijim prilikama⁷. Tim više je od interesa da se podgorički akcenat i opiše – ne samo iz dijalektoloških i akcentoloških poriva, no i iz sociolingvističkih pa potencijalno i standardoloških razloga.

³ Sâm autor napominje da „ovaj sistem nije opisan“ (Čirgić, 2007: 23).

⁴ Za crnogorski staroštokavski akcenat usp. npr. Čirgić, 2017: 77–88 ili Kapović, 2015: 716–717. Zanimljivo je da se odmah severno od Podgorice nalaze i plemena Kući, Bratonožići i Piperi, de se čuva najstariji tip govora, s čuvanjem oksitoneze i u tipovima kao *sramotā*, *trāvā*, tj. u otvorenoj ultimii pod kračinom (usp. za Piperi Стевановић, 1940).

⁵ Usp. Trudgill, 2000: 74.

⁶ U daljnjem tekstu ćemo u primjerima <nj> pisati kao <ń>, a <lj> kao <ļ>, tradicionalnim dijalektološkim simbolima.

⁷ Usporedbe radi, staroštokavski se akcenat u Hrvatskoj javlja praktički samo u dijelovima Slavonije i Baranje (usp. npr. Kapović, 2008), no riječ je o ruralnom (šokačkom) akcentu bez puno prestiža, za koji većina stanovništva Hrvatske van Slavonije ni ne zna da postoji. U Srbiji je postojanje staroštokavskoga akcenta u kosovsko-resavskom dijalektu i torlačkom na jugu Srbije i te kako poznato, no takav je akcenat izrazito neprestičan zbog dominacije novoštokavskog Beograda (usp. npr. Petrović, 2015).

U radu ćemo prvo opisati distribuciju siline i kvantitete u Podgorici te opštih karakteristika akcenta (preskakanje akcenta, predsonantsko duženje, akcenat na jatu...), a potom ćemo prijeći na opis akcenta u morfologiji, pri čemu ćemo se služiti modernim slavističkim opisom pomoću akcenatskih paradigama (akcenatska paradigma A, B i C). Podgorički ćemo akcenat pri tom uspoređivati i s nekim drugim crnogorskim, štokavskim i južnoslavenskim govorima te, kako je već rečeno, davati i osnovne informacije o istorijskom razvitku podgoričkoga akcenta.

Akcenatski sistem

Akcenatski sistem Podgorice je tipičan crnogorski staroštokavski sistem. Ima slobodno mjesto siline i akcenat može stajati na bilo kojem slogu u riječi uz izuzetak kračine zadnjeg otvorenog sloga, đe akcenat stoji samo izuzetno i to gotovo isključivo nakon predakcenatske dužine. Svi slogovi mogu biti i kratki i dugi – ispred, pod i iza akcenta. U sistemu nema opozicije po tonu, a dugi se naglašeni slog fonetski dominantno izgovara silazno (što odgovara dugom silaznom akcentu u tonskim štokavskim govorima) premda rjeđe može imati i fonetski ravan ili uzlazan ton. Akcente i dužine ćemo označavati onako kako se uobičajeno označavaju u južnoj slavistici, iako bi se, s obzirom na izostanak tonske opozicije (stare opozicije cirkumfleksa i neoakuta nema, a nova novoštokavska tonska opozicija u Podgorici nije nastala), mjesto akcenta i dužina mogli označavati i posebnim znakovima (npr. 3^{jd} *trč̣ḷi* a ne tradicionalno 3^{jd} *trčḷi*).

Primjeri za kratki akcenat u svim pozicijama (bez predakcenatskih i zaakcenatskih dužina) su: *jägoda*, *lopäta*, *gospoḍin* (u otvorenoj ultimi toga akcenta, osim izuzetno, nema iza kračine). Primjeri za dugi akcenat u svim pozicijama (bez predakcenatskih i zaakcenatskih dužina) su: *plâceno*, *prodâmo*, *odozdô*. Primjeri za predakcenatske dužine u svim pozicijama su: *nāròd*, *nāròdi*, *strīkò* (samo u vrlo specifičnim slučajevima ispred otvorene kratke ultime), *vrīštīm*, *vrīštīmo*. Primjeri za zaakcenatske dužine⁸ u svim pozicijama su: *òblāk*, *òblāka*, *gen^{mn} đěvojākā⁹*, *gen^{mn} bratānīcā*. Akcenat vrlo često preskače na proklitiku (koja time prestaje biti proklitika): *ù grād*, *ù planinu* (kod starijih se još javljaju i likovi kao *prěko svīta* [kod muslimana, koji su izvorno ikavci kod dugih slogova¹⁰], te *prěko dāna*, s preskakanjem na poče-

⁸ Znak kračine (˘) u radu koristimo samo u rijetkim slučajevima kako bismo naglasili da se odista radi o kračini a ne o dužini (npr. u nekim primjerima u kojima bi se teoretski mogla očekivati dužina).

⁹ Napomenimo ovđe da je podgoričko *v* zapravo aproksimant [v].

¹⁰ Danas je taj muslimanski ikavizam tek sporadično obilježje najstarijih govornika.

tak dvosložnog prijedloga, a postoje i oblici kao *nīza strānu*¹¹ – danas se kod dvosložnih prijedloga javlja i mlađi tip kao *međū noge*, đe se akcenat stavlja inovativno na drugi slog prijedloga, analogijom prema tipu *ū noge te okō vrāta, okō grāda*¹²). Preskakanje akcenta nije sinhronijski predvidljivo, usp. *vrāt – zā vrāt* ali *znām – ne znām*, no može se donekle odrediti kategorijalno (npr. javlja se u imenicâ dugoga sloga muškog roda u nominativu/akuzativu, ali ne i u 1^{id} prezenta glagolâ). Iako se javlja i u nekim inovativnim primjerima i mada je u nekim aspektima došlo do preustroja sistema, preskakanje je u najvećem broju slučajeva arhaizam, tj. potiče iz praslavenskoga.

Istorijski gledano, desile su se sljedeće promjene. Akcenat se fonetski povukao iz zadnjeg otvorenog kratkog sloga, koji je u crnogorskim govorima ošetljiviji od zadnjeg zatvorenog sloga koji lakše čuva stari akcenat¹³: usp. npr. stari akcenat *sramotā* u Piperima, Bratonožićima i Kućima iznad Podgorice, ali *sramōta* < *sramotā* s povučenim akcentom u Podgorici. Kako se stari akcenat u otvorenoj kratkoj ultimi čuva u samo dvije oaze – jednoj u Boki¹⁴ i drugoj iznad Podgorice¹⁵, ne treba čuditi što je akcenat u toj poziciji i u Podgorici povučen. Tu treba napomenuti da je čak i za one crnogorske staroštokavske govore u kojima akcenat nije niđe povučen fonetski tipično da se akcenat sa zadnjeg otvorenog kratkog sloga u nekim slučajevima miče analogijom – tj. ako i ne postoji fonetska dezoksitoneza, postoji tendencija analoške dezoksitoneze. Ošetljivost se oksitoneze u tom položaju, dakle, rješava na drugi, nefonetski, način. Tako npr. u Piperima prema očekivanom starom *sedlō* imamo ipak mlađe *sēlo*¹⁶ analogijom prema nom^{mn} *sēla* (stari je obrazac *selō – nom^{mn} *sēla). Takve su analoške promjene vjerovatno prethodile fonetskoj retrakciji kratkog akcenta s otvorene ultime i u istoriji podgoričke akcentuacije iako ne možemo biti sigurni u to.

Povučeni akcenat je poopšten i u slučaju enklitikâ, npr. *sramōta je a ne *sramotā* je (kako bi bilo u Piperima, Kućima i Bratonožićima¹⁷), mada bi se fonetski i u Podgorici očekivalo *sramotā je jer je to fonetski ista pozicija kao *lopāta*. Jedini je izuzetak, tj. ostatak, fraza *fālā ti!*, *fālā mu*, *fālā yi!* (mlađi *fālā yam!*) prema *fāla te jēsī li* (uz analoško/mlađe *jēsī li*) prema *jēsī*. S druge strane, povlačenje akcenta iz zadnjeg otvorenog sloga rijetko vidimo u primje-

¹¹ Prema Skadarskom jezeru se javlja mlađe *nizā strānu*.

¹² Za dužinu usporedi *ōkolo* i *ōkō* (od skraćenoga *ōkol).

¹³ Usp. npr. Kapović, 2015: 678–679. Ne drže se svi štokavski govori toga pravila.

¹⁴ Danas gotovo isključivo ako mu prethodi kratki slog, dok su primjeri s dugim slogom pred kratkim akcentom na otvorenoj ultimi uglavnom prenijeli akcenat kao dugouzlazni na prethodni slog (dakle *sramotā* ali *strāna*).

¹⁵ Čirgić, 2017: 77–78.

¹⁶ Стевановић, 1940: 106–107.

¹⁷ U Bjelopavlićima i Vasojevićima je *sramōta* ali u enklizi *sramotā je*.

rima kao *ò pca* < *od psà u izreci *ùhārna je ò pca glàka* ‘korisna je (i) od psa dlaka (= i sitnica može biti korisna)’ (usp. i u novoštokavskom *od psà* prema *psà* uz rjeđe *òd psa*). Izvorna bi se retrakcija sa zadnjega sloga očekivala i u oblicima poput podgoričkoga *na dnò, za zlò, od zlà, iz snà* (usp. novoštokavski *nà dno, òd zla, zà zlo, izà sna*, pogotovo u stalnim frazama i sl.), no nema je po analogiji s osnovnim *dnò, zlò, zlà, snà*.

Stari se akcenat na otvorenoj ultimima može čuvati u priložima *jedvà* (kod starijih dosljedno tako) i *natenānē* – tu je zacijelo riječ o ekspresivnom akcentu, slično kako se npr. u novoštokavskim govorima može čuti *tamān* uz *tāmān, jebòte* uz *jēbòte* i sl.¹⁸ Stara se oksitoneza u otvorenom slogu nakon dužine čuva¹⁹, tipološki zanimljivo ali tipično za crnogorske staroštokavske govore²⁰, takođe i sistemski u osobnim (muškim i ženskim) hipokorističkim imenima i nadimcima te ekspresivnim riječima, hipokoristicima i, dodatno, nekim turcizmima²¹. To su ekspresivne riječi (muškoga roda na -o i ženskoga na -a) za ljude kao *frātò* ‘fratar’, *srēcò* ‘srećnik’, *jādà* ‘jadnica’, *smōtā* ‘smotana žena’, *skōrčā* ‘skorčana/mršava žena’, dječje riječi kao *tūtā* (mlađi uglavnom *tūta*), *nōšā* ‘tuta’ (mlađi uglavnom *nōša*), *pīpā* ‘duda’ (mlađi uglavnom kažu *pīpa*), *bēbā* (mlađi kažu i *bēba*), uključujući i *žvākā* (mlađi samo *žvāka*), rodbinski hipokoristici kao *striko*, *bābò*, *rōdò*, (čuva se i u mlađih), kod muslimanā (*h*) *ālā* (i *hālā*)²² ‘tetka (očeva sestra)’ (arhaično) i *tēzā* ‘tetka (majčina sestra)’ (arhaično), hipokoristična imena (vrlo tipična i centralna za crnogorsku antroponomiju) kao *Kēmò*, *Mōmò*, *Pērò*, *Rāšò*, *Vāsò*, *Vērò*, itd.²³ i *Bōsā*, *Hāvā*, *Kātā*²⁴, *Kōsā*, *Mārā*, *Mēkā*, *Rōsā*, *Rūžā* (uz *Rūža*), *Stānā* (uz *Stāna*), *Zlātā* itd.²⁵ (tako bez izuzetka i kod najmlađih), te turcizmi *munārē* ‘minaret’, *teļāšā* ‘dosadan posao’ (govore samo stariji), *dženāzā* ‘muslimanska sahrana’ (tako govore i

¹⁸ Za to vidi Kapović, 2015: 31.

¹⁹ Čuvanje oksitoneze nakon dužine (ali bez semantičkih ograničenja), ali ne (ili slabije) kada dužine nema, tipično je i za neke staroštokavske i kajkavske govore u Hrvatskoj (Kapović, 2015: 678–681, 728).

²⁰ Toga ipak nema u svim crnogorskim govorima, usp. na Cetinju *Péro* – *Pérov* (s ujednačenim *Pérov* prema *Péro*) prema podgoričkom *Pērò* – *Pēròv* (ali u Cucama *Péro* no *Pēròv*) ili cetinjsko *jādo* prema podgoričkom *jādò*. Ta je razlika između Cetinja i Podgorice jedan od povoda za međusobno zadirkivanje Cetinjana i Podgoričana.

²¹ Usp. Čirgić, 2017: 80.

²² Napomenimo ovđe da je podgoričko *h* starog izgovora, tj. velarno/mekonepčano – dakle zapravo [x] a ne [h], ali ovđe ga, jednostavnosti radi, pišemo kao *h*. Usp. to s mlađim, globalnim [h] (kao u engleskom) kod muslimanā na severu Crne Gore.

²³ Usp. i Čirgić, 2007: 31.

²⁴ Za razliku od Cetinja, đe je *Ānde*, *Kāte*, *Stāne* itd.

²⁵ Takvi su hipokoristici dosta plodni pa nije neobično da se takav fonetski poseban hipokoristički akcenat čuva kao njihovo specifično prozodijsko obilježje.

mlađi)²⁶. Detaljniji je opis ovakvih imenica muškoga roda dan u nastavku.

Preskakanje akcenta je, kako rekosmo, praslavenskoga porijekla, npr. *nǎ mōre*²⁷, ali zna biti prošireno i na sekundarne primjere kao *ũ čelo* (usp. novoštokavski *nǎ mōre* ali *u.čelo*), do čega je došlo izjednačavanjem starih akcenatskih tipova, npr. *čělo* (izvorno *čelǝ) prema izvornom nom^{mn} *čěla* (usp. novoštokavski *čělo* – nom^{mn} *čěla*²⁸) i/ili naprosto fonetski pomakom *čelǝ > *čělo*. Preskakanje se može i gubiti u nekim riječima (iako se načelno dobro čuva generalno), npr. *na zvōno* umjesto **nǎ zvono* ili *i sām* umjesto **ĩ sām*.

Neakcentovane dužine su u glavnini očuvane na starim mjestima, a druga je dužina u govoru fonetski nešto kraća (pa može zvučati i skraćeno), npr. u genitivu množine: *jǎgōdā*. Tipično za crnogorske govore, redovno se čuva i akutirana poslijeakcenatska dužina (tj. dužina koja je u opšteslavenskom u drugim pozicijama mogla imati stari akut na sebi²⁹), npr. *stǎvīt(i)*, *stǎvīh*, *stǎvīli*, *krǎvāma* itd. (za akcenat, koji je onda skraćen, na tim nastavcima usp. *rođīt*, *rođīh*, *rođīli*, *ženāma* itd.), koji u ševerozapadnim štokavskim govorima (i u drugim štokavskim standardima, za razliku od crnogorskoga standarda³⁰) redovno ima mlađu/analošku kraćinu (*stǎvīti*, *stǎvīh*, *stǎvīli*, *krǎvāma* analogijom prema *rōditi* < *rođīti*, *rōdīh* < *rođīh*, *rōdīli* < *rođīli*, *ženāma* < *ženāma*). Mada se ovakve dužine ne javljaju isključivo u crnogorskim govorima i mada su one arhaizam a ne inovacija, one se najdosljednije javljaju upravo u crnogorskim govorima³¹.

Predsonantsko duženje³² se u Podgorici događa u tipičnim štokavskim primjerima: u neposljednjim slogovima zatvorenim sonantom (npr. *sūnce*) i u

²⁶ Vidi i Čirgić, 2017: 80. U turskom je akcenat često na posljednjem slogu te se to ovdje u izgovoru čuva, kako se i inače u posuđenicama zna čuvati stariji izgovor. Tako se npr. u nekim novoštokavskim govorima može izgovarati *separé* prema francuskom iako takvog akcenta inače nema u domaćim riječima (vidi Kapović, 2015: 30) – tako npr. i u Nikšiću (Novica Vujović – usmeno).

²⁷ U novoštokavskim govorima Crne Gore se može javiti i starije *nǎ more* sa starijom kraćinom (kao u Dubrovniku) – za akcenat *mōre/mōre* usp. Kapović, 2015: 237.

²⁸ U novoštokavskim govorima se često javlja i sekundarno *čěla* analogijom prema jednini.

²⁹ Stari akut (* ʔ), izvorno dug, vjerovatno uzlazan i glotaliziran, prozodem (tipološki bi se mogao usporediti s vijetnamskim uzlaznim glotaliziranim tonom, npr. u vijetnamskom *mũ* [muʔʔ] ‘šešir’), se kod nas krati i daje ʔ (npr. **vodāma* > *vodāma*), dok se isti slog kada nije akcentovan izvorno održava kao dužina (**kōrvāma* > *krǎvāma*). Usp. Kapović, 2015: 516–525.

³⁰ Usp. npr. *pjěsmāma*, *skīnūti*, *slūšāti* itd. za standardni crnogorski (Čirgić & Šušanj, 2013: 25–27).

³¹ I u crnogorskim govorima može biti pojedinačnih ujednačivanja i dijalekatskih razlika – npr. neki će crnogorski dijalekti imati *vīdijet* (tako u Crmnici), dok će drugi imati mlađe, ujednačeno *vīdet* (analogijom prema glagolima s akcentovanim nastavkom kao *lečēt*).

³² Duženje kratkoga sloga zatvorenoga sonantom/aproksimantom (*m*, *n*, *ń*, *v*, *r*, *l*, *ʃ*, *j*) koje se odvija u različitim uslovima u različitim dijalektima. Usp. Kapović, 2015: 554–583.

zadnjem slogu prije *-j#* (npr. *krâj*, *čâj*). Duženja nema ispred ostalih sonanta³³ u zadnjem slogu, npr. *Bobân*, *Milutîn*.

Akcenat u morfologiji

U nastavku ćemo opisati akcenat u morfologiji *o*-osnovâ muškoga roda (dakle, riječi poput *grâd* ili *nâròd*), koji je u podgoričkom govoru, kao i u svim arhaičnim slavenskim sistemima, kompleksan. Akcenatske ćemo tipove opisati pomoću akcenatskih paradigama, posuđenih iz istorijske slavenske akcentologije³⁴. Dok praslavenske akcenatske paradigme bilježimo malim kurzivnim slovima (*a*, *b*, *c*)³⁵, savremene podgoričke akcenatske paradigme (*a*, *p*.) bilježimo velikim slovima (*A*, *B*, *C*)³⁶. Akcenatskoj paradigmi *A* pripadaju riječi s nepomičnim akcentom koji ostaje uvijek na nekom od slogova osnove (npr. *krâva* – *krâvâma*, *nâròd* – *nâròde!*). Akcenatskoj paradigmi *B* pripadaju riječi sa stalnim akcentom na nastavku (*Vāsò* – samo kod hipokoristikâ), i one koje imaju akcenat na zadnjem, u pravilu zatvorenom, slogu (*junâk*, *otâc*) u nekim oblicima ili na nastavku (*junâcîma*, *sestrâma*) u drugima, a koji u trećima može ići na početak (*jûnâče!*, *ôca*, *sěstra*) ali bez preskakanja akcenta (npr. *za sěstru*, *od ôca*) – uz izuzetak tipa *jârâm* – *jârma* – *îz jârma*, *đe se javlja* preskakanje (pa se može sinhronijski smatrati *a. p. B-C*). Akcenatskoj paradigmi *C* pripadaju riječi s akcentom na osnovi ili nastavku kod kojih akcenat preskače (*glâva* – *glavâma* – *nâ glâvu*, *bôg* – *bôga* – *ôd boga*).

Akcentuacija *o*-osnovâ

U akcenatsku paradigmu *A* spadaju jednosložne riječi kao *čâs* ili višesložne riječi kao *bûsën*, *bezbôžnîk*, *râdnîk*, *jezîk*, *nâròd* – dakle, imenice s nepomičnim akcentom na nekom slogu u osnovi. Akcenat može biti kratak, dug

³³ Fonem /j/ je zapravo poluvokal [j] u ovom položaju, ali ga u širem smislu ovđe smatramo sonantom.

³⁴ Vidi kratak pregled u Kapović, 2015: 765–773.

³⁵ *A. p. a* – nepomičan akcenat (obično stari akut *) na osnovi (npr. *rŭba); *a. p. b* – neoakut (kratki *, dugi *) na zadnjem slogu osnove (gen^{pl} *žènъ, *trāvъ) ili akcenat na prvom slogu nakon osnove, tj. na prvom slogu nastavka (dat^{pl} *ženāmъ, *travāmъ); *a. p. c* – pomičan akcenat (cirkumfleks, kratki * ili dugi *^, na apsolutnom početku osnove ili akcenat – stari akut *, kratki * ili dugi *^ neoakut na nekom od slogova na nastavku), uključujući preskakanje akcenta (*golvâ – ak^{jd} *gôlvq – *nâ golvq). Vidi npr. Kapović, 2015: 77–79.

³⁶ Kosa crta (/) označava varijantne akcenatske paradigme (npr. *a. p. A/C* znači da riječ može da ide i po *a. p. A* i po *a. p. C*), a ravna povlaka (–) označava miješane akcenatske paradigme (npr. *a. p. A-C* označava da riječ pripada paradigmi koja ima neke oblike prema *a. p. A*, a neke prema *a. p. C*). Razliku u dužini označavamo znakom :, npr. *a. p. C* je pomična paradigma s kratkom osnovom, a *a. p. C*: pomična paradigma s dugom osnovom.

ili i kratak i dug ovisno o položaju – ispred suglasničke skupine koja se sastoji od sonanta i nekog suglasnika vokal se automatski duži (npr. *čōjak* – gen^{id} *čōjka*). U a. p. A nema preskakanja početnog akcenta na proklitiku³⁷ (*u čās*³⁸), a akcenat praktički uvijek ostaje na istom mjestu u paradigmi (uključujući i vokativ jednine, npr. *nārōde!*). Izuzetak što se tiče akcenta na istom mjestu u paradigmi su dvosložne osnove u genitivu množine, đe se akcenat vazda miče na prethodni slog nakon duženja zadnjeg sloga osnove. Usp. samo duženje u jednosložnim osnovama s kratkom množinom kao što je gen^{mn} *jādā*, a u dvosložnim osnovama *jēzīkā*, *nārōdā* s duženjem i onda pomicanjem akcenta³⁹ (prema nepomičnom *jezik-*, *nārōd-* u svim drugim padežima).

U akcenatsku paradigmu B spadaju tri tipa imenicā s akcentom na kraju riječi (pri čemu kraj riječi obuhvaća zadnji slog osnove i nastavak):

1) hipokoristici, ekspresivne riječi i lična imena/nadimci na *-o* ili *-e* s finalnim akcentom na nastavku kao *brājō*, *Vāsō*⁴⁰

2) riječi u kojima je akcenat ili na zadnjem (zatvorenom) slogu osnove/sufiksa (*junāk*) ili na nastavku u kratkoj množini (*junācīma*), a u vokativu na početku (*jūnāče!*) – to su uvijek dvosložne ili višesložne duge oksitone (riječi s dugim akcentom na zadnjem slogu)

3) riječi s nepostojanim *-a-* koje imaju akcenat na kraju u nom^{id}, a na korijenu kada se *-a-* gubi (*otāc* – gen^{id} *ōca*)⁴¹

U akcenatsku paradigmu C spadaju imenice kao *bōg* – *bōga* (kratka a. p. C – s pravilnim duženjem u nom/ak^{id}), *grād* – *grāda* (duga a. p. C:), u kojima se često javlja preskakanje u jednini kao *dōboga*, *ūgrād*, dok akcenat u paradigmi ostaje na istom mjestu. U gen^{mn} se pomičnost javlja uglavnom samo kod nastavka *-ī*, npr. *gostī*, a u dat/lok/instr^{mn} u kratkoj množini na *-īma*, npr. *nokīma*.

Što se tiče padežnih nastavaka, treba istaći dužinu *-ōm* u instr^{id} i dužinu *-īma* u dat/instr^{mn}. Ona se dijahronijski treba tumačiti analogijom prema ženskom rodu tj. *ā*-osnovama u instr^{id} (npr. *rībōm*) te vjerovatno prema starom dugom **-ī* u instr^{mn}⁴² iako se sinhronijski *-īma* s dužinom lijepo uklapa među druge stare akutirane nastavke (npr. *-āma* u *ā*-osnovama kao *krāvāma*), što je sigurno takođe odigralo ulogu⁴³.

³⁷ Tj. prijedlog koji time prestaje biti proklitika.

³⁸ U tipu *jezik* akcenat ionako nije na prvom slogu pa preskakanja ni ne može biti.

³⁹ Usp. Kapović, 2015: 350¹³⁰⁸ za crnogorski tip *nārōdā*.

⁴⁰ Ovo je najarhaičniji vid B-paradigme, koja je izvorno imala samo ovakav akcenat – usp. savremeno podgoričko *junāka* s retrakcijom akcenta prema starijem *junākā* u drugim dijalektima – a koji se u Podgorici očuvao samo u podtipu *brājō*.

⁴¹ Kod tipa *jārām* se iznenađujuće javlja dosljedno preskakanje, inače tipično za a. p. C (koje se, van a. p. C, osim ovđe javlja još samo u par jednosložnih riječi a. p. A, o čemu u nastavku).

⁴² Usp. Kapović, 2015: 540–541.

⁴³ Interesantno je da u novoštokavskom Nikšiću (Novica Vujović – usmeno) nalazimo *krāvā-*

Akcenatska paradigma A

Više radi preglednosti nego radi ozbiljnih akcenatskih razlika, akcenatsku paradigmu A, koju, kako rekosmo, karakterizira nepomičan akcenat na osnovi, podijelismo po broju slogova, poziciji akcenta i prisutnosti dužine na provizorne grupe A₁ (jednosložne osnove s kratkim akcentom kao *čäs*), A₂ (dvosložne i višesložne osnove s početnim akcentom, kratkim ili dugim, kao *jäblān*, *öbīčāj*), A₃ (dvosložne osnove sa središnjim akcentom⁴⁴, kratkim ili dugim, kao *bezböžnīk*, *nevôlnīk*, *poneděļak* – *poneděļka*⁴⁵), A₄ (dvosložne i višesložne osnove s kratkim akcentom na zadnjem slogu osnove kao *ježīk*, *prozorčīć*) i A₅ (dvosložne i višesložne osnove s predakcenatskom dužinom prije kratkog akcenta na zadnjem slogu osnove kao *nāröd*, *amānēt*). Naravski, moguće su i drugačije podjele na grupe⁴⁶ (npr. s razlikama prema kraćini/dužini sufiksa i sl.), a zapravo su sve ove imenice samo jedna a. p. A (s obzirom da ih sve tipizira nepomičnost/postojanost akcenta na osnovi i izostanak preskakanja – uz izuzetak pomicanja u gen^{mn} kod tipa *jěžīkā*).

akcenatska paradigma A (jednosložne osnove: grupa A₁)

nom^{id} *čäs*
 gen^{id} *čäsa*, *iz čäsa*
 dat/lok^{id} *čäsu*, *o čäsu*
 ak^{id} *čäs*, *u čäs*
 instr^{id} *čäsōm*

nom^{mn} *čäsovi*⁴⁷

ma s odrazom akutirane dužine kao u staroštokavskoj Podgorici, ali dužina izostaje u *-ima* u o-osnovama (npr. *jädima*, *Gřcima*, *grädovima*). To zacijelo odražava morfološku sekundarnost toga *-ima* koje nastaje od *-i-ma*, s *-i-* prema *-i* u nominativu množine (teoretski se može raditi i o nastavljanju kratke varijante staroga instrumentalnoga *-i*).

⁴⁴ Središnji akcenat je onaj koji nije ni na prvom (kao u *prämēn*) ni na zadnjem slogu osnove (kao u *gospodīn*).

⁴⁵ Ako bi se htjelo, ovo bi mogla biti i tri tipa s obzirom na kraćinu/dužinu, tj. alternaciju kraćine i dužine (zbog duženja u slogovima zatvorenima sonantom).

⁴⁶ Namjerno ih zovemo grupama a ne podtipovima jer se zapravo ne razlikuju po ponašanju akcenta u paradigmi, samo po njenoj poziciji. Eventualno se imenice A₄ i A₅, u kojima se u genitivu javlja povlačenje akcenta (gen^{mn} *jěžīkā*, *nārödā*) mogu zbog toga smatrati i pravim podtipovima – no s obzirom da se i onde to događa samo kod dvosložnih osnova, i tu se bolje zadržati na nazivu grupa umjesto podtip.

⁴⁷ Kod duge množine se danas javlja uglavnom " na početku. Nema oblikā kao *popōvi* kao u Ozrinićima (Rešetar, 1900: 48–49) i u starijih govornika podlavorske i podrumske oblasti, no kod starih se govornika i u Podgorici može čuti *volōvi* kao ostatak stare a. p. B u

gen^{mn} *čäsōvā*
 dat/lok/instr^{mn} *čäsōvīma*
 ak^{mn} *čäsove*

Dijahronijski gledano, u nju ulaze imenice stare a. p. *a* (kao *čäs*) i a. p. *b* (kao *bōb*). Oblici kao *čäs* i **bobä* (usp. dolje još uvijek takav akcenat u gen^{id} *brājä*) su se sinhronijski stopili nakon fonetske retrakcije **bobä* > *bōba* te se i stara a. p. B stopila s a. p. A. Jednosložna a. p. A vazda ima kratak slog.

A. p. A (jednosložne imenice⁴⁸ – grupa A₁): *Bär* (u *Bär*⁴⁹), *bīč*, *bōb*, *bōj* ‘sprat’ (*na bōj*), *bōk*, *brät* (mn. *bräca*), *büt*, *cär*, *cēr* ‘vrsta drveta’, *čäs*, *čēp*, *čūp*, *đim*, *dlän* (od *dläna*, na *dlän*, stariji: dat/instr^{mn} *dlänīma*, mlađi: *dlänovi* – gen^{mn} *dlänōvā* – dat/instr^{mn} *dlänōvīma*), *džēp*, *đēd*, *đip* (stariji, mlađi: *džip*), *đōn*, *fēs*, *gäd*, *glög*, *gräb*, *gräh*, *gräd* ‘tuča’, *grč*, *grōb* (kod starijih iz *groba*), *hmēl*, *hrt* (samo mlađi), *jüg*, *käm* ‘kamen’⁵⁰ (danas puno češće nom^{id} *kāmēn*)⁵¹, *kmēt*, *kōš*, *kräp* ‘šaran’, *krök* ‘korak’, *křst*, *kük*, *län*, *läv*, *läz* ‘krčevina, raskrčena šuma’, *lēš*, *lük*, *lēb* ‘hljeb’ (stariji *lēp*, *bēz Jēba*⁵²), *máč*, *māk*, *mš*, *mlin*, *mräz*, *mřs* (samo u *bijelī mřs* ‘mliječni proizvodi’⁵³ – nema množine), *pláč*, *pōd*, *pōp* (vok^{id} *pōpe!*), *präg*, *pūh*, *räk*, *rät*, *rīs*, *rōb*, *sän* (gen^{id} *snä*)⁵⁴, *sir*, *skōt*, *skrōb* ‘vrsta jela’, *skūp*, *slög*, *slöm*, *slön*, *smēt* ‘snježni nanos’, *smök*, *sřp*, *svät*, *svōd*, *šäv* (gen^{id} *šäva*), *šlēm*, *štir*, *šēn* ‘sjena’ (kod starijih⁵⁵, uz rjeđe *šēna* ženskoga roda), *träp* ‘rupa u zemlji đe se zimi čuva krtola’, *trūt*, *tōp*, *trōp* ‘samljeveno grožđe pri izradi vina’, *třn* (samo mlađi), *tūč* ‘jak čovjek’, *ūm*⁵⁶,

množini.

⁴⁸ Sve imenice sa spiska imaju dugu množinu osim *dläni* (fakultativno kod starijih, inače *dlänovi*) i *Vläsi*. Jednosložne osnove s kratkim akcentom i kratkom množinom spadaju, osim u slučaju riječi *dlän* i *Vläh*, u sekundarne tipove a. p. A–B₁ (*jädi*, *křši*, *Gřci*) i A–C (*kōni*) – vidi u nastavku. Kod duge množine sve riječi (uz izuzetak arhaizma *volōvi* kod starijih) imaju isti akcenat – kratki na početku – pa kod njih ni ne može biti rasprave pripadaju li tipu A (kao *dlän* i *Vläh* zbog množinskoga *dlänīma*, *Vläsīma*) ili drugim miješanim tipovima (kao ostale spomenute imenice zbog množinskoga *jādīma*, *křšīma*, *Gřcīma*, *koñīma*).

⁴⁹ Kod novoštokavaca: *ū Bar*.

⁵⁰ Za akcenat (izvorna a. p. *a*) usp. Ligorio & Kapović, 2011: 342–343.

⁵¹ U kletvi se čuva stari nom^{id} *kāmi* (sve generacije isključivo tako): *Kāmi mu ū drōb*, *ū srce*, *u yilice*, *u lētāk*, *ū mladōs*...

⁵² Čirgić, 2007: 25.

⁵³ Za ovu bi se riječ, prema novoštokavskom *mřs*, očekivala a. p. C, no preskakanje se ne može sinkronijski potvrditi jer se riječ javlja isključivo u ovoj kombinaciji.

⁵⁴ Ovu bi se riječ moglo staviti pod a. p. B jer ima akcenat na kraju (-ä, -ü itd.) i izvorno pripada toj paradigmi (**snä* kao **krājä* i **junākä*), ali provizorno je, jednostavnosti radi, ostavljamo ipak ovdje uz ovu napomenu. Tako ide i *päs* – *psä* (kod mlađih).

⁵⁵ Danas obično uglavnom u frazama kao *šēn me tākā*, *šēn crkōvnī* i sl.

⁵⁶ Neobičan akcenat u usporedbi s običnim *ūm* u novoštokavskom (npr. ARj). To će biti, izgleda, tipični montenegrizam, usp. i nikšićko novoštokavsko (Novica Vujović – usmeno) *ūm*,

Vläh (dat/instr^{mn} *Vläsīma*), *vô* (/völ/; gen^{id} *vôla*; nom^{mn} *vôlovi* – kod starijih nom^{mn} *volôvi*), *vřh*, *vřt* (samo mlađi), *zět*, *zglöb*, *zmäj*⁵⁷

U *gröb* i *ļēb* kod starijih govornika vazda akcenat preskače u kosim padežima *iz groba* (ali *u grōb*), *běj Jēba* (ali *za ļēb*). Kod mlađih preskakanje može izostati. Tê dvije imenice bi se stoga moglo sinhronijski svrstati u prijelaznu a. p. A-C – ovđe to ipak, djelimično proizvoljno, ne učinjesmo jer su samo dvije, preskakanje je danas fakultativno, javlja se samo u kosim padežima (a u akuzativu jednine ne), a nemaju drugih C-osobina⁵⁸. Za razliku od ovih imenica riječ *kōñ* (*nā koña* – *koñīma*) smo odista svrstali pod sinhronijski tip A-C (vidi na kraju članka) jer i u množini ima C-oblik *koñīma* (a preskakanje u *ōd koña*, *nā koña* je dosljedno⁵⁹) – toga oblika u prethodno spomenutim riječima ne može biti jer imaju dugu množinu (*grōbovīma*, *ļēbovīma*), no da je imaju vjerovatno bi i oni bili u tipu A-C s riječju *kōñ*. Stoga treba imati na umu da je ta sinhronijska akcenatska razlika uvelike morfološki određena.

Riječ *vô* ima dužinu zbog staroga finalnoga *-l#* (koje se vokalizuje u *-o* te dolazi do stapanja u dugo *ō* prema izvornom **völ*) te se „dubinski“ može analizirati kao /völ/ s obzirom da u njoj nema preskakanja – za razliku od npr. *dô* – *dōla* (C) i *bīk* – *bīka* (C:), đe se preskakanje javlja (vidi dolje). Kako se u starijih govornika javlja i množinsko *volôvi*, riječ *vô* bismo mogli sinhronijski analizirati i kao jedinu jednosložnu imenicu a. p. B, no to nijesmo učinjeli jer je samo jedna, a akcenat *volôvi* se javlja samo u starijih govornika.

akcenatska paradigma A (početni akcenat u dvosložnim i višesložnim riječima: grupa A₂)

nom ^{id} <i>prāmēn</i>	<i>gōlūb</i>	<i>râdnīk</i>
gen ^{id} <i>prāmēna</i> , od <i>prāmēna</i>	<i>gōlūba</i> , od <i>gōlūba</i>	<i>râdnīka</i> , od <i>râdnīka</i>
dat/lok ^{id} <i>prāmēnu</i>	<i>gōlūbu</i> , o <i>gōlūbu</i>	<i>râdnīku</i> , o <i>râdnīku</i>

a tako je i oko Nikšića i u Pivi i Drobnjaku (te u Vasojevićima od staroštokavskih govora). Usp. i podgoričko *pānūt nām* ‘pasti na um’ te frazu *sačūvā(j) mi bōže ūm i pāmēt*.

⁵⁷ U Piperima (Стевановић, 1940: 76, 78) a. p. C: *zmāj* – **zmāja* – *zmajevīma/zmājevīma*.

⁵⁸ Riječ **xlěbъ* je istorijski a. p. *a* i razlog za ovo sekundarno preskakanje (inovaciju koja se javlja u starijoj generaciji, a onda se, interesantno, u mlađoj povlači) nije jasan. Riječ **grobъ* je u praslavenskom bila, čini se (Kapović, 2010: 75), a. p. *b* ili *d* (*d* je miješana akcenatska paradigma s nekim osobinama a. p. *b* a s nekim osobinama a. p. *c* – usp. npr. Kapović, 2015: 171–175, 2020: 679–680), prema čemu bi se moglo pokušati razumjeti preskakanje, no ono se izvorno u a. p. *d* (**grōbъ* – **grobā*) očekuje samo u nom/ak^{id}, upravo onđe đe preskakanja u Podgorici nema (*u grōb*), dok ga ima tamo đe se ne bi očekivalo (*iz groba*). Svakako izostanak preskakanja u akuzativu upućuje na sekundarnost preskakanja i u genitivu.

⁵⁹ To što se, za razliku od riječi *grōb* i *ļēb*, javlja i u akuzativu nije toliko bitno jer je riječ za živo pa je akuzativ jednak genitivu.

ak ^{jd} <i>prämēn</i>	<i>gölūba</i>	<i>râdnīka</i>
vok ^{jd}	<i>gölūbe!</i>	<i>râdnīče!</i>
instr ^{jd} <i>prämēnōm</i>	<i>gölūbōm</i>	<i>râdnīkōm</i>
nom ^{mn} <i>prāmenovi</i>	<i>gölūbi</i> (mlađi <i>gölubovi</i>)	<i>râdnīci</i>
gen ^{mn} <i>prāmenōvā</i>	<i>gölūbā</i>	<i>râdnīkā</i>
dat/lok/instr ^{mn} <i>prāmenovīma</i>	<i>gölūbīma</i>	<i>râdnīcīma</i>
ak ^{mn} <i>prāmenove</i>	<i>gölūbe</i>	<i>râdnīke</i>

Ovđe je riječ o nepomičnom akcentu na prvom slogu višesložnih riječi. Za razliku od jednosložnih osnova a. p. A koje vazda imaju kratku osnovu, naglašeni prvi slog osnove kod višesložne a. p. A može biti i kratak (*prämēn*) i dug (*râdnīk*). Drugi slog osnove (tj. sufiks) je u pravilu dug (*đēvēr*, *gōvōr*), osim u mlađim posuđenicama (*ēkser*, *lōgor*) te kada je riječ o nepostojanom -a- (*svēkar* – gen^{jd} *svēkra*).

Kod dvosložnih osnova s akcentom na prvom slogu (baritonâ) se dogodilo stapanje stare a. p. a (npr. *āvorъ – *na āvorъ – instr^{mn} *āvory) i pomične a. p. c (npr. *gōvorъ – *nâ govorъ – instr^{mn} *govorŷ), tipično za mnoge savremene štokavske govore nakon gubitka stare C-pomičnosti i preskakanja⁶⁰ (zanimljivo, u ā-osnovama i i-osnovama je preskakanje očuvano kod višesložnih imenica, usp. podgoričko *ù planinu* ili *ù mladōs*). Sufiks koji je dug u nominativu jednine uvijek ima dužinu kroz jedninsku paradigmu bez obzira na etimologiju (dakle, ne razlikuje se *gölūba* ali *prāmēna*⁶¹ kao u nekim drugim štokavskim govorima). Ovamo idu i riječi tipa *kōkōt*, koje imaju staru C-dužinu u nominativu⁶², i riječi tipa *prämēn*, *jāvōr* (dakle, kod sufikasa -ēn i -ōr⁶³), s tipičnom štokavskom sekundarnom dužinom⁶⁴. Takva se dužina iz nominativa (i akuzativa za neživo) ujednačila prema dužini iz nom^{jd} i prema tipu s izvorno/očekivano dugim sufiksom kao *jāblān* (ali usp. već spomenute mlađe posuđenice kao *ēkser* – *ēksera* bez dužine). Dužina se sufiksa ispoljava u kratkoj, ali ne uvijek i u dugoj množini: *přstēni*, *jāblāni*⁶⁵ ali *prāmenovi*, *gölubovi* no ipak *vītēzovi*, *pāūkovi*⁶⁶. S obzirom na (ne)zadržavanje ove dužine u množini, mogli bismo imenice podijeliti na različite akcenatske podtipove, no jednostavnosti radi to nijesmo činili, no smo samo vazda množinu naveli kod svake riječi.

⁶⁰ Vidi Kapović, 2015: 639–640.

⁶¹ Usp. u Bjelopavličima i Ozrinićima *đēvēr* – *đēvera* s izvornom kračinom.

⁶² Vidi Kapović, 2015: 231–233, Kapović, 2019: 101⁷¹.

⁶³ Posuđenice kao *mājstor* i *šātor* nemaju takvu dužinu.

⁶⁴ Vidi Kapović, 2015: 639–640.

⁶⁵ Dužina u *jāblāni* je izvorna, a u *přstēni* sekundarna.

⁶⁶ Kod duge se množine izvorno ne očekuje čuvanje dužine.

Od domaćih riječi je izuzetak *pěpeo* bez dužine i gen^{id} *pěpěla* (staro *pěpěl – *pěpela), đe nema dužine jer je u nom^{id} vokalizovano *-l* pa se vokal ispred vokala krati (kao i *bïo* < *bïl). U riječi *sőkō* – gen^{id} *sőkōla* vidimo u nom^{id} ipak zbog vokalizacije finalnoga *-l* > *-o* (*sőkōl > *sőkōo > *sőkoo > *sőkō*), kao i u jednosložnom *vō* – *vōla*, koje već viđesmo. Kračina se u kosim padežima (*sőkōl-*) zasigurno zadržala jer se dužina u nom^{id} oseća kao rezultat nestanka *-l*. S druge strane, riječ *ďāvō* nema dužine⁶⁷ – to će vjerovatno biti naknadnom analogijom prema kosim padežima (koja se u *sőkō* nije dogodila).

Za nepreskakanje akcenta u dvosložnoj a. p. A usp. primjere kao *u yăzdūh*, *o kāmēn*, *na jūrīš*, *pod jāsēn*, *na mļēsēc*, *na plāmēn* (Čirgić, 2007: 25). Isti nepomičan akcenat, bez pomicanja u padežima i bez preskakanja, imaju i trosložne i višesložne riječi kao *ōbičāj*.

Već spomenute riječi s početnim dugim vokalom u ovom akcenatskom tipu kao *dōboš*, *rādnīk*, *zāpād* su nešto rjeđe.

Na spisku koji slijedi navodimo sve imenice s početnim akcentom, neovisno o tome je li on kratak (*būsēn*), dug (*zāpād*) ili automatski produžen ispred skupine sonanta i drugog suglasnika (*čōjak* – gen^{id} *čōjka*), neovisno o dužini drugoga sloga tj. sufiksa (*čōkōt* ali *ēkser*) i neovisno o njihovim morfološkim (npr. prisutnost nepostojanog *-a-*) i morfološkim karakteristikama (npr. nom^{id} na *-o* kao *brājko* ili singulativni sufiks *-in-* u jednini kao u *brđanīn*).

A. p. A (dvosložne i višesložne imenice s početnim akcentom⁶⁸ – grupa A₂): *Běogrād* (mlađi i *Běogrād*⁶⁹), *blāgosōv* (gen^{id} *blāgosōva*, nom^{mn} *blāgosōvi*), *bōgāl* (gen^{id} *bōgāla*, nom^{mn} *bōgāli*), *Bōgdān*, *brājko*, *brđanīn*⁷⁰ (nom^{mn} *brđāni*), *būbañ*⁷¹ (stariji i *būbāñ*, *būbañ*⁷², nom^{mn} *būbñevi*), *Būgarīn* (nom^{mn} *Būgāri*),

⁶⁷ Usp. u novoštokavskom Nikšiću (Novica Vujović – usmeno) očekivano *ďāvō*.

⁶⁸ Riječi uglavnom imaju početno „rjeđe”.

⁶⁹ Ovđe se istorijski očekuje dužina (a u novoštokavskim govorima je obično *Běogrād*). Nije jasno zašto izostaje u starijih – usp. *Běogrād* i u novoštokavskom govoru Nikšića (Novica Vujović – usmeno).

⁷⁰ Dužina je u zadnjem slogu (i u drugim imenicama na *-anīn*), dijahronijski gledano, akutska (usp. književno hrvatsko *brđanīn*) i izvorna – fonetski se čuva u zadnjem slogu (za to usp. Kapović, 2019: 85²⁴). Zanimljivo je da piperski (Стевановић, 1940: 98) ima kraćinu u *grādanin*, *sēlanin*. Neakutska/cirkumfleksna dužina u drugom slogu, koja se čuva u trosložnoj množini tipa *brđāni* (i u takvim višesložnim proparoksitonama kao *Podgoričāni* koje se jednako ponašaju), se pravilno krati kao u tipu poput nom^{mn} *lābudovi* (prema gen^{id} *lābūda*).

⁷¹ Usp. i Čirgić, 2007: 25.

⁷² Akcenat *būbañ* (uz *būbañ*) nastaje od staroga *būbañ – *būbñā < *bōbъnъ – *bōbъna ujednačavanjem pokraćenoga akcenta prema kosim oblicima, za razliku od varijante *būbañ* (kako je i u novoštokavskom – npr. i u Nikšiću, a i u kajkavskom i čakavskom), đe se ujednačava akcenat staroga nom/ak^{id} (usp. Kapović, 2015: 242–245). Varijanta *būbañ* je istorijski značajna jer drugđe, kako vidimo, nije posvjedočena, a potvrđuje izvorno fonetsko kraćenje dugog cirkumfleksa u riječima tipa *bōbъna, *gōlsъno (dva puna sloga i središnji poluglas). Isti se oblik *būbañ* javlja još u Bjelopavlićima i na Cetinju, dok se *būbañ* javlja

būsēn (gen^{id} *būsēna*, nom^{mn} *būsēni*), *Čiganīn* (nom^{mn} *Čigāni*), *čārdāk* (sa predsonantskim duženjem u prvom slogu⁷³, nom^{mn} *čārdāci*), *čēmēr* (gen^{id} *čēmēra*), *čētnīk*, *čīstāč* (nom^{mn} *čīstāči*⁷⁴), *čōjak*⁷⁵ (gen^{id} *čōjka*, vok^{id} *čōjku*) ‘čovjek’ (stariji govornici), *čōkōt* (gen^{id} *čōkōta*, nom^{mn} *čōkōti*), *čōpōr* (gen^{id} *čōpōra*, nom^{mn} *čōpōri*), *čūnār* ‘koji pravi čunove’ (nom^{mn} *čūnāri*⁷⁶), *čūvār*, *čōšak* (od *čōška*, nom^{mn} *čōškovi*), *dābar* (nom^{mn} *dābrovi*), *dīnār* (nom^{mn} *dīnāri*), *dōboš* (nom^{mn} *dōboši*), *dōbrotvōr* (gen^{id} *dōbrotvōra*, nom^{mn} *dōbrotvōri*), *dōgadāj* (nom^{mn} *dōgadāji*), *dūšmanīn* (nom^{mn} *dūšmāni*), *đāvō* (gen^{id} *đāvola* – usp. i frazu *zā đāvola*, nom^{mn} *đāvoli*), *đēvēr* (gen^{id} *đēvēra*, nom^{id} *đēvēri*), *ēkser* (nom^{mn} *ēkseri*), *gātār*, *gāvār* (nom^{mn} *gāvārāni*), *glāvār*, *gōlūb*, *gōrār* (nom^{mn} *gōrāni*), *gōspōd* (gen^{id} *gōspōda*), *gōvnār*, *gōvōr* (gen^{id} *gōvōra*, nom^{mn} *gōvōri*), *grādanīn* (nom^{mn} *grādāni*), *grēbēn* (gen^{id} *grēbēna*, nom^{mn} *grēbēni*), *grūmēn* (gen^{id} *grūmēna*, nom^{mn} *grūmēni*), *gūbāvac* (nom^{mn} *gūbāvci*), *hrīščanīn* (nom^{mn} *hrīščāni*), *īgrāč*, *īstōk* (gen^{id} *īstōka*⁷⁷), *jāblār* (gen^{id} *jāblāna*, nom^{mn} *jāblāni*), *jāsēn* (gen^{id} *jāsēna*, nom^{mn} *jāsēni*), *jāstōg* (gen^{id} *jāstōga*, nom^{mn} *jāstōzi*), *jāstrēb*, *jāvōr* (gen^{id} *jāvōra*, nom^{mn} *jāvorovi*), *jōrgovār*⁷⁸ (nom^{mn} *jōrgovāni*), *jūrīš* (nom^{mn} *jūrīši*), *kāmēn* (gen^{id} *kāmēna* – stariji i *kāmēn*, *kām*), *kāšaļ*, *kāurīn* (nom^{mn} *kāūri*), *klōbūk* (nom^{mn} *klōbūci*), *klūčār*, *kōkōt* ‘pijetao’ (gen^{id} *kōkōta*, nom^{mn} *kōkōti*), *kōlāč*, *kōpāč*⁷⁹, *kōrāk* (stariji i *krōk*), *kōsāč*, *kōvāč*⁸⁰, *kōrijen* (nom^{mn} *kōrijeni*, usp. i *kōrije-*

u Vasojevićima i Pivi i Drobnojaku (takode u Crmnici *būbān*). Piperi i Cuce imaju *būbān* (čemu odgovara i *bubān* u Mrkojevićima, de nema predakcenatskih dužina), što odgovara i podgoričkoj varijanti *būbān* kod starijih govornika, a što vjerovatno treba da se izvodi prema starom lokativu jednine **būbñū*. Usp. ovde i oblike *lākat* (sa dužinom prema starom nom/ak^{id}) i *lākāt* (prema starom lok^{id} **lāktū*) u Podgorici.

⁷³ U Piperima je (Стевановић, 1940: 87) *čārdāk*, kao i najčešće u novoštokavskom.

⁷⁴ Imenice na -*āč* sve imaju kratku množinu.

⁷⁵ Akcenat je vjerovatno prema starom vokativu *čōvječe!* (odakle i tipični bosanski inovativni akcenat *čōvjek* u usporedbi s hrvatskim starijim *čōvjek/čōvik* i srbijanskim *čōvek* – u Srbiji taj oblik često ide s inovativnim *čōvēka*).

⁷⁶ Imenice na -*ār* sve imaju kratku množinu.

⁷⁷ Isti akcenat u Piperima (Стевановић, 1940: 88), ali gen^{id} *īstoka* sa starijom kračinom.

⁷⁸ Ali u Piperima (Стевановић, 1940: 101) *jorgovār*.

⁷⁹ Ali starije *kopāč* u Piperima (Стевановић, 1940: 94).

⁸⁰ Stari se akcenat (usp. novoštokavski *kōvāč*) vidi u prezimenu *Kovāččēvīc* (usp. slično u Bjelopavlićima *Dōlovi kovāčkī* prema *kōvāč*). Usp. i starije *kovāč* u Piperima (Стевановић, 1940: 93). U Podgorici je u dvosložnim *nomina agentis* na -*ač*, -*ar* (dakle ne u *kolāč*, što nije *nomen agentis*, i ne u *bunār*, de -*ar* nije sufiks), tj. u riječima s jednosložnom osnovom (dakle ne u *posmatrāč*, *gospodār* – ali ipak da izuzetno u *pōglavār*), uvijek je ujednačen akcenat na prvom slogu bez obzira na etimologiju – dakle, *kōvāč* analogijom prema *pjēvāč*, *zvōnār* analogijom prema *ribār* (usp. *kovāt* ali *pjēvat* te staro – ali ne i podgoričko – *nā zvono* prema *na rību* za izvornu razliku u akcentu). To je kod -*ač* obrnuto ujednačavanje od književnoga novoštokavskoga de imamo *pjēvāč* analogijom prema *kōvāč* (stara se razlika može čuvati u staroštokavskoj Posavini, de se kaže npr. *kūvāči*, ili u Dalmatinskoj zagori i Hercegovini, de se javlja tip *čīstāči* ali *kovāči*). Ipak, u ženskom rodu je u Podgorici *či-*

nje), *kõtūr* (nom^{mn} *kõturovi*), *kõzār*, *křčmār*, *krēmēn* (gen^{id} *krēmēna*, nom^{mn} *krēmēni*), *krõjāč*, *kũcko* ‘pas’ (stariji govornici, mlađi: *pās* – *psā*, nom^{mn} *kũckovi*), *kũkoř⁸¹*, *kũrjāk* (nom^{mn} *kũrjāci*), *kũthāk* (nom^{mn} *kũthāci*), *lābūd* (nom^{mn} *lābudovi*), *lěptūr* (nom^{mn} *lěptūrovi*⁸²), *lōgor* (nom^{mn} *lōgori*), *ļēkār*⁸³, *mālter* (gen^{id} *māltera*, nom^{mn} *mālteri*), *mānastūr* (nom^{mn} *mānastūri*), *mājstor* (nom^{mn} *mājstori*), *mēsār* (starije *kasāp*), *mĩrīs* (nom^{mn} *mĩrīsi*), *mjēhūr* (nom^{mn} *mjēhūri*), *mjēsēc* (stariji *mļēsēc*, nom^{mn} *mjēsēcī*, gen^{mn} *mjēsēcī*), *mļīnār*, *mōzak* (nom^{mn} *mōzgovī*), *mrāmōr*, *mũčenīk* (nom^{mn} *mũčenīci*), *nērēd*, *nōsāč*, *Nōvāk*, *ōbād* (gen^{id} *ōbāda*, nom^{mn} *ōbādī*), *ōbičāj* (nom^{mn} *ōbičāji*), *ōblāk* (*ōblāci*, u *ōblāke*⁸⁴), *ōblīk* (nom^{mn} *ōblīci*), *Ōbrād* (stariji *Ōbrār*⁸⁵), *ōbrūč* (gen^{id} *ōbrūča*, nom^{mn} *ōbrūči*), *ōbzūr*, *ōčāj*, *ōgañ* (gen^{id} *ōgña*, od *ōgña* i *ōd ōgña*⁸⁶, nom^{mn} *ōgñevi*), *ōkvĩr* (nom^{mn} *ōkvĩri*), *ōlūk*, *ōproštāj* (nom^{mn} *ōproštāji*), *ōrlūk* ‘orao’ (nom^{mn} *ōrlūci*), *ōtrōv* (gen^{id} *ōtrōva*, nom^{mn} *ōtrōvi*), *ōvas* (gen^{id} *ōvsa*), *ōvčār*, *pākao* (kod mlađih), *pāpar*, *pāstorak* (gen^{id} *pāstōrka*, nom^{mn} *pāstōrci*), *pāūk* (nom^{mn} *pāūkovī*), *pēpeo* (gen^{id} *pēpela* – s kračinom), *pērāč*, *pĩpūn* ‘dinja (*Cucumis melo* L.)’ (nom^{mn} *pĩpūni*), *pjēvāč* (stariji *pļēvāč*), *plāmēn* (gen^{id} *plāmēna*, nom^{mn} *plāmenovi*), *plīvāč*, *pōbratīm*⁸⁷ (nom^{mn} *pōbratimi*), *pōglavār*⁸⁸, *pōglēd* (nom^{mn} *pōglēdi*), *pōjās* (za *pōjās*⁸⁹, nom^{mn} *pōjasevi*), *pōsā*⁹⁰, *pōštār* (stariji *poštĩr*), *pōzdrāv* (nom^{mn} *pōzdrāvi*), *prādeđ* (nom^{mn} *prādedovi*), *prāmēn* (gen^{id} *prāmēna*, nom^{mn} *prāmenovi*), *prāznīk* (nom^{mn} *prāznīci*), *prĩgovōr* (nom^{mn} *prĩgovōri*), *prōzor* (stariji *pēndžer*), *přstēn* (gen^{id} *přstēna*, nom^{mn} *přstēni*), *pūpak* (nom^{mn} *pūpkovi*), *pūšāč*, *pūškomēt*, *pūtnīk* (nom^{mn} *pūtnīci*⁹¹), *rādñīk*, *Rādos(l)āv*⁹², *rāspo-*

stačica, *pjevačica*, poopšteno kao u književnoj novoštokavštini. Mlađi akcenat kao *kōvāč*, *vřtār* se javlja i u Ozrinićima (Rešetar, 1900: 75). Na ujednačavanje početnog akcenta je zacijelo utjecao i izvorni vokativni čeon akcenat.

⁸¹ Tako i u Piperima (Стевановић, 1940: 88) – s obzirom na dužinu, taj akcenat ne može biti star (usp. Kapović, 2015: 443–444), no nije jasno kako nastaje.

⁸² Ovde je u množini, kako već rekosmo, ujednačena dužina iz jednine (kao i u *pāūkovi*, *vītēzovi*), za razliku od očekivane kračine npr. u *gōlubovi*, *lābudovi* (usp. Kapović, 2015: 511).

⁸³ Usp. stariji akcenat *ļekār* u Piperima (Стевановић, 1940: 94).

⁸⁴ Čirgić, 2007: 25.

⁸⁵ Akcenat se poklapa s ozrinićkim (Rešetar, 1900: 75), ali ne i s Vukovim starijim *Ōbrad* (i u novoštokavskom ima varijanta *Ōbrād*).

⁸⁶ Usp. *kōd ōgña* i u Piperima (Стевановић, 1940: 97).

⁸⁷ Neočekivana je kračina zadnjeg sloga (takođe u *Sřbĩn*) u usporedbi s imenicama na *-anĩn*.

⁸⁸ Višesložne riječi kao *gospodār* (vidi dolje) inače imaju a. p. B (mnoge su čak sekundarno tamo, kao *govedār*, *obučār* – usp. novoštokavski *gōvedār*, *ōbučār* prema *gōvedo*, *ōbuća*), ali ovde je akcenat zacijelo prema starom vokativu i možda prema jednosložnoj osnovi *glāvār*.

⁸⁹ Čirgić, 2007: 25.

⁹⁰ A. p. A u *pōsao* dolazi i u Piperima (Стевановић, 1940: 88).

⁹¹ Sve imenice na *-nĩk* imaju kratku množinu.

⁹² Usp. još i imena slične tvorbe *Mĩlosāv* te *Mĩlišāv*, *Radīsāv*, *Vojĩslāv* (bez akutske dužine!).

rēd (nom^{mn} *rāsporēdi*), *rātnīk*, *rāzgovōr* (gen^{id} *rāzgovōra*, nom^{mn} *rāzgovōri*), *rēmēn* (nom^{mn} *rēmēni*), *rībār*, *rōdāk* (nom^{mn} *rōdāci*), *sēlanīn* (nom^{mn} *sēlāni*), *skākāvac*⁹³ (gen^{id} *skākāvca*, nom^{mn} *skākāvci*), *slūčāj* (nom^{mn} *slūčājevi*), *sōkō* (gen^{id} *sōkola* – s kračinom, nom^{mn} *sōkolovi*), *Sřbin* (nom^{mn} *Sřbi*), *strēmēn* (gen^{id} *strēmēna*, nom^{mn} *strēmēni*), *stršļēn* (gen^{id} *stršļēna*, nom^{mn} *stršļenovi*), *sūmrāk* (nom^{mn} *sūmrāci*), *svēkar* (od *svēkra*, nom^{mn} *svēkrovi*), *svīrāč*, *šātor* (nom^{mn} *šātori*), *šēvēr* (gen^{id} *šēvēra*), *tālās*, *tēsār*, *Titogrād*, *tōčak* (nom^{mn} *tōčkovi*), *trōšak* (nom^{mn} *trōškovi*, dat/lok/instr^{mn} *trōškovīma*), *ūbā* ‘bunar’ (gen^{id} *ūbla*, nom^{mn} *ūblovi*, gen^{mn} *ūblōvā*), *ūgaļ*, *ūgao* (samo kod mlađih), *ūglēn* (gen^{id} *ūglēna* – kod mlađih; kod starijih: *ūgaļ*, *uglīvle*), *ūjāk* (nom^{mn} *ūjāci*), *ūkrās* (nom^{mn} *ūkrāsi*), *vāzdūh*, *vēpar* (nom^{mn} *vēprovi*), *vīdīk* (nom^{mn} *vīdīci*), *vīnogrād* (nom^{mn} *vīnogrādi*), *vītēz* (nom^{mn} *vītēzovi*), *vjērnīk*, *vjētar* (nom^{mn} *vjētrovi*), *vlāsnīk*, *vōsak*, *vōzāč*, *vōzār*, *vrātār*, *Vūkosāv*, *zāpād*⁹⁴, *zāpovjednīk*⁹⁵, *zāvičāj*, *zīdār*, *zlātār*, *zlōtvōr* (gen^{id} *zlōtvōra*, nom^{mn} *zlōtvōri*), *zvōnār*

Preskakanje se javlja u dvije riječi (koje bi se onda mogle staviti i u poseban višesložni podtip A-C): u frazi *zā đavola* ‘za štetu, po nesreći’, *đe će* to biti arhaizam te fakultativno u *od ògha/òd ògha*, *đe* porijeklo preskakanja nije jasno⁹⁶.

akcenatska paradigma A (medijalni akcenat – grupa A₃)

nom ^{id} <i>prijāteļ</i>	<i>Tūzānīn</i>	<i>pokōjnīk</i>
gen/ak ^{id} <i>prijāteļa</i>	<i>Tūzānīna</i>	<i>pokōjnīka</i>
dat/lok ^{id} <i>prijāteļu</i>	<i>Tūzānīnu</i>	<i>pokōjnīku</i>
vok ^{id} <i>prijāteļu!</i>	<i>Tūzānīnu!</i>	<i>pokōjnīku!</i>
instr ^{id} <i>prijāteļōm</i>	<i>Tūzānīnōm</i>	<i>pokōjnīkōm</i>

nom/vok ^{mn} <i>prijāteļi</i>	<i>Tūzāni</i>	<i>pokōjnīci</i>
gen ^{mn} <i>prijāteļā</i>	<i>Tūzānā</i>	<i>pokōjnīkā</i> ⁹⁷

⁹³ Dužina je ovde očito analoška prema predsonantskom *skākāvc-* u kosim padežima (isto i u *gūbāvac*, ali usp. *pāstorak* – *pāstōrk-* bez takve analogije).

⁹⁴ Akcenat je vjerovatno kombinacija akcenta *zāpad* i *zāpād* (vidi Kapović, 2015: 451¹⁶⁴¹).

⁹⁵ Akcenat je ujednačen prema starom vokativu (novosťokavski *zāpovjednīk* – *zāpovjednīče!*).

⁹⁶ Riječ *òghъ je izvorno a. p. b.

⁹⁷ Akcente u gen^{mn} se može usporediti s uobičajenim novostokavskim gen^{mn} *rōditēļā* (prema *rōditeļ* jer *prijāteļ* u novostokavskom ima drugačiji akcenat) i *pōkōjnīkā* bez promjene. Podgoričko *Tūzānā* ima isti akcenat kao *nārōdā* (što je tipično za južni štokavski, a na čitavoj teritoriji štokavskog za kratke osnove kao *pōtōkā* prema *pōtok*) – naglasni tip se u množini mijenja jer je osnova u množini dvosložna (u odnosu na trosložnu osnovu u jednini), a oksitone s dvosložnom osnovom kao *nārōd* se u genitivu množine ponašaju različito od oksitonā s višesložnom osnovom kao *amānēt*.

dat/lok/instr ^{mn} <i>prijāteļīma</i>	<i>Tūzānīma</i>	<i>pokōjnīcīma</i>
ak ^{mn} <i>prijāteļe</i>	<i>Tūzāne</i>	<i>pokōjnīke</i>

A. p. A (višesložne imenice sa središnjim akcentom⁹⁸ – grupa A₃): *bez-bōžnīk*, *bezūmnīk*, *bosīlak* (gen^{id} *bosīlka*), *buntōvnīk*, *Crnogōrac* (vok^{id} *Crnogōr-če!*, nom/vok^{mn} *Crnogōrci*), *dolāzak*, *Hercēgovac* (gen^{id} *Hercēgōvca*), *izdājnīk*, *najāmīnīk*, *naprēdak*, *očājnīk*, *odmētīnīk*, *okrājāk* (gen^{id} *okrājka*), *Podgoričānīn* (nom^{mn} *Podgoričāni*), *ponedēļak* (gen^{id} *ponedēļka*), *pokājnīk*, *pokōjnīk*, *poļūbac*, *potōmak* (gen^{id} *potōmka*), *prijāteļ*, *Rogāmļānīn* (nom^{mn} *Rogāmļāni*), *rodīteļ*, *Rōvčānīn* (nom^{mn} *Rōvčāni*), *sestrīčīc*, *stanōvnīk* (danas: *stanovnīk*), *Tūzānīn* (nom^{mn} *Tūzāni*), *učīteļ*, *uprāvīnīk*, *utōrak*⁹⁹ (gen^{id} *utōrka*), *Vladīmīr*, *Vladīslāv*, *Zlatīčānīn* (nom^{mn} *Zlatīčāni*), *želūdāc*, *žūplānīn* (nom^{mn} *žūplāni*)

akcenatska paradigma A (dvosložne i trosložne oksitone – grupe A₄ i A₅)

nom/ak ^{id} <i>jezik</i>	<i>siromāh</i>	<i>nārōd</i>	<i>bratānīc</i>
gen ^{id} <i>jezika</i>	<i>siromāha</i>	<i>nārōda</i>	<i>bratānīca</i>
dat/lok ^{id} <i>jezikū</i>	<i>siromāhu</i>	<i>nārōdu</i>	<i>bratānīcu</i>
vok ^{id}	<i>siromāhu!</i>	<i>nārōde!</i>	<i>bratānīcu!</i>
instr ^{id} <i>jezikōm</i>	<i>siromāhōm</i>	<i>nārōdōm</i>	<i>bratānīcēm</i> (stariji -ōm)

nom ^{mn} <i>jezīci</i>	<i>siromāsi</i>	<i>nārōdi</i>	<i>bratānīci</i>
gen ^{mn} <i>jēzīkā</i> , <i>od jēzīkā</i>	<i>siromāhā</i>	<i>nārōdā</i> ¹⁰⁰	<i>bratānīcā</i>
dat/lok/instr ^{mn} <i>jezīcīma</i>	<i>siromāsīma</i>	<i>nārōdīma</i>	<i>bratānīcīma</i>
ak ^{mn} <i>jezīke</i>	<i>siromāhe</i>	<i>nārōde</i>	<i>bratānīce</i>
vok ^{mn}	<i>siromāsi!</i>	<i>nārōdi!</i>	<i>bratānīci!</i>

Kod vezanoga akcenta na zadnjem slogu osnove akcenat ostaje vezan u svim oblicima osim u genitivu množine, đe se kod dvosložnih (ali ne i trosložnih i višesložnih) osnova akcenat nakon duženja pomiče na osnovu. Kao što je tipično za crnogorske govore, to se pomicanje ne vidi samo kod imenica bez predakcenatske dužine (gen^{mn} *jēzīkā* prema nom^{mn} *jezīci*), što je uobičajen akcenat u svim novoštokavskim govorima (ne samo u Crnoj Gori), nego, kako već rekosmo, i kod dvosložnih oksitona s predakcenatskom dužinom

⁹⁸ Sve imaju kratku množinu.

⁹⁹ U oblik nije unesena kanovačka dužina (usp. u Vuka i starije *ūtōrak* i mlađe *ūtōrak*).

¹⁰⁰ Usp. Čirgić, 2007: 30. Za razliku od tipa *jēzīkā*, koji se javlja izvorno svugde u štokavskom, tip *nārōdā*, s povlačenjem neocirkumfleksa i na dugi slog, tipično je za crnogorske (i neke druge južnije) govore – usp. Kapović, 2015: 349–351.

kao *nârōdā*¹⁰¹, što je akcenat (većina novoštokavskih govora ima tip *nârōdā*) tipičan za crnogorske, i staroštokavske i novoštokavske (usp. *nârōdā* i u novoštokavskom Nikšiću), i neke druge južne štokavske govore (npr. u Hercegovini¹⁰²). Takvog pomicanja akcenta u Podgorici ipak nema kod trosložnih oksitona kao *kukurûzā*, *amānētā*¹⁰³.

U ovaj su akcenatski tip, osim izvorne nepomične a. p. *a* kao u *jezik* ili *nârōd*, ušle i sve višesložne imenice stare a. p. *b* koje su imale izvorni kratki akcenat na kraju kao *živōt* (usp. novoštokavski *život* – gen^{jd} *živōta*, a u arhaičnim govorima s oksitonezom, ali ne u Podgorici, *živōt* – *živōtā*).¹⁰⁴

A. p. A (dvosložne i trosložne kratke oksitone¹⁰⁵ – grupa A4): *ahirēt*, *aščēr* ‘vojnik’ (zastarjelo), *autić*, *barjāk*, *bedēm*, *berbēr* ‘brijač’, *biļēg*, *bisēr*¹⁰⁶ (gen^{jd} *bisēra* – nom^{mn} *bisēri*), *bubrēg*, *Božić*¹⁰⁷, *čamčīc*, *čekīc*, *čobān* (vok^{jd} *čobāne!*), *čemēr* ‘pojas’, *čilīm*, *degenēk* ‘batina, mačuga’, *dernēk*, *domaćīn* (gen^{mn} *domaćīnā*), *dukāt*, *đeñić* ‘dječak’ (zastarjelo), *gospodīn*, *guščīc*, *jastāk* ‘jastuk’ (stariji, mlađi: *jastūk*), *jatāk*¹⁰⁸, *jelēn*, *jezik*, *kalpāk*, *konāk*, *koštān* ‘kesten’, *Kotōr*, *kovčēg* (kod starijih *kōvčeg*), *kožūh*, *kukurūz* (gen^{mn} *kukurūzā*), *lepčīc* ‘hljepčīc’, *međēd* (vok^{jd} *međēde jēdan!*), *mostīc* (mlađi: *mostīc*), *mužīc* (mlađi: *mužīc*), *nožīc* (mlađi i *nožīc*), *obrāz*, *oklōp*, *orāh*, *otvōr*, *pečāt*, *peļīm* ‘kadulja’ (gen^{jd} *peļīma*), *Perāst* (danas često *Pērāst*), *potōk*, *praščīc*, *prozorčīc* (gen^{mn} *prozorčīcā*), *prstīc* (mlađi: *prstīc*), *prutić*, *ramazān*, *rogōz*, *sandučīc* (gen^{mn} *sandučīcā*), *sendvīc* (stariji, mlađi *sendvīč*), *siromāh* (gen^{mn} *siromāhā*), *stančīc*, *svjedōk/šedōk* (vok^{jd} *šedōku/svjedōku!*), *šamār*, *šarān* (samo kod mlađih), *tavān*, *teftēr* (nom^{mn} *teftēri*), *trbūh*, *unūk* (u vokativu obično *sīne!*), *Uskŕs*

¹⁰¹ Usp. npr. i Николић, 1970: 109–110, 119.

¹⁰² Kapović, 2018: 262.

¹⁰³ To će biti vjerovatno mlađa promjena. U novoštokavskim govorima, npr. u Hrvatskoj, uz tip *jēzikā* sasvim uobičajeno ide i tip *kukūrūzā*, s istom tom promjenom bez obzira na broj slogova (naravno, kod dugih osnova, kao u *nârōdā*, promjene tipično nema).

¹⁰⁴ Moglo bi se pomisliti da *živōt* – *živōta* nastaje nakon fonetskoga pomaka **živōtā* > *živōta*, čime se taj tip stapa sa starim tipom *potōk* – *potōka*, no to ne mora nužno biti tako. S obzirom da *živōt* – *živōta* nalazimo već u Piperima (Стевановић, 1940: 89–90), može lako biti da je riječ i o ranijoj analogiji, đe mlađe *živōta* postaje analogijom prema *živōt* i izvornom tipu *potōk* – *potōka*. Usp. čestu analošku promjenu kod priloga u novoštokavskom, đe *visok* – *visōka* (B) analoški postaje *visok* – *visoka* (A). Ipak, usporedi npr. u Bjelopavlicima i Vasojevićima čuvanje staroga tipa *živōta* (kao u novoštokavskom) uz *živōtā mi* u enklizi.

¹⁰⁵ Kratke ovđe znači = bez predakcenatske dužine i s kratkim akcentom na kraju. Sve imaju kratku množinu.

¹⁰⁶ Ovđe se akcenat slaže s novoštokavskim *biser*, nasuprot piperskom *bīsēr* (Стевановић, 1940: 88).

¹⁰⁷ Kao i mnogi dijalekti (usp. Kapović, 2015: 191–192) i u Podgorici postoji i varijanta *-īc* i varijanta *-īč*, npr. *Božīc* ali *brođīc*. Kod mlađe i srednje generacije, čini se, prevladava *-īč*, tj. varijanta *-īč* se širi nauštrb starijega *-īc* kod nekih primjera.

¹⁰⁸ Akcenat se ne slaže s piperskim (Стевановић, 1940: 88) *jātāk*.

(tako se prije govorilo), *vjenčić*, *vjetrić*, *zubić* (mlađi: *zubîć*), *zupčić*, *živôt* (vok^{jd} *živôte!*, gen^{mn} *živôtā*).¹⁰⁹

Poseban je slučaj imenica *Turčîn* – nom^{mn} *Tûrci* (usp. novoštokavski *Turčin* – *Turci*), koja se u jednini ponaša kao *jezik* (A₄), a u množini kao *čöjak* (A₂) s automatskom dužinom zbog predsonantskog duženja ispred *-rc-* (usp. gen^{mn} *Tûrākā* bez duženja).

A. p. A (dvosložne ili višesložne imenice s kratkim oksitonskim¹¹⁰ akcentom i s dugim predakcenatskim slogom¹¹¹ – grupa A₅): *amānēt* (gen^{mn} *amānētā*), *bārūt*, *bōdēž*, *bratānîc* (gen^{mn} *bratānîcā*), *dāvēž* (vok^{jd} *dāvēžu!*), *dōček*¹¹², *grābēž*, *hājtar* ‘saučešće’ (tako muslimani, a hrišćani: *ājtar*), *īzbör*, *īznös*, *īzröd* (vok^{jd} *īzrøde!*), *īzvör*, *jēcām*, *lāvēž*, *nāčîn*, *nāgön*, *nākît*, *nālāz*, *nālēt*, *nāmāz* ‘muslimanska molitva & hrana što se maže’, *nāmēt*, *nāpör*, *nāröd* (vok^{jd} *nārøde!*), *nāsād*, *nāslön*, *ōdnös*, *ōköv*, *ōtpör*, *pōgön*, *pōklön*, *pōlög*, *pōmör*, *pōnör*, *pōnös*, *pōröd*, *pōrök*, *prēdmēt* (dat/lok/instr^{mn} *prēdmētīma*), *prīlög*, *prīmjer*, *prīzör*, *prōgrām*, *prōlāz*, *prōliv*, *prōrök* (vok^{jd} *prōröku!*), *prōstör*, *rāzlög*, *rāzör*, *rāzüm*, *sābör*, *stōčić*, *sūsēd* (kod mlađih, stariji *komsīja*), *sūtön*, *tābör*, *tālög*, *ūköp*, *ülāz*, *Ūlcîn*, *üslöv*, *ümör*, *üzör*, *vilājēt*, *zābrān*, *zāklön*, *zākön*, *zālīv*, *zālög*, *zāmör*, *zāsün*, *zātön*, *zātvör*, *zāvjēt*

U nepromjenjivi dugi tip (A:) idu i lična imena na *-ko* (za razliku od onih na *-o*, vidi dolje): *Brânko*, *Gôjko*, *Mârko* (kod najstarijih i *Märkö*), *Mîlko*, *Mîrko*, *Râjko*, *Rânko*, *Slāvko*, *Stânko*, *Vêlko*, *Vôjko*, *Zdrāvko*, *Žârko*, *Živko*¹¹³ itd. Takav akcenat ima i *Đōrđ(ij)e*. Ovakve imenice čisto semantički, preglednosti radi, odvajamo od imenicâ tipa *kũcko* (vidi gore).

nom/vok^{jd} *Brânko*

gen/ak^{jd} *Brânka*

dat/lok^{jd} *Brânku*, za *Brânka*

instr^{jd} *Brânkōm*

¹⁰⁹ Usp. i osobna imena kao *Omër*, *Milutîn*, *Dušân*, *Dragân* itd. (Čirgić, 2007: 31).

¹¹⁰ Oksitone = riječi s finalnim/završnim/dočetnim/krajnjim akcentom.

¹¹¹ Sve imaju kratku množinu.

¹¹² Za mlađu dužinu u prefiksima kod ovakvih izvedenica usp. Kapović, 2015: 742. U Piperima (Стевановић, 1940: 89) ovakve tvorenice imaju starije oblike kao *doček*, *polög*, *ponör*, *ūköp*, *īzröd* itd. bez kanovačke dužine. Tako je i u podllovcenskim govorima.

¹¹³ Takav je akcenat i u Piperima, dok Kući i Bratonožići imaju *Rānkō*, *Mīrkō* (Стевановић, 1940: 96). Riječ je o različitom pravcu uopštavanja prema izvornoj razlici tipova kao *Rājko, *Rânko, *Slāvko, *Zdrāvko (tvorenima od osnovâ a. p. A) i *Gōjkō, *Mīrkō, *Žārkō (tvorenima od osnovâ a. p. B i C). U novoštokavskim govorima često postoje oba tipa s različitim ujednačavanjima (npr. očekivano *Rājko*, *Rânko*, *Gôjko*, *Mīrko*, *Žārko* ali i sekundarno *Slāvko*, *Zdrāvko*).

Akcenatska paradigma B

U a. p. B pripada više akcenatskih tipova, koji na prvi pogled mogu izgledati dosta drugačiji, no osim što istorijski spadaju u isti tip, još uvijek i sinhronijski imaju značajne sličnosti koje opravdavaju njihovo svrstavanje pod isti glavni akcenatski tip. Zadnji ovde navedeni tip je miješan (B:-C:), a postoje i još dva miješana tipa (A-B₁ i A-B₂) koji ovde nijesu navedeni zbog grafičkih razloga.

a. p.	B:1	B:2	B:3	B4	B:-C:
nom ^{jd}	<i>brājō</i>	<i>junāk</i>	<i>komārāc</i>	<i>otāc</i>	<i>jārām</i>
gen ^{jd}	<i>brājā</i>	<i>junāka</i>	<i>komārca</i>	<i>ōca,</i>	<i>jārma,</i>
				<i>od ōca</i>	<i>iz jārma</i>
dat/lok ^{jd}	<i>brājū</i>	<i>junāku</i>	<i>komārcu</i>	<i>ōcu, po ōcu</i>	<i>jārmu,</i>
					<i>po jārmu</i>
ak ^{jd}	<i>brājā</i>	<i>junāka</i>	<i>komārca</i>	<i>ōca</i>	<i>jārām</i>
vok ^{jd}	<i>brājo!</i>	<i>jūnāče!</i>		<i>ōče!</i>	
instr ^{jd}	<i>brājōm</i>	<i>junākōm</i>	<i>komārcōm</i>	<i>ōcōm</i> ¹¹⁴	<i>jārmōm</i>
nom ^{mn}		<i>junāci</i>	<i>komārci</i>	<i>ōčevi</i>	<i>jārmovi</i> ¹¹⁵
gen ^{mn}		<i>junākā</i>	<i>komārācā</i>	<i>ōčevā</i>	<i>jārmōvā</i>
dat/lok/instr ^{mn}		<i>junācīma</i>	<i>komārcīma</i>	<i>ōčevīma</i>	<i>jārmovīma</i>
ak ^{mn}		<i>junāke</i>	<i>komārce</i>	<i>ōceve</i>	<i>jārmove</i>
vok ^{mn}		<i>jūnāci!</i>			<i>ōčevi!</i>

Najstariji tip a. p. B se javlja u već spominjanim hipokoristicima tipa *Vāsō*, de je akcenat vazda na kraju osim u vokativu jednine. U a. p. B, osim toga, pripadaju, kako već rekosmo, dvosložne i višesložne oksitone s dugim akcentom na zadnjem slogu kao *junāk*, te oksitone s kratkim akcentom na zadnjem zatvorenom slogu s nepostojanim -a- (s tri podtipa). Jednosložne riječi tipa *bōb*, *krāļ*, koje istorijski pripadahu a. p. *b* (usp. novoštokavski *bōba* < starije *bobā*, *krāla* < starije *krālā*), prijeđoše u a. p. A (ako su kratkē osnovē – gen^{jd} *bōba*, *od bōba* kao izvorno gen^{jd} *čāsa*, *od čāsa*) i a. p. C (ako su dugē osnovē – podgoričko gen^{jd} *krāla*, *ōd krāla* kao izvorno gen^{jd} *krāka*, *ōd krāka*) s obzirom da više nema kratkoga akcenta na otvorenoj ultimi u većini imenicā, dok imenice tipa *živōt*, takođe izvorno u a. p. *b* (usp. dijalektalno *životā*), prijeđoše u višesložnu a. p. A (Podgorica *živōt* – gen^{jd} *živōta*). U jednini bi se a. p.

¹¹⁴ Mlađi govornici: *ōcēm*.

¹¹⁵ Imenica tipa B:1 nemaju množine, a kod tipa *ōčevi* i *jārmovi* je posvjedočena tipična ujednačena akcentuacija nezvano za akcenatsku paradigmu u jednini.

B u svim podtipovima mogla u „dubinskoj“ strukturi interpretirati kao akcenat na nastavku (/Vāsò/, /junākà/, /ocà/), samo što bi se on na površini čuvao samo u hipokoristicima i zatvorenom slogu, dok se u drugim slučajevima (nastavci otvorenog sloga izuzev u hipokoristicima) akcenat pomiče na prethodni slog.

U „pravu“ a. p. B, s akcentom na nastavku (kao u tipu *brājō*), moglo bi se staviti i imenice *sān* – *snā* i *pās* – *psā* (koje smo gore već bili provizorno stavili u a. p. A) jer su osnove *sn-* i *ps-* prazne pa na njima ni ne može biti akcenat (*snā* i *psā* takav akcenat imaju i u novoštokavskom). Ipak ih gore sinhronijski svrstasmo u a. p. A jednostavnosti radi (riječ je o kratkom akcentu u svim padežima bez preskakanja uz ogradu da je akcenat u kosim padežima na nastavku, a ne na osnovi kao u *čās* – *čāsa*). *Pās* je riječ koju danas koriste mlađi pod uticajem standarda, dok je kod starijih bila zamijenjena riječju *kūcko*. Ali u izreci *ūhārna je ō pca glāka* je zasigurno riječ o arhaizmu, đe se u *ō pca* (prema *od psā* kod mladih danas) vidi retrakcija sa zadnjeg otvorenog sloga od staroga **od psā* (mada bi se to sinhronijski moglo nazvati preskakanje, dijahronijski se ne radi o tome nego o dezoksitonezi, slično kao u novoštokavskom *ōd psa* ili *izā sna*). U *iza snā* (kod mlađih *iz snā*) je akcenat ujednačen prema besprijedložnom *snā*.

Dugi akcenat je u tipu *junāk* u većini padeža ujednačen na drugom slogu (takav se akcenat ne bi fonetski očekivao u instr^{id} i gen^{mn} i onđe dolazi analogijom umjesto očekivanih **junākōm* i **junākā*), osim u dat/lok/instr^{mn}, đe je očekivano na nastavku (*junācīma*), dok se u vokativima može povlačiti na početak, kao u *jūnāče!* To je moguće (a u prošlosti obavezno) pomicanje¹¹⁶ u a. p. B bitna razlika a. p. B prema a. p. A, đe toga nema (usp. *nārōde!* u a. p. B).

Kod oksitonā s nepostojanim *-a-* akcenat u kosim padežima ide na osnovu (*komārāc* – gen^{id} *komārca*, *otāc* – gen^{id} *ōca*, *jārām* – gen^{id} *jārma*) jer akcenat ne može biti na otvorenoj ultimi (osim u semantički ograničenom tipu B:1), a množina na *-ovi*, kao što je već rečeno, ima " na početku kao i svi oblici s dugom množinom¹¹⁷. Tip *komārāc* se ponaša slično kao tip *junāk* (npr. *komārca* prema izvornom **komārcā* i ujednačen akcenat u instr^{id} *komārcōm* umjesto izvornoga **komārcēm*) osim što je u nom^{id} finalni akcenat kratak s predakcenatskom dužinom te što akcenat *komārācā* nije sekundaran (usp. novoštokavsko *komārācā/kōmārācā*). Tip *jārām*, s predakcenatskom dužinom, je neobičan po tome što ima dosljedno preskakanje, koje je istorijski teško objasniti, ali ga sinhronijski zato svrstavamo u a. p. B-C.

¹¹⁶ Ono može u nekim primjerima (fakultativno) izostajati analogijom prema drugim padežima (npr. u Podgorici mlađe *pastīru!* prema starijem *pāstīre!*), što je poznat fenomen u štokavskom u novije vrijeme, pogotovo kod riječi koje se manje koriste u vokativu.

¹¹⁷ Čirgić, 2007: 30.

A. p. B:1 (tip *brājō*): *bābō* (zastarjelo), *bālō*, *Bōžō*, *brājō*, *brālē*, *brātō*, *brīcō*, *čīkō*, *čātō*, *čōrō*, *čōsō*, *dājō*, *dēdō*, *frātō*, *frūstrō*, *glibō*, *grdō* (/grdō/), *jādō*, *nūtrō*, *pōsrō*, *prōtō*, *rōdō*, *sērō*, *slīnō*, *smōtō*, *striķō*, *tājō*, *ūjō*¹¹⁸, *zēmō* ‘zemljak’ + lična imena/nadimci *Ācō*, *Bājō*, *Blāžō*, *Bōrō*, *Bōžō*, *Būdō*, *Čēdō*, *Dādō*, *Dīnō*, *Drāgō*, *Đōkō*, *Đūrō*, *Gājō*, *Hāsō*, *Īlē*, *Īvō*, *Jōvō*, *Kēmō*, *Kētō*, *Kōjō*, *Kōstō*, *Krcō* („dubinski“ /Křcō/), *Krstō* („dubinski“ /Křstō/), *Lāzō*, *Ljūbō*, *Mādō*, *Mājō*, *Māsō*, *Mēhō*, *Mīcō*, *Mījō*, *Mīlō*, *Mīrō*, *Mōmō*, *Mūjō*, *Mūsō*, *Nēsō*, *Nīkō*, *Ōrlē*, *Pājō*, *Pāvlē* (tako stariji, mlađi *Pāvle*), *Pējō*, *Pēlē*, *Pērō*, *Pēsō*, *Pūsō*, *Rādē*, *Rājō*, *Rālē*, *Rāsō*, *Rēdžō*, *Rīstō*, *Sālē*, *Sāvō*, *Sējō*, *Sītō*, *Slōbō*, *Srēdō*, *Stōjō*, *Sūļō*, *Svētō*, *Šājō*, *Šćēpō*, *Šēmsō*, *Šērbō*, *Tālē*, *Tītō* (uz *Tīto* – za Josipa Broza), *Tōkō*, *Tōmō*, *Vāsō*, *Vērō*, *Vēsō*, *Vlādō*, *Vlājō*, *Vōjō*, *Vūjō*, *Vūlē*¹¹⁹

A. p. B:2 (tip *junāk*¹²⁰): *barjaktâr* (stariji *bajraktâr*), *baštovân*, *becâr* (vok^{jd} *běčāre!*, vok^{mn} *bečāri!*), *bolesnīk*, *borīc*, *Bošnāk* (ali prezime *Bōšnāk*), *brodić*, *bunâr*, *divļāk*, *došļāk* (vok^{jd} *dōšļāče!*, vok^{mn} *dōšļāci!*), *dučân*, *durbîn*, *dušnīk*, *duvân*, *duvâr*, *džeferdâr*, *gladnīk*, *glavīc*, *gluvâc*, *gorštāk* (vok^{jd} *gōrštāče!*), *gospodâr* (vok^{jd} *gōspodāre!*), *govedâr*, *gradīc* (mlađa riječ, kod starijih: *vāroš*), *Hrvât* (vok^{jd} stariji *govornici Hřvāte!*, mlađi *Hrvātu!*), *instrumēnt* (dat/lok/instr^{mn} *instrumēntīma*), *izviďāc*¹²¹, *jarīc*, *junāk*, *kapetân* (*kāpetāne!*), *kapūt*, *kočijāš*, *kolāč*, *komād* (stariji *komāt*), *komandânt* (vok^{jd} *kōmandānte!*, dat/lok/instr^{mn} *komandāntīma*), *koņušâr*, *lišāj*, *ludāk* (vok^{jd} *lūdāče!* rjeđe, i *ludāku!*), *mačīc*, *mišīc* (na tije-lu), *mladić* (vok^{jd} *mlādiću!*), *muslimân* (stariji *muslīmân*, vok^{jd} *mūslīmāne!*), *nok-tīc*, *obučâr*, *ogrtâc*, *pastīr* (vok^{jd} stariji *govornici pāstīre!*, mlađi *pastīru!*), *pilīc*, *pokrivâc*, *pomoćnīk*, *preletâc*, *posmatrâc*, *putīc*, *račûn*, *repīc*, *rukâv*, *samâr*, *seļāk* (vok^{jd} stariji *govornici sēļāče!*, mlađi *seļāku!*), *studēnt*¹²² (vok^{jd} *studēntu!*, dat/lok/instr^{mn} *studēntīma*, vok^{mn} *studēnti!*), *veselāk*, *vezīr* (vok^{jd} *věžīre!*), *vidīk* (nom^{mn} *vidīci*), *vještāk*, *vojnīk* (vok^{jd} *vōjnjče!*, vok^{mn} *vōjnjci!*), *vrsnīk*, *zanât*, *zelembâc*

¹¹⁸ Ove se imenice ne upotrebljavaju u množini, u množini će vazda biti *nāši očevi* (prema *mōj bābō*), *stričevi* (prema *striķō*), *đedovi* (prema *dēdō*), *rōdāci* (prema *rōdō* – npr. *Ovō mi je rōdō*, *mī dvōjca smo rōdāci*) itd.

¹¹⁹ Od ovih imenâ/nadimaka na -o nastaju i tipična crnogorska prezimena (a i migracijska prezimena drugde), u kojima se vidi opet isti akcenat. Navodimo ih ovde nekoliko u podgoričkom obliku (s dugim -īc) iako glase isto u svim starostokavskim crnogorskim govorima (u nekima s kratkim -īc): *Bīgōvīc*, *Brācōvīc*, *Brātōvīc*, *Dākōvīc*, *Īvōvīc*, *Jōvōvīc*, *Lāzōvīc*, *Mījōvīc*, *Pējōvīc*, *Pērōvīc*, *Sāvōvīc*, *Stijepōvīc*, *Sūjōvīc*, *Šāhōvīc*, *Šćēpōvīc* (najstariji bi rekli: *Jā sam Pēsō Šćēpōcā* a ne *Pēsō Šćēpōvīc*) itd. (usp. tu i tip *Mātkovīc*, *Lātkovīc*, *Grūpkovīc* itd.).

¹²⁰ Sve imenice sa spiska imaju kratku množinu na -i i dat/lok/instr^{mn} na -īma.

¹²¹ U tro- i višesložnim izvedenicama na -ač je uvijek ujednačen -āč (a. p. B) bez obzira na etimologiju, dok je u takvim dvosložnim izvedenicama (s jednosložnom osnovom) kao *kōvāč* ujednačen stari A-akcenat (vidi gore).

¹²² Zbog predsonantskoga duženja upada u tip *junāk* (za razliku od novoštokavskog *stūdēnt* – gen^{jd} *stūdēnta*). Isto tako i tip *komandânt*.

A. p. B:3 (tip *muškārāc*): *Albānāc*, *Amerikānāc*, *bjegūnāc*, *Bosānāc* (gen^{id} *Bosānca*), *brežūlāk*, *Dalmatīnāc*, *dobītāk*, *dodātāk*, *gubītāk*, *imētāk*, *iz-dātāk*, *jedīnāc*, *komārāc* (gen^{id} *komārca*), *muškārāc*, *napītāk*, *pijānāc*, *podātak* (ak^{mn} *podātke*), *poletārāc*, *povjetārāc*, *probītāk*, *Srbijānāc*, *školārāc*, *užītāk*

A. p. B4 (tip *otāc*): *otāc* (gen^{id} *ōca*, od *ōca*¹²³, nom^{mn} *ōčevi*), *ovān* (gen^{id} *ōvna*, od *ōvna*, za *ōvna*, nom^{mn} *ōvnovi*)

A. p. A-B₁ (tip *jād*): *Gṛk* (na *Gṛka*, nom^{mn} *Gṛci*, dat/instr^{mn} *Grcīma*), *jād* (od *jāda*, nom^{mn} *jādi*, dat/instr^{mn} *jadīma*), *kṛš* ‘kamen’ (na *kṛš*, nom^{mn} *kṛši*, *kršīma* su ga *gāḍāli* ū *glāvu*)

A. p. A-B₂ (tip *lōvac*): *kōsac* (od *kōsca*, nom^{mn} *kōsci*, dat/lok/instr^{mn} *kos-cīma*), *lōvac* (gen^{id} *lōvca* – predsonantsko duženje u kosim padežima, od *lōvca*, za *lōvca*, nom^{mn} *lōvci*, dat/lok/instr^{mn} *lōvcīma*), *prōsac* (od *prōsca*, nom^{mn} *prōsci*, dat/lok/instr^{mn} *proscīma*)

A. p. B:-C: (tip *jārām*¹²⁴): *bijelāc* (ōd *bijelca*, nom^{mn} *bijelci*, dat/instr^{mn} *bijelcīma*), *bōrāc* (ōd *bōrca* ali za *bōrca*, o *bōrcu*, dat/instr^{mn} *bōrcīma*, za *bōrce*), *grāšāk* (gen^{id} *grāška* – ōd *grāška*), *gūsāk* (ōd *gūska*), *jārām* (gen^{id} *jārma* – iz *jārma*), *jūnāc* (ōd *jūnca*), *lākāt* (stariji govornici¹²⁵, mlađi: *lākat* – vidi dolje pod A-C¹²⁶, dō *lākta*), *māčāk* (ōd *māčka*), *mōļāc* (ōd *mōļca* ali za *mōļca*, o *mōļcu*, dat/instr^{mn} *mōļcīma*, za *mōļce*), *Ņēmāc*¹²⁷ (ōd *Ņēmca*, nom^{mn} *Ņēmci*, dat/instr^{mn} *Ņēmci*), *pāpāk* (ōd *pāpka*, dat/instr^{mn} *pāpcīma*), *pātāk* (ōd *pātka*), *pētāk* (ōd *pētka*), *pijesāk* (gen^{id} *pījeska* – ōd *pījeska*, muslimani *pīsāk* – ōd *pīska*), *plūsāk* (ōd *plūska*, dat/instr^{mn} *plūskovīma*), *prāsāc* (ōd *prāsca*), *prāšāk* (ōd *prāška*), *rāžān* (iz *rāžna*), *rūčāk* (gen^{id} *rūčka* – bēz *rūčka*, nom^{mn} *rūčko-vi*), *svētāc* (ōd *svēca* ali za *svēca*, o *svēcu*, nom^{mn} *svēčevi*), *šīpāk* (ōd *šīpka*),

¹²³ Kod nekih starijih govornika možda i *ōd oca*.

¹²⁴ Dugu množinu od dalje nabrojenih imaju samo *jārmovi*, *jūnčevi*, *lāktovi*, *plūskovi*, *prāščevi* (stariji i *prāhčevi*), *prāškovi*, *vālkovi*, *vjēnčevi*, *vrāpčevi*, *rāžnēvi*, *rūčkovi*, *svēčevi*. Druge imenice imaju kratku množinu, npr. *mōļci*.

¹²⁵ Početna su tačka za prelazak u ovaj inovativni akcenatski tip (prema očekivanom *lākat/lākat* – vidi iduću fusnotu) mogli biti izvorni oblici s preskakanjem kao *dō lākta*. Teoretski bi akcenat također mogao biti i prema starom lok^{id} **lāktū* (što je upitno s obzirom da je lokativ s prijedlozima *na/u* nestao te je kao oblik puno rjeđi nego prije) i/ili poopštavanjem akcenta na kraju prema množinskome starome **lakātā* (C), što je u tom obliku bilo jednako kao staro **junākā* (B), pa je došlo do prelaska C > B.

¹²⁶ Oblik *lākat* je očekivan akcenat (Kapović, 2015: 233, 242–245) – vidi dolje za tip A-C. Kako to danas govore mlađi govornici, a neobično bi bilo da mlađi govornici imaju očekivan/stariji odraz, neće biti da je *lākat* izvorni akcenat u Podgorici. Biće da je staro **lākat* – **ōd lākta* (C:) u Podgorici prvo bilo prešlo u *lākāt* – *ōd lākta* (B:-C:) na već opisan način (vidi prethodnu fusnotu), a da je onda taj tip naknadno opet promijenjen u *lākat* – *ōd lākta* (A-C), vrativši se tako slučajno na stariji akcenatski obrazac.

¹²⁷ Ova riječ izgleda kao jatovska posuđenica iz severozapadnog štokavskog s jednosložnim odrazom jata.

šūpāk (öd *šūpka*), *tēlāc* (samo mlađi – *od tēlca*)¹²⁸, *vāļāk* (öd *vāļka*, dat/instr^{mn} *vāļkovīma*, mlađi *vāļcīma*), *vijenāc*, *vrābāc* (öd *yrāpca*, dat/instr^{mn} *vrāpčevīma*, mlađi *vrāpcīma*)

Prva četiri B-tipa se prilično jednostavno dijahronijski dadu izvesti iz starijih oksitonskih tipova uz pomake sa zadnje otvorene kratke ultime (osim u prvom tipu) u padežima *de* je izvorno bio takav akcenat (*junāka* < **junākā*, *muškārca* < **muškārcā*, *ōca* < **ocā*). Zadnja tri tipa su nešto problematičnija. Kao što se vidi, u tipove B:3, B4, A-B2 i B:-C: idu samo imenice s nepostojanim *-a-* – one većinom (tipovi *muškārāc*, *otāc*, *jārām/bijelāc*), uz izuzetak tipa *lōvac*, imaju akcenat u nominativu jednine upravo na tom nastavku, a u tip B pripadaju i po takvoj oksitoničnosti (*-āc*) i po akcentu *-īma* u množini (ili samo po *-īma* kao *lōvcīma*). Tip B4 (*ovān* – *ōvna*) i tip B:-C: (*jārām* – *jārma* – *īz jārma*), zanemarimo li dužinu u potonjem, razlikuju samo prisutnošću preskakanja u genitivu jednine u drugom. Višesložni tip B:3 (*muškārāc* – *muškārca*) bi se mogao teoretski podvesti i pod tip B4 (*ovān* – *ōvna*), od kojega se razlikuje samo brojem slogova (i dužinom), ali i pod tip B:-C: s obzirom da ima uvijek dužinu kao i on, a da akcenat u sredini (*muškārca*) ionako ne može preskakati. No sinhronijski smo ipak, preglednosti radi, ove tipove razdvojili.

A. p. A-B1 (*Gṛk* – *na Gṛka* – *Gṛcīma*) i A-B2 (*prōsac* – *od prōsca* – *proscīma*) svrstavamo pod opšti tip B zbog akcenta na nastavku u kosim padežima u kratkoj množini, a izostanka preskakanja u jednini – da nemaju akcenat na *-īma* bili bi obična a. p. A, a da imaju preskakanje, bili bi a. p. C. Tip A-B1 (koji se istorijski izvodi iz starijega tipa A – usp. novoštokavski *Gṛcima*, *jādimā*) se od tipa A-C *kōn* – *nā koña* – *koñīma* (vidi dolje) razlikuje izostankom preskakanja.

U a. p. A-B2 početni akcenat tipa *lōvac* u jednini istorijski gledano ujednačen prema kosim padežima (očekivalo bi se **lovāc*¹²⁹). Vidi još dalje za a. p. A-C (tip *lōnac* – *öd lōnca* – *lōncīma*), koji je istorijski očito povezan s tipom A-B, ali kako ima preskakanje, a množinski akcenat na nastavku u dat/lok/instr. je tipičan i za a. p. B i C, njega svrstasmo pod generalni tip C. U zadnjem tipu (a. p. B:-C:) se redovno javlja preskakanje u genitivu jednine (osim u mlađem *od tēlca*), koji je kao padež najpodložniji inovativnom preskakanju, a cijeli tip svrstavamo generalno pod a. p. B zbog akcenta na kraju u nom(/ak)^{jd}. Preskakanje se, dakako, istorijski ne bi očekivalo u a. p. B (usporedi izvorno *rāžāñ* – *rāžñā* itd. u Piperima¹³⁰) i nije jasno kako ga objasniti. Jedina dva

¹²⁸ Ovo bi mogao biti i tip B4 zbog izostanka preskakanja, ali stavismo ga ovamo zbog dužine korijena.

¹²⁹ Usp. *lōvāc*, *lōnāc* u Piperima (Стевановић, 1940: 90).

¹³⁰ Стевановић, 1940: 90.

primjera će bi se preskakanje očekivalo su izvorno *òd jākta*¹³¹ (vidi dolje za varijantu A-C za ovu riječ) i *òd pļūska*¹³², no ta dva primjera su teško mogla uticati na sve ostale. Naravski, svaki se početni akcenat može sekundarno početi sinhronijski ponašati kao izvorni cirkumfleks te dobiti preskakanje, no očekivalo bi se ipak nekakvu motivaciju za takav prelazak. Pregled svih akcenatskih tipova riječi na *-ac* dajemo na kraju članka.

Akcenatska paradigma C

Akcenatska paradigma C je pomična akcenatska paradigma. Pomična je po tome što se akcenat u njoj može pomicati na zadnji slog tj. nastavak u nekim padežima (*gòsti* – gen^{mn} *gostî* – dat/lok/instr^{mn} *gostìma*) i jer početni akcenat često preskače na prijedlog u gen^{id} (npr. *òd boga*, iz *grāda*), ak^{id} (npr. *nā mōst*, zā *boga*), lok^{id} (npr. *pō nosu*, *pō brijegu*), ak^{mn} (npr. *ū goste*, *ū dāne*). No ne skače svaki čeonni akcenat na prijedlog – preskakanja nikad nema u nominativu ni jednine (samo *ni bōg*) ni množine (*ni jūdi*), u instrumentalu jednine¹³³ (*pred mōstōm*, *pred brōdōm*), kao ni kod duge množine (*i grādovi*, *od grādōvā*, *u grādove*), kod koje nema ni pomičnosti unutar paradigme (*o grādovīma*), a u lokativu jednine preskakanje ovisi o živosti/neživosti, dužini osnove i primjeru (npr. *o bōgu*, *pō drobu*, *po mōstu*, *pō grādu*). Kao što je obično u štokavskom, preskakanje danas može izostati i u padežima će se inače redovito javlja, kao u genitivu jednine, u primjerima i kombinacijama koje se rjeđe upotrebljavaju, kao *od bōja* ili *od lōja* – to je češće u (dvosložnom) genitivu, nego u (jednosložnom) akuzativu (kao *ū bōj*), će se preskakanje lakše sistemski držati. Osim toga, preskakanje može izostajati i čisto leksički uslovljeno u nekim primjerima, npr. *òd gosta* uz *od gōsta*.

U a. p. C pripadaju isključivo jednosložne osnove (tipa *bōg-*, *grād-*) i osnove s nepostojanim *-a-* (tipa *nōk(a)t-*). Pravih dvosložnih osnova (s vokalom koji nije nepostojano *-a-*) u a. p. C (sa pomakom akcenta i preskakanjem) nema.

Pomičnost se čuva redovno kod rjeđeg nastavka *-i* u gen^{mn}: *crvî*, *gostî*, *mrāvî*, *brāvî*, *prstî* (akcenat i nastavak su ovđe iz starih *i*-osnova, a prve tri riječi i jesu izvorno stare *i*-osnove muškoga roda). Kod redovnog nastavka *-a* u gen^{mn} se akcenat može naći na zadnjem slogu sasvim izuzetno i rijetko – u starijim varijantama *dānā*, *zūbā* (takav je akcenat redovan u govorima oko Podgorice), no redovni je akcenat mlađe *dānā*, *zūbā*. Pomičnost se još redovno čuva u dat/lok/instr^{mn} kratke množine: *brcìma*, *crvìma*, *dānìma*, *noktìma*, *zūbì-*

¹³¹ Potvrđeno i u Piperima (Стевановић, 1940: 97).

¹³² Usp. Kapović, 2015: 243.

¹³³ Umjesto *pod mostom* se koristi *pōd mōs(t)*.

*ma*¹³⁴, *gostìma*, *brāvìma*, *đācìma*, *mrāvìma*, *prstìma*. No morfološki u velikoj većini imenicâ (i u običnom tipu C i C: te u A-C) prevladavaju duge množine, *đe* nema pomičnosti (*stānovìma*, *jārčevìma*).

akcenatska paradigma C (jednosložne osnove)

Razlikujemo kratku a. p. C, *đe* se dužina (tj. duženje) javlja samo u nominativu i akuzativu za neživo (*bôg* prema *bôg-* u ostalim padežima) i dugu a. p. C:, *đe* se dužina javlja u svim jedninskim padežima (*grād-* u svim jedninskim padežima), osim u trosložnim oblicima množine *đe* se krati (*grādov-*). U rjeđoj kratkoj množini se dužina, dakako, čuva (*dāni*). Kako već rekosmo, akcenat se pomiče u gen^{mn} ako ima rijetki nastavak *-î* (*gostî*), a vrlo rijetko s *-â* (rijetko *dānâ*, *zūbâ* uz uobičajeno *dānā*, *zūbā*) kod ionako rijetke kratke množine, u dat/lok/instr^{mn} (*gostìma*, *dānìma*) kod kratke množine, dok u ak^{mn} kod te iste kratke množine i preskače (*ù goste*, *nā dāne*).

Dajemo prvo primjere s kratkom množinom, a onda s dugom (ne navodimo posebno primjere za neživo i živo):

a. p. C (kratka množina)	a. p. C: (kratka množina)
nom ^{id} <i>gôs(t)</i>	<i>dân</i>
gen ^{id} <i>gōsta</i> , <i>ōd gōsta</i> , <i>iz gōsta</i> ¹³⁵	<i>dāna</i> , <i>iz dāna</i> , <i>ōd dāna</i>
dat/lok ^{id} <i>gōstu</i> , <i>o gōstu</i>	<i>dānu</i> , <i>pō dānu</i> , <i>ō dānu</i>
ak ^{id} <i>gōsta</i> , <i>za gōsta</i> , <i>na gōsta</i> ¹³⁶	<i>dân</i> , <i>nā dān</i>
vok ^{id} <i>gōste!</i>	
instr ^{id} <i>gōstōm</i>	<i>dānōm</i>
nom/vok ^{mn} <i>gōsti</i>	<i>dāni</i> ¹³⁷
gen ^{mn} <i>gostî</i>	<i>dānā</i> , <i>iz dānā</i> (rijetko <i>dānâ</i> ¹³⁸)
dat/lok/instr ^{mn} <i>gostìma</i>	<i>dānìma</i>
ak ^{mn} <i>gōste</i> , <i>ù goste</i>	<i>dāne</i> , <i>nā dāne</i>
(mlađi i u <i>gōste</i>)	

¹³⁴ Čirgić, 2007: 30.

¹³⁵ Mlađi: *od gōsta*, *iz gōsta*.

¹³⁶ Neobično je izostajanje preskakanja ovđe, usp. *zā boga* dolje.

¹³⁷ U Podgorici nema preskakanja u primjerima kao *nī dāni*, koje se javlja drugđe u štokavskom.

¹³⁸ U okolnim govorima je starije *dānā*, a u Podgorici je to danas rijetko.

a. p. C (duga množina)	a. p. C: (duga množina)
nom ^{jd} <i>bôg</i> ¹³⁹	<i>grād</i>
gen ^{jd} <i>bôga, ù boga, dō boga</i>	<i>grāda, iz grāda</i>
dat/lok ^{jd} <i>bōgu, o bōgu</i>	<i>grādu, pō grādu</i> ¹⁴⁰
ak ^{jd} <i>bōga, zā boga</i> ¹⁴¹	<i>grād, ù grād</i>
vok ^{jd} <i>bōže!</i>	<i>grāde!</i>
instr ^{jd} <i>bōgōm, prēd bogōm</i>	<i>grādōm, pred grādōm</i> ¹⁴²
nom/vok ^{mn} <i>bōgovi</i>	<i>grādovi</i> ¹⁴³
gen ^{mn} <i>bōgōvā, od bōgōvā</i>	<i>grādōvā</i> ¹⁴⁴
dat/lok/instr ^{mn} <i>bōgovīma</i>	<i>grādovīma</i> ¹⁴⁵
ak ^{mn} <i>bōgove, na bōgove</i>	<i>grādove, u grādove</i> ¹⁴⁶

Zanimljiv je slučaj (ne)preskakanja u lokativu jednine, koji je u Podgorici ograničen na prijedloge *o* (kod starijih *od*¹⁴⁷) i *po*, dok s *u* i *na*, dakako, ide oblik istovjetan akuzativu (npr. *nā mōs(t)* ‘na most’ i ‘na mostu’ ili *ù grād* ‘u grad’ i ‘u gradu’). Kod imenicā duge osnove koje znače neživo (kao *brījeg, pān, štāp, vrāt*) preskakanje je vrlo frekventno (*pō brijegu, ò cvijetu, pō klūnu, ò plēsu, pō yrātu*) uz neke izuzetke (*o pānu*), koji su često samo varijantni (*ò štāpu* i *o štāpu*). Izuzeci se kod dugih osnova u lokativu jednine javljaju slično kao i u genitivu jednine – uglavnom leksički ili generacijski uslovljeno (npr. *ò Rīmu, pō Rīmu*, a kod mlađih i *o Rīmu, po Rīmu*) i kod manje frekventnih primjera (npr. *pō trāgu* ali *o trāgu*). Kod kratkih osnova za neživo (kao *krōv*,

¹³⁹ Usp. Čirgić, 2007: 24.

¹⁴⁰ Usp. Čirgić, 2007: 29. Usp. isto, ali varijantno, i u Piperima (Стевановић, 1940: 74), đe je *pō grādu* ali i *po grādū*.

¹⁴¹ Samo tako, osim ako se na primjer ne naglašava *za bōga a ne za đāvola*.

¹⁴² Uz *prēd grād* ‘pred gradom’.

¹⁴³ Usp. Čirgić, 2007: 29. Kako videsmo i već rekosmo, u Podgorici je danas uopšten “ u praktički svim dugim množinama. Dakle, prema izvornom *čāsi > *časovi (A) – *popi > popōvi, *krālī > *krālēvi (B) – *mōsti > *mōstovi, *grādi > *grādovi (C) danas imamo ujednačeno *časovi, pōpovi, krālēvi, mōstovi, grādovi* prema izvornom akcentu tipa A i dugoga tipa C:. Takav je akcenat i u tipu *jārčevi* (bez predsonantskog duženja za razliku od gen^{jd} *jārca*).

¹⁴⁴ Ovakav mlađi akcenat (usp. i Čirgić, 2007: 30) u usporedbi prema *gradōvā* u arhaičnijem novoštokavskom se javlja i u Piperima (Стевановић, 1940: 75), uz iznimke *krajēvê* (đe je to sekundarno), *maōvê* i *rogōvê* (: 77–78) iako je u drugim crnogorskim govorima, npr. u Vasojevićima, zabilježeno i izvorno *gradōvê* itd. (: 75).

¹⁴⁵ Usp. Čirgić, 2007: 30. U Piperima (Стевановић, 1940: 78) se stariji akcenat čuva varijantno u više imenicā, npr. u *rogovīma/rōgovima*.

¹⁴⁶ Nema preskakanja kao *ù stanove* kao u Piperima (Стевановић, 1940: 86).

¹⁴⁷ Kod starijih se npr. kaže *od nēmu ti zbōrāh* ‘o njemu sam ti govorio’.

grôm, stô) preskakanje u najvećem broju primjerâ izostaje, npr. *po kròvu, o(d) gròmu, o(d) stòlu, o(d) rògu, o(d) ròku* itd. Međutim, preskakanje se ipak izuzetno javlja u primjerima *pò drobu, pò nosu, pò plotu, prì plotu*, a moguće i u *pò Jedu*¹⁴⁸. Kod starijih govornika uz *po mòstu* se javlja i *pò mostu*. Kod kratkih osnova koje znače živo (kao *bòg-, gòst-*) preskakanje u potpunosti izostaje u lokativu jednine: *o(d) bògu, po bògu, o(d) gòstu, po gòstu*¹⁴⁹. Kod dugih osnova za živo preskakanja najčešće nema, ali postoji varijantno kod nekih primjera: *o(d) mûžu, o zècu, o mûžu, o bràvu, o strìcu, o pûžu* – ipak ima *ò drùgu* uz *o drùgu, ò bîku* i *o bîku, ò yràgu* i *o yràgu*¹⁵⁰.

Dijahronijski gledano, u a. p. C se relativno dobro, iako ne u potpunosti, čuva staro preskakanje (prošireno inovativno i na tip *pò grādu*¹⁵¹), dok se u množini pomičnost čuva u kratkim oblicima (*dānima*¹⁵²), ali ne i u dugima (*grādovima* umjesto *gradovima), đe se stara pomičnost u gen^{mn} i dat/instr^{mn} gubi te se ujednačava " iz nom/ak^{mn}. Sa starim imenicama a. p. c su se stopile i stare duge osnove a. p. b pa tako imamo npr. *nā krāla, ò krālu – krālevi* ili *nā sūd, sūdovi* 'sudište' (prema novoštokavskom gen^{id} *krāla, sūda* [B:] ali *grāda* [C:]¹⁵³). Dakle, dok se kratka stara a. p. b stapa sekundarno sa savremenom a. p. A (vidi gore), stara duga a. p. b se stapa sa savremenom a. p. C – dolazi, dakle, do kvantitativne paradigmatске redistribucije (nešto slično se događa i

¹⁴⁸ Interesantno, u Piperima (Стевановић, 1940: 77), u kojima se u većini imenicâ kratke osnove koje znače neživo akcenat ne miče, nalazimo izuzetan finalni akcenat upravo u tim istim riječima: *po drobù, po nosù, po jedù, po plotù* (ali *prì plotu*).

¹⁴⁹ U novoštokavskom se akcenat poput *ò bogu, ò mûžu* kod riječi za živo redovno razlikuje od onoga kao *po mòstu, po dānu* kod riječi za neživo (usp. Kapović, 2010: 80, Kapović, 2015: 300 – takav akcenat za Nikšić potvrđuje Novica Vujović).

¹⁵⁰ U Piperima (Стевановић, 1940: 74–75) kod imenicâ za živo duge osnove nalazimo ili akcenat na osnovi kao *o drùgu* (a tako i *vûku, ždrālu, cřvu* itd.) uz nešto rjeđe preskakanje kao *ò drùgu* (kao u novoštokavskim govorima s dobro očuvanim preskakanjem), dok kod imenicâ za neživo duge osnove nalazimo, kako rekosmo, i mlade *ò kļūnu* (kao u Podgorici) i izvorno/starije *o kļūnū*.

¹⁵¹ Sudeći prema Piperima (Стевановић, 1940: 74–75), đe uz rjeđe starije i očekivano *po (h) lādū, po trāgū* itd. nalazimo i češće mlade *pò grādu* itd., riječ je očito o starijem poopštavanju čeonoga akcenta koje nema veze s fonetskim povlačenjem akcenta iz zadnjeg otvorenog sloga (*grādū > grādu), na što bi se inače moglo pomisliti (u Piperima ima samo analoškoga pomjeranja akcenta, ne i fonetskoga povlačenja " iz zadnjeg otvorenoga sloga).

¹⁵² Nema mlade varijante kao kod piperskoga *dānima* (Стевановић, 1940: 76).

¹⁵³ I opet, moglo bi se pomisliti da do izjednačavanja starih tipova *krāl – *krālā (B) i *grād – *grāda (C) dolazi nakon fonetske retrakcije " iz otvorenoga sloga kao *krālā > krāla, međutim opet Piperi (Стевановић, 1940: 79) dokazuju da nije tako jer već onđe nalazimo prelazak B: > C:!. Do njega je došlo očito još prije gubitka kratke oksitoneze u zadnjem otvorenom slogu jer su tipovi *krāl* i *grād* bili jednaki u nominativu (i akuzativu kod neživoga) nakon gubitka neoakuta (*krāl > *krāl). Vokativ jednine, koji pominje i Stevanović, je već i prije imao čeonu akcenat i u a. p. B, ali teško da je on odigrao značajnu ulogu (mada je zasigurno mogao pomoći).

kod *ā*-osnovâ, ali ne potpuno isto jer onđe ostaje razlika u gen^{id} *krävē* ali *ženē* kod kratkih osnova, kao i razlika gen^{id} *lādē* i *glāvē* kod dugih osnova). Formulom bi se to moglo prikazati ovako:

*A/B > A *brät/pöp*
 *B:/C: > C: *gräd/krâļ*

Kako je slogotvorno *r* u Podgorici uvijek kratko, primjere kao *břk* možemo analizirati dubinski kao /břk/, s obzirom da imaju pomičan akcenat (ũ *brk*, *brčima*). Slijed /ije/ ovđe tretiramo kao jednosložan zbog porijekla i sinhronijskog ponašanja (a, moglo bi se dodati, i zbog fonetske percepcije, koja često može nalikovati na [jē] kako se ono ostvaruje u severozapadnim štokavskim govorima).

A. p. C (jednosložne kratke¹⁵⁴): *bōg* (stariji *bōk*, gen^{id} *bōga*, po *bōgu*), *bōj* (gen^{id} *bōja*, od *bōja*, ũ *bōj*), *brōd* (stariji *brôt*, gen^{id} *brōda*, nã *brōd*), *brōj* (gen^{id} *brōja*, òd *broja*, ũ *brōj*), *dō* (gen^{id} *dōla* – rijetko se upotrebljava, ũ *dō*), *dōm* (gen^{id} *dōma*, ũ *dōm*), *drōb* (gen^{id} *drōba*, òd *droba*, nã *drōb*, pò *drobu*), *gnōj* (gen^{id} *gnōja*, òd *gnoja* i od *gnōja*, ũ *gnōj*), *gōs(t)* ‘gost’ (òd *gosta* i od *gōsta*, nã *gōsta*, nom^{mn} *gōsti*, gen^{mn} *gōstī*), *grōm* (gen^{id} *grōma*, òd *groma*, nã *grōm*), *grōz* ‘grozd’ (gen^{id} *grōzda*, òd *grozda*, nã *grōz*), *kōv* (gen^{id} *kōva*, od *kōva*, ũ *kōv*), *krāj* (nã *krāj*, stari *dō kraja*, mlađi *do krāja*), *krōj* (gen^{id} *krōja*, òd *kroja*, nã *krōj*), *krōv* (gen^{id} *krōva*, òd *krova* i od *krōva*, nã *krōv*), *lēd* (stariji *lēt*, gen^{id} *lēda*, od *lēda*, nã *lēd*), *lōj* (gen^{id} *lōja*, od *lōja*, ũ *lōj*), *lōm* (gen^{id} *lōma*, od *lōma*, nã *lōm*), *lōv* (gen^{id} *lōva*, od *lōva*, ũ *lōv*), *mēd* (stariji *mēt*, gen^{id} *mēda*, òd *meda* i od *mēda*, ũ *mēd*), *mōs* ‘most’ (mlađi *mōst*, gen^{id} *mōsta*, òd *mōsta*, nã *mōs(t)*, lok^{id} po *mōstu*, stariji i pò *mostu*), *nōs* (gen^{id} *nōsa*, òd *nosa*, nã *nōs*), *plōd* (gen^{id} *plōda*, ũ *plōd*), *plōt* (gen^{id} *plōta*, od *plōta*, nã *plōt*, pò *plotu* – danas češće po *plōtu*, prĩ *plotu*), *rāj* (ũ *rāj*, gen^{id} *rāja*, iz *rāja*)¹⁵⁵, *rōd* (gen^{id} *rōda*, òd

¹⁵⁴ Sve imenice s liste imaju dugu množinu osim *gōs(t)*. Kao što već rekosmo, preskakanje može izostati (poglavito u genitivu jednine tj. akuzativu s nastavkom -a) kod manje frekventnih riječi i kombinacija. No ipak sve imenice ovđe svrstavamo pod običnu a. p. C (iako kod nekih može izostati preskakanje) jer sve imaju tipično C-duženje u nom/ak^{id}. Teoretski bi se, naravno, one kod kojih preskakanje (djelimično) izostaje moglo svrstati i u poseban podtip kratke a. p. C ili u miješanu a. p. C-A (C zbog duženja u nom/ak^{id}, a A zbog nepreskakanja), no to vjerovatno ne bi imalo puno smisla zbog fluidnosti preskakanja kao sinhronijskog morfonološkog procesa, koje nije nužno uslovljeno samo leksički (ovisno o pojedinoj riječi) i generacijski (mlađi imaju manje preskakanja od starijih) nego i semantički (ovisno o značenju), sintaktički (ovisno o položaju u rečenici), stilski i pragmatički – to i generalno vrijedi za savremene govore koji čuvaju preskakanje.

¹⁵⁵ Primjeri *rāj* i *krāj* izvorno pripadaju a. p. A (usp. novoštokavsko ũ *rāj*, nã *krāj*), ali imaju predsonantsko duženje prije finalnoga -j, a što se u podgoričkom reinterpretiše kao dužina tipa *bōg* te i imenica prelazi u a. p. C. Utoliko iz *rāja* bez preskakanja može biti i inovacija

roda, *nă rōd*), *rôg* (gen^{id} *rōga*, *ōd rōga*, *ză rōg*), *rōj* (gen^{id} *rōja*, *od rōja*, *ŭ rōj*), *rōk* (gen^{id} *rōka*, *od rōka*), *rōv* (gen^{id} *rōva*, *od rōva*, *ŭ rōv*), *skōk* (gen^{id} *skōka*, *od skōka*, *na skōk*), *slōj* (gen^{id} *slōja*, *od slōja*, *na slōj*), *sōj* (gen^{id} *sōja*, *ōd sōja* i *od sōja*, *nă sōj*), *sōk* (gen^{id} *sōka*, *od sōka*, *nă sōk*), *stō* (*ŭ stō*, gen^{id} *stōla*, *ōd stola* i *od stōla*), *stōg* (gen^{id} *stōga*, *ōd stoga* i *od stōga*, *ŭ stōg*), *tōk* (gen^{id} *tōka*, *od tōka*, *ŭ tōk*), *tvōr* (gen^{id} *tvōra* – *ōd tvora*), *vōz* (gen^{id} *vōza*, *ōd yoza*, *ŭ yōz*), *znōj* (gen^{id} *znōja*, *ōd znoja*)

A. p. C: (jednosložne duge¹⁵⁶): *bân* (*ōd bāna*, *o bānu*), *Bēč* (*ŭz Bēča*, *ŭ Bēč*, *ō Bēču* i *o Bēču*), *bijeg* (muslimani *bīg*, *ōd bijega*, *ŭ bijeg*, *ō bijegu*), *bijes* (muslimani *bīs*, *ōd bijesa*, *ŭ bijes*, *ō bijesu* i *o bijesu*), *bīk* (*ōd bīka*, *ză bīka*, *ō bīku* i *o bīku*), *bōd* (gen^{id} *bōda*, *ōd bōda*, *ză bōd*, *o bōdu*), *bōl* (gen^{id} *bōla*, *ōd bōla*, *nă bōl*, *ō bōlu* i *o bōlu*), *bôr* (gen^{id} *bōra*, *ōd bōra*, *nă bôr*, *pō bōru*¹⁵⁷), *brāv* (*ōd brāva*, *ză brāva*, *o brāvu*, *ză brāve*), *brīd* (*ōd brīda*, *ză brīd*, *pō brīdu*), *brījeg* (muslimani *brīk/brīg*, *nă brijeg*, *ōd brijega*, *pō brijegu*), *brījes* (muslimani *brīs*, *ōd brijest*, *nă brijest*, *pō brijestu*), *břk*¹⁵⁸ (*brcīma*) („dubinski“ /břk/, kratko jer je slogotvorno *r* uvijek kratko, *ōd brka*, *nă brk*, *pō brku*), *brūs* (*ōd brūsa*, *nă brūs*, *pō brūsu*), *būs* (*ōd būsa*, *ŭ būs*, *pō būsu*), *crijep* (muslimani *cřp*, *ōd crijepa*, *nă crijep*, *pō crijepu*), *cřv* („dubinski“ /cřv/, kratko jer je slogotvorno *r* uvijek kratko, *ōd crva*, *nă crva*, *o cřvu*, gen^{mn} *crvī*, kod mlađih gen^{mn} *cřvā* i *crvā*, dat/lok/instr^{mn} *crvīma*), *cvijet* (muslimani *cvīt*, *ōd cvijeta*, *nă cvijet*, *ō cvijetu*), *čīn* (*ōd čīna*, *nă čīn*, *o čīnu*), *čīr*¹⁵⁹ (*ōd čīra*, *nă čīr*, *ō čīru*), *čūn* ‘starinska lađa’ (*ōd čūna*, *ŭ čūn*, *ō čūnu*), *čvôr* (gen^{id} *čvōra*¹⁶⁰, *ōd čvōra*, *ŭ čvôr*, *ō čvōru* i *o čvōru*), *čūk* (*ōd čūka*, *ză čūka*, *o čūku*), *dāh* (gen^{id} *dāha*, *dō dāha*, *nă dāh*, *ō dāhu*), *dān* (*ŭz dāna* *ŭ dān*, *ō dānu*), *đīo*¹⁶¹ (gen^{id} *dijela*, muslimani *dīla*, *ōd dijela*, *nă dijelu*, *pō dijelu*), *drījen* (*ōd drijena*, *nă drijen*, *pō drijenu*), *drūg* (*ōd drūga*, *ză drūga*, *ō drūgu* i *o drūgu*), *dūb* (*dō dūba*, *nă dūb*, *pō dūbu*), *dūg* (*ŭz dūga*, *ŭ dūg*, *ō dūgu*), *dūh* ‘vazduh, dušak’

ali i arhaizam.

¹⁵⁶ Sve navedene imenice imaju dugu množinu osim *brāvi*, *cřvi*, *dāni*, *đāci* (kod starijih ipak i *đākovi*), *mrāvi*, *přsti*, *zūbi* (kod mlađih, kod starijih *zūbovi*) – popis je praktički istovjetan književnom novoštokavskom. Kod starijih govornika u Podgorici se javljalo npr. i *klūci*, ali danas je to samo *klūčevi*. Usp. Стевановић, 1940: 75 za *Pipere*, *de* je donekle slična situacija (Podgorica danas ima ipak *břkovi*, *drūgovi*). Za preskakanje vrijedi slično što je rečeno i za kratke osnove.

¹⁵⁷ Dužina u kosim padežima je mlađa, usp. starije *bôr* – gen^{id} *bōra* u Ozrinićima za to, te različitu a. p. B u Prčanju *bôr* – gen^{id} *borā* (Rešetar, 1900: 45). Za izvornu a. p. *d* usp. Kapović, 2015: 172 ili Kapović, 2020: 679–680.

¹⁵⁸ U *Piperima* (Стевановић, 1940: 73) se čuva neskrraćeno *břk*.

¹⁵⁹ Usp. *čīr* (A) u Prčanju i Ozrinićima (Rešetar, 1900: 61) prema Vukovu *čīr* (C:).

¹⁶⁰ U *Piperima* (Стевановић, 1940: 76) starije *čvōra.

¹⁶¹ Kraćenje pred vokalom i pravilna promjena jata u *i*. „Dubinski“ se može analizirati kao /dijel/, tj. /děl/, što objašnjava zašto se sinhronijski ponaša kao sve druge imenice s *ˆ* u a. p. C:.

(*òd dūha, nà dūh, ò dūhu*), *dvôr* (iz *dvōra, nà dvor, pò dvōru*), *džâk* ‘vreća’ (*òd džâka, ù džâk, ò džâku*), *đâk* (*òd đâka, zà đâka, o đâku*, nom^{mn} *đâci*, dat/ instr^{mn} *đâcima, za đâke*), *glâs* (*òd glâsa, nì glâsa, ù glâs, pò glâsu*), *glīb* (iz *glība, ù glīb, pò glību*), *grâd* (starije *grât*, iz *grâda, ù grâd, pò grâdu*), *gr̃m* („dubinski“ /g̃r̃m/, *òd gr̃ma, ù gr̃m, pò gr̃mu*), *gūz* (*òd gūza, nà gūz*), *hlâd* (iz *hlâda, ù hlâd, pò hlâdu*), *hòd* (gen^{id} *hòda*¹⁶², *òd hòda, ù hòd, pò hòdu*), *hūm* (*òd hūma, nà hūm, pò hūmu*), *jâz* (iz *jâza, ù jâz*), *jěž* (*òd jěža, zà jěža, o jěžu*), *kâs* (iz *kâsa, ù kâs, po kâsu*), *klâs* (*òd klâsa, nà klâs, pò klâsu*), *klîn*¹⁶³ (*òd klîna, nà klîn, ò klînu*), *klûč* (*òd klûča, zà klûč, ò klûču*), *klûn* (*òd klûna, nà klûn, ò klûnu*), *kněz* (*òd kněza, nà kněza, o knězu*), *krâl* (*òd krâla, zà krâla, o krâlu*), *krâk* (*òd krâka, nà krâk, ò krâku*), *krûg* (iz *krûga, ù krûg, pò krûgu*), *kûm* (*òd kûma, zà kûma, po kûmu*), *kvâr* (*òd kvâra, nà kvâr, ò kvâru*), *lêt* (*òd lêta, nà lêt, ò lētu*), *lîjek* (*òd lijeka, zà lijek, ò lijeku*, nom^{mn} *lěkovi*), *lîk* (starije *lîk, òd lîka, nà lîk, ò lîku*), *lîs* ‘list’ (*òd lîsta, nà lîs, ò lîstu*), *lûg* ‘pepeo & zemljište pri vodi’ (*òd lûga, nà lûg, ò lûgu*), *lûk* (*òd lûka, nà lûk, ò lûku*), *lûdi* (*nà lûde, zà lûde*), *mâh* (*ù mäh*), *mâl* (*òd mâla, nà māl, ò mâlû*), *mîjeh* (muslimani *mîh*, iz *mijeha, ù mijeh, pò mijehu*), *mîr* (*òd mîra, nà mîr, ò mîru*), *mlâz* (iz *mlâza, nà mlâz, ò mlâzu*), *mrâk* (iz *mrâka, ù mrâk, pò mrâku*), *mrâv* (*òd mrâva, zà mrâva, o mrâvu*, gen^{mn} *mrāvî, zà mrâve*), *mûk* (iz *mûka, nà mûk, pò mûku*), *mûl* (iz *mûla, ù mûl, pò mûlu*), *mûž* (*òd mûža, zà mûža, o mûžu*), *nîz* (iz *nîza, nà nîz*), *nôž* (*òd nôža, nà nôž, pò nôžu*), *nûh* (*òd nûha, nà nûh, pò nûhu*), *pâd* (*od pâda, na pâd*), *pâh* (*òd pâha, nà pâh, o pâhu*), *pâs* ‘pojas’ (*dò pâsa, nà päs, pò pâsu*), *pîr* (*òd pîra, nà pîr, ò pîru*), *plâm* ‘plamen’¹⁶⁴ (danas puno češće *plämēn*), *plâs* ‘plast’ (mlađi *plâst*, iz *plâsta, nà pläs, pò plâstu*), *plâš* ‘plašt’ (mlađi *plâšt*, *òd plâšta, nà plâš, o plâštu*), *plēs* (*òd plēsa, nà plēs, ò plēsu*), *plîjen* (*òd plijena, nà plijen, o plijenu*), *plûg*¹⁶⁵ (*od plûga, nà plûg, o plûgu*), *prâh* (gen^{id} *prâha*¹⁶⁶, iz *prâha, ù prâh, ò prâhu*), *prâm* ‘pramen’¹⁶⁷ (zastarjelo, danas gotovo isključivo *prämēn*), *prîš* ‘prišt’ (mlađi *prîšt*, *òd prîšta, nà prîš, o prîštu*), *přst* (slogotvorno *r* je uvijek kratko, stariji: *přs*, nom^{mn} *přsti*, gen^{mn} *prstî*)¹⁶⁸, *prût* (*òd prûta, nà prût, ò prûtu*), *pût* (*òd pûta, nà pût, pò pûtu*), *pûž* (starije *spûž*, *òd pûža, zà pûža, o pûžu*), *râs* ‘rast’ (*òd râsta i od râsta, na räs, o râstu*), *réd* (iz *rêda, ù rêd, pò rêdu*), *rêp* (*òd rêpa, nà rêp, pò rêpu*), *Rîm* (iz *Rîma i iz Rîma, ù Rîm, ò Rîmu i o Rîmu*), *rûb* (*òd rûba, nà*

¹⁶² U Piperima (Стевановић, 1940: 76) starije ⁺(h)òda.

¹⁶³ Ali u Piperima (Стевановић, 1940: 78) *klîn*.

¹⁶⁴ Za akcenat (izvorna a. p. c) usp. Ligorio & Kapović, 2011: 351–352.

¹⁶⁵ Ali u Piperima (Стевановић, 1940: 78) *plûg*.

¹⁶⁶ Piperi (Стевановић, 1940: 76) imaju mlađe ⁺prâha.

¹⁶⁷ Za akcenat usp. Ligorio & Kapović, 2011: 352–353. Podgorički bi akcenat, ako je originalan, možda upućivao na izvornu a. p. c.

¹⁶⁸ Ova riječ se može svrstati u A-C (vidi u nastavku).

rūb, *pō rūbu*), *sīn* (öd *sīna*, zā *sīna*, o *sīnu*), *slūh* (öd *slūha*, nā *slūh*, pō *slūhu*, o *slūhu*), *smijeh* (muslimani *smīh*, öd *smijeha*, ū *smijeh*, pō *smijehu*), *smrād* (öd *smrāda*, nā *smrād*, ö *smrādu*), *snijeg* (muslimani *snīk/snīg*, öd *snijega*, nā *snijeg*, pō *snijegu*), *srām* (öd *srāma*, nā *srām*, ö *srāmu*), *stān* (iz *stāna*, ū *stān*, ö *stānu*), *stīd* (öd *stīda*, nā *stīd*, ö *stīdu*), *strāh* (gen^{id} *strāha*¹⁶⁹, öd *strāha*, nā *strāh*, ö *strāhu*), *strīc* (öd *strīca*, nā *strīca*, o *strīcu*), *stūb* (stariji *stūp*, öd *stūba*, nā *stūb*, ö *stūbu* i o *stūbu*), *strūk* (dō *strūka*, öd *strūka*, nā *strūk*, o *strūku*), *sūd* (i ‘sudište’ i ‘posuda’, öd *sūda*, nā *sūd*, ö *sūdu*), *svijet* (muslimani *svīt*, iz *svijeta*, ū *svijet*, pō *svijetu*), *štāp* (starije *stāp*, öd *štāpa*, nā *štāp*, ö *štāpu* i o *štāpu*), *štīt* (od *štīta*, nā *štīt*, o *štītu*), *šūm* (öd *šūma*, nā *šūm*, o *šūmu*), *tās* ‘tast’ (gen^{id} *tāsta*, öd *tāsta*, nā *tāsta*, o *tāstu*), *trāg* (bēz *trāga*, öd *trāga* i od *trāga*, nā *trāg*, pō *trāgu* ali o *trāgu*), *trūd* (bēz *trūda*, od *trūda*, zā *trūd*, o *trūdu*), *trūp* (od *trūpa*, nā *trūp*, o *trūpu*), *vāl* (öd *yāla* i od *yāla*, nā *yāl*, pō *yālu*), *vēz* (öd *yēza* i od *yēza*, nā *yēz*), *vijek* (muslimani *vīk*, öd *yijeka* dō *yijeka*, ū *vijek*, usp. *zadōvijek*, *zanāvijek*), *vīd* (iz *yīda*, öd *yīda* i od *yīda*, nā *yīd*, ö *yīdu* i o *yīdu*), *vīr* (iz *yīra*, nā *yīr*, ö *yīru* i o *yīru*), *vrāč* (öd *yrāča*, zā *yrāča*, o *yrāču*), *vrāg* (stariji *vrāk*, öd *yrāga*, zā *yrāga*, ö *yrāgu* i o *yrāgu*), *vrāt* (öd *yrāta*, zā *yrāt*, pō *yrātu*), *vūk* (öd *yūka*, zā *yūka*, o *yūku*), *zēc* (öd *zēca*, zā *zēca*, o *zēcu*), *zīd* (stariji *zāt* – gen^{id} *zāda*¹⁷⁰, öd *zīda*, ö *zīd*, pō *zīdu*), *znāk* (öd *znāka*, nā *znāk*, o *znāku*), *zrāk* (dō *zrāka*, öd *zrāka*, nā *zrāk*, pō *zrāku*), *zūb* (starije *zūp*, dō *zūba*, öd *zūba* i od *zūba*, pōd *zūb*, ö *zūbu* i o *zūbu*, nom^{mn} *zūbi* – u starijih govornika *zūbovi*, gen^{mn} *zūbā* i rijetko *zūbā*, dat/lok/instr^{mn} *zūbīma*, nā *zūbe*), *zvijer* (samo kod najstarijih muškoga roda), *zvūk* (od *zvūka*, zā *zvūk*, pō *zvūku*, o *zvūku*), *žār* (öd *žāra*, od *žāra*, nā *žār*, o *žāru*), *žbūn* ‘žbun, grm’ (iz *žbūna*, ū *žbūn*, o *žbūnu*), *ždrāl* (od *ždrāla*, na *ždrāla*, o *ždrālu*), *žīr* (öd *žīra*, nā *žīr*, o *žīru*), *žūl* (öd *žūla*, nā *žūl*, o *žūlu*)

Zanimljivo je primijetiti razliku između *břk*, *gřm*, koji pripadaju a. p. C po preskakanju i mogu se u dubinskoj strukturi tumačiti kao /břk, cřv, gřm/, dok nijedan od primjera kao *gřč*, *křst*, *vřh* itd. iz a. p. A nema preskakanja.

Zasebno stoji riječ *kōñ* (nā *koña*, dat/instr^{mn} *koñīma*), koju možemo svrstati pod zasebnu a. p. A-C. Riječ je o staroj a. p. B (**kōñ* – **koñā*) sa sekundarnim preskakanjem u jednini¹⁷¹, a koja je očuvala stari dat/instr^{mn} *koñīma*

¹⁶⁹ Piperi (Стевановић, 1940: 76) imaju mlađe **strāha*.

¹⁷⁰ Usp. staroslavenski *zъdbъ* za vokalizam.

¹⁷¹ U *kōñ* bi se sekundarno preskakanje moglo objasniti prvo u množini kao starije **kōñ*- od neoakutskog praslavenskog **kōñ*- (u lok/instr^{mn}), slično kao *prōz yrāta* u Prčanju (Rešetar, 1900: 57) i drugde u nekim crnogorskim govorima. Sekundarna bi se pomičnost tu mogla izvorno javiti prema izvornim B-oblicima kao **koñī* ali **na kōñī* (usp. u nekim novoštokavskim govorima *kōñi* ali *nā koñī*) i **vrātā* ali **na yrāta* (usp. u nekim novoštokavskim govorima *vrāta* – *nā yrāta*) – vidi Kapović, 2015: 127. Usp. npr. u novoštokavskom blizu Zadra (Magaš, 2021: 215) u Suhovarama izvorno *nā koñīn* ali u Starigradu mlađe *nā koñīn*

zasigurno zato što je očuvala kratku množinu *kòñi*¹⁷² (za razliku od većine starih imenica a. p. *b* koje su prešle u savremenu a. p. A, uz to što imaju i dugu množinu u kojoj ni ne može biti *-ìma*). Ta je imenica sinhronijski tip C po sekundarnom preskakanju u jednini (i u genitivu i u akuzativu) i po *-ìma* u množini (što, doduše, tipizira izvorno i a. p. B), a od a. p. C odudara A-karakteristikama kao što su izostanak preskakanja u množini (*na kòñe*) i izostanak duženja (tipa *bôg*) u nominativu jednine. U ovaj bi A-C tip s *kòñ* mogle ulaziti i riječi *gròb*, *lěb*, *ògañ* (vidi gore), no kako imaju fakultativno preskakanje (za razliku od dosljednoga *nà koña*) i dugu množinu te stoga ne mogu imati naglašeno *-ìma*, nijesmo ih ipak ovamo smjestili (no riječ je svakako o djelimično proizvoljnom odabiru).

S obzirom na složenost distribucije sinhronijskih akcenatskih paradigma kod imenica kratke osnove i kratke množine, navodimo ih ovđe još jednom usporedo (*dlàn* je kao očuvana stara a. p. A izuzetak, *jäd* je stara A koja je dobila novo *jadìma*, a *cřv* je stara C s pokraćenim slogotvornim *r*):

a. p. A	a. p. A-B	a. p. A-C	a. p. C _f
nom ^{id} <i>dlàn</i>	<i>jäd</i>	<i>kòñ</i>	<i>cřv</i>
gen ^{id} <i>dlàna</i> , iz <i>dlàna</i>	<i>jäd</i> , od <i>jäda</i>	<i>kòña</i> , òd <i>koña</i> ¹⁷³	<i>cřva</i> , òd <i>cřva</i>
dat/lok ^{id} <i>dlànu</i> , o <i>dlànu</i>	<i>jädu</i> , o <i>jädu</i>	<i>kòñu</i> , o <i>kòñu</i> ¹⁷⁴	<i>cřvu</i> , o <i>cřvu</i>
ak ^{id} <i>dlàn</i> , na <i>dlàn</i>	<i>jäd</i> , na <i>jäd</i>	<i>kòña</i> , <i>nà koña</i>	<i>cřva</i> , <i>nà cřva</i>
instr ^{id} <i>dlànôm</i>	<i>jädôm</i>	<i>kòñôm</i> ¹⁷⁵	<i>cřvôm</i>
nom ^{mn} <i>dlàni</i>	<i>jädi</i>	<i>kòñi</i>	<i>cřvi</i>
gen ^{mn} <i>dlànā</i>	<i>jädā</i>	<i>kòñā</i> ¹⁷⁶	<i>cřvî</i>
dat/lok/instr ^{mn} <i>dlànîma</i>	<i>jadîma</i>	<i>koñîma</i>	<i>cřvîma</i>
ak ^{mn} <i>dlâne</i>	<i>jäde</i> , na <i>jäde</i>	<i>kòñe</i> , na <i>kòñe</i>	<i>cřve</i> , <i>nà cřve</i>

(sa sekundarnim preskakanjem). Ti izvorni B-oblici s čeonim akcentom su mogli biti naknadno reinterpetisani kao C-oblici te se moglo javiti sekundarno preskakanje (kao u *pröz yrāta*), koje bi onda možda, kao u podgoričkom *nà koña*, moglo biti analogijom prebačeno i na jedninu.

¹⁷² Riječ *koñ* je frekventna i čuva staru kratku množinu u većini štokavskih govora, usp. književno novoštokavsko *kòñi*.

¹⁷³ Usp. frazu *kòñ òd koña* (kao uvreda).

¹⁷⁴ Usp. izostanak sinhronijskog preskakanja i u normalnom tipu C u lokativu jednine kod imenicâ za živo kao *o bôgu*, *o gòstu*.

¹⁷⁵ Mladi: *kòñēm*.

¹⁷⁶ U Podgorici ne dolazi nikako **kòñā*, što bi bio stariji akcenat (dakako, varijanata s *-ā* nema ni u *dlànā*, *jädā*, đe se to istorijski ni ne očekuje).

Kod rubnih je tipova, A i C, jasno zašto su tako svrstani – u a. p. A (*dlän*) nema preskakanja, a akcenat je vazda na osnovi, dok u a. p. C (*cřv*) imamo i preskakanje (u lok^{id} ga nema u *o.cřvu* jer je riječ za živo kao što preskakanja ni u *o.bögu*, *o.yûku*, ali ga ima u *pö.brku* /pö.břku/ uz *po.břku* prema *o.gřmu*, đe izostaje) i akcenat na nastavcima u množini (*crvî*, *crvîma*). Tip *jäd* (A-B) je kao tip *dlän* (A), osim što ima u množini inovativni B/C-akcenat na nastavku u *jadîma*, a tip *kön* (A-C) tome pridodaje još i jedninsko inovativno C-preskakanje u *nä.koña*.

Donekle je poseban slučaj i riječ *přs(t)*:

nom^{id} *přst*
 gen^{id} *přsta*, *od přsta*
 dat/lok^{id} *přstu*, *pö prstu*
 ak^{id} *přst*, *na přst*
 instr^{id} *přstōm*

nom^{mn} *přsti*
 gen^{mn} *přstî*
 dat/lok/instr^{mn} *přstîma*
 ak^{mn} *přste*, *nä prste*

Novoštokavsko *přst* je neobičan miješani A-C tip. U jednini je a. p. A (*přst* – *nä prst* – *nä prstu*), a u množini je C (*přst* – *přstî/přstijū*¹⁷⁷ – *nä prste* – *přstima*). Tako je i u Podgorici – C s pomičnošću i preskakanje u množini, a (uglavnom) A u jednini (uz izuzetak dat/lok^{id} *pö prstu*)¹⁷⁸.

U sinhronijsku a. p. C možemo svrstati i dvosložne imenice s nepostojanim -a- (kao *nökat*, *lâkat*, *stârac*), koje nazivamo miješanim tipom A-C, a koje karakterizira preskakanje akcenta u genitivu jednine (*öd.nokta*, *öd.lākta*, *öd.stârca*) i pomičan akcenat u množini, đe je ona kratka (*noktîma*), ali izosta-

¹⁷⁷ No Vuk ima A-gen^{mn} *přstā*.

¹⁷⁸ Množinska se a. p. C slaže sa slovenskim (Pleteršnik) *přst* (a ne slaže se s ruskom a. p. B – usp. ruski gen^{id} *nepcmā*). U štokavskom je zacijelo izvorne dužine prvo nestalo u množini, analogijom prema oblicima *přstima* i *přstî*, đe se kraćenje očekuje (usp. Kapović, 2015: 471, 498–501), da bi se onda prenijelo i na jedninu. Kasnije je u jednini s gubitkom duljine nestala i a. p. C (jer *přst* – *přsta* izgleda kao a. p. A), dok se u množini očuvala (podgoričko *pö prstu* stoga može biti svojevrstan posredni arhaizam koji i u jednini čuva trag starijeg C-akcenta). U Prčanju (Rešetar, 1900: 46), kao i Lepetanima i Ozrinicima, postoji i a. p. B *přst* – *přstā*, koju Iljič-Svitič (1979: 111) smatra izvornom (vidi još tamo za baltoslavensku i indoevropsku rekonstrukciju akcenta).

nak preskakanja u akuzativu jednine (*na nòkat*, *na lākat*, *za stārca*¹⁷⁹). Navodimo kao paradigmu najčešći tip s predsonantskim duženjem (*lōnac*, *stārac*), s obzirom da je kratka osnova bez duženja samo *nòkat*, a potpuno duga osnova je samo *lākat*, što je k tome mlađi akcenat (kod mlađih govornika – vidi gore za stariju B:-C:):

a. p. A-C

nom ^{jd} <i>stārac</i>	nom/vok ^{mn} <i>stārčevi</i> (mlađi <i>stārci</i>)
gen ^{jd} <i>stārca</i> , <i>òd stārca</i>	gen ^{mn} <i>stārčēvā</i> (mlađi <i>stārācā</i>)
dat/lok ^{jd} <i>stārcu</i> , <i>o(d) stārcu</i>	dat/lok/instr ^{mn} <i>stārčēvīma</i> (mlađi <i>stārcīma</i>)
ak ^{jd} <i>stārca</i> , <i>za stārca</i>	ak ^{mn} <i>na stārce</i>
vok ^{jd} <i>stārče!</i>	
instr ^{jd} <i>stārcōm</i> (mlađi <i>stārcēm</i>)	

a. p. A-C (dvosložne s nepostojanim -a-¹⁸⁰): *jārac* (gen^{jd} *jārca*, *òd jārca* ali *za jārca*, vok^{jd} *jārče!*, nom^{mn} *jārčevi*), *kīmak* (gen^{jd} *kīmka*, *òd kīmka*, nom^{mn} *kīmci*/*kīmkovi*, dat/lok/instr^{mn} *kīmcīma*) ‘stjenica’, *klīnac* (*òd klīnca*, *na klīnac*, nom^{mn} *klīnčevi*), *kōnac* – *kōnca* – *òd kōnca* (*na kōnac*, nom^{mn} mlađi *kōnci*, stariji *kōnčevi*, dat/lok/instr^{mn} *kōncīma*/*kōnčēvīma*), *kūrac* (gen^{jd} *kūrca* – predsonantsko duženje u kosim padežima, *òd kūrca*, nom^{mn} *kūrčevi* – *nā kurac* kod mlađih), *lōnac* – *lōnca* – *òd lōnca*¹⁸¹ (*u lōnac*, nom^{mn} *lōnci*, dat/lok/instr^{mn} *lōncīma*/*lōnčēvīma*), *mīnac* (*u mīnac*, gen^{jd} *mīnca*, *òd mīnca*, nom^{mn} *mīnčevi*), *mōmak* (gen^{jd} *mōmka* – *òd mōmka*, nom^{mn} *mōmci*, dat/lok/instr^{mn} *mōmcīma*), *nòkat* (gen^{jd} *òd nokta*, *na nòkat*, nom^{mn} *nòkti*, gen^{mn} *noktī*, ak^{mn} *pòd nokte*¹⁸², dat/lok/instr^{mn} *noktīma*), *lākat* – *dò lākta*¹⁸³ (uz varijantu *lākāt* u a. p. B:-C, vidi gore; mlađi *na lākat*, stariji *na lākāt*, dat/lok/instr^{mn} *lāktovīma*), *pālac* (*na pālac*, gen^{jd} *pālca*, *òd pālca*, *po pālca*, nom^{mn} *pālčevi*), *stārac* (gen^{jd} *stārca*¹⁸⁴, *òd stārca* ali *za stārca*, vok^{jd} *stārče!*, *sa stārcem*, nom^{mn} *stārčevi* stariji, *stārci* mlađi, dat/lok/instr^{mn} *stārčēvīma*, mlađi *stārcīma*), *žālac* (gen^{jd} *žālca*, *òd žālca*, nom^{mn} *žālčevi*)

¹⁷⁹ Preskakanje u ak^{jd} izostaje ne samo kod riječi za neživo (kao *u lōnac*), *že* je akuzativ jednak nominativu, nego i kod riječi za živo, *že* je akuzativ (*za jārca*, *za stārca*) oblikom jednak genitivu (*òd jārca*, *òd stārca*), ali za razliku od njega nema preskakanja (što je u ovim riječima arhaizam).

¹⁸⁰ U većini ovih imenica osnova završava na sonant te se u kosim padežima javlja predsonantsko duženje (iako se ono sinhronijski ponaša kao preskačući cirkumfleks).

¹⁸¹ Usp. u Piperima (Стевановић, 1940: 90) staro *lonæc* – gen^{jd} *lōncā*.

¹⁸² Usp. Čirgić, 2007: 25.

¹⁸³ Čirgić, 2007: 25.

¹⁸⁴ U Piperima (Стевановић, 1940: 87–88) ovakvo predsonantsko duženje izostaje (zacijelo sekundarnom analogijom), osim u vokativu jednine.

Kao što vidimo, ovaj se miješani podtip sastoji od dvije stare *c*-imenice (*nòkat*, *lâkat*), s tim da je *lâkat* u podgoričkom mlađi akcenat u odnosu na *lākāt* (B:-C: – vidi gore), od imenicâ na *-ak kîmak* (izvorna a. p. *a*) i *mòmak* (usp. novoštokavski *mòmak* za stariji akcenatski tip) te čitavog niza imenica na *-ac* s osnovom koja završava na sonant i stoga ima izvorno predsonantsko duženje (*stârca* prema *stârac*), od čega su sve te imenice osim *kònac* i *lònac* izvorna a. p. *a*. Ovaj se akcenatski tip A-C od tipa A-B₂, o kojem zborasmo gore, razlikuje samo preskakanjem (usp. A-C *òd lònca* prema A-B₂ *od lòvca*).

Kod imenicâ na *-ac* stare a. p. *a* (*jârac*, *klînac*, *kûrac*, *mîlnac*, *pâlac*, *stârac*, *žâlac* – s kojima ide i *kîmak*) se dugi akcenat od predsonantskog duženja u kosim padežima (*jârca* itd.) očito reinterpetisao kao preskaćući cirkumfleks u genitivu jednine. Neće biti slučajno da se kod imenicâ na *-ac* koje nijesu pripadale staroj a. p. *a* danas preskakanje javlja samo u riječima *de novoštokavski* ima množinski tip *kônci*, *lônci*, *mômci*¹⁸⁵, što je očito u istoriji jezika bilo također reinterpetisano kao cirkumfleks pa je došlo do sekundarnog preskakanja¹⁸⁶. Te tri riječi su se istorijskim poopštavanjem početnog akcenta u nominativu kao *lònac* (prema kosim padežima jednine) i tim sekundarnim preskakanjem izjednačile ne samo sa starim A-osnovama kao *stârac* nego i s dvije stare C-osnove, *nòkat* i *lâkat*, koje su, uprkos višesložnosti, izbjegle potpunoj imobilizaciji akcenta kao sve ostale višesložne A₂-imenice (iako u *ak^{jd}* više ne imaju preskakanja).

Interesantno je da stare B-osnove *lònac*, *kònac*, *mòmak* (usp. novoštokavski *lònac*, *kònac*, *mòmak*) čuvaju (bar varijantno) kratku množinu pa time i pomičan akcenat u množini (*lôncîma*, *kôncîma*, *mômciîma* – takav se akcenat, naravski, čuva i u tipu A-B, *de* imamo *koscîma*, *lôvcîma*, *proscîma*), dok stare A-osnove *jârac*, *klînac*, *kûrac*, *mîlnac*, *pâlac*, *stârac*, *žâlac* redovno imaju dugu množinu (*jârčevî* itd.), čime se posredno čuva i stara nepomičnost (*jârčevîma*) jer je u dugoj množini ne može biti. Tu bi se moglo reći da se stara akcenatska razlika djelimično čuva kroz morfologiju.

Treba još spomenuti i *nâ kurac* kod mlađih, *de* vidimo preskakanje kojeg inače u *ak^{jd}* nema (usp. u *lònac*, *za stârca*), što će zasigurno biti inovacija zbog ekspresivnosti i vjerovatno prema novoštokavskom *nâ kurac*.

¹⁸⁵ No usp. u Bjelopavličima *mômci* bez duženja i *kônci* bez silaznog akcenta.

¹⁸⁶ Preskakanje, doduše, ima i a. p. B:-C: (tip *jârâm*), u koji spadaju i riječi kao *vijenâc* (vidi gore), no njih smo po oksitonskom akcentu u nominativu(/akuzativu) morali svrstati pod podtip a. p. B. Riječi tipa *lònac* nemaju akcenat na kraju pa smo ih svrstali pod podtip a. p. C. No njihov se akcenat u ostalim oblicima poklapa.

Ekskurs: imenice na -ac

S obzirom da imenice na -ac imaju čitav niz akcenatskih tipova¹⁸⁷, navodimo ih ovđe još jednom sve zajedno (izostavljamo višesložni tip *muškārāc* koji se može svesti na tip *otāc* ili *bōrāc* te ignoriramo automatsko predsonantsko duženje):

	A-B ₂	B ₄	B:-C:	A-C
nom ^{id}	<i>lōvac</i>	<i>otāc</i>	<i>bōrāc</i>	<i>lōnac</i>
gen ^{id}	<i>lōvca,</i> <i>od lōvca</i>	<i>ōca,</i> <i>od ōca</i> (i <i>ōd oca</i> ?)	<i>bōrca,</i> <i>ōd bōrca</i>	<i>lōnca,</i> <i>ōd lōnca</i>
dat ^{mn}	<i>lōvcīma</i> <i>ōčevīma</i>	<i>bōrcīma</i>	<i>lōncīma,</i>	<i>lōnčevīma</i>

Kao što je vidljivo, tip A-B₂ je B samo po -īma, a od tipa A-C se razlikuje samo po izostanku preskakanja u genitivu jednine (sve imenice na -ac s početnim akcentom u nom^{id} i sonantom na kraju osnove imaju preskakanje osim riječi *lōvac*), dok se od tipa B₄ razlikuje po akcentu nominativa jednine. Tip B₄ se razlikuje od drugog tipa s akcentuiranim -āc (B:-C:) po izostanku preskakanja u genitivu jednine, dok tipove B:-C: i A-C karakterizira preskakanje u genitivu jednine, ali se razlikuju po mjestu akcenta u nominativu jednine.

Što se tiče distribucionoga porijekla izvedenicâ na -ac koje ulaze u ove tipove, ono je sljedeće (gledajući od realno posvjedočenog novoštokavskog sistema kao odraza starijega štokavskoga):

A-B₂ (*lōvac* – *od lōvca*) – od B (novoštokavski *kōsac*, *lōvac*, *prōsac*)

B₄ (*otāc* – *od ōca*) – od B (novoštokavski *ōtac*)

B:-C: (*bōrāc* – *ōd bōrca*) – od B(:) (novoštokavski *bijēlac*, *bōrac*, *jūnac*, *mōlac*, *Nijēmac*, *prāsac*, *svētac*, *vijēnac*, *vrābac*)

A-C (*lōnac* – *ōd lōnca*) – od A (novoštokavski *jārāc*, *kļīnac*, *kūrāc*, *mļīnac*, *pālāc*, *stārāc*, *žālāc*), od B (*kōnac*, *lōnac*)

¹⁸⁷ U praslavenskom su izvedenice na *-ъсь mogle imati tri različita akcenatska obrasca (*stārъсь – *stārъsa; *dvorъсь – *dvorъsa; *lovъсь – lovъcā), no oni su samo neizravno povezani s današnjim podgoričkima.

Reference

- ARj = *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1881–1976), sv. 1–97 [dijelovi I–XXIII]. Zagreb: JAZU.
- Čirgić, Adnan (2007). *Govor podgoričkih muslimana (sinhrona i dijahrona perspektiva)*. Cetinje: Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje „Vojislav P. Nikčević“.
- Čirgić, Adnan (2017). *Dijalektologija crnogorskoga jezika*. Cetinje: FCJK.
- Čirgić, Adnan & Šušanj, Jelena (2013). *Akcentatski savjetnik*. Podgorica: Ministarstvo prosvjete.
- Illich-Svitych, Vladislav M. (1979). *Nominal Accentuation in Baltic and Slavic*. Cambridge & London: The MIT Press.
- Kapović, Mate (2008). „O naglasku u staroštokavskom slavonskom dijalektu“. *Croatica et Slavica Iadertina* IV: 115–147.
- Kapović, Mate (2010). „Naglasak o-osnova muškog roda u hrvatskom – povijesni razvoj“. *Filologija* 54: 51–109.
- Kapović, Mate (2015). *Povijest hrvatske akcentuacije. Fonetika*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kapović, Mate (2018). „Povijest glagolske akcentuacije u štokavskom (i šire)“. *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 44/1: 159–285.
- Kapović, Mate (2019). „Shortening, Lengthening, and Reconstruction: Notes on Historical Slavic Accentology“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 45/1: 75–133.
- Kapović, Mate (2020). „Accentual Paradigm D on Susak: New Data“, *Vácāṃsi miśrā kṛṇavāmahai. Proceedings of the international conference of the Society for Indo-European Studies and IWoBA XII, Ljubljana 4–7 June 2019, celebrating one hundred years of Indo-European comparative linguistics at the University of Ljubljana*, Repanšek, Luka; Bichlmeier, Harald; Sadovski, Velizar (eds), Baar-Verlag, Hamburg: 679–706.
- Ligorio, Orsat & Kapović, Mate (2011). „O naglasku dvosložnih o-osnova s kratkosilaznim naglaskom u Dubrovniku“. *Croatica & Slavica Iadertina* VII/2: 327–366.
- Magaš, Ivan (2021). *Novoštokavski ikavski govori sjeverne Dalmacije (od Starigrada do Biograda)*. Zadar: Sveučilište u Zadru [doktorat].
- Николић, Берислав М. (1970). *Основи млађе новоштокавске акцентуације*. Београд: Институт за српскохрватски језик.
- Petrović, Tanja (2015). *Srbija i njen Jug: „južnjački dijalekti“ između jezika, kulture i politike*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Pleteršnik, Maks (1894). *Slovensko-nemški slovar* I–II. Ljubljana: Knezoškofijstvo.

- Rešetar, Milan (1900). *Die serbokroatische Betonung südwestlicher Mundarten*. Wien: Alfred Hölder, K. u. K. Hof- und Universitäts-Buchhandler.
- Стевановић, Михаило С. (1940). „Систем акцентуације у пиперском говору“. *Српски дијалектолошки зборник* X: 67–184.
- Trudgill, Peter (2000⁴). *Sociolinguistics: an introduction to language and society*. London: Penguin Books.
- Vuk = Вук Стеф. Карацић (1935⁴). *Српски рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*. Београд: Штампарија Краљевине Југославије.

Mate KAPOVIĆ & Adnan ČIRGIĆ

THE ACCENTUATION OF NOMINAL *O*-STEM OF MASCULINE GENDER IN PODGORICA

The paper discusses the accentuation of the Old Štokavian local dialect of Podgorica in Montenegro in a detailed manner, from both the synchronic and diachronic point of view, using the concept of accentual paradigms (A, B, C), and taking into account the usage of all generations. The accentuation system of Podgorica is also compared to certain other Montenegrin and Štokavian dialects.

Keywords: *accentuation, accent, Old Štokavian, Štokavian, Podgorica, Montenegrin*

Izvorni naučni rad

UDK 811'37:712.2(497.16Lovćen)

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Universität Greifswald

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

DIE SEMIOTISCHE LANDSCHAFT IM NATIONALPARK LOVĆEN (MONTENEGRO)

Der Nationalpark Lovćen (montenegrinisch: *Nacionalni park Lovćen*) ist ein zentrales Symbol der Einmaligkeit Montenegros. Daher soll im vorliegenden Beitrag die semiotische Landschaft dieses Nationalparks aus einer multidimensionalen Perspektive heraus untersucht werden. In Anlehnung an die Studien von Adam Jaworski und Crispin Thurlow (2010) wird zunächst einmal die semiotische Landschaft als Interaktion von Sprache und multiplen Komponenten des öffentlichen Raums betrachtet. Es steht dabei im Vordergrund, wie die konkrete Verwendung von Sprache mit visuellen Eindrücken wie etwa Farben, Formen, Größen oder Materialien, aber auch ganz allgemein mit Weltwissen oder Zusammenhängen von Sachverhalten in Verbindung gebracht wird. Um zu untersuchen, wie sich die Gestaltung dieser semiotischen Landschaft im Nationalpark Lovćen konkretisiert, werden Indikatoren analysiert, auf denen in unterschiedlicher Intensität die Sprache im öffentlichen Raum verwendet wird und mit anderen Kommunikaten interagiert. So werden sieben verschiedene Indikatoren vorgestellt, deren kommunikative Funktion sich aus der Anordnung multipler semiotischer Komponenten ergibt, die wiederum dazu beitragen, den Raum in einem kulturspezifischen Kontext zu verorten.

Schlüsselwörter: *Montenegro, Nationalpark Lovćen, semiotische Landschaft, Sprache im öffentlichen Raum*

1. Vorbemerkungen zur Bedeutung einer semiotischen Landschaft

In ihrem wegweisenden Sammelband betonen Adam Jaworski und Crispin Thurlow die Interaktion unterschiedlicher Modalitäten im schriftlichen Diskurs. Für die Autoren ist das System der Sprache lediglich ein (wenn

auch äußerst wichtiges) Element für die Konstruktion und Interpretation von Orten oder Räumen. Potenziell betrachten sie alle Landschaften semiotisch, d. h. ihre Bedeutung wird immer durch den Akt der soziokulturellen Interpretation konstruiert (Jaworski/Thurlow, 2010: 2). Das bedeutet im weitesten Sinne, dass hier eine Abgrenzung zur (oder eher eine Erweiterung der) Strömung der Linguistic Landscape (auch Sprachlandschaft oder linguistische Landschaft) vorgenommen wird. Während Letztere sich häufig darauf konzentriert, quantitative Untersuchungen zur Sprache im öffentlichen Raum zu präsentieren, was ganz besonders für mehrsprachige Räume interessant ist, so ist die Analyse der semiotischen Landschaft nach Jaworski und Thurlow nur wenig daran interessiert, quantitativ zu arbeiten. Vielmehr geht es darum, den semiotischen Gehalt von bestimmten sprachlichen Äußerungen im öffentlichen Raum aufzugreifen und ihre Interaktion mit Parametern wie etwa optischer Eindruck, Farben, Formen, Größen und anderen Faktoren in Relation zu setzen. Somit wird lokalspezifisch vorgegangen und beispielsweise einzelne Aufschriften vor dem Hintergrund der Umgebung ausgewertet, in der sie sich befinden. *Landschaft* begreifen die Autoren dabei als weiträumiges Konzept, in dem hinterfragt werden kann, wie wir einen konkreten Raum oder Ort in einer bestimmten Weise betrachten und interpretieren. Dies ist wiederum von geographischen, sozialen, wirtschaftlichen, rechtlichen, kulturellen und emotionalen Gegebenheiten abhängig. Außerdem spielt die Nutzung der physischen Umwelt als Natur und Territorium eine wichtige Rolle bei ästhetischen Einschätzungen, aber auch für die Erinnerung und den Mythos, wenn auf historische Diskurse, Politik oder Ethnizität Bezug genommen wird (Jaworski/Thurlow, 2010: 3). Da diese Aspekte in zeitgenössischen touristischen Landschaften reproduziert werden, eignet sich der Nationalpark Lovćen sehr gut, um seine semiotische Landschaft einmal näher anhand ausgewählter Beispiele zu betrachten.

Ein grundsätzliches Interesse bei der theoretischen Einordnung des Raums ist dessen soziale Konstruktion. In diesem Sinne wird ein Raum demnach nicht als etwas rein Physisches oder immer klar Abgrenzbares erachtet, sondern konstituiert sich durch seine Vielfältigkeit. Der Raum stellt ein Aktionsfeld für Kulturen dar, zu dem insbesondere die Zuordnung von „Heimat“ als relevanter Vektor für Herkunft und Zugehörigkeit gilt. Außer Frage steht für Jaworski und Thurlow daher auch die Feststellung zahlreicher Soziologen, die diese Zugehörigkeit unweigerlich an bestimmte geographische Orte knüpfen, die ihrerseits durch semiotische Rahmungen eigenständige diskursive Konstruktionen erfahren (Jaworski/Thurlow, 2010: 7, mit entsprechenden Querverweisen). Die Autoren halten daher fest, dass Identitäten zum Teil durch geographisches Vorstellungsvermögen kreiert werden, zu dem die eigene

Konstituierung im Raum gehört, aber auch das Erbe oder Eigentum bestimmter Orte beansprucht werden. Vor allem das Beispiel, welches hier angeführt wird, zeigt bereits, welche Schwerpunkte die Forschung im weitesten Sinne setzt: Es wird von der Verortung des Individuums in Räumen, insbesondere in Großstädten gesprochen (Jaworski/Thurlow, 2010: 7), was sicher eine sinnvolle Vorgehensweise bei der Erhebung von empirischen Daten darstellt, gleichzeitig zeigt es uns aber auch, dass hiermit zwei wesentliche Faktoren einhergehen, die im Hinblick auf bereits existierende Studien bedacht werden müssen: Erstens stellen Großstädte umfassendes Datenmaterial zur Verfügung, denn praktisch an allen Straßenzügen finden sich Aufschriften wie beispielsweise Reklame, Straßenschilder oder multilinguale Hinweise, die mit einem vergleichsweise geringen Aufwand dokumentiert werden können. Im Unterschied dazu bieten zweitens ländliche Regionen deutlich weniger Schriftmaterial, welches zudem räumlich weiter auseinander liegt als in Großstädten. Bereits dieses geringe Hintergrundwissen erklärt die Tatsache, dass sowohl in Bezug auf die Erforschung der linguistischen als auch der semiotischen Landschaft Beiträge zu urbanen Zentren mit großem Abstand dominieren. Der französische Ethnologe und Anthropologe Marc Augé widmete eine seiner Studien der Frage der urbanen Strukturen und ihrer anthropologischen Bedeutung, so dass Großstädte im Kontext anthropologischer Studien letztlich dank ihrer vielfältigen Möglichkeiten der sozialen und räumlichen Interaktion eine weitreichende Tradition erfahren haben (Weiß, 2005: 9–10). Hierzu sei etwa ein aktuelles Beispiel erwähnt, welches von Athar Haj Yahya vorgetragen wird: Sie geht davon aus, dass Multikulturalismus die Vielfalt von Individuen und Gemeinschaften respektiert und erlaubt, Identitäten zu bewahren. In ihrem Aufsatz wird untersucht, wie sich dieser multikulturelle Ansatz in der sprachlichen und semiotischen Landschaft der arabischen Museen in Israel widerspiegelt, wobei sich die Autorin auf eine Fallstudie der Umm al-Fahm Art Gallery im Bezirk Haifa als Muster des soziokulturellen Pluralismus in Israel konzentriert (Haj Yahya, 2021). In einem Museum wird auf kleinstem Raum das sichtbar, was sich auch bei einer Analyse der Sprachverwendung innerhalb von städtischen Strukturen erkennen lässt, nämlich dass die für den Betrachter relevanten Informationen dicht an dicht und somit konzentriert nebenher existieren. Zweifelsfrei ist das ein großer Vorteil, wenn es um die Zusammenstellung von Material geht, den zerklüftete geographische Strukturen oder dünnbesiedelte rurale Gegenden in dieser Form kaum bieten können.

Ein weiterer Punkt ist hier aber ebenso anzusprechen, da er vor allem dank der französischen Anthropologie weltweit Beachtung fand und an dieser Stelle unbedingt unterstrichen werden sollte: Michel de Certeau unterscheidet

zwischen den Begriffen „Ort“ und „Raum“; eine terminologische Abgrenzung, die für den uns betreffenden Fall übernommen werden soll. Demnach tragen „Orte“ zu einer gewissen Konservierung von Ereignissen bei, die an bestimmten Fixpunktconstellationen festgemacht werden. Das bedeutet, dass „Orte“ architektonische oder natürliche Strukturen darstellen, die unveränderlich platziert sind, wie etwa eine Inschrift am Geburtshaus einer bekannten Persönlichkeit. „Räume“ hingegen markieren eine dynamische, lebendige und sich ständig erneuernde Struktur, in der Richtungen, Geschwindigkeiten und Variationen beobachtet werden können. Es handelt sich also um Territorien, in denen Bewegung attestiert werden kann, beispielsweise in den Straßen einer Stadt (Weiß, 2005: 20–21).

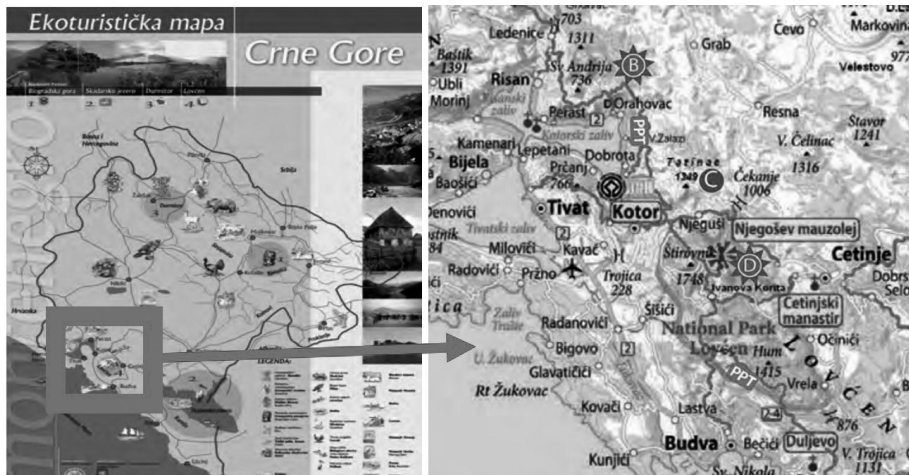
Es darf an dieser Stelle angenommen werden, dass der Begriff „Landschaft“, wie er von Jaworski und Thurlow verwendet wird, als Hyperonym für „Orte“ und „Räume“ geltend gemacht werden kann, da die Profilierung ihrer Herangehensweise nicht in Abhängigkeit von der geographischen Struktur zu sehen ist, wenngleich eine klare Präferenz für das Urbane unverkennbar ist. Für die vorliegende Studie ist das hingegen nicht so, denn wir wählen explizit einen anderen Ansatz und widmen uns dezidiert der Frage der semiotischen Landschaft in einem dünn besiedelten Nationalpark. „Räume“ sind dort in erster Linie Wanderwegen für Besucher, während bestimmte Fixpunkte wie Wegweiser oder Instruktionstafeln als „Orte“ zu klassifizieren sind.

In unserer Untersuchung gehen wir wie folgt vor: Zunächst geben wir einen kurzen allgemeinen Überblick über die Besonderheiten des Nationalparks Lovćen. Anschließend betrachten wir die semiotische Landschaft innerhalb des Nationalparks anhand von sieben verschiedenen Typen von Indikatoren, die wir auf ihre sprachliche, farbliche und materielle Beschaffenheit hin analysieren. Darüber hinaus werden wir uns mit den kognitiven Funktionen der jeweiligen Indikatoren auseinandersetzen und sie vor einem kultursemiotischen Hintergrund in Anlehnung an die Vorgehensweise von Jaworski/Thurlow (2010) reflektieren. Geleitet ist unsere Betrachtung von der Frage, welche Rolle diese Indikatoren spielen, um die semiotische Landschaft des Nationalparks so zu gestalten, dass Sprache und andere Kommunikate in eine sinnvolle Interaktion zueinander treten und dem Raum angemessen eingesetzt werden.

2. Der Nationalpark Lovćen

Sehen wir uns zunächst einmal den konkreten geographischen Rahmen an, in dem wir unsere Studie ansiedeln. In Montenegro existieren fünf Nationalparks, die sich durch ihre außergewöhnliche Naturschönheit und ihre bede-

utsamen sowie seltenen Naturerscheinungen charakterisieren. Sie alle bilden eine ökologische und geographische Einheit, welche einem besonderen rechtlichen Schutz unterliegt (diese und die weiteren Angaben zur Beschaffenheit eines Nationalparks finden sich auf der Homepage <http://nparkovi.me/>, auf der es eine gesonderte Rubrik zum Nationalpark Lovćen gibt, siehe <http://nparkovi.me/np-lovcen/>). Einer dieser fünf montenegrinischen Nationalparks ist nun der Nationalpark Lovćen. Er existiert seit 1952, befindet sich auf dem Gebiet der Gemeinden Cetinje und Budva (s. Karte) und umfasst 6.220 ha Fläche. Darin sind wiederum zahlreiche Waldschutzgebiete inkludiert, in denen sich eine Vielzahl seltener Flora und Fauna befindet. Zudem ist der Nationalpark aus kulturhistorischer Perspektive besonders relevant, denn er beinhaltet eine ganze Reihe von Denkmälern, Kirchen, Volksarchitektur und wichtige Wegstrecken. Auf dem Berggipfel des „Jezerski vrh“ mit seinen 1657 Metern befindet sich das Mausoleum des Dichters und montenegrinischen Fürstbischofs Petar II. Petrović-Njegoš, welches eines der wichtigsten kulturhistorischen Monumente in ganz Montenegro darstellt. Dieses und weitere kleinere Denkmäler sowie einige Kirchen unterliegen vor Ort einem besonderen Schutz.

Ökotouristische Landkarte Montenegros (links) und die geographische Lages des Nationalparks Lovćen (Ausschnitt links eingerahmt und rechts unten) im Nordwesten des Landes. Karten entnommen aus: RAC/SPA (2014: 53, 61).

Bei dem Nationalpark Lovćen handelt es sich also um ein Gebiet, welches aus geographischer, geologischer, juristischer und kulturhistorischer

Perspektive sehr bedeutsam ist. Daher lohnt sich die Erörterung der Frage, welche semiotischen Eigenschaften sich vor Ort erkennen lassen und welche Symbolik sie implizieren. Dazu ist wiederum ein Blick auf die konkrete Verwendung von Sprache im öffentlichen Raum und die damit interagierenden Komponenten relevant. Wie wird Sprache gezielt eingesetzt und in Kombination mit welchen anderen Elementen geschieht dies? Welche Rolle spielen dabei Formen, Farben und verarbeitete Materialien? Lässt sich eine Besonderheit bei der Anwendung des Schriftsystems erkennen? Sehen wir uns dazu im Folgenden sieben verschiedene Typen von Indikatoren an, die im Nationalpark Lovćen vorzufinden sind.

3. Die semiotische Landschaft im Nationalpark Lovćen

Nun kehren wir also zurück zum Kern der Erforschung der semiotischen Landschaft und stellen die Frage, welche Rolle der Verwendung von Sprache und anderen optischen Mitteln in dem von uns zu untersuchenden Gebiet zukommt. Wir können nicht nur davon ausgehen, dass etwa die Interaktion von Sprache, Farbe und Material ganz bewusst gewählt wird, sondern auch davon, dass damit bestimmte symbolische Werte einhergehen, die in einem größeren Kontext für Montenegro eine herausragende Rolle spielen. Dies hängt u.a. damit zusammen, dass es in bestimmten Bereichen zu interessanten Befunden, beispielsweise im Rahmen der Verbalisierung von Farben und Objekten kommen kann, so dass Kognitionen kommuniziert werden, die Rückschlüsse auf eine protosemiotische Inhaltsmaterie zulassen (Nöth, 2000: 83). Zudem implizieren Farben eine kulturinhärente Symbolik, die mit traditionellen gesellschaftlichen Konzeptualisierungen zusammenhängen (Schubert, 1989: 343, Wonisch, 2018: 21, Změlík, 2019: 51–61, weiterhin detaillierte Untersuchungen im Sammelband von Vasilevič, 2007). Somit sind farbliche Gestaltungen auch aus sprachwissenschaftlicher Perspektive interessant, da sie systematisch die assoziativen lexikalischen Einheiten aufwerfen, die sich innerhalb semantischer Konzepte einzelner Kulturräume darbieten (Změlík, 2019: 54).

Betrachten wir daher einige Indikatoren, die den Einsatz von Sprache dokumentieren und versuchen, ihre kommunikativen und kognitiven Funktionen in dem konkreten geographischen Rahmen zu klassifizieren. Dazu werden wir wie folgt vorgehen: Wir sehen uns unterschiedliche Indikatoren im Nationalpark Lovćen an, deren semiotische Besonderheiten wir beschreiben und sie vor dem Hintergrund der geographischen Außergewöhnlichkeit des Raumes oder des Ortes, an dem sie sich befinden, analysieren. Wir nehmen dabei an, dass es sich um konkrete Einzelanalysen handeln muss, die eine Interpretation ermöglichen, die gleichermaßen aber auch Analogien zu einem übergeordne-

ten nationalen Kontext in Montenegro eröffnen. Ziel des Aufsatzes ist es, die unterschiedlichen kommunikativen Funktionen einzelner Indikatoren darzulegen¹, ihre semiotischen Inhalte einzuordnen² und eine kontrastive Betrachtung zur kognitiven Raumstrukturierung des Nationalparks vorzunehmen.

3.1. Richtungsweisende Indikatoren

In jedem geographischen Raum ist es wichtig, eine strukturierende Orientierung vorzufinden. Da nun in einem Nationalpark zahlreiche Wanderwege den gesamten Raum durchziehen, ist es natürlich besonders relevant, die zu erreichenden Ziele durch Markierungen sichtbar zu machen. Es werden an einem bestimmten Punkt (beispielsweise an Wegkreuzungen oder am Beginn einer Route) Etappenziele ausgewiesen, welche nach dem Zurücklegen einer gewissen Distanz oder Zeitspanne erreicht werden können. Durch die Angabe einer bestimmten Wegstrecke oder des Zeitumfangs, der für eine konkrete Strecke aufgebracht werden muss, wird durch richtungsweisende Indikatoren stets auf eine Dynamik verwiesen, die die Mobilität in Räumen strukturiert und sie für den Besucher nachvollziehbar macht, was etwa in den nachfolgenden beiden Abbildungen ersichtlich wird³:

¹ Die hier vorgeschlagene Terminologie ist eine Option, die sich auf den Nationalpark Lovćen bezieht. Sie wurde so gewählt, wie sich die entsprechenden Indikatoren darbieten, was gleichermaßen bedeutet, dass sie in anderen geographischen Räumen oder in anderen Staaten unterschiedlich sein könnte. Darin ist kein Widerspruch zu sehen, sondern es handelt sich um eine Binnendifferenzierung von visuellen und textbasierten Eindrücken, die sich dem Betrachter in einem konkreten geographischen Raum bieten. Somit erhebt die hier gewählte Terminologie auch keinen universellen Anspruch.

² Ohnehin ist die Frage nach der Funktion in der Semiotik tief verwurzelt. So spricht Vít Gvoždiak (2016: 135) davon, dass funktionale Aspekte in einer Dreigliederung der Semiotik, der Semiologie und der (Sprach)Philosophie kulminieren.

³ Alle Abbildungen im vorliegenden Beitrag stammen vom Verfasser und wurden im August 2021 im Nationalpark Lovćen aufgenommen.

Wegweiser im Nationalpark Lovćen.

Derartige Wegweiser durchziehen den gesamten Nationalpark. Sie sind nach einer einheitlichen Norm erstellt, deren wesentliches Merkmal darin besteht, eine bestimmte Form, Schrift und farbliche Gestaltung beizubehalten. So können wir erkennen, dass die hier dargestellten Wegweiser allesamt die Lateinschrift verwenden, welche ihrerseits in schwarzer Farbe auf gelbem Untergrund liegt⁴ und ein Etappenende oder ein Zwischenziel ausweist. Auf der linken Seite sehen wir, dass der Wegweiser selbst die Richtung durch eine Pfeilform anzeigt, auf der rechten Seite hingegen wird der Pfeil gesondert mit schwarzer Farbe dargestellt. Hinzu kommen farbliche Kennzeichnungen in blau und rot, die entsprechende Routen markieren. Auffällig ist zudem das Piktogramm mit dem Wanderer, welches zusätzlich am Wegweiser angebracht ist, sowie die Nummerierung des entsprechenden Weges. Weitere Angaben auf den Schildern sind die Entfernung vom aktuellen Standort aus gesehen bis zu einem bestimmten Punkt in Kilometern, zudem wird ein Hinweis über die zu erwartende Zeitspanne ergänzt, die dem Besucher als grobe Orientierung dient (man spricht daher auch von Details, die die „Re-

⁴ In einigen selteneren Fällen wurden auch Beispiele beobachtet, die einen roten Untergrund erkennen lassen. Diese stellen jedoch in Bezug auf die Gesamtheit des Nationalparks eher eine Ausnahme dar und finden sich nur an sehr wenigen Stellen wieder.

lationen des räumlich-zeitlichen Nebeneinanders von Situationen“ abbilden; Nöth, 2000: 489–490).

Betrachten wir nun zunächst einmal die textuelle Gestaltung dieser Indikatoren. Wir können sofort feststellen, dass neben der geographischen Angabe eines bestimmten Zieles und damit zusammenhängenden Informationen wie etwa der Wegenummer oder der übergeordneten Strecke des Teilabschnittes wie im linken Bild keinerlei umfassende Texte vorzufinden sind. Das ist bereits deshalb nicht nötig, da derartige Hinweisschilder nicht den Zweck erfüllen, den Besucher mit umfassendem Textmaterial zu konfrontieren, sondern es muss möglichst schnell und klar verständlich kommuniziert werden, in welcher Richtung sich welcher geographische Punkt befindet. Mit anderen Worten finden wir eine minimale Quantität des Textumfangs vor, welcher in erster Linie aus einer Kerninformation besteht, die dem Wanderer aufzeigt, welchen Weg er zu welchem Ziel einschlagen soll. Hinzu kommen Nebeninformationen wie etwa Entfernung, Wegzeit, Routennummer oder die Benennung der übergeordneten Gesamtstrecke (etwa im linken Bild die Angabe „Orjen-Lovćen-Rumija“ in Großbuchstaben, die die übergeordnete Hierarchie der Gesamtroute markiert).

In Bezug auf die farbliche Gestaltung ist vor allem der gelbe Untergrund sehr auffällig und von Weitem für den Wanderer deutlich erkennbar. Dass hier die Farbe gelb ausgewählt wurde, dürfte kein Zufall sein, denn wie wir auch im weiteren Verlauf bei einigen anderen Beispielen sehen werden, muss sich die Wahl einer bestimmten Farbe einerseits in die Umgebung einfügen, und andererseits muss ein semiotischer Bezug zu Naturphänomenen gegeben sein, da dies nun einmal die natürliche Umgebung ist, in der sich ein Indikator im Nationalpark befindet. Durch eine entsprechende Farbwahl wird Authentizität evoziert und es entsteht eine Gesamtheit in der semiotischen Struktur der Landschaft. So hat gelb unterschiedliche Erscheinungsformen in der Natur, zuallererst ist die Analogie zur Farbe der Sonne und des Lichts zu sehen, aber auch einige Blumen⁵ und Tierarten wie manche Schmetterlinge sind gelb. Gelb steht zudem symbolisch für den Sommer und das Leuchten des Kornfeldes. In der Phytonymie Montenegros lassen sich zahlreiche Belege attestieren, in denen die Farbe gelb als Attribut zu einer Pflanzenart hervortritt (*žuti kokotac* für *Steinklee*, *žuti luk* für *gelben Lauch* usw., Pulević, 2021: 452). Die symbolische Bedeutung der Farbe ist daher im Rahmen von Naturerscheinungen nicht zu unterschätzen: Als eine der drei Primärfarben und zugleich hellste

⁵ Vgl. dazu auch die prototypischen Darstellungen in anderen Balkansprachen, die wir etwa im Wörterbuch der albanischen Gegenwartssprache einsehen können (Kostallari et al, 1980: 2132): *Lule të verdha* (gelbe Blumen), *trëndafil i verdhë* (gelbe Rose), außerdem Gesteine wie etwa *qelibar i verdhë* (gelber Bernstein) uvm.

der bunten Farben weist sie die beste Fernwirkung auf und ist vor allem in der Kombination mit einem schwarzen Untergrund sehr gut erkennbar. Auf diese Weise entsteht ein maximaler Kontrast zwischen hellen und dunklen Farben. Gelb erwirkt positive Assoziationen wie Weisheit und Werte (etwa die Bedeutung des Kornes bei der Herstellung des Grundnahrungsmittels Brot, oder aber auch des Goldes), sie steht aber auch für negative Eigenschaften wie Neid und Gift (Bartel, 2003: 72–73). Man darf davon ausgehen, dass gelb auch für Frische (in Analogie zu einer Zitrone) und Energie (gerade mit Bezug auf die Sonne) und daher für Fitness und Sportlichkeit steht, die im Gebirge bei Wanderungen gefragt sind. Dem gegenüber erfährt gelb vor allem im russischen Sprachkreis eine stark negative Konnotation, da es dort als Farbe der Trennung und Untreue erachtet wird (Dobrovol'skij/Piirainen, 2002: 288). Im strikten Kontrast zum hellen Gelb steht schwarz – also die Farbe, in der die Aufschrift gehalten ist – für die Dunkelheit, die Nacht und das Böse (Dobrovol'skij/Piirainen 2002: 241). In der Natur sind einige Beeren, Gesteine und die dunkle Erde schwarz, außerdem finden sich Vogelarten, deren Gefieder schwarz ist, so etwa Amseln, Adler oder Rabenkrähen. In Montenegro sind ebenfalls zahlreiche Pflanzenarten heimisch, die die Teilbezeichnung „crno“ für „schwarz“ in sich tragen, etwa die *Sommerlinde* (*crna lipa*), die *Brombeere* (*crna malina*) oder die im Mittelmeerraum verbreitete *Schwarzkiefer* (*crni bor*, Pulević, 2021: 83).

Die gelben Wegweiser mit ihrer schwarzen Aufschrift sind zweifelsfrei die zentralen Symbole, mit denen der Besucher an der Stelle konfrontiert wird, an der sie aufgestellt sind. Durch die Kombination von schwarzer Schrift auf gelbem Untergrund verwenden die Indikatoren zwei Farbtöne, die in der Natur weit verbreitet sind und gleichermaßen in Opposition zueinander stehen. Dadurch ziehen sie die Aufmerksamkeit auf sich und stellen eine Analogie zur optischen Gestaltung der Schilder an den Ortseingängen in Städten und Dörfern sowie der wegweisenden Straßenschilder in Montenegro dar. Auf diese Weise imitieren sie den optischen Eindruck, der in der Richtungsweisung im nationalen Kontext ohnehin dominant ist. Hinzu kommt eine weitere kultur- anthropologische Überschneidung, denn in der montenegrinischen Staatsflagge ist der gelbe Doppelkopfadler abgebildet, der dem Staatswappen entnommen wurde und der Dynastie Petrović entstammt⁶, während der Name des Staates das Attribut „schwarz“ beinhaltet (daher „Crna Gora“, vgl. dt. veraltet

⁶ Die Dynastie Petrović stellte über Jahrhunderte hinweg die Herrscher Montenegros. Sie trugen unterschiedliche Bezeichnungen und waren daher Fürstbischöfe, Fürsten und schließlich Könige. Auch Nikola I. Petrović-Njegoš und Petar II. Petrović-Njegoš, dem das Mausoleum im Nationalpark Lovćen gewidmet ist, stammten aus dieser Dynastie (s. dazu unter 3.6 und 3.7).

„Schwarzenberg“ in Anlehnung an die ausgedehnte Wald- und Gebirgslandschaft). Als Nebensymbol dient das dunkelgrüne Piktogramm mit dem Wanderer in weißer Farbe, aber ohne Text. Es verweist auf einen Wanderweg und somit auf eine nicht motorisierte Strecke. Weitere Nebeninformationen erhält der Tourist auf den Wegweisern in Form von roten und blauen Markierungen, die als Kennzeichnung des Weges dienen, ihre Bedeutung ist an dieser Stelle eher referenziell auf die Route bezogen. Wir haben es bei Schildern dieser Art im Wesentlichen mit textbasierten Indikatoren zu tun, welche mit zusätzlichen Symbolen wie Farbtönen oder Piktogrammen angereichert werden, um bestimmte Ergänzungen auszuweisen.

Für die semiotische Interpretation der Schilder ist es gleichwohl wichtig, ihre temporäre Bezugsreferenz und ihre materielle Beschaffenheit zu hinterfragen, da diese in einem symbolischen Zusammenhang gedeutet werden können. Wegweiser verweisen auf Orte, die entfernt von ihrer eigenen Lokalität liegen, weshalb man sie als vorausweisende Indikatoren bezeichnen kann. Die auf ihnen angebrachten Angaben beziehen sich nicht auf das Hier und Jetzt, sondern sind temporär und geographisch als zukunftsorientierte Hinweise zu deuten. Es werden Orte und Zeiten angeschlagen, die erst noch erreicht bzw. zurückgelegt werden müssen. Da diese zukunftsweisenden Informationen langlebig sein sollen, muss auch entsprechend robustes Material verwendet werden, um sie anzubringen. Es ist unschwer zu erkennen, dass die Schilder selbst aus stabilem Plastik bzw. Metall beschaffen sind und sich an einer Eisenstange befinden, was wiederum Stabilität verspricht. Somit werden sie zu einer langfristigen Informationsquelle für alle, die den Nationalpark aufsuchen und sich auf Wandertouren begeben.

3.2. Informativ-instruktive Indikatoren

Neben den richtungsweisenden Indikatoren finden wir im Nationalpark Lovćen aber auch eine ganze Reihe informativ-instruktiver Indikatoren. Ihre Funktion besteht in erster Linie darin, einige knappe Informationen für Touristen bereitzustellen oder sie über bestimmte Möglichkeiten wie besondere Routen zu informieren. Weiterhin beinhalten sie kurze Erklärungen, die eine Begehung des geographischen Raumes erleichtern und einige damit im Zusammenhang stehende Punkte unterstreichen, was die anschließenden Illustrationen verdeutlichen:

Informativ-instruktive Indikatoren.

Derartige Tafeln finden sich nur an ausgewählten Orten, so etwa unmittelbar am Eingang des Nationalparks, wo sie die Besucher auf bestimmte Optionen hinweisen (etwa auf einen Fahrradverleih auf der linken Seite oder auf einen unikalen Pfad auf der rechten Seite, der barfuß erschlossen werden kann). Für den Betrachter wird an dieser Stelle nicht der Hinweis gegeben, in welcher Richtung oder Entfernung sich ein bestimmter Zielpunkt befindet, sondern es wird generell auf Möglichkeiten aufmerksam gemacht, die der geographische Raum und die darin vorhandene Infrastruktur bereitstellen. Besonders hervorzuheben ist in diesem Zusammenhang, dass gezielt Touristen angesprochen werden sollen, weshalb auch eine zweisprachige Beschriftung in montenegrinischer und englischer Sprache auf beiden Tafeln verwendet wird. Diese Zweisprachigkeit ist besonders auffällig, denn sie kommt nur dann vor, wenn vermutet wird, dass der Besucher durch die ausschließliche Verwendung der montenegrinischen Sprache eine bestimmte Information möglicherweise nicht erschließen könnte. Während das Bild auf der linken Seite einige Preisangaben zum Fahrradverleih und Kontaktinformationen für Touristen in beiden Sprachen zur Verfügung stellt, erfahren wir auf der rechten Seite von einem Pfad, welcher barfuß zurückgelegt werden kann. Im Wesentlichen sind diese Informationen textbasiert gestaltet, wenngleich Illus-

trationen verwendet werden, um dem Besucher einen Eindruck von den vorhandenen Gelegenheiten zur Betätigung zu vermitteln. Die Kernaussage der Tafeln besteht also darin, über das zu informieren, was vor Ort unternommen werden kann, und dazu einige relevante Hinweise zu geben. Auf dem Bild auf der linken Seite sind dies Kontaktdaten oder Preislisten, auf der rechten Seite erfährt man über einen konkreten Weg, den man erkunden kann.

Kommen wir nun zur farblichen Gestaltung der Tafeln, die ganz eindeutig vom weißen Untergrund bestimmt werden. Weiß ist die Farbe, die in erster Linie Helligkeit impliziert, sie steht in den Naturerscheinungen für den Tag, den Schnee, den Winter und für das Licht (Goljak, 2007: 48, Šmitek, 2011: 133), auch die Wolken und einige Steine sind weiß. Tiere wie beispielsweise der Schwan, die Möwe oder die weiße Taube sind durch ihr weißes Gefieder gekennzeichnet, zudem existieren etliche Pflanzen wie etwa Schneeglöckchen oder Schneebeeren, deren Blüten bzw. Früchte weiß sind. Auch in der Eigenbezeichnung von Pflanzen, die in Montenegro heimisch sind, spielt weiß eine zentrale Rolle, vgl. *bijela lipa* (Silber-Linde), *bijeli grab* (Hainbuche), *bijeli oman* (Echter Alant), *bijeli šljez* (Echter Eibisch) uvm. (Pulević, 2021: 53–54). Die Aufschriften sind im Wesentlichen in schwarzer beziehungsweise in roter Farbe gehalten, wobei die Größe der jeweiligen Texte sowohl in montenegrinischer als auch in englischer Sprache identisch gestaltet ist. Schwarz und weiß sind die wichtigsten farblichen Kontrastpaare, weshalb beispielsweise auch ein Text in schwarzer Schrift auf weißem Papier abgefasst wird (Dobrovol'skij/Pirainen, 2002: 240). Die wichtigste Farbe danach ist rot, die sich ebenso sehr stark vom weißen Untergrund abhebt und auf dem Balkan eine zentrale Symbolik erfährt (Friedman, 2011: 65, siehe dazu auch unter 3.3).

Im Hinblick auf die materielle Beschaffenheit der Schilder lässt sich sagen, dass sie deutlich größer als die Wegweiser sind und auch viel mehr textbasierte Informationen beinhalten als Wegweiser. Sie sind gleichermaßen aus Hartplastik hergestellt, so dass sie wetterfest und langlebig erhalten bleiben. Der Inhalt besteht aus allgemeingültigen und zeitlich nicht beschränkten Informationen, die nicht auf einen bestimmten Ort verweisen, sondern die sich auf die Gesamtheit der Raumstruktur beziehen und somit eine freie Wahl für den Nutzer veräußern (wie etwa im Beispielbild links). Er wird also nicht in eine bestimmte Richtung geleitet, wenn er sich ein Fahrrad ausleiht, um den Nationalpark zu ergründen, sondern kann sich bei seiner Richtungswahl wiederum an den Wegweisern orientieren. Das rechte Bild schlägt dem Betrachter zwar eine Route vor, markiert aber nicht die einzelnen Zwischentappen, die ihm zur konkreten Orientierung vor Ort hilfreich sind, sondern stellt eher eine Gesamtskizze in Form einer allgemeinen Aussage über die Option der Erkundung des Raumes dar. Somit kann sich der Betrachter einen Überblick

verschaffen und selbst einschätzen, wie er den Weg begeht, ohne dabei zeitliche Vorgaben zu erhalten (wenngleich er darüber in Kenntnis gesetzt wird, dass die zurückzulegende Strecke 140 Meter beträgt). Insgesamt können wir informativ-instruktive Indikatoren als Informationsquelle für dauerhaft gültige Aussagen betrachten, die dem Besucher des Nationalparks ein bestimmtes Angebot aufzeigen und ihn auf interessante Unternehmungen verweisen.

3.3. Edukative Indikatoren

Eine weitere Kategorie ist in edukativen Indikatoren⁷ zu sehen. Diese dienen erster Linie der Vermittlung von detailliertem Hintergrundwissen zum Nationalpark und der darin vorkommenden Flora und Fauna. So werden Hinweise sowohl für Kinder als auch für Erwachsene ausgewiesen, die darauf abzielen, wissenschaftlich fundierte Tatsachen abzubilden. Sie orientieren sich an ihrer Zielgruppe in der Regel unter Verwendung von Texten oder Illustrationen, so wie in den nachstehenden beiden Abbildungen:

Edukative Darstellungen im Nationalpark.

Auf der linken Abbildung sehen wir einen Fuchs, der erläutert, welche besonderen Tierarten im Nationalpark vorkommen. Bereits diese optische Darstellung zeigt, dass die Adressaten des Schildes Kinder und Jugendliche

⁷ Diese Art der Aufschriften werden in einem anderen Kontext auch als „Informationstafeln“ bezeichnet (Henzelmann, 2021: 230), was sie de facto natürlich auch sind. Allerdings ist das im Nationalpark Lovćen zusammengetragene Material unter 3.2 ebenfalls vordergründig informativ und zusätzlich instruktiv. Wir wollen daher an dieser Stelle eine terminologische Unterscheidung vornehmen, die einen lokalen Bezug aufbaut und somit diejenigen Aspekte betont, die vor Ort erkennbar sind und sich von anderen Regionen Europas durchaus unterscheiden können. Es muss zugleich festgehalten werden, dass jegliche Schilder immer eine Information für die Rezipienten bereit halten. Bei den Schildern in diesem Unterpunkt stehen jedoch eindeutig edukative Zwecke im Vordergrund.

sind, für die auf leicht verständliche Art erläutert wird, wie die Fauna des Nationalparks beschaffen ist. Der Fuchs ist das Symbol der Schläue, so dass hier der Bogen zu Wissen und Intelligenz gespannt wird. Neben den Benennungen der einzelnen Tiere finden wir unten einen Informationskasten, der weitere Details zu dem angeschlagenen Thema aufweist. Die rechte Tafel ist hingegen nicht explizit auf die Bedürfnisse von Kindern oder Jugendlichen ausgerichtet, sondern enthält ganz allgemeine Informationen über die Beschaffenheit der lokalen Flora. Wanderer können sich also darüber belesen, welche Pflanzenarten ihnen am Wegesrand begegnen. Auch dazu finden wir neben den Illustrationen einen Informationskasten, welcher wissenschaftlich die Besonderheiten der örtlichen Flora dokumentiert, woraus ebenfalls ersichtlich wird, dass edukative Indikatoren vor allem detailreich und textbasiert aufgebaut sind, zur besseren Veranschaulichung aber Illustrationen anführen. Diese Illustrationen sind wiederum originalgetreue Abbildungen der Flora und Fauna, so dass hier neben den Erläuterungen auch ein optischer Eindruck entsteht, durch den möglichst viel Wissen über den Nationalpark originalgetreu zugänglich gemacht wird.

Die edukativen Indikatoren im Nationalpark sind oftmals in Form von großen Tafeln gestaltet, die ihre Informationen auf einem roten Untergrund vermitteln. Rot ist nicht nur eine der wichtigsten Farbsymbole auf dem Balkan, sondern insbesondere auch in Montenegro, wo rot beispielsweise der zentrale Bestandteil der Staatsflagge ist. Die Relevanz der Farbe ist in der gesamten Region belegbar, worauf zahlreiche Studien verweisen (exemplarisch für die Südslaven und Türken bei Schubert 1989, für den gesamten Balkanraum bei Friedman 2011, für den štokavischen Sprachraum bei Wonisch 2018 und für das Bulgarische und andere slavische Sprachen bei Kalita/Načeva-Marvanova 2021). Rot symbolisiert generell Wärme und Feuer, wobei Letzteres metaphorisch häufig mit Angst in Verbindung gebracht wird (Georgieva, 2011: 61). Es steht aber auch für zahlreiche Früchte wie Erdbeeren oder reife Äpfel (Šmitek 2011: 133), darüber hinaus für Blut und Wein (Kostallarić et al, 1980: 920) sowie für positiv konnotierte Eigenschaften wie Freude, Jugend, Liebe oder Energie (Změlík, 2019: 52). Es handelt sich um die wichtigste Warnfarbe, so wie wir es etwa von zahlreichen Verkehrszeichen wie dem Stoppschild, dem Einfahrtsverbot oder einer roten Ampel kennen, die uns allesamt zur besonderen Vorsicht mahnen (Dobrovol'skij/Pirainen, 2002: 266). Einige Autoren bezeichnen rot als die wichtigste „tatsächliche“ Farbe, die vor allem einen Kontrast zu schwarz und weiß markiert:

Red is the first 'real' colour with a defined wavelength. It is the third term that emerges in language after white and black, (Petru 2006: 203).

All dies belegt die Relevanz der roten Farbe in der Kultursemiotik der Balkanregion, was gleichermaßen auf Montenegro übertragen werden kann. Auch zahlreiche Pflanzen, die im Land heimisch sind, beinhalten das Element *crveni*, so etwa *crvena detelina* (Wiesenklees), *crvena ribizla* (Rote Johannisbeere) oder *crveni luk* (Berg-Lauch u.a., Pulević, 2021: 87–88). Die Kennzeichnung der edukativen Indikatoren mit einem roten Untergrund erwirkt daher in erster Linie, dass die besondere Aufmerksamkeit des Betrachters auf die entsprechenden Tafeln gerichtet wird.

Bemerkenswert ist ebenfalls der Holzrahmen, in dem die Indikatoren befestigt sind. Holz ist neben Stein das wichtigste Baumaterial, welches der Nationalpark zur Verfügung stellt. Seine braune Farbe fügt sich optimal in den geographischen Raum ein und verschmilzt geradezu mit der Umgebung. Somit kommt es zur Symbiose zwischen Umwelt und Indikator, zwischen geographischem Raum und der Information über denselben (mehr dazu unter 3.4).

3.4. Regeneration und Abenteuer

In einigen Fällen dienen Hinweisschilder nicht dazu, den Betrachter detailreich zu informieren, weiterzubilden oder ihm die Richtung zu weisen, sondern sie zielen darauf ab, die Region als Urlaubsdestination zu reklamieren. Dabei wird sehr häufig die Bedeutung des Nationalparks als Regenerationsraum unterstrichen, in dem aktive Betätigung zu Erholung führt und Abenteuer und Bildungsurlaub angeboten werden, was auf folgenden Beispielen ersichtlich wird:

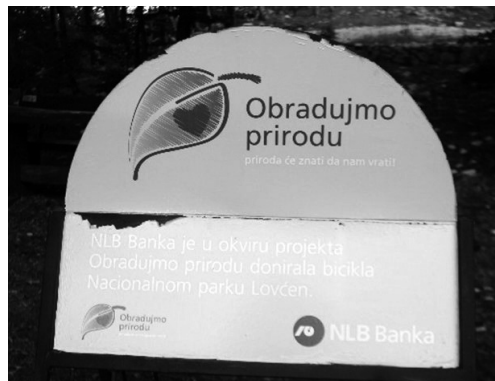
Indikatoren, die ein Abenteuer- und Urlaubsgefühl in den Vordergrund rücken.

In der Abbildung auf der linken Seite ist zu erkennen, dass alle Angaben ausschließlich in englischer Sprache angeschrieben sind, so dass die Funktion des Indikators darin besteht, vor allem ausländische Besucher auf die Möglichkeiten hinzuweisen, die der Nationalpark für einen aktiven Urlaub bietet. Die dargestellten Aktivitäten deuten vor allem auf Spaß, Abenteuer und sportliche Betätigung hin. Das Schild fungiert praktisch auch als Werbeschild für den gesamten geographischen Raum als Naturpark. Abgesehen von dem letzten Hinweis auf das „Hiking“ sind alle Angebote kostenpflichtig, woraus sich gleichermaßen erkennen lässt, dass die Informationen auch aus wirtschaftlichem Interesse heraus kommuniziert werden. Ähnlich verhält es sich auf der rechten Abbildung, in der zu erkennen ist, dass ein Rekreations- und Bildungszentrum mit vielen Bildern und wenig Text beworben wird, diesmal allerdings in montenegrinischer Sprache. Man kann davon ausgehen, dass die Tafel in erster Linie auf das Anwerben eines heimischen Publikums abzielt, denn es wäre gerade bei derartigen Einrichtungen leicht möglich, die Informationen in englischer Sprache zu ergänzen und sie ausländischen Gästen zugänglich zu machen. Stattdessen wird neben der Erholung auch ein zu erwartender Lerneffekt für die Besucher veräußert, weshalb hier die Betonung zwar wie im linken Bild auf der Vermittlung eines speziellen Urlaubsangebots liegt, wobei das Rekreations- und Bildungszentrum nicht allein das Abenteuer, sondern zusätzlich auch die Kombination von Urlaub, Wissensvermittlung, Naturverbundenheit und Lernprozessen in den Vordergrund rückt.

Beachtlich ist an dieser Stelle das verwendete Material, denn wie auch bei den edukativen Indikatoren spielt hier Holz eine zentrale Rolle. In beiden Darstellungen sehen wir einen Holzrahmen, links wird zudem der Untergrund, auf dem sich der Text befindet, in Form einer Holzschraffur imitiert. Die tragenden Elemente der Objekte sind daher aus dem gleichen Material, das auch die Bäume trägt, so dass hier im übertragenen Sinne eine Bodenständigkeit und Verankerung der Orte in der Natur erkennbar wird. Braun ist diejenige Farbe nach grün, die ein zentrales Naturnarrativ abrufte, und das nicht nur aufgrund der farblichen Kennzeichnung der allgegenwärtigen Baumstämme, sondern auch der Erdboden, zahlreiche Tiere (u.a. Pferde, Bären, Hunde) und Laub sind braun. In Kombination mit grün ergibt sich die eindeutigste Analogie zur Natur, so dass die farbliche Gestaltung des Untergrunds auf der rechten Seite eine Harmonisierung von Wissenstransfer und natürlichem Raum symbolisiert. Diese farbliche Anordnung steht ebenso für Beständigkeit, was wiederum mit dem nicht temporär vorgegebenen Angebot der Nutzung des abgebildeten Objekts zusammenpasst. Beide Beispiele markieren also dauerhafte Möglichkeiten, die der Nationalpark zu bieten hat, ohne dabei auf Einschränkungen oder konkretere Inhalte zu verweisen.

3.5. Sponsoring

Von allen beobachteten Indikatoren im Nationalpark Lovćen macht sich insbesondere ein Schild mit einem Sponsor charakteristische Naturmotive und Symbole zu eigen. Dabei handelt es sich um ein Hinweisschild, das von einem Geldinstitut errichtet wurde, welches dem Nationalpark Fahrräder stiftete. Der dabei verwendete personifizierte Slogan „Obradujmo prirodu, priroda će znati da nam vrati!“ (dt. sinngemäß „Machen wir der Natur eine Freude, denn sie weiß, dass sie auch uns einen Dienst erweisen wird“) verweist auf den guten Willen, die Umwelt zu schonen und umweltfreundliche Aktivitäten zu fördern. Im oberen Bereich des Schildes sehen wir, dass der erste Teil des Slogans („Obradujmo prirodu“) deutlich besser lesbar ist als der Rest des Satzes, denn es werden ungleich größere Schriftzeichen verwendet, die zudem in einem dunkelblauen Farbton gehalten sind und gut mit der grünen Fläche kontrastieren. Die Aufschriften darunter mit dem Hinweis auf die Spende von Fahrrädern sind in weißer Farbe, die sich aber nicht so gut von dem (im unteren Teil zudem hellen) Grünton abheben, was die Lesbarkeit im Vergleich zum blauen Text deutlich erschwert:

Indikator, der auf Wohltätigkeit eines Sponsors verweist.

Die zentrale Aussage des Indikators kann darin gesehen werden, auf die eigene innovative Wohltätigkeit des Geldinstituts als Sponsor zu verweisen, die dem Betrachter zeigen soll, dass das Geldinstitut sich um die Natur sorgt und konkrete Maßnahmen einleitet, die der Umwelt dienen. Aus diesem Grund wird auch das Emblem des Sponsors abgebildet, der sich in seiner Ausrichtung als umweltbewusstes Unternehmen nach außen darstellt und damit den marktstrategischen Anforderungen des Nachhaltigkeitsprinzips und des Verantwortungsbewusstseins nachkommt.

Auffällig ist hier die optische Gestaltung, denn die Farben grün und blau sind diejenigen, die sehr deutlich auf Isotopien der Natur verweisen. Grün ist hier an erster Stelle zu nennen, denn im ökologischen Rahmen kommt ihr als Farbe der Bäume, Gräser, Büsche, Kräuter, Wiesen und des Mooses eine starke Symbolik zu, vgl. dazu auch Pflanzenbezeichnungen wie *zeleni bostan* (*Stein-Storchschnabel*) oder auch *zelenika* (*Europäische Stechpalme*, Pulević, 2021: 436). Daher werden Grüntöne bevorzugt immer dann genutzt, wenn eine Assoziation zur Natur hervorgerufen werden soll, was wir heutzutage in zahlreichen Fällen beobachten können: Es ist von grüner Technologie die Rede, was gleichbedeutend mit sauberer und ressourcenschonender Herstellung verbunden wird, das zentrale Thema der grünen Parteien ist der Umweltschutz und eine Parkanlage wird in urbanen Zentren oftmals als grüne Lunge der Stadt bezeichnet, die den Bewohnern eine gesunde Abwechslung zum Alltag bietet (Dobrovol'skij/Piirainen, 2002: 227–228, detailliert zudem bei Kalita/Načeva-Marvanova, 2021). Daher deuten Grüntöne eine beruhigende Entschleunigung als Gegenentwurf zum Großstadtleben an (Henzelmann, 2021: 230). In der Abbildung wird darauf aber nur indirekt Bezug genommen, denn Kreditinstitute befinden sich nun einmal in Städten und nicht in Nationalparks. Ungeachtet dessen dürfte die gezielte Unterstützung des Nationalparks Lovćen aus marktstrategischen Gründen, aber auch für das Image des Unternehmens sinnvoll sein. Somit steht grün hier eindeutig zur Analogie der umgebenden Natur und symbolisiert positive Qualitäten wie Vitalität und Gesundheit (Šmitek, 2011: 135). Negative Eigenschaften, die mit grüner Farbe in Verbindung gebracht werden, wie etwa Feindseligkeit (Šmitek, 2011: 135), können hier vernachlässigt werden, da das Naturnarrativ den positiven Effekt überwiegen lässt.

Auf der linken Seite des Schildes ist oben ein grünes Blatt mit blauer Umrandung und einem blauen Herz zu erkennen, welches offenbar als Logo des Projekts fungiert. Hier nimmt der Sponsor nicht nur inhaltlich Bezug auf Naturvorkommnisse, sondern nutzt neben der grünen auch die blaue Farbe. Diese steht wiederum für das Wasser, den Himmel, Flüsse, Meer und Seen, darüber hinaus auch für einige Blumenarten und für die Naturerscheinung der Kälte (Dobrovol'skij/Piirainen, 2002: 272–273). Die auf diesem Schild gewählte Kombination von grün als zentraler Farbe der Umwelt und der Natur und blau als Farbe des lebenswichtigen Wassers verstärkt die Wirkung der Relevanz des Projekts und verweist auf die Dringlichkeit, sich den Bedürfnissen der Umwelt zu widmen. Die Kernfunktion des Schildes besteht in erster Linie darin, Werbung für die eigene Wohltätigkeit zu machen, erfüllt sie doch für den Besucher vor Ort keine konkrete Orientierungsfunktion. Es wirkt eher so, als sei der Hinweis auf das Projekt ein willkommener Anlass, neue Kunden zu werben, denen Umweltschutz ein wichtiges Anliegen ist.

3.6. Historisierende Indikatoren

Eine wichtige Rolle für die semiotische Landschaft des Nationalparks Lovćen spielt die Visualisierung historischer Ereignisse, die mit dem konkreten Raum in Verbindung gebracht werden und für ganz Montenegro eine zentrale Rolle spielen. Diese historisierenden Indikatoren sind in erster Linie Denkmäler für Personen oder Ereignisse, die eine meist knapp gehaltene Aufschrift tragen und gezielt auf die Vergangenheit verweisen. Diese Indikatoren unterscheiden sich in vielerlei Hinsicht von den vorherigen, was sich bereits bei einer kurzen Betrachtung gut erkennen lässt:

Historisierende Indikatoren: Personen und Ereignisse.

Auf der linken Seite sehen wir die Büste von Nikola I. Petrović Njegoš (1841–1921), der zunächst Fürst und später König von Montenegro war. Mit dem Lovćen ist er von Geburt an verbunden, denn er erblickte das Licht der Welt im Dorf Njeguši, welches am nördlichen Fuße des Gebirgszuges gelegen ist. Seiner engen Bindung an Russland ist es zu verdanken, dass Montenegro 1878 auf dem Berliner Kongress als unabhängiges Fürstentum anerkannt wurde, nachdem es an der Seite russischer Truppen das Osmanische Reich erfolgreich bekämpfte. Die Statue ist lebenssecht gehalten, der König ist in seinem traditionellen Gewand gekleidet, trägt dabei seine Kopfbedeckung und stützt sich auf sein Schwert und einen Dolch ab.

Was die Beschriftung anbetrifft, so ist diese beschränkt auf den Namen und die Lebensjahre Nikolas (Краљ Никола 1841–1921) auf einer oberen Plakette, unter der sich eine zweite mit den Angaben zu den Herrscherjahren (Господар Црне Горе 1860–1918) befindet. In beiden Fällen werden kyrillische Großbuchstaben genutzt, was die Wichtigkeit der Aufschriften hervorhebt und im Gegensatz zur lateinschriftlichen Beschilderung aller vorangegangenen Beispiele steht. Die Kyrilliza ist daher als ein charakteristisches Element bei der historisierenden Semiotisierung des Ortes (und letztlich auch des gesamten Raumes) zu betrachten.

Zwei Farben dominieren das Denkmal, nämlich grau und bronzen. Grau steht metaphorisch für Kontraste, etwa den natürlichen Gegensatz zwischen Tag und Nacht (Künzer, 2015: 19). Sie erscheint in der Natur vor allem in Form von Gestein, welches ebenfalls eine doppelte Bedeutung in sich trägt: Einerseits ist Stein ein wichtiges Material, aus dem beispielsweise Behausungen gebaut werden können, andererseits stehen Steine auch für eine Gefahr, die etwa von einem Steinschlag ausgeht. Steine symbolisieren aber auch Beständigkeit, so dass hier eine wichtige Übereinstimmung zur dauerhaft angelegten Existenz des Denkmals erkannt werden muss. Bronze ist hingegen diejenige Farbe, die eine Analogie zu einer Medaille, einer Auszeichnung, Anerkennung oder Ehrung andeutet. Somit wird bereits durch die Wahl des Materials die Wichtigkeit der Person unterstrichen und ihre dauerhafte Relevanz für den lokalen und nationalen Kontext veräußert. Allein ihre Existenz kommt einer Würdigung der Persönlichkeit gleich.

Das Denkmal auf der rechten Seite wurde in den 1980er Jahren errichtet und steht für den Einsatz lokaler Guerillatruppen, die den bewaffneten Kampf gegen den Faschismus aufnahmen und 1941 genau an dem Ort, an dem sich heute der Gedenkstein befindet, eine italienische Einheit liquidierten. Ganz oben ist halbrund und ebenfalls in Großbuchstaben „За слободу домовине“ zu lesen, darüber ist der Stern als Symbol des Sozialismus mit Hammer und Sichel dargestellt, darunter erfolgt eine kurze Beschreibung des Handlungsablaufs. Auch dieses Objekt ist vollständig in Kyrilliza beschriftet, so dass hier abermals ersichtlich wird, dass die kyrillische Schrift als kulturelles Erbe im öffentlichen Raum des Nationalparks genutzt wird, um zur historisierenden Wirkung einzelner Objekte oder Erinnerungsorte beizutragen. Es handelt sich um ein ereignisbasiertes Denkmal mit ergänzendem Text, welches an den schweren Erwerb der Freiheit für das Vaterland erinnert. In der farblichen Gestaltung dominieren grau und schwarz den optischen Eindruck, die Beschriftung ist in weißer Farbe gehalten. Der graue massive Stein hält die Platte mit der Inschrift, wodurch symbolisiert wird, dass die Guerillakämpfer im übertragenen Sinne hochgehalten, also verehrt werden. Graue und blasse

Farbtöne sind deshalb angemessen, weil sie auch immer negative oder traurige Eigenschaften implizieren⁸, so etwa Angst, Trauer und Tod (Zmëlik, 2019: 52), die bei der Aktion der Kämpfer auch durchaus vorhanden waren.

Beide Denkmäler sind aus Stein und somit aus einem natürlichen Material errichtet, welches mehr Stabilität als Holz bietet. Sie verweisen jeweils auf vergangene Ereignisse oder Personen, so dass ihre zeitliche Ausrichtung als Rückblick gedeutet werden kann. Somit ist ihre temporäre Funktion nicht wie bei anderen Indikatoren zeitlich unbegrenzt, auf das Hier und Jetzt oder sogar wie bei den Wegweisern auf die Zukunft ausgerichtet, sondern auf abgeschlossene Geschehnisse. Zur Historisierung trägt entscheidend die Verwendung der Kyrilliza bei, da diese in Montenegro im Wesentlichen in historischen und religiösen Kontexten verwendet wird und somit als kulturell wichtiges Erbe, aber offenkundig als wenig zukunftsfähig für viele andere Kommunikationssituationen außerhalb religiöser und historischer Kontexte gelten dürfte (was man nicht nur im Alltag beobachten kann, sondern auch anhand wissenschaftlicher Publikationen, die gegenwärtig der Festigung schriftsprachlicher Normen dienen, vgl. dazu etwa bei Čirgić, 2011: 200–211). Die Indikatoren sind mit einem überschaubaren (rechts) bzw. einem sehr geringen Textumfang (links) ausgestattet. Zusammenfassend stellen die exemplarisch untersuchten historisierenden Indikatoren im Nationalpark personen- oder ereignisbasierte Erinnerungsnarrative in den Vordergrund. Sie verfügen über einen ergänzenden Text, der in geringem bis mäßigem Umfang gehalten ist und zielen in erster Linie darauf ab, einen glorifizierenden Blick auf Vergangenes zu werfen, Lob zu veräußern und heroisierende Momente visuell zu verorten. Die Verwendung der kyrillischen Schrift intensiviert das Vergangenheitsnarrativ, zumal sie selbst als historisch verwurzeltes Gut in Montenegro erachtet werden kann. Insgesamt stehen also konkrete Personen oder Ereignisse im Vordergrund, die aber für den Touristen keinerlei Orts- oder Zielangabe markieren, sondern ihn mit der glorreichen Vergangenheit des Landes und ihrem lokalen Bezug konfrontieren.

3.7. Mystifizierende Indikatoren

Das letzte hier zu thematisierende Beispiel sind mystifizierende Indikatoren. Dabei handelt es sich im Wesentlichen um Informationen, die den Betrachter nicht durch umfassende Textdokumente, sondern durch eine monumentale Gestaltung eines bestimmten Ortes und seiner Umgebung erreichen. Das zentrale Beispiel hierfür ist das Mausoleum, welches sich inmitten des

⁸ Gleiches gilt beispielsweise in der Phraseologie, und zwar dann, wenn Tiere erwähnt werden, die weiße, schwarze und bunte Farbtöne aufweisen. Davon können wiederum ausschließlich weiße Töne auch positive Assoziationen aufwerfen (Goljak, 2007: 51).

Nationalparks befindet und dem bedeutendsten Dichter und Fürstbischof von Montenegro, Petar II Radivoje Tomov Petrović (Petar II. Petrović-Njegoš, oftmals auch nur in der kurzen Form Njegoš, 1813–1851), gewidmet ist. Dieser ist von Kindheit an mit dem Lovćen verbunden, da er ebenfalls in Njeguši am Nordrand des Gebirges geboren wurde. Vor allem seine Rolle als Dichter ist herausragend, etwa durch sein Epos „Der Bergkranz“, in dem er den Freiheitskampf gegen die Osmanen thematisiert und somit das historische Schicksal der Montenegriner literarisch verarbeitet. Auch die Tatsache, dass er in Cetinje die ersten montenegrinischen Schulbücher drucken ließ, zeugt von seiner Weitsicht als Politiker, denn es zählte zu seinen Aufgaben, das Bildungssystem des Landes umfassend zu modernisieren. Heutzutage kann man auf dem Gipfel des Berges „Jezerski vrh“ das Mausoleum begehen, welches zu seinen Ehren 1974 errichtet wurde, und dort auch seine Grabstätte besichtigen.

Skulptur von Njegoš mit Adler im Hintergrund (links) und Grabstätte (rechts).

Auf der linken Abbildung sehen wir die Skulptur von Njegoš, die sich inmitten des Mausoleums befindet. Sie ist in übermenschlicher Größe gehalten und zeigt den Dichter und Staatsmann traditionell bekleidet, sitzend und im Hintergrund mit einem riesigen Adler. Die Skulptur ist aus schwarzem Stein, der sehr auffällig und einprägsam wirkt, jedoch gibt es keinerlei Text, der für den Betrachter Erklärungen bereitstellen würde. Der graue Hintergrund kontrastiert sehr gut mit dem schwarzen Stein, allerdings sind es hier tatsächlich ausschließlich Farben und martialische Symbole, die die Semiotik des Ortes entfalten und dem Besucher verdeutlichen, dass Njegoš als Mythos, als Legende, als unvergessener Held, aber auch als schwer durchschaubare Persönlichkeit dargestellt wird. Dies formuliert Winfried Nöth (2000: 492) mit folgenden Worten:

Oft findet sich darüber hinaus auch kulturell bedingte Farbsymbolik als Mittel zur Darstellung von Emotionen oder atmosphärischen Stimmungen (z.B. (...) schwarz/grau für eine, geheimnisvolle Gestalt' (...)

Es ist also nicht die Verwendung von Sprache, sondern eine wuchtige Symbolik, die das Mauseolum für sich sprechen lässt und dem Ort eine einzigartige mystische Wirkung verleiht. Njegošs Grabmal auf der rechten Seite ist aus ockerfarbenem, hellem Naturstein, der sich optisch als warm und angenehm darstellt, was in einem Kontrast zur kalten unterirdischen Räumlichkeit steht, in der es sich befindet. Neben dem orthodoxen Kreuz und dem montenegrinischen Doppelkopfadler als Staatssymbol findet sich als einzige Aufschrift der Name „Herom“ in kyrillischer Schrift und die Lebensdaten (1813–1851). Die Verwendung der Kyrilliza ist also auch hier ein historisierendes Instrument und somit ein auf Vergangenes verweisender Faktor.

Anhand beider Beispiele, die sich im Mausoleum befinden sehen wir, dass sich die semiotische Ausgestaltung des Ortes vor allem objektbasiert vollzieht, es gibt kaum textbasierte Angaben, abgesehen von der kyrillischen Grabaufschrift. Das Mausoleum ist zwar einer konkreten Person, nämlich Njegoš, gewidmet und würdigt in erster Linie sein Wirken, seine Symbolkraft muss aber viel weitreichender gedacht werden, und zwar ganz explizit auch ohne zusätzliche Erläuterungen in Textform. Wir haben es hier mit einem Monument zu tun, welches seit seiner Existenz die Diskussion über die Eigenstaatlichkeit Montenegros, die Nation, die Kirche und die Sprache immer wieder in den Vordergrund rückt (Malbaša, 2013: 78). Es ist somit das bereits von Weitem sichtbare Symbol der Findung einer Nation zu sich selbst und der Visualisierung des damit verbundenen Prozesses im öffentlichen Raum.

4. Schlussfolgerungen

Zusammenfassend lässt sich an dieser Stelle Folgendes sagen: Alle hier vorgestellten Objekte tragen in unterschiedlicher Form dazu bei, die Vorstellung von einem konkreten Ort oder Raum zu festigen, wobei vor allem diejenigen Indikatoren, die in irgendeiner Weise mit Aufschriften versehen sind, eine kommunikative Funktion in Form eines symbolischen, kontextuellen, intentionalen, rezeptiven, informativen und persuasiven Prozesses ausführen (vgl. dazu bei Nowak, 2011: 292–294). Ein Bezug wird somit ganz konkret zu all den Sachverhalten oder Objekten hergestellt, die im Nationalpark Lovćen vorgefunden werden. Die gezielte Verwendung von Schriftlichkeit trägt somit entscheidend zur Semiotisierung der Landschaft bei. Es geht bei der semiotischen Zuordnung andererseits aber nicht nur immer um die Frage, welchen Informationsgehalt Indikatoren durch einen konkreten Text zum Ausdruck bringen, sondern auch darum, welche emotionalen Eigenschaften sie transportieren (wie sich beispielsweise an der unterschiedlichen Verwendung von Farben erkennen lässt, aber auch das Beispiel des Mausole-

ums belegt dies auch ohne Text, vgl. dazu auch Alefirenko, 2014: 61–62). Die Farben, die im entsprechenden Raum dazu verwendet werden, vermitteln oder implizieren allesamt eine Naturverbundenheit (am häufigsten sind dies rot und gelb, aber auch braun, grau oder grün usw.). Zudem kann der Zeitbezug, der durch die einzelnen Schilder oder Objekte hergestellt wird, sowohl ein rückblickender als auch ein gegenwärtiger oder ein zukünftiger Verweis auf ein Ereignis, ein Objekt oder einen Sachverhalt markieren. Dies hängt von der kommunikativen Funktion des jeweiligen Indikators ab, und auch die Beschaffenheit des Materials der einzelnen Indikatoren spielt durchaus bei der Rezeption eine (wenn auch oftmals sicher unterbewusste) Rolle. Sehen wir uns daher in einer tabellarischen Gegenüberstellung an, welche unmittelbaren Zusammenhänge die beobachteten Indikatoren veräußern:

<i>Merkmale</i> <i>Indikator</i>	<i>Text</i>	<i>Illustrationen</i>	<i>Farben</i>	<i>Material</i>	<i>Zeitbezug</i>	<i>Funktion</i>
<i>Richtungsweisende Indikatoren</i>	geringe Quantität, Lateinschrift, mittelgroße bis große Aufschrift, Groß- und Kleinbuchstaben, montenegrinische Beschriftung	keine Abbildungen, keine Illustrationen, selten Logos und Piktogramme	zumeist zweifarbig: Untergrund, Aufschrift	Hartplastik, Metall, seltener auch Holz	zukünftig	Orientierungshilfe bieten: Strecke zu einem bestimmten Punkt kennzeichnen
<i>Informativ-instruktive Indikatoren</i>	mäßige Quantität, Lateinschrift, große Überschriften, Groß- und Kleinbuchstaben, montenegrinische und englische Beschriftung	Illustrationen, Logos	weißer Untergrund, Aufschrift, mehrfarbige Abbildungen	Hartplastik	gegenwärtig	Betätigungsmöglichkeiten kommunizieren: Auf Angebote aufmerksam machen

<i>Edukativen Indikatoren</i>	umfassende Quantität, Lateinschrift, große Überschriften, kleine Schriftgröße des Fließtexts, Groß- und Kleinbuchstaben, montenegrinische und englische Beschriftung	Illustrationen, Fotos	roter Untergrund, weiße Beschriftung, mehrfarbige Abbildungen	Hartplastik, Holz	gegenwärtig	Wissen vermitteln: An diesem Ort gibt es etwas über die Natur zu erfahren
<i>Regeneration und Abendteuer</i>	geringe Textquantität, Stichworte, Lateinschrift, große Aufschrift, Großbuchstaben, montenegrinische oder englische Beschriftung	Illustrationen, Fotos, Logos	brauner oder grüner Untergrund, weiße Beschriftung	Hartplastik, Holz	gegenwärtig	Raum als Erlebnis darstellen: Es gibt hier viel Neues zu erkunden
<i>Sponsoring</i>	mäßige Textquantität, Lateinschrift, mittelgroße Schriftgröße, Groß- und Kleinbuchstaben, montenegrinische Beschriftung	Logos	grüner Untergrund, weiße und blaue Beschriftung	Metall	vergangen	Reklame machen: Unser Unternehmen hat den Nationalpark mit Spenden unterstützt
<i>Historisierende Indikatoren</i>	geringe bis mäßige Textquantität, kyrillische Schrift, mäßige bis große Schriftgröße, Großbuchstaben, montenegrinische Beschriftung	Symbole, Denkmal ist selbst personalisierte Abbildung	Grau, bronzefarben, schwarz	Stein	vergangen	Ortsbezug herausstellen: Wichtige Dinge haben sich genau hier zugetragen

Die semiotische landschaft im nationalpark Lovćen (Montenegro)

<i>Mystifizierende Indikatoren</i>	kaum Text, kyrillische Schrift, große Schriftgröße, Großbuchstaben, montenegrinische Beschriftung	Staatsymbole, Kreuz, Denkmal als personalisierte Abbildung	einfarbig: schwarz, ockerfarben	Stein	vergangen	Personalisierte Einmaligkeit des Ortes anzeigen: Person war so bedeutsam, dass der Ort ihr gewidmet ist

Tabelle 1: Indikatoren, ihre wesentlichen Besonderheiten und Merkmale.

Aus der Tabelle geht hervor, dass die einzelnen Indikatoren unterschiedliche Merkmale aufweisen, die sich untereinander durchaus überschneiden können. Dennoch existieren bestimmte Auffälligkeiten. So ist der einzige Indikator, der nicht auf das Hier und Jetzt verweist, sondern ausschließlich zukünftige Bezugspunkte kommuniziert, der richtungsweisende Indikator. Demgegenüber stehen die historisierenden und mystifizierenden Indikatoren, aber auch die Tafel mit dem Sponsoring in erster Linie für vergangene Ereignisse. Eine weitere Besonderheit ist die Verwendung des Schriftsystems: Während wir bei den Indikatoren mit zukünftigem oder gegenwärtigem Zeitbezug stets die Lateinschrift vorfinden, so sind Indikatoren mit einem Verweis auf vergangene Ereignisse zumeist kyrillisch beschriftet (historisierende und mystifizierende Indikatoren sind dies immer). Zudem ist auffällig, dass die Buchstaben umso größer sind, wenn nur ein geringer Textumfang vorliegt. Während die richtungsweisenden Indikatoren aus Gründen der eindeutigen Zuordnung ausschließlich in der Landessprache Montenegrinisch beschriftet sind, so finden wir bei anderen Indikatoren mit gegenwärtigem Zeitbezug, also bei informativ-instruktiven und edukativen, die relevanten Informationen auch in englischer Sprache. Diejenigen Hinweise, die Regeneration und Abendteuer ankündigen, findet man teilweise sogar nur in englischer Sprache, in selteneren Fällen sind sie nur in Montenegrinisch ausgewiesen. Der Textumfang, der sich dem Betrachter bietet, kann ausschließlich bei den edukativen Indikatoren als umfassend bezeichnet werden, auf allen anderen Indikatoren ist er geringer gehalten. Auch im Hinblick auf die farbliche Ausgestaltung der Einzelbeispiele fällt auf, dass sie sich allesamt auf die Verwendung natürlicher Farben konzentrieren, wobei in allen Beispielen mit Ausnahme der mystifizierenden Indikatoren mehrfarbige Konturen in unterschiedlicher Ausprägung belegt werden können. Wie Victor Friedman (2011: 65) herausstellt, ist die farbliche Komponente keine zufällige, sondern sie hat besonders in der Balkanregion eine ganz spezifische Relevanz:

And yet, it is also true that after ‘black (blue/green)’ and ‘white’, ‘red’(‘yellow’) is the next universally differentiated color. In the Balkans (and elsewhere) ‘red/yellow’ is the next most important in after ‘black’ and ‘white’ (...)

Das lässt sich auch auf den vorliegenden Fall in Montenegro übertragen: So sind die richtungsweisenden Indikatoren gelb, die edukativen rot, die informativ-instruktiven liegen auf einem weißen Untergrund und die Statue des Njegoš ist schwarz. Allerdings gestaltet sich die Kombination, in der die entsprechenden Farbtöne auftreten, nicht unbedingt in der von Friedman hervorgehobenen Anordnung. Zwar sind die informativ-instruktiven Indikatoren tatsächlich im Stil eines beschriebenen Blattes gehalten und es dominiert die schwarze Schrift auf weißem Untergrund, und auch das historisierende Denkmal zu Ehren der Aktion der Guerillakämpfer weist die gleichen Farbtöne auf, nur dass hier der Untergrund schwarz und die Schrift weiß ist. Rot und gelb werden hingegen als unmittelbares Kontrastpaar auf keinem einzigen Schild untereinander kombiniert.

Der Nationalpark Lovćen bietet interessante Belege für die Interpretation seiner semiotischen Landschaft aus unterschiedlicher Perspektive. Diese illustrieren, wie Sprache im öffentlichen Raum mit anderen visuellen Kommunikaten wie beispielsweise der Verwendung von Schrift, Farben, Materialien oder Formen interagiert. Es zeigt sich unter anderem, dass alle vorkommenden Farben ihren Ursprung in natürlichen Erscheinungsformen haben, aber sehr unterschiedlich mit einem bestimmten Schriftsystem angewandt werden. So kommt etwa die kyrillische Schrift ausschließlich in Kombination mit schwarz, weiß und grau und auf Stein vor, während die Lateinschrift mit allen Farben kombiniert wird und auf allen anderen Materialien erscheinen kann. Weiterhin wird Holz verwendet, wenn Besucher auf einen touristisch relevanten Ort aufmerksam gemacht und zum Verweilen oder zum Erlernen neuer Fakten animiert werden sollen, während Indikatoren, die hauptsächlich auf vergangene Ereignisse verweisen, vor allem aus Stein sind.

Zusammenfassend lässt sich sagen, dass die Interaktion von Sprache, visuellen Eindrücken und Materialien im Nationalpark Lovćen eine wichtige Rolle für die Semiotisierung des konkreten Raumes spielt. Bereits die von uns gewählten Beispiele zeigen, dass die sichtbare Wahrnehmung von Kommunikationsinstrumenten nicht willkürlich, sondern ganz gezielt verwendet wird. Es ist künftigen Studien vorbehalten, sich noch intensiver mit diesem hochinteressanten geographischen Raum auseinanderzusetzen und seine semiotische Landschaft weiteren Analysen zuzuführen.

Literatur

- Alefirenko, N. F. (2014). *Lingvokul'turologija. Cennostno-smyslovoje prostranstvo jazyka. Učebnoe posobie*. 4-e izdanje. Moskva: Flinta–Nauka.
- Bartel, S. (2003). *Farben im Webdesign. Symbolik, Farbpsychologie, Gestaltung*. 112 Abbildungen. Berlin/Heidelberg: Springer.
- Čirgić, A. (2011). „Montenegrin Language in the Past and Present“. *Montenegrina*; 5. Podgorica: Matica crnogorska.
- Dobrovol'skij, D. & Piirainen, E. (2002). *Symbole in Sprache und Kultur. Studien zur Phraseologie aus kultursemiotischer Perspektive. Studien zur Phraseologie und Parömiologie*; 8. Bochum: Universitätsverlag Dr. N. Brockmeyer.
- Friedman, V. (2011). *Balkanisms of Color: Black, and White and Red all over*. In: Kollektiv avtorov (eds.): *Balkanskij spektr: Ot sveta k cvetu*. Balkanskije čtenija, 11. Tezisy i materialy. Moskva: Probel-2000, 63–66.
- Georgieva, S. (2011). *Russkaja frazeologija v zerkale bolgarskogo jazyka*. Sofija: Heron Press.
- Goljak, S. V. (2007). „Simvolika cveta životnych v serbskoj i belorusskoj frazeologii“. In: Norman, B. Ju. & Suprunčuk, N. V. (eds.): *Južnoslavjanskije jazyki v ich istorii i sovremennom sostojanii*. Sbornik naučnych statej. Minsk: Izd. I. P. Logvinov, 46–52.
- Gvoždjak, V. (2016). *Česká teorie: Tendence moderní české sémiotiky*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Haj Yahya, A. (2021). „Multiculturalism as Reflected in the Linguistic and Semiotic Landscape of Arab Museums in Israel“. In: *Israel Studies Review*, Volume 36, Issue 1, Spring, 2021, 68–91.
- Henzelmann, M. (2021). „Semiotic Landscape im ökologischen Diskurs in Bulgarien“. In: *Bulgarica 4*. München: AVM, 223–240.
- Jaworski, A. & Thurlow, C. (2010). „Introducing Semiotic Landscapes“. In: Jaworski, A. & Thurlow, C. (eds.): *Semiotic Landscapes, Language, Image and Space. Advances in Sociolinguistics*. London: Continuum, 1–40.
- Kalita, I. & Načeva-Marvanova, M. (2021). „Percepcija zelenog spektra v bolgarskoj, ruskoj, belarusskoj i češkoj frazeologii – lingvokul'turnye i strukturnye aspekty koloronimov“. In: *Bulgarica 4*. München: AVM, 185–221.
- Kostallarit, A. (kryeredaktor) et al. (1980). *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe (me rreth 41.000 fjalë)*. Tiranë: Akademia e Shkencave.
- Künzer, L. (2015). „Alarmstufe Rot!“ oder „Alles im grünen Bereich!“ *Farben im Kontext von Gefahr und Sicherheit*. Regensburg: Universität (Manuskript der Inaugural-Dissertation).

- Malbaša, P. (2013). „O spomenicima Petru II Petroviću Njegošu“. In: *Arhivski zapisi*. Časopis za arhivsku teoriju i praksu. Broj je posvećen jubileju 200 godina od rođenja Petra II Petrovića-Njegoša. Godina XX, broj 1, 77–94.
- Nacionalni park Lovćen: <http://nparkovi.me/> und <http://nparkovi.me/np-lovcen/>. (Stand: 10. 10. 2021).
- Nöth, W. (2000). Handbuch der Semiotik. 2., vollständig neu bearbeitete und erweiterte Auflage mit 89 Abbildungen. Stuttgart/Weimar: Metzler.
- Nowak, T. (2011). *Język w świecie odkryć nauki*. Kraków: Petrus.
- Petru, S. (2006). „Red, Black or White. The Dawn of Colour Symbolism“. In: *Documenta Praehistorica XXXIII*, 203–208.
- Pulević, V. (2021). *Građa za fitonimiju Crne Gore*. Linguistica; 7. Cetinje Podgorica: Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Narodna biblioteka „Radoslav Ljumović“.
- RAC/SPA: Regional Activity Centre for Sustainable Consumption and Production. Ecotourism for Local Development in Boka Kotorska (Montenegro). Feasibility Study. Tunis: MedMPAnet Project, 2014.
- Schubert, G. (1989). „Farbsymbolik auf dem Balkan (bei Türken und Südslawen)“. In: Sagaster, K. & Eimer, H. (eds.): *Religious and Lay Symbolism in the Altaic World and Other Papers*. Proceedings of the 27th Meeting of the PIAC Walberberg (June 12th to 17th, 1984). Wiesbaden: Harrassowitz, 341–360.
- Šmitek, Z. (2011). „Symbolism and Classification of Colours in the Slovenian Folk Culture“. In: Kolektiv avtorov (eds.): *Balkanski spektr: Ot sveta k cvetu*. Balkanske čtenija, 11. Tezisy i materialy. Moskva: Probel-2000, 133–137.
- Vasilevič, A. P. (ed.) (2007). *Naimenovanija cveta v indoevropskih jazykach. Sistemnyj i istoričeskij analiz*. Moskva: KomKniga.
- Weiß, S. (2005). „Orte und Nicht-Orte“. Kulturanthropologische Anmerkungen zu Marc Augé. Mainzer kleine Schriften zur Volkskultur, Band 14. Mainz: Gesellschaft für Volkskunde in Rheinland-Pfalz e.V.
- Wonisch, A. (2018). „Moć boja u kontekstu fudbala/nogometa“. In: Milašin, G. & Dojčinović, D. (eds.): *Multimedijalna stilistika. Slovenska stilistika/Slavic Stylistics*; 1. Banja Luka: Grafid, 19–37.
- Změlík, R. (2019). *Konceptualizace barev v narativní fikci na pozadí kvantitativních modelů*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.

Martin HENZELMANN

SEMIOTIČKI PEJZAŽ U NACIONALNOM PARKU LOVĆEN (CRNA GORA)

Nacionalni park „Lovćen“ glavni je simbol posebnosti Crne Gore. Stoga se u ovom radu semiotički pejzaž toga nacionalnog parka istražuje iz više-dimenzionalne perspektive. Na temelju studija Adama Jaworskog i Crispina Thurlowa (2010. godine) semiotički pejzaž se smatra interakcijom jezika i više komponenti javnog prostora. Fokus je na tome kako je konkretna upotreba jezika povezana s vizualnim znacima kao što su boje, oblici, veličine ili materijali, ali i s poznavanjem svijeta ili konteksta činjenica. U radu se razmatra kako je utemeljeno oblikovanje ovog semiotičkog pejzaža u Nacionalnom parku „Lovćen“, analiziraju se pokazatelji na temelju kojih se jezik u javnom prostoru u različitoj mjeri koristi u interakciji s drugim oblicima komunikacije. Predstavljeno je sedam različitih pokazatelja čija komunikacijska funkcija proizlazi iz rasporeda više semiotičkih komponenti, koje zauzvrat pomažu istraživanju prostora u kontekstu specifičnom za kulturu.

Ključne riječi: Crna Gora, „Nacionalni park Lovćen“, semiotički pejzaž, jezik u javnom prostoru

Izvorni naučni rad

UDK 81:346.2

Ljudmila VASILJEVA (Lavov)

Sveučilište Ivana Franka u Lavovu

milav2000@yahoo.com

ROD I JEZIK: RODNO OSJETLJIVA UPORABA JEZIKA

Žene i muškarci različito koriste jezik. U povijesnom razvoju društva spolovi su različito koristili jezik, što se odrazilo na samu strukturu jezika. Uz podršku feminističkog pokreta taj problem aktivno razmatraju u različitim zemljama. Na isti način se proučavaju i suvremeni slavenski jezici. Možemo konstatirati postojanje jezične asimetrije u jeziku i komunikaciji u slavenskim i neslavenskim jezicima. U članku ćemo obratiti pozornost na rodno osjetljivu uporabu jezika, na muškost (maskulnost) i ženskost (femininost), kao sociokulturne kategorije koje su vezane za jezik i komunikaciju. Obratit ćemo pozornost i na rodnu asimetriju i neravnomjernu zastupljenost u jeziku osoba oba spola, rodnu stereotipizaciju i perspektive kako joj se oduprijeti.

Ključne riječi: *muškost (maskulnost) / ženskost (femininost), jezik, rod, komunikacija, rodna stereotipizacija, rodna asimetrija*

Značajne socijalne promjene posljednjih desetljeća pridonijele su određenom odstupanju u „lingvokognitivnoj nasljednosti“ generacija te su izazvale određene sociolingvalne transformacije. Zato je porasla pozornost lingvista za istraživanje rodne problematike u jeziku, koja ističe probleme ne samo bioloških, već i socijalno-psiholoških karakteristika čovječanstva, uvjetovanih kako socijalnim tako i lingvalnim čimbenicima. Žene i muškarci koriste jezik na različit način, a posebnosti kako spolovi koriste jezik u povijesnom razvoju odrazile su se u samoj njegovoj strukturi. Uz podršku feminističkog pokreta u SAD-u, Japanu, Europi (Guentherodt i Hellinger, 1980; Jespersen, 1922; Operman i Weber, 1995; Trömmel-Plötz, 1984), proučavaju se i suvremeni slavenski jezici (Čmejkerová, 2002; Risová, 1986; Sokolová, 1998; Savić i Čanak, 2009; Štambuk, 2005; Архангельська, 2007; Бессонова, 2002, Ефремов, 2009, Сукаленко, 2010). Glavni cilj u istraživanju roda postalo je pitanje kako se rod očituje u jeziku, koje se vrijednosti pripisuju govoru žena i muškaraca, budući da je jezik kao takav sustav orijentiranog ponašanja u

kojem odlučujuću ulogu ima konotacija. Spol čovjeka je jedna od najvažnijih egzistencijalnih i društveno važnih njegovih karakteristika koja na više načina opredjeljuje socijalnu, kulturnu i kognitivnu usmjerenost ličnosti koja dolazi do izražaja uglavnom u jezičnim osobitostima (Мельник, 2009: 111).

Znanstvenici T. Johnson i G. A. Shulman smatraju da su žene na emocionalnom planu ekspresivnije, više izražavaju socijalno dopuštene emocije, nego muškarci, a manje „unutarnje“. Prema njihovom mišljenju žene proživljavaju negativne i pozitivne osjećaje intenzivnije nego muškarci (Johnson i Shulman, 1988). S druge strane Shon Bern tvrdi da je jačina doživljenih emocija ista kod predstavnika različitih spolova, samo postoje razlike u stupnju njihovog vanjskog izražavanja (Берн, 2001).

R. J. Burke, T. Weir i D. Harrison pišu da žene češće razmjenjuju svoje uzbudljive emocije sa svojim muževima, nego obratno (Burke i Weir, 1986).

D. L. Vogel, S. R. Heesacker i S. Madon primijetili su da se rodne posebnosti u izražavanju emocija posebno primjećuju za vrijeme visoke razine stresa i u neugodnim odnosima: muškarci izražavaju manje emocija, više zadržavaju u sebi uzbuđenje i uznemirenost i lakše popuštaju (Vogel i Heesacker, 2003).

K. M. Weinberg tvrdi da se rodne različitosti u emocionalnoj ekspresivnosti primjećuju već kod djece kada napune šest mjeseci: dječaci brže reagiraju na vanjsku stimulaciju nego djevojčice (Weinberg i Tronick, 1999). Druga istraživačica, A. Wolf, proučavajući ispoljavanje emocija u različitim socijalnim grupama, primijetila je da muškarci i žene energičnije izražavaju emocije u heterorodnim grupama (Wolf, 2000). S time se ne slaže V. Savicki koja tvrdi da su žene emocionalno ekspresivnije u monogenorodnim grupama (Savicki, 1996). A prema mišljenju I. N. Andrejeve, podaci o rodnim različitostima žena i muškaraca u području emocija na duhovnoj razini su u znatnoj mjeri proturječni (Андреева, 2011).

U nizu istraživanja govori se o tome da kod žena, u usporedbi s predstavnicima muškog spola, češće prevladava razumijevanje emocija. Ostale različitosti nisu značajne te su determinirane zahtjevima socijalne sredine u vezi s ispunjavanjem rodni uloga. Muškarci i žene podjednako doživljavaju slične događaje, demonstriraju identične fiziološke reakcije. Izražavanje različitih emocija kod predstavnika ženskog ili muškog spola, kao i njihovo reguliranje, u većini slučajeva uvjetovano je utjecajem rodni normi koje se formiraju odgojem.

Ljudske emocije su, bez sumnje, vezane za govor i jezik. Ipak, do danas nema istovjetnog mišljenja u vezi s rodnim različitostima u govoru muškaraca i žena. Neki znanstvenici smatraju da realni razlika nema, drugi naglašavaju da muškarac i žena govore „različite“ jezike. Naprimjer, D. Tannen piše da

muškarci i žene pripadaju različitim govornim zajednicama, oni imaju ne samo različite načine komuniciranja, nego i nejednake komunikacijske ciljeve: žene komuniciraju da bi se zbližile sa sugovornikom, da bi postigle bolje osobne odnose s njim, a muškarci to čine radi priznavanja svoje vrijednosti i učvršćivanja svog ugleda. Zbog toga komunikacija među ljudima različitih spolova i iz različitih zemalja često izaziva nesporazume. Debora Tannen govori da isto tako kao što ljudi iz različitih zemalja govore razne jezike, žene i muškarci govore različite rodne dijalekte (Tannen, 1991).

J. P. Iljin dijeli emocije na muške i ženske: plakati, bojati se prihvatljivo je za žene, a nije prihvatljivo za muškarce i obrnuto: ono što je prihvatljivo za muškarce – recimo agresija – nije prihvatljivo za žene (Ильин, 2006: 106).

Način govornog izražavanja muškaraca i žena prije svega se razlikuje po tome u kojoj mjeri muškarci i žene uzimaju u obzir reakciju partnera na prethodne iskaze sugovornika (Жеребкина, 2013). Muškarci se više orijentiraju na vlastiti prethodni iskaz, a žene na iskaz svoga partnera u komunikaciji. Ako se tematsko središte iskazivanja partnera u komunikacijskom aktu ne podudara s njihovim vlastitim, žene nastoje promijeniti temu komunikacije; muškarci doživljavaju istu situaciju kao odstupanje od pravilnog tijeka razgovora i nastavljaju formulirati svoje iskaze, polazeći od prethodnog tematskog orijentiranja (Горошко, 1999).

Rodne razlike ekspresije emocija koje se odražavaju na govor ovise, u prvome redu, o etničko-kulturološkim standardima i normama određene socijalne sredine. Muškarcima je u govoru više svojstvena kontrola emocija i suzdržanost u ekspresiji. Istovremeno emocionalni um žena u većoj mjeri je povezan s kognitivnim procesima razumijevanja i osmišljavanja emocija.

Prirodna emocionalnost je svojstvena svim ljudima neovisno o spolu. Pa ipak, opseg emocija, njihovo osmišljavanje, načini izražavanja uzajamno su povezani sa spolnom pripadnošću i njezinim sociokulturnim ostvarivanjem. Zajednički stereotip, kako u Zapadnoj, tako i u Istočnoj kulturi, svjedoči da su žene emocionalnije, nego muškarci, posebice kada je riječ o izražavanju negativnih emocija (Kret i De Gelder, 2012).

Bez obzira na to što postoje brojna istraživanja u vezi s utjecajem spola na stanje emocija, znanstvenici nisu došli do zaključka u vezi s pitanjem jesu li žene emocionalnije od muškaraca. M. G. Gard i A. M. Kring smatraju da bi, istražujući razlike u spolu komunicanata, znanstvenici trebali proučavati ne samo njihovo emocionalno iskustvo, nego i emocionalnu ekspresivnost (Gard i Kring, 2007) u izražavanju.

Rezultati eksperimenata u tom području istraživanja su pokazali da žene obično češće i jače doživljavaju negativne emocije (Fernández i Pascual, 2012: 73–90). To možda objašnjava zašto su žene više sklone promjenama

raspoloženja (Bradley i Codispoti, 2001). Potvrđeno je da negativni poticaji imaju veći utjecaj na žene i izazivaju kod njih bržu reakciju. Istovremeno muškarci su otporniji na utjecaj negativnih emocija, naprimjer, u opasnosti racionalno mišljenje prevladava emocionalno, što pomaže donošenju odluke o pravilnom rješavanju problematične situacije.

Provociranje somatske reakcije i emocionalni poticaj razlikuju se kod muškaraca i žena, jer se u osnovi izražavanja ljudskih emocija nalaze odrazni mehanizmi (Мартинюк, 2005: 31) tako da se njihova vanjska očitovanja mogu smatrati najvjerojatnijima na govornoj razini.

Suprotstavljanje muškog i ženskog emotivnog stanja u istim intralingvalnim uvjetima stvara emotivnu posebnost diskursa, stvarajući dva različita prostora za realizaciju kategorije emotivnosti. Nemogućnost odvajanja roda od drugih socijalnih parametara vezana je za utjecaj na materijalne oblike rodnih odnosa u društvu i na simbolične prezentacije maskuliniteta i feminiteta, što se odražava u važnom društveno uvjetovanom događaju, kao što je komunikacija.

U ovome članku željeli bismo obratiti pozornost na muškost i ženskost kao sociokulturne kategorije, povezane s jezikom i komunikacijom. Istražiti ćemo i postojanje neke rodne asimetrije i neravnomjerne zastupljenosti u jeziku osoba oba spola, rodnu stereotipizaciju i perspektive njezinog svladavanja.

Kategorije muškost i ženskost (tretiramo ih pojednostavljujući jačinu i muževnost s jedne strane, slabost i ženstvenost – s druge) imaju barem nekoliko značenja: prije svega, to je skup psiholoških karakteristika i specifičnosti u ponašanju koje je objektivno svojstveno muškarcima ili ženama; zatim, to je određeni element simbolične kulture socijalne sredine, skup njezinih očitovanja, usmjerenja, vjerovanja u vezi s tim kakva je ličnost žene ili muškarca i koja joj/mu se svojstva pripisuju; i naposljetku, kao preskriptivne kategorije one označavaju sustav pouka koje se odnose ne na prosječnu/prosječnog, već na idealnu/idealnog ženu/muškarca tj. predstavljaju neki uzorak (Ефремов, 2009: 45). Te kategorije razmatramo kao sociokulturne koje se pojavljuju i reproduciraju u procesu socijalne, kulturne i jezične prakse. Uzimamo u obzir i karakteristiku da se rodna diferencijacija može opaziti na različitim razinama jezičnog sustava, kao i na razini jezične uporabe: u leksiku, sintaksi, kategoriji roda, kao i u jezičnoj praksi i ponašanju žena i muškaraca. Tako da možemo potvrditi postojanje rodne asimetrije u jeziku i komunikaciji ili androcentričnost, povezanu s neravnomjernom zastupljenošću oba spola.

Rodna asimetrija u jeziku tijesno je povezana s rodnom asimetrijom u određenoj socijalnoj sredini, za što postoji razlog u trajnoj dominirajućoj ulozi muškaraca u nizu kultura. Još je Hamurabijev zakonik, koji je nastao oko 1780. g. prije Krista, među svojim zakonima imao onaj u kojem piše da žena uvijek

mora ovisiti o muškarcu u svojoj obitelji zbog svoje nerazboritosti: o ocu u djetinjstvu, o mužu u zrelijim godinama, o sinu u starosti (<https://uk.wikipedia.org/wiki/>). Kao posljedica pojavila se svojevrsna podjela socijalnih uloga u društvu i socijalnoj sredini, što se odrazilo na jezičnim karakteristikama muškaraca i žena. One se nisu pojavile iznenada, već su se dugo stvarale i pridonosile pojavljivanju svojevrsnih rodni stereotipa i devijacija u vezi s ulogama muškaraca i žena.

S. Trömmel-Plötz već neko vrijeme istražuje pitanje razlika u govoru muškaraca i žena te smatra da nema uvjerljivih i pouzdanih rezultata koji bi potvrdili ili odbacili postavke u vezi s postojanjem tih razlika u jeziku oba spola (Trömmel-Plötz, 1982; Trömmel-Plötz, 1984). Znanstvenici se uglavnom slažu u vezi s pitanjem da žene i muškarci tretiraju jezik na različite načine. Mi, Ukrajinci, sve do danas idemo k liječniku ili odvjetniku (advokatu), u medijima najčešće čitamo o poslovnom čovjeku ili intelektualcu, učeniku, studentu, docentu, profesoru, sinovima domovine. U većini slavenskih jezika, u njemačkom također, u vezi s pojmom čovjek koristi se imenica koja označava osobu muškog spola: (rus. *человек*, srp. *човек*, hrv. *čovjek*, sloven. *človek*, slovačk. *človek*, njem. *der Mann* itd., jedino što ukrajinski jezik ima imenicu ženskog roda „людина“ i po tome je iznimka). Kao što se vidi iz svakodnevne komunikacije u vezi s korištenjem prethodno navedenih naziva, gotovo u svim slučajevima govornik/ca, naprimjer, ukrajinskog jezika koristi se muški oblik za označavanje profesije, iako žene u Ukrajini isto tako često mogu biti poslovne žene, advokatice, liječnice i sl. Napomenimo da i njemački jezik ima stilski neobilježene oblike imenica koje znače osobe ženskog spola za većinu profesija i titula (*die Ärztin, die Richterin, die Architektin*), a slavenski su jezici, po mišljenju P. Eisnera, s jasno određenom spolnom pripadnošću¹, tako da ti nazivi i u njima često imaju određenu konotaciju ili uopće nisu prisutni.

Istražujući rodnu problematiku na slovačkoj jezičnoj građi lingvistica M. Sokolová je došla do zaključka da se seksizam više očituje u jezičnoj uporabi (parole), nego u jezičnom sustavu (langue) (Risová, 1986: 385–386): u slovačkom jeziku generalizirajuća funkcija maskulinuma je izraz seksizma u jeziku te se očituje na leksičkoj razini, u derivaciji (tvorbi riječi) (obično se ženski nazivi tvore prema muškima) i gramatici (usp. slovačk. *študenti fakulty*, kao i *milenci, zal'ubenci, rodičia*) (Čmejkerová, 1995; Čmejkerová, 2002; Sokolová, 1998). Generalizirajuću funkciju muškog roda u jezičnom sustavu možemo shvatiti kao posljedicu svojstva jezika da odražava socijalno stanje muškarca i žene u društvu. U ukrajinskom jeziku skoro do danas je postojala tendencija odsutnosti nomina agentis ženskog roda u velikom broju

¹ Cit. prema: (Фемінність та маскулінність, 2003; Čmejkerová, 2002: 264–265).

profesija: *філолог, дефектолог, діалектолог, психолог, геолог* itd. To su bili nefleksivni nazivi, iako u povijesti ukrajinskog jezika pratimo tendenciju tvorbe naziva za imenovanje žena čiji se muževi bave određenom djelatnošću ili zanatom: *ковалиха, лісничиха, лимариха* (usp. srp. *aberdžika, advokatovića, ađuntovića* kao postojeći nazivi za imenovanje žena prema zvanju ili zanimanju muža.) Rabile su se i prije nomina agentis: *пропагандистка, лобістка, моралізаторка*.

Na toj osnovi u ukrajinskom jeziku pojavilo se posljednjih godina niz nomina agentis ženskog roda: *філологиня, дефектологиня, діалектологиня, метеорологиня* koji su se tek nedavno počeli rabiti na komunikacijskoj razini. Pratimo njihovu učestaliju uporabu u govoru spikerica/spikera na radiju i televiziji. U novom ukrajinskom pravopisu iz 2019. g. neki su nomina agentis ženskog roda već navedeni kao normativni: *адвокатка, прокурорка і юристка* (Український правопис, 2019). Prije su se također smatrali razgovornim oblicima. Na toj osnovi porasla je tendencija za uporabu u ukrajinskom jeziku grupe imenica što znače zanimanje: *психологиня, соціологиня, геологиня, біологиня, вірусологиня*. Ipak, do sada službeno ne postoje ženski nazivi za neke profesije koje sve češće obavljaju žene: *посол, міністр, космонавт* itd. iako u razgovornom ukrajinskom možemo naići na nomina agentis: *канцлерка, прем'єрка* (usp. hrv. *psihologinja, sociologinja, geologinja, srp. profesorka, bankarka, kancelarka, atletkinja*). Na oglasnim pločama i natpisima na uredima u hrvatskim gradovima često možemo naići na ženske nazive nomina agentis: *advokatica, advokatkinja, odvjetnica*, u sredstvima javnog priopćavanja: *premijerka, predsjednica, kancelarka*. Iako se ovi nazivi tvore od muških nomina agentis, važno je da se njima već neko vrijeme služe u komunikaciji. U radu „Ženske studije i istraživanja“, posvećenom problemu transparentnog jezičnog predstavljanja identiteta žene i njezine uloge u društvu S. Savić, predstavljajući jezičnu sliku rodnog problema u srpskom jeziku u registru imena za žene, izdvaja niz značenjskih grupa sličnih nomina agentis koji se koriste u srpskom jeziku prema sljedećim semantičkim kriterijima: zanimanje, zvanje: *bolničarka, bankarka, profesorka*; bavljenje sportom, vještinama, umjetnošću: *atletičarka, akrobatkinja, balerina*; prema dostojanstvu, počasti, tituli, statusu u društvu, obitelji i dr.: *aristokratkinja, asistentkinja*; prema obrazovnom stavu: *učenica, maturanatkinja, studentkinja, apsolventkinja* i dr. (<http://www.zenskostudije.org.rs/pdf/>, 2009). Svi ovi nazivi, naravno, izvedeni od muških oblika, ali već dulje vrijeme funkcioniraju u govornom prostoru Srbije.

Posvetimo se sada frazeološkom fondu jezika. Budući da su frazemi nazivi sekundarne nominacije i odražavaju realije života i njihovo metaforičko preosmišljanje, očigledno je da frazemski sustav jezika u potpunosti ovisi o kolektivnoj svijesti određene društvene sredine, a prema suštini rodne

podjele najdetaljnije prikazuje sliku svijeta, vrijednosnu orijentaciju, etalone (uzorke) i norme ponašanja. Polazeći od toga, smatramo da je frazeološki sustav određenog jezika važan izvor informacija za istraživanje rodne diferencijacije. Razmotrimo poslovice koje postoje kod različitih naroda i predstavljaju specifičnost njihovog društvenog mišljenja u odnosu na ženu. Počet ćemo od njemačkog jezika: *ein Mann, ein Wort – eine Frau, ein Wörterbuch* (bukv. jedan muškarac – jedna riječ, jedna žena – rječnik) što odmah navodi na zaključak da žene govore znatno više nego muškarci. Zato nije čudno da njemački jezik ima niz riječi koje potiču na ogovaranja ili praznovjerja u vezi s tom osobinom žena i karakteriziraju ih kao spletkarice, svadljivice, lažljivice: *Tratschtante, Plaudertasche, Quasselstrippe*.

U narodnoj baštini Slavena, naprimjer Hrvata, imamo poslovice koje opisuju ženu preko formirane kognitivne podloge socijalne sredine, preko dihotomije „femininost – maskulinitet“ (ženskost – muškost): 1) ima „dugi jezik“: *znam da zvonu sliči jezik žene, samo ide kada jednom krene; jezik ženu bije, u žene je jedna glava, a hiljadu jezika, žene su da zbore, a ljudi da tvore*; 2) glupa je: *duga kosa, slaba pamet; e da mi je ženska pamet pa da se malo odmorim*; 3) ne zaslužuje povjerenje: *dok žena plače, sprema se da prevari, ne vjeruj ženi, jer se kako mjesec mijeni, ženske suze – mačji kašalj, žena se smije kad može, a plače kad hoće, u žene ima deset duša, žena je kao mačka, nit u moru mjere, ni u ženi vjere*; 4) njoj nije moguće nikako ugoditi: *a ni na svit još se rodil ki bi ženi vse ugodil*.

Nailazimo na primjere da žena ima vještiju bit: *što vrab ne može sam, to mu zla žena pomogne, teško mužu koji žene nema, a još teže tko se s vragom veže, žena je i vraba prevarila, žena je zlo, bez koga se biti ne može*. Ovo svojstvo, nažalost, u većini društvenih sredina već odavno prihvaćaju kao status quo. To je zapravo osnovica za metaforizaciju: *nada je zla žena*.

Već je općeprihvaćena pojava da se žena mora baviti samo kućanstvom i djecom. Djevojke trebaju naučiti kućanske poslove i musti krave, znati raditi po kući i što manje zavirivati u knjige. U vezi s tim napomenimo općepoznati izraz koji razumiju čak i oni koji ne znaju njemački jezik: *Küche, Kinder, Kirche* koji daje ženi još jednu dodatnu mogućnost i pravo pobrinuti se za svoju dušu. Ipak, trebamo obratiti pozornost na to da neke hrvatske poslovice u vezi s tim imaju u svome sadržaju određenu pozitivnu konotaciju u odnosu na ženu, ali se ona odnosi neposredno na obveze žene koje su vezane za kućanstvo: *žena drži tri ugla kuće, a muž jedan, ne stoji kuća na zemlji, nego na ženi, ženskom poslu nigdje kraja, žena muža nosi na licu, a muž ženu na koshulji, žena kuću drži, a muž je u kući gost*. Posljednja poslovice nedvosmisleno naglašava da je muškarac gost u svojoj kući, a nije gospodar, obveze čuvarice obiteljskog ognjišta narod stavlja u dužnost upravo ženi.

Lingvistika koja proučava rodno osjetljivu uporabu jezika obraća pozornost na sljedeće načine seksizma u korištenju jezika. 1) ignoriranje žena (u prethodno navedenim slučajevima, kao i u pravnim tekstovima, tisku, formularima, rječnicima); 2) manifestacija ovisnosti o muškarcu (hrv.: *Marko Jozić sa suprugom, obitelj Marka Jožića*); 3) degradacija ženskog spola (ukr. *слабша (краща) половина, дівчина на виклик*, slovačk. *slabé (krasné) pohlavie* itd.; uspor. popularnu hrvatsku poslovicu: *teško zemlji bez težaka, ribi bez vode, a ženi bez čovika*). Lj. Popović navodi primjer anketiranih srpskih muškaraca povodom Dana borbe protiv nasilja muškaraca prema ženama na srpskoj televiziji, u kojem je većina muškaraca odgovarala da „bije“ svoje žene/partnerice. To je potaklo voditeljicu popularnog televizijskog šoua na parafraziranje poznatog aforizma: „*Iza svakog uspešnog muškarca stoji uspešna žena*“ u „*Iza svakog raspoloženog muškarca stoji išamarana žena*“ (Поповић, 2008: 128).

Kako izgleda podrška ravnopravnog statusa muškog i ženskog spola u jeziku, naprimjer, na ukrajinskim internetskim stranicama na kojima se nudi posao: „*Санаторій запрошує на роботу... на посади лікарів, медичних сестер, масажистів, лаборантів, адміністраторів, маркетологів, спеціалістів готельної справи, покоївок, кухарів, офіціантів...*“ <http://mukachevo.today/board?category=robota>². Oglas je objavljen bez navođenja nomina agentis ženskog roda (iznimku čine samo nazivi: *медичних сестер – medicinskih sestara, покоївок – sobarica*). Izabrali smo ga upravo zato što se u njemu stereotipno navode muške oblike specifičnih ženskih profesija. Sljedeći primjer: oglas s hrvatske internetske stranice, gdje u tekstu dosljedno pratimo tendenciju prema rodnoj korektnosti: „*Ponuda posla: Kuhar/kuharica, pomoćni kuhar/kuharica i konobar/konobarica za stalni i privremeni radni odnos...*“ <http://www.oglasnik.hr/ponuda-poslova>.

Postavlja se pitanje provodi li se uvođenje jezične ravnopravnosti doista korektno, kako nas uvjerava lingvistika. Anketiranje, vezano za pitanje roda, može ponekad izazvati neželjene asocijacije. Nije do kraja riješeno pitanje koji naziv treba staviti na prvo mjesto: naziv za žene ili muškarce: *kuhar/kuharica* ili *kuharica/kuhar*. Pa ipak se može pojaviti dilema u vezi s ravnopravnošću/neravnopravnošću spolova. Jezik odražava stvarnost, i kada bi žene imale veću zastupljenost u jezičnom diskursu, lakše bi bilo razumjeti i *менеджерку і льотчицю і прем'єрку*, i *advokaticu* i *veleposlanicu* i *prorektoricu* i *kancelarku*. Problem je u promjeni komunikacijskog ponašanja spolova, kao i u tome hoće li svaku sličnu promjenu pozitivno prihvatiti društvena sredina.

² U Ukrajini postoji zakon br. 2866-IV o osiguravanju ravnih prava s mogućnosti žena i muškaraca. Dostupno na: <https://www.president.gov.ua/documents/2866-iv-3177>. Tendenciju prema rodnoj korektnosti u oglasima će realizirati tek uvođenjem novog zakona 2022. g.

Danas muškarce, koji komuniciraju uljudno i ljubazno, smatraju mlakonjama i mekušcima ili još gore, pripisuju im određenu fiziološku orijentaciju, a žene koje se trude komunicirati na „muški način“ smatraju previše agresivnima, iako se, primjerice u psihologiji, muškost i ženskost ne povezuju s narušavanjem spolnog razvoja ili spolne orijentacije (Психология личности, 2001: 12–13).

Na koje ženske posebnosti u govoru treba obratiti pozornost? Anketiranje, provedeno među njemačkim ženama s glavnim pitanjem „Čime se odlikuje govor žena?“, pokazalo je da su za ženski govor karakteristični otvorenost, veće poštovanje prema sugovorniku, izražena želja za podržavanjem komunikacije, žena ima više strpljenja u procesu komunikacije, rjeđe prekida sugovornika, u njezinom je dijalogu više pitanja, prije svega takvih koja zahtijevaju odgovore sugovornika, osim toga, žena često može griješiti u iskazu (Trömmel-Plötz, 1982: 17). Navest ćemo i neka naša proučavanja u vezi s komunikacijom, naprimjer kod žena-Hrvatica. Žene pružaju mogućnost odabira teme za diskusiju sugovorniku-muškarcu. Uočili smo da žene daju više vremena muškarcu da izrazi svoj stav, odnos prema problemu itd., nego što same govore, podržavaju razgovor, služeći se neverbalnim sredstvima (mimika, geste). To je zapravo karakteristično za sve Slavene. Svima su poznate geste ukrajinske političarke Julije Timošenko, koja kima glavom kada sluša svog sugovornika. Lingvistica S. Trömmel-Plötz naziva takvu reakciju konverzacijskom zatvorenošću (konversationelle Deckarbeit) i kaže da se žene češće od muškaraca ne osjećaju dovoljno ugodno kada govore pred mnoštvom ljudi (Trömmel-Plötz, 1982: 29).

S. Romaine smatra paradoksalnim da se govor žena više približava jezičnom standardu i normi, nego govor muškaraca, ipak, govor žena, za razliku od govora muškaraca, smatra se sporednim. Govor muškaraca ima veće značenje, jer muškarci imaju više snage i moći u društvu (Romaine, 2000: 112).

Slažemo se s mišljenjem A. Linke koja smatra da je upotreba nenormativnih izraza i psovki veći tabu za žene, nego za muškarce³, iznimku pak čine suvremene mlađe ženske generacije u južnoslavenskom i istočnoslavenskom svijetu (u nekim zemljama i starije). To se odnosi i na uporabu vulgarizama, verba obscena, dvoznačnih i nepristojnih riječi. Žene dosta često preuveličavaju, ponavljaju informaciju da bi privukle pozornost sugovornika (Operman i Weber, 1995: 32).

U vezi s govorom muškaraca moramo se složiti s mišljenjem švicarskih lingvistica K. Operman i E. Weber o pozitivnoj reakciji muškaraca u asimetričnoj komunikaciji u slučaju kada priopćenje ima za njih odgovarajući sadržaj. Ako nije tako, oni brane svoje gledište na sve moguće načine (verbal-

³ Cit. prema: (Guentherodt i Hellinger, 1980: 12–25).

nim i neverbalnim sredstvima). Anketiranje među slovačkim ženama u vezi s karakterističnim crtama govora muškaraca pokazalo je da muškarci govore glasno, agresivno, dominiraju u razgovoru, imaju jednostavniji i siromašniji rječnik, češće prekidaju govor ne završivši konkretan razgovor, prekidaju sugovornika, ne govore previše emocionalno, ali uporno brane svoju vlastitu poziciju čak i tada kada nisu uvjereni da su u pravu (Sokolová, 1998), a zatim su, kako tvrdi lingvistica M. Sokolová, hijerarhijski orijentirani (Sokolová, 1997: 445). Odmah možemo konstatirati nastajanje nesporazuma među predstavnicima dvaju spolova, tj. postojanje osnove za komunikacijske devijacije.

Već smo spomenuli formirane jezične stereotipe u vezi sa ženama koji se razvijaju od djetinjstva na svim jezičnim razinama kao konačno izražavanje socijalnih stereotipa. Slikovit primjer toga može biti poznata ukrajinska bajka „Язиката Феська“ (Brbljiva Feska) u kojoj na kraju priče muž lišava brbljivu ženu ovog nedostatka. U hrvatskom časopisu „Dnevnik“ piše se o jezičnim stereotipima koji su vezani za upotrebu riječi „baba“. To što riječ „baba“ zvuči uvredljivo nije nešto neobično, velik broj govornika stalno ju koristi u različitim situacijama, ali rijetki govornici razmišljaju o tome da riječ „baba“ zvuči uvredljivo, za razliku od riječi „deda“. <http://dnevnik.hr/vijesti/hrvatska/jezicni-stereotipi-sto-nam-izrazi-baba-i-deda-govore-o-nama-samima---327947.html>. U hrvatskom jeziku sada se koristi frazem *muška baba* za muškarca koji je pričljiv, suviše zainteresiran za probleme drugih ljudi i sklon spletkarenju. U ovom frazemu osobi muškog spola prezrivo dodjeljuju stereotipne karakteristike žene sklone brbljanju, intrigama, osobe koja gura svoj nos u tuđe stvari. Na Hrvatskom jezičnom portalu već je navedeno: *muška baba* – muškarac s nekim ženskim osobinama (mnogo priča i sl.) <https://hrvatski.en-academic.com/28343/baba>. Postoji još jedan popularni izraz – *ne budi baba* u obraćanju muškarcu-slabiću – također je stereotip, uvredljivo uspoređivanje muškarca sa ženom, jer je tipičan muškarac, prema postojećim stereotipima kod Hrvata, hrabar, odlučan, ima čvrst karakter: *...učini odmah* nešto, barem jedan pokret i *ne budi baba koja će samo čekati...* <http://www.forum.hr/showthread.php?t=285938&page=5>. Na internetskoj stranici <https://jezikoslovac.com/word/w8m0> kod riječi *baba* zabilježeni su primjeri rečenica: „*Možda si bio muško, sad si prava baba!*“; „*On nije ratnik nego baba i boji se...*“ koji potpuno potvrđuju da se navedene crte koje su prije karakterizirale ženu, u suvremenoj sredini pripisuju muškarcima.

Sličan je i ustaljeni ukrajinski izraz *поводитися як баба* za opisivanje ponašanja malodušnog, plašljivog, neodlučnog čovjeka u teškim situacijama. Da bismo do kraja razumjeli njegov sadržaj, istražili smo odgovore na pitanje što znači taj izraz na ukrajinskoj internetskoj stranici <http://zkan.com.ua/yak/shho-znachit-dlja-cholovika-povoditisja-jak-baba.html>: 1) stalno se žali na

sudbinu, jadikuje, ne može zaštititi svoju ženu i obitelj, lako se predaje, mek i neotporan čovjek; 2) žali se na život, na težak posao, na bolest, jada se, trese se, skriva se iza nečijih leđa; 3) ako je muškarac navikao živjeti na račun žena, on je isti kao baba; 4) kad muškarac laže, za mene je prava baba koja intrigira; 5) kad je muškarac previše pričljiv, znatiželjan i voli spletku; 6) to znači uglavnom prepirati se sa ženom. Čim se muškarac spusti na ovu razinu i počne lagati, intrigirati, prestaje biti muškarac... (prijevod bez lektoriranja teksta – Lj. V.). Sadržaj ovih primjera opovrgava postojeće mišljenje da je femininost samo ženska crta, a maskulinitet – samo muška. Ovo su samo neki načini na koje pojedina ličnost osmišljava i percipira stvarnost.

Razlog različitog tumačenja komunikacije žena i muškaraca danas su političke i kulturne činjenice koje su djelovale u povijesnom razvoju različitih ljudskih sredina. U njima se krije razlog pogleda feministica na femininost kao kategoriju koju su ženi dodijelili patrijarhalni odnosi, to su određeni načini ponašanja, koje očekuju od žene u konkretnom društvu (Trömmel-Plötz, 1982: 2). Koja rješenja ovog problema predlažu znanstvenici? Preporuke se prije svega odnose na upotrebu imenica muškog roda koje označavaju predstavnike profesija, zanimanja ljudi itd.: njem. *Studenten, Schüler, Professoren*; ukr. *студенти, учні, професори* itd. Te imenice i u slavenskim jezicima imaju generalizirajuće i neutralno značenje te se koriste za imenovanje određene grupe ljudi ili za označavanje određenoga položaja. Predlaže se obvezno navođenje oblika za ženske nazive profesija ili zanimanja ispred muških, budući da žene treba predstavljati u prestižnim ulogama, a ne samo kao majku, domaćicu, medicinsku sestru itd. (Guentherodt i Hellinger, 1980). Njemačko društvo je prihvatilo „spliting“ ili upotrebu participija prezenta u određenim slučajevima neutralnog oblika u jeziku za navođenje lica dvaju spolova (*Studierende*, umjesto *Studenten*, ali, naprimjer, zamjena za riječ *Schüler* ne postoji: oblik *Schulende* ne postoji u jeziku.) U slavenskoj sredini sada sve više čujemo obraćanje: *kolegice i kolege*, može se također obratiti i s: *dame i gospodo, pani ma панове* koji imaju već dugu tradiciju uporabe.

Najveće promjene u vezi s ravnopravnošću doživio je službeni njemački diskurs: *durch den Richter*, koji se prevodi *od strane suca* i njegova zamjena sa: *durch richterliche Entscheidung* temeljem sudskog rješenja (Trömmel-Plötz, 1982: 142). Danas se njemački političari obraćaju biračima *Wählerinnen und Wähler*. Kada se objavljuju oglasi na dužnost u ustanovi koriste „spliting“ ili pišu naziv dužnosti s velikim „I“.

O. Jespersen je svojevremeno, među činjenicama koje su utjecale na značajne lingvalne promjene u društvu, obratio pozornost na stjecanje društvene slobode ličnosti i želje za promjenom socijalne institucije i tradicije (Jespersen, 1922: 254). Pa tako s promjenama u društvu nastaju promjene

na raznim razinama jezičnog sustava u kojima pratimo u kojoj se mjeri tijekom vremena mijenja slika svijeta govornika jezika pod utjecajem promjena u socijalnoj sredini. Zato su se posljednjih godina promijenile frazemske predodžbe o muškarcima i ženama, prije svega u vezi s njihovom muškošću i ženskošću. Nedavno nam je preko WhatsAppa stigao jedan dopis koji zorno predodžuje takve promjene u socijalnoj sredini, vezane za rodnu pripadnost: „Pravi muškarac ne prenosi koronu. On već kod 36,8 C° leži i umire te nije sposoban nikud šetati. Koronu žene prenose.“ Na šaljiv se način ovdje ukidaju rodne predrasude i stereotipi o muškosti i ženskosti, stereotipno hrabar, odlučan, s čvrstim karakterom muškarac prikazan je kao plašljiv i preosjetljiv, čak kad bolest nije ozbiljna.

Ravnopravnost spolova pretpostavlja stvarne modifikacije u svijesti ljudi. Posljednjih godina govorna praksa upućuje na nagle pozitivne promjene u vezi s nestankom stereotipa, vezanih uz spol. Pojavio se lik žene koja u društvu nema sporednu ulogu, nego je jaka, hrabra, neovisna. Naprimjer, u ukrajinskom i nekim drugim slavenskim jezicima pojavio se izraz *залізна леді* (hrv. *željezna (čelična) dama (lady)*, poljsk. *żelazna dama*, češk. *železná dama*). Izraz se koristi kada se radi o ženi čvrstog karaktera, beskompromisnoj. Poznato je podrijetlo ovog izraza – engl. *the iron lady*, franc. *la dame de fer*, njem. *die eiserne Dame*, španj. *la dama de hierro*, koje je vezano za britansku premijerku M. Tacher. Evo primjera uporabe ovog izraza u vezi s drugim poznatim ženama iz ukrajinske, hrvatske, poljske periodike: „...Залізна леді в мереживі: іміджмейкер розкрила підтекст відвертого вбрання Тимошенко...“ <http://korupciya.com/zalizna-ledi-v-merezhivi-imidzhmeyker-rozkрила-pidtekst-vidvertogo-vbrannya-timoshenko/>; „Залізна леді“ Меркель стала жінкою 2013 року за версією Forbes...“ : <https://tsn.ua/svit/zalizna-ledi-merkel-stala-zhinkoyu-2013-roku-za-versiyeyu-forbes-332537.html>;

Ova godina, čini se, pripast će njemačkoj kancelarki Angeli Merkel, europskoj „čeličnoj lady“ koja pokušava Europsku uniju približiti SAD-u... <https://lider.media/arhiva/11623/>; ...najjača među njima, ukrajinska „željezna lady“ Julija Timošenko, odbila je taj prijedlog najavljujući da će samostalno izaći na izbore <http://www.jutarnji.hr/arhiva/timosenko-najavila-da-ce-na-izbore-izaci-sama-a-ne-s-juscenkom/3854487/>;

„Niemiecka „żelazna dama“ trzyma się mocno. Czy ostatnie zamachy złamią Merkel“ <http://forsal.pl/artykuly/962680,kryzys-w-niemczech-a-polityczna-pozycja-anglei-merkel.html>; „Choć niektórzy nazywają ją ukraińską Żelazną Damą, wśród samych Ukraińców – w zależności od upodobań politycznych – funkcjonuje jako sympatyczna Julia, bądź też mniej lubiana Julka.“ <http://www.tvn24.pl/wiadomosci-ze-swiata,2/tymoszenko-bede-kandydowac-w-wyborach-prezydenckich,412214.html>.

Zaključak. Lingvistiku ne zanimaju muškost i ženskost koje su u suštini ekstralingvalne ili kognitivne pojave, već njihovi jezični mehanizmi konstruiranja, izvanjezični čimbenici koji utječu na ove procese. Razlike u komunikacijskom ponašanju žene i muškarca su se uspostavile empirijskim putem i potakle svjesnu politiku komunikacijske strategije svakog spola u svim sferama kulturnog i društvenog života. Rješavanje ovih problema ne može biti vezano isključivo za formalnu stranu. Važno je obratiti pozornost šireg kruga ljudi oba spola i to će pružiti mogućnost boljeg razumijevanja komunikacijskog ponašanja različitih jezičnih sredina – muške i ženske. Jezik se prilagođava realnim društvenim događajima, otkrićima, uvode se novi pojmovi, ali je u odnosima među ličnostima konzervativniji. Iako se mnogo stvari promijenilo u odnosima među spolovima, u kućanstvu, odgoju djece, poslovnoj djelatnosti i velikoj politici, u komunikaciji ipak, kao što smo primijetili, i dalje uglavnom vladaju stari stereotipi u ponašanju. To osobito zorno predočuju frazeologija i poslovice. Tomu pridonosi generalizirajuća funkcija maskulinuma. Daljnje perspektive istraživanja vidimo u proučavanju muškosti i ženskosti na raznim razinama jezičnog sustava i promjeni slike svijeta govornika različitih jezika pod utjecajem transformacija u društvenim sredinama.

Popis literature

- Андреева, И. Н. (2011). *Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии*, Новополюцк : ПГУ.
- Архангельська, А. (2007). *Чоловік у слов'янських мовах*. Рівне: РІС КСУ.
- Берн, Ш. (2002). *Гендерная психология*. СПб. : „прайм – Еврознак“.
- Бессонова, О. Л. (2002). *Оцінний тезаурус англійської мови: Когнітивно-гендерний аспекти*. Донецьк: ДонНУ.
- Горошко, Е. (2009). „Гендерная проблематика в языкознании“. Dostupno na: <http://www.owl.ru/win/books/articles/goroshko.htm> [11. 2. 2022].
- Григорів, Н. М. (2011). „Категорії маскулінності та фемінінності в процесах концептуалізації дійсності“. In: *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки*, 3 (ч. 1), Луцьк, с. 44–48.
- Ефремов, В. А. (2009). *Основы гендерной лингвистики: Учебно-методическое пособие*. СПб.: Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена.
- Жеребкина, И. А. (2013). *Гендер и эмоции. Учебное пособие*. Dostupno na: <http://zadocs.ru/filosofiya/24041/index.html?page=33> [1. 2. 2022].
- Ильин, Е. П. (2006). *Дифференциальная психофизиология мужчины и женщины*. СПб. : Питер.

- Мартинюк, А. П. (2005). *Дискурс як когнітивно-комунікативний феномен : монографія*. Харків: Константа.
- Мельник, Ю. П. (2009) „Об’єктивація гендерних стереотипів у сучасній лінгвістичній науці“. In: *Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка*. Житомир : Вид-во Житомир. держ. ун-ту ім. Івана Франка, вип. 45, с. 110–114.
- Поповић, Љ. (2008). *Језичка слика стварности*. Београд: Филолошки факултет.
- *Психология личности: Словарь справочник*: Ред. П. П. Горностая и Т. М. Титаренко (2001). Київ: Рута.
- Сукаленко, Т. М. (2010). *Метафоричне вираження концепту жінка в українській мові*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго, Інститут української мови.
- *Український правопис*. (2019) Dostupno na: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/ukrayinskij-pravopis-2019>; <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> [20. 1. 2022].
- „Фемінність та маскуліність“ (2003). In: *Незалежний культурологічний часопис „І”*, ч. 23, с. 115–120.
- Bradley, M. M. & Codispoti, M. & Sabatinelli, D. & Lang P. J., „Emotion and motivation II: sex differences in picture processing“. In: *Emotion*, Sep;1(3), 2001, p. 300–319. Dostupno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12934688/>[10. 1. 2022].
- Burke, R. J. & Weir, T. & Harrison, D. (1976). „Disclosure of problems and tensions experienced by marital partners“. In: *Psychological Reports*, 38, p. 531–542.
- Čmejkerová, S. (1995). „Žena v jazyce“. In: *Slovo a slovesnost*, 56, č. 1, s. 43–55.
- Čmejkerová, S. (2002). „Rod v jazyce a komunikaci: Specifiká češtiny“. In: *Slovo a slovesnost*, 63, Č. 4, s. 263–286.
- Gard, M. G. & Kring, A. M. (2007). Sex differences in the time course of emotion. In: *Emotion*, 7(2), p. 429–437. Dostupno na: <https://doi.org/10.1037/1528-3542.7.2.429> . [1. 11. 2021].
- Gohier, B. et al. (2013). „Gender differences in the sensitivity to negative stimuli: Cross-modal affective priming study“. In: *Eur Psychiatre*, Feb; 28 (2), p. 74–80, doi: 10.1016/j.eurpsy.2011.06.007. Epub 2011 Sep 9. 2013.
- Guentherodt, I. & Hellinger, M. & Pusch, L. F. & Trömmel-Plötz, S. (1980). „Richtlinien zur Vermeidung sexistischen Sprachgebrauchs“. In: *Linguistische Berichte*, 69, Frankfurt/M, s. 12–25.

- Fernández, C et al. (2012). „Physiological responses induced by emotion-eliciting films“. In: *Appl Psychophys Biof.*, Jun, 7(2), p. 73–90.
- Jespersen, O. (1922). *Language: Its Nature, Development and Origin*. London: Allen and Unwin, p. 237–254.
- Johnson, J. T. & Shulman, G. A. (1988). „More alike than meets the eye: Perceived gender differences in subjective experience and its display. Sex Roles“. In: *A Journal of Research*, 19 (1–2), p. 67–79. Dostupno na: <https://doi.org/10.1007/BF00292465> [10. 1. 2022]
- Kret, ME. & De Gelder, B. (2012). „A review on sex differences in processing emotional signals“. In: *Neuropsychologia*. 50 (7). Dostupno na: <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/22245006/> [15. 1. 2022].
- Operman, K., Weber, E. (1995). *Frauensprache – Männersprache*. Zürich: Orell Füssli Verlag.
- Risová, E. (1986). „Ako oslovovat' muža vo finkcii zdravotnej sestry?“. In: *Kultúra slova*, 20, č.10, s. 385–386.
- Romaine, S. (2000). *Language and Gender Language in Society. An introduction to Sociolinguistics*. Second Edition. Oxford University Press.
- Savicki, V. (1996). „Gender language style and group composition in internet discussion groups“. In: *Journal of Computer-Mediated Communication*,. Dostupno na: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1083-6101.1996.tb00191.x/full> [10. 11. 2021].
- Savić, S. & Čanak, M. & Mitro, V. & Štasni, G. (2009). *Ženske studije i istraživanja & Futura publikacije*, Novi Sad.
- Sokolová, M. (1998). „Jazyk ako zrkadlo sociálneho postavenia ženy a muža (na príklade slovenčiny)“. In: *Zborník referátov z vedeckej konferencie s medzinárodnou účasťou*. 25. 11. 1998, Prešov: FFPU, s. 436–447.
- Sokolová, M. (1999). „Nové práce o vzťahu žena-jazyk-spoločnosť“. In: *Jazykovedný časopis*, 50, č. 2, s. 122–124.
- Štambuk, A. (2005). „Žena – proces konceptualizacije i kultura“. In: *Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike*. Zagreb, Split: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, s. 745–753.
- Tannen, D. (1991). „Men and Women in Conversation is Cross-Cultural Communication“. Dostupno na: <http://faculty.georgetown.edu/bassr/git-hens/tannen.htm> [15. 11. 2021].
- Trömmel-Plötz, S. (1982). *Frauensprache – Sprache der Veränderung*. Frankfurt/M: Fischer Verlag.
- Trömmel-Plötz S. (1984). „Die Konstruktion konverzationeller Unterschiede in der Sprache von Frauen und Männern“. In: *Gewalt durch Sprache*, Frankfurt/M: Fischer Verlag, s. 285–295.

- Vogel, D. L. & Wester, S. R. & Heesacker, M., & Madon, S. (2003). „Confirming gender stereotypes: A social role perspective“. In: *Sex Roles*, 48, No 11/12, June, p. 519–528.
- Weinberg, M. K. & Tronick, E. Z. & Cohn, J. F. & Olson, K. L. (1999). „Gender differences in emotional expressivity and self-regulation during early infancy“. In: *Developmental Psychology*, 35(1), p. 175–188.
- Wolf, A. (2000). „Emotional expression online: Gender differences in emoticon use“. In: *Cyber Psychology. Behav. Soc. Netw.*, p. 827–833. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1089/10949310050191809> / [15. 12. 2021].
- <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/05062019-onovl-pravo.pdf> Pravopis ukr. / [15. 11. 2021].
- https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B0%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%B8_%D0%A5%D0%B0%D0%BC%D0%BC%D1%83%D1%80%D0%B0%D0%BF%D1%96 / [15. 11. 2021].
- http://www.zenskestudije.org.rs/pdf/prikazi_knjiga/prikaz_jezik_i_rod_lingvisticke_aktuelnosti_br_17.pdf / [15. 11. 2021].

Ljudmila VASILJEVA

FEMININITY AND MASCULINITY IN LANGUAGE (BASED ON SLAVIC AND NON-SLAVIC LANGUAGES)

Men and women use language differently. Gender differences in language use in the course of the historical development of human society have been reflected in the language structure. This problem enjoys the support of the feminist movement and is being actively researched in the USA, Japan and Europe. Modern Slavic languages have been researched in this aspect too. Gender asymmetry in language and communication has been traced in Slavic and non-Slavic languages. This article deals with femininity and masculinity as socio-cultural categories inseparable from language and communication. Special attention is paid to gender asymmetry and disproportionate representation of gender-marked speakers in language, gender stereotyping and prospects of its overcoming.

Gender asymmetry and stereotyping is reflected in a set of proverbs describing women in reference to dichotomy „femininity – masculinity“, elaborated in cognitive basis, which reflects characteristic features of men and women communication. A certain role is played by the generalizing function of masculinatives. Suggestions developed by gender linguistics in reference to supporting the equal status of feminine and masculine gender in language

are not always reflected in speech strategies at present. It is of importance to attract attention of speakers of both genders to this issue as it can provide the possibility of in-depth understanding of speech behavior of people representing different worldviews – masculine and feminine.

Key words: *masculinity/femininity, language, gender, communication, gender stereotypes, gender asymmetry*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'374(497.16)

UDK 811.162.1'374

Robert BOŃKOWSKI (Katowice)

Uniwersytet Śląski w Katowicach

robert.bonkowski@us.edu.pl

PRIRODNO RAČUNANJE DANA KOD CRNOGORACA I POLJAKA

U članku je riječ o jednom išečku iz bogate leksike računanja vremena koja pripada najjednostavnijoj prirodnoj podjeli dana (i noći) u crnogorskom i poljskom jeziku. U obzir uzimamo etimologiju tih riječi i njihovo savremeno stanje. Svi sadašnji leksemi koji se vežu za takvu podjelu, kontinuantni su praslavenskih oblika. No, zbog povijesno-kulturnih razloga, kod jednog od tih leksema u istoriji poljskog jezika se dogodio pomak značenja, zbog čega danas označava nešto drugo u crnogorskom i poljskom jeziku.

Ključne riječi: *slavistika, crnogorski i poljski jezik, računanje vremena, dan i (noć), etimologija*

Rotacija Zemlje oko svoje ose izaziva pojave koje čine najjednostavniju podjelu vremena, to jest podjelu na dan i noć. Ova podjela vidljiva je na dvama povezanim planovima, tj.:

– na planu prirodnih pojava i odgovarajućim im pojavama svakodnevnog života;

– na matematičkoj i astronomskoj podjeli na sate, minute i sekunde, koji u vezi s razvojem civilizacije i bržim tempom života dobija sve veći značaj. Prividna putanja sunca od istoka, preko juga, ka zapadu pokazuje pravac mijenjanja svjetlosti i diferencira sigurno najstarije jedinice vremena na dan i noć. Zbog praktičnih razloga, s vremenom, ljudi su počeli izdvajati sitnije (tj. manje) vremenske jedinice.

U drevnom Rimu u podjeli dana prisutni su bili sljedeći nazivi:

- *mane* 'jutro',
- *ad meridiem* 'prije podne',
- *de meriolie* 'popodne',
- *ad vespera* 'prije zalaska sunca',
- *suprema* 'uveče'.

Slično je i sa noći (prije svega zbog vojnih/vojničkih razloga), izdvojene su četiri jedinice (straže) – takozvane *vigiliae s max media* ‘ponoć’ kao centralni dio. U zavisnosti od doba u danu ovi su nazivi odgovarali različitim satima (Milićević, 1990: 34). Rimljani su takođe poznavali podjelu dana na dvanaest sati. Ipak, treba naglasiti činjenicu da u toku godine dužina dana, koja se računala od izlaska do zalaska sunca, nije bila jednaka, potom da je neujednačena bila vremenska dužina sata jer je oscilirala u predjelu između 45 i 75 minuta. U ovakvom sistemu šest sati je padalo za podne, dok dvanaest sati za zalazak sunca (Wikarjak, 1978: 159). U tom slučaju, pri računanju vremena, noć drevni Rimljani nijesu uzimali u obzir.

Crnogorska i poljska podjela dana po planu prirodnih pojava

Periodične promjene položaja sunca na nebu, a samim tim i osvjetljenosti Zemlje, ukazivale su na doba dana, a samim tim i vrijeme kućnih poslova, obroka i odmora. Pretpostavlja se da su drevni Sloveni morali znati ili spoznati podjelu dana na sitnije jedinice još pred hristijanizacijom. U zavisnosti o regiji razlikovalo se nekoliko doba dana. Među osnovna vremenska navođenja bila su uvrštena sljedeća četiri praslovenska antonimska para (Bońkowski, 2006: 68):

- a) **dъnъ* — **noktъ* > stsl. *noštъ*;
- b) **polъ(dъ)nъ(je)* — **polъnoktъ* > stsl. *polъnoštъ*;
- c) **ustro* > **(j)utro* — **večerъ*;
- d) 1. **svitъ* i 2. **brěskъ* // **brězgъ* — **sъmorkъ* > stsl. *sъmrakъ*.

Prividna putanja sunca od istoka, preko juga, ka zapadu ukazuje na pravac promjenljive svjetlosti. Bez sumnje, prvobitno, određivala je najstarije vremenske jedinice, tj. *dan* i *noć*.

*DAN (DZIEN)*¹

Crnogorska (i uopšte štokavska) riječ *dan* kao i poljska *dzień* (fonetski *žeń*) je opšteslovenska (up.: ukr., rus. *день*, brus. *дзень*, sloven., hrv., bos., srp., polab. *dan*, mak., bug. *ден*, češ. *den*, slovač. *deň*, gluž. *dzeń*, dluž. *žen*, kašup. *dzén*) i potiče od praslovenskog oblika **dъnъ*. Već kod drevnih Slovena izdvojena su joj bila dva značenja:

¹ Pošto još uvijek nije objavljen rječnik savremenog crnogorskog jezika, crnogorska jezička građa preuzeta je iz *Pravopisa crnogorskog jezika* Vojislava Nikčevića, tačnije drugog dijela – *Pravopisni rječnik* (Nikčević, 1997) i *Pravopisa crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom* Milenka A. Perovića, Josipa Silića i Ljudmile Vasiljeve (Perović, M. A., Silić, J., Vasiljeva, Lj., 2009), dok je poljska građa preuzeta prije svega iz Velikog rječnika poljskog jezika (*Wielki słownik języka polskiego*) [Żmigrocki, P. (ed) (2007): *Wielki słownik języka polskiego* PAN. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, online: <https://www.wsjp.pl>, pristup: 10. 3. 2022].

- period od ujutro do večeri;
- period od dvadeset četiri sata (Sławski, 1983: 195).

S etimologijske tačke gledišta pretpostavlja se da psl. korijen **din-* pripada redukovanom korijenu **dei-* i zauzimao je poziciju prvenstveno u složenicama, kao njezin drugi dio, srav. sa stind. *puru-dina* ‘višednevni’, lat. *nundinum* = 9 dana ‘period između sajma’ (Fasmer, 1967: 498; Machek, 1971: 114; Skok, 1973: 380). Pretpostavlja se da je korijen **din-* imao leksičko značenje ‘svijetao’, a **dei-* ‘sijati, blistati’. Zbog toga prvobitno značenje leksema *dan* je ‘svijetlo, blistajuće razdoblje’, ‘svijetljati’ (Sławski, 1983: 195) ili ‘svjetlosni dio dana’, što je po češkom etimologu Maheku osnova za tvrdnju da je ova riječ morala označavati period od 24 sata čak i u prajeziku (Machek, 1971: 114). Semantička sličnost ovog tipa može se uočiti u francuskom jeziku, up. franc. *jour* < lat. *diurnu* u značenju *dan*, ali takođe i *svjetlost*.

Savremeni slovenski jezici (uključujući crnogorski i poljski) dosljedno kontinuiraju ovaj praslavenski oblik. Fonetske promjene koje su dovele do konačnih oblika današnjeg crnogorskog i poljskog *dan* i *dzień* povezane su sa tipičnim za te jezike refleksom jorova (u crnogorskom jeziku) – *dan* < < *dъnъ* < **dъnъ* i jerova (u poljskom jeziku) – *dzień* < *d’eń* < *d’ъnъ* < **dъnъ*.

NOĆ (NOC)

Najranije registrovani staroslovenski oblik *noštъ* koji potiče od rekonstruisanog praslavenskog **noktъ*, za razliku od gore navedenog **dъnъ*, ima samo jedno značenje, tj. ‘period koji traje od sumraka do osvita (zore)’. Praindoevropski **nokt* (< **nogh*) s priključenim suglasnikom *t* (koji u tom slučaju nije imao nikakvo značenje²) u baltoslovenskom razdoblju bio je uključen u deklinaciju imenica ženskoga roda bez nastavka u nominativu (kao što su imenice tipa *mast*, *ljubav*), up. npr. litv. *naktis* ‘noć’. Ova deklinacija nastavila se takođe i u praslavenskom razdoblju. Leksem je preuzeo ženski rod u suprotnosti sa „muškim“ *danom*, slično kao i u njem. *die Nacht* (fem.), nasuprot *der Tag* (masq.) (Machek, 1971: 401).

Svi savremeni slovenski jezici kontinuiraju ovaj praslavenski oblik. Takođe u rodu. Crnogorska *noć* i poljska *noc* proizvod su fonetske promjene suglasničke skupine *-kt* + jer (*ъ*). Refleks takve promjene dao je u crnogorskom glas *ć*, dok u poljskom *c*.

PODNE (POŁUDNIE); PONOĆ (PÓLNOC)

U prirodnom računanju dana (i noći) praslavenski **polъ-* služi za određivanje kulminacionih trenutaka dana i noći. Prvobitno *podne* bila je složenica koja se sastojala iz morfema **pol-* i **dъn-* sa priključenim sufiksom **(ъj)e* [**polъ(dъ)n(ъj)e*]. U savremenom poljskom jeziku (u obliku *południe*), slično

² Oblik bez suglasnika *t* bio je sačuvan u ved. *nak* i lat. *nox* (Machek, 1971: 401).

drugim zapadnoslovenskim jezicima (up. češ. *poledne*, slovač. *poludnie*, gluž. *poldnjo*, dluž. *pól(u)dnjo*), sačuvana je praslovenska struktura u cjelini, dok u većini južnoslovenskih jezika nastalih na štokavskom području (tako i u crnogorskom jeziku) susrijećemo se s redukovanim oblikom *podne* (u bug. i mak. *пладне*)³.

Starocrkvena *polъnošть* i rekonstruisani praslovenski oblik **polъnokъ*, slično riječi **polъ(db)n(bj)e*, sastoji se od morfema **polъ-* i **nokte > *nokъ-*. Crnogorska *ponoć*, slično *podnevu* nastala je na osnovu redukcije suglasnika **l*, dok ga je poljska *pólnoc* očuvala u obliku neslogotvornog *-u* (ort. *l*). Zanimljiva je situacija sa poljskim *południe* i *pólnoc* (i ukrajinskim *південь* i *нівніч*, kao i gluž. *poldnjo* i *polnóc*, te dluž. *pól(u)dnjo* i *pólnoc*), jer u tim jezicima jezički ekvivalenti pojava (prelomnih tačaka u danu i noći) u vezi sa kretanjem sunca na nebu postali su i odrednica za zemljopisno određenje stranā svijeta. I tako poljski oblik *południe* danas ima dva značenja: 1) 'sredina dana; podne' i 2) 'južna strana svijeta; jug', dok analogno *pólnoc*: 1) 'sredina noći; ponoć' i 2) 'severna strana svijeta; sever'.

(U)JUTRO (RANO)

Etimologija riječi nije jasna. Praslovensko **(j)utro* kod Slovena prvobitno bila je odrednica za sve vrijeme koje se ticalo *(u)jutra*. Bilo je pokušaja da se ovaj oblik sravni sa lit. *jaũ* 'već' (Bernecker). S druge strane Vasmer ga veže sa značenjem 'vrijeme zaprege' (up. šv. dijal. *õkt* 'određeno trajanje vremena između dva obroka', avest. *yaōdra* 'prikupljanje dobrovoljaca za vojku') (Vasmer, 1973: 176). Takvo porijeklo može se smatrati ispravnim, kada se za njegov antonim uzme grč. *βουχῶτος* 'veče', u tačnom značenju 'vrijeme rasprezanja bikova' (Vasmer, 1973: 176). Pavao Skok smatra da je **(j)utro* kalk njemačkog *Morgen*, što uzastopno upoređuje sa srlat. *diurnalis* 'oznaka za onoliko zemlje koliko se može jednim upregom izorati za jedan dan, tj. jutro, kada se uprežu volovi' (Skok, 1973: 787).

Sloveni, slično Njemcima, pomakli su naziv za početni i krajni dio dana za označavanje cijelog prethodnog i sljedećeg dana, tj. prenijeli su od njih izvedene priloge koji su označavali periode (up. njem. *Morgen* '1. šutra; 2. jutro' – *Gestern* '1. juče; 2. veče'). Do ovog procesa moralo je doći još za vrijeme praslovenske jezičke zajednice, o čemu svjedoče sljedeći oblici, up. npr. stpolj. *jutro* 'jutro' – *jutrze* 'šutra'; rus. *ympo* 'jutro' – *заѣмпа* 'šutra'; crn. *jutro* – *šutra*. Ova promjena imala je kasnije uticaj na zapadnoslovenske jezike u kojima je došlo do semantičkog prenosa leksema **(j)utro* za označavanje

³ Na jugu kod Slovena izuzetak čini slovenski *poldan*, koji je vjerovatno po uzorku na *ponoć* (sloven. *polnoč*) nastao putem kontaminacije.

sljedećeg dana (up. današni polj. *jutro*⁴ ‘šutra’, češ. *zítra* ‘šutra’, slovač. *zajtra* ‘šutra’). Za označavanje *jutra* njegovo mjesto je zauzeo praslovenski oblik **rano* (up. polj. *rano* ‘jutro’, češ. *ráno* ‘jutro’, slovač. *ráno* ‘jutro’) koji može da potiče od praindoevropskog korijena **rai-*, *ra-*, *ri-* (up. lit. *rytas* ‘jutro’) (Brückner, 1985: 453).

OSVIT, ZORA (ŚWIT, BRZASK)

Kratki periodi jutarnjeg vremena drevni Sloveni su označavali po aktivnosti sunca, tj. direktno pred njegovim izlaskom, za vrijeme njegovog izlaska i poslije njegovog izlaska. Najvažnije vrijeme koje je prethodilo svitanju oni su nazivali **brěskъ//brězgъ*. Povijesno gledano ovaj oblik dolazi iz baltoslovenske zajednice (up. lit. *brėkšta* ‘svitanje’), a čak i još iz inoevropske jezičke zajednice (up. stind. *bhrājate* ‘sija, blista, svita’) (Ślawski, 1983: 46). Kod sadašnjih Slovena ovaj refleks se manje-više izgubio. Susrijećemo ga npr. u slovenskim dijalektima (up. sloven. dij. *bresk* ‘osvit’). Što se tiče standardnih jezika, ovaj je oblik ostao samo u poljskom jeziku u riječi *brzask* ‘osvit’⁵. Razlog je u tome što se već u početku ovaj praslovenski oblik mijesao sa *osvitom/svitanjem*, koji je označavao stanje svjetlosti odmah pred izlazak sunca, kada se dobro osvjetljava. Ovo vrijeme, odmah pred pojavljivanje sunca na nebu, u pretežnoj većini Sloveni su definisali ili uz pomoć praslovenskog oblika imeničkog glagola **svitanje*, ili uz pomoć odglagolskog derivata **svitъ* (< **svitati*), up. npr. polj. *świtanie*, *świt*, češ. *svítání*, *svít*, sloven. dij. *svitanje*, *svit*, strus. *cem*. U crnogorskom jeziku (kao i drugim nastalim na osnovi štokavskog dijalekta) – u obliku *osvit* – u ovom je slučaju došlo takođe do perfektivne upotrebe njihovog nastavka ranijeg stanja.

Za vrijeme izlazećeg i zalazećeg sunca često se na nebu pojavljuju crveni odbljesci – rumenila na nebu. Ovo su orijentacioni znaci dana koji započinje ili završava. Osobito su jutarnja rumenila na nebu izražena u kategoriji vremena. Ukazuju na trenutak prelaza iz noći u dan pred pojavljivanjem sunca. Našli su jezički odraz u leksici u obliku *zora*, koji dolazi iz baltoslovenske jezičke zajednice (up. lit. *žereti* ‘zračiti’, *žernoti* ‘iskriti se’). Kod Slovena se pojavljuje ili sa duženjem *ō > a* (Vasmer, 1964: 443; Brückner, 1985: 656) (up. stpolj. *zarza*, češ. *záře*, rus. *заря*), ili bez duženja (usp. crn. *zora*), đe je sonant *r* proizvod depalatalizacije *rj* (Skok, 1973: 660).

⁴ Još u XV stoljeću u poljskom jeziku ovaj oblik je imao tri značenja: 1) kao nasljednik praslovenskog – ‘rano’, 2) – ‘šutra, šutradan, jutro sljedećeg dana’ i 3) ‘ranije jutro’. No, već od XVIII stoljeća riječ *rano* označava kod Poljaka isključivo doba od osvita do podneva – ‘jutro’ (Krótki, 2017: 113–114).

⁵ Značenje poljske riječi *brzask* do kraja XIX stoljeća se promijenilo. A i danas ovaj leksem posjeduje isti sadržaj, iako u nekim aktuelnim poljskim rječnicima stoji s naznakom *knjiški* (Krótki, 2017: 109).

VEČE (WIECZÓR)

Prvobitno značenje praslovenskog leksema **večerь* označavalo je period od sumraka do trenutka lijeganja na spavanje. Litvanski *vakaras* ‘veče’ svjedoči njegovo baltoslovensko porijeklo. Ovaj opšteslovenski leksem blizak je takođe lat. *vesper* i grč. *εδπεος*. M. Vasmer ga pokušava povezati s indoevropskim **veg* ‘govoriti’ (Vasmer, 1964: 309). V. Mahek ipak smatra da je korijen riječi srodan sa indijskim *ksap-* ‘noć’ (Mahek, 1971: 680). Današnji crnogorski i poljski oblici – *veče* (sr.) i *wieczór* (žen.) nastavljaju ovu praslovensku riječ sa različitim gramatičkim rodovima u nominativu jednine.

SUMRAK (ZMROK)

Praslovenski oblik **sumrakъ* dao je temelj za današnji crnogorski *sumrak* i poljski *zmrok*. Etimolozi ga upoređuju sa stind. *marka* ‘umrli’ (Vasmer, 1971: 45). Ako se uzme u obzir takva etimologija, opravdano je reći da je *sumrak* dan koji je nestao. Postoji takođe drugo objašnjenje ovog praslovenskog oblika. Naime, F. Bezljaj veže ga s litv. *merkin* i let. *mirgt* koji potiče od indoevropskog **merak* ‘svjetlucati (pred očima), tamnjeti’ (Bezljaj, 1976: 199).

Zaključak

Sprovedena analiza etimologijskog sastava najjednostavnije prirodne podjele dana (i noći) u crnogorskom i poljskom jeziku ukazuje na njihovo značenje i opšte slovenske kontinuitete. Svi sadašnji leksemi koji se vežu za ovakvu podjelu kontinuiteti su praslovenskih oblika. No, zbog povijesno-kulturnih razloga, kod jednog od tih leksema u istoriji poljskog jezika se dogodio pomak značenja, zbog čega danas označava nešto drugo u jednom i u drugom jeziku. Ovaj leksem čini (*u*)*jutro* (u poljskom jeziku *jutro* označava ‘šutra’). Naime, za označavanje početka dana od jutra do 12.00 sati Poljaci koriste riječ *rano* koja u crnogorskom jeziku označava nešto drugo. Zanimljiv je takođe crnogorski oblik *veče* (polj. *wieczór*) koji predstavlja gramatičku rijetkost jer u nominativu jednine ti crnogorski i poljski oblici se razlikuju po rodu. Dok u poljskom jeziku sva deklinantska paradigma ovog leksema dosljedno pripada ženskom rodu bez nastavka u nominativu (s nultim morfemom) i tako se deklinira, onda u crnogorskom *veče* pripada srednjem gramatičkom rodu, u kosim padežima pripada imenicama ženskoga roda bez nastavka u nominativu, tj. imenicama ženskoga roda s nultim morfemom [Nominativ jednine *veče* (sr.) (Nikčević, 1997: 431) – Genitiv jednine *večeri* (žen.) (Perović, Silić, Vasiljeva, 2009: 294) – Dativ jednine *večeri* (žen.) itd.]. Zanimljiv je takođe poljski oblik *południe* koji danas ima dva značenja: 1) ‘sredina dana; podne’ i 2) ‘južna strana svijeta; jug’ i analogno *północ* – 1) ‘sredina noći; ponoć’ i 2) ‘ševerna strana svijeta; šever’. Stoji on u suprotnosti sa crnogorskim *jug* i *šever*.

Popis korišćenih skraćenica

avest. avestijski	ort. ortografski
bos. bosanski	polab. polabski
brus. bjeloruski	polj. poljski
bug. bugarski	psl. praslovenski
crn. crnogorski	rus. ruski
češ. češki	slovač. slovački
dijal. dijalekatski	sloven. slovenački
dluž. donjolужиčki	sr. srednji rod
franc. francuski	srlat. srednjolatinski
gluž. gornjolужиčki	srp. srpski
grč. grčki	stind. staroindijski
hrv. hrvatski	stpolj. staropoljski
kašup. kašupski	strus. staroruski
lat. latinski	stsl. staroslovenski
let. letonski	šv. švedski
litv. litvanski	ukr. ukrajinski
mak. makedonski	ved. vedski
masq. muški rod	žen. / fem. ženski rod

Literatura

- Bezlaj, F. & soavtorji (1976–2005). *Etimološki slovar slovenskega jezika*. T. I–V. Ljubljana: Slovenska Akademija Znanosti in Umetnosti.
- Bońkowski, R. (2006). Słowiański naturalny podział doby. W: E. Tokarz (red.): *Świat Słowian* (67–73). Bielsko-Biała: Wydawnictwo ATH.
- Brückner, A. (1985). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Krótki, Z. (2017). Nazwy poranka w dawnej polszczyźnie. Białostockie Archiwum Językowe, 17, 107–121.
- Machek, V. (1971), *Etymologický slovník jazyka českého*, Praha: Nakladatelství Československé akademie věd.
- Milićević, M. (1990). *Rimski kalendar*. Zagreb: Latina et Graeca.
- Nikčević, V. (1997). *Pravopis crnogorskog jezika*. Cetinje: Crnogorski PEN centar.
- Perović, M. A., Silić, J., Vasiljeva, Lj. (2009), *Pravopis crnogorskog jezika s pravopisnim rječnikom*, Podgorica: Ministarstvo prosvjete i nauke Crne Gore.
- Skok, P. (1971–1973). *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T. I–III. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- Sławski, F. (1983). *Słownik etymologiczny języka polskiego*. T. I–IV. Kraków: Towarzystwo Miłośników Języka Polskiego.
- Wikarjak, J. (1978). *Gramatyka opisowa języka łacińskiego*. Warszawa: PWN.
- Żmigrocki, P. (red.) (2007): *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Kraków: Instytut Języka Polskiego PAN, online: <https://www.wsjp.pl>].
- Фасмер, М. (1964–1973). *Этимологический словарь русского языка*, Т. 1–4. Москва: Прогресс.

Robert BOŃKOWSKI

NATURAL MEASURING OF THE DAY AT MONTENEGRINS AND POLES

The article is about an excerpt from the rich vocabulary of measuring time, which belongs to the simplest natural division of day (and night). The etymology of these words and their current state are taken into account. All current lexemes associated with such a division are continuations of Proto-Slavic forms. However, due to historical and cultural reasons, one of these lexemes in the history of the Polish language has shifted in meaning, which is why it means something else today in the Montenegrin and Polish languages.

Keywords: *Slavic studies – Montenegrin and Polish language – time measuring – day and (night) – etymology*

Pregledni rad
UDK 811.161.2'36

Олена КУЛЬБАБСЬКА (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
o.kulbabska@chnu.edu.ua

Галина ТЕСЛИЦЬКА (Чернівці)

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
g.teslitska@chnu.edu.ua

СЕМАНТИКА ТА СИНТАГМАТИКА ПРОСТИХ РЕЧЕНЬ З НАПІВПРЕДИКАТИВНИМИ АД'ЕКТИВНИМИ КОМПОНЕНТАМИ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

У статті комплексно досліджено явище синтаксичного ускладнення структури простого речення напівпредикативними ад'єктивними компонентами (традиційно – відокремленими прикметниковими і дієприкметниковими зворотами), що їм притаманна потенційна предикативність. Автори визначають прості речення, ускладнені напівпредикативними ад'єктивними компонентами, як актуалізовані через відокремлення однолексемні або кількаслівні синтаксичні утворення, що постали внаслідок згортання простого елементарного речення в нереченнєву пропозицію, центральну позицію в якому посідає вторинна предикатна синтаксема у формі ад'єктива, граматично та семантично пов'язана з базовою частиною простого ускладненого речення (через категорії відносної темпоральності, відносної модальності та часткової персональності).

Напівпредикативність визначено як синтаксичну категорію простого ускладненого речення із формальними ознаками: оформленням за певною граматичною схемою, наявністю інтонації відокремлення, синтаксичною автономністю і розчленованістю.

У статті встановлено, що ад'єктиви як вторинні предикати в семантико-синтаксичній структурі простого речення функціують як одновалентні чи полівалентні одиниці. Ад'єктивні структури, що володіють значеннєвою та структурною поліфункційністю, передбачають формування дво-, три, чотири- та

п'ятикомпонентних моделей. У процесі дослідження якісного складу напівпредикативних ад'єктивних конструкцій унаочнено моделі приєднання до вторинних предикатів валентно зумовлених / не зумовлених синтаксем. Автори пропонують типологію моделей валентних потенцій ад'єктива, виокремлюючи різнокомпонентні сполучення вторинного предиката з субстанційними синтаксемами (суб'єктною, об'єктною, адресатною, інструментальною, локативною), або адвербіальними синтаксемами із часовим, причиновим, допустовим, цільовим, умовним, порівняльним і характеризувальним значеннями.

Ключові слова: *просте ускладнене речення, напівпредикативний ад'єктивний компонент, семантика, синтагматика, валентність, вторинний предикат*

Сучасна граматична теорія зумовлює багатоаспектний аналіз синтаксичних одиниць з огляду на різноманітність їхніх формально-синтаксичних, семантико-синтаксичних і функційних ознак та актуалізує питання про асиметричний дуалізм простого речення. Складність дослідження простих речень асиметричної структури як одиниць синтаксису полягає в їх багатоаспектності, у нечіткому визначенні поняття „неелементарне речення“ та механізмів ускладнення, що їх витлумачують як „конденсацію“ (Лутак, 1986), „компресію“ (Гак, 1998), „згортання“ (Вихованець, 2002; Городенська, 1991; Гуйванюк, 1999; Кульбабська, 2011), „взаємодію речень із втратою предикації“ (Богданов, 1977), „взаємодію моделей речення“ (Золотова, 2001), а також різних методологічних підходів щодо виокремлення конструкцій, які можна кваліфікувати як ускладнювачі речення.

До широкого арсеналу ускладнювальних засобів реченнєвої структури традиційно уналежнюють відокремлені конструкції, центральну позицію в яких посідають дієприслівники, дієприкметники, прикметники та іменники-апозитиви.

Дослідники вважають проблему дефініції простого ускладненого речення з напівпредикативними компонентами однією з найважливіших у сучасному мовознавстві, оскільки на часі розв'язання питання: які ознаки – формальні, семантичні, комунікативні – варто визнати релевантними для їх комплексного аналізу.

Актуальність дослідження простих речень, ускладнених напівпредикативними ад'єктивними компонентами (НАК), зумовлена двома чинниками: 1) їхньою здатністю визначати ціннісні орієнтири особистості в акті комунікації, під час якої мовець, ієрархізуючи інформацію про дійсність, моделює пропозиції („стан справ“) як динамічні або статичні, реченнєво-оформлені або згорнуті; 2) необхідністю здійснення системного аналізу

НАК з огляду на їхню структуру та діапазон функціонування, що дасть змогу глибше пізнати граматичну природу та семантичні потенції прикметників і дієприкметників (віддієслівних прикметників) у сучасній українській мові.

Мета статті – комплексне дослідження простих речень із НАК в українській мові, з'ясування їхніх семантичних параметрів, зовнішньо-синтагматичних особливостей і специфіки внутрішньої формально-синтаксичної організації ад'єктивних ускладнювачів.

Об'єкт дослідження – просте речення, ускладнене напівпредикативними ад'єктивними компонентами, а **предмет** – структурно-семантичні, синтагматичні і функційні параметри ад'єктивів як засобів вторинної предикації в неелементарній (ускладненій) реченнєвій структурі, тип семантико-синтаксичних відношень між цими вторинними синтаксемами й базовими суб'єктом і предикатом.

За своїми семантико-граматичними характеристиками ад'єктивні форми репрезентують один з основних класів граматичної структури української мови, утім, їх лінгвальний статус дотепер залишається дискусійним. У концепції, вперше у вітчизняному мовознавстві обґрунтованій І. Вихованцем, визначено прикметник як самостійну, але периферійну частину мови, що за особливістю синтаксичного функціонування охоплює, по-перше, *власне-прикметники* (посідають типову формально-синтаксичну позицію узгодженого в роді, числі й відмінку означального приіменникового поширювача, чітко виражають атрибутивну семантику); по-друге, *транспоновані в інші частини мови прикметники* (серед них і дієприкметники), які функціують у всіх інших формально-синтаксичних позиціях, передовсім притаманних дієслову (як іменної частини складеного присудка, частини подвійного присудка, напівпредикативного компонента) або іменнику за умови субстантивації (Вихованець, 1988: 14–19).

Ведучи мову про відокремлення, дослідники сходяться на думці, що це багатоаспектне синтаксичне і значеннєво-стилістичне явище, яке не набуло однозначного витлумачення серед мовознавців. Традиційно категорію відокремлення визначають з огляду на: 1) граматичні властивості певних частин мови структурувати напівпредикативний відокремлений сегмент; 2) відсутність граматичного зв'язку з основним складом речення; 3) ступінь поширення відокремленого звороту; 4) позиції у структурі простого речення; 5) „сусідство“ інших відокремлених конструкцій; 6) постановку розділових знаків для виокремлення на письмі певних квантів інформації, на яких фіксують увагу адресата; 7) інтонацію, порядок слів, мелодику, паузу, ритм тощо.

У функційно-стилістичному аспекті відокремлення розглядають як виразне стилістичне явище вербальної комунікації, що є засобом акту-

алізації комунікативно значущої інформації, мовної економії, посилення експресивності та виразності висловлення (Бацевич, 2004; Єрмоленко, 1982).

За нашими спостереженнями, відокремленому ад'єктивному компоненту притаманні ознаки, що унаочнюють специфіку синтаксичної позиції в реченні та синтаксичного значення відокремленого компонента, здатного:

1) поєднуватися із загальними чи власними назвами, конкретними й абстрактними номінаціями, особовими займенниками: *Повиті запотілою поволокою, виноградні пальчики тяглися до дерев'яної таці* (В. Даниленко); *Зачинивши двері, Недокус, спітнілий і розгублений, сів на своє звичне місце* (Ю. Збанацький);

2) узгоджуватися із субстантивним членом незалежно від ступеня його поширення та синтаксичної позиції в реченні: *У широкому коридорі, заповненому дітьми, настала мертва тиша* (Ю. Збанацький); *Уявив собі її, заплакану, пригнічену, убиту горем* (В. Ґабор);

3) посідати постпозицію та препозицію щодо означуваного слова: *Отут стояла хата наша, збудована ще дідусем Павлом* (Н. Царук); *Чорна слизка і липуча, кров зацебенить із надрізаних ран* (М. Лазарук);

4) маркувати предикатно-атрибутивні семантико-синтаксичні відношення (у препозиції – часто з обставинними відтінками): *Я пелюстки зривала, бліді, потайні* (Н. Царук) // *Я пелюстки зривала, які були бліді, які були потайні; Невисокий, збитий туго, мов мішок з пшеницею, коротконогий і короткорукий, він був на подив меткий і енергійний* (Ю. Збанацький) // *Незважаючи на те, що [чоловік] був невисокий, збитий туго, мов мішок з пшеницею, коротконогий і короткорукий, він був на подив меткий і енергійний* – допустовий відтінок значення;

5) бути однослівним або поширюватися залежними компонентами (відокремлений зворот), або ускладнюватися порівняльними конструкціями, утворювати сурядні ряди тощо: *...А одну пелюсточку я не зірвала, залишила одну – самотню і вперту* (Н. Царук); *Це – підворіття, як епоха, забетонована у страх, для неї вмерла вже Голгофа й вінець на світлих головах* (М. Лазарук).

За семантико-синтаксичного підходу відокремлені конструкції витлумачують з погляду семантичної поліпропозитивності ускладненого речення (Городенська, 2005). Доведено, що прикметники, приіменникові дієприкметники, дієприслівники та іменники здатні бути потенційними вторинними предикативними синтаксемами (Межов, 2012) та нарощувати глибину речення, створюючи перспективу його розгортання, а також зба-

гачувати речення додатковим логіко-синтаксичним значенням причини, мети, умови, допусту, часу дії, наповнювати просте ускладнене речення певним стилістичним (функційним) забарвленням. Наприклад: *Нащо стежки, заплутані й нерівні?* (В. Васкан) // *Нащо стежки, якщо вони заплутані й нерівні?*; *Сюди зібралися і крамарі, сподіваючись корисно розпродати свої товари* (З. Тулуб) // *Сюди зібралися і крамарі, бо сподівалися корисно розпродати свої товари* // *Сюди зібралися і крамарі, щоб корисно розпродати свої товари*; *Магда, тоді ще зовсім юна, хотіла переметнутися в село на Подністров'ї* (В. Китайгородська) // *Коли Магда була ще зовсім юною, хотіла переметнутися в село на Подністров'ї* тощо.

У плані змісту відокремлення – спосіб трансформації розгорнутої пропозиції в напівзгорнуту, що виражає додаткове повідомлення, доповнює предикацію у фразі, репрезентує вторинну предикацію. У плані вираження відокремленню притаманне порушення „зв'язного“ синтаксису, яке передусім виявляє інтонація (паузи, зміна тону й темпу).

Отже, слова чи слововформи в українській мові мають потенційну здатність трансформуватися в предикативний член, а службові частини мови, допоміжні слова (займенники з акцентувальною функцією чи модальні слова), інтонація, відокремлення, порядок слів тощо увиразнюють семантику потенційних предикатів щодо основних або вторинних суб'єктних синтаксем (Загнітко, 2006), спільно виформовуючи згорнуту пропозицію. Зокрема, прикметники й віддієслівні деривати (дієприслівники, дієприкметники), будучи наслідком позиційних переміщень предикатів дії в межах речення, частково нейтралізують вихідну семантику дії і спричиняють значеннєві нашарування інших частин мови. Це дає нам підстави для дослідження відокремлених компонентів, які створюють потенційну предикативну ситуацію, не як процесу виокремлення другорядних членів у відокремлення, а як уведення певного компонента до базового речення, у якому він виконує іншу функцію, ніж традиційні другорядні члени. Уважаємо, що відокремлення – це не ізоляція, не відмежування від ядерної структури, а спосіб установаження специфічного (напівпредикативного) зв'язку з нею. Актуалізаційну функцію відокремленої конструкції можна розкрити лише за умови розгляду змістових і структурних (внутрішньосинтаксичних і зовнішньосинтаксичних) зв'язків між компонентами простого ускладненого речення.

Залежно від ономасіологічних параметрів ад'єктивів та умов їх функціонування виокремлено *напівпредикативність* як: 1) визначальну характеристику комунікативно окресленого різновиду ускладненого простого із відокремленими конструкціями; 2) синтаксичне значення,

що частково збігається з предикативним, але не утворює самостійної синтаксичної одиниці; 3) засіб актуалізації комунікативно важливої інформації, додаткових повідомлень відповідно до інтенцій мовця.

У семантико-синтаксичній організації ускладненого простого речення ад'єктиви зазвичай виконують роль вторинних предикатних синтаксем – мінімальних функційних синтаксичних одиниць, репрезентантів синтаксем невалентного характеру, утворених унаслідок різноманітних перетворень вихідних семантично елементарних речень для вираження імпліцитних предикатно-атрибутивних і предикатно-адвербіальних семантико-синтаксичних відношень, із первинною для нейтралізованих лексично тотожних предикатів семантикою дії, процесу, стану або якості (Тесліцька, 2019).

Методологічним підґрунтям статті є концепція ускладненого простого речення, що його витлумачено як неелементарну синтаксичну одиницю, у структурі якої можна виокремити основне (немодифіковане) елементарне речення і вторинний член речення, витворений із вихідного елементарного речення (Вихованець, 1992).

Специфікою теми зумовлений комплексний підхід до застосування **методів дослідження**, серед яких: метод *лінгвістичного опису* – для аналізу та систематизації ускладнених простих речень із *прийомами внутрішнього та зовнішнього моделювання*, що дало змогу системно проаналізувати граматичну структуру й семантичну типологію НАК та означуваних компонентів в основній частині речення, *методики лінгвістичного спостереження, класифікації і систематизації* – для поділу мовних явищ на окремі групи на основі диференційних ознак; *структурний* метод, представлений *методиками трансформаційного й дисатрибутивного аналізів* – для встановлення типології моделей, що демонструють синтагматичні можливості ад'єктива в ускладнених простого речення, а також *аналізом безпосередніх складників* – для виокремлення спільного між складним і ускладненим простим реченням, словосполученням і НАК через подібність і відмінність у виборі їхніх трансформацій; метод *субституції* (функційної заміни) – для фіксації формально-семантичних співвідношень мінімальних семантико-синтаксичних одиниць та інших засобів номінації того самого референта, виявлення змін у їхніх синтаксичних позиціях у реченні. Висвітлення особливостей структури, семантики і функцій простого речення із НАК досягнуто за допомогою методик *формально-синтаксичного, семантичного, контекстуально-ситуативного, інтерпретативного аналізів*.

З огляду на семантичну вагомість НАК у структурі простого речення виокремлено такі їх типи: 1) характеристики важливих ознак

предмета, на які автор звертає увагу іншого комуніканта: *Він [фокстрот] належить у нас до танців, заплямованих тавром розпусти* (В. Підмогильний); 2) нейтральної функції, якщо НАК визначає предмет, називаючи його сталу ознаку: *Город Глібів, заснований зовсім недавно князем Глібом, перестав існувати* (В. Малик); 3) додаткового повідомлення про час, причину, умову, мету, наслідок основної дії: *Татарські гурти, тепер збиті з пантелику, кинулися геть* (М. Івасюк).

У семантико-синтаксичній організації ускладненого простого речення ад'єктиви зазвичай виражають атрибутивно-предикатні ознаки опорного субстантивного компонента, виконуючи репрезентативну функцію, маркують додаткову ситуацію та згорнуту пропозицію, як-от: *Зрозпачена, безсила, змучена, Євпраксія плакала впродовж багатьох днів* (П. Загребельний) // *Євпраксія, яка була зрозпачена, безсила, змучена, плакала...* До того ж відокремлені ад'єктивні компоненти в умовах конкретних мовленнєвих реалізацій є морфолого-синтаксичними засобами вираження адвербіальної семантики: **причини, допусту, часу, мети, умови**, напр., причинове значення: *І живий жаль брав слухати її, змучену, переболілу найбільшими болями – материнською любов'ю* (М. Стельмах) // *І живий жаль брав слухати її + (БО) вона була змучена, переболіла найбільшими болями – материнською любов'ю*.

Кореляцію предиката базового речення (P_1) та вторинного ад'єктивного компонента (P_2) визначено через категорії відносної темпоральності й відносної модальності, тоді як категорію часткової персональності проаналізовано з огляду на кореляцію НАК із суб'єктом базового речення (S_1).

Відносна темпоральність співвідносить тривалість дії щодо іншої межі відліку. Темпоральність НАК визначено завдяки часовим параметрам і лексичному значенню Vf-присудків, значенню активного та пасивного станів (для віддієслівних прикметників), а також контекстного оточення, зокрема вживання спеціальних лексем – темпоративів. Категорія відносної темпоральності в НАК уможливує виформування значення **одночасності** (*Дідо Рогволод сидів на покуті за столом, увесь білий і врочистий* (І. Білик)) чи **різних часових планів**: 1) передування, коли відокремлений компонент виражає закінчену дію з додатковою семантикою результативності (*А я вже стою перед іконою в старім бушлаті, у черевиках, підшитих тоненькою байкою* (В. Китайгородська)); 2) наступності – за наявності темпоративів на зразок *ще, пізніше, за рік* та використання Vf-присудків у формі минулого часу (*Половина саду ще зеленіла молодим листом, згодом осипаним сажею* (М. Стельмах)).

Оскільки **об'єктивна модальність** є встановлюваним мовцем стосунком змісту висловлення до дійсності, визначаємо відносну модальність

НАК унаслідок кореляції з модальним планом основного складу речення: 1) реальність базової частини та реальність НАК, напр.: *Навчений гірким досвідом, Степан на дві години раніше з'явився на іспит* (В. Підмогильний) // *Степан на дві години раніше з'явився на іспит + Степан був навчений гірким досвідом*; 2) ірреальність простого речення та ірреальність НАК, напр.: *Земля б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу, зібрану за трудний тиждень жнив* (М. Стельмах) // *Земля б почала жадібно вибирати з тіла всю вагу + Вага була б зібрана за трудний тиждень жнив*; 3) потенційність ПР та потенційність НАК, напр.: *Його [Селіма] ж віддам за ціну, втричі вищу* (Р. Іваничук) // *Його ж віддам за ціну + Ціна буде втричі вищою*; 4) незбіги модальних планів на зразок потенційність ↔ реальність, напр.: *Навряд чи, упаковані за останнім словом екобезпеки, контейнери додадуть рентгенів у пересичену радіонуклідами землю Чорнобиля* (Г. Тарасюк) // *Навряд чи контейнери додадуть рентгенів у землю + Контейнери є упаковані за останнім словом екобезпеки*; 5) невідповідність „ірреальність ↔ реальність“ у реченнях із предикатом-імперативом, напр.: *Спитай старих циганок, покритих сивиною* (Л. Костенко) // *Ти маєш спитати старих циганок + Старі циганки (є) покриті сивиною*. Закцентовано, що маркером суб'єктивної модальності та вираження оцінки мовця є використання в НАК вставних (*Хтось голосно лаяв по-готському й Христа, й Одіна, й усіх на світі кумирів і натужно зойкував, певно, поранений* (І. Білик)) і вставлених конструкцій (*Біла хустина вигулькує на стежці, обсаджений мальвами (до її хати й досі нема дороги, тільки стежка в спориші та у мальвах)* (В. Яворівський)), порівняльних зворотів (*По землі туманець послався, сивий і негустий, як Чумацький Шлях угорі* (Г. Тютюнник)), авторизованих конструкцій із частками (*Та ось Багрічиха прийшла сама, похнюплена і ніби аж почорніла від втоми і журби* (М. Івасюк)).

З огляду на категорію часткової персональності в реченнях із НАК спостережено наявність одного чи більше суб'єктів (носіїв ознаки). Визначальною прикметою цих синтаксичних конструкцій є збіги / незбіги суб'єктів основної та згорнутої пропозицій, тобто **моносуб'єктність** (*Імператор не слав туди послів, злий на князя Всеволода* (П. Загребельний) // *Імператор не слав туди послів + Імператор був злий...*) чи **полісуб'єктність** неелементарного простого речення (*Після вечери посадила Явдоха Павла на покуті, вимитого і сонливого* (Гр. Тютюнник) // *Явдоха посадила Павла на покуті + Павло був вимитий...*). Засобами вираження суб'єктної синтаксеми в таких конструкціях є іменники на позначення конкретних чи абстрактних понять, збірні і речовинні субстантиви.

Традиційно, ведучи мову про синтаксеми, зумовлені валентністю предиката, дослідники поділяють їх на лівобічні та правобічні. При цьо-

му лівобічний аргумент витлумачують як суб'єкт, тобто той конституент предикативних відношень, який є субстанцією, джерелом якоїсь із виокремлених предикативних ознак, її носієм. О. Межов із суб'єктом пов'язує виконавця дії, носія стану, сприйняття, відношення або ознаки: „суб'єкт – це той (те), від кого (чого) спрямована дія, стан, сприймання, відношення (у широкому розумінні – володіння) або ознака“ [184, с. 125]. При цьому суб'єкт є не тільки активною субстанцією, що функціонує в реченнях із предикатами дії, а й пасивною – у реченнях з іншими типами предикатів, зокрема, при предикатах, виражених ад'єктивом.

До правобічних синтаксем дослідники зараховують ті елементи семантико-синтаксичних відношень, що постають як залежні від предиката субстанції, на які спрямовано дію (об'єкт, адресат), за участю яких відбувається дія (інструменталь) або яких стосується предикатна ознака (локатив) [40, с. 139].

У напівпредикативних ад'єктивних конструкціях вторинний предикат має широкі сполучувальні можливості й потенційно передбачає приєднання п'яти синтаксем субстанційного типу: суб'єктної, об'єктної, інструментальної, адресатної, локативної (Кутня, 2009: 14). Крім того, напівпредикативні конструкції можуть ускладнювати вторинними предикатно-адвербіальними синтаксемами (часу, причини, умови, допусту, способу дії), тобто валентно не прогнозованими компонентами.

Українському ад'єктиву як вторинному предикату (P_2) притаманна здатність реалізовувати в НАК правобічну та лівобічну валентності в дво-, три-, чотири- та п'ятикомпонентних синтаксичних утвореннях.

Двокомпонентні НАК представлено п'ятьма моделями з валентно зумовленою синтаксемою та сімома моделями із синтаксемою, не прогнозованою валентністю P_2 .

Суб'єкт вторинної предикації (S_2) в моделі $S_2 - P_2$ функціонує при вторинному предикаті із семантикою дії, процесу чи, рідше, стану та виражений здебільшого відмінковими і прийменниково-відмінковими формами субстантивів (далі – N_n). Типовим морфологічним засобом репрезентації суб'єктної семантики є N_5 (*зупинений вигуком, переобтяжений інформацією, стомлений ніччю*), проте можливі варіантні форми N_3 (*усім знаний*), *для / від + N₂* (*типовий для роду, залишений від мам*).

Найпродуктивнішими є НАК, що спеціалізуються на вираженні **об'єктних відношень** (модель $P_2 - O$). Вторинні предикати в таких побудовах охоплюють низку семантичних варіантів: акціональний, процесуальний, стативний, квалітативної та квантитативної ознаки, напр.: *привчений до мислення, жадаючий зцілення, заспокоєний в потребах, готовий до посмішок, більший від голови*. Специфічною рисою ад'єктив-

ного P_2 є те, що він не має здатності приєднувати форми N_4 без прийменника зі значенням прямого об'єкта, проте регулярними засобами його репрезентації є відмінкові форми N_2 (*спраглий дива*), N_3 (*мені прихильний*), N_5 (*одержимий ідеєю*); прийменниково-відмінкові форми *до* / *з* / *у* + N_2 (*звиклий до простоти, єдиний з усіх, позичений у сусіди*), *на* / *в* / *за* + N_4 (*схожий на угодника, закоханий в Севіллю, дорогоцінніший за скарби*). У функції непрямого об'єкта вжито форми *для* / *з* / *від* / *серед* + N_2 (*страшніший для нього, задоволений з тепла, звільнений від роботи, відомий серед містян*), *з* + N_5 (*зв'язаний з боротьбою*), *на* + N_6 (*помішаний на польських штучках*).

Модель $P_2 - A$ репрезентує сполучення опорного компонента із семантикою давання, дарування, отримання інформації, призначення, власне-якості з адресатною синтаксею. Засоби вираження адресатної синтаксеми – відмінкова форма N_3 (*призначений Михайлові*) та прийменниково-відмінкові *для* / *до* + N_2 (*відібраний для султана, писаний до друга*).

Інструментальну синтаксему зафіксовано в НАК, що відповідають вихідній моделі $P_2 - Ins$, у якій валентно прогнозовану позицію при акціональних предикатах посідають субстантиви із семантикою знаряддя та засобу дії, напр.: N_5 (*пересічений остям, підсилений мікрофоном*) і прийменниково-відмінкові форми *в* / *на* + N_4 (*закований в кайдани, прикований на ланцюг*).

Центральну позицію в моделі $P_2 - Loc$ заповнюють вторинні предикати із загальною семантикою перебування, розміщення, знаходження, руху та переміщення у просторі, спрямованості, визначення місцезнаходження кого-, чого-небудь, здобуття, зорового й слухового сприйняття, створення об'єктів. У їхній валентній рамці перебувають локативні синтаксеми, зазвичай виражені: *до* / *з* / *навколо* / *біля* / *серед* / *з-над* / *проти* + N_2 (*приладнаний до обшивок, з України завезений, виставлений навколо села, повний біля пліч, чужий серед квітів, випорснутий з-над оград, звернений проти місяця*); *в* / *на* / *крізь* / *через* + N_4 (*занурений в глибінь, закинений на плечі, проведений крізь геліоніт, перекинутий через рамено*); *під* / *над* / *перед* / *за* + N_5 (*застебнутий під підборіддям, розкиданий над обрієм, розстелений перед домом, схований за переліском*); *в* / *на* / *по* / *при* + N_6 (*захований в житі, новозбудований на околиці, розкиданий по берегах, розстелений при каналі*).

До складу НАК можуть входити також не зумовлені валентністю вторинного предиката одиничні компоненти з адвербіальною семантикою.

Вторинні предикати в моделі $P_2 - Temp$ виражають значення конкретної фізичної дії, фізіологічного, розумового чи емоційного процесів,

а репрезентантами темпоральних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми: *за часів / з...до + N₂* (збудований за часів навали, щасливий з колиски й до домовини); *в / на + N₄* (збитий в хвилину, готовий на зиму); *в / по + N₆* (четвертий в травні, гнучкий по молодості) та прислівники (**Adv**): *сьогодні коронований, раніше не підозрюваний*.

Сполучення вторинного предиката з причиновою синтаксемою реалізується в моделі **P₂ – Caus** із семантикою зумовленості, наслідку або підстави дії чи стану. Варіантами вираження каузального компонента є форми *від / після + N₂* (роздобрили від знань, теплий після постелі); *через / за + N₄* (покараний за провину, страшний через сльози).

НАК із цільовими синтаксемами (модель **P₂ – Fin. res**) охоплюють вторинні предикати конкретної фізичної дії, цілеспрямованого руху, бажаності, призначення та адвербіальні компоненти, виражені прийменниково-відмінковими формами: *для / заради / до + N₂* (виставлений для принади, залишений заради сина, убраний до весіль); *на / про + N₄* (призначений на роботу, схований про запас) та інфінітивом (покликаний служити).

У моделі **P₂ – Conces** значення допустовості маркують сполучники *хоч, дарма що* і частки *бодай, навіть* (дарма що незрозумілий, бодай навіть і золотий); прийменниково-відмінкові форми: *попри + N₄* (нездібний попри бажання) і *всупереч + N₆* (опублікований всупереч перешкодам), а вторинні предикати передають процесуальну чи якісну семантику.

Значення умови (модель **P₂ – Condis**) при ад'єктивах на позначення кольору предмета виражають прийменниково-відмінкові форми *проти + N₂*, *при + N₃* (чорний проти сонця, зелений при місяці).

Адвербіальні синтаксеми з характеризувальним значенням при вторинних предикатах конкретної фізичної дії чи процесу в моделі **P₂ – Ch** означають спосіб вияву дії. Структури із семантикою характеристизації репрезентують форми *N₅* (зароблений потом); *без / під + N₂* (зниклий без сліду, стрижений під Іва Монтана); *в / на + N₄* (вишикуваний в ряди, пошитий на зразок); **Adv** (гордо піднесений).

Порівняльно-асоціативні синтаксеми в моделі **P₂ – Comp**, центральну позицію в яких посідають вторинні предикати якості, зреалізовано через сполучники *як, мов, ніж*, напр.: *граційний, як лебідь; гострий, мов дзвіночок; старіший, ніж світ*.

Трикомпонентні моделі НАК охоплюють такі конструкції: двосубстанційні, двоадвербіальні, комбіновані – з поєднанням субстанційної та адвербіальної синтаксем.

Опорними компонентами моделі **S₂ – P₂ – O₂** є ад'єктиви зі значенням дії – конкретної фізичної та локативної, дарування, а також фізі-

ологічного процесу. Суб'єктна синтаксема виражена N_5 , тоді як об'єктна має ширший спектр репрезентантів: *до / у / з / од + N_2 (бентежністю вивищений до неба, заслужений мною у дами, забраний з голови залізом, відгороджений од Сейму муром); на / в + N_4 (розстелений Іваном на ковдру, підштурхуваний в плечі тривогами); над / за + N_5 (світанням піднесений над світом, виплаканий Розандою за Тимошем); на + N_6 (виплетений птицею на колесі).*

Ядро конструкцій (модель $P_2 - O_1 - O_2$) із двома об'єктними компонентами виформовують вторинні предикати із семантикою якості-відношення та здобуття; засобами вираження об'єктних синтаксем є прийменниково-відмінкові форми *для / з-поміж / у + N_2 ; на / за + N_4 ; з + N_5* , напр.: *солодший для дітей за співи, для матері схожий на Івана, з-поміж братів найбільш ознайомлений з мовою, куплений за дукати у Матеша.*

Вторинні предикати в моделі $S_2 - P_2 - A$ передають семантику дарування, придбання, передавання, мовлення. Суб'єктна синтаксема регулярно виражена N_5 , тоді як варіантами адресатної синтаксеми є відмінкова (N_3) та прийменниково-відмінкові форми *для / до + N_2 (полишений мені бабунею, відлічений їй долею, створений Господом для нього, вимовлені батьком до мене).*

Ад'єктиви із семантикою конкретної фізичної дії виформовують дві моделі ($S_2 - P_2 - Ins$ та $S_2 - P_2 - Loc$) із валентно прогнозованими синтаксемами: суб'єктною (N_5), інструментальною (*по + N_6*) або локативною (*з / до + N_2 ; у + N_4 ; на / по + N_6 , Adv*), напр.: *організований мною по телебаченню, привезений чоловіком з Америки, вірою принесений до кринички, загнаний господарями в халабуду, кимось загублений на дорозі, розсипаний бандитами по долівці, підпертий зусібч подушками.*

НАК із двома валентно зумовленими субстанційними компонентами в моделях $P_2 + Loc - Loc$ та $P_2 + Inst + Loc$ утворюють вторинні предикати з акціональною семантикою. При цьому інструментальна синтаксема виражена лише N_5 , тоді як локативні синтаксеми уможливають ширший репертуар виражальних засобів: *до / біля + N_2 (припасований до тички на човні); в / попід + N_4 (забитими в голову молотом, підв'язаний попід вінця мотузком); на / в + N_6 (замаскованого на рову біля липи); між + N_5 (прихований між купами у холодку).*

Із-поміж конструкцій із двома залежними адвербіальними складниками в моделях $P_2 + Temp + Caus$, $P_2 + Temp + Ch$, $P_2 + Temp + Fin$. *res* домінують поєднання темпоральної синтаксеми (*у / за + N_4 ; Adv*) із каузальною (*од / від + N_2 ; в + N_6*), цільовою (*для + N_4*) та характеризувальною (*на + N_4 ; Adv*). Опорні компоненти в цих структурах – ад'єктиви на позначення конкретної фізичної дії, інтелектуального процесу,

емоційного стану, якісної характеристики, напр.: *раз у рік викошуваний для корму, завжди гордо піднесений, застебнутий у спеку на всі гудзики, негайно перекладений на мову, знуджений за день в самотині, завжди білий і теплий од борошна.*

Модель **P₂ + Fin. res + Fin. res** утворює ад'єктив із процесуальною семантикою, приєднуючи цільові (**Adv**) синтаксеми: *зозла виставлений напоказ.*

Вторинний предикат зі значенням називання виформовує модель **P₂ + Ch + Caus** із каузальним (*за* + **N₄**) та характеризувальним (**Adv**) компонентами: *званий так за колір.*

Трикомпонентні комбіновані моделі НАК утворено внаслідок поєднання субстанційної синтаксеми з валентно не прогнозованою адвербіальною.

Окрім ад'єктивів із семантикою конкретної фізичної дії (виокремлення, охоплення, отримання, мовлення, прикрашання), психологічного процесу, якісної характеристики в моделях **S₂ – P₂ – Temp**, **P₂ + O + Temp**, **P₂ + A + Temp**, **P₂ + Ins + Temp**, **P₂ + Loc + Temp** регулярними є темпоральні синтаксеми, виражені прийменниково-відмінковими формами іменників (*від... до* + **N₂**; *у* + **N₄**; *перед* + **N₅**) та прислівниками. Субстанційні компоненти мають такі морфологічні форми вираження: суб'єктні – **N₅**, об'єктні – *від / для / заради* + **N₂**, *з* + **N₅**, адресатні – **N₃**, інструментальні – **N₅**, *із* + **N₅**, локативні – *у / на* + **N₆**. Напр.: *вишитий у війну бабцею, від тебе відмежований навіки, поданий Мертенсові в цей мент, вистрілені колись із гармат, посаджений перед війною на погорілиці.*

Моделі **S₂ – P₂ + Fin. res**, **P₂ + O + Fin. res**, **P₂ + A + Fin. res**, **P₂ + Ins + Fin. res**, **P₂ + Loc + Fin. res** синтаксично організовують вторинні предикати зі значенням конкретної фізичної дії, переміщення, дарування, прикрашання, інтелектуального процесу. Приад'єктивну позицію заповнюють валентно не прогнозовані цільові синтаксеми (*для / під* + **N₂**, *на* + **N₄**, **Adv**) та зумовлені валентністю суб'єкта (**N₅**), об'єкта (*на / у* + **N₂**), адресатна (**N₃**), інструментальна (**N₅**) чи локативна (*у* + **N₃**, **Adv**) синтаксеми, напр.: *Бертольдом вигаданий на розминання, у господині на обід позичений, даний Євпраксії для супроводу, прикрашений для okazії квітами, гнаний геть без мети.*

Валентний потенціал вторинних предикатів зі значенням конкретної фізичної дії, переміщення, буття, емоційно-психологічного стану, якості-відношення вможливує функціонування моделей **S₂ – P₂ – Ch**, **P₂ + O + Ch**, **P₂ + A + Ch**, **P₂ + Ins + Ch**, **P₂ + Loc + Ch**, у яких ад'єктив зумовлює наявність суб'єктної (**N₅**), об'єктної (*у* + **N₆**), адресатної (*для* + **N₂**), інструментальної (**N₅**), локативної (*з / до* + **N₂**, *на* + **N₄**) син-

таксем та валентно не прогнозованої адвербіальної синтаксеми з характеризувальним значенням (N_5 , *по / до + N₂, Adv*). Напр.: *самочинно виторений уявою, цілком затоплений в Шопені, спеціально збираний для Елізи, зв'язаний по кількадесят воловодами, обернений лицем до землі*.

Нерегулярною є модель $P_2 + A + \text{Caus}$, що передбачає приєднання до вторинного предиката із семантикою конкретної фізичної дії адресатної (N_3) та каузальної (*за + N₄*) синтаксем: *настачене собі за прогріх*.

Чотирикомпонентні моделі НАК із трьома залежними складниками репрезентують поєднання ад'єктива з двома субстанційними синтаксемами й однією адвербіальною або двох адвербіальних синтаксем й однієї субстанційної.

У моделях $S_2 + P_2 + O + \text{Temp}$, $S_2 + P_2 + A + \text{Temp}$, $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Temp}$ при вторинних акціональних предикатах обов'язковим елементом є суб'єктна синтаксема (N_5), а інші позиції у валентній рамці P_2 здатні заповнювати об'єктна (*при + N₂*), адресатна (*до + N₂*), локативна (*посеред / по той бік + N₂, у + N₆*). Адвербіальна синтаксема (*під час + N₂, Adv*) виражає темпоральну семантику. Напр.: *водночас незалежні один від іншого, писаний до Ольги раніше сестрою, видобутий учнями по той бік Бугу під час розкопок*.

Модель $P_2 + O_1 + O_2 + \text{Temp}$ структурована вторинним предикатом якісної характеристики та зумовлює наявність двох об'єктних синтаксем (N_5 , *на + N₂*) і темпоральної (*Adv*), напр.: *вже схожий чимось на парубка*.

Предикати з локативною семантикою в моделі $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Fin. res}$ демонструють поєднання суб'єктної (N_5), локативної (*у + N₄*) та цільової (*для + N₂*) синтаксем, напр.: *посланий султаном у Молдавію для зміцнення*.

У моделі $S_2 + P_2 + \text{Loc} + \text{Caus}$ вторинний предикат має значення виготовлення та „відкриває місця“ суб'єктній (*у + N₂*) та локативній (*за + N₅*) синтаксемам; адвербіальний складник моделі (*на + N₄*) репрезентує каузативну семантику, напр.: *пошитий за Дністром на замовлення у грека*.

Ад'єктиви із семантикою дарування в моделі $S_2 + P_2 + A + \text{Caus}$ уможливають комбінацію суб'єктної (N_5), адресатної (N_3) та причинової (*за + N₄*) синтаксем, напр.: *подарований прабабусі Платоном за побілений палац*.

Вторинні предикати з акціональною семантикою виформовують моделі $P_2 + O + \text{Loc} + \text{Caus}$, $P_2 + \text{Ins} + \text{Loc} + \text{Caus}$, $P_2 + \text{Ins} + \text{Loc} + \text{Ch}$, $P_2 + \text{Loc} + O + \text{Ablat}$, у кожній із яких функціює локативна синтаксема (N_5 , *на / у + N₄, повід + N₅, Adv*); варіантами другого субстанційного компонента є об'єктна (*на + N₆*) чи інструментальна (N_5) синтаксеми. Адвербіальні компоненти виражають значення причини (*про + N₄, згідно з + N₅*), характеристики (*Adv*) або заміщення (*замість + N₂*), напр.: *покла-*

дений згідно з ритуалом на соломі на підлогу, усипаний попід парканами жужелицею про негоду, смертельно поранений кулею у груди, прикритий зверху замість пілки листком.

Група НАК, до складу яких входять два адвербіальні компоненти й валентно зумовлена суб'єктна синтаксема ($N_5, v + N_2$), охоплює три моделі – $S_2 + P_2 + Caus + Ch$, $S_2 + P_2 + Temp + Ch$, $S_2 + P_2 + Ch + Fin. res$, напр.: *прозваний в нас без достатніх підстав Страховищем, розділений колись творцем на дві половинки, завбачливо принесений сестричкою на обід*. В інших моделях ($P_2 + O + Temp + Ch$, $P_2 + Loc + Temp + Ch$, $P_2 + Ins + Ch_1 + Ch_2$), окрім двох адвербіальних складників, наявна правобічна прогнозована синтаксема: або об'єктна (*супроти* + N_2), або інструментальна (N_5), або локативна (*Adv*). Щодо вторинних адвербіальних синтаксем, то вони вможливають бінарні комбінації із таких значень: темпорального (*Adv*), причинового (*без* + N_2), цільового (*на* + N_4) й характеризувального (N_5 , *на* + N_4 , *Adv*), напр.: *гострий подеколи до нечемності супроти учеників, колись званий в Астурії Альонзом Нуаньсом, по-старосвітськи навхрест пов'язаний хустинами*.

У п'ятикомпонентних НАК зафіксовано моделі $S_2 + P_2 + Loc + Temp + Ch$ та $P_2 + Loc_1 + Loc_2 + Temp + Caus$, складниками яких є дві субстанційні синтаксеми – суб'єктна (N_5) й локативна (*з / із* + N_2 , *Adv*), а також дві адвербіальні: темпоральна (*Adv*) в поєднанні з каузальною (*Adv*) або характеризувальною (*Adv*), напр.: *вже зовсім витіснений з душі тривогами; тепер вигнаний за крاملу із Галича сюди*.

На підставі аналізу фактичного матеріалу можна зробити висновок, що кількісний склад НАК зумовлений валентним потенціалом вторинного предиката, а також інтенційними настановами мовця, який, прагнучи уточнити, доповнити інформаційний обсяг повідомлюваного, вдається до вживання семантично багатовимірних адвербіальних компонентів у їхній структурі.

Отже, з-поміж визначальних умов формування напівпредикативності в простих реченнях із ад'єктивними компонентами виокремлюємо: 1) ономасіологічні властивості ад'єктивів як ознакових слів із синтаксичною зумовленістю граматичних категорій роду, числа й відмінка; закріпленістю як за приіменниковою формально-синтаксичною позицією, так і за придієслівною, коли спостережено синтаксичний ступінь транспозиції прикметника в дієслово; здатністю відкривати найбільшу кількість валентних позицій порівняно з іншими синтаксично уподібненими до дієслів компонентами; 2) вторинну предикацію; 3) семантику базової субстанційної синтаксеми – автосемантичного або синсемантичного стрижневого слова здебільшого у функції суб'єкта чи об'єкта; 4) аналогічність

семантико-синтаксичних відношень, зокрема предикатно-атрибутивних і предикатно-адвербіальних у простому ускладненому реченні до відношень між предикативними одиницями складного речення в плані синтаксичної деривації та кореферентності; 5) синтаксичну позицію щодо опорного компонента в простому неелементарному реченні; 6) актуалізацію (відокремленість); 7) вільну комунікативну позицію простих синтагм у висловленні, тобто здатність входити до складу комплексної теми або реми (за парцеляції – самостійної реми); 8) функційний потенціал – нарощувати глибину речення, створюючи перспективу його інформаційного розгортання; збагачувати висловлення додатковим логіко-синтаксичним значенням каузованої або цілеспрямованої дії, допусту, часу тощо; наповнювати просте ускладнене (неелементарне) речення певним стилістичним забарвленням, експресивними відтінками.

Література

- Бацевич, Федір (2004). *Основи комунікативної лінгвістики*. Київ: Академія, 344 с.
- Богданов, Валентин (1977). *Семантико-синтаксическая организация предложения*. Ленинград : Изд-во Ленинград. ун-та, 206 с.
- Вихованець, Іван (2002). „Навколо проблем предикативності, предикації і предикатності“, in: *Українська мова*, № 1, с. 25–31.
- Вихованець, Іван (1992). *Нариси з функціонального синтаксису української мови*. Київ: Наук. думка, 224 с.
- Вихованець, Іван (1988). *Частини мови в семантико-граматичному аспекті*. Київ: Наук. думка, 256 с.
- Гак, Владимир (1998). „Высказывание и ситуация“, in: *Языковые преобразования*, с. 243–263.
- Городенська, Катерина (1991). *Деривація синтаксичних одиниць*. Київ: Наук. думка, 192 с.
- Городенська, Катерина (2005). „Функціонально-категорійна грамати́ка української мови“, in: *Інформаційні технології в освіті*, № 2, 92–97.
- Гуйванюк, Ніна (1999). *Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць*. Чернівці: Рута, 336 с.
- Єрмоленко, Світлана (1982). *Синтаксис і стилістична семантика*. Київ: Наук. думка, 210 с.
- Загнітко, Анатолій (2006). *Теорія сучасного синтаксису*. Донецьк: ДонНУ, 378 с.
- Золотова, Галина (2001). *Коммуникативные аспекты русского синтаксиса*. Москва: УРСС, 367 с.

- Кульбабська, Олена (2011). *Вторинна предикація у простому реченні*. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 672 с.
- Кутня, Галина (2009). „Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів“, in: *Вісник Львівського університету*. Серія „Філологічна“, вип. 46, ч. II, с. 9–16.
- Лутак, Тетяна (1986). „Вторинна предикація як засіб конденсації інформативного обсягу речення“, in: *Мовознавство*, № 4, с. 65–67.
- Межов, Олександр (2012). Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк: Волинський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 464 с.
- Тесліцька, Галина (2019). Семантика та синтагматика простих речень з напівпредикативними ад'єктивними компонентами в українській мові : автореф. дис... канд. філол. наук. Чернівці, 20 с.

**KULBABSKA O. &
TESLITSKA H.**

SEMANTICS AND SYNTAGMATIC RELATIONS OF SIMPLE SENTENCES WITH SEMIPREDICATIVE ADJECTIVAL COMPONENTS IN UKRAINIAN

The research focuses on the study of the phenomenon of syntactic complication of a simple sentence structure by semipredicative adjectival components with the inherent potential predicativeness. The scientific relevance of the investigation is predetermined by a general tendency of modern linguistic studies towards the problems of semantic syntax, and by the attempt to elaborate a semantic theory of a sentence with regard to the central place of syntax in grammar, asymmetry of a language sign, deep categories of sentence. Therefore, the analysis of simple sentences complicated by semipredicative adjectival components (SAC) is predefined foremost by their ability to distinguish priorities of a personality in his/her act of communication during which a speaker differentiates his/her propositions as dynamic or static, full-sentenced or shortened.

Semipredicativeness is defined as a syntactic category of a simple (monopredicative) complicated sentence, that has acquired formal features, namely, its structuring according to a certain grammatical pattern, where the participle, the verbal adverb, the adjective or the noun with an apositive function take a central position; its intonation of detachment; its syntactic autonomy and dismemberment. In this respect, SAC is interpreted as embodied through detachment mono- or multi-lexeme syntactic formations appearing as a result of shortening of a simple elementary sentence into a non-sentence proposition. A central position in it is occupied by a secondary attributive syn-

taxeme represented by an adjective, that is grammatically and semantically related to a basic part of a simple complicated sentence and it illustrates secondary predicative-attributive relations (sometimes bearing adverbial features).

Adjectival structures with axiological and structural poly-functionalism unite in their composition models of two-, three- and quarternary word-combinations with valency-determined and valency-not-predefined elements. The analysis of the composition of semipredicative adjectival constructions has shown models of joining valency-predefined / not-predefined syntaxemes to secondary predicates.

Key words: *simple complicated sentence, semipredicative adjectival component, semantic, syntagmatic, combinability possibilities of the adjective*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'272:37(497.6Brčko)

Jelena BOŽOVIĆ (Prag)

Univerzita Karlova, Filozofická fakulta

Ústav obecné lingvistiky

jelena.bozovic@ff.cuni.cz

Marija RUNIĆ (Banjaluka)

Univerzitet u Banjoj Luci

Filološki fakultet

marija.runic@flf.unibl.org

JEZIČKA POLITIKA U OBRAZOVNOM SISTEMU BRČKO DISTRIKTA: PRIMJER USPJEŠNE ILI NEUSPJEŠNE PRIČE?*

Brčko Distrikt je jedinstven u Bosni i Hercegovini (BiH) po tome što u svim zvaničnim jezičkim politikama dosljedno primjenjuje princip ravnopravnosti jezika i pisma konstitutivnih naroda BiH. U radu se preispituje uspješnost jezičke politike u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta kroz sveobuhvatno i duboko kontekstualizovano istraživanje zasnovano na kritičko-etnografskom pristupu. Iako je u izgradnji modela obrazovne jezičke politike dominantan bio pristup jeziku kao pravu (Ruiz, 1984), u praksi se uočava i pristup jeziku kao resursu, ali i pristup jeziku

* Ovaj rad izložen je na *Trećem bosanskohercegovačkom slavističkom kongresu* u Sarajevu, 17–19. septembra 2021. godine pod istim nazivom. Dijelovi rada su predstavljani i na *8. Susretu slovenske lingvistike* [VIII Incontro di Linguistica Slava] u Udinama, 10–12. septembra 2020. godine pod nazivom „Looking behind the scenes: language policy mechanisms in Brčko District’s educational setting“ [Pogled iza kulisa: mehanizmi jezičke politike u obrazovnom kontekstu Distrikta Brčko]. Zahvaljujemo se učesnicima oba skupa na korisnim komentarima i preporukama.

Rad se odnosi na istraživanje sprovedeno uz finansijsku podršku Agencije za grantove Karlovog univerziteta u okviru projekta br. 343121, pod naslovom „Jezičke politike u post-konfliktnoj Bosni i Hercegovini: međusobni uticaj zvaničnih i nezvaničnih politika“, koji se realizuje na Filozofskom fakultetu Karlovog univerziteta u Pragu i na dio istraživačkog projekta „It’s High Time: Linguistics in High Schools“ [Krajnje je vrijeme: lingvistika i srednje škole] podržanog od strane Odjeljenja za obrazovne i kulturne djelatnosti Vlade SAD-a u okviru programa razmjene Fulbright [Fulbright Visiting Scholar Program] za 2019/2020. godinu. Dio terenskog istraživanja koji je sproveden od marta do maja 2021. godine potpomognut je programom finansiranja *SVV* Filozofskog fakulteta Karlovog univerziteta, kroz projekat pod nazivom „Jezik kao sistemski i društveni fenomen“.

kao problemu (npr. u nastavnim sadržajima pod uticajem dominantnih ideologija o jeziku ili stavovima učenika).

Ključne riječi: *jezička politika, Brčko Distrikt, obrazovanje u BiH, jezik kao pravo, jezik kao resurs, jezik kao problem*

1. UVOD

Osim rasparčavanja cjelovitog obrazovnog sistema, (poslije)ratni period u Bosni i Hercegovini (BiH) donio je i disoluciju zajedničkog jezičkog standarda na tri službena jezika, ujedno i tri odvojena standardna varijeteta. To je čitavu podjelu školstva učinilo još složenijom jer je pored nastavnog sadržaja podijeljen i maternji jezik kao nastavni predmet, ali i kao jezik na kom se izvodi nastava. Bosanskohercegovačko školstvo je time uvedeno u okvire problematike dvojezičnog i višejezičnog obrazovanja, oblasti koja je do tog trenutka bila strana za sistem zasnovan na formalnoj jednojezičnosti.

Kao posljedica rastakanja obrazovnog sistema i nastave jezika javile su se i brojne diskriminatorne prakse. Takve su na primjer asimilacione obrazovne politike kroz jednonacionalne planove i programe u Republici Srpskoj i pojedinim kantonima u Federaciji BiH, negiranje naziva „bosanski jezik“ u Republici Srpskoj, te segregacioni obrazovni modeli prisutni na prostoru Federacije BiH (ACFC, 2017; OSCE, 2018; USAID, 2017¹; Magill, 2010; Stojkanović, 2015; Hodžić, 2018). Fenomen „dvije škole pod jednim krovom“, zamišljen kao prelazni model u procesu integracije škola neposredno nakon rata, prerastao je u simbol segregacije (Magill, 2010; Hromadžić, 2017). U ovim školama djeca bošnjačke i hrvatske nacionalnosti su, osim prema nastavnim planovima i programima, i fizički odvojena jedna od drugih, iako dijele istu zgradu. Ovakav vid segregacije je, međutim, još izraženiji u slučaju paralelnih, identičnih, fizički razdvojenih škola na istočnoj i zapadnoj strani istog grada (Hodžić, 2018: 184). S druge strane, prisutan je i potencijalno inkluzivni pristup kroz tzv. B(osanski)H(rvatski)S(rpski) model, koji se najčešće vezuje za Kanton Sarajevo. Ovaj model je zasnovan na formalnom poštovanju prava pripadnika triju naroda na sopstveni jezik, koje se prije svega artikuliše kroz pravo učenika na imenovanje nastavnog predmeta prema svom izboru. Međutim, ovaj model ipak ostavlja neriješenim pitanje u kojoj mjeri se kroz ovako koncipiran nastavni program istinski može ostvariti pravo na nastavu *na*, ali i *o* sopstvenom jeziku i književnosti (v. Hodžić, 2018, 2020).

¹ <Dostupno na <http://www.measurebih.com/uimages/Overview20of20Main20Challenges-20in20Primary20and20Secondary20Education20in20BiH.pdf>> [8. 4. 2022].

Uprkos sudskim presudama i osudama različitih aktera, uključujući i pritiske međunarodne zajednice u slučajevima asimilacije i segregacije^{2,3,4}, navedeni obrasci jezičkih politika u obrazovanju i dalje opstaju. Pitanje integracije kroz poštovanje jezičkog pluralizma ne postavlja se kao obrazovni prioritet.⁵ Stoga se integrisani model koji je uspostavljen u Brčko Distriktu ističe kao posebno vrijedan pažnje jer može pružiti uvid u potencijalni alternativni scenario i za ostatak države (ACFC, 2017; OSCE, 2018).

Cilj našeg rada je da analiziramo pitanje uspješnosti jezičke politike u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta i time osvijetlimo njegove pozitivne i negativne strane. Nakon osvrta na sâm obrazovni sistem Distrikta, daćemo prikaz sprovedenog istraživanja, kroz koji ćemo diskutovati o onim elementima jezičke politike koje smatramo posebno važnim za pitanje uspješnosti ili neuspješnosti ovakvog modela. Pojedine teme koje se kroz ovaj rad razmatraju značajne su i za druge slične obrazovne sisteme sa višenacionalnim sastavom koji se suočavaju sa sličnim pitanjima koja se tiču (bliskih) jezika.

2. MODEL JEZIČKE POLITIKE U OBRAZOVNOM SISTEMU BRČKO DISTRIKTA

Zvanična jezička politika Brčko Distrikta od samog početka važan je dio procesa integracije i stvaranja multietničkog društva, zasnovanog na principu jednakosti sva tri konstitutivna naroda. Na polju jezika taj princip prevodi se kao princip ravnopravnog statusa i upotrebe tri zvanična jezika i dva pisma, što ujedno čini Brčko Distrikt jedinom administrativnom jedinicom u okviru BiH koja u svom ustavnom aktu eksplicitno ističe ravnopravnost jezika i pisama naroda BiH.⁶

² Izvještaj Parlamentarne skupštine Savjeta Evrope iz 2018, <dostupno na https://pace.coe.int/en/files/24465?_cf_chl_jschl_tk__=u0PIIVwSfRiMmfEUK1cUwnl_5tvRNvWIMwq dNsuoKhM-1641501085-0-gaNycGzNCT0> [8. 4. 2022].

³ <Dostupno na Izvještaj visokog predstavnika za BiH iz 2021.: <http://www.ohr.int/60th-report-of-the-high-representative-for-implementation-of-the-peace-agreement-on-bosnia-and-herzegovina-to-the-secretary-general-of-the-united-nations/>> [8. 4. 2022].

⁴ Izvještaj Evropske komisije o napretku BiH za 2021. godinu, <dostupno na https://ec.europa.eu/neighbourhood-enlargement/bosnia-and-herzegovina-report-2021_en> [8. 4. 2022].

⁵ Očuvanje jezičkog pluralizma eksplicitno je i prepoznato kao okosnica u procesu integracije demokratskog multietničkog društva u Odluci o konstitutivnosti naroda iz 2000. godine: v. <https://www.ustavnisud.ba/hr/djelimicne-odluke-u-598> [8. 4. 2022].

⁶ Pitanje statusa i upotrebe jezika i pisma reguliše se Članom 6 Statuta Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine (2008) u dva stava, koji glase: (1) Srpski, bosanski i hrvatski jezik, te ćirilčno i latinično pismo u ravnopravnoj su upotrebi za sve službene svrhe. (2) Pojedinačne odluke Vlade Distrikta o pravima i obavezama građana izdaju se na jednom od jezika i pisama navedenih u stavu 1 člana 6, prema zahtjevu zainteresovane stranke. Statut je dostupan na

Ostvarivanje jednakopravnosti tri jezika i dva pisma imalo je poseban značaj u procesu izgradnje integrisanog modela obrazovanja. Taj proces započet je od samog uspostavljanja ove administrativne jedinice (1999), u kojoj su u tom trenutku postojala tri potpuno odvojena sistema obrazovanja. O integrisanom modelu sa stvarnim multietničkim razredima, barem u srednjim školama, počelo se govoriti tek od školske godine 2004/2005. (v. OSCE, 2007: 9). Obrazovna jezička politika utemeljena je u Zakonu o obrazovanju u osnovnim i srednjim školama Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine iz 2001. godine u kome se pitanje maternjeg jezika obrađuje u 2 člana, u dijelu koji se tiče Ciljeva osnovnog i srednjeg obrazovanja, Članu 3⁷ i Članu 13, kojim se potvrđuju principi ravnopravnosti tri jezika i dva pisma kao i pravo na izbor jezika, već ustanovljenih Statutom Distrikta. Za definisanje zvanične jezičke politike važni su takođe i Kodeks ponašanja nastavnika i Zajednički planovi i programi, kojima se definišu i usklađuju sadržaji iz nacionalne grupe nastavnih predmeta, i koji su prema Izvještaju OEBS-a iz 2007. godine bili usaglašeni u najvećem obimu u odnosu na ostatak Bosne i Hercegovine (str. 15). Prema navedenom kodeksu, koji nastavnici potpisuju prilikom sklapanja ugovora o radu, nastavnici su dužni da koriste sva tri jezika tokom izvođenja nastave, i to tako da mogu koristiti svoj maternji jezik ali moraju istovremeno objasniti razlike u rječniku sva tri jezika, te odgovoriti učenicima koristeći riječi učenikovog maternjeg jezika (str. 17). S obzirom na demografski sastav učeničke populacije u školama, učenici pohađaju nastavu maternjeg jezika zajedno tokom (jednog dijela) osnovnog obrazovanja, dok se u svim srednjim škola na teritoriji grada (ukupno 4) učenici razdvajaju tokom izvođenja nastave maternjeg jezika.⁸

Iako je zvanični model jezičke politike u obrazovnom sistemu uspostavljan postepeno, uz prevazilaženje otpora i izazova tokom same primjene, koji, kao što će se vidjeti u nastavku teksta, i dalje nisu u potpunosti prevazi-

<https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf>, [8. 4. 2022].

⁷ U stavu (2e) ovog zakona navodi se da učenici sticanjem osnovnog i srednjeg obrazovanja „razvijaju svijest o pripadnosti državi Bosni i Hercegovini, *vlastitom nacionalnom i kulturnom identitetu, jeziku i tradiciji*, istodobno upoznajući vrijednosti drugih, poštujući različitosti i njegujući međusobno razumijevanje, toleranciju i solidarnost među svim ljudima, narodima i zajednicama u BiH“ (kurziv naš). Zakon je dostupan na: <https://skupstinabd.ba/3-zakon/ba/Zakon%20o%20obrazovanju%20u%20osnovnim%20i%20srednjim%20s--kolama/06B20-20%20Zakon%20o%20obrazovanju%20u%20osnovnim%20i%20srednjim%20s--kolama%20u%20Br--ko%20distriktu%20BiH%20-%20prec--is--ceni%20tekst.pdf>, [8. 4. 2022].

⁸ Osnovne škole su uglavnom sačinjene od učenika iste nacionalne pripadnosti, dok su sve srednje škole multietničke. Ukoliko je učenička populacija u osnovnim školama mješovita, onda se nastava maternjeg jezika pohađa zajedno od 1. do 5. razreda, a odvojeno od 6. do 9. (podaci dobijeni tokom intervjua sa ispitanicima).

đeni, u trenutku pisanja Izvještaja OEBS-a, 2007. godine, brčanski model je ocijenjen kao uspješan ili potpuno funkcionalan. Kao takav, često je navođen u literaturi kao primjer pozitivne prakse (npr. Karnavas, 2003), dok međunarodne organizacije u svojim izvještajima redovno pozivaju relevantne institucionalne aktere da iskoriste primjer Distrikta kao model za obrazovne politike u ostatku države (ACFC, 2017; OSCE, 2018). Pozitivni efekti ovako osmišljenog obrazovnog modela zapažaju se, na primjer, u pojedinim istraživanjima koja su pokazala da je protivljenje učenika i nastavnika nacionalnim podjelama u školama najizraženije upravo u Brčko Distriktu, gdje su istovremeno pojavni oblici diskriminacije najrjeđi u odnosu na ostatak BiH (Kapo, 2012). S druge strane, ne izostaju ni studije koje ovaj model kritički preispituju, pa se tako često postavlja pitanje održivosti uspjeha brčanskog modela (npr. Jeffrey, 2006; Magill 2010). Ovo pitanje nije neočekivano, naročito imajući u vidu podatak koji je u svom istraživanju iz 2009. godine iznijela Klark. Naime, prema ovom istraživanju integrisano obrazovanje u Brčkom se u velikoj mjeri osjeća kao nešto nametnuto „odozgo“ i svakako ne kao nešto što je u dosluhu sa situacijom na terenu, gdje su podjele i dalje vrlo izražene (Clark, 2010). Na sličan raskorak je ukazao i Džouns u svojoj studiji, koja je pokazala da su reformu obrazovanja u Brčkom opšte uzev pozitivno prihvatili nastavnici i učenici, ali i da je neophodno veću pažnju usmjeriti upravo na njihove stavove i percepciju integracije i pomirenja (Jones, 2012).

3. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Jezičke politike u ovom radu preispitujemo iz kritičko-etnografske perspektive (Hornberger & Johnson, 2006; Johnson, 2013; McCarty, 2015). U pitanju je pristup koji se u sklopu studija o jezičkom planiranju i jezičkim politikama počeo razvijati tokom posljednje dekade prošlog vijeka, da bi tokom posljednje dvije decenije postao posebno zastupljen u istraživanjima obrazovnih jezičkih politika u višejezičnim sredinama (v. Johnson, 2013). Kroz sveobuhvatno i duboko kontekstualizovano istraživanje kritičko-etnografskim pristupom se nastoje sagledati svi procesi i mehanizmi koji su od značaja u svim fazama jezičko-političkih procesa, od kreiranja do konkretne realizacije. Drugim riječima, za razliku od ranije dominantnog klasičnog pristupa, usmjerenog na izučavanje zvaničnih politika kreiranih unutar institucija u okviru procesa jezičkog planiranja, kritičko-etnografski pristup nudi šire shvaćen koncept jezičke politike koji zahvata i nivo prakse. Naime, posmatrajući jezičke politike kao sastavni dio sveukupnog društveno-kulturnog sistema (McCarty, 2015: 82), ovaj pristup prepoznaje i istražuje ulogu i uticaj svih uključenih aktera na *de facto* jezičko ponašanje unutar sredine u kojoj djeluju.

Na taj način moguće je steći uvid i u one manje vidljive, implicitne, često i subverzivne mehanizme koji djeluju u procesima interpretacije, prisvajanja i sprovođenja jezičke politike (Johnson, 2013). Konkretno u slučaju obrazovnih sistema, u sprovođenju zvaničnih jezičkih politika (kreiranih na makro nivou) svi koji u ovom procesu učestvuju mogu svojim odlukama i praksama (na mikro nivou) uticati na to da se jezičke politike bilo dosljedno sprovede ili se modifikuju prema dominantnim stavovima i ideologijama ili se pak u potpunosti ignorišu.

Podatke za ovo istraživanje smo prikupile kroz analizu dostupnih dokumenata relevantnih za jezičku politiku koja je predmet našeg rada (zakonodavno-pravni okvir, izvještaje, kurikulume i udžbenike za nastavu maternjeg jezika za srednje škole), kao i kroz terensko istraživanje sprovedeno u Brčko Distriktu u periodu između maja i septembra 2019. i marta i maja 2021. godine. Podaci sa terenskog istraživanja dobijeni su kroz intervju sa relevantnim akterima – direktorima škola, nastavnicima, roditeljima, OEBS-om; kroz fokus grupe sa učenicima srednjih škola, kao i putem sistematične opservacije učesnika i samog terena.

4. ANALIZA I DISKUSIJA REZULTATA

U analizi naših podataka i saznanja poslužili smo se analitičkim okvirom razvijenim u sklopu studija o jezičkom planiranju i jezičkim politikama, koji je prvi artikulisao Ruiz (Ruiz, 1984; v. takođe Hult & Hornberger, 2016). Ruiz razlikuje tri pristupa jezičkim politikama, odnosno tri orijentacije (*orientations*), koje odražavaju skup stavova o jeziku/jezicima i njihovoj ulozi u društvu (Ruiz, 1984: 16): (i) jezik se može posmatrati kao problem (*language-as-problem orientation*), (ii) jezik se može posmatrati kao pravo (*language-as-right orientation*) i (iii) jezik se može posmatrati kao resurs (*language-as-resource orientation*). Sagledavanje jezikā kroz navedena tri pristupa pruža uvid u odnos koji se u jednoj jezičko-političkoj situaciji zastupa prema statusu jezikā, vrijednostima koje im se pripisuju, kao i prema njihovom međusobnom odnosu, govornicima, pa i šire prema samoj jezičkoj i kulturnoj raznolikosti (Ruiz, 1984; Hult & Hornberger, 2016; Bever, 2016).

Na primjer, kada se prisustvo više od jednog jezika posmatra kao problem za jednu zajednicu, odnosno kao prepreka za postizanje nacionalnog, političkog, društvenog, ili kulturnog jedinstva, jezici nedominantnih grupa i njihova prava se u velikoj mjeri zanemaruju ili suzbijaju (Ruiz, 1984; Hult & Hornberger, 2016). Ova orijentacija može se prepoznati u asimilacionim modelima pomenutim u uvodnom dijelu. S druge strane, segregacijski modeli prisutni u Federaciji BiH, iako načelno proistekli iz pristupa jeziku kao pravu,

takođe suštinski počivaju na stanovištu koje prisustvo više jezika posmatra kao problem. To se najbolje može vidjeti iz istraživanja Azre Hromadžić sprovedenog u podijeljenoj Mostarskoj gimnaziji, gdje su anti-integracionistički stavovi između ostalog zasnovani i na percepciji istovremenog prisustva i upotrebe dva jezika kao prepreke za očuvanje jezičke čistoće, koju bi potencijalno „miješanje“ sa drugim, uz to vrlo sličnim jezikom, moglo ugroziti (Hromadžić, 2017: 81–92). Orijentacija koja jezik posmatra sa stanovišta prava dominantna je u modelu koji koristi tročlani naziv za nastavni predmet maternjeg jezika i omogućava izbor imenovanja u školskoj dokumentaciji.

Međutim, u svim pomenutim modelima može se uočiti da izostaje, ili barem nije očigledna, orijentacija koja bi višejezičnosti pristupila prije svega kao resursu. U središtu ovakvog pristupa jezička raznolikost se doživljava kao izvor dobrobiti, kako za pojedinca, tako i za društvo u cjelini (Ruiz, 1984). Nasuprot orijentaciji zasnovanoj na poimanju višejezičnosti kao problema za održanje jedinstva, ovakav pristup posmatra samo postojanje i njegovanje više jezika u isto vrijeme kao instrument za postizanje i očuvanje zajedništva (Ruiz, 1984; Hult & Hornberger, 2016). U nastavku rada ćemo vidjeti da Brčko Distrikt od ostatka BiH izdvaja to što se njegov jezičko-politički sistem velikim dijelom oslanja upravo na pristup jezicima kao resursu.

4.1. Jezik kao pravo i kao resurs

Već smo spomenuli da je princip ravnopravnosti tri jezika i dva pisma od samog početka učitana u jezičku politiku integrisanog modela obrazovanja u Brčko Distriktu. U ovom slučaju pristup jeziku kao pravu bio je primaran. Ova orijentacija je komplementarna i sa pristupom jeziku kao resursu (Hult & Hornberger, 2016), što se u brčanskom primjeru vidi kroz poštovanje jednakosti statusa i upotrebe jezika i pisama, pa time i jezičke raznolikosti, kao važnog elementa u ostvarivanju ciljeva novoizgrađenih institucija zasnovanih na multietničnosti, toleranciji, pomirenju i demokratičnosti (v. Statut Brčko Distrikta⁹; Konačna arbitražna odluka za Brčko¹⁰; OSCE, 2007).

Pristup jeziku sa stanovišta prava ogleda se u obezbijedivanju nastave maternjeg jezika kao zasebnog predmeta. Kako nam je rečeno, čak i ako u razredu postoji jedna osoba kojoj se maternji jezik razlikuje od ostatka odjeljenja, za nju/njega će svejedno biti obezbijedjena odvojena nastava odabranog jezika. Takođe, ono što su naši sagovornici redovno isticali kao glavno obilježje jezičke politike u školama, a što smo dobrim dijelom mogle i same da zapazimo,

⁹ <Dostupno na <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdfhttps://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf>> [8. 4. 2022].

¹⁰ <Dostupno na <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/arbitrazna-odluka.pdf>> [8. 4. 2022].

jeste strogo pridržavanje principa jednakopravnosti kroz svu zvaničnu institucionalnu komunikaciju i dokumentaciju. Sva lična školska dokumenta izdaju se tako na jeziku i pismu koje učenik/-ca ili roditelj/staratelj odaberu. Obavještenja i druga službena zajednička dokumentacija objavljuju se trojezično i to uglavnom kao dva odvojena teksta – latinični za bosanski i hrvatski, uz vidljivo obilježavanje leksičkih posebnosti, a ćirilični za srpski jezik. Primarnost prava na izbor jezika i pisma može se primijetiti i kroz tekstove objavljene na internet stranicama škola i u školskim časopisima, u čijem se uređivanju poštuje izbor autora/-ke. Drugim riječima, kroz dosljednu primjenu principa jednakosti prava, nijedan od tri jezika ne smije se favorizovati ili isticati kao dominantan.

Ravnotežu među jezicima u velikoj mjeri održava izražena osjetljivost i reaktivnost većine uključenih aktera i akterki na situacije koje se doživljavaju kao odstupanje od principa ravnopravnosti, shvaćene kao kršenje jezičkih prava. U intervjuima smo došle do brojnih primjera o reakcijama na eventualna odstupanja od zvanične jezičke politike, ponekad praćenim i formalnim žalbama. Reakcije bi se javljale ukoliko bi se neki zajednički pisani materijal objavio samo na jednom jeziku ili pismu ili ukoliko bi se javili sporni sadržaji ili terminologija, uglavnom shvaćeni kao nacionalno ili vjerski obojeni. Brčanski model unutar BiH izdvaja činjenica što se ovakve žalbe ne ignorišu, već se pažljivo razmatraju i u brojnim slučajevima i uvažavaju, nerijetko uz savjetodavnu intervenciju OEBS-a, čija je uloga kao tumača i svojevrsnog arbitra u primjeni principa ravnopravnosti ovdje vrlo izražena. Dakle, kroz praksu se jezičko-politički sistem u brčanskom školstvu razvio i kao svojevrsan samoregulišući mehanizam, u kome uzajamna sprega između svih zainteresovanih strana pruža mogućnost za puno sprovođenje principa jezika kao prava.

Pored učenika i roditelja važnu ulogu u regulaciji ovakvog sistema imaju i nastavnici, što se najbolje vidi kroz sudbinu Kodeksa ponašanja pomenutog u Odjeljku 2. Zamišljen da pomiri pravo djeteta na slobodu izražavanja (OSCE, 2007: 7) i pravo na obrazovanje na maternjem jeziku (str. 26) s jedne strane, i potrebe za korištenjem jezika sva tri naroda sa druge (str. 17), Kodeks ponašanja imao je za cilj da reguliše komunikaciju između nastavnika i učenika, što je prije svega podrazumijevalo da nastavnik/-ca pristaje da koristi sva tri jezika u nastavi, kao što pokazuju navodi iz OEBS-ovog izvještaja:

[D]ozvoljeno im je da govore vlastitim maternjim jezikom pri općoj komunikaciji, pri čemu se misli na činjenicu da je nemoguće izbjeći pitanje akcenta i dijalekta, ali zato moraju objasniti različite riječi koje koriste, i odgovoriti učenicima odgovarajućim rječnikom jezika tog naroda. Naprimjer, na satima geometrije, nastavnik mora voditi računa da koristi oba termina za riječ „ugao“, na bosanskom i srpskom, i „kut“ na hrvatskom jeziku. (OSCE, 2007: 18)

U fusnoti se napominje da se ovaj pristup primjenjivao i u školstvu bivše SFRJ uz konstataciju da tada učenici nisu mogli da biraju nastavu iz maternjeg jezika. Kroz obavezu poštovanja i isticanja jezičke (naročito leksičke) raznolikosti jasno je da je veliki dio odgovornosti u procesu integracije školstva pao na nastavnike. Od njih se očekivalo da, bez obzira na nastavno područje, dovoljno poznaju osobenosti sva tri jezika da ih mogu koristiti u nastavi. Međutim, izuzev oslanjanja na poznatu praksu iz prethodnog sistema, u kojem je, barem u tom trenutku, većina nastavnika i završila svoje obrazovanje, čini se da se ovom pitanju nije pristupilo na sistematičniji način. Stoga ne treba da iznenadi podatak dobijen tokom istraživanja da pomenuti Kodeks praktično više nije na snazi. Nastavnici su poslije izvjesnog vremena počeli da ignorišu njegovu primjenu, a potom da odbijaju da ga potpišu, da bi se od njega u nekom trenutku u potpunosti odustalo. Kroz razgovore sa nastavnicima, ali i sa predstavnicom OEBS-a zaduženom za obrazovanje saznali smo da je glavni razlog za postepeno potiskivanje Kodeksa pozivanje nastavnika na Ustav (tj. Statut), koji im garantuje pravo da koriste svoj jezik. Naime, nastavnici smatraju da se od njih ne može zahtijevati da koriste jezik koji ne smatraju svojim. Prijedlog novog Kodeksa koji treba da predstavlja kompromisno rješenje, o čijem smo postojanju saznale u intervjuu sa OEBS-om u septembru 2019. godine, nastavniku/-ici će uvažiti pravo da koristi sopstveni maternji jezik u nastavi, s tim što će učeniku/-ci morati da odgovori na onom jeziku na kojem mu učenik/-ca postavi pitanje. Prijedlog se dalje prosljeđuje institucijama nadležnim za obrazovanje, a ostaje da se vidi da li će novi Kodeks biti usvojen, u kojoj mjeri će njegova primjena biti obavezujuća i kako će ga se nastavnici pridržavati.

Analiza slučaja Kodeksa ponašanja za nastavnike ukazala je na dva važna pitanja na koja bi trebalo usmjeriti pažnju u daljim istraživanjima, ali i u samom procesu kreiranja jezičkih obrazovnih politika. Prvo pitanje tiče se hijerarhizacije jezičkih prava u obrazovanju. Da li pravo djeteta da se obrazuje na svom jeziku, koje proističe iz međunarodnih konvencija¹¹, treba biti nadređeno Ustavom zagarantovanom pravu svim građanima na ravnopravnu upotrebu svog jezika i pisma (Statut Brčko Distrikta)? Ili je pak reciprocitet jezič-

¹¹ Pravo na obrazovanje na maternjem jeziku nije definisano kao takvo, ali proizlazi iz zagarantovanog prava na obrazovanje i zabrane diskriminacije po bilo kom osnovu, uključujući i jezik (v. Član 26 i Član 2 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima – <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>, [8. 4. 2022], kao i Član 2 Protokola uz Konvenciju o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda i Član 14 Konvencije o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda – https://www.echr.coe.int/documents/convention_bos.pdf, [8. 4. 2022], a „pravo na obrazovanje bez diskriminacije“ zagarantovano je i Statutom Brčko Distrikta, Član 15 – <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/statut-brcko-distrikta.pdf>, [8. 4. 2022]).

kih prava učenika i nastavnika opravdan? Ako jeste, kako tačno treba da bude sproveden u praksi? Drugo važno pitanje tiče se tretmana osobenosti svakog od tri jezika u komunikaciji između nastavnika i učenika. Naime, cjelokupan model zajedničke nastave oslanja se na bliskost između tri jezika koja omogućava međusobno razumijevanje, te samim tim i nesmetanu komunikaciju. U isto vrijeme, model počiva i na garantovanju upotrebe jezičkih specifičnosti (prije svega pisma i leksike). Kroz intervju su se izdvojili različiti pristupi pitanju jezičkih posebnosti, koji su, kako smo mogle zaključiti, stvar individualnog izbora i stava nastavnika. Ima nastavnika koji se pridržavaju pristupa predviđenog Kodeksom i trude se da dosljedno upotrebljavaju leksiku iz sva tri jezika, naročito kada je riječ o stručnim terminima. Ima i onih koji o tome ne vode posebnog računa, ali istovremeno ne ispravljaju niti očekuju od učenika da se prilagođavaju njihovom izboru kada je riječ o leksici ili pismu, iako smo zabilježile i pojedine izuzetke.

Dakle, može se zaključiti da su se kroz praksu oblikovale pretežno dvije, donekle različite, strategije u interakciji između nastavnika i učenika. U prvom slučaju radi se o strategiji aktivne (ili produktivne) višezjezičnosti, u okviru koje nastavnik upotrebljava dva ili više jezika, a u ovom slučaju specifičnosti dva ili više jezika. U drugom slučaju riječ je o pasivnoj (ili receptivnoj) višezjezičnosti, koja se oslanja samo na razumijevanje, ali ne i na aktivnu produkciju drugog ili drugih jezika, tj. njihovih specifičnosti (o produktivnoj i receptivnoj višezjezičnosti v. npr. ten Thije & Zeewaert, 2007). Obe strategije mogu se sresti u modelima dvojezičnog i višezjezičnog obrazovanja koji postoje i u drugim društveno-političkim sistemima (ten Thije & Zeewaert, 2007; García, 2009). U kontekstu u kojem su tri jezika u velikoj mjeri bliska nije nemoguće da obe budu podjednako funkcionalne¹². Potrebno ih je stoga pažljivije proučiti i sagledati u pojedinačnim situacijama, te razmotriti kada i koliko su prihvatljive u sklopu izrade zvaničnih strategija koje se bave komunikacijom u nastavi. Posebnu pažnju treba obratiti i na situacije u kojima insistiranje na ravnopravnosti, koje se nerijetko manifestuje kroz izbjegavanje upotrebe markiranih oblika ili sadržaja, potencijalno utiče na potiskivanje sveukupne jezičke i kulturne raznolikosti. Pitanje raznolikosti je između ostalog važno ako se uzme u obzir da se novodolazeće generacije nastavnika nisu školovale u istom sistemu kao njihove starije kolege, koje su do sada bili glavni nosioci integrisane nastave. Mlađi nastavnici koji dolaze iz etnički manje mješovitih ili pretežno jednonacionalnih sredina i/ili obrazovnih sistema mogu naići na poteškoće kada se nađu u radnoj sredini koja njeguje jezičku raznolikost, a s

¹² Na receptivni multilingvizam kao moguću strategiju za rješavanje jezičkog pitanja u obrazovanju u BiH već je ukazao Stojkanović (2015).

kojom se do tada nisu susretali u dovoljnoj mjeri. U takvim slučajevima teško je očekivati visok stepen aktivnog poznavanja specifičnosti drugih jezika, barem ne u prvi mah. Nekoliko takvih primjera smo zabilježile u intervjuima, iako se najviše tiču upotrebe pisama. Naime, kako nam je objašnjeno, zvanična školska dokumentacija u brčanskim školama trebala bi biti ravnomjerno ispisana latiničnim i ćiriličnim pismom, što kroz praksu znači da se dnevници jedne sedmice popunjavaju jednim, a druge drugim pismom. Međutim, više sagovornika nam je ukazalo na to da pojedini nastavnici koji dođu iz drugih krajeva zemlje nisu dovoljno ili čak uopšte ovladali ćiriličnim pismom, te im je potrebno neko vrijeme da ga usvoje, mada ima i onih koji to vrijeme nemaju (ili ne žele da imaju), pa prepuštaju popunjavanje nekom drugom (ponekad, kako nam je rečeno, čak i učenicima).

4.2. Jezik kao (potencijalni) problem

S obzirom na to da se jezik prvenstveno poima kao pravo i resurs, za jezičku politiku u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta ne bi se moglo reći da je utemeljena na doživljaju jezika kao problema. Pa ipak, naše istraživanje pokazuje da ne treba skretati pogled sa onih aspekata koji potencijalno mogu doprinijeti ovakvoj orijentaciji. Ona se izdvojila tokom analize nastavnih planova i programa (NPP) i udžbenika za nastavu maternjih jezika. Njihov sadržaj može takođe oblikovati jezičke politike i poslužiti kao dodatna alatka u sprovođenju ideoloških i političkih ciljeva (Shohamy, 2006: 79–80).

NPP za srednje škole u Brčko Distriktu, kao i u korištena udžbenička literatura, pruža uvid ne samo u praksu imenovanja jezika, već i u odnos prema druga dva jezika i aktuelnoj sociolingvističkoj situaciji u BiH.¹³ Pod pretpostavkom da kroz istoriju jezika vladajuće elite ‘prepričavaju’ i oblikuju sopstveni jezički identitet (Lippi-Green, 2008: 8), nije neobično što sva tri NPP daju velik prostor ovoj temi.¹⁴ Kulturna istorija jezika najviše mjesta zauzima u NPP bosanskog jezika i književnosti, koji je obrađuju sve četiri godine. U istorijskim sadržajima se dokazuje kontinuitet naziva „bosanski“, kao i njegove posebnosti u odnosu na druga dva jezika u BiH kroz veze sa orijentalnom kulturom. U istom kontekstu se izražen naglasak stavlja na nepravedan odnos prema nazivu „bosanski“ te njegov neravnotežan položaj u odnosu na srpski i hrvatski jezik kroz prizmu jezičkih politika u 20. vijeku. Iako su

¹³ Analizirani NPP su dobijeni na lični zahtjev od Pedagoškog zavoda u septembru 2019. godine i tiču se programa za gimnazije i stručne škole. Analizirani udžbenici su *Naš jezik* (bosanski), *Fon fon* (hrvatski) i *Gramatika srpskoga jezika* (srpski).

¹⁴ U analiziranim sadržajima istoriji jezika se ne pristupa kao dijahronijskom razvoju jezičkog sistema već isključivo kao kulturnoj istoriji.

svi srednjoškolski udžbenici i NPP napisani isključivo latinicom, pominju se oba pisma, kao i jezici ostala dva konstitutivna naroda, posebno u kontekstu sociolingvističke situacije u savremenoj BiH. Takođe su prisutne i izvjesne nedosljednosti između sadržaja plana i programa predmeta bosanski jezik i književnost i njegovih ciljeva sa sadržajem i nazivom korištenog udžbenika, u kome se isključivo identitarni pristup jeziku potire i samim nazivom udžbenika – *Naš jezik*.

U NPP za srpski jezik isključivo se koristi naziv „srpski“ za jezik i nijednom se ne pominju druga dva jezika, čak ni u okviru modula za književnost. Iako se u NPP navodi da je jedan od ciljeva nastave da učenici razumiju kako su društveni i politički procesi na teritoriji bivše države (koja se ne imenuje) u drugoj polovini 20. vijeka uticali na sudbinu imena i uopšte jezičku situaciju, u materijalima koji se koriste u nastavi ova tema nije ni na koji način obrađena. Takođe, ne izučava se dijalekatska situacija u BiH niti ima pomena o savremenoj sociolingvističkoj situaciji i kako je do nje došlo. Ne pravi se razlika između srpskog jezika kojim se govori u BiH i srpskog jezika kojim se govori u Srbiji, i/ili drugim državama nastalih raspadom Jugoslavije, dok ekavski i ijekavski imaju ravnopravan status. Sva korištena literatura kao i udžbenici u upotrebi koriste isključivo ćirilčno pismo.

Kada je u pitanju NPP za hrvatski jezik i književnost, za jezik se koristi naziv „hrvatski jezik“ dok se kao zahtjev za predavača/-icu ističe da pored diplome hrvatskog jezika mora imati ispunjen zahtjev da je slušao/la predmete na hrvatskom jeziku. U samom NPP se kao jedan od ciljeva navodi da učenici trebaju prepoznati i razlikovati različita pisma i spomenike na teritoriji BiH. Iscrpno se obrađuje istorija jezika i kodifikacija hrvatskog, a posebno se ističe posebnost hrvatskog u odnosu na srpski i nepravedan status prema osobenostima hrvatskog kroz jezičke politike u drugoj polovini 20. vijeka. Bosanski jezik se nigdje ne pominje. Hrvatski u BiH se obrađuje kao hrvatski književni jezik u dijahronijskoj perspektivi, ali ne kao posebna varijanta hrvatskog u sinhroniji. Ne obrađuje se savremena sociolingvistička situacija u BiH, dok se latinica koristi kao jedino pismo i NPP i nastavnih materijala.

Iz ovog uporednog pregleda nije teško primijetiti izrazitu asimetričnost odnosa pojedinačnih NPP i udžbenika prema druga dva jezika, ali i prema cjelokupnom međusobnom odnosu tri jezika i dva pisma unutar zajedničkog sociolingvističkog konteksta. Ovakav međusoban odnos može biti u osnovi orijentacije koja jezike drugih vidi kao problem (Hult & Hornberger, 2016). Kako će NPP biti sprovedeni i kako će udžbenici biti korišteni u nastavi, svakako najviše zavisi od samih nastavnika. Međutim, način na koji su koncipirani čini se da pruža mnogo više prostora za udaljavanje govornika tri jezika nego za njihovo približavanje, budući da sva tri programa odražavaju ključ-

ne tačke sporenja po pitanju statusa i odnosa jezika, na kojima se insistira u zvaničnim nacionalnim lingvističkim krugovima. Brisanje druga dva jezika u slučaju NPP za srpski jezik ili insistiranje na distanciranju u slučaju hrvatskog, uz odsustvo obrade sociolingvističke situacije u BiH, pa time i međusobnog odnosa tri jezika, teško da može doprinijeti poimanju prisustva više jezika kao resursa. Ovakvim pristupom se prije utire put ka razumijevanju njihovog prisustva kao problema, što otvara mogućnost za diskriminatorne prakse budući da nema riječi o tri ravnopravna jezika na zajedničkom prostoru, kakav se, barem u Brčko Distriktu, u sadašnjosti promovise. S druge strane, NPP i udžbenici za bosanski jezik, iako jedini pominju sva tri jezika, oba pisma i sociolingvističku situaciju u BiH, u isto vrijeme pružaju mogućnost da se po pitanju odnosa sa druga dva jezika veći fokus stavi na njihovu problematizaciju, što takođe može doprinijeti većem udaljavanju. Kada je riječ o latiničnom i ćirilničnom pismu, oni se takođe ne sagledavaju iz perspektive dva ravnopravna i službena pisma, već je i tu identitarni pristup dominantan. Kao posljedica toga imamo situaciju u kojoj hrvatski jezik isključivo tretira latinicu kao svoje pismo, bosanski jezik prednost daje latinici, dok se ćirilica vezuje jedino za srpski jezik.

4.3. Jezik između prava, resursa i problema – pogled iz perspektive učenika

Analiza dijela podataka dobijenih iz fokus grupa sa učenicima srednjih škola¹⁵ može poslužiti kao uvid u efekte koje tri orijentacije obrađene u prethodnim odjeljcima mogu proizvesti u datom jezičko-političkom kontekstu. Ovo se najbolje manifestuje kroz stavove učenika o svom jeziku i o jeziku drugih, kao i o njihovom međusobnom odnosu.

Jedna od tema zajedničkih diskusija bilo je i pitanje zajedničkog ili odvojenog pohađanja nastave maternjih jezika. Većina djece bila je protiv toga da se jezici izučavaju kao jedan predmet. Ovakav odgovor praćen je i prilično jasnom idejom da se radi o tri odvojena jezika, i pored svijesti o njihovoj bliskosti. Kao razlog za odvojenu nastavu uglavnom su navođene različite istorije jezika i veza sa sopstvenim narodom koju učenje jezika treba da promovise, a u vezi s tim i da „svako ima pravo da uči svoj jezik“. U posljednjem odgovoru uočava se odraz orijentacije koja jezik posmatra sa stanovišta prava.

¹⁵ Fokus grupe sprovele smo u periodu između juna i septembra 2019. godine, a na osnovu odobrenja šefa Odjeljenja za obrazovanje Vlade Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine br. 07-0699SB-004/19 od 5. 6. 2019. godine. Ukupno su sprovedene četiri fokus grupe, mješovitog nacionalnog sastava, u kojima je učestvovalo ukupno 35 učenika sve četiri srednje škole sa područja Brčko Distrikta.

Zanimljivo je da kod velikog broja učenika postoji međutim želja i zainteresovanost da se upoznaju i druga dva jezika i njihove posebnosti, te smatraju da bi bilo dobro da jedan dio nastave jezika bude posvećen upravo tome. Ovdje se može primijetiti izražen doživljaj poznavanja drugih jezika kao resursa, budući da su učenici kao razloge za poznavanje sličnosti i razlika naveli da bi im moglo biti „korisno“ i „zanimljivo“, da bi na taj način „proširili svoja znanja“, koja bi kasnije „mogli primijeniti u budućnosti“. Neki kao razloge ističu upravo specifičan multietnički kontekst u kojem žive, pa jedan od učenika navodi da „neke osnove treba znati, da bismo razumjeli ljude s kojima živimo“. Takođe, motivacija se kod nekih učenika vezuje i za svijest o negativnim pojavama koje se vezuju za pitanje jezika u društvu u kojem žive, pa ističu da bi bilo važno porediti jezike i razumjeti njihove odnose, „pogotovo na ovim prostorima gdje je eto ta diskriminacija što se tiče jezika“, kako je izjavio jedan od učenika.

Stanovište koje odnose između jezika problematizuje, a koje suštinski odražava jezičke ideologije u dobroj mjeri prisutne kroz nastavne programe i materijale za maternji jezik, može se, na primjer, vidjeti kroz odgovore pojedine djece na pitanja koja su se direktno ticala odnosa između jezika. Nekoliko učenika srpske nacionalnosti je tako reklo da se tu radi samo o srpskom jeziku, a da su se „hrvatski i bosanski razvili iz njega“. Zabilježile smo i komentar jedne od učenica u neformalnom razgovoru po završetku fokus grupe, koja je izjavila: „Ma kakav bosanski, koji je to jezik?“. Djeca srpske nacionalnosti takođe doživljavaju ćirilicu isključivo kao srpsko pismo, što je navođeno i kao jedan od razloga zašto se jezici ne mogu učiti zajedno, ne znajući pritom da se ona uči i na časovima bosanskog jezika. Time se ujedno pokazuje da se ćirilično pismo prije svega posmatra kao obilježje identiteta, a ne i kao jedno od dva (službena) pisma zajednice u kojoj žive. S druge strane, hrvatski jezik doživljava se među većinom učenika kao „ipak drugačiji“ u odnosu na bosanski i srpski, što se pripisuje tome što je „dobio nove riječi“. Naravno, ovakav doživljaj ne mora nužno da predstavlja i problem za govornike druga dva jezika, ali je svakako podatak koji bi mogao biti relevantan u kontekstu komunikacije na višejezičnoj nastavi i strategijama o kojima je bilo riječi u Odjeljku 4.1. Treba da napomenemo i da je izvjestan broj djece izbjegavao da odgovori na pitanja koja su se ticala odnosa između jezika, ili je odgovarala sa „Ne znam.“ ili „Neću da komentarišem.“, što dodatno upućuje na to da se ova tema doživljava kao osjetljiva i problematična.

Iz ove kratke analize nije teško uočiti paralelno prisustvo dvije suprotstavljene orijentacije koje se kroz jezičku politiku u školstvu reprodukuju i kroz stavove i percepciju učenika o jezicima koji ih okružuju. Tačnije, uprkos izraženom stanovištu o jezicima i njihovom poznavanju kao resursu, istovre-

meno je evidentno i djelovanje dominantnih diskursa i ideologija u pozadini. Ovakve tendencije potencijalno mogu da ugroze primarna nastojanja zvanične jezičke politike čiji je cilj promovisanje integracije kroz poštovanje i njegovanje višejezičnosti i principa tolerancije i otvorenosti.

5. ZAKLJUČAK

Pitanje uspjeha jezičke politike u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta treba sagledati iz više perspektiva. Sistem koji predviđa da djeca različite nacionalnosti pohađaju nastavu zajedno, pri čemu im se istovremeno garantuje pristup obrazovanju na maternjem jeziku i očuvanje kulturnog identiteta, već sam po sebi predstavlja dobru polaznu osnovu za postizanje željene integracije koja neće prerasti u asimilaciju ili u strah od asimilacije (v. i OSCE, 2007). U tom smislu se brčanski model može posmatrati i kao pozitivan otklon u odnosu na ostale modele prisutne u obrazovnim sistemima u ostatku BiH. Međutim, pažljivija analiza pojedinih aspekata jezičko-političkih procesa, koju smo primijenile u ovom radu, može pružiti detaljniju sliku o funkcionalnosti brčanskog modela, kako o njegovim pozitivnim stranama, tako i o slabim tačkama. Ruizov analitički okvir (Ruiz, 1984), koji jezičku politiku promatra kroz tri osnovne orijentacije, pruža mogućnost ne samo za kritičko propitivanje trenutnog stanja i tendencija koje postoje u jednom kontekstu, već se može koristiti i kao polazna tačka za razmatranje daljeg razvoja jezičkih politika (Hult & Hornberger, 2016: 31). Stoga rezultati prikazani u našem radu mogu poslužiti i kao podsticaj za dalju diskusiju na teme i pitanja oko kojih i dalje postoji dosta nesuglasica.

Naše istraživanje utvrdilo je snažnu orijentisanost prema zaštiti jezičkih prava, koja je ovdje i institucionalno podržana. Tako ustrojen sistem predstavlja dobru osnovu i za veću senzibiliziranost aktera na situacije koje se percipiraju kao kršenje prava i na djelovanje kojim bi se takvi slučajevi preduprijedili. Potrebno je, međutim, uzeti u obzir i dva pitanja koja su važna za uspostavljanje ravnoteže između zaštite jezičkih prava, sa jedne strane, te zaštite jezičkih posebnosti kroz koju se njeguje jezička raznolikost, sa druge. Prvo pitanje tiče se hijerarhizacije prava, a drugo se odnosi na pristup strategijama komunikacije između nastavnika i učenika, kroz koju se, između ostalog, pomenuta prava i realizuju, a jezičke posebnosti poštuju. Da bi se pristup jezicima sa stanovišta resursa dosljedno sprovodio, neophodno je preispitati i nastavne planove i programe i udžbenike za maternji jezik tako da budu usklađeni sa ciljnom orijentacijom prema jezičkoj situaciji.

Kako trenutno stvari stoje, pitanja jezičke politike su uglavnom prepuštena institucijama na višim instancama i savjetodavnoj ulozi spoljnih aktera. Međutim, budući da se radi o temama koje se tiču i univerzalnih prava govornika svih jezika, uključivanje šire prosvjetno-pedagoške zajednice, a naročito samih nastavnika, na koje pada veliki dio tereta sprovođenja integrisane nastave, čini se neophodnim. Potreban je stoga sveobuhvatniji sociolingvistički pristup ovoj temi, kroz koji će se sagledati specifičnosti odnosa između tri jezika, ne samo kroz njihovu strukturu, već i kroz druge aspekte od značaja za same govornike i za širu zajednicu u kojoj žive.

BIBLIOGRAFIJA

- Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities (ACFC) (2017). *Fourth Opinion on Bosnia and Herzegovina*. Council of Europe. <dostupno na: <https://rm.coe.int/4th-op-bih-en/16808e2c53>> [8. 4. 2022].
- Bever, O. (2016). „‘Language as Catalyst’: Exploring the Role of Linguistic Landscapes in the Framework of Richard Ruiz’s ‘Orientations in Language Planning’“, u: Hornberger, N. H. (ur.) *Honoring Richard Ruiz and his Work on Language Planning and Bilingual Education*. Bristol: Blue Ridge Summit, Multilingual Matters, str. 338–354.
- Bulić, R. & Šator, M. (2001). *Naš jezik. Udžbenik za prvi razred srednjih škola*. Tuzla: Bosanska riječ.
- Clark, J. N. (2010). Bosnia’s Success Story? Brčko District and the ‘View from Below’. *International Peacekeeping*, 17 (1), str. 67–79.
- Dujmović-Markusi, D. (2021). *Fon-fon 4. Udžbenik hrvatskoga jezika za četvrti razred gimnazije i četverogodišnjih strukovnih škola*. Zagreb: Profil Klett.
- García, O. (2009). *Bilingual education in the 21st century: A global perspective*. West Sussex: Wiley-Blackwell, West Sussex.
- Hadžiefendić-Parić, R. (2007). *Naš jezik. Udžbenik za prvi razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Hadžiefendić-Parić, R. (2003). *Naš jezik. Udžbenik za četvrti razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Hornberger, N. H. & Johnson, D. C. (2007). „Slicing the Onion Ethnographically: Layers and Spaces in Multilingual Language Education Policy and Practice“. *Tesol Quarterly*, br. 41 (3), str. 509–532.
- Hodžić, J. (2018). „Neki sociolingvistički aspekti imenovanja i učenja maternjeg jezika i književnosti u bosanskohercegovačkom školstvu sa fokusom na Kanton Sarajevo“. *Književni jezik*, br. 29, str. 159–197.

- Hodžić, J. (2020). „Sociolingvistički uvidi u rasprave o bosanskom jeziku na Mostarskom savjetovanju o književnom jeziku (1973) i Sarajevskom savjetovanju (2019)“. *Jezikoslovni Zapiski*, br. 26(1), str. 129–142.
- Hromadžić, A. (2017). *Samo Bosne nema*. Beograd: XX vek.
- Hult, F. M. & Hornberger N. M. (2016). „Revisiting Orientations in Language Planning: Problem, Right, and Resource as an Analytical Heuristic“. *The Bilingual Review/La Revista Bilingüe*, br. 33 (3), str. 30–49.
- Jeffrey, A. (2006). „Building state capacity in post-conflict Bosnia and Herzegovina: The case of Brcko District“. *Political Geography*, br. 25, str. 203–227.
- Johnson, D. C. (2013). *Language Policy*. London: Palgrave Macmillan.
- Jones, B. (2012). „Exploring the Politics of Reconciliation through Education Reform: The Case of Brčko District, Bosnia and Herzegovina“. *The International Journal of Transitional Justice*, br. 6, str. 126–148.
- Kapo, M. (2012). *Nacionalizam i obrazovanje: Studija slučaja Bosna i Hercegovina*. Sarajevo: Fond otvoreno društvo Bosna i Hercegovina.
- Karnavas, M. G. (2003). „Creating the Legal Framework of the Brčko District of Bosnia and Herzegovina: A Model for the Region and Other Post-conflict Countries“. *The American Journal of International Law*, br. 97 (1), str. 111–131.
- Lippi-Green, R. (2012). *English with an Accent. Language, Ideology and Discrimination in the United States*. 2nd edition. London and New York: Routledge.
- Magill, C. (2010). *Education and Fragility in Bosnia and Herzegovina*. Paris: International Institute for Educational Planning.
- McCarty, T. L. (2015). „Ethnography in language planning and policy research“, u: Francis, M. H. & D. C. Johnson (ur.) *Research Methods in Language Policy and Planning: A Practical Guide*, Malden, MA: Wiley-Blackwell, str. 81–93.
- Midžić, S. (2003). *Naš jezik. Udžbenik za treći razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) (2007). Iskustva stečena kroz reformu obrazovanja u Brčkom. Neobjavljeni izvještaj.
- Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE) (2018). *Dvije škole pod jednim krovom. Najvidljiviji primjer diskriminacije u oblasti obrazovanja u Bosni i Hercegovini*. OSCE Mission to Bosnia and Herzegovina. <dostupno na: <https://www.osce.org/sr/mission-to-bosnia-and-herzegovina/405005>>[8. 4. 2022].
- Pjanić, R. (2003). *Naš jezik. Udžbenik za drugi razred gimnazije*. Sarajevo: Sarajevo Publishing.

- Ruiz, R. (1984). „Orientations in language planning“. *NABE Journal*, br. 7(2), str. 15–34.
- Shohamy, E. (2006). *Language Policy: Hidden Agendas and New Approaches*. London and New York: Routledge.
- Stanojčić, Ž. & Popović Lj. (1992). *Gramatika srpskoga jezika. Drugo, prerađeno izdanje*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojkanović, A. (2015). *Sociolingvistička analiza jezičke politike u post-dejtonskoj Bosni i Hercegovini*. Doktorska disertacija, Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu. <dostupno na: <https://nardus.mpn.gov.rs/bitstream/handle/123456789/4973/Disertacija592.pdf?sequence=6&isAllowed=y>>[8. 4. 2022].
- Zeevaert, L. & ten Thije J. D. (2007). „Introduction“, u: ten Thije, J. D. & Zeevaert, L. (ur.)
- *Receptive Multilingualism. Linguistic analyses, language policies and didactic concepts*. Amsterdam: Benjamins, str. 1–25.

**Jelena BOŽOVIĆ &
Marija RUNIĆ**

LANGUAGE POLICY IN BRČKO DISTRICT EDUCATIONAL SYSTEM: A STORY ABOUT SUCCESS OR FAILURE?

Brčko District is unique in Bosnia and Herzegovina in applying consistently in all of its official language policies the equality principle of language(s) and script(s). This paper draws on critical ethnographic approach and examines the educational context by means of a comprehensive and deeply contextualized research. Even though the creation of Brčko model was initially guided by language-as-right orientation (along the lines of Ruiz 1984), language-as-resource, as well as language-as-problem orientation can also be identified in practice (for instance in language curricula inspired by the dominant language ideologies or in students' attitudes).

Key words: *language policy, Brčko District, BiH education, language-as-right, language-as-resource, language-as-problem*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.42'372.2:32(497.5)

Maja GLUŠAC (Osijek)

Filozofski Fakultet u Osijeku

mglusac@ffos.hr

Marija KOZARIĆ (Slavonski Brod)

Osnovna škola „Dr. Stjepan Ilijašević“ Oriovac

kozaricmarija@gmail.com

PRAGMATIČKI ČIMBENICI PRI IMENOVANJU U HRVATSKOM POLITIČKOM I MEDIJSKOM DISKURSU

Načini imenovanja u hrvatskom političkom i medijskom diskursu promatraju se u odnosu na pragmatički pojam uljudnosti koji se shvaća kao strategija koju govornik/pošiljatelj poruke primjenjuje da bi ostvario određeni cilj. U odnosu na šest maksima koje definira G. Leech, te u odnosu na pojam obraza P. Brown i S. Levinsona, istražuje se odstupanje od principa uljudnosti pri imenovanju. Građu na kojoj je provedeno istraživanje čine internetske stranice dnevnih novina i političkih portala. Promatrali su se načini imenovanja poznatih ličnosti u hrvatskome javnom prostoru, i to u odnosu na dvije bitne razlike: razlike u odnosu na diskurs (politički i medijski) i razlike u odnosu na spol imenovane osobe (muškarci i žene). Načini imenovanja podijeljeni su u dvije skupine. U prvoj su skupini pragmatički neutralni načini kojima se ne pripisuju nikakvi pragmatički učinci (osim osnovne funkcije identifikacije) te se pretpostavlja da su njima aktivirane samo strategije uljudnosti. Drugoj skupini morfosintaktičkih mogućnosti imenovanja pripadaju oni načini kojima se postiže određeni pragmatički učinak te se pretpostavlja da će njima biti aktivirane strategije neuljudnosti. S obzirom na rodnu neravnopravnost u hrvatskom jeziku (tj. bogatiju morfosintaksu i pragmatiku načina imenovanja ženskih osoba) očekuje se potvrda rodne različitosti i jezične agresije u promatranim diskursima.

Ključne riječi: *imenovanje, pragmatički učinak, politički diskurs, medijski diskurs*

1. UVOD

Komunikacija je temelj uspješnih međuljudskih odnosa, kao i bitan čimbenik u stvaranju osobnog identiteta jer se on gradi i u interakciji s drugima te nam je o njemu samome potrebna povratna informacija. Pritom u interakciji s drugima može doći do aktiviranja strategija uljudnosti i/ili strategija neuljudnosti. O načinima je iskazivanja uljudnosti u hrvatskome jezikoslovlju dosta pisano (usp. Marot, 2005; Matešić i Marot Kiš, 2015; Filipov i Glušac, 2019; Kuna, 2009, 2014), a isto je tako puno pozornosti posvećeno i funkcionalnoj raslojenosti hrvatskoga jezika, osobito prepletanju stilova (npr. Kovačević i Badurina, 2001; Hudeček i Mihaljević, 2009; Rišner i Glušac, 2011; Rišner ur., 2016; Glušac ur., 2020). Cilj je ovoga rada stoga dopuna navedenim istraživanjima koja se temelji na provjeri postavke da će aktiviranje strategija neuljudnosti ovisiti i o spolu imenovane osobe, kao i o vrsti diskursa: strategije neuljudnosti izrazitije će se aktivirati pri imenovanju ženskih osoba u odnosu na muške, kao i u medijskom diskursu u odnosu na politički, a razlog je tomu bogatija morfosintaksa imenovanja žena u odnosu na muškarce te prepletanje obilježja publicističkoga i administrativnoga stila, kojemu pripada politički diskurs.

2. FUNKCIONALNA RASLOJENOST HRVATSKOGA JEZIKA

Svaki funkcionalni stil ima svoje značajke, no nerijetko dolazi do njihova prepletanja jer granice među njima nisu jasno ocrtane. Administrativni stil jedan je od najraširenijih stilova te zbog toga najviše i utječe na ostale funkcionalne stilove u hrvatskome standardnom jeziku. Često se administrativni stil izjednačuje s hrvatskim standardnim jezikom, što nije točno (Silić, 2006: 65). Njime se koriste djelatnici u uredima, djelatnici diplomacije, državne uprave, politike, ekonomije, industrije, trgovine, njime se pišu službeni dokumenti, zakoni, pravilnici, računi itd. Upravo zbog te raznovrsnosti administrativni stil može se podijeliti na nekoliko podstilova: zakonodavno-pravni, društveno-politički (rezolucije, povelje, deklaracije, programi, referati, priopćenja, izjave), diplomatski (komunikeji, note, demarši, protokoli, memorandum, izjave, zabilješke, poslanice), poslovni i personalni (Tošović, 1988: 83; Katnić-Bakaršić, 1999: 33). Ono što administrativni stil razlikuje od ostalih stilova, ovisnost je o izvanjezičnoj zbilji, a posebice o politici i ideologiji. Osim toga, administrativni stil odlikuje i svojevrsna agresivnost, odnosno prodor administrativizama izvan područja administrativnog stila (Frančić i dr., 2005: 252). Prodor administrativizama pripisuje se svojevrsnoj diktaturi, odnosno

moći državne administracije: „Autoritet se administracije upravo metonimijski prenosi na jezik kojim se ona očituje, pa se i samome jeziku pripisuje autoritativnost. (...) I bez obzira koliko se pojedinac opirao diktatu administrativne moći na jezičnome planu, sveprisutnost administrativnog jezika pridonosi prodiranju mnogih njegovih značajki i u druge diskursne tipove, pa čak i na plan razgovornoga diskursa. Publicistički je diskurs, kao javni, osobito podložan utjecaju institucionalne jezične moći“ (Kovačević i Badurina, 2001: 79–80). Nadalje, publicistički se stil karakterizira kao „najživlji“ stil hrvatskoga standardnog jezika, stil u kojemu se norma najbolje ovjerava, ali i najlakše razara (Hudeček i Mihaljević, 2009: 10). Osim toga, publicistički stil najpodložniji je utjecaju jezične moći. Publicistički se diskurs stoga često naziva i „presjecište različitih diskursnih tipova uključenih u široko zacrtan javni (*nad*)diskurs“ jer u njegovoj je biti „funkcionalno obgrljivanje tematski i sadržajno raznolikih područja ljudske i društvene djelatnosti, inače u cijelosti pokrivenih odgovarajućim diskursnim tipovima“ među kojima je i politički diskurs (Kovačević i Badurina, 2001: 100). Politički diskurs uključuje i govorene i pisane jezične realizacije, a te su realizacije najuže povezane s javnim političkim djelovanjem. Jezik tako postaje sredstvo prenošenja političkih poruka, ali i političkog i društvenog opredjeljivanja i prepoznavanja. Preklapanje stilova nije prisutno samo kod administrativnog i publicističkog stila, ta je pojava u hrvatskome jeziku vidljiva među svim stilovima. Kovačević i Badurina stoga zaključuju: „Mogli bismo zapravo reći da stupanj definiranosti svake pojedine društvene funkcije (a time i jezika koji je prati) opada ovisno o udaljavanju od nekoga zamišljenog središta polja prostiranja te funkcije, ali istodobno ovisno o približavanju zamišljenome polju koje druge funkcije: upravo to su mjesta nužnih pretapanja i presijecanja značajki pojedinih diskursnih tipova“ (Kovačević i Badurina, 2001: 121).

Dakle, osim utvrđene činjenice da administrativni stil utječe na sve druge stilove, pa tako i na publicistički, ovim će se radom provjeriti i suprotan smjer utjecaja, tj. utjecaj publicističkoga stila na politički diskurs koji je dio administrativnoga stila.

3. PRAGMATIČKI POJAM ULJUDNOSTI

Ljudi kao socijalna bića imaju neprestanu potrebu za komunikacijom s drugima, koja teži tomu da bude što uspješnija i ugodnija kako bi se lakše ostvarile njezine funkcije. Pragmatika, kao disciplina koja proučava upravo jezično djelovanje, odnosno značenja i načine na koje govornik ostvaruje svoj cilj pri pristupanju u komunikacijski čin sa svojim sugovornikom, nalaže da je svaka upotreba jezika djelovanje, što znači da se pri razumijevanju određe-

nih jezičnih fenomena mora poći od stvarnoga situativnog okvira djelovanja.¹ Govorni se činovi sastoje od čina iskaza, propozicije (onoga o čemu je riječ), ilokucije (govornikove namjere) i perlokucije (djelovanja na primatelja), a u ovome će se radu pozornost posvetiti ilokucijama u imenovanju političara i političarki u dvama okvirima: medijskom i političkom diskursu, ali i perlokucijama, odnosno analizi djelovanja različitih načina imenovanja na primatelje poruke – čitatelje, s obzirom na aktiviranje strategija (ne)uljudnosti i (ne)očuvanja obraza.

Svakom interakcijom s drugima aktiviraju se određene strategije. S pragmatičkoga gledišta, uljudnost u verbalnoj komunikaciji označuje izbor koji se čini tijekom komunikacije, a podrazumijeva sve jezične izraze kojima se daje sugovorniku prostor te se izražava ljubazan, prijateljski stav prema njemu (Cutting, 2002: 45). Pojam se uljudnosti odnosi na različite oblike socijalne i jezične interakcije te uključuje jezične (boju, jačinu i visinu glasa, intonaciju, brzinu govorenja) i nejezične elemente (držanje tijela, geste, mimiku te organizaciju prostora i vremena) koji dopunjuju interpersonalnu i skupnu komunikaciju (Kuna, 2009: 84). Uljudnost ovisi o tome komu se govornik obraća, na kojemu mjestu to čini i u koje vrijeme, kakva očekivanja i namjere govornik ima, ali i kakvo je psihičko stanje sugovornika. Pojam suprotan uljudnosti jest pojam neuljudnosti. Neuljudnost se pojavljuje kada su interesi govornika u sukobu s interesima sugovornika (Bakšić, 2012: 11). Strategije neuljudnosti mogu biti nemotivirane, nenamjerne, uzrok im je neznanje, te motivirane, svjesno upotrebljene. U temeljima teorije uljudnosti P. Grice utvrdio je načelo suradnje koje nalaže govorniku da primjereno pridonese razgovoru, a da pri tome uzme u obzir stupanj na kojemu se taj razgovor odvija, cilj i smjer govorne razmjene u koju je uključen.² Griceovo načelo suradnje nadopunjuje G. Leech (1983: 81) komplementarnim načelom uljudnosti, a uljudnost određuje kao primarno pragmatičko načelo s obzirom na prožetost različitih situacijskih konteksta, ali i kao svjesno i namjerno kršenje Griceovih načela s ciljem ublažavanja neuljudnih činova. Leech govorniku savjetuje da uvijek, što je više moguće, minimalizira neuljudne strategije, a maksimalno upotrijebi uljudne strategije pri izražavanju. Godine 1983. Leech u pragmatiku uvodi šest maksima uljudnosti: maksima takta, maksima velikodušnosti, maksima

¹ Definicija preuzeta s internetskog izvora Hrvatska enciklopedija, Leksikografski Zavod Miroslav Krleža. Zadnji pristup: 21. 6. 2021. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=49926>

² Kuna pak napominje da Griceove maksime ne vode dovoljno računa o stvarnom i raznolikom djelovanju jezika, pa se za načelo suradnje ne može reći da je univerzalno jer postoje neke jezične zajednice koje ga ne primjenjuju: „nerijetko u svakodnevnim situacijama u razgovoru ljudi krše načelo suradnje izgovarajući iskaze, sitne neistine koje nisu potpuno u suglasju s osobnim uvjerenjima i sa stvarnim stanjem“ (Kuna, 2009: 89).

odobravanja, maksima skromnosti, maksima suglasnosti i maksima simpatije. Kako bi se ostvarile strategije uljudnosti u komunikaciji, treba se držati načela pristojnosti i njegovih maksima. Svaka Leecheova maksima sadrži u sebi dva pravila od kojih se jedno odnosi na *self*, odnosno na govornika i na *other*, sugovornika. Nadalje, u središte teorije uljudnosti P. Brown i S. C. Levinson (1987) stavljaju pojam obraza (engl. *face*), koji preuzimaju od E. Goffmana. Za razliku od Goffmana koji smatra da pojam obraza ne počiva u pojedincu i biva posuđen samo za potrebe interakcije s drugima, Brown i Levinson smatraju da je obraz urođena slika o samome sebi te da je obraz nepromjenjivo svojstvo svake jedinice. Brown i Levinson (1987: 62) razlikuju dva aspekta obraza: pozitivni i negativni. Pozitivni je obraz potreba ili želja da se bude pozitivno vrednovan, odnosno prihvaćen u određenoj socijalnoj skupini, dok negativni obraz podrazumijeva želju za neometanim i slobodnim djelovanjem. U normalnim je okolnostima želja svakog govornika očuvati svoj obraz, stoga je potrebno čuvati i obraz drugoga jer odnos prema drugima govori nešto i o samom obrazu govornika. Ukoliko čuvamo svoj obraz, pa tako i obraz sugovornika, uljudnost nije narušena. Ipak, često se, zbog različitih razloga, uljudnost narušava. Govorne činove koji narušavaju obraz Brown i Levinson nazivaju FTA, odnosno *face threatening acts*, a oni mogu biti jezični (riječi), metajezični (intonacija, brzina govorenja i sl.) ili neverbalni (izrazi lica, odjeća, i sl.). Neuljudnost, odnosno ugrožavanje obraza Brown i Levinson (1987: 65–68) objašnjavaju s obzirom na to čiji je obraz ugrožen, govornikov ili slušateljev, i s obzirom na to je li narušen negativni ili pozitivni obraz. Postoje mnoge situacije kada se ugrožavanje svoga ili obraza neke druge osobe jednostavno mora dogoditi, a u tom slučaju Brown i Levinson (1987: 60) donose četiri strategije kako bi se ugrožavanje ublažilo. Prva je strategija tzv. *on record* koja predstavlja izravan način obraćanja sugovorniku. Kada je riječ o indirektnim strategijama, one se dijele na nemodificirane, odnosno strategije bez ublažavanja ili okolišanja i strategije kojima se ublažava namjera narušavanja obraza. Ostvarujući FTA bez ublažavanja govornik to čini na najizravniji mogući način, bez okolišanja, precizno i nedvosmisleno, primjerice: „Donesi aparat za gašenje požara!“ Njima se govornik najčešće služi u hitnim situacijama, u situacijama usmjerenosti na određeni zadatak ili pak u situaciji kada posjeduje moć u odnosu na sugovornika. Takve se strategije dalje dijele na strategije pozitivne uljudnosti i negativne uljudnosti, ovisno o tome jesu li upućene govornikovu pozitivnom ili negativnom obrazu. Pozitivna uljudnost usmjerena je na pozitivni obraz sugovornika, odnosno na pozitivnu sliku o sebi na koju sugovornik polaže pravo. Govornik pri tome priznaje, odnosno pozitivno vrednuje sliku o sugovorniku, želje i potrebe su im jednake te govornik priznaje sugovornika članom određene skupine kojoj pripada i sam

govornik. S druge strane, negativna uljudnost temelji se na izbjegavanju, odnosno udaljavanju govornika od sugovornika. Govornik ne osporava i poštuje sugovornikove potrebe, odnosno njegovu želju za slobodnim djelovanjem (Brown i Levinson, 1987: 69–70). Suprotno *on record* strategiji navodi se *off record* strategija kojoj je glavna značajka dvosmislenost. Kada govornik upotrijebi neizravnu strategiju narušavanja obraza, sugovornik ju može protumačiti na dva ili više načina te će stoga značenje biti otvoreno. Za govornika je to korisno jer će uvijek moći negirati ono tumačenje koje će sugovornik smatrati dominantnim te će tako govornik izbjeci odgovornost narušavanja obraza.³

U nastavku rada analizirat će se načini imenovanja u medijskom i političkom diskursu u odnosu na aktiviranje strategija uljudnosti i neuljudnosti, odnosno strategije očuvanja obraza imenovanih osoba.

4. NAČINI IMENOVANJA U HRVATSKOM JEZIKU – METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Istraživanje se u ovome radu temelji na imenovanju ženskih i muških osoba u medijskom i političkom diskursu. Korpus je prikupljen tijekom travnja, svibnja i lipnja 2021. godine, a sastoji se od ukupno 2100 primjera, od toga 1050 primjera koje se odnose na imenovanje ženskih osoba: 525 u medijskom i 525 u političkom diskursu, te 1050 primjera koje se odnose na imenovanje muških osoba: 525 u medijskom i 525 u političkom diskursu. Istražuje se način imenovanja političarki Josipe Rimac, Gabrijele Žalac, Anke Mrak-Taritaš, Dalije Orešković i Blaženke Divjak te političara Andreja Plenkovića, Zorana Milanovića, Krunoslava Capka, Vilija Beroša i Zdravka Marića. Za svaku osobu istraženo je prvih 35 pojavnica na mrežnim izvorima dnevnih novina *Večernji list*, *24sata* i *Index.hr* (medijski diskurs), te za politički diskurs na mrežnim stranicama političkih portala *PolitikaPlus* i *Objektivno.hr* te u mrežnom izdanju *Nacionala*, najutjecajnijega političkog tjednika u Hrvatskoj.⁴

S obzirom na morfosintaktička obilježja načini imenovanja mogu se podijeliti u dvije skupine: u prvoj skupini nalaze se pragmatički neutralni načini imenovanja koji ne uključuju nikakav pragmatički učinak, osnovna je zadaća

³ Iako kritičari dovode u pitanje univerzalnost teorije obraza Brown i Levinsona jer su uljudnost i pristojnost kulturno varijabilni, mnogi se pak slažu da su Brown i Levinson s jedne, i Geoffrey Leech s druge strane prepoznatljivi u svome radu i jedini su „elaborirali svoje pozicije dovoljno detaljno da bi one mogle biti oprobane kroz primjenu na podatke iz postojećih jezika, samo su ta dva modela ponudila iscrpne primjere različitih lingvističkih struktura kojima se realiziraju strategije uljudnosti“ (Watts, 2003:63).

⁴ U daljnjem tekstu za navedene mrežne izvore upotrebljavat će se sljedeće kratice: VL za *Večernji list*, 24S za *24sata*, IND za *Index.hr*, P+ za *PolitikaPlus*, OB za *Objektivno.hr* i NAC za *Nacional*.

takvih struktura primarno identifikacija ciljane osobe te se pretpostavlja da se njima aktiviraju samo strategije uljudnosti i očuvanja obraza. U tu skupinu ulazi devet mogućnosti: 1) ime + prezime, 2) prezime, 3) inicijal imena + prezime, 4) apozicija + ime + prezime, 5) atribut(i) + ime + prezime, 6) atribut(i) + apozicija + ime + prezime, 7) apozicija + prezime, 8) atribut + prezime, 9) atribut(i) + apozicija + prezime. Druga skupina uključuje načine imenovanja kojima se aktiviraju strategije neuljudnosti, a takvih je načina bilo pet pri imenovanju muškaraca, a šest pri imenovanju žena: 1) žensko prezime, 2) osobno ime, 3) atribut + ime, 4) apozicija + ime, 5) atribut + apozicija + ime, 6) nadimak. Pri imenovanju ženskih osoba dodatna je mogućnost imenovanje ženskim prezimenom. Za razliku od *prezimenata ženske osobe*, koje označuje prezime kojim se imenuje ženska osoba, bez obzira na to je li izrazno ista s muškim prezimenom ili različita od njega, termin se *žensko prezime* „ograničava na nestandardnojezične idiome te na književnoumjetnički, razgovorni i u novije vrijeme publicistički stil, a odnosi se na specifičnim sufiksima od muških prezimenata izvedena prezimena ženskih osoba“ (Frančić, 2008: 587), koja su „u obavijesnim žanrovima publicističkoga stila (...) nedopustiv[a]“ (Hudeček, Mihaljević, 2009: 163). Budući da je imenovanje ženskih osoba ženskim prezimenom često slika pejorativnosti, a kako Kuna (2014: 83) navodi „riječ je o prikriivenoj, benevolentnoj, ali i provjerenoj seksističkoj strategiji koja je ujedno i način diskvalifikacije i delegitimizacije žene u politici“, jedna od pretpostavki ovoga rada bit će da se i u medijskom i političkom diskursu pojavljuju primjeri ženskog prezimenata, iako bi novinari i publicisti trebali težiti standardnojezičnoj normi u kojima se žensko prezime ne bi trebalo pojavljivati, odnosno ne bi trebalo funkcionirati kao strategija neuljudnosti i neočuvanja obraza.

U radu će se istraživati ove pretpostavke: 1) s obzirom na rodnu neravnopravnost u hrvatskom jeziku (tj. bogatiju morfosintaksu i pragmatiku načina imenovanja ženskih osoba) očekuje se potvrda rodne različitosti u promatranim diskursima, 2) i u medijskom i u političkom diskursu prevladavat će neutralni načini imenovanja (tj. strategije uljudnosti i očuvanja obraza), 3) u medijskom diskursu bit će zastupljenije strategije neuljudnosti i neočuvanja obraza nego u političkom diskursu, s ciljem ostvarivanja negativnih pragmatičkih učinaka, poput pejorativnosti, sarkazma ili ironije.

4.1. Imenovanje u medijskom diskursu

Prvi dio istraživanja u ovome radu odnosi se na imenovanje u medijskom diskursu. U nastavku rada donosi se tablični prikaz pojavnica potvrđenih za ženske osobe, a potom i za muške osobe.

Tablica 1. Načini imenovanja hrvatskih političarki u medijskom diskursu

	Josipa Rimac			Gabrijela Žalac			Anka Mrak-Taritaš			Dalija Orešković			Blaženka Divjak			UK.
	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	
IME + PRE-ZIME	12	8	8	13	6	4	8	7	5	5	12	12	2	5	3	110
PREZIME	14	10	20	8	14	22	20	20	19	16	13	8	11	16	16	227
INICIJAL + PREZIME	5	-	-	6	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	12
AP. + IME + PREZIME	-	1	-	1	5	1	-	-	1	2	1	1	2	4	4	23
ATR. + IME + PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
ATR. + AP. + IME + PREZ.	3	3	7	3	5	6	6	8	8	6	5	6	15	5	12	98
APOZICIJA + PREZIME	-	1	-	1	4	2	-	-	-	3	2	-	5	4	-	22
ATRIBUT + PREZIME	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
ATR. + AP. + PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
ŽENSKO PREZIME	1	11	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
OSOBNOST IME	-	1	-	1	1	-	-	-	-	3	2	8	-	-	-	16
ATRIBUT + IME	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
APOZICIJA + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
NADIMAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0

Iz tabličnog prikaza vidljivo je da pri imenovanju hrvatskih političarki u medijskom diskursu prevladavaju načini imenovanja iz prve skupine, odnosno pragmatički neutralni načini imenovanja kojima se ne aktiviraju strategije neujednačenosti. Pri istraživanju je pronađeno 495 takvih primjera, što iznosi 94,29% ukupnog korpusa obuhvaćenog istraživanjem imenovanja hrvatskih političar-

ki u medijskom diskursu.⁵ Kada je riječ o neutralnim načinima imenovanja, prevladavaju imenovanja samo prezimenom, potom imenom i prezimenom te atributom, apozicijom, imenom i prezimenom. Ostalih je primjera manje:

a) ime + prezime: *S druge strane, **Josipa Rimac** učestalo zove **Vuića** ili mu šalje poruke u kojima traži da se on nađe s Bašićem, ali i da pazi na njezine.* (VL)

b) samo prezime: ***Žalac** bez komentara na optužbe da je bratu sređivala državni ispit.* (VL)

c) inicijal + prezime: *... ali uvijek i u svemu moramo zadržati visoku razinu tolerancije i barem osnovno poštovanje jedni prema drugima – kazala je **A. Mrak Taritaš**.*⁶ (VL)

d) apozicija + ime + prezime: ***Zastupnica Dalija Orešković** noćas je na Twitteru podijelila detalj iz jedne odluke Visokog prekršajnog suda oko suca koji je povrijedio Kodeks sudačke etike...* (24S)

e) atribut(i) + ime + prezime: *U Zagrebu je najmanje na promidžbu potrošila **GLAS-ova Anka Mrak Taritaš**, 24.500 kuna, a donacije nije primila.* (IND)

f) atribut(i) + apozicija + ime + prezime: ***Bivša ministrica Blaženka Divjak** na svom je Facebooku upitala zašto je ugašena mrežna stranica Škole za život.* (VL)

g) apozicija + prezime: ***Zastupnica Orešković** rekla je da je korupcija nacionalni problem i da uz demonstraciju sile i gubitak moralnog kompasa srljamo u propast...* (24S)

h) atribut(i) + prezime: *Tada **mlađahna Žalac** pojavljuje se u spotu na konju uz jednog mladića.* (VL)

i) atribut(i) + apozicija + prezime: *Sluha **bivše ministrice Divjak** nije bilo, stoga nas čudi njezina jučerašnja reakcija...* (24S)

U naslovima se uglavnom navodi samo prezime ili ime i prezime političarke, dok se u tekstu one na početku uglavnom imenuju atributima i apozicijom uz ime i prezime – najčešće su to atributi i apozicije koji predstavljaju njezinu političku funkciju – a u nastavku se teksta ponovno rabi samo njezino prezime ili ime i prezime. Iako u pravilu ti načini imenovanja nemaju određen

⁵ Sličan rezultat dobile su Filipov i Glušac (2019: 71) u svome istraživanju u kojemu su s 93,8% također prevladali neutralni načini imenovanja političarki u medijskom diskursu.

⁶ Strategijom neočuvanja obraza moglo bi se smatrati i nepravilno navođenje imena i/ili prezimena – treba poštovati zakonski, službeni lik imena i prezimena (onaj koji je zapisan u matičnim knjigama), kao i pravopisna pravila pri njihovu sklanjanju. U navedenom je slučaju dvočlanoga prezimena (*Mrak Taritaš*) izostala spojnica (*Mrak-Taritaš*).

pragmatički učinak, primjer (1) potvrđuje i suprotno – pragmatički učinak ironije, sarkazma i pejorativnosti:

1) *Na izlaznim vratima Remetinca, blijeda lica i za promjenu nimalo glamuroznu „kninsku kraljicu“ Josipu Rimac, izuzev dvije žene, vjerojatno članice najuže obitelji, ne dočekuje nitko osim reporterskih ekipa. (VL)*

Primjerima imenovanja Josipe Rimac *kninskom kraljicom*, potvrđenima na svim promatranim portalima, s obzirom na tematiku članaka – njezine afere i uhićenje, također se ostvaruje učinak ironije, odnosno aktivira se strategija neočuvanja obraza.

Načini imenovanja koji pripadaju u drugu morfosintaktičku skupinu, kod kojih se očekuju strategije neuljudnosti i negativni pragmatički učinak, u znatno su manjoj mjeri zastupljeni: potvrđeno je samo tri načina imenovanja (žensko prezime i osobno ime kao najčešći načini te atribut uz ime potvrđen jednim primjerom). Ukupno je 30 takvih primjera, što čini 5,71%. Gotovo je polovica primjera (čak 13) žensko prezime Josipe Rimac, a od promatranih portala najviše ih je u *24sata* (15 primjera). Samo je jedan primjer ženskog prezimena Gabrijele Žalac (primjer 2) koji potvrđuje strategiju neuljudnosti, odnosno učinak pejorativnosti. Osim Gabrijele Žalac na meti narušavanja obraza i kršenja Leecheovih maksima u primjeru (2) našao se i premijer Andrej Plenković koji je imenovan nadimkom *Plenki*. Ostali su primjeri ženskog prezimena Josipe Rimac (primjer 3). Budući da se u tekstovima naizmjenice rabe i neutralni načini imenovanja i žensko prezime te političarke, ne može se govoriti o negativnom pragmatičkom učinku takva načina imenovanja. Ipak, u primjeru (3) – uzme li se u obzir neutralan način imenovanja Gabrijele Žalac imenom i prezimenom, uporaba ženskog prezimena *Rimčeva* ukazuje na blagi pragmatički pomak prema ironiji:

2) *Mala Žalčeva plače, Tolušić odsutno gleda u daljinu i glanca špic papak, Murganić drhti brada, a Plenki im poput Petra Preradovića poručuje da „stalna na tom svijetu samo mijena jest“! (VL)*

3) *Za te je novce Rimčeva bila non-stop u pogonu, zvala je i stiskala ministre da Bašićevoj tvrtki C.E.M.P. osiguraju povoljnije kredite mimo procedure i internih pravila banaka, a u sve je uvela i svoju prijateljicu Gabrijelu Žalac, bivšu ministricu i bivšu članicu nadzornog odbora HBOR-a. (VL)*

Najbrojniji je način imenovanja u ovoj skupini imenovanje osobnim imenom – 16 je takvih primjera, od kojih je čak 13 za Daliju Orešković (primjeri 4–6).

(4) – *Frane se pojavio na vratima mojeg stana, a ostatak je povijest – prisjetila se Dalija i priznala da se dugo opirala toj vezi. (VL)*

(5) ... i na povratku s posla govorila sam sama sebi kako ne smijem ostaviti laptop. I eto, ostavim ga – rekla nam je Dalija. (24S)

(6) **Dalija**: *Apsurdno je očekivati od male stranke da se odrekne proračunskog novca.* (24S)

Većina je tih primjera (4, 5) iz članaka koji tematiziraju njezin privatni život (rastava braka, gubitak prijenosnog računala), pa je zabavna (a ne politička i obavijesna) tematika teksta utjecala na upotrebu osobnog imena čime je autor teksta nastojao približiti Daliju Orešković javnosti, a zbog familijarnosti su izostale negativne konotacije, stoga se ovdje može govoriti o pozitivnome obrazu. U primjeru s političkom tematikom (6) njezino je osobno ime upotrijebljeno prema načelu jezične ekonomije u novinskim naslovima, a takvu je uporabu omogućila i činjenica da je ona jedina hrvatska političarka s tim imenom.⁷ Primjer (7) potvrđuje suprotne težnje, tj. narušavanje pozitivnoga obraza imenovanjem osobnim imenom:

7) *Da se Josipa voli zabaviti govori video na kojemu uz turbofolk hitove „okida“ na stihove pjesmuljka „Čik, čik pogodi“.* (24S)

Iako se iz izdvojenog primjera (7) to ne očituje, u članku u kojem se potvrdio taj primjer izravno se narušava pozitivni obraz Josipe Rimac i aktivirana je strategija neuljudnosti. Uporabom apozicije *kraljica*, te riječi izvan standardnojezičnih okvira hrvatskog jezika poput *feštale*, *gotivila*, *okida* ismijava se lik Josipe Rimac, a krši se i nekoliko Leecheeovih maksima: maksima takta jer se ne poštuju njezini interesi i prava, maksima suglasnosti jer se ne umanjuje nesuglasje autora i Josipe Rimac te maksima simpatije jer je vidljivo neumanjivanje antipatije prema Josipi Rimac.

U primjerima imenovanja Gabrijele Žalac osobnim imenom (primjeri 8 i 9) ne može se govoriti o strategijama neuljudnosti, nego je time postignut učinak familijarnosti i očuvanje obraza.

8) **Gabrijela** *mu je rekla da se osjeća kao silovana žena. O Mercedesu nije govorila, kao ni o svim privilegijama koje je kao kćer HDZ-ove bankarice imala u životu. Što reći, dragi đaci... danas jesi, sutra nisi. Panta rhei...* (VL)

9) *Iako su na kraju imale druge mentore, Gabrijela Andreja Plenkovića, a Rimac Milijana Brkića, to ih nije nimalo razdvajalo jer su imale dobre odnose s Tomislavom Čuljkom, utjecajnim slavonskim HDZ-ovcem.* (24S)

Potvrđen je i jedan primjer (10) atribucije osobnog imena Gabrijele Žalac:

10) *Majka Vinka Ivanković je postala stečajna upraviteljica i kasnije predsjednica HGK-a za Slavoniju, a mlada Gabrijela je, nakon što je diplomirala ekonomiju 2002., došla raditi u Vukovarsko-srijemsku županiju.* (IND)

U članku iz kojeg je izdvojen taj primjer opisuje se „zločinačka organizacija“ (tako glasi nadnaslov teksta) čije su glavne akterice Gabrijela Žalac i Josipa Rimac, odnosno opisuje se njihov privatni život i njihovo podrijetlo.

⁷ Slične se potvrde imenovanja osobnim imenom pronalaze i za druge političarke jedinstvena imena, npr. Kolinda, Ingrid (ali ne Anka, Jadranka i sl.) (usp. Filipov i Glušac, 2019).

Iako se primjer atribucije osobnog imena u ovome članku isprepleće s ostalim neutralnim načinima imenovanja, ipak se može reći da se u tekstu narušava obraz i Gabrijele Žalac i Josipe Rimac zbog njihove pripadnosti određenoj hrvatskoj političkoj stranci čime se krši Leecheova maksima takta.

U nastavku se donosi pregled načina imenovanja hrvatskih političara u medijskom diskursu.

Tablica 2. Načini imenovanja hrvatskih političara u medijskom diskursu

	Andrej Plenković			Zoran Milanović			Krunoslav Capak			Vili Beroš			Zdravko Marić			UK.
	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	VL	24S	IND	
IME + PREZIME	2	2	2	-	3	1	5	5	4	3	1	-	2	3	1	34
PREZIME	22	15	20	22	19	25	24	26	24	16	14	26	22	18	22	315
INICIJAL + PREZ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
AP. + IME + PREZ.	5	6	4	4	3	4	-	-	-	1	3	-	3	3	2	38
ATR. + IME + PREZ.	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME + PREZ.	2	3	7	5	3	4	5	4	7	10	10	9	5	9	5	88
AP. + PREZIME	1	5	-	4	3	1	1	-	-	6	6	-	3	1	5	37
ATR. + PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + PREZ.	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	4
OSOBNOST IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
ATR. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
AP. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
NADIMAK	2	2	1	-	3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	8

Pri imenovanju hrvatskih političara također prevladavaju neutralni načini imenovanja. Takvih je primjera pronađeno 516 (98,29%), dok je primjera s određenim pragmatičkim učinkom samo devet (1,71%). U prvoj skupini pre-

vladava prezime kao dominantan način imenovanja, a po učestalosti slijede atribut i apozicija s imenskom formulom, dok je na trećem mjestu apozicija s imenom i prezimenom. Za svaki od načina u nastavku se donosi jedan primjer:

a) ime + prezime: *Izaslanstvo HDZ-a, na čelu s **Andrejem Plenkovićem** u petak je na 99. obljetnicu rođenja prvoga hrvatskog predsjednika položilo vijenac i zapalilo svijeću ispred njegove rodne kuće u Velikom Trgovišću.* (24S)

b) prezime: ***Milanović** je rekao da je Hrvatska vojska moderna vojska demokratske države.* (VL)

c) inicijal imena + prezime: -

d) apozicija + ime + prezime: *Oko sukoba između premijera Andreja Plenkovića i **predsjednika Zorana Milanovića** službeno se oglasio i HDZ na svom Facebooku, a oštre kritike nisu ni ovoga puta izostale.* (VL)

e) atribut + ime + prezime: -

f) atribut(i) + apozicija + ime + prezime: *Saborska oporba je krivca za debakl pronašla u **aktualnom ministru zdravstva Viliju Berošu** čiji opoziv sada traže, i kojega će, prema najavama, premijer braniti kao i njegove pret-hodnike.* (VL)

g) apozicija + prezime: ***Ministar Beroš** sutra će osobno cijepiti ljude na Velesajmu.* (24S)

h) atribut + prezime: -

i) atribut(i) + apozicija + prezime: *Zašto je **ministar financija Marić** tražio da se nasamo nalazi s vlasnikom vjetroelektrana?* (24S)

Kada je riječ o drugoj skupini načina imenovanja, prevladava imenovanje nadimkom i to samo aktualnog predsjednika i premijera Republike Hrvatske (primjeri 11 i 12):

11) *Sada svi jedva čekaju atletski miting 5. 8. u Kninu, gdje će u utrci na sto metara nastupiti **Zoka i Plenki**.* (VL)

12) ***Zoki**: On je krkao bozu i gusti sa šlagom, a ja pivo i viski. **Plenki**: On je iskompleksirani klaun.* (24S)

Ono što predsjednika i premijera čini jedinstvenima na političkoj sceni, pa time i u javnosti, jest njihova retorika te svakodnevne replike u javnim nastupima. Budući da njihova komunikacija ponekad nije primjerena političkom diskursu koji se očekuje od visokih dužnosnika jedne države, može se reći kako je očekivano da se u medijskom diskursu pojavljuju i načini imenovanja koji imaju negativan pragmatički učinak, u ovom slučaju to je uporaba nadimaka kojima se aktivira strategija neuljudnosti i neočuvanja obraza. Takva se uporaba potvrđuje u člancima koje sami autori deklariraju kao satirične preglede, koji obiluju satirom i kritikom upućenima predsjedniku i premijeru. U takvim se tekstovima i takvim načinom imenovanja narušavaju sve Leech-

ove maksime jer se ne poštuju interesi i prava imenovanih osoba, umanjuje se korist, vidljivo je nesuglasje i antipatija autora prema imenovanim osobama – a sve u svrhu kritike njihova političkog djelovanja. Ipak, novinari i publicisti trebali bi imati određenu dozu poštovanja prema političkim funkcijama, premijeru i predsjedniku države, te se ne spuštati na takvu razinu imenovanja u javnom diskursu.

Osobnim imenom imenuje se i ministar zdravstva Vili Beroš (primjer 13):

13) *Vili, zašto? Bacili 4,3 milijuna na CijepiSe. Za taj novac 160 ljudi moglo je dobiti lijek za rak. (24S)*

U primjeru (13) imenovanje aktualnog ministra samo osobnim imenom može se pripisati autorovoj želji za efektnošću i ekonomičnošću jer je riječ o novinskom naslovu. Takav izravan način obraćanja ujedno je i primjer *on record* strategije (Brown i Levinson, 1987: 60) kojim se na neki način ublažava ugrožavanje obraza imenovane osobe.

4.2. Imenovanje u političkom diskursu

U nastavku se najprije donosi tablični prikaz imenovanja hrvatskih političarki, a zatim i hrvatskih političara u političkom diskursu.

Tablica 3. Načini imenovanja hrvatskih političarki u političkom diskursu

	Josipa Rimac			Gabrijela Žalac			Anka Mrak-Taritaš			Dalija Orešković			Blaženka Divjak			UK.
	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	
IME + PREZIME	19	10	26	16	5	14	4	10	6	10	25	24	4	5	11	189
PREZIME	10	15	7	7	9	11	24	15	23	15	3	4	16	3	10	172
INICIJAL + PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1
AP. + IME + PREZIME	-	1	-	2	3	1	-	-	-	2	4	1	1	10	1	26
AT. + IME + PREZIME	-	1	-	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	3
ATR. + AP. + IME + PREZ.	6	7	2	7	9	7	6	10	5	4	2	5	10	14	11	105

Pragmatički čimbenici pri imenovanju...

APOZICIJA + PREZIME	-	1	-	3	7	1	-	-	-	3	-	1	4	3	2	25
ATRIBUT + PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + PREZIME	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
ŽENSKO PREZIME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
OSOBNOSTIME	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
ATRIBUT + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
APOZICIJA + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
NADIMAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0

Pri istraživanju načina imenovanja hrvatskih političarki u političkome diskursu pronađene su 523 pojavnice koje pripadaju neutralnim načinima imenovanja, što iznosi 99,62%, a tek dva primjera (0,38%) koja pripadaju drugoj skupini načina imenovanja s očekivanim pragmatičkim pomakom. U političkome diskursu prevladava imenovanje imenom i prezimenom te samo prezimenom, a po čestotnosti se na trećem mjestu nalazi imenovanje imenskom formulom s atributom i apozicijom. Ostalih je načina imenovanja znatno manje. Iako je većina primjera s takvim načinima imenovanja neutralna, i među njima je bilo onih koji su imali kakav pragmatički učinak:

(14) *I nije HDZ pobijedio u ratu, već hrvatska nacija i branitelji, a Rimac i Kitarović si baš svašta dozvoljavaju. (OB)*

Navedeni je primjer iz članka⁸ koji govori o Josipi Rimac i Kolindi Grabar-Kitarović. Josipu Rimac u cijelom se članku imenuje imenom i prezimenom ili samo prezimenom, dok se bivšu hrvatsku predsjednicu na nekim mjestima u članku imenuje samo imenom, ili u ovom slučaju nepotpunim prezimenom. Uvidom u sadržaj članka može se zaključiti da su u primjeru (14) aktivirane strategije neuljudnosti jer se autor u članku koristi izrazima poput

⁸ Cijeli članak dostupan na: <https://objektivno.hr/kninska-gradonacelnica-skinula-zastavu-s-tvrde-i-poklonila-je-gradanki-kolindi-grabar-kitarovic-35122>

one da su *obje dame promašile ceo fudbal* pri čemu autor riječ *dame* stavlja pod navodnike, što upućuje na činjenicu da je riječ o ironiji i sarkazmu. Ovim člankom narušava se pozitivni obraz i Josipe Rimac i Kolinde Grabar-Kitarović, a krše se i Leecheove maksime velikodušnosti, simpatije, odobravanja.

Primjeri druge skupine načina imenovanja u izrazito malom su broju zastupljeni pri imenovanju političarki, potvrđena su tek dva primjera, prvi pri imenovanju Gabrijele Žalac (primjer 15), a drugi Dalije Orešković (primjer 16):

15) *'Slavonac i Slavonka vode dva najbitnija resora za Slavoniju, ali i za ostale dijelove Hrvatske, no Slavonija zaslužuje posebnu brigu i zato smo **Gabrijela** i ja tu. Zadnjih devet mjeseci bili su turbulentni, sustav je bio dobar, ali kompliciran. Nisam se razočarao niti u jednog čovjeka u ministarstvu. Ostavljam sustav koji je puno sređeniji nego prije devet mjesecu', kazao je Tolušić, prenosi NI. (NAC)*

16) **POVJERENSTVO ZA SUKOB INTERESA: Za sve je valjda kriva „crna Dalija“ (OBJ)**

Iako oba načina imenovanja pripadaju drugoj (morfo)sintaktičkoj skupini, ni jednom se primjeru ne može pripisati aktiviranje strategija neuljudnosti. U primjeru (15) riječ je o citatu, izravnom prenošenju riječi Mislava Tolušića, a imenovanje osobnim imenom u funkciji je familijarnosti. U primjeru (16) Dalija Orešković imenuje se atribuiranim imenom, no već u sljedećoj rečenici članka saznaje se da je to zapravo naziv knjige koju je napisala Dalija Orešković (*Ja sam kriva! – kaže Dalija Orešković, bivša predsjednica Povjerenstva (o kojoj je objavljena knjiga nazvana „Crna Dalija“).*). Budući da se u cijelome članku Dalija Orešković imenuje neutralnim načinom imenovanja, ni primjeru (16) ne može se pripisati strategija neuljudnosti.

U nastavku se donose rezultati istraživanja imenovanja hrvatskih političara u političkom diskursu.

Tablica 4. Načini imenovanja hrvatskih političara u političkom diskursu

	Andrej Plenković			Zoran Milanović			Krunoslav Capak			Vili Beroš			Zdravko Marić			UK.
	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	P+	OB	NAC	
IME + PREZI-ME	2	16	16	1	8	9	1	10	5	-	7	9	1	2	10	97
PREZI-ME	15	12	7	23	16	12	25	15	18	20	20	12	18	12	13	238

Pragmatički čimbenici pri imenovanju...

INICI- JAL + PREZI- ME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
AP. + IME + PREZI- ME	8	1	4	1	5	7	-	-	-	-	-	1	1	4	-	32
ATR. + IME + PREZI- ME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME + PREZ.	9	4	6	5	3	4	10	10	10	13	8	12	12	11	9	126
APOZI- CIJA + PREZI- ME	1	1	2	5	2	3	-	-	2	2	-	1	3	5	3	30
ATRI- BUT + PREZI- ME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + PREZI- ME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
OSOB- NO IME	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2
ATRI- BUT + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
APOZI- CIJA + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
ATR. + AP. + IME	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0
NADI- MAK	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0

Učestalost uporabe neutralnih načina imenovanja hrvatskih političara pokazuje prevlast imenovanja samo prezimenom (238 primjera), a slijedi imenska formula s atributom i apozicijom (126 primjera) te 97 primjera imenovanja imenom i prezimenom. Zanimljivo je da za četiri načina imenovanja iz prve skupine nije pronađen ni jedan primjer. Potvrđena su samo dva primjera načina imenovanja koji pripadaju drugoj skupini, kod koje se očekuje pragmatički pomak (primjeri 17 i 18):

17) *Dok je uz Plenkovića Šeks, **Andrej** ne treba strahovati.* (OB)

18) *Savršeno kozmički izabran par, Sanja i **Zoran**.* (OB)

U primjeru (17) premijer Andrej Plenković u prvoj surečenici imenovan je prezimenom, a u drugoj osobnim imenom što upućuje na autorovu želju da izbjegne ponavljanje prezimena u jednoj rečenici te bi se stoga moglo zaključiti da u tom primjeru nema strategije neuljudnosti. U primjeru (18) Zoran Milanović, tada premijer, oslovljen je osobnim imenom u članku u kojemu autor piše o njegovim izjavama i izjavama njegove supruge. U članku se premijer i supruga imenuju neutralnim načinima imenovanja, a tek u posljednjem se odlomku teksta (primjer 18) imenuju samo osobnim imenom što se može pripisati autorovoj želji za efektnošću, ali i narušavanju pozitivnog obraza, što osobito dolazi do izražaja kada se u obzir uzme kontekst, odnosno sadržaj članka iz kojega je navedeni primjer.⁹

5. RASPRAVA – USPOREDBA NAČINA IMENOVANJA

U nastavku se nalazi usporedna tablica načina imenovanja hrvatskih političarki i političara u medijskom i političkom diskursu.

Tablica 5. *Usporedba načina imenovanja političarki i političara u medijskom i političkom diskursu*

	MEDIJSKI DISKURS			POLITIČKI DISKURS		
	ŽENE	MUŠ-KARCI	UKUPNO	ŽENE	MUŠ-KARCI	UKUPNO
IME + PREZIME	110	34	144	189	97	286
PREZIME	227	315	542	172	238	410
INICIJAL + PREZIME	12	0	12	1	2	3

⁹ Cijeli članak dostupan na: <https://objektivno.hr/zoran-milanovic-potvrdio-poslovicu-sit-gladnome-ne-vjeruje-ali-ne-vjeruju-ni-njemu-gladni-niti-oni-siti-njega-i-njegove-vlade-34881>

APOZICIJA + IME + PREZI- ME	23	38	61	26	32	58
ATRIBUT + IME + PREZI- ME	1	0	1	3	0	3
ATR. + APOZ. + IME + PREZI- ME	98	88	186	105	126	230
APOZICIJA + PREZIME	22	37	59	25	30	55
ATRIBUT + PREZIME	1	0	1	0	0	0
ATR. + AP. + PREZIME	1	4	5	2	0	2
ŽENSKO PRE- ZIME	13	/	13	0	/	0
OSOBNOST IME	16	1	17	1	2	3
ATRIBUT + IME	1	0	1	1	0	1
APOZICIJA + IME	0	0	0	0	0	0
ATRIBUT + APOZICIJA + IME	0	0	0	0	0	0
NADIMAK	0	8	8	0	0	0

Analizom Tablice 5. može se zaključiti da i u medijskom i političkom diskursu prevladavaju neutralni načini imenovanja i žena i muškaraca. Najzastupljeniji su načini imenovanja u toj skupini u obama diskursima imenovanje samo prezimenom, potom imenom i prezimenom, a na trećem mjestu po čestotnosti nalazi se imenovanje imenskom formulom s atributom i apozicijom. Nešto manje primjera potvrđeno je za imenovanje apozicijom, imenom i prezimenom te apozicijom i prezimenom, a najmanje primjera u obama diskursima pronađeno je za imenovanje inicijalom imena i prezimenom, atribuiranim imenom i prezimenom, atributom, apozicijom i prezimenom te atribuiranim prezimenom. Nadalje, kada je riječ o načinima imenovanja koje imaju određeni pragmatički učinak, vidljivo je da su takvi primjeri znatno učestaliji u medijskom diskursu u odnosu na politički diskurs. U korpusu medijskog diskursa ukupno je 39 primjera takva načina imenovanja, a od toga čak 30 primjera imenovanja političarki. Tom je činjenicom potvrđena i osnovna pretpostavka ovog rada – vidljiva je rodna različitost u promatranim diskursima, čemu pridonosi i bogatija morfosintaksa imenovanja žena. U političkom je diskursu

broj neformalnih načina imenovanja s obzirom na spol jednak, a razlika je u znatno manjoj učestalosti u odnosu na medijski diskurs. Zanimljivom se pokazala činjenica da bez obzira na način imenovanja koji može biti i neutralan, često se tek uvidom u sam sadržaj novinskih članaka može primijetiti narušavanje obraza imenovanih političarki i političara te kršenje Leecheovih maksima. S druge strane, ni primjeri koji pripadaju drugoj morfosintaktičkoj skupini imenovanja ne aktiviraju svaki put strategije neuljudnosti, pa tako imenovanje samo imenom često znači autorovu želju za efektnošću ili familijarnošću posebice u člancima koji tematiziraju privatni život hrvatskih političarki i političara, a rjeđe takvi primjeri imaju negativne konotacije. Uvidom u broj potvrda u pojedinom izvoru, najzastupljeniji su načini imenovanja druge skupine potvrđeni u *24sata*. S obzirom na utjecaj publicističkoga stila na administrativni, kada su načini imenovanja u pitanju, s obzirom na manji broj neformalnih načina imenovanja u političkom diskursu može se zaključiti da je taj utjecaj neznatan.

6. ZAKLJUČAK

Na temelju istraživanja medijskog i političkog diskursa nameće se potvrđan odgovor na početne pretpostavke: 1) s obzirom na rodnu neravnopravnost u hrvatskom jeziku potvrđena je rodna različitost u promatranim diskursima; 2) i u medijskom i u političkom diskursu prevladavaju neutralni načini imenovanja kojima se ne aktiviraju strategije neuljudnosti i neočuvanja obraza; 3) u medijskom diskursu više je primjera druge morfosintaktičke skupine načina imenovanja nego u političkom diskursu, s ciljem ostvarivanja negativnih pragmatičkih učinaka, poput pejorativnosti, sarkazma ili ironije. Međutim, u pojedinim su primjerima te skupine načina imenovanja ostvarene i pozitivne konotacije, želja za familijarnošću i očuvanjem obraza. Nasuprot tomu, i neutralni načini imenovanja (načini prve skupine) također mogu imati određen pragmatički učinak, odnosno mogu aktivirati strategije neuljudnosti, što se može utvrditi samo uvidom u širi kontekst članka. Time se potvrđuje činjenica da uljudnost „ovisi o vrlo širokom kontekstu primjene, te je moguće da poruka koja u jednoj situaciji i s jednim sugovornikom funkcionira kao uljudna, u drugom kontekstu i s drugim sugovornikom bude shvaćena čak i kao uvredljiva“ (Marot, 2005: 68). Na meti novinara koji krše Leecheove maksime i narušavaju obraz imenovane osobe češće su se našle političarke (u odnosu na političare), čemu pridonosi i činjenica da se češće pisalo o privatnim životima žena nego muškaraca, iako bi privatni i obiteljski život svake osobe trebao zakonom biti zaštićen od senzacionalističkog izvještavanja.

LITERATURA

- Bakšić, S. (2012). *Strategije učtivosti u turskom jeziku*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Brown, P. & Levinson C. S. (1987). *Politeness: Some Universals in language Use*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cutting, J. (2002). *Pragmatics and discourse*. London, New York: Routledge.
- Filipov, M. & Glušac, M. (2019). „Kakvu je ženu stvorio medijski diskurs? – imenovanje žena u medijima“, u: Glušac, M. & Mikić Čolić, A. (ur.) *Gramatikom kroz onomastiku*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek, str. 65–83.
- Frančić, A. (2008). „Ženska prezimena i(li) prezimena ženskih osoba“ u: Srdoč-Konestra, I. & Vranić, S. (ur.) *Riječki filološki dani 7*. Rijeka: Filozofski fakultet, str. 579–588.
- Frančić, A; Hudeček, L. & Mihaljević, M. (2005). *Normativnost i višefunkcionalnost u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- *Hrvatska enciklopedija*, Leksikografski Zavod Miroslav Krleža. Dostupno na: <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?ID=49926>, pristupljeno 14. veljače 2022.
- Hudeček, L. & Mihaljević, M. (2009). *Jezik medija – publicistički funkcionalni stil*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Glušac, M. ur. (2020). *Od norme do uporabe 2, zbornik radova*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek.
- Katnić-Bakaršić, M. (1999). *Lingvistička stilistika*. Budimpešta: Open Society Institute.
- Kovačević, M. & Badurina, L. (2001). *Raslojavanje jezične stvarnosti*. Rijeka: Izdavački centar Rijeka.
- Kuna, B. (2009). „Uljudnost i njezini učinci u komunikaciji“. *Lingua Montegrina*, br. 3, str. 81–93.
- Kuna, B. (2014). „Morfosintaksa i pragmatika hrvatske imenske formule ženskih osoba“. *Fluminensia* 26, br. 2, str. 71–90.
- Leech, G. (1983). *Principles of Pragmatics*. London, New York: Longman.
- Marot, D. (2005). „Uljudnost u verbalnoj i neverbalnoj komunikaciji“. *Fluminensia* 17, br. 1, str. 53–70.
- Matešić, M. & Marot Kiš, D. (2015). „Pragmatika gramatičkih oblika: morfološka i sintaktička sredstva kao načini za iskazivanje uljudnosti“. *Fluminensia* 27, br. 2, str. 103–116.

- Rišner, V., ur. (2016). *Jezik medija nekada i sada*. Zagreb, Osijek: Hrvatska sveučilišna naklada, Filozofski fakultet u Osijeku.
- Rišner, V. & Glušac, M. (2011). *Kroz mijene i dodire publicističkoga stila*. Osijek: Filozofski fakultet u Osijeku.
- Silić, J. (2006). *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*. Zagreb: Disput.
- Tošović, B. (1988). *Funkcionalni stilovi*. Sarajevo: Svjetlost.
- Watts, J. R. (2003). *Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.

Maja GLUŠAC & Marija KOZARI

PRAGMATIC FACTORS IN NAMING IN CROATIAN POLITICAL AND MEDIA DISCOURSE

The ways of naming and addressing in Croatian political and media discourse are viewed in relation to the pragmatic notion of politeness, which is understood as a strategy used by the speaker to achieve a specific goal. In relation to the six maxims defined by G. Leech, and in relation to the concept of the faces of P. Brown and S. Levinson, the departure from the principle of politeness is first of all explored. The material on which the research was conducted consists of the websites of daily newspapers, as well as the websites of political portals. Ways of naming and addressing celebrities in the Croatian public space were examined in relation to two important differences: differences in discourse (political and media), and differences in gender (men and women). The methods of naming and addressing are divided into two basic groups. In the first group, there are stylistically neutral modes that do not attribute any particular pragmatic effects (other than the basic identification function) and are assumed to only activate politeness strategies. The second group of morphosyntactic naming options are those ways in which a certain pragmatic effect is achieved, and it is assumed that they will also activate unpoliteness strategies. Given the gender inequality in the Croatian language (ie richer morphosyntax and the pragmatics of naming women), gender diversity and linguistic aggression in the discourses observed are expected to be confirmed.

Keywords: *naming, addressing, pragmatic effect, political discourse, media discourse*

Pregledni rad
UDK 811.161.2'36

Маргарита ГОЛТВЕНИЦЬКА (Харків)

Харківська державна академія дизайну і мистецтв
margarita_info@ukr.net

СПОЛУЧНИКИ В СКЛАДНОПІДРЯДНИХ РЕЧЕННЯХ ІЗ ВІДНОШЕННЯМ ВІДПОВІДНОСТІ ЯК ОБ'ЄКТ ВИВЧЕННЯ

У сучасній синтаксичній науці, незважаючи на значну кількість публікацій, залишається нерозв'язаним питання кваліфікації сполучників, які поєднують компоненти складнопідрядних речень, між предикативними частинами яких встановлюються семантико-синтаксичні відношення відповідності.

У пропонованій статті піддано розгляду сполучники, які дослідники пов'язують із реченнями відповідності: *чим... тим, що... то, у (в) міру того як*. Автор аналізує погляди, викладені українськими і російськими дослідниками в попередні роки, і на значному теоретичному та практичному матеріалі переконливо доводить, що сполучниками відповідності є лише парні сполучники *чим... тим, що... то* і контаміновані утворення *чим... то, що... тим*. Ці сполучники обов'язково поєднуються з формами вищого ступеня прислівників і прикметників і використовуються тільки за наявності цих форм в обох предикативних частинах. Речення зі сполучником *у (в) міру того як* неможливі в двокомпаративній будові. Тому цей сполучник винесений за межі складнопідрядних речень відповідності.

Ключові слова: *складнопідрядне речення, предикативна частина, двокомпаративна будова, відношення відповідності, парний сполучник, сполучник відповідності*

Складнопідрядні речення, між предикативними частинами яких розгортаються семантико-синтаксичні відношення відповідності, дотепер не знайшли однозначного трактування в синтаксичній науці. Так само немає усталеної думки щодо сполучників, які поєднують компоненти таких речень відповідності. Це й зумовлює актуальність розгляду цього питання і визначає мету розвідки – з'ясувати, які сполучники доцільно кваліфікувати сполучниками відповідності, що виступають

засобом поєднання компонентів складнопідрядних речень відповідної семантики.

В. А. Белошапкова, як і інші дослідники, в полі зору яких був окремий вид складнопідрядних речень відповідності, визнають у них три сполучники: *чем... тем* (*чим... тим*), *что... то* (*що... то*) і *по мере того как* (*в міру того як*) (ГРСЯ, 1970; Загнітко, 2011: 720; РГ, 1979: 974; РГ, 1980; Финкель, 1960: 576; Вихованець, 1993: 329; Христіанінова, 2012: 223). Однак не всі автори досліджень і підручників називають три сполучники. Три виділяють В. А. Белошапкова (ГРСЯ, 1970), автори РГ-80 (РГ, 1980), А. П. Загнітко (Загнітко, 2011: 720) і Р. О. Христіанінова (Христіанінова, 2012: 223), лише *чем... тем* і *по мере того как* – укладачі „Современного русского литературного языка“ (СРЛЯ, 1988), „Сучасної української мови. Синтаксис“ (СУМ, 1994: 164), *чим... тим* і *що... то* – автори „Синтаксису сучасної української літературної мови. Проблемні питання“ (Слинько, 1994: 591–593), вони ж значаться в праці І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 285–287). Лише один сполучник *що... то* подає І. Р. Вихованець (Вихованець, 1993: 329). Зрозуміло, що неузгодженість у визнанні сполучників відповідності потребує окремого розгляду. Не можна залишити поза увагою і те, що в авторитетних словниках, виданих у 2000-х роках, раніше виділювані сполучники не названі. Так, у „Граматичному словнику української мови. Сполучники“ К. Г. Городенської сполучниками семантико-синтаксичних відношень відповідності визнає лише *чим... тим*, *чим... то*, *що... то*, *що... тим*. Сполучника у *(в) міру того як* у цьому виданні немає (Городенська, 2007). Його не названо і в „Словнику еквівалентів слова української мови“ А. А. Лучик (Лучик, 2008). Чи є достатньо підстав для цього, потрібно вивчити, адже цей сполучник використовується і в будовах з відношенням відповідності, і в деяких інших видах складнопідрядних речень.

Є потреба і у встановленні ступеня вживаності кожного з названих сполучників, а відтак й визнання їх як системних одиниць. У російській мові основним засобом поєднання предикативних частин речень відповідності визнано сполучник *чем... тем*: *Чем свободнее ум, тем богаче человек* (ГСРЛЯ, 1970: 735).

Дослідники української мови сходяться в тому, що з уживаних в українській мові сполучників *чим... тим*, *що... то* більш звичайним є другий. О. Синявський щодо сполучника *чим... тим* зауважує, що він „у літературній мові трапляється в складних сполучниках <...> при прикметниках та прислівниках 2 ступеня: *І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло зверху сонце, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних і упрілих обличчях* (М. Коцюбин-

ський“ (Синявський, 1931: 339). Щодо сполучника *що... то* він пише: „Але при другому ступені прикметників та прислівників конструкція з *що... то* (іноді з пропуском *то*) звичайніше за *чим... тим*: *Що далі, все більше людей прибувало* (Леся Українка)“ (Синявський, 1931: 345). Подібне твердження знаходимо і в „Синтаксисі сучасної української літературної мови. Проблемні питання“: „...двокомпаративні речення створюються сполучником *що... то*. В українській мові такі конструкції більш звичайні, ніж в російській мові“. У російських виданнях сполучник *что... то* оцінюється як розмовний (Слинько, 1994: 592).

У науковій лінгвістичній літературі ХХІ століття відбито два підходи до оцінки ролі названих сполучників у будові речень відповідності. Спеціалізованими сполучниками відповідності К. Г. Городенська називає парні сполучники *що... то, що... тим, чим... тим, чим... то*, підкреслюючи, що „ці пари є цілісними функціональними одиницями, що зумовлено взаємозумовленістю предикативних частин, які вони пов'язують“ (Городенська, 2010: 159). Вони ж названі і в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ як сполучники підрядності, виразники семантико-синтаксичних відношень відповідності, що поєднують підрядну частину з головною частиною складнопідрядного речення підрядним детермінантним зв'язком (Городенська, 2007: 271, 294).

У параграфі про складнопідрядні речення з семантико-синтаксичними відношеннями відповідності монографії „Складнопідрядні речення в сучасній українській мові“ Р. О. Христіанінова констатує, що „в обстежуваному нами фактичному матеріалі траплялися речення лише зі сполучниками *що... то, чим... тим* та сполучником *у (в) міру того як*“ (Христіанінова, 2012: 223). При цьому дослідниця зауважує, що вживані в другій половині ХХ століття сполучники *чим... тим, у (в) міру того як* „є калькованими з російської мови, тому немає жодних підстав уживати їх“ (Христіанінова, 2012: 223). Такої думки дотримуються Г. Г. Голосовська (Голосовська, 2012: 100) і І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 286). Таке категоричне твердження варте уваги: воно потребує додаткового вивчення.

У нашому дослідженні мова йде про складнопідрядні речення, в утворенні яких має бути визначена роль кожного із засвідчуваних у текстах різних стилів сполучників і як граматичної одиниці, і як компонентів своєрідного типу складних речень в історії становлення і розвитку української мови.

Сполучник *чим... тим* у реченнях відповідності

Вивчення наявності і поширеності будь-якого сполучника вимагає враховувати багаторічну історію розвитку української мови і його участь у ній. Це торкається також сполучника *чим... тим*, який зафіксований у тлумачних словниках, названий у новітніх дослідженнях, а також відзначений у джерелах з історичної граматики. Оминати все це навряд чи правомірно.

Як свідчать автори „Історичної граматики української мови“ (Жовтобрюх, 1980), „приблизно з XVI століття староукраїнські пам'ятки почали фіксувати складні речення відповідності, тобто такі конструкції, в яких зіставляються два явища за їх інтенсивністю. Для них була характерна наявність форм вищого ступеня порівняння і особливого сполучникового поєднання *чим... тим*, наприклад: *И в томъ гоненю (ч)им большъ гоними и преследованы были, **тым** моцї большъ божія над ними оказовалося*“ („Перестороги“ 1605, 35); *Чим большей нас стискает, **тым** большей ся пожадливости наши стирають* (Крехівський Апостольський Рукопис 1560, 259) [86, с. 308]; *Тым моцнѣй окрут стоит, **чим** глубий котвица бывает запуцина* („Історична граматика української мови“ (Жовтобрюх, 1980: 308). На це у свій час вказував Ф. П. Медведев (Медведев, 1962).

Він засвідчений і в жанрах усної народної творчості, як-от: *Чим* дальше в ліс, *тим* більше дров (Прислів'я), *Чим* більші комірі, *тим* більший пан (Прислів'я), *Чим* кривіше, *тим* смішніше (Прислів'я).

У байках Г. Сковороди знаходимо: *Без природи, як без дороги: чим* далі йдеши, *тим* більше блукаєш. Не чужий він і в творах зачинателів нової української літератури: *А се ж, звісно, і усюди так поводитьсь, що **чим** начальник дурніший, **тим** він гордіший* (Г. Квітка-Основ'яненко).

Цей сполучник був активно вживаний у творах письменників XIX, XX і XIX століть. Досліджений матеріал дав доволі прикладів, зафіксованих у творах вихідців з південно-східного наріччя, як-от: *І **чим** вище вони піднімалися, **тим** все краща та краща картина вистилалася перед Христининими очима* (Панас Мирний); *Андрій захопився лекціями з Саньком... І **чим** більше заглядав у душу цьому дикунові, **тим** більше дивувався. Оригінальний цей Санько* (Іван Багряний); *Тимко зупиняє коня і довго дивиться на заграву; і **чим** довше він дивиться, **тим** ясніше бачить, що там метушаться якісь тіні і долинають голоси* (Г. Тютюнник); *Кажуть, **чим** вродливіша жінка, **тим** жадібніше прагне вона ще більшої вроди* (О. Гончар); вихідців із північного наріччя: *Чим* більше слухаєш, *тим* більше хочеться чути (М. Коцюбинський); *Це так і з класиками: **чим** вони далі від нас – **тим** вони сяють величніше* (П. Тичина);

Чим більш пишу і вдумуюсь в написане, **тим** більше люблю сю людину (О. Довженко). Торкаючись вживаності сполучників відповідності, Р. О. Христіанінова зауважує, що „в другій половині ХХ століття сполучник *чим... тим* <...> дійсно був вживаним, що було зумовлено впливом російської мови“ (Христіанінова, 2012: 228).

Спираючись на це твердження, можна припустити, що цей сполучник, будучи перейнятий із російської мови, поширений лише в центральних і східних областях України. Але ж дібраний матеріал з творів західноукраїнських митців ХІХ і ХХ століть, які найменшою мірою були пов'язані з російською мовою, доводить, що для формування речень відповідності вони вдавалися саме до сполучника *чим... тим*. Підтвердити це кількома прикладами: **Чим** більше богачів у центрі, **тим** більше бідноти довкола (І. Франко); **Чим** далі їхали, **тим** більше стрічали тої рослини (Л. Мартович); **Чим** ближче він до нас надходив, **тим** менше могла я говорити (О. Кобилянська); **І чим** більше западало сонце, **тим** ширше і ширше відкривалися очі (У. Самчук); **Чим** темніша ніч, **тим** ясніші зорі (А. Кримський); **І чим** блідішим синій басаман під моїм лівим оком, **тим** глибше я усвідомлював наше безсилля (Р. Іваничук). З огляду на це правомірно поставити запитання: як же бути з тим, що в польській мові, яка мала і має значний вплив на західноукраїнські діалекти, є відповідний сполучникові *чим... тим* сполучник *im... tym*, пор. у реченні: *Zgodnie z ludową tradycją, im większa rosa, tym bardziej upalny następny dzień* (Лучик, 2011: 284). У цьому випадку, можливо, слід говорити про вплив польської? Засвідчений сполучник *чым... тым* і в білоруській мові. Підтвердження знаходимо у праці Г. Півторака: „Даданыя супастаўляльныя з колькасным адценнем звязваюцца з галоўным сказам падвойнымі злучнікамі чым – тым: Чым ніжэй опускалася асенняе сонца, тым гусцей спавіваў туман лесавыя сенажаці (З. Бядуля)“ (Півторак, 1997: 148). А може сполучник *чим... тим* – одиниця слов'янських мов? Це – тема самостійного вивчення.

Окремого виділення заслуговують речення відповідності зі сполучником *чим... тим* у письменників ХХІ століття, зокрема, вихідця з Лівобережної України С. Жадана: **Чим** ближче ставав кордон, **тим** неспокійніше робилось йому [Ернсту – М. Г.] на душі, М. Матіос, корені якої пов'язані з західною Україною: **Чим** довше будете голити – **тим** безпечніше стане жити, О. Забужко: *А вигадка – задачка на одну дію, максимум на дві. І чим* більше інформації довкола, **тим** більше люди віддаватимуть перевагу простим рішенням.

Викладене дозволяє стверджувати, що сполучник *чим... тим*, використовуваний для формування складнопідрядних речень відповідності,

від давньої історії української мови був притаманний синтаксичній системі української мови. Підтвердження цьому приклади, наявні у визначній рукописній пам'ятці української мови другої половини XVI століття – Крехівському апостолі, знайденій у Крехівському монастирі на Львівщині, а також речення відповідності у фольклорних текстах, у творах Г. С. Сковороди, представників нової української літератури XIX століття та літератури XX і XXI століть. Проте його використання засвідчується не лише в художньому, а й в інших, крім офіційно-ділового, книжних стилях української мови, зокрема в:

а) науковому: *[Хоч операція вибору значення здійснюється підсвідомо, все ж]* **чим** більше таких операцій потребує речення, **тим** важче його зрозуміти (Н. Непийвода); *Отже,* **чим** повніше враховано вплив середовища на об'єкт дослідження, **тим** точнішими будуть результати наукового дослідження (Г. Цехмістрова); **Чим** більше віддалені один від одного ті, хто спілкуються, **тим** необхіднішим виявляється виконання етикетних форм спілкування (Ф. Бацевич);

б) публіцистичному: **Чим** тонішою „соломкою“ наріжете складений таким чином аркуш, **тим** більшим вийде кільце (З газети); **Чим** менше буде поруч «ненаситних утроб», **тим** легше буде нагодувати людей (З газети); **Чим** агресивніше діятиме така система на початку, **тим** менше необхідності в її використанні буде в майбутньому (Н. Бойко).

Паралельно зі сполучником *чим... тим* в українській мові функціонує сполучник *чим... то*, як-от: *І чим* Еней молився більше, **то** все було Сівіллі гірше (І. Котляревський); **Чим** більше рук, **то** швидше діло поспіє (Г. Квітка-Основ'яненко); *Можливо, я й помиляюсь!* – кинув Дмитрій і тут же подумав, що Аглая *чим* далі, **то** більш намагається заінтригувати його (М. Хвильовий). Він поданий в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської як виразник семантико-синтаксичних відношень відповідності, що поєднує підрядну частину з головною підрядним детермінантним зв'язком (Городенська, 2007: 271).

Трапляються своєрідні приклади об'єднання в другій предикативній частині других компонентів *то тим*: *Ця думка звучала приблизно так:* **чим** більше література є національна, **то тим** більше вона є інтернаціональна (П. Тичина); **Чим** більше чуття, пане Мироне, **то тим** краща поезія, чи не так? (Р. Горак). У такому поєднанні *то* підсилює *тим*.

Як okazіоналізм слід сприймати авторську побудову сполучника *чим... тим* із заміною другої частини на *остільки*, наприклад: *І чим* живіше й щиріше здоганяв її оклик, **остільки** борше вона утікала (О. Кобилянська). Таку заміну *тим* на *остільки* можна визнати припусти-

мою, якщо співвіднести з близьким значенням прислівника *тим* = „через те, тому“ і прислівника *остільки* = „такою мірою, настільки“ (СУМ, 1979: 113).

Використання сполучника *чим... тим* і його варіантів протягом багатьох століть слід уважати вагомим доказом його належності до граматичної системи української мови. У визнанні його одиницею граматичної системи правомірно звернутися до спостережень видатних українських мовознавців. О. Синявський, оцінюючи роль сполучників *чим... тим* і *що... то*, перший із них пов'язував з літературною мовою. Ф. П. Медведєв сферою вживання його вважав літературну і побутово-народну мову (Медведєв, 1962: 83). Автори „Синтаксису сучасної української літературної мови. Проблемні питання“ визнають основним засобом поєднання предикативних частин сполучник *чим... тим* (Слинько, 1994: 591). При цьому доцільно звернутися до думки І. Я. Завальнюк, яка, кваліфікуючи сполучник *чим... тим* менш органічним для української мови, зауважує, що „парний сполучник *чим... тим* також (поряд зі сполучником *що... то* – М. Г.) не втрачає своїх позицій і поки що використовується широко“ (Завальнюк, 2009: 286).

Отже, почавши своє життя з давніх часів, сполучник *чим... тим* залишався вживаним протягом всієї історії розвитку української мови і не втратив свого широкого використання донині: існує поряд зі сполучником *що... то*.

***Що... то* як сполучник складнопідрядних речень відповідності**

Немає жодних підстав не погодитися з кваліфікацією сполучника *що... то* як засобу створення форм парадигми двокомпаративних речень (Слинько, 1994: 592), який існує паралельно з *чим... тим* для формування речень із відношенням відповідності: ***Що* краще добро, *то* більшим трудом, наче ровом окопалось** (Із фольклору); ***Що* менше він чіплявся за життя, *то* менше залишалося шансів** (М. і С. Дяченки); ***Що* далі живеш, *то* ясніше і чіткіше постає ця істина** (І. Роздобудько).

Не випадково автори різностильових видань вільно користуються обома сполучниками, пор.: 1) у творах і статтях І. Дзюби: *Відтак узявся я читати повість. Та диво-дивне – **чим** більше читаю, **тим** менше збагну, що за чудасія? Невже можна всерйоз отаке, як у П. Автономова, писати?; **Що** національнішим є фільм, **то** вище його міжнародне значення*; 2) у дисертації О. О. Семенець: ***Що* ближче до центру ФСП деонтичної модальності, *то* вагоміша роль мовних засобів у межах висловлення. **Чим** далі від центру, **тим** більше потрібна підтримка кон-**

тексту, цілого поетичного твору, деонтичної модальності всього поетичного ідіолекту для виявлення волюнтативної семантики цих засобів; 3) у романах В. Шкляра: *Порок різний буває. Тобі, Степане, пора міняти клапан. І чим швидше, тим краще; Що холодніша вода, то тепліше з неї виходити*; 4) у романі Марини і Сергія Дяченків: *Чим більше я віддаю, тим сильнішою стаю, тим легше в мене на душі; Що більше я про це думаю, то безнадійніше почуваюсь*; 5) у виданнях М. Дочинця: *Чим довше будеш зволікати, тим довше не отримаєш бажаного; Що далі, то частіше згадую*; 6) у романах О. Гончара: *Чим далі забиралися в степ, тим все тривожніше ставало навкруги; Ці плани <...> родилися у нього (старшини – М. Г.) в голові один за одним. І що більше складнішали, то більше було планів*; 7) у творах О. Забужко: *Це чоловічий світ, голубко, – що вдієш, що вдієш, треба бути реалісткою. Що більше Светочок, то легше платоспроможним мужчинам витримувати все, що їм належить витримувати; Власне, вони дві й так незгурт між собою любилися, і що більші підросли, то дужче давалося взнаки закладене між них потаємне нап'яття*.

Як і сполучник *чим... тим*, сполучник *що... то* має давню історію утворення складнопідрядних речень відповідності. М. У. Каранська відносить їх до складнопідрядних речень старовинного ладу. У параграфі такої назви дослідниця пише, що „в українській мові збереглися і вживаються, хоч і нечасто, складнопідрядні речення старовинного ладу, в яких простежується зародження складнопідрядних речень“ (Каранська, 1962: 256). Такими є речення: 1) відносні складнопідрядні речення, що починаються відповідними займенниками *що, хто, котрий, чий, який* у ролі сполучного слова; 2) з'ясувальні складнопідрядні речення; 3) речення причиново-наслідкового зв'язку; 4) речення мети; 5) часові; 6) умовно-часові. У числі складнопідрядних речень старовинного ладу значиться „речення співвідносної міри при вищому ступені прислівників у підрядному й головному компонентах“, наприклад: *А що глибше занурювались, дихати ставало важче (газ.); Що більше читаю, то більше тягне мене читати (журн.)* (Каранська, 1962: 257–258).

Віднесення речень із *що... то* до старовинного ладу підтверджується тим, що вони засвідчуються в жанрах усної народної творчості: *Що більший степ, то вільніший вітер; Що швидше зловиш вовка, то менше зла завдасть; Що далше в ліс, то більше дров* (Леся Українка). У сучасній українській мові вони вживаються в різних стилях: 1) науковому: *Що вища культура народу, духовна і матеріальна, то вища і міцніша позиція його мови* (Ф. Бацевич); *...що елементарніша за будовою реченнєва одиниця, то вужчою виявляється дериваційна реченнєва*

парадигма (Т. Юрчишин); 2) художньому: **Що** довше думав, **то** більше вагався, тож вирішив відкласти всі розмови й зустрічі до завтра (А. Кокотюха); **Що** далі в степ, **то** більша небезпека чатувала на них (В. Рутківський); 3) публіцистичному: **Що** довше метро будують, **то** дорожче воно коштує (3 газети); **Що** дужче зміцнювалися наші стосунки, **то** щільніше збиралися хмари над програмою (3 газети).

У зібраному для аналізу матеріалі виявлені приклади взаємодії між сполучниками *що... то і чим... тим*, яка виявилася в тому, що утворився сполучник – виразник відношень відповідності – *що... тим*, засвідчені 1) в розмовному мовленні: **Що** блідніший місяць, **тим** рясніший дощ (3 фольклору); 2) у науковому стилі: **Що** більше інвестиції адресанта відповідають очікуванням адресата, **тим** кращим є результат комунікації (Т. Осіпова); 3) у художньому стилі: **Що** слово давніше, каже він, **тим** сильніше, насичене енергією часу і духу мовців (М. Дочинець); 4) у публіцистиці: **Що** більше контраверсійних антологій, **тим** багатіший є літературний процес (О. Білецький). Цей сполучник значиться в „Граматичному словнику української мови. Сполучники“ К. Г. Городенської як сполучник підрядності, виразник семантико-синтаксичних відношень відповідності (Городенська, 2007: 293). Зрідка, переважно в розмовній сфері, другий компонент цієї пари може зазнавати редукції, пор.: **Що** глибше вникаємо в суть конфлікту, **чіткіше** розуміємо його причини.

Отже, як і сполучник *чим... тим*, сполучник *що... то* служить для утворення особливих складнопідрядних речень, іменованих реченнями відповідності, які за будовою двокомпаративні, а за семантико-синтаксичним відношенням передають співвідношення чогось переважно в кількісному або якісному стані.

Р. О. Христіанінова, автор монографії „Складнопідрядне речення в сучасній українській мові“, висловлює думку про визначення ще одного сполучника в реченнях відповідності *що не... то*: **Що** не папа, **то** новий архітектурний стиль (М. Рильський). Тут же дослідниця вказує на те, що „уведення компонента *не* до структури сполучника пояснюємо тим, що саме поєднання *що не... то* утворює складнопідрядні речення відповідності іншої структури, <...> без компаративів у предикативних частинах“ (Христіанінова, 2012: 223). Цим вони відрізняються від двокомпаративних структур, утворюваних сполучником *що... то*. „Отже, завершує дослідниця, виразниками семантико-синтаксичних відношень відповідності в складнопідрядних реченнях сучасної української мови є сполучники *що... то, що не... то*: **А** **що** ближче до кінця тижня, **то** більше Таню обіймає якесь хвилювання... (О. Гончар); **Що** не ніч, **то** новий полюбовник (Л. Костенко)“ (Христіанінова, 2012: 223). Заява щодо

уведення нового сполучника відповідності вимагає деяких уточнень і щодо відсутності при сполучнику *що не... то* прислівників і прикметників у формі вищого ступеня порівняння, і стосовно частки *не* при сполучнику *що*.

Відомо, що складнопідрядні речення зі сполучниками *чим... тим* і *що... то* передають відношення пропорційної відповідності ступеня інтенсивності дій в головній і підрядній частині. Значення ж пропорційного розгортання подій створюється семантикою сполучників, а також формою компаратива в обох частинах (СРЛЯ, 1988: 640). Що ж до форм ступенів порівняння, то вони обов'язкові для цих речень: вони виконують структуротвірну функцію (СРЛЯ, 1988: 641). Це означає, що відношення відповідності виникає завдяки наявності при сполучнику форм вищого ступеня порівняння прислівників або прикметників. На це вказували навіть синтаксисти, які речення з *чим... тим* і *що... то* відносили до складнопідрядних речень зіставних, міри і ступеня, порівняння. В. В. Бабайцева і Л. Ю. Максимов стосовно сполучника *чем... тем* пишуть: „В кожній частині складнопідрядних речень зі взаємнопідрядними частинами, пов'язаними парним сполучником *чем... тем*, обов'язково є форми ступенів порівняння прикметника або прислівника“ (Бабайцева, 1981: 229). Значить, вони не визнають можливість утворення відношень відповідності без компаративів.

Такого погляду дотримуються також синтаксисти, які виділяють речення відповідності в окремий вид. У підручнику „Синтаксис современного русского языка“, виданому за редакцією С. В. Вяткіної, думка сформульована коротко, але переконливо: „Для речень зі сполучником *чем... тем* характерна наявність компаратива в обох частинах“ (ССРЯ, 2009: 243). Торкаючись вираження відношень відповідності, І. Я. Завальнюк, яка підтримує виокремлення в самостійний різновид складнопідрядних речень зі сполучниками *чим... тим*, *що... то*, вказує, що відношення відповідності виражаються не лише граматично, тобто сполучниками, а й прикметниками та прислівниками у формі вищого ступеня порівняння в обох предикативних частинах (Завальнюк, 2009: 286). Отже, відношення відповідності будується парними сполучниками в супроводі двокомпаративності. Приклад же, наведений Р. О. Христіаніною, *Що не папа, то новий архітектурний стиль*, не має структуротвірного стрижня – компаративних форм. За його відсутності такі будови віднести до речень відповідності не можна. Це речення не передає відношення відповідності ще й тому, що не має значення пропорційної відповідності ступеня інтенсивності дій в обох частинах, характерного для речень зі *що... то*: *Що ближче до набережної, то частіше витикалися з вікон обличчя* (О. Довженко).

З приводу частки *не* при сполучнику *що* відоме пояснення, що його дає О. Є. Вержбицький у „Курсі сучасної української літературної мови“ (1951). Завершуючи огляд речень міри або ступеня зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*, учений звертає увагу на близькі за будовою, до розглянутих конструкцій, але не тотожні значенням складнопідрядні речення на зразок: *Що захопиш руками, то й стій* (Минко); *Говорив він дуже гаряче, що ні слово, то ніби гострою шаблею вдаря* (Корн.); *Що день – то гіршою ставала дорога* (Вершигора); *Що не крок – стояв кулемет* (П. Панч); *Що шаблі блиск, то крик і рана* (Сосюра). Аналізуючи їх, автор розділу в цьому виданні зауважує: „Підрядні в даних фразях, як видно з прикладів, виражені неповними реченнями, в яких можуть бути підсильні частки *ні, не*“ (КСУЛМ, 1951: 282). Продовження цього спостереження цінне з погляду того, що в літературну мову вони потрапили під впливом розмовної мови. Після цього подана суттєва ознака цих речень: від наведених вище речень зі сполучниками *чим... тим* і *що... то* вони „відрізняються відсутністю форм вищого ступеня“. І на завершення висновок: „Щодо семантики підрядних речень цих складних фраз, то вони становлять собою підрядні речення місця і часу“ (КСУЛМ, 1951: 282). З цим не погодитись не можна.

Сполучник *що не... то* не значиться в „Граматичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської.

Заслуговує на увагу пояснення відносного займенника *що* із співвідносним словом *то* і часткою *не* при *що*, що міститься в одинадцятитомному „Словнику української мови“ (СУМ, 1980: 594). Автор словникової статті зауважує, що сполучник *що не... то* „уживається у сполученні з іменниками та числівниками у значенні *кожний, всякий* <...> для приєднання підрядного речення або підрядної конструкції простого речення“ і приклади без частки *не* і з нею: *Що п'ять верстов, то й корчомка* (С. Руданський); *Що не день, то все тривожніше ставало на слободі* (А. Головка) (СУМ, 1980: 594–595). Наведені речення легко перетворити згідно із зауваженням автора статті: *Кожні п'ять верстов – то й корчомка*; *Кожен день – то все тривожніше ставало на слободі*, які сприймаються як речення з часовим значенням. Це своєрідне пояснення, але воно збігається з наведеним вище висновком О. Є. Вержбицького про те, що розглянуті речення з поєднанням *що не... то* є реченнями місця і часу.

На завершення розглянутого констатуємо: сполучник *що... то* має давню історію використання для творення складнопідрядних речень відповідності, що дає підстави визнати його одиницею синтаксичної системи української мови. На відміну від сполучника російської мови

что... то сполучник української мови *що... то* не має ознак розмовності, оскільки засвідчується в усіх, крім офіційно-ділового, стилях.

Невизнання сполучника у *(в) міру того як* сполучником складнопідрядних речень відповідності

Віднесення сполучника у *(в) міру того як* до речень відповідності в синтаксисі російської і української мов почалося з часу, коли В. А. Белошапкова виділила 3-поміж інших складнопідрядних речень речення відповідності (ГСРЛЯ, 1970). Дослідники синтаксису російської мови називають його поряд зі сполучником *чем... тем* і наводять приклади: *По мере того как стрелка часов приближалась к семи, возрастала тоска Буланина* (К) (ГСРЛЯ, 1970: 539), *По мере того как мы удалялись от поселка, тропа становилась все хуже и хуже* (Арсеньев) (СРЛЯ, 1988: 640). Упадає в око те, що наведені структури не двокомпаративні, як це фіксують зразки речень зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*. Ця відмінність від речень з *чим... тим*, *що... то* ставить під сумнів пов'язаність сполучника у *(в) міру того як* із можливістю утворювати відношення відповідності.

Серед українських учених не всі схильні визнавати його сполучником відповідності.

До сполучників відповідності, крім *чим... тим* і *що... то*, його відносить Р. О. Христіанінова, подаючи ілюстрацію: ***В міру того як*** Денис говорив далі, голос його зривався все частіше (П. Панч) (Христіанінова, 2012: 223).

Проте ознайомлення з науковою літературою, що торкається характеристики сполучника у *(в) міру того як* як одного зі сполучних засобів складнопідрядних речень відповідності, привело до переконання, що його не можна ставити в один ряд зі сполучниками *чим... тим* і *що... то*, які беруть участь у творенні відношень відповідності. Він не задовольняє категорії відповідності, яка передає відношення пропорційної відповідності ступеня вияву, інтенсивності дії в обох предикативних частинах (СРЛЯ, 1988: 640).

Речення ж зі сполучником у *(в) міру того як* позбавлені пропорційної відповідності. У реченнях з цим сполучником міститься значення поступового розгортання зіставляваних ситуацій. Це ілюструє зіставлення речень з *чим... тим*, *що... то* і у *(в) міру того як*. У прикладах: ***Чим*** ближче підходив до школи, ***тим*** повільнішими ставали мої кроки (Ю. Збанацький) і ***Що*** менше слів у новелі, ***то*** більшого таланту вона вимагає (В. Шовкошитний) – події розгортаються пропорційно (підходив

до школи і кроки в цей час ставали повільнішими; менше слів у новелі вимагає одразу більшого таланту), тимчасом як у реченні *Та в міру того як наближався до лікарні, притуплювалася гострота бажання побачити Валечку* (Ірина Вільде) подія розгортається поступово, тобто в міру того: поступово. І. Г. Чередниченко називав конструкції зі сполучником у (в) *міру того як* реченнями паралельно-поступового розгортання (Чередниченко, 1952: 119). На міру поступового розвитку дії в обох частинах речення зі сполучником *по мере того как* вказували автори „Русской грамматики“ (РГ, 1979: 974).

У реченні з у (в) *міру того як* кваліфікатором у розгортанні подій виступає семантичний сполучник у (в) *міру того як*. Значення ж пропорційного розгортання подій у двох вище наведених прикладах створюють семантичні сполучники *чим... тим, що... то*. Це вказує на суттєву відмінність вираження семантичного відношення відповідності від речень зі складним сполучником у (в) *міру того як*, що служить пересторогою для віднесення сполучника у (в) *міру того як* до групи сполучників відповідності.

Крім того, зіставлявані речення різняться наявністю / відсутністю в них форм компаратива в обох частинах структури. Форми ступенів порівняння супроводжують сполучники *чим... тим, що... то*. Більше того, вони обов'язкові в будові таких речень, оскільки виконують структуроутворювальну функцію, забезпечуючи пропорційне розгортання подій, передаваних зіставленням, наприклад: **Чим** більше, **тим** краще і формують відповідність. Пор. у реченнях: **Чим** більше гуль, **тим** кращий настрій (З газети); **Що** вищий рівень „офіційності“ ділових документів, **то** більш адекватні літературним нормам тексти цих документів (С. Чемеркін).

Речення з у (в) *міру того як* позбавлені таких структуротвірних одиниць. Це означає, що зіставлявані речення з різними за формально-граматичними показниками сполучниками (*чим... тим, що... то* і у (в) *міру того як*) різні: речення з *чим... тим, що... то* двокомпаративні, тимчасом як структури зі сполучником у (в) *міру того як* однокомпаративні, наприклад: **В міру того як** ясніша ставала ситуація, думкам ставало зовсім вільно (М. Коцюбинський); **В міру того, як** слухав оповідання козака, щораз більше цікавився о. Дем'ян (А. Чайковський).

Отже, сполучник у (в) *міру того як* не передає відношення відповідності, не має пари для його вираження і не може створювати двокомпаративну структуру, характерну для складнопідрядних речень відповідності.

Опріч цього, сполучник у (в) *міру того як* відмінний від сполучників *чим... тим, що... то* тим, що утворювані з ним речення різняться

вираженням часового плану висловлення. Щодо речень з цим сполучником В. А. Белошапкова вказує, що „для них обов’язкова єдність часового плану частин“, а для „дієслівних центрів частин обов’язковий недоконачний вид; наприклад: *По мере того как ветер становится (становился, будет становится) сильне (усиливается), сильне шумят (шумели, будут шуметь) вертушки сосен*“ (ГСРЛЯ, 1970: 784). Інші дослідники, вказуючи на те, що „у реченнях зі сполучником у (в) міру того як передається значення одночасового, поступового, рівномірного розгортання подій“, зауважують, що „це значення формується не лише семантикою сполучника, а й формально-граматичними засобами“ (СРЛЯ, 1988: 640). Таким засобом вони визнають в обох частинах складного речення „тільки (підкреслення автора – М. Г.) дієслова недоконачного виду, які репрезентують дії в їх процесуальному рухові“ (СРЛЯ, 1988: 640).

У реченнях зі сполучниками *чим... тим, що... то* спостерігається дещо інше. У них співвідношення часових планів частин і видових значень дієслівних центрів – вільне. Приклади: 1) відмінних часових форм у різних предикативних частинах: *Чим активніше влада закликає до суспільного компромісу, тим безоглядніше вона каратиме тюрмами* (Д. Савенко); 2) неоднакових видових форм: *Чим безоглядніше влада придушуватиме волю вулиці, тим потужніше вона вибухне завтра* (Д. Савенко).

Звідси висновок: сполучник у (в) міру того як не входить до сполучних елементів складнопідрядних речень відповідності. У подальшому наше дослідження будуватиметься на основі речень зі сполучниками *чим... тим, що... то* й утворюваних від них перехресним способом сполучниках *чим... то, що... тим*.

Сполучник у (в) міру того як не називає І. Р. Вихованець, виділивши в окремий вид складнопідрядні речення відповідності (Вихованець, 1993: 329). Не визнає цього сполучника також І. Я. Завальнюк (Завальнюк, 2009: 285). Серед сполучників української мови він не значиться і в переліку сполучників, репрезентованих у „Грамотичному словнику української мови: сполучники“ К. Г. Городенської (Городенська, 2007).

Однак цей сполучник розглядається в складі інших видів складнопідрядних речень і має доволі давню історію використання в різних стилях української мови, зокрема: в художньому: *В міру того як голодне і слабшає він від утоми і задухи, його думки робляться сумніші* (І. Франко); *В міру того як підіймалося сонце, туман осідав нижче* (М. Коцюбинський); *В міру того, як одяг розтавав, Максим збивався все більше й більше в клубочок* (Іван Багряний); *В міру того, як входив в літа, – відлітають дні, місяці, роки...* (О. Гончар); в науковому: *Проте в міру того, як у містах-державах перемагала демократія, релігія Діо-*

ніса, демократичніша, ніж релігії Зевса й Аполлона, ставала важливою складовою частиною офіційного культу (О. Білецький); **В міру того, як** у романі [Чернишевського – М. Г.] виступають на передній план „нові“ люди, пластичність подробиць зникає, яскравість барв блідне, діалоги втрачають рухливість, коментарії „від автора“ займають все більше місця і важкої праці коштує теперішнього читача побороти це оповідання про „нових людей“ до кінця (Леся Українка). Окремі сучасні автори часто вдаються до нього, наприклад, І. Дзюба: *Поступово, в міру того, як* назва „Русь“ дедалі більше закріплювалася за Московською Руссю, наш народ почав уживати слово „Україна“ (іноземці називали її ще „Черкесією“, на європейських картах вона значилася латиною як „Козакоріум“ – країна козаків тощо) (І. Дзюба).

Автори „Синтаксису сучасної української мови. Проблемні питання“ називають цей сполучник серед інших сполучників складнопідрядних зіставлявальних речень (Слинько, 1994: 583), автори книги „Сучасна українська мова. Синтаксис“ за редакцією А. К. Мойсієнка – поміж складнопідрядних речень міри і ступеня (СУМ, 2013: 220).

Таким чином, викладене уможливорює висновок про те, що сполучниками відповідності є лише парні сполучники *чим... тим, що... то* і контаміновані утворення *чим... то, що... тим*. Ці сполучники обов'язково поєднуються з формами вищого ступеня прислівників і прикметників і використовуються тільки за наявності цих форм в обох предикативних частинах. Речення зі сполучником *у (в) міру того як* неможливі в двокомпаративній будові. Тому цей сполучник винесений за межі складнопідрядних речень відповідності.

Література

- Бабайцева, Вера, Максимов, Леонид (1981). *Современный русский язык. Синтаксис. Пунктуация*. Москва: Издательство „Просвещение“, 271 с.
- Беличова-Кржижкова, Гелена (1984). „О модальности предложения в русском языке“, in: *Актуальные проблемы русского синтаксиса*, под ред. К. В. Горшковой, Е. В. Клобукова. Москва: Издательство МГУ, с. 49–77.
- Вихованець, Іван (1993). *Граматика української мови. Синтаксис*. Видавництво „Либідь“, 368 с.
- Голосовська, Галина (2012). „Неповнозначні частини мови у функціональному аспекті“, in: *Українська мова. 2012. № 1*, с. 96–100.
- Городенська, Катерина (2007). *Граматичний словник української мови: Сполучники*. Херсон: Видавництво ХДУ, 340 с.

- Городенська, Катерина (2010). *Сполучники української літературної мови*: монографія. Київ: ВД Дмитра Бураго, 208 с.
- ГСРЛЯ (1970). *Грамматика современного русского литературного языка*, отв. ред. Н. Ю. Шведова. Москва: Издательство „Наука“, 767 с.
- Завальнюк, Інна (2009). *Синтаксичні одиниці в мові української преси початку XXI століття: функціональний і прагмалінгвістичний аспекти*: монографія. Вінниця: Издательство „Нова книга“, 400 с.
- Загнітко, Анатолій (2011). *Теоретична граматики сучасної української мови: Морфологія. Синтаксис*: монографія. Донецьк: ТОВ „ВКФ БАО“, 992 с.
- Жовтобрюх, Михайло, Волох, Олексій, Самійленко, Стефан, Слинько, Іларіон (1980). *Історична граматики української мови*. Київ: Видавництво „Вища школа“, 320 с.
- Каранська, Марія (1962). *Сполучники що, щоб і граматичні конструкції з ними в сучасній українській літературній мові*. Київ: Вид-во АН України, 134 с.
- КСУЛМ (1951). *Курс сучасної української літературної мови*, за ред. Л. А. Булаховського, Т. 2: Синтаксис. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 408 с.
- Лучик, Алла (2008). *Словник еквівалентів слова української мови*. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 174 с.
- Лучик, Алла, Антонова, Ольга, Дубровська, Іоанна (2011). *Українсько-польський словник еквівалентів слова*. Київ: ВД „Києво-Могилянська академія“, 311 с.
- Медведєв, Федір (1962). *Система сполучників в українській мові: короткий нарис*. Харків: Видавництво Харківського університету, 90 с.
- Півторак, Григорій (1997). *Білоруська мова: підручник*. Київ: Видавництво „Либідь“, 240 с.
- РГ (1979). *Русская грамматика*: В 2 т. Т. 2: Синтаксис. Praha: Akademie, 1093 с.
- РГ (1980). *Русская грамматика*: В 2 т. Т. 2: Синтаксис. Москва: Издательство „Наука“, 709 с.
- ССРЯ (2009). *Синтаксис современного русского языка*, под ред. С. В. Вяткиной. Москва: Издательство „Академия“, 346 с.
- Синявський, Олекса (1931). *Норми української літературної мови*. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 306 с.
- Слинько, Іларіон, Гуйванюк, Ніна, Кобилянська, Марія (1994). *Синтаксис української мови. Проблемні питання*. Київ: Видавництво „Вища школа“, 672 с.

- СУМ (1979). *Словник української мови*: В 11 т. Київ: Видавництво „Наукова думка“, т. 10, 820 с.
- СУМ (1980). *Словник української мови*: В 11 т. Київ: Видавництво „Наукова думка“, т. 11, 699 с.
- СРЛЯ (1988). *Современный русский литературный язык*, под ред. Н. М. Шанского. Ленинград: Издательство „Просвещение“, 671 с.
- СУМ (2013). *Сучасна українська мова: Синтаксис*, за ред. А. К. Мойсієнка. Київ: Видавництво „Знання“, 238 с.
- СУМ (1994). *Сучасна українська мова. Синтаксис*, за ред. О. Д. Пономарева. Київ: Видавництво „Либідь“, 256 с.
- Финкель, Александр, Баженов, Николай (1960). *Курс современного русского литературного языка*. Київ: Видавництво „Радянська школа“, 622 с.
- Христіанінова, Раїса (2012). *Складнопідрядні речення в сучасній українській літературній мові*: монографія. Київ: ВД Дмитра Бурого, 368 с.
- Чередниченко, Иван (1959). *Складнопідрядні речення в сучасній українській мові*. Чернівці: Видавництво ЧДУ, 134 с.

Margaryta GOLTVENYTSKA

CONJUNCTIVES IN COMPLEX SENTENCES WITH CONFORMITY AS AN OBJECT OF STUDY

In modern syntactic science, despite the large number of publications, the issue of the qualification of conjunctions that combine components of complex sentences between which the predicative parts that is semantic-syntactic correspondence remains unresolved.

In the article it is considered the connectors which researchers connect with correspondence: *than... that, that... that, in ... as*. The author analyzes the views expressed by Ukrainian and Russian researchers for recent years, and on significant theoretical and practical material proves that the conjunctions of correspondence are only paired conjunctions *than... that something* and contaminated formations *which ...something*. These conjunctions must be combined with the highest degree forms of adverbs and adjectives and are used only in the presence of these forms in both predicative parts. Sentences with a conjunction *as* are impossible in a two-comparative structure. Therefore, this conjunction is taken beyond the complex sentences of correspondence.

Keywords: *compound sentence, predicative part, two-comparative structure, correspondence, paired conjunction, conjunction*

Pregledni rad

UDK 821.161.2.09(477.54)

Ольга ЧЕРЕМСЬКА (Харків)

Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця
olha.cheremska@hneu.net

Вікторія СУХЕНКО (Харків)

Харківський національний економічний
університет імені Семена Кузнеця
viktoriya.suhenko@hneu.net

МОВНІ ЗАСОБИ ПЕРЕКЛАДУ ПОЕТИЧНОГО ТЕКСТУ В ДОРОБКУ ПРЕДСТАВНИКІВ ХАРКІВСЬКОЇ ШКОЛИ РОМАНТИКІВ

Статтю присвячено українській перекладацькій творчості учасників харківських романтичних гуртків першої половини XIX ст., які згодом дістали назву „Харківська школа романтиків“. Актуальність теми зумовлена потребою повніше розкрити перекладацьку діяльність харківських романтиків у контексті їхньої творчої взаємодії зі слов'янськими та західноєвропейською літературними традиціями періоду романтизму; з'ясувати значення творчості поетів-романтиків для розбудови української словесності, визначення самобутніх рис української літературної мови, шляхів її становлення й розвитку. Схарактеризовано вплив ідей романтизму на формування історико-культурних взаємозв'язків української романтичної словесності з літературною скарбницею слов'янських народів. Зосереджено увагу на індивідуальних рисах перекладача та художніх засобах і прийомах його перекладацької майстерності. Проаналізовано використання індивідуально-авторських засобів, національно-маркованих одиниць (пестливі слова, народно-розмовна лексика, застарілі слова, історизми, діалектизми), лінгвостилістичних засобів (постійні епітети, народно-поетичні порівняння, народні звороти, традиційні образи-символи, повтори) у поетичних перекладах М. Костомарова, А. Метлинського, П. Гулака-Артемовського із словацької, чеської, сербської, польської та західноєвропейських мов; виявлено

лексико-граматичні та стилістичні особливості перекладів поетичних текстів, здійснених харківськими романтиками. Визначено спільні та відмінні риси перекладацької майстерності М. Костомарова, А. Метлинського, П. Гулака-Артемовського; з'ясовано естетичну вартість перекладів.

У дослідженні відзначено лінгвокультурологічне значення українського перекладу, яке полягало в прагненні романтиків „українізувати“ свої переклади, що, з одного боку, засвідчило апробацію потенційних можливостей народнорозмовного варіанта української літературної мови, а, з іншого, – свідому спробу маніфестувати в літературному контексті духовну спорідненість слов'ян і пробудження в читача почуття слов'янської єдності.

Ключові слова: *романтизм, Харківська школа романтиків, поетичний переклад, переспів, лексико-семантичні та лексико-граматичні засоби перекладу*

АКТУАЛЬНІСТЬ ДОСЛІДЖЕННЯ

Актуальними напрями сучасних лінгвостилістичних досліджень є лінгвоісторіографія та лінгвокультурологія. Лінгвоісторіографія як міждисциплінарна галузь поєднує опис і пояснення того, які ідеологеми стимулювали розвиток мовознавства, які знання про мову створили ті чи ті постаті, який мовний субстрат склав основу їхніх досліджень. Лінгвокультурологія як галузь лінгвостилісти вивчає взаємодію мови та культури в їхньому функціонуванні та взаємозв'язку. Вона аналізує систему мовних засобів, „мовно-естетичних знаків“ окремої культури як національно зумовлених та національно виражених маркерів історичної доби. З погляду лінгвоісторіографії та лінгвокультурології важливим, на нашу думку, є розгляд художнього перекладу окремих історичних етапів як відображення певних зрізів національномовної традиції, що дасть змогу простежити динаміку мовного розвитку з урахуванням інонаціональних впливів. Нашу увагу привернув переклад періоду українського романтизму – періоду пошуків історичної свідомості, творення романтичного світогляду, романтичного стилю, постановки нових літературних жанрів та характерних форм вираження, вироблення літературної мови, спільної для всіх українських земель.

У розвитку романтизму в Україні вчені простежують кілька етапів: перший етап – „романтизм ранній“, зв'язаний з діяльністю гуртка І. Срезневського, з іменами М. Максимовича, Л. Боровиковського, Є. Гребінки, а на Західній Україні, в Галичині, – з „Руською трійцею“ (М.

Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький). На цьому етапі він має багато схожого з романтизмом в інших слов'янських літературах, починаючи від російської, аж до сербської і чеської. Другий етап – це час найбільшого розквіту українського романтизму, що захоплює другу половину 30-х і 40-і роки та характеризується іменами Т. Шевченка, П. Куліша, А. Метлинського, М. Костомарова, зв'язаний з виданням „Ластівки“, „Снопа“, „Молодика“ (Крижанівський, 1972: 4–5). Мовні засоби художніх творів представників українського романтизму проаналізовано в працях мовознавців Ю. Шевельова, В. Русанівського, С. Єрмоленко, Л. Лисиченко, І. Богданової та літературознавців І. Франка, А. Шамрая, Є. Кирилюка, М. Гольберга, М. Гуця, С. Крижанівського, О. Борзенка, І. Михайлина, Р. Яценка, З. Генік-Березовської, О. Свириденко, О. Барабанової. Однак лексико-грамантичні та стилістичні особливості перекладів харківських романтиків потребують ґрунтовнішого розгляду.

Метою розвідки є вивчення мови перекладів українською мовою словацької, чеської, сербської, польської та західноєвропейської поезії, здійснених харківськими романтиками в першій половині XIX ст., через аналіз лексико-семантичних, лексико-граматичних та стилістичних особливостей поетичних творів, з'ясування естетичної вартості перекладів.

ВСТУП

Ідеї романтизму, що поширилися в Україні наприкінці XVIII – на початку XIX ст., зумовили зацікавлення професорів новоствореного Імператорського Харківського університету (1804 р.) І. Рижського, І. Срезневського (батька), П. Гулака-Артемівського, І. Кулжинського історико-культурною спадщиною європейських народів, сприяли появі численних перекладів літературних творів, досліджень української етнографії, історії, мови в загальнослов'янському контексті. Згодом ці ідеї гаряче підхопили „романтичні ентузіасти“. Зокрема українофіл-романтик *Ізмаїл Іванович Срезневський* (1812–1880), який, спираючись на факти українського письменства XIX ст., доводив, що українська мова є однією з найбагатших слов'янських мов. У статті „Взглядъ на памятники украинской народной словесности“ (1834) він одним із перших висловив думку, що українська мова є самостійна мова, „а не нарѣчіе русскаго или польскаго (языка) ... одинъ изъ богатѣйшихъ языковъ славянскихъ, ... языкъ поэтическій, музыкальный, живописный“ (Срезневський, 1834: 2).

Довкруг молодого талановитого І. Срезневського „гуртуються його колеги по університету, перейняті цікавістю до української старовини,

до української історії, захоплені в рівній мірі й новими літературними ідеями, що йшли з Польщі й Росії“ (Шамрай, 1930, т. 1: 21). У пошуках національної ідентичності, в атмосфері захоплення народною поезією, переказами та легендами наприкінці 20-х років у Харкові виник перший літературний гурток (брати Ф. і О. Євещькі, І. Розковшенко, О. Шпигоцький, Л. Боровиковський). У доробку раннях романтиків – записи зразків народної словесності, поетичні твори та переклади, виконані О. Шпигоцьким: „Мария“ (Отрывок из поэмы Пушкина „Полтава“), сонети Сафо й А. Міцкевича та Л. Боровиковського: „Два ворони“, „Зимній вечір“ О. Пушкіна; „Фарис“, „Акерманські степи“ А. Міцкевича й опубліковані в журналі „Українській альманах“ (1931).

У середині 30-х років утворився другий гурток І. Срезневського (М. Костомаров, А. Метлинський, О. Корсун, Я. Щоголів, М. Петренко), що своєю багатогранною діяльністю сприяв розвитку слов'янознавства, відкрив широкий доступ до культурних надбань інших народів. Значною мірою налагодженню творчих стосунків між українськими і чеськими письменниками сприяла закордонна подорож І. Срезневського. У чеському збірнику „Časopis českého museum“ (1842) з'явилися твори Л. Боровиковського, М. Костомарова, А. Метлинського в перекладі Ф. Челаковського, в українських часописах („Сніп“, „Молодик“, „Южный русскій зборник“) – твори чеських, польських, словацьких, сербських письменників у перекладі харківських романтиків. Ці творчі взаємозв'язки збагачували українську літературу новими мотивами й жанрами, готували ґрунт до „осмислення проблеми „народности“ й „слов'янства“ – характерної в розвитку романтизму в слов'янських літературах“ (Шамрай, 1930, т. 1: 11). Варто зауважити, що саме А. Шамрай увів термін „Харківська школа романтиків“ на позначення української романтичної традиції Слобожанщини досліджуваного періоду.

ЗАСТОСОВАНІ МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Дослідження здійснено із застосуванням загальнонаукових методів *спостереження й узагальнення*, що прислужилися для виокремлення й характеристики індивідуально-авторських засобів, оскільки проблемою художнього перекладу є співвідношення контексту автора й контексту перекладача.

З-поміж лінгвістичних методів дослідження в статті застосовано такі методи: *суцільної вибірки* (зادля систематизації та створення бази матеріалу дослідження), *описовий лінгво-поетичного аналізу* (передбачає процедури загального аналізу та систематизування виокремлених мовних

одиниць у перекладах), метод *контекстуального аналізу* (орієнтований на виявлення експресивно-змістових функцій мовних одиниць у поетичному тексті) та *лексико-семантичного аналізу* (для розгляду семантики мовних засобів, що формують авторське поетичне мовлення); *інтерпретаційний* (для декодування змісту художнього тексту), *зіставний* (зادля виявлення спільних та відмінних рис перекладацької майстерності представників Харківської школи романтиків).

ОТРИМАНІ РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Харківська школа романтиків – явище унікальне в українському літературному процесі першої половини XIX ст., що вплинуло на діяльність наступних поколінь письменників і відіграло важливу роль у становленні української літературної мови та культурному розвої на Слобожанщині. До нього найбільшою мірою долучилися вчені Харківського університету, для яких характерний широкий синкретичний підхід та історична тематика наукових пошуків: „історична тема стає в українському романтизмі однією з провідних, а національна історія розглядається поетами-романтиками як важливе джерело натхнення“ (Борзенко, 2008). Вони започаткували дослідження української етнографії, писали поетичні твори, здійснювали лексикографічні записи (Борзенко, 2006). Харківські романтики (І. Срезневський, М. Костомаров, А. Метлинський, Л. Боровиковський, М. Петренко та ін.) оновили старі художні форми, розробили жанри історичного роману, фантастичної повісті, ліро-епічної поеми, здійснили значний внесок у розвиток літературної критики та перекладацької діяльності (Блик, 2016). У цей період з’являються перші публікації літературних творів українською мовою і виступи на захист української мови П. Гулака-Артемовського в „Украинскомъ вѣстникѣ“ (1818, ч. 12; 1819, ч. 16). Слід згадати про „польський клас“ П. Гулака-Артемовського, який він вів близько десятиліття. Результатом діяльності класу стали численні переклади з польської, здійснені представниками харківського поетичного гурту. Саме у 20–30-ті роки XIX ст. починається інтенсивний розвиток художнього перекладу.

Поети-романтики перекладали твори російської та польської літератури: Л. Боровиковський здійснив вільний переклад, або ж переспів, „Світлани“ В. А. Жуковського із назвою „Маруся“, А. Метлинський переклав поезію А. Міцкевича. Переклади М. Костомарова дали змогу українському читачеві ознайомитися з лірикою Дж. Байрона („Погибель Саннахерибова“, „До жидівки“, „Дика коза“ тощо) та з фрагментами

трагедій В. Шекспіра („Верба. Пісня Дездемони“). Характерно, що в українських перекладах того часу переважно відсутні своєрідні риси оригіналів – поети скорочують або ж розширюють тексти оригіналів, тому їх не завжди можемо назвати повноцінними, адекватними, а лише переспівами, у яких виразно проявляється особистість перекладача.

Микола Іванович Костомаров (псевдонім Ієремія Галка, 1817–1875) належить до когорти митців, які досягли вершин у різних напрямках діяльності. Він був відомим істориком, громадсько-політичним, культурним діячем, публіцистом, письменником, критиком, одним із засновників Кирило-Мефодіївського братства. Наприкінці 30-х років XIX століття М. Костомаров працював у галузі перекладу, аналізував самобутні риси українського народу, започаткував мотиви, у яких бере початок концепція нації як спільноти. „Поет інтерполював думку про воскресіння слави України на давньо- й новогрецькі сюжети („Юпитер світлий...“, „Еллада“, „Пантікапея“, „До Мар’ї Потоцької“), обирав для перекладів і переспівів мотиви, суголосні з цією проблемою (інтерпретації „Краледворського рукопису“, „Єврейських мелодій“ Байрона)“ (Козачок, 2004: 15). „Краледворський рукопис“ – збірка віршів та поем, опублікована 1817 р. чеським філологом і поетом В. Ганкою як автентичний старочеський фольклор. Лише у 80-х роках XIX ст. з’ясувалося, що це – літературна містифікація В. Ганки та І. Лінди – авторів „Краледворського“ та „Зеленогорського“ рукописів. М. Костомаров теж не ставив під сумнів автентичність збірки. Перекладені з „Краледворського рукопису“ поезії „Квіточка“, „Ягоди“, „Рожа“ („Ой ти, роже червоненька“) він умістив у своїй першій збірці поезій „Українській балади Ієремії Галки. 1839“.

На початку своєї творчості М. Костомаров захоплювався Ф. Шіллером, перекладав В. Шекспіра. Він був прихильником відомого англійського драматурга, добре володів англійською мовою і тому працював із творами оригіналу. Митець зробив спробу перекласти пісню Дездемони, вдягнувши її у фольклорну пісенність і назвавши свій вірш „Верба“. Це вільний переспів, зроблений у дусі українських народних пісень сентиментального звучання з низкою пестливих слів: *Ой, вербице зелена, / Вербонько моя! / Під вербою зеленою / Дівочка сиділа / І бідную головоньку / Доли похилила* (Костомаров, 1990: 163). Такі переспіви були характерною формою засвоєння іншомовних поезій в українській літературі періоду романтизму. Переклади стали посередниками між українською культурою та англійською літературою, допомогли утвердити ідею культурної рівності українців з іншими європейськими народами.

Зі слов’янських авторів М. Костомаров перекладає пісні та епічні фрагменти з „Краледворського рукопису“, вірш М. Одинця та А. Міцке-

вича „Панич і дівчина“, майже увесь цикл поезій Дж. Байрона „Єврейські мелодії“ („Hebrew melodies“), створивши „Єврейські співанки“ (це авторська назва збірки перекладів Костомарова, значна частина якої була втрачена, збереглося лише десять творів). Часом йому щастить передати темпоритм і емоційну виразність байронівських „мелодій“, а часом перекладач імпровізує в стилі пісенної лірики; на заваді поетичному вираженню подеколи стають поодинокі вислови, позбавлені поетичності (Костомаров, 1990: 10). Переклади М. Костомарова з інших мов позначені тематично-стильовою єдністю з його оригінальною поетичною творчістю. Так, „Олень“, „Турнія“, „Квіточка“, „Ягоди“, „Рожа“ з „Краледворського рукопису“, „Панич і дівчина“ з А. Міцкевича та „Верба“ („Пісня Дездемони“) з В. Шекспіра органічно примикають до його балад і пісенних стилізацій. Переклади й переспіви з „Єврейських мелодій“ Байрона близькі, залежно від проблематики, до стилізації і співзвучні з громадянською лірикою, а „Грецька пісня“, що є переспівом вірша „Букувалл“ М. Гнедича, – тематично близька до поеми „Юпитер светлый...“ (Яценко, 1995–1997).

Переклади М. Костомарова вирізняються насиченістю нестягнених форм, що зумовлено передусім виражальними потребами: нестягнені форми функціонують як „поетизми, засоби творення стилістичних ефектів, орієнтованих на урочисто-піднесене мовлення, архаїзацію оповіді або ж надання їй фольклорного колориту“ (Українська мова, 2000: 610). Найбільше в перекладах нестягнених форм прикметників: *вербице зеленая, білеє каміння* („Верба“); *квіточка запашиная, квіточко красная, в вогкую землю* („Квіточка“); *уста червоненькій, кров тепленькая, кров хлоп'ячая, серця дівчачій* („Олень“); *люди молодії, різнії страви, коні баскії* („Турнія“); *сходня дівчино, запашиная квітко* („Кохавсь я з тобою...“); *густенькій війниці, дивная долина* („До жидівки“); *святая арфа* („Журба єврейська“); *безумная мати* („Погибель Єрусалима“); *літнії пташки* („Єврейська співанка“); *листя сухее, військо неживее* („Погибель Саннахерибова“); *зіронько мутная* („Місяць“), *землю святую* („Над Йорданом арабські верблюди пасуться...“). Також автор послуговується нестягненими формами займенників: *річі такії* („Турнія“); дієприкметників: *забута дитина* („До жидівки“); числівників: *першії дні* („Місяць“) і навіть іменників: *так прошлеє горить* („Місяць“). В аналізованих поетичних перекладах М. Костомарова зафіксовано стягнені та нестягнені варіантні форми застарілих часток та вказівних займенників (*се/сеє; сі/сії*): *Се через тебе / Мені причина, / Се через тебе / Я так хвораю / За сеє треба / Тебе із гаю / Всю постинати...* („Ягоди“); *...Слова сі зрозуміть, / Що царський пир смутили* („Бенкет Валтазара“) – *Я в сії*

дiброви / З товаришами уранці / Приїхав на лови („Панич і дівчина“). Хоча М. Костомаров перекладає поетичні твори з інших мов, саме вживання нестягнених форм відтворює українську мовленнєву минувшину, національно забарвлену й оригінальну.

У перекладах митця простежується вживання розмовної лексики, побутування якої на Слобожанщині було зумовлене переважно російськомовним упливом, наприклад: *іскала* („Рожа“), *чужестранний* („Бенкет Валтазара“), *чужестранець, совершають* („Погибель Єрусалима“), *оддыхає* („Журба єврейська“), *оп'ять* („Над Йорданом арабські верблюди пасуться...“), *строка* („Бенкет Валтазара“) тощо. Також перекладач послуговується короткою формою дієприкметника та прикметника, що більше притаманно російській мові: *Хоч населен ворогами / Край для мене досі свій* („Єврейська співанка“); *Розорен храм, родини в нас нема – / Чужі знущаються над нами!* („Журба єврейська“); *Ой, як він схож на згадку про старинне щастя* („Місяць“). Цьому є логічне пояснення: М. Костомаров народився на Острогожщині – Східній Слобожанщині, а це – українсько-російське порубіжжя, тож він виростав у двомовному середовищі.

Аналізуючи у ХХІ столітті перекладацьку спадщину М. Костомарова, звертаємо увагу на застарілу лексику як засіб художнього втілення принципу історизму: *древо, знаменія, знахурі, міч, млеко, перст, пир, писаніє, помагайбі, челядь* тощо. У перекладах простежуються звукові зміни в системі голосних: *ріт, гірло, хутіра*: ...І, роззявивши **ріт**, повалився там кінь („Погибель Саннахерибова“); *Його душка-душа / Вилітала, / Через гірло вона / Проходила* („Олень“); ...Коло **хутіра** уліво / Повернулась **стежка** („Панич і дівчина“). До фольклорної пісенності перекладач наближає свої праці активним послуговуванням розмовною, інколи й діалектною лексикою: **Нап'ютьсь** лиш з криниці / Холодній водиці...; *А з очей та з лясів / Ти певно узнав* („Панич і дівчина“); *Час вам, панове, сказати, навіщо зібрав я вас тут*; *Хто з вас попереду вийде на герець*...; *Щит його пріч* полетів... („Турнія“); *Той не дурно в світі шлявся* / *Хто на тій землі побув* („Єврейська співанка“); *Проти їх на стіні / Ч'їсть пальці виходжали* („Бенкет Валтазара“); *Анголь смерті огнявим крилом розмахнув* („Погибель Саннахерибова“); *Ма притепень* гніздо, лисиця – *скоту*... („Журба єврейська“); *Чом не явиться, як вперше, / Муж правди й надії*... („Погибель Єрусалима“). Розмовна мова, на думку С. Я. Єрмоленко, – важливий засіб створення національно-мовного колориту в оригінальній та перекладній літературі, а розмовна лексика – це слова, що протиставляються стилістично нейтральній та книжній лексиці літературної мови своїм емоційно-експресивним, часто зниженим забарв-

ленням і функціонально-стильовим навантаженням (Єрмоленко, 1999: 320–321).

Фольклорний струмись у перекладах М. Костомарова виявляється також уживанням синонімічних прийменникових конструкцій, як-от: **од – від**: *Князь каже, і тихо пани од стола виступають* („Турнія“), *...І стогнали гаї / Та од смуги* („Олень“), *Од їх ховаться! / Чом їх бояться, / Од їх ховаться* („Ягоди“) – *Їдь, пане, тим шляхом, / Що вбік від кургана* („Панич і дівчина“), *Далі втомились і швидко роз'їхались дружка від дружки* („Турнія“); **у – в – ув**: *... Рученьку стискає / Та у губочки цілує* („Панич і дівчина“) – *Вийте вінки, дівчатонька, / Збирайтеся в таночок* („Верба“) – *Через гірло вона / Проходжала, / А відтіть ув уста / Червоненькій...* („Олень“); **до – к** (заст.): *З відрами дівка / Біжить до річки* („Квіточка“), *...В замок до князя на пир великий та бучний, та пишний* („Турнія“) – *По річці к дівці / Квіточка плине* („Квіточка“); *І в ту часинку радий я / До вас, як к рідним притулитись* („До жидівки“); **з – із – зо**: *Квіточка гарна / Та й запашина, / З повної рожі / Та з чорнобривців* („Квіточка“) – *Із списом, із мечем ворога зустрівав, ворога одолів* („Олень“) – *...Хто, каже, хоче зо мною побитись, хай в'їде в ограду!* („Турнія“); **про – об** (розм.): *Ти заспіваєш при мені / Про рідну долю нещасливу* („До жидівки“) – *І далеко на чужині, / Об тобі гадать я звик* („Єврейська співанка“); **перед – пред** (заст., уроч.): *Згадай, згадай, Ізраїлю, / Як перед тобою / Бідний в'язень катований / Стояв сиротою* („Погибель Єрусалима“) – *Із язиків сильнішому міч не поміг – / І сильніший розтаяв пред Богом, як сніг!* („Погибель Саннахерибова“) тощо.

Переклад – одна із форм вираження взаємозв'язків між літературами, якій належить важлива роль у сприйнятті однією літературою спадщини іншої. Перекладаючи уривки з „Краледворського рукопису“ (давньоучеської збірки епічних та елегійних пісень), М. Костомаров вдало добирає слова, що репрезентують свої образні можливості у виразових засобах, які формують художньо-образну систему фольклорного тексту. Автор активно вживає постійні епітети (*вуста червоненькій, очі ясненькі, пряменький станочок, білі ніжки, густий ліс, гострі списи, коні баскії, лютий ворог, золотенький перстеньок*), повтори (*...Квіточка плине. / Квіточка гарна...*; *Його душа-душа / Вилітала, / Через гірло вона / Проходжала; Чи по тих горах, чи по тих долах гарний хлопець ходив! / Із списом, із мечем ворога зустрівав, ворога одолів. / Та усе ж його, та усе ж того та немає на світі, / Та усе ж його, хлопця гарного, на горах тих забито; Ой заритий в землі / Молодець лежить, / А на йому росте, / Дуб-дубок стоїть; Ой довго-довгесенько камінця ікала: / І камінця не достала, і милого не діждала!...*); зменшувально-пестливі форми слів

(ягідочки, гайочки, ніженька, холодочок, ставочок, травця, коник, лісочок, сніжочок, серденько, трісочки, дубчичок, вояченько, дівчатонька, дівочка, вітронько); звертання (Коли б я знала, / **Квіточко красна**, / Хто тебе личком / Повив подобно; Ой ти, **рожо червоненька**, / Зацвіла собі раненько; Ох ти, **тернино**, / **Гостра тернино!** / Се через тебе / Мені причина; Сядь в холодочку, **Моя миленька**, / Я до ставочку / Піду по коненька; Ох, **мій миленький**, / **Мій люб'язненький**, / Ой схаменися, / Не забарися! Слухайте, **люди старі й молоді**, про валки й турнії!) тощо.

Зіставляючи переклади вірша „Рожа“ з „Краледворського рукопису“, виконані М. Костомаровим і М. Шашкевичем, дослідник С. Крижанівський зауважує, що „переклад Галки виграє в барвистості, Шашкевичів – у стислості“ (Крижанівський, 1972: 4–5). Та й справді, барвистості надають творові М. Костомарова емоційно-експресивні засоби, зокрема зменшено-пестливі форми (Ой ти, **рожо червоненька**, / Зацвіла собі **раненько**); оцінні слова (Зацвіла та, **бідна**, змерзла); поетичні повтори (Як ізмерзла – **поблідніла**, / **Поблідніла** – та й змарніла). У перекладі ж М. Шашкевича ці засоби відсутні: Ах, ти, **рожо, красна рожо!** / Чому рано розцвіла? / А розцвівши – **і змерзла?** Перекладацька діяльність видатних письменників переконує, що слід шукати не еквівалент слова, а „перекладати“ думку, почуття автора оригіналу, душевний настрій ліричного героя, проникаючи в глибину поезики інонаціонального твору.

Амвросій Лук'янович Метлинський (Амвросій Могила, 1814–1870 рр.) – учений, письменник, фольклорист, поет, мовознавець, видавець, перекладач, – як і М. Костомаров, сформувався в Харківському університеті. Він викладав теорію словесності та філософську граматику російської мови. У 1849 р. захистив докторську дисертацію на тему „Взглядъ на историческое развитие теории прозы и поэзии“ і обійняв посаду ординарного професора Київського університету, на якій працював із 1850 р. до 1854 р., а згодом знову повернувся до Харкова (Халанський, 1908: 15).

У своїй поетичній творчості А. Метлинський був „типовим романтиком“, „епігоном романтизму“, майстром жанру балади, який не тільки зберіг баладну тематику, але й поглибив її „літературні прикмети, власне „тьмянний“ її кольорит, таємничий голос. І щодо цього балади Метлинського стоять чи не найпершому місці серед інших“ (Шамрай, 1930, т. 2: 37). Вона має ознаки ліричних віршів типу роздуму, медитації, а водночас їй властивий характер притчі. Як зауважує дослідниця творчості письменника О. Свириденко, „суть повчань автора, який цілковито в романтичній традиції відчуває себе духовним учителем народу, полягає переважно в Божих заповідях: „Не убий!“ („Покотиполе“), „Люби свого ближнього!“ („Старець“), „Шануй свого батька й матір свою, щоб довгі

були твої дні на землі, яку Господь, Бог твій, дає тобі!“ („Зрадник“, „Кладовище“, „Пішли навітікачі“)“ (Свириденко, 2002: 12).

Вагомою з погляду становлення українського поетичного перекладу є збірка А. Метлинського, видана під псевдонімом Амвросій Могила в Харкові, що мала назву „Думки и пѣсни та щче де-шчо“ (Метлинскій, 1839). До збірки увійшло тридцять оригінальних поезій і переклади (уривки з „Краледворського рукопису“, Я. Коллара, Ф.-Л. Челаковського, Соф. Витвицького, Р. Суходольського, М. Одинця, І. Маттисона, К.-Т. Кернера, А. Грюна, Л. Уланда, А.-Г. Еленшлегера), транслітеровані українськими літерами тексти народних пісень) із чеської, старочеської, словацької, сербської, польської та німецької мов, подані в додатку із назвою „Приложенія отъ издателя“. Значення цих перекладів непроминуше: „ще дещо“, без чого трудно уявити розвиток українського романтизму, – переклади та переспіви писемної та народної поезії слов’ян“ (Крижанівський, 1972: 4–5).

Переклади українською та російською мовами представлені в кількох розділах, перший із яких „Луна изъ Словеніи“ починається оригінальним твором словацького філософа і поета Я. Коллара – 75-м сонетом „Sláwie! ó Sláwie! ty gméno...“ із його знаменитої поеми „Slawy dcera“ („Донька Слави“, 1824), що звеличує історичне минуле слов’янських народів. Ще один розділ „Изъ Словаціи“ (із присвятою І. І. Срезневському) містить дев’ять словацьких народних пісень („Долино, долино, / Глибока долино!“, „Горо, горо / Горо дубова“, „Біля церкви мостик / Ген-ген мріє“, „Гой, гой, гой! / Кінь мій вороний“, „Йшов весною я по полю / Зеленим гаєчку“, „Доню мала вбога мати“, „На високій горі горять ясні огні“, „Король войну замишляє“, „– Де ти була, моя Ганночко?“) із збірника Я. Коллара, виданого в Празі 1824 р., та в перекладі І. Срезневського – в Харкові „Словацкія пѣсни“ (1832 р.). У цьому збірнику дев’ятнадцятирічний дослідник опублікував в оригіналі та у власному перекладі (російською мовою) тексти 20 словацьких пісень. Дослідники Я. Мольнар і Т. Ліхтей зазначають, що І. Срезневський записав ці пісні на Україні від мандрівних словацьких крамарів („олейкарів“, „шафраників“) (Ліхтей, 2013: 125).

Характерно, що словацькі народні пісні А. Метлинський, на відміну від І. Срезневського, перекладає українською мовою, намагаючись наблизити словацький текст до українського читача, використовує українські народні звороти: *Будуть мною помыкати, / Стануть зь мене глузувати; / Всякій сѣпа, пхае, лае: / Нїхто сорому не знае!; Веде з нею паничѣ мову; Найменьшая Марьечка / Мовить ѣму словечко; Горить лице, болитъ сердечко*; зменшувально-пестливу

лексику: *Зъ войны Грицикъ поспѣшае; Мы вкупочцѣ розмовляли до бѣлого ранку; Якъ на войну знаяжали, / Сестрицѣ ю оплакали; / якъ на коника сѣдала, / Батько й ненька оплакали*; постійні епітети: *Травка та зелена / Не кошена; Кінь мій вороний; Лучко, лучко, лучко зелена; Стели бѣлую сорочечку / Та сосновую шче дощечку; закопана в сирѣм полі; Охъ, доню моя милая! / Чи ты знаешь? война злая*; народно-поетичні порівняння: *Тільки мавъ вінъ три дочки / Три гарныхъ голубочки*; звертання: *— Що давали тобѣ пичочки, / Моя доню, моя Ганночко? — / Винце, винце, моя ненецько*. Отже, переклади для А. Метлинського стали своєрідним функціональним простором української народної мови, у межах якого він мав змогу продемонструвати її мистецький потенціал.

Одним із перших А. Метлинський відтворив сербський народний епос. У розділі „Ізъ Сербіи“ письменник умістив три народні пісні із записів В. Караджича, перекладені українською мовою: „Кидавъ свѣтъ Конда, текли слѣзы въ матки“ („Клетве дјевојачке“), „Підъ горою криниченька“ („Дјевојка и лице“), „Три туги“ („Три највеће туге“) та одну – російською „Припоминаясь“. Тематично ці пісні близькі до українського ліричного мелосу, в основі якого традиційні образи-символи смутку, моголи, дівочої долі, туги, напр.: *Мати шчо-ранку на могилѣ плаче / Чуе шчо-ранку: и в могилѣ стогне... / Чи тобѣ, синочку, тяжко въ могилѣ? / Чи твои кости дошки придавили; Підъ горою криниченька; / Тамъ вмывалась дѣвчинонька, / Вмывалася говорила: / Лице мое лебедине! / Якбы можно менѣ знати, / Що прійдеся цѣлувати; Соловейко, мала пташка, всѣхъ розвеселяла / Тільки менѣ, молодому три туги придбала* (пор. серб.: *Славуй птица мала свакомъ покой дала, / А мени юнаку три туги задала* (Метлинскій, 1839: 186)). Характерні лексико-граматичні засоби перекладів – уживання кількісного числівника *три* із символічним значенням „вісь часу“: *три туги*, насаження тексту нестягненими формами порядкових числівників та прикметників: *туга першая, туга другая, туга третья, широкую яму, червоную рожу*; діалектними формами наказового способу дієслів: *посадѣте, проведѣте*.

Можемо стверджувати, що намір романтика „українізувати“ свої переклади є не лише апробацією потенційних можливостей української мови, але й свідомою спробою продемонструвати в літературному контексті духовну єдність слов'янства і пробудити в читача почуття слов'янського єднання, що засвідчує розділ збірки „Ізъ Чехіи“. Він містить переклади громадянської лірики Ф. Челаковського: „Ночна розмова“, „Милого зъ милою“, „Смерть царя“. Автор перекладу майстерно відтворює ритмомелодику поетичного твору: *То не покрывалася жовтымъ листомъ / Долина, долиночка; / Руською ратьтю засипавъ то Царь / Кра-*

ину, краиночку... Підкресленого патріотичного звучання надають творові поетичні народно-пісенні образи, постійні епітети, зменшено-пестливі слова, напр.: Зь *сторонкою рідною*; *краино рідненькая*; *рідною мовою*; *батько старесенькій*; *мѣсяченькомъ яснымъ*; метафоричні образи: *Браті́къ козаченька, вѣтеръ буйный / знявсь, засвітѣвъ, загудѣвъ / Вѣсточку изъ Украины приніс / И сердце лоскоче вѣсть / рідною мовою*. Із старочеської А. Метлинський майстерно переклав відомі уривки „Краледворського рукопису“: „Бенесь Германовъ“, „Олень“, „Сиротинка“, що засвідчують спостереження дослідників: „принцип перекладу однаковий, тобто це справді переклад, а не вільний переспів... Загалом же культура перекладу у Могили вища, ніж у Шашкевича, та й сама мова куди добірніша і ближча до мови літературної“ (Крижанівський, 1972: 18).

Серед перекладів німецької поезії варто відзначити переспіви з К.-Т. Кернера – поета-романтика, представника жанру патріотичної поезії та Л. Уланда – талановитого представника жанру балади в німецькій романтичній поезії. Поетичний переклад К.-Т. Кернера „Добра-ніч“ – прекрасна лірична поезія, майстерно відтворена перекладачем із використанням поетичних повторів, метафоричних образів-символів українського фольклору *косаря* та *ластівки*, напр.: *Добранічъ! / Хто зтомився, тимъ ся рѣчь! / Тихо день вже догаряе, / Косарь руки опускае, / Опускае на всю ніч. / Добранічъ; Спѣть безъ страху поки нѣчь / Поки принесе свѣтанья* (пор. з нім. *Gute Nacht! / Allen Müden sei's gebracht! / Neigt der Tag sich still zum Ende, / ruhen alle fleiß'gen Hände, / Bis der Morgen neu erwacht. / Gute Nacht! Ластівка вже спить на стріці / По улицахъ тихие, тихие* (пор. нім. *Stiller wird es auf den Straßen / Und den Wächter hört man blasen*). Згодом, ймовірно, під впливом К.-Т. Кернера, український письменник створив поезію „Добрыдень!“, у якій також відчутна „гра“ музичністю слова.

Поет-романтик творив „вільні“ переклади інакомовних творів, адаптуючи авторські тексти відповідно до національномовної специфіки. У його текстах переважають фольклорні образи й типові українські мовні звороти, що художньо утверджували перспективи національного українськомовного письменства. А. Метлинський свідомо уникав стилістичного наближення зарубіжних творів до розмовної стихії, доводячи багатий образотворчий потенціал лексики української літературної мови.

Яскравим представником цього періоду є відомий поет і перекладач *Петро Петрович Гулак-Артемівський* (1790–1865) – знавець французької мови й літератури. Він перекладав російською мовою французьких

поетів XVII–XVIII ст. Ж. Расіна, Ж.-Б. Руссо, Вольтера, П. Кребійона, Ж. Деліля (із французького перекладу Деліля переклав олександрійським віршем частину Мільтонового „Втраченого раю“). Попри те, що перекладацький доробок П. Гулака-Артемівського українською мовою порівняно невеликий, його переклади та переспіви для української літератури мають вагоме значення. Починав він із травестійних переробок („Пан та Собака“ (1918), „Солоній та Хівря, або Горох при дорозі“ (1819)) та перекладів („Дурень і Розумний“, „Цікавий і Мовчун“, „Лікар і Здоров’я“ (1820), „Батько та Син“, „Дві пташки в клітці“, „Рибка“ (1827)), байок Ігнація Красіцького.

1827 р. з’явилися перші спроби перекладу балад в українській літературі – два вільні переклади П. Гулака-Артемівського в баладному жанрі – „Твардовський“ на сюжет вірша А. Міцкевича „Пані Твардовська“ та „Рибалка“ Й.-В. Гете. Автор намагався надати польській баладі український колорит, оживити її українським гумором (відчувається бурлескна традиція, як і в тогочасній мові, насиченій грубуватими простонародними виразами). Переклади були першим етапом творення і становлення української літературної мови. У своїй розвідці „Адам Міцкевич в українській літературі“ І. Франко зазначав: „Переклад цей є дуже вільною переробкою; авторові йшлося про те, щоб польській баладі надати по можливості колорит український, оживити її українським гумором, що зрештою йому повністю вдалося“ (Франко, 1980: 384–390).

У баладі „Твардовський“, звертаючись до фольклорної поетики і народної мови, П. Гулак-Артемівський вдало застосовує стильові прийоми (символи, гіперболізовані метафори, звукописи, емоційний розмовний діалог тощо), просторічну лексику (*втеребив* замість *всунув*; *гопцюють* замість *танцюють*), згрубілі вислови (*вилупіть лиш баньки*; *гиря вся в щетині*; *кагал бісовський*; *падлюка*; *псяюха*; *по пиці*), розмовну лексику (*гасати*, *кавчати*, *набакир*, *родимець*, *сікнути*, *скопилити*, *умудруватися*), застарілі слова (*кухва*, *поставець*, *тогді*, *шинк*), прислів’я та ідіоми (*слова – не полова*; *нагрів чуприну*; *не до солі*; *поминай, як звали*; *давай драла*; *де зимують раки*), рідковживану лексику (*окульбачити* – те саме, що *осідлати*; *огир* – те саме, що *жеребець*; *зуздріти* (діал.) – те саме, що *побачити*, *угледіти*).

Лексична своєрідність балади „Твардовський“ визначається тяжінням до етнографізму, побутово-розмовної площини (автор неодноразово послуговується інфінітивами на *-ть*: *сором слухать*, *годі плакать*, *хотів посватать*), до насиченості емоційно забарвленими вигуками й виразами (*ріжуть скрипки*; *ніт аж летється з кури*; *тю-тю!.. га-га!.. го-го!.. зирк*, *гульк*, *дриг*, *бач*, *шубовсть*, *стриб*, *хап*, *трісь*, *скік*), синтаксична

– домінуванням спонукальних і окличних речень (44 конструкції) і відповідно звертань (21 позиція): „*Нуте, хлопці! Швидко, шпарко! / Музики, заграйте! / Гей, шинкарю, гей, шинкарко, / Горілки давайте!*“; „*Виграв справу! Бач, псяюха, / Задихавсь, мов скажений. / Ну, тепер скупайсь по уха / В водиці свяченій*“. Також переклад насичений однорідними членами речення („*Чого душа забажала, / Мав всього ти стільки!.. / Курей, ковбас, м'яса й сала, / Бочками горілки*“; „*Галок, круків, ворон сила / На стрісі зібралось!*“), вставними конструкціями („*Що, мабуть, із час московський Барилом качався*“; „*Можє, в пеклі інше діло, / В нас сього немає*“), порівняльними зворотами („*З бурульок, мов з кухви, / Б'ють під стелю через рульки / Джерела сивухи*“; „*Ніс скопив, мов гринджоли, / І дверей шукає*“). Балада написана коломийковим віршем. Цей твір є ще одним аргументом на користь утвердження культурної автономії українського життя, де модифікований мандрівний мотив виступає важливим елементом творення образу самобутнього українського світу.

Мовою українського пісенного фольклору П. Гулак-Артемівський переклав фольклорну за темою баладу Й. Гете „Рибалка“. Переклад має виразно романтичний характер, митцю вдалося передати ніжні, благородні почуття. Неповторний національний колорит надає баладі вживання художніх засобів, притаманних українській ліричній пісні. Описи головних героїв, їхніх почуттів, довколишнього світу передані за допомогою зменшувально-пестливих словоформ: *брівки, дівчинонька, зіроньки, коханнячко, ніженьки, рибки, рибочки, серденько, сонечко, веселенькі, любенький, маленькі, молоденький, червоненький, гарненько, глибишенько* тощо. Переклад насичений вигуками та дієслівно-вигуковими формами (*смик, тьох, гульк, гей-гей, хлюп, шубовсь*), розмовною, діалектною та застарілою лексикою (*нігде, зчісує, не надь, пріч, удка, зирни, сюда, вп'ять, приснули* тощо). Як і в баладі „Твардовський“, П. Гулак-Артемівський уживає побутові (простонародні) вирази, що спрощують та скорочують розповідь, роблячи її одночасно динамічною: „*Що рибка смик – то серце тьох!*...“; „*Аж гульк!.. З води Дівчинонька пливе*“; „*Зирни сюда!.. Чи се ж вода?...*“; „*Гульк!.. Приснули на синім морі скалки!..*“; „*Рибалка хлюп!.. За ним шубовсь вона!..*“. Щоб надати перекладу відповідного стилю та художнього колориту, автор послуговується рідковживаними прийменниками („*Ти б сам пірнув на дно к линам*“; „*Зо мною будеш жити, як брат живе з сестрою!*“), застарілими частками („*Зирни сюда!.. Чи се ж вода?...* / *Се дзеркало: глянь на свою уроду!...*“), уводить повтори („*Вода шумить!... Вода гуля!...*“; „*Чи то тугу, чи то переполох, / Чи то коханнячко?... не зна він, – а сумує!...*“; „*Сумує він, – аж ось реве, / Аж ось гуде, – і хвиля утікає!...* / *Аж – гульк!... з води Дівчинонька пливе...*“),

риторичні оклики та запитання. Нагромадження окличних речень (24 конструкції) збуджують уяву читача, надають тексту емоційно-експресивного забарвлення.

Переклад П. Гулака-Артемовського „Рибалка“ став вагомою спробою вивести українську літературу з бурлескно-комедійної стихії та утвердити новий серйозний тон, розширити жанрові, тематичні та стильові можливості українського художнього слова.

Творчою вершиною П. Гулака-Артемовського як поета стали його переспіви або переклади „Псалмів“ (№ 90, 125, 132, 138, 139) (1857–1858 рр.), написані олександрійським віршем (який він запровадив до української літератури) – розміром класичної французької поетичної драматургії, зокрема трагедій Корнеля та Расіна, а також віршованих комедій Мольєра, тобто Гулак стояв біля витоків „класицистських“ традицій нашого слова (Кальниченко, 2013: 6). „Без „французького вишколу“ П. Гулака-Артемовського, реально втіленого у його оригінальних та перекладних поезіях, важко уявити створені через багато десятиліть такі перекладацькі шедеври, як Мольєрів „Тартюф“ у перекладі Володимира Самійленка ...або переклади Максима Рильського з французьких класиків – Мольєра, Расіна, Корнеля, Буало...“ (Москаленко, 2006: 172–190).

Основною категорією читачів того часу були середні прошарки суспільства (середні і дрібні панки та урядовці з університетською, здебільшого, освітою, що дає підстави стверджувати про їхню багатомовність, мінімум двомовність) (Филипович, 1930: 136–153).

ВИСНОВКИ

Отже, можемо стверджувати, що перші перекладачі слов'янської та загалом європейської романтичної поезії українською мовою – харківські поети-романтики, гурт українських молодих літераторів – викладачів і студентів Харківського університету 20–40-х років XIX ст. – продемонстрували нове переосмислення поглядів на мову як „вияв національної душі“ і скарбницю національного історичного досвіду. Проаналізувавши перекладацьку творчість трьох харківських романтиків, зазначаємо, що переклади та переспіви А. Метлинського, як і М. Костомарова, вирізняються жанровою різноманітністю (сонет, балада, поема, дума, думка, пісня), насиченістю художніх засобів, барвистістю зворотів, емоційно-експресивним забарвленням лексики, відтворенням ритмомелодики та стрижневих поетичних образів твору-оригіналу. У доробку П. Гулака-Артемовського переважають травестійні переробки, переспіви, для яких характерне тяжіння до етнографізму, використання розмовно-поб-

утової лексики; використовуваний письменником жанр балади є переробкою з українським колоритом, що максимально відповідає змістовим та стилістичним особливостям „першовзору“. Для поетичних перекладів харківських романтиків характерне вживання національно-маркованих одиниць (пестливі слова, народно-розмовна лексика, застарілі слова, історизми), лінгвостилістичних засобів (постійні епітети, народно-поетичні порівняння, народні звороти, поетичні звертання, традиційні образи-символи), лексико-граматичних одиниць (зменшено-пестливі форми слів, нестягнені форми прикметників і порядкових числівників, короткі форми прикметників і дієприкметників, синонімічні прийменникові конструкції із прийменниками: од – від, у – в – ув, до – к, з – із – зо, про – об, про – об, перед – пред).

Переклади харківських романтиків засвідчили відчутну динаміку мовотворення нового українського письменства в переосмисленні фольклорного матеріалу та жанрово-тематичного розмаїття європейського романтизму і підпорядкуванні його назрілим завданням формування народнорозмовного варіанта української літературної мови. Переклад виконував не тільки інформаційну функцію (потенційні читачі могли ознайомитися з певним твором мовою оригіналу), а й функцію естетичну та націєтвірну. Вагомим здобутком діяльності відомих представників Харківської школи романтиків (Л. Боровиковського, І. Срезневського, А. Метлинського, О. Корсуна, О. Шпигоцького, М. Костомарова) стало формування естетичних уподобань та світоглядно-мовних інтенцій українського читача, освоєння українським словом нових художніх і культурних царин.

Література

- Блик, О. І. (2016). *Харківська школа романтиків в українському історико-літературному процесі і пол. XIX ст.*: дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ.
- Борзенко, О. (2006). *Сентиментальна „провінція“ (Нова українська література на етапі становлення)*. Харків: Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, 322 с.
- Борзенко, О. (2008). Поезія українського романтизму, in: *Поезія українського романтизму*. Київ: ТОВ „Елібре“, с. 3–10.
- Єрмоленко, С. Я. (1999). *Нариси з української словесності: стилістика та культура мови*. Київ: Довіра, с. 320–321.
- Кальниченко, О. (2013). Харківський університет і переклад: теорія, практика, особистості, in: *Сузір'я Інни Мельницької* : антологія. Вінниця: Нова Книга, с. 6.

- Козачок, Я. В. (2004). *Концепція нації як духовної спільноти в художній та публіцистичній творчості Миколи Костомарова* : автореф. дис. докт. філол. наук. Київ, с. 15.
- Костомаров, М. І. (1990). *Твори в двох томах*. Том 1. Поезії, драми, оповідання. Київ: „Дніпро“, с. 163.
- Крижанівський, С. (1972). Амвросій Могила та Ієремія Галка, in: *Амвросій Могила. Ієремія Галка. Поезії*. Київ, с. 3–31.
- Ліхтей, Т. (2013). Словацька поезія XIX ст. у дискурсі українсько-словацьких літературних взаємин, in: *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: Філологія. Соціальні комунікації, вип. 2, с. 120–125. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvuufilol_2013_2_23.
- Метлинський, А. Л. (1839). *Думки и пѣсни та иче де-що Амвросія Могили*. Харьков: в унив. тип., VIII, 210 с.
- Москаленко, М. Н. (2006). Нариси з історії українського перекладу. Ч. 2, in: *Всесвіт*, № 1–2, с. 172–190.
- Свириденко, О. М. (2002). *Романтична парадигма творчої діяльності Амвросія Метлинського*: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ.
- Срезневський, И. (1834). Взглядъ на памятники украинской народной словесности. Письмо къ проф. И. М. Снегиреву, in: *Ученые записки Императорскаго Московскаго университета*. Москва, ч. 6, с. 134–150.
- *Українська мова*: Енциклопедія. (2000). Київ: Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 752 с.
- Филипович, П. (1930). Соціяльне обличчя українського читача 30–40 рр. XIX в., in: *Життя і революція*, № 6, с. 136–153.
- Франко, І. Я. (1980). Адам Міцкевич в українській літературі, in: *Зібрання творів у 50-и томах*. Київ: Наукова думка, т. 26, с. 384–390.
- Халанський, М. Е. (1908). *Опытъ исторіи Историко-филологическаго факультета Императорскаго Харьковскаго Университета. Историко-филологическій факультетъ Харьковскаго университета за первые 100 летъ его существованія (1805–1905)*. Харьков: Типографія А. Дарре, 168 с.
- Шамрай, А. (1930). *Харківська школа романтиків*. Харків: Держ. вид-во України, т. 1, 276 с.
- Шамрай, А. (1930). *Харківська школа романтиків*. Харків: Держ. вид-во України, т. 2, 221 с.
- Яценко, М. Т. (1995). *Історія української літератури XIX століття*. Київ: Либідь, кн. 1, 365 с.

Ольга ЧЕРЕМСЬКА & Вікторія СУХЕНКО

**LINGUISTIC MEANS OF TRANSLATION OF A POETIK
TEXT BY THE REPRESENTATIVES OF KHARKIV
SCHOOL OF ROMANTICS**

In the article the translation work of the representatives of Kharkiv Poetic School of Romantics is analysed. Actuality of this topic is determined by the need of more complete studies of Ukrainian poetic translation heritage as a powerful mean for the development of Ukrainian literature language, especially in the context of its creative interaction with Slavic and Western European literary traditions of the Romantic period (first half of the XIX-th century). Influence of ideas of romanticism on the formation of historical and cultural relations between Ukrainian romantic poetry and literature of other Slavic peoples is characterized. The emphasis is made on the individual artistic features and means of each poet-translator. The use of nationally-marked units (affectionate words, vernacular vocabulary, obsolete words, historicisms, dialectisms), linguistic-stylistic means (constant epithets, folk-poetic comparisons, folk inversions, traditional images-symbols) in artistic translations of M. Kostomarov, A. Metlinsky and P. Gulak-Artemovsky from Slovak, Czech, Serbian, Polish and Western European languages is analyzed. Lexical, grammatical and stylistic features of translations of poetic texts made by these Kharkiv romantics are revealed. The study notes the linguistic and cultural significance of the translation masterpieces of Kharkiv Poetic School of Romantics, which confirms the inner potential of Ukrainian literary language and demonstrates the literary context of spiritual kinship of the Slavic peoples.

Key words: romanticism, Kharkiv school of romantics, poetic translation, chant, lexical-semantic and lexical-grammatical means of translation

Pregledni rad

UDK 811.163.42'373.2

Helena DRAGIĆ (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences

hdragic@ffst.hr

AN OVERVIEW OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF ONOMASTICS IN CROATIA

Byzantine emperor and writer Constantine VII Porphyrogenitus made a comprehensive list of Croatian idioms in his work *De Administrando Imperio* [*On the Governance of the Empire*]. In addition to listing the idioms, Constantine VII was the first to explain their etymology, claiming that „Croats are those who own a lot of land“. He was also the first to mention historical traditions of the arrival of Croats in today's regions, saying they were led by five brothers: Kluka, Klobek, Kosinc, Muklo, Hrvat and two sisters: Tuga and Buga. Apart from explaining the meaning of the name Hrvat [Croat] in the Slavic language, Porphyrogenitus also explains the etymology of many other names assigned to peoples.

Faust Vrančić is rarely mentioned as the first Croatian etymologist. In his 1595 *Dictionary*, he gave an analysis of Hungarian words belonging to Slavic languages. Vrančić's follower and the first Croatian onomastician was Pavao Ritter Vitezović (1652–1713), who relied on folk speech and historical sources. According to Putanec, Vitezović made the largest list of names with their many variations. Furthermore, we will mention Franc Miklošič and Tomo Maretić. Relying on the documents from Dalmatian cities dating back to 9th – 15th century, Konstantin Jireček compiled registers of Roman, Greek, Old Christian, and other foreign names, Slavic names in Dalmatian cities from the 10th to the 15th century along with surnames and nicknames in Dalmatian cities from the year of 1000 to 1500, according to Putanec. Finally, of great importance are the works of the following Croatian onomasticians: Valentin Putanec, France Bezlaj, Antun Mayer, Otto Franck, Petar Skok, Božidar Finka, Blaž Jurišić, Mate Suić, Mate Šimundić, Petar Šimunović, Stjepko Težek, Živko Bjelanović, Stjepan Babić, Dunja Brozović Rončević, Anđela Frančić, Domagoj Vidović, and others.

Keywords: *historical development of onomastics, Croatian onomasticians, overview of life and work of Croatian onomasticians*

1. Introduction

Although onomastics as a scientific discipline developed within lexicology, some of the basic works in onomastics were written at the end of the 17th and in the first half of the 18th century. Onomastics (Croatian term „imenoslovlje“) studies primarily personal names, surnames, nicknames, and names of geographical objects. Onomastics, thus, studies names in their comprehensiveness and versatility. In the past, the primary division of onomastics went in two directions: anthroponyms, i.e. people's personal names, surnames, and nicknames and toponyms, i.e. names of geographical objects and localities. Sometimes, in addition to this division, ethnonymy as the naming of peoples is also included. Such a classification is outdated, and onomastics as a scientific discipline has undergone changes in the classification and in terminology, which, just like in other scientific disciplines, had to be created and harmonized with other Slavic onomastic terminology.

Onomastics has acquired the status of an independent linguistic discipline in the last half-century, while the study of development, structure, and meaning of names existed well before. The aim of the paper is to show that the idioms of onomastics in Croatia are old with their own development path. Petar Šimunović has already written about the foundations and development of onomastics, and the most important onomasticians in Croatia. However, given that onomastics as a scientific discipline flourished and has gained significant popularity in the contemporary period, the need arose to include contemporary onomasticians in addition to Šimunović's division, on which this paper will be based, and to present their scientific achievements in the mentioned linguistic discipline.

2. Development of onomastics as a scientific discipline

Byzantine emperor and writer Constantine VII Porphyrogenitus made a comprehensive list of old toponyms in his work *De Administrando Imperio* [*On the Governance of the Empire*] and was the first to propose the etymology of the name Hrvat [Croat] deriving the Greek form of the Croatian name Κροάτης from the Greek word *khōra* meaning „land“ and explaining that the name Croat actually means „those who own a lot of land“. (Matasović, 2019: 81).

Today, this is considered folk etymology (Matasović, 2019: 81). This interpretation was supported by Vojislav Nikčević, 1987.

Ranko Matasović¹ wrote about the etymology of the name Hrvat and concluded that *Хъrvatъ is a Proto-Slavic form of the name traditionally recorded in Slavic studies. This pronunciation corresponds to the mid-ninth century pronunciation. According to Matasović, *Xurwātu is the form of the name that can be reconstructed in Proto-Slavic, around 600 BC, and the Proto-Slavic form of the name *Xurwātu > *Хъrvatъ is Latin *C(h)roata*, and Greek Khrōbátos, i.e. Khrōbátōi, whereby Slavic [wa] was adapted as [va] (in writing: <ba>). Furthermore, the author states that Constantine Porphyrogenitus recorded the Greek form that was mediated by the Frankish pronunciation of *Chroatae*, which is close to the recorded form in „Trpimir’s Deed of Donation“ from the 9th century, i.e. the genitive plural *Chroatorum* (Matasović, 2019: 82).

Greek Khrōbátōi contains Slavic [wa] adapted as [va] (in writing: <ba>). Greek adaptation is only credible if mediated by Latin. There is no reason why Byzantine Greek writers „would not write the Slavic *Xərwater as *Kharbatoī, *Khrouatoī etc. Writing with a sequence <-oba-> is understandable only if this is an adaptation of the medieval-Latin *Chroatae*. If the Greek form in Porphyrogenitus was mediated by Frankish, in Frankish pronunciation *Chroatae* probably stood for <xruwater> or <xrowater>, which is close to the recorded mid-ninth century’s form of the genitive plural *Chroatorum* used in „Trpimir’s Deed of Donation“. That the Greek form of the Slavic name in the 10th century would be mediated by Frankish (or Latin with the Frankish pronunciation) is not unusual, if known that Porphyrogenitus wrote about Croats precisely in the context of territorial disputes between Byzantium and

¹ The relevant onomastic literature rarely states that the first Croatian etymologist was Faust Vrančić (Šibenik, January 1, 1551 – Venice, January 20, 1617). Vrančić comes from a renowned Šibenik family, and his life was extremely influenced by his uncle Antun Vrančić, who educated him in Hungary, and then sent him to study in Padua and Venice. In 1605, Vrančić left the royal court, and a year later he renounced his bishop’s title and continued his struggle against the Reformation. On his way home, he died in Venice in 1617, and was buried in the church of St. Mary of Mercy on the island of Prvić in Prvić Luka. He is the author of several scientific works, and among lexicographic works the most important is the *Dictionary of the Five Most Noble European languages, Latin, Italian, German, Dalmatian and Hungarian (Dictionarium quinque nobilissimarum Europae linguarum, Latinae, Italicae, Germanicae, Dalmatiae et Ungaricae)*, which was printed in Venice in 1595. This was the first time that the Croatian language has been included among the five most important European languages. In the 1595 *Dictionary*, he gave an analysis of Hungarian words belonging to Slavic languages, which can be considered the beginning of the first etymological dictionary in the Croatian language. Vitezović followed in his footsteps by recording many toponyms.

the Frankish Empire, and that part of his passages dedicated to Croats were directed against Frankish pretensions“ (Matasović, 2019: 86).

Porphyrogenitus' work *De Administrando Imperio* contains a large amount of data on the oldest Croatian history, but also on many customs and state organization of the peoples who were neighbors or vassals of the Byzantine Empire. In the 29th chapter of this work, Porphyrogenitus writes that Diocletian settled Dalmatia with Roman families and founded the city of Split in which he built a palace. Dalmatia covered the area from the Danube, which the Romans once crossed to find unarmed Slavs, who were also called Avars, and captured them. Since then, every Easter, the Romans would send a border guard from Salona through Klis to the Danube. Slavs and Avars, after many years, invaded and overpowered the Roman border guards, took their military signs, crossed Klis, and conquered Salona. The Romans were driven away, and they took refuge in towns and islands in Dalmatia where they lived at the time of Porphyrogenitus writing *De Administrando Imperio*. The cities of the Byzantine Dalmatia as well as its peoples (Croats, Serbs, people from Zahumlje, Travunja, Konavle, Duklja, and the Neretva) gained independence from Byzantium and had their own rulers and county prefects who were not baptized. These people, too, were predominantly unbaptized. From the time of Basilio I, they accepted baptism, Byzantine rule, and rulers from the people's dynasties (Margetić, 1977: 6–7).

Chapter 30 of Porphyrogenitus' work contains valuable information about the earliest history of Croats and Croatia. In this work, he records the historical tradition of Croats who came to today's homeland led by five brothers: Kluk, Klobek, Kožočes, Muklo, and Hrvat, and two sisters Tuga and Buga, moving to Dalmatia with their people, and defeating the Avars who lived there. Other Croats remained in Bijela Hrvatska [White Croatia] along the Upper Vistula, around the present-day city of Krakow, recognizing Frankish rule. Some of the Croats who came to Dalmatia separated and conquered Illyricum and Pannonia. Dalmatian Croats spent several years under the Franks who used to torture them and kill their children. They started an uprising and defeated the Franks by killing their leader Kocil. Pope Heraclius baptized Croats who pledged allegiance to him and made a promise that they would not go to war, but that the ships would be used for fishing (Margetić, 1977: 9).

3. Croatian onomasticians

The first onomasticians in Croatia, who systematically engaged in onomastic research, was Pavao Ritter Vitezović. In his research, he relied on folk speech and historical sources and at the turn of the 18th century he made the largest list of names with their many variations. Since most of the onomastic

terminology was made only in the 20th century, Vitezović's terminology clearly defined the terms **a. nomen** = *name*; **b. adj.** = *adjective* – derived from first name, diminutive, surname, holidays; **c. diminutive** – hypocoristic and real diminutive; **d. patronymic** = *surname*, ending in -ić, -vić, -ević.; **e. metronymic** = *surname derived from female name*, with the same suffixes as in patronymic (Putanec, 1968: 47–48). Other onomastic terms were not recorded in Vitezović and were made relatively late.

The subject of Vitezović's study is the development of names. He classified anthroponyms into several groups and listed a number of variants of names. In his dictionary, he also interprets the genesis of biblical names and the names of saints. Furthermore, in his work *Lexicon Latino-Illyricum* he puts accent marks on names. Therefore, Vitezović can be rightly considered the pioneer of the onomastic research in Croatia and the first Croatian anthroponomastician.²

After Vitezović's contribution to Croatian onomastics, we should certainly mention Franc Miklošič³ and Tomislav Maretić.⁴ The latter focused on anthroponomastics and published a study *O narodnim imenima i prezimenima* [*On Folk Names and Surnames*] in 1886. He recorded a large number of Croatian and Serbian anthroponyms. In 1893, he published his first work in Croatian hydronymy entitled *Imena rijeka i potoka u hrvatskim i srpskim zemljama* [*Names of Rivers and Creeks in Croatian and Serbian Countries*], *Nastavni vjesnik* I. From 1907 until his death in 1938, he edited *Akademijin Rječnik* [*The Academy's Dictionary*].⁵

² Cf.: Putanec, 1968: 45–88.

³ Franc Miklošič (1813–1891) is a Slovenian philologist and Slavist. His capital works in onomastics include: *Die Bildung der Ortsnamen aus Personennamen* [*The Formation of Place Names from Personal Names*] from 1860 and *Die slavischen Ortsnamen aus Appellativen* [*The Slavic Place Names from Appellatives*] I–II, 1872–74. In the 19th century, Franjo Miklošič developed the most prolific onomastic activity on a comparative basis, in terms of onomastics in other Slavic countries: a) word formation of Slavic personal names and surnames, with an indication of whether they were realized in toponymy (1860), b) word formation of Slavic toponyms 1. from appellatives (1872), 2. from anthroponyms (1864). Onomastic studies are also found in his other works.

Some scientists spell the name Miklošič, and some Miklošić. Since it is a Slovenian surname, Miklošič is correct.

⁴ Tomislav Maretić (1854–1938) is a Croatian linguist, translator, Slavist, and anthroponomastician. He wrote following works: *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika* [*Grammar and Stylistics of the Croatian or Serbian Literary Language*] and *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola* [*Grammar of the Croatian Language for Lower Grades of Secondary Schools*] from 1889. This also meant the victory of Croatian „vukovci“ and their linguistic theories of the Croatian language. Moreover, Maretić translated classical works belonging to world literature. He translated the *Iliad* and the *Odyssey*.

⁵ The 1880 saw the publication of the comprehensive *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* [*Dictionary of Croatian or Serbian language*]. It was published by the Yugoslav Academy

Since onomastics is a multidisciplinary study, the works of a famous historian and philologist Konstantin Jireček are of exceptional significance.⁶

Jireček laid the scientific foundations for Slavic onomastics. The subject of his study is the period of the Middle Ages, and his work *Romani u gradovima srednjega vijeka* [*The Romans in the Cities of the Middle Ages*] is important for the discipline of onomastics. The work was printed in Vienna from 1901 to 1903. He studied personal names and oiconyms in Roman towns of the Croatian littoral and especially in Dubrovnik (Šimunović, 2009: 65).

Of utmost importance for the onomastic study is also *Rječnik iz književnih starina srpskih* (1863. – 1864.) [*The Dictionary of Serbian Literary Antiquities* (1863–1864)] written by Đuro Daničić and transferred into the large *Academy's Dictionary*. This dictionary offers exceptional data on older anthroponyms in our territories.

In addition to these authors, Croatian onomastic material is also based on the works of France Bezljaj⁷, Anton Mayer, Otto Franck, Konstantin Jireček, and others. They all studied the older linguistic layers of the western Illyricum.

2.1. Croatian onomastics in the 20th century

In Croatia, onomastics as a scientific discipline and systematic study of names was popularized in the first half of the 20th century. This means that until the first half of the 20th century, there was little real onomastic research.

The establishment of *The Interacademic Committee of Onomastic Sciences* was of utmost importance for the discipline. After World War II, more precisely in 1946, the book *Cadastre National de l'Istrie* was published,⁹ followed by more onomastic research. The book was based on a census of the

of Sciences and Arts in Zagreb. It is a great source for the study of our idionymy, containing many of our anthroponyms and toponyms interpreted from the point of view of etymology.

⁶ Konstantin Jireček was born on 24 June 1854 in Vienna and died on 10 January 1918 in Vienna. He is a renowned historian, geographer, and philologist. He is the grandson of the famous scientist Pavel Jozef Šafárik. He worked as a professor in Prague and Vienna. Significant are his works from the history of Southeast Europe. In his works, he puts emphasis on the medieval period.

⁷ France Bezljaj (1910–1933) was a Slovenian linguist and onomastician. Founder and editor of *Onomastica Jugoslavica* (1969–1991). His works include: *Stratigrafija Slovanov v luči onomastike* [*Stratigraphy of the Slavs in the Light of Onomastics*] (1958); *Etimološki slovar slovenskega jezika* (*Etymological Dictionary of the Slovenian Language*, I–IV, 1976–2005).

⁸ Anton Mayer (1883–1957) was a Croatian classical philologist and Indoeuropeanist. He is considered the most important researcher of Croatian Illyrian onomastics. *Die Sprache der alten Illyrier I–II* [*The Language of the Ancient Illyrians*] is still of great importance to Indoeuropeanists today.

⁹ Cf.: Šimunović, 2009: 88.

population in Istria in 1946 (Istrian surnames). Back then, Istria was part of the Italian state. In addition to the *Cadastre*, the *Index Patronymique* containing a list of Istrian surnames in alphabetical order was also published. Famous Croatian linguists such as Petar Skok and Mirko Deanović were among the contributors.

The Interacademic Committee of Onomastic Sciences was established in the 1960s, followed by more systematic onomastic research (at Yugoslav Academy of Sciences and Arts, JAZU). The incentive for the establishment of the Committee was given by Petar Skok, and the Committee was founded after his death in September 1956. The aim was also to create a dictionary of anthroponymy, a dictionary of toponymy, a dictionary of personal names, surnames, nicknames, etc.

Scientific symposiums certainly had a major role in promoting onomastic research, as of 1975. The first symposium was devoted to the general theme of onomastics (Tivat, 22–24 October, 1975), the second was held in Skopje with the theme of permeating of anthroponomy and toponymy (6–9 October, 1977), followed by symposia in Dubrovnik, where anthroponomic issues and geographical terminology were discussed (*Onomastica Jugoslavica* X, 1982); moreover, in Portorož the themes of hydronymy and anthroponymy was discussed (14–17 October, 1981); while in Mostar, historical onymy until the end of the XVI century was the theme (9–12 October, 1983). The last onomastic symposium before the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia was held in Podgorica, and the theme was the name structure (19–23 April, 1990). Croatian Academy of Sciences and Arts (HAZU, Razred za filološke znanosti) organizes an international scientific conference in honor of Petar Skok every four years. After the Homeland War, the scientific conference initially called *The Days of Petar Skok* was organized in Croatian cities quadrennially. The conference was later renamed *Etymological and Onomastic Conference in Honor of Petar Skok* (so far held in Zagreb, Pula, Zadar, Krk, Vukovar, Korčula, Gospić, Zadar, and Međimurje) (Frančić, 2015: 79).

Through their research, participation in scientific conferences, but also through their involvement in the development of terminology and through following contemporary onomastic methods used by other Slavic peoples, Croatian onomasticians significantly influenced the affirmation of onomastics as an independent scientific discipline in the 20th century. An important contribution for the study of Croatian onomastics was made by: Blaž Jurišić, Milivoj Pavlović, Mate Suić, Valentin Putanec, Božidar Finka, Stjepan Babić, Stjepko Težak, Mate Hraste and, of course, Petar Skok as the central figure of Croatian onomastics in the first half of the 20th century (Frančić, 2015: 77).

This paper diachronically lists biographical data on our prominent onomasticians.

The greatest Croatian onomastician in the 20th century is **Petar Skok** (Jurkovo Selo, Žumberak, March 1, 1881 – Zagreb, February 3, 1956). He is the founder of Roman studies in Croatia, and his works have significantly contributed to the study of onomastics in Croatia. In addition to linguistic and onomastic research, he also dealt with literary criticism, writing under the pseudonym P. S. Mikov. He laid the foundations for all onomastic research. Particularly noteworthy is his contribution to the study of toponyms. His works include: books *Dolazak Slavena na Mediteran* [*Arrival of Slavs in the Mediterranean*] (Split, 1934) and *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim prostorima* [*Slavic and Roman Studies in the Adriatic Areas*] (Zagreb, 1950, I–II); discussions: *Postanak Splita* [*Genesis of Split*] (Anali Historijskog instituta JAZU u Dubrovniku 1, 1952, 19–62), *Postanak hrvatskoga Zadra* [*Genesis of Croatian Zadar*] (Radovi Instituta JAZU u Zadru 1, 1954, 37–68), and many other discussions.¹⁰ He is the author of *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika I–IV* [*Etymological Dictionary of the Croatian or Serbian language I–IV*] (1971 – 1974), which includes many onyms along with other lexicon. His unfinished manuscript containing over 10.000 entries was published posthumously by Valentin Putanec in three volumes: Book one (A–J) 1971, Book two (K–poni') 1972, and Book three (poni' – Z) 1973. It was published by the Yugoslav Academy of Sciences and Arts, Zagreb, edited by Mirko Dejanović and Ljudevit Jonke.

With his scientific work, Skok significantly influenced the development of onomastics, and he was one of the most important European experts in the field in his time.

Anđela Frančić quoting Petar Šimunović referring to Petar Skok states: „Despite the objections concerning etymological and young grammarians' methods in dealing with names, it is an undeniable fact that Skok 'with his work and authority enabled [...] Croatian onomastic science to go beyond the borders of Croatia and elevated it to the enviable height of European onomastics of that time', according to Šimunović“ (Frančić, 2015: 77).

Older onomastic research until the mid-20th century was based on the comparative method. In addition to the term comparative, the term etymological method is also used. Although the comparative method is used in contemporary research, today special attention is given to extra-linguistic features of names. The aim is to explain names at linguistic and extra-linguistic levels and

¹⁰ Petar Šimunović refers to entire Skok's onomastic bibliography in: V. Putanec, P. Šimunović, *Onomastička bibliografija* [*Onomastic Bibliography*] (Djela Jazu 68, 1987, No. 271–272, 480–487, 3986–4921) (Šimunović, 2009: 67).

join other scientific disciplines to offer comprehensive solutions in reconstructing the names.

The author of the first Croatian dialectological dictionary is **Blaž Jurišić** (Vrgada, 1891 – Zagreb, 1974). From 1930 to 1941, he was the editor-in-chief of *Hrvatska revija* [Croatian Journal]. He was a professor at the Higher Pedagogical School in Split from 1945 to 1949, after which he worked for JAZU's Adriatic Institute in Zagreb, and later for the Language Institute until his retirement in 1959, leading the Onomastic Working Unit. In the context of onomastics, he mostly dealt with toponyms of the Croatian littoral and explored the origins of the surnames of his native region Vrgada (research in Šopot). His most important onomastic works include: *Toponimika zapadne Istre, Cresa i Lošinja* [Toponymy of Western Istria, Cres, and Lošinj] and *Iz pomorske toponomastike zadarskog i šibenskog područja* [From the Maritime Toponomastics of the Zadar and Šibenik Area].

He explored speech in his native Vrgada: *Rječnik govora otoka Vrgade* [Dictionary of the Speech of the Island of Vrgada] (Zagreb 1966) and maritime terminology: *Pomorski izrazi u Vitezovičevom rječniku* [Maritime Expressions in Vitezović's Dictionary] (Zagreb 1956). *Dnevnik Blaža Jurišića* [The diary of Blaž Jurišić] (Zagreb 1994) was published posthumously.¹¹

Distinguished Serbian philologist **Milivoj Pavlović** (1891–1974) wrote several studies on dialectological features related to all parts of the former Yugoslavia. His made a significant contribution to onomastic research. He has collaborated on the development of Croatian and Serbian onomastic terminology.¹²

Historian, philologist, and archaeologist **Mate Suić** (1915–1995) made an exceptional contribution in archaeology, history, linguistics, and especially in toponomastics. The center of his occupation was the prehistoric, ancient, and early medieval period. In his scientific papers he explored toponyms: *Istočnojadranska obala u Pseudo-Skilakovu Periplu* [The East Adriatic Coast in Pseudo-Skilak's Journey] (Rad JAZU, 1955), *O imenu Zadra, Ime otoka i grada Hvara* [On the Name of Zadar, The Name of the Island and the Town of Hvar] (1995), *Vrijeme i prostor u istočnojadranskoj toponimiji* [Time and Space in the East Adriatic Toponymy] (1988), etc.

From 1948, Croatian linguist **Valentin Putanec** (1917–2004) was the head of the Department of Onomastics and the Department of Lexicography at the then Institute of Language. He was the secretary of the Interacademic Committee of Onomastic Sciences and the Republic Committee of Onomastic Sciences. In 1996, he was awarded the „Order of Danica Hrvatska with the

¹¹ Cf.: Šimunović, 1974: 233–235.

¹² Cf.: Šimunović, 1974: 231–233.

Face of Ruđer Bošković“ for his outstanding contribution to Croatian science. His scientific work is very important for the development of onomastics, but also of linguistics.

His most important works include: *Leksik prezimena SR Hrvatske* [*Lexicon of the Surnames in SR Croatia*] (1978) edited by P. Š.; *Esej o jezičnom znaku i onomastici te antroponimiji u Hrvatskoj* [*Essay on the Linguistic Sign and Onomastics and Anthroponymy in Croatia*] (1976, pp. 1–48), *Retrospektivna onomastička bibliografija* [*Retrospective Onomastic Bibliography*] (Djela JAZU, 1987, co-authored by P. Šimunović). He prepared *Etimologijski rječnik P. Skoka* [*Etymological Dictionary by Petar Skok*] which he worked on for 25 years, first as Skok's collaborator, and then as the editor and author of this famous work. He also wrote *French-Croatian Dictionary*, which includes more than 70 000 French entries, and *Priručnik za proučavanje povijest leksikografije* [*Handbook for the Study of History of Lexicography*].

Božidar Finka (1925–1999) studied the toponymic material of the Chakavian area (Zadar – Šibenik). In 1975, he became a member of JAZU, and since 1988 he has been a regular member of the Croatian Academy of Sciences and Arts. He wrote *Hrvatski pravopis* [*Croatian Spelling Manual*] with Stjepan Babić and Milan Moguš. His contribution to the study of Croatian dialectology is significant. His most important works are: *Rad na prikupljanju obalne toponomastike u sjevernoj zadarskoj regiji* [*Work on Collecting Coastal Toponomastics in the Northern Zadar Region*], Ljetopis JAZU, 63, 423–430, 1958; *Obalna toponomastika u sjevernoj zadarskoj regiji* [*Coastal Toponomastics in the Northern Zadar Region*], Radovi instituta JAZU u Zadru, 6–7, 427–451, 1960; *Stanje i razvojne perspektive hrvatsko-srpske onomastike* [*The State and Developmental Perspectives of Croatian-Serbian Onomastics*], PAN, Prace onomastyczne, 5, 21–27, 1961; *Neki dijalekatski problemi u obalnoj toponomastici sjeverne zadarske regije* [*Some Dialectological Problems in Coastal Toponomastics of the Northern Zadar Region*], PAN, Prace onomastyczne, 5, 161–170, 1961; *Toponomastička istraživanja na obalnom potezu Privlaka – Rogoznica* [*Toponomastic Research on the Coastal Area Privlaka – Rogoznica*], Ljetopis JAZU, 67, 305–306, 1963; *Prilog utvrđivanju onomastičke terminologije* [*Contribution to the Determination of Onomastic Terminology*], Jezik, XI, 60–62, 1963; *Leksički problemi u toponomastici* [*Lexical Problems in Toponomastics*], Zbornik za filologiju i lingvistiku MS, VI, 117–123, 1963; *Hydronyms in the Coastal Toponymy of the Zadar and Šibenik Area*, Zbornik referatov, SAZU, 67–76; *Ojkonim – ojkonimija* [*Oiconym – Oiconymy*], Jezik, XXXII, 15–16, 1984.

Božidar Finka is the author of over 400 publications.¹³ It is his merit in establishing the onomastic terminology. Finka first tried to define the general concepts of onomastics. Anđela Frančić writes that Finka's yield to Croatian onomastic terminology is reflected in three papers, and the first paper is *Prilog utvrđivanju onomastičke terminologije* [Contribution to the Determination of Onomastic Terminology], published in 1963. In this work, Finka interprets „the synonymous use of terms: synonymous terms toponomastics, toponymy and toponymics, referring to the branch of onomastics which studies geographical names. The other two works, written about 20 years later (1984), are actually the answers to readers' questions. When asked if „ime“ [name] and „naziv“ [term] are synonyms, Finka replies that the use and meaning of these two words are completely demarcated, i.e. 'term implies the content, notion, concept of the entire group, and the name is directly assigned to a specific object and only that object with our entire knowledge of it forms the content of the name in question. These two categories also differ in spelling – the terms are spelled in lowercase and the names in uppercase'" (Frančić, 2013: 63–64).

Frančić concludes: „Finka scholarly explains the etymology and etiology by associating it with other similar names in Croatian (historical and contemporary) onymy. Having written dozens of works in onomastics, Božidar Finka made an undeniable contribution to the Croatian onomastics. He recorded a large number of names used among people but not recorded in written sources – taking into account the sociolinguistic environment, relying on previous research, he tried to give answers related to the etiology and etymology of individual toponyms – he warned about the correct forms of individual toponyms and their declensional characteristics – he formed clear spelling instructions on the writing of multi-word toponyms – he contributed to the formation and establishment of Croatian onomastic terminology“ (Frančić 2013: 66–67).

One of the most prolific Croatian linguists, **Stjepan Babić**, was born on 29 November 1925 in Oriovac. He was educated in Slavonski Brod, Osijek, and Zagreb. He studied Folk Language and Literature (A), Russian Language and Literature (B), and German Language (C) at the then Faculty of Philosophy in Zagreb since 1949. He graduated in 1955. In the same year, he became assistant to the famous Croatian linguist Ljudevit Jonke. Since 1963, he has been a member of the editorial board of the journal *Jezik*, and since 1970, he has been editor-in-chief for 34 years (Ham, 2021: 121–122). In 1977, he became an associate member of HAZU, and since 1991, he has been a full member. He was a vice president of „Matica hrvatska“ from 1989 to 1992. He

¹³ Cf.: Šimunović, 2003: 13–17.

was awarded the Bartol Kašić Award for his significant scientific contribution to the study of the Croatian literary language in 1990 and the „Order of Danica Hrvatska with the Face of Ruđer Bošković“ for his outstanding contribution to science in 1995. He is the author of more than a thousand scientific and professional papers and eighteen books.¹⁴ He died in Zagreb on August 27, 2021. His most important works are: *Prezimana, toponimi, etnici i ktetici u književnom jeziku* [*Surnames, Toponyms, Ethnicity, and Ktetics in Literary Language*], Jezik 23, Zagreb 1976, pp. 139–144; *Sva prezimana SR Hrvatske* [*All surnames of the Republic of Croatia*], Parent publication: Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika, 24 (1977), 3–4; pp. 126–127, Zagreb.

His works are included in today's school curriculum.¹⁵

Distinguished Croatian philologist and educator **Stjepko Težak** (1926–2006) focused on the field of dialectology and methodology of teaching the Croatian language. He is responsible for the introduction of film teaching in primary schools (*Metodika nastave filma* [*Methodology of Film Teaching*], 1990).

He contributed to the field of onomastics: *O poštostavljanju imena i prezimana* [*On Shtokavian Versions of Names and Surnames*], Jezik, XXII, Zagreb, 1974, pp. 18–25.

Folklorist and archivist **Velimir Mihajlović** (1928–1994) is the author of the following works: *Ime po zapovesti i imperativni onomastikon srpskohrvatskoga jezika* [*The Name on Command and the Imperative Onomasticon of the Serbian-Croatian Language*] (Nolit, Belgrade, 1992) and *Ime kao sudbine* [*The Name as Destiny*], completed by V. Živojinović in 2002 and published as *Srpski prezimenik* [*Book of Serbian Surnames*]. The book includes over 10.000 Serbian, Croatian, Montenegrin, and Bosniak surnames.

¹⁴ Cf.: Ham, 2011: 97–125.

¹⁵ He is the author of the following works: *Hrvatski pravopis* [*Croatian Spelling Manual*], co-authored by Božidar Finka and Milan Moguš, 1st forbidden edition 1971 [reprints: London 1972., Zagreb 1990], 1994, 1995, 1996, 2000, 2002, 2003; *Pregled gramatike hrvatskoga književnog jezika* [*Review of the Grammar of the Croatian Literary Language*], co-authored by Stjepko Težak, 1973), later editions include *Gramatika hrvatskoga jezika* [*Grammar of the Croatian Language*], 1992 (7th ed.), *Gramatika hrvatskoga jezika: priručnik za osnovno jezično obrazovanje* [*Grammar of the Croatian Language: Handbook for Basic Language Education*], 2000 (12th ed.); *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku 1. (nacrt za gramatiku 1986), Word Formation in the Croatian Literary Language 1. (Draft for Grammar 1986), Povijesni pregled, glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* [*Historical Review, Sounds, and Forms of Croatian Literary Language*] (1991), *Hrvatski školski pravopis* [*Croatian Spelling Manual for Schools*] (co-authored by Sanda Ham and Milan Moguš, 2005); *Glasovi i oblici hrvatskoga književnog jezika* [*Sounds and Forms of Croatian Literary Language*] (2007), and many others.

3.2. Croatian onomastics from Petar Šimunović to the present day

In the second half of the twentieth century, Petar Šimunović applied contemporary methods in onomastic research. Frančić states: „In the 1960s, Petar Šimunović will appear with his works on the topic of names and give a distinctive mark to contemporary Croatian onomastics with his books (Šimunović 2004, 2005, 2006, 2008, 2009) and shorter works. Šimunović started the only Croatian journal of onomastics, raised onomastic offspring, and made Croatian onomastics recognizable on a European and world scale“ (Frančić, 2015: 77–78).

Distinguished Croatian onomastician and dialectologist **Petar Šimunović** (1933 – 2014) received his doctorate with the research topic *Toponymy of the Island of Brač*. From 1964, he worked at the Institute of Croatian Language and Linguistics (the then JAZU). In 1970 he became the Head of the Department for Onomastic Research, and since 1991, he has been a regular member of HAZU. In the same year, he became a chairman of the *Onomastics Committee*. His works are fundamental to the study of onomastics. In 1998, he was awarded the „Order of Danica Hrvatska with the Face of Ruđer Bošković“ for his outstanding contribution to Croatian science.

Although the popularization of onomastics as a scientific discipline occurs in the first half of the 20th century, Petar Šimunović is responsible for its further development. His scientific oeuvre contains a large number of works devoted to anthroponymy and toponymy. It is impossible to list all his works and we will mention the most significant ones: *Toponimija otoka Brača* [*Toponymy of the Island of Brač*] (1972); Josip Bratulić – Petar Šimunović, *Prezimena i naselja u Istri: narodnosna statistika u godini oslobođenja I* [*Surnames and Settlements in Istria: Statistics of People in the Year of Liberation I*], Istra kroz stoljeća VI/35, Pula – Rijeka, 1985, 316 pp.; *Leksik prezimena SR Hrvatske* [*Lexicon of the Surnames in SR Croatia*] (1976, co-ed. by Valentin Putanec); *Prezimena i naselja u Istri* [*Surnames and Settlements in Istria*] (I–III, 1985 – 1986, co-ed. by Josip Bratulić) – elaborated version *Cadastre National de l'Istrie*; *Naša prezimena: porijeklo, značenje, rasprostranjenost* [*Our Surnames: Origin, Meaning, Prevalence*], Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb 1985; *Istočnojadranska toponimija* [*East Adriatic Toponymy*], Logos, Split 1986; Valentin Putanec – Petar Šimunović, *Retrospektivna onomastička bibliografija hrvatsko-srpska do godine 1975* [*Retrospective Onomastic Croatian-Serbian Bibliography until 1975*] (ed. by Peter Rogulja, Djela JAZU 68, Razred za filološke znanosti, Zagreb 1987); *Hrvatska prezimena: podrijetlo, značenje, rasprostranjenost* [*Croatian Surnames: Origin, Meaning, Prevalence*], Golden marketing, Zagreb, 1995; *Toponimija hrvatskoga jadranskog*

prostora (2005); [*Toponymy of Croatian Adriatic Region*] (2005); *Hrvatski prezimenik* [*Book of Croatian Surnames*], 2008), co-ed. by Franjo Maletić; *Uvod u hrvatsko imenoslovlje* [*Introduction to Croatian Onomastics*], Golden marketing – tehnička knjiga, Zagreb, 2009, and many other discussions.

As opposed to the etymological method, which was particularly represented in the works written in the first half of the 20th century, Šimunović equally includes contemporary onomastic methods in his works.

Dunja Brozović Rončević states the following: „Petar Šimunović continued his onomastic research following Skok’s ideas, but he also significantly improved them in accordance with modern language achievements. In his scientific work, he did not limit himself to the diachrony and the etymological interpretations of names but paid special attention to dialectological research in the field, synchronous descriptions of individual organic speeches, sociological elements that influenced the etiology of names and the functioning of names in the context of the linguistic and social community“ (Brozović Rončević, 2003–2004: 3).

Šimunović left a strong imprint on Croatian onomastics in the second half of the 20th century, but at the same time he had an exceptional influence on the development of Croatian onomastic terminology. In *Uvod u hrvatsko imenoslovlje* [*Introduction to Croatian Onomastics*] (2009) P. Šimunović included a chapter „Priručni rječnik hrvatskih onomastičkih termina“ [„Reference Dictionary of Croatian Onomastic Terms“], in which he lists and defines about 80 onomastic terms. In this chapter, Šimunović omitted a number of onomastic terms. This is why there are inconsistencies in the choice of terms in the *Dictionary* and even in their definitions.

„Anthroponomastics is defined as a part of onomastics that studies anthroponyms, and toponomastics as the science that studies geographical names; anthroponymy is the entirety of anthroponyms of a given territory (at a certain time and in a certain language); toponymy is the sum of toponyms, anthroponyms are proper names for persons; toponym is a special onymic category that refers to geographical objects; and in the case of the names of populated and desolated places, he prefers the terms econymy and economastics, that is, their latinized forms“ (Šimunović, 2009: 74–79).

For example, the following terms are not included: onymization (conversion of a common name into a proper name); proprialization (conversion of a common noun and other words into a proper name). Furthermore, Šimunović does not include the entries of onomastics, personal name, surname, nickname, etc.¹⁶

¹⁶ According to Ankica Čilaš-Šimpraga and Anđela Frančić, the inconsistency in terminology

Thus, the absence of many terms required in the onomastic description is evident.

In co-authorship with Mate Hraste and Reinhold Olesch, he published a three-volume *Chakavian Dictionary Chakavisch-deutsches Lexikon I–III* (Chakavian dictionary including German terms and Chakavian texts) from 1979 to 1983.

Šimunović followed in Skok's footsteps and gave a more modern and complete list and description when studying names structures. He laid the foundations for all onomastic research, and he also had tremendous credit for compiling onomastic terminology.

Brozović Rončević rightly concludes: „Petar Šimunović is undeniably the most respected Croatian onomastician, known both in Croatia and in the world and recognized as a ‘metaphor’ of Croatian onomastics. Carefully collecting and interpreting Croatian names for decades, he gave us permanent monuments of memory because, as he himself points out, ‘a people who loses their memory, loses their identity’“ (Brozović Rončević, 2003–2004: 6).

Philologist and university professor Živko Bjelanović (1933–2021) has made a significant contribution to onomastics. He published two monographs, one dictionary and included his all works in the 2007 book *Onomastičke teme* [*Onomastic Themes*]. He wrote: *Imena stanovnika mjesta Bukovice* [*Names of Inhabitants of Bukovica*], Split, 1978; *Antroponimija Bukovice* [*Anthroponymy of Bukovica*], 1988; *Rječnik antroponima Bukovice* [*Dictionary of Anthroponyms of Bukovica*], Belgrade, 1989, and *Onomastičke teme* [*Onomastic Themes*], Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2007. The latter work consists of the first part in which toponyms of ethnonymic origin are discussed; along with toponyms, oiconyms in Dalmatia, etc.; the second part is dedicated to anthroponymy, with an emphasis on family nicknames, and in the third

is also reflected in the following examples: „appellativization/deonymization is the conversion of anthroponyms (and proper names in general) into an appellative“, and onymization is „conversion of a common name into a proper name“; along with the anthroponomastic suffix, reference is made to the anthroponomastic formant, a term which does not exist in the *Dictionary* (there is the term anthropoformant); we would expect the occurrence of the term topoformant, but it misses – there is only a toponomastic base (and there is no anthroponomastic base); there is hydronymization („conversion of the appellative or any other onym to hydronym“), and there are no terms hodonymization, horonymization, oronymization; onymization („conversion of a common name into a proper name“) and proprialization (conversion of a common noun and other words into proper name) are synonyms, each of them is listed separately with no mutual reference; based on the definition („personal name of the deity“) and examples („Perun, Vesna, Mokoš, Morana, Jarilo“) given with the term theonym, it can be concluded that this term covers only pagan (polytheistic) and not Christian (monotheistic) religion; in the *Dictionary* we do not find entries onomastics, personal name, surname, nickname (...)“ Čilaš Šimpraga; Frančić, 2019: 30).

and final part the author deals with onomastic lexicography and lexicology. *Onomastic Themes* are one of the most significant works in the contemporary period.

Onomastician and university professor **Vladimir Skračić** was born on February 16, 1946, in Murter. His contribution to the study of toponymy and toponomastic terminology is exceptional. In 2003, he founded the Center for Adriatic Onomastic Research (now the Center for Adriatic Onomastics and Ethnolinguistics) within the University of Zadar, and from 2008 to 2013 he was at the head of the scientific project *Onomastica Adriatica*. He is the author of the books *Toponimija srednjeg i vanjskog niza zadarskih otoka* (*The toponymy of the outhter and middle chains of the Zadar islands*) (1996) and *Toponomastička početnica* (*Manual of Toponomastics*) (2011). In *Manual of Toponomastics*, Skračić defined toponomastics as a scientific discipline, terms from toponomastics, the relationship of toponomastics to other disciplines and methods of field work in toponomastics. In addition to the above, he defines terms from other onomastic subdisciplines.

„As this is a kind of textbook, and not a dictionary, the author does not provide lexicographically fully systematic definitions of terms. One of the important features of his terminology is the creation of toponomastic terms needed in the research of Adriatic „marine“ toponymy, such as paralonym, hormonym, diaplonym, bentonym, etc.“ (Čilaš Šimpraga; Frančić, 2019: 30).

He has written several scientific papers on toponomastics: *Neke značajke kornatske toponimije* (*Certain characteristics of the toponymy of the Kornati islands*). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 24. Razdio filoloških znanosti, 14, Zadar 1985, 39–50.; *Odras ljudskoga rada u obalnoj toponimiji sjevernodalmatinskih otoka* (*Reflections of man's work in the coastal toponymy of the North-Dalmatian islands*). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 26. Razdio filoloških znanosti, 16, Zadar 1987, 93–112.; *Toponimija kornatskog otočja* (*The Toponymy of the Kornati Isles*). *Onomastica Jugoslavica*, 12, Zagreb 1987, 17–218 (+ dvije karte).; *Karakteristični zadarskootočni toponimi* (*Typical toponymics of the Zadar islands*). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 27. Razdio filoloških znanosti, 17, Zadar 1988, 17–34.; *Tragom Skokove jadranske toponimije* (*On the traces of Skok's toponomastics on the Adriatic*). *Folia onomastica Croatica*, 3, Zagreb 1994, 111–123. *Imena mjesta i otoka Murtera (identifikacija – distribucija – etimologija)* (*The names of places and those of the island of Murter (identification - distribution - etymology)*). *Folia onomastica Croatica*, 4, Zagreb 1995, 127–142.; *Karakteristični zadarskootočni toponimi* (*Typical toponymics of the Zadar islands*). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 32–33. Razdio filoloških znanosti, 22, Zadar 1995, 45–68.; *Toponomastička građa – osnova za definiranje statusa nastanjenja*

nosti kornatskih otoka (*Toponymic Material – Basis for Defining the Status of Inhabitedness of Kornati Islands*). U: Kornati – Prirodna podloga, zaštita, društveno i gospodarsko valoriziranje. Meštrov, M., Durbešić, P., Kerovec, M. (ur.). Zagreb: Hrvatsko ekološko društvo – Ministarstvo kulture RH – NP Kornati, 1996, 501–509.; Talasozoonimi i ribarski termini u istočnojadranskoj toponimiji (*Thalasozyonyms and fisherman terminology used in East Adriatic toponymy*). U: Tisuću godina prvog spomena ribarstva u Hrvata. Finka, Božidar (ur.). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1997, 197–217.; Izlog suvremene etimologije (*A Showcase of Contemporary Etymology*). Vojmir Vinja, Jadranske etimologije, Jadranske dopune Skokovu etimologijskom rječniku, KNJIGA I, A–H, HAZU – Školska knjiga, Zagreb, 1998. Čakavska rič, 27, 1, Split 1999, 133–136.; Pravilnosti u jadranskoj nesonimiji (*Regularities in Adriatic Nesonymia*). Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, 36. Razdio filoloških znanosti, 26, Zadar 1999, 63–71; Nazivi vjetrova i strana svijeta u jadranskoj toponimiji (*Names of the Winds and the Cardinal Points in the Adriatic Toponymy*). Folia onomastica Croatica, 12–13, Zagreb 2003, 433–448.; Jurić, Ante; S k r a č i ć, V l a d i m i r. Metodologija istraživanja. U: Toponimija otoka Ugljana. Skračić, Vladimir (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2007, 163–171.; Toponomastička početnica – opći pojmovi i metoda terenskih istraživanja (*Manual of Toponomastics. Terminology and Field-Work Methods*). Zadar: Sveučilište u Zadru, 2011, 196 str.; S k r a č i ć, V l a d i m i r; Jurić, Ante, Korpus suvremenih toponima (*Contemporary toponimic corpus*). U: Toponimija kornatskog otočja. Vladimir Skračić (ur.). Zadar: Sveučilište u Zadru, Centar za jadranska onomastička istraživanja, 2013, 191–309.; Nesonim Dugi Otok (*The Dugi Otok Nesonym*). Miscellanea Hadriatica et Mediterranea, 4, 1, Zadar 2017, 137–161.; Bentonimi – toponimi morskoga dna (*Bentonyms – toponyms of the seabed*). Folia onomastica Croatica, 29, Zagreb, 2020, 203–220.¹⁷

The study of onomastics is conducted also by Croatian linguist **Dunja Brozović-Rončević** (1960). The subject of her study is onomastics, historical toponymy, anthroponymy, lexicology, and lexicography. She worked on *Povijesni toponimijski rječnik Hrvatske* [*Historical Toponymic Dictionary of Croatia*] (1991–1996 and 2002–2006). She has been a member of the International Committee of Onomastic Sciences since 2002. She was a member of the editorial board of the journals *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* (*Discussions of the Institute of Croatian Language and Linguistics*) and *Folia onomastica Croatica*.

¹⁷ A complete list of works by Vladimir Skračić is presented in the paper Ante Jurić: Bibliografija radova Vladimira Skračića, Sveučilište u Zadru, Centar za jadransku onomastiku i etnolingvistiku, Zadar, 2021., str. 11–19.

She wrote the following onomastic works: *Hidronimi s motivom vrelišta na povijesnom hrvatskom jezičnom području* [*Hydronyms with a Motif of Springs and Wells in the Historical Croatian Language Area*], *Folia onomastica Croatica*, 6, Zagreb, 1997 [1998], 1–40; *Hrvatska hidronimija u slavenskom i tzv. staroeuropskom okružju* [*Croatian Hydronymy in Slavic and so-called Old-European Environments*], *Croatica*, 45–46, Zagreb, 1997 [1998], 35–55; *Važnost hidronimije za proučavanje slavenske etnogeneze* [*The Importance of Hydronymy for the Study of Slavic Ethnogenesis*], *Filologija*, 29, Zagreb, 1997 [1998], 1–24.; *O sinonimnim indoeuropskim korijenima u hidronimiji* [*On Synonymous Indo-European Roots in Hydronymy*], *Suvremena lingvistika* 41–42, Zagreb 1996, 95–101; *Onomastika u hrvatskoj leksikografiji* [*Onomastics in Croatian Lexicography*], *Radovi Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža*, 10, Zagreb, 2001 [2007], 173–178; *Ustroj onomastičkih natuknica (na primjeru Hrvatskoga enciklopedijskog rječnika)* [*Organization of Onomastic Entries (Illustrated by the Example of Croatian Encyclopedic Dictionary)*], *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 2002, 43–52; *Onimija u dvojezičnim rječnicima* [*Onymy in Bilingual Dictionaries*], *Filologija*, 36–37, Zagreb 2001 [2002], 95–113; *Zoonimi u hrvatskim prezimenima* [*Zoonyms in Croatian Surnames*], *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 2002 [2003], 225–240 (co-authored by Nada Vajs); *Enciklopedija hrvatskih prezimena* [*Encyclopedia of Croatian Surnames*], S. Grgić, D. Boras, D. Brozović Rončević, D. Vitek (eds.), Zagreb: Nacionalni rodoslovni centar, 2008; *Onimi u srednjovjekovnom pjesništvu na starohrvatskome jeziku* [*Onyms in Medieval Poetry in the Old Croatian Language*], *Folia onomastica Croatica*, 18, Zagreb, 2009, 53–119 (co-authored by Amir Kapetanović); *Toponomastičke bilješke. Slavonija, Baranja i Srijem: vrela europske civilizacije* [*Toponomastic Notes. Slavonia, Baranja and Srijem: the Sources of European Civilisation*], Vol. I, Zagreb 2009, 217–219; *Egzonimi* [*Egzonyms*], *Folia onomastica Croatica*, 16/2007, Zagreb, 23–32; *Nacrt za zoonomastička istraživanja (na primjeru imena konja)* [*A Draft for Zoonomastic Research (Illustrated by the Example of Horse Names)*], *Folia onomastica Croatica*, 17/2008, Zagreb, 37–58 (co-authored by Ankica Čilaš Šimpraga), and others.

From 1985 to 2002, Croatian linguist **Andela Frančić** (1961) worked at the Institute of Croatian Language and Linguistics. Since 2002, she has been a professor at the Faculty of Philosophy (today Faculty of Humanities and Social Sciences), University of Zagreb, where she teaches the course *Introduction to Croatian Onomastics*.

Her most significant works are: *Međimurska prezimena* [*Međimurje Surnames*], Institute of Croatian Language and Linguistics, Zagreb, 2002.

She has published scientific articles including: *Ženska osobna imena u Mariji na Muri* [*Female Personal Names in Marija na Muri*], *Rasprave Zavoda za jezik*, 13, Zagreb, 1987, pp. 175–189; *Međimurska oikonimija i književni jezik* [*Međimurje Oiconymy and Literary Language*], *Rasprave Zavoda za jezik*, 14, Zagreb, 1988, 51–58; *Međimurski obiteljski nadimci* [*Međimurje Family Nicknames*], *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 20, Zagreb, 1994, 31–66; *Prilog proučavanju međimurske oikonimije: dvoleksemni ojkonomi s pridjevima donji/gornji* [*Contribution to the Study of Međimurje Oiconymy: Two-Lexeme Oiconyms with Adjectives Lower/Upper*], *Rasprave Zavoda za hrvatski jezik*, 21, Zagreb, 1995, 25–50; *Mađarski elementi u međimurskoj antroponimiji, Mađari i Hrvati u svjetlu prožimanja kultura i jezika* [*Hungarian Elements in the Međimurje Anthroponymy, Hungarians and Croats in the Light of the Permeation of Cultures and Languages*], *Pécs*, 1997, 169–175; *Nasljednost osobnih imena* [*Inheriting Personal Names*], *Folia onomastica Croatica*, 6, Zagreb, 1997, 41–62; *Antonimija u hrvatskoj ojkonomiji* [*Antonyms in Croatian Oiconymy*], *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 23–24, Zagreb, 1997 – 1998, 77–102 (co-authored by Milica Mihaljević); *Osobno ime u imenskoj formuli* [*Personal Name in the Name Formula*], *Riječki filološki dani*, 2, Filozofski fakultet, Rijeka, 1998, 209–214; *Imensko-prezimska homonimija* [*Name-Surname Homonymy*], *Bibliotheca Croatica Hungariae*, VIth International Slavic Days, Sambotel – Pécs, 1998, 234–242; *Preimenovanje naselja i (onomastička) komunikacija* [*Renaming Settlements and (Onomastic) Communication*], *Filologija*, 30–31, Zagreb, 1998, 451–458; *Uvid u osobna imena rođenih 2001* [*Insight into Personal Names of Those Born in 2001*], *Folia onomastica Croatica*, 11, Zagreb, 2002, 77–93; *Rečka mikrotoponimija* [*Reka microtoponymy*], *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 29, Zagreb, 2003, 373–389; *Značenje imena, Semantika prirodnog jezika i metajezik semantike* [*Meaning of Names, Semantics of Natural Language and Meta-Language of Semantics*], *Croatian Society of Applied Linguistics*, Zagreb – Split, 2005, 235–241; *Proučavanje hrvatske antroponimije u 20. stoljeću* [*Study of Croatian Anthroponymy in the 20th Century*], *Hrvatski jezik u dvadesetom stoljeću* [*Croatian Language in the Twentieth Century*], *Matica hrvatska*, Zagreb, 2006, 405–421, *Antroponimija u Hrvatskim pučkim popijevkama iz Međimurja* [*Anthroponymy in Croatian Folk Songs from Međimurje*], *Folia onomastica Croatica*, 12–13, Zagreb, 2006, 121–137; *Što je osobno ime* [*What is a Personal Name*], *Folia onomastica Croatica*, 15, Zagreb, 2006, 71–80, and many others.

Among Croatian onomasticians, a significant place belongs to **Doma- goj Vidović**. He was born on November 20, 1979 in Metković. He attended elementary school in Metković and Pučišće on the island of Brač, and gram-

mar school in Metković. In March 2004, he obtained the diploma of professor of linguistics and Croatian language and literature at the then Faculty of Philosophy in Zagreb, defending the thesis entitled *Draft for Vidonje Anthroponymy and Toponymy*. Since 1 September 2004, he has been employed at the Institute of Croatian Language and Linguistics working on the project *Onomastic Research in Croatia* as a research assistant. In the same year, he enrolled in the postgraduate scientific study of linguistics. He worked on the project *Onomastic and Etymological Research of the Croatian Language*. In 2020, he was appointed Head of the Department of Onomastics and Etymology, at the Institute of Croatian Language and Linguistics and its branch in Metković (2014).

The subject of his close interest is onomastics in the Croatian border areas (Lower Herzegovina, Boka Kotorska) and accentology, and he also translates from Esperanto. He regularly publishes popular scientific articles on the origin of Neretva and Brač genera in local journals and is a member of the editorial board of the Croatian Neretva Proceedings. (Vidović, 2011: 335–336)

He is currently working on the projects of the Department of Onomastics and Etymology, the *Croatian Web Dictionary* (MREŽNIK) and the *Croatian Linguistic Terminology* (JENA). Since 2020, he has been one of our national experts for the standardization of geographical names.¹⁸ Vidović's scientific opus consists of many scientific papers: *Nacrt za vidonjsku antroponimiju* [*Draft for Vidonje Anthroponymy*], *Folia onomastica Croatica*, 14, Zagreb 2005, 147–177; *Dobranjska prezimena i nadimci* [*Dobranje Surnames and Nicknames*], *Folia onomastica Croatica*, 15, Zagreb 2006, 191–216; *Pregled toponimije dalmatinskoga i hercegovačkoga Zažablja* [*Review of Toponymy of Dalmatian and Herzegovinian Zažablje*], *Folia onomastica Croatica*, 16, Zagreb 2007, 289–319; *Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Juraj u hrvatskoj onomastici* [*Contribution to the Study of the Reflection of the Saint's Name George in Croatian Onomastics*], *Rasprave IHJJ*, 33, Zagreb 2007, 431–447; *Prezimena sela Vid u Neretvanskoj krajini* [*Surnames of the village of Vid in the Neretva Region*], *Folia onomastica Croatica*, 17, Zagreb 2008, 139–168; *Toponimija sela Dubljani* [*Toponymy of the Village of Dubljani*], *Rasprave IHJJ*, 33, Zagreb 2008, 431–448; *Gradačka toponimija* [*Gradac Toponymy*], *Folia onomastica Croatica*, 18, Zagreb 2009, 171–222; *Pogled u metkovski prezimenski sustav* [*Insight into the Metković Surnames System*], *Hrvatski neretvanski zbornik*, Zagreb: Društvo Neretvana i prijatelja Neretve 2009, 93–112; *Prilog proučavanju odraza svetačkog imena Ivan u hrvatskoj onomastici* [*Contribution to the Study of the Reflection of the Saint's Name*

¹⁸ Cf.: <http://ihjj.hr/istrazivac/domagoj-vidovic/28/> (28 April 2022).

Ivan in Croatian Onomastics], Rasprave IHJJ, 35, Zagreb 2009, 347–364; *Hrvatska narodna imena u istočnoj Hercegovini s posebnim osvrtom na imena Stojan i Vuk, Stojan Vučićević: književnik i žrtva* [*Croatian Folk Names in Eastern Herzegovina with Special Reference to the Names Stojan and Vuk, Stojan Vučićević: Writer and Victim*], Zbornik Petoga neretvanskoga književnog, znanstvenog i kulturnog susreta, Opuzen – Zagreb: Neretvanska riznica umjetnina i inih vrijednosti, Hrvatska kulturna zaklada, Hrvatsko slovo 2010, 172–188; *Opuzenska prezimena – brojnost i postanje* [*Opuzen Surnames – Number and Origin*], Hrvatski neretvanski zbornik, Zagreb: Društvo Neretvana i prijatelja Neretve 2010, 71–90; *Iz ojkonomije stolačkoga kraja* [*From the Oiconymy of the Stolac Region*] Stolačko kulturno proljeće, 8, 2010, 213–227; *Obiteljski nadimci u Pučišćima na otoku Braču* [*Family Nicknames in Pučišća on the Island of Brač*], Rasprave IHJJ, 36/2, Zagreb 2011, 345–367; *Iz neretvanske ojkonomije: imena službenih naselja 1857. – 2001.* [*From the Neretva Oiconomy: the Names of Official Settlements 1857 – 2001*], Hrvatski neretvanski zbornik 3, Zagreb: Društvo Neretvana i prijatelja Neretve 2011, 206–233; *Ojkonomija Neretvanske krajine* [*Oiconymy of the Neretva Region*] Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, IX/I (2013), 3–30; *Zažapska onomastika* [*Zažablje Onomastics*], Folia onomastica Croatica 23 (2014), Zagreb, 277–293; *Pogled u toponimiju sela Hrasno u istočnoj Hercegovini* [*View into the Toponymy of the Village of Hrasno in Eastern Herzegovina*], Folia onomastica Croatica 24 (2015), 93–123; *Imotska prezimena* [*Imotski Surnames*], Croatica et Slavica Iadertina, Zadar, XII/I (2016), 41.63.; *Prilog proučavanju odraza svetačkoga imena Ilija u hrvatskoj antroponimiji* [*Contribution to the Study of the Reflection of the Saint's Name Eliah in Croatian Onomastics*], Folia onomastica Croatica 25 (2016), 167–182; *Akademiku Šimunoviću u spomen i na čast* [*In Remembrance and Honor of Academician Šimunović*], Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu, 11 (2018), 211–213; Ankica Čilaš Šimpraga, Dubravka Išić Majić, Domagoj Vidović, *Rječnik suvremenih hrvatskih osobnih imena* [*Dictionary of Contemporary Croatian Personal Names*], Folia onomastica Croatica, 28 (2019), Zagreb, 217–221; *Pogled u prezimenski fond Hrvata u Crnoj Gori* [*Insight into the Croats' Surname Fund in Montenegro*], Folia onomastica Croatica 28 (2019), 179–205; *Imena naselja, ulica i trgova između administrativnih odluka i onomastike* [*Names of Settlements, Streets and Squares Between Administrative Decisions and Onomastics*], Hrvatski jezik 2022, 1, 16–20.

As can be seen from the above rich list of scientific papers, in the narrow sense Domagoj Vidović studies onomastics in the marginal Croatian areas, engages with accentology and translations from Esperanto. In his work *Akademiku Šimunoviću u spomen i na čast* [*In Remembrance and Honor of*

Academician Šimunović], Vidović mentions the following: „Academician Petar Šimunović was a great scientist, but also a great enthusiast, and a lover of his vocation, and a fervent narrator, and an oral transmitter of knowledge. Few will be able to surpass all these titles“ (Vidović, 2018: 211).

Vidović, similarly to Šimunović, uses modern research methods in his scientific papers, and often presents data collected through field research. The parallel between Vidović and Šimunović does not stop there. Šimunović explored the toponyms of his native island of Brač, and Vidović made a significant contribution to the study of the Neretva region with his works. Both scientists wrote popular scientific papers, with the aim of popularizing onomastic sciences in the territory of the Republic of Croatia and Bosnia and Herzegovina, etc.

Undoubtedly, Šimunović did this in his time, and Vidović is doing so now, aiming to familiarize the people with the importance of personal names and surnames, but of course also with the names of geographical objects, guided by the fact that the name is a sign. *Nomen est omen!*

Petar Šimunović made an indisputable contribution to Croatian and European onomastics, and he also had a considerable influence on the popularization of onomastics as a scientific discipline, selflessly passing his knowledge to younger generations. His works will always be the basis for onomastic research. Vidović, one of those who learned from Šimunović, follows his scientific guidance in his own research.

4. Conclusion

A review of the historical development of onomastics in Croatia shows that names have always had an important function in identifying the holders of a personal name, nickname, and surname as the youngest anthroponymic category. However, names have always been used also for orientation in space, i.e. names of geographical objects, toponyms. People had an important role in giving these names. The chronology of the development of anthroponymic categories and the introduction of the obligatory first and last name formula is discussed marginally in the paper. The emphasis is instead placed on the development of anthroponyms, onomastic terminology (*nomen* = *name*; *adj.* = *adjective* derived from first name, diminutives, surnames, holidays; *diminutive* – hypocoristic form and real diminutive; *patronymic* = *surname*, *metronymic* = *surname from female name*).

The study of the development, structure, and meaning of names is presented diachronically through the works of the most important onomasticians. The first onomastician in Croatia, who systematically engaged in onomastic

research, was Pavao Ritter Vitezović. In his research he relied on folk speech and historical sources. At the turn of the 18th century, he made the largest list of names with their many variations.

The paper also presents the development of toponyms, toponymy, toponomastics. Furthermore, the ethnonym Hrvat was explained. Byzantine emperor and writer Constantine VII Porphyrogenitus listed a number of old toponyms in his work *De Administrando Imperio*, recorded data on the oldest Croatian history, and was the first to propose the etymology of the name Croat. In this work, he derived the Greek form of the Croatian name Κροάτης from the Greek word *khōra* meaning „land“, relating the meaning of the name Croat to the meaning of „those who own a lot of land“.

Ranko Matasović states that *Хъrvatъ is a Proto-Slavic form of the name traditionally recorded in Slavic studies, and this pronunciation corresponds to the mid-9th century pronunciation.

In the initial phase of the development of onomastics, significant contributors were also Franc Miklošič and Tomislav Maretić (the latter focused on anthroponomastics), and the philologist Konstantin Jireček, who laid the scientific foundations of Slavic onomastics. In addition to these authors, Croatian onomastic material is also based on the works of France Bezlag, Anton Mayer, Otto Franck, and others. They all explored the older linguistic layers of the western Illyricum.

Until the first half of the 20th century, there was little real onomastic research, followed by a sharp increase in the interest in onomastic research, which resulted in the flourishing of this scientific discipline and its independence. Already then it becomes clear that onomastic science in Croatia has its own diachronic and synchronic development. An important contribution to the popularization of this scientific discipline was the establishment of the *Interacademic Committee of Onomastic Sciences* (founded in 1956) and the organization of onomastic scientific conferences. The incentive for the establishment of the *Interacademic Committee of Onomastic Sciences* was given by Petar Skok, with the aim of creating a dictionary of anthroponymy, toponymy, personal names, surnames, nicknames, etc.

In the first half of the 20th century, the central figure in Croatian onomastics was Petar Skok, who significantly influenced the development of the discipline through his scientific work. Following closely the development of onomastics in other Slavic peoples, he became familiar with modern methods, participated in the development of onomastic terminology raising it to the height of European onomastics at that time.

Croatian linguist Božidar Finka gave an undeniable yield to onomastic terminology, spelling norms regarding the writing of toponyms, especially

multi-word toponyms, their declension, while taking into account the socio-linguistic characteristics of names. Blaž Jurišić, Milivoj Pavlović, Mate Suić, Valentin Putanec, Stjepan Babić, Stjepko Težak and others also made a significant contribution in the formation of onomastics as an independent discipline and its popularization.

In the 1960s, Petar Šimunović will give a recognizable mark to contemporary Croatian onomastics with his onomastic research and scientific works. Following in the footsteps of Petar Skok, he became undeniably the most respected Croatian onomastician.

In addition to Šimunović, other onomasticians are also mentioned: Živko Bjelanović, Vladimir Skračić, Dunja Brozović Rončević, Anđela Frančić, and Domagoj Vidović.

Due to onomastics flourishing in the 21st century, it is almost impossible to include the scientific contributions of all contemporary onomasticians, but this paper opens opportunities for further and more complete research.

The hypothesis of the paper is to show that the idioms of onomastics in Croatia are old and have their own diachronic and synchronic developmental path. Apart from Petar Šimunović's article *Hommage istaknutim onomastičarima* [*Hommage to Prominent Onomasticians*] and Anđela Frančić's *Suvremena hrvatska onomastika, izazovi, potrebe i mogućnosti* [*Contemporary Croatian Onomastics, Challenges, Needs, and Opportunities*] (2015), there is no relevant literature which would include an overview of the development of onomastic science in Croatia, along with an explanation of the meaning of the name Croat, development of the name formula, primary division of onomastics, development of terminology, all of which is presented here with a diachronic list of biographies of famous onomasticians. Therefore, this paper can stimulate discussions and new scientific insights.

References

- Brozović-Rončević, D. (2003–2004). Petar Šimunović – onomastičar, FOC 12–13. 1–6.
- Čilaš-Šimpraga, A.; Frančić, A. (2019). „Pogled u hrvatsku onomastičku terminologiju“, 20. slovenská onomastická konferencia (zborník referátov) Chomová, Alexandra; Krško, Jaromír; Valentová, Iveta (eds.). Bratislava: Filozofická fakulta Univerzity Mateja Bela v Banskej Bystrici – Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied v Bratislave. 29–43.
- Frančić, A. (2013). *Prinos Božidara Finke hrvatskoj onomastici*, FOC 22. 59–68.

- Frančić, A. (2015). „Suvremena hrvatska onomastika, izazovi, potrebe i mogućnosti“. *Croatica*, 59, 75–85.
- Grčević, Mario. (2019). „Ime Hrvat u etnogenezi Južnih Slavena“. Zagreb – Dubrovnik: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu – Ogranak Matice hrvatske u Dubrovniku.
- Ham, S. (2011). „Stjepan Babić“. *Anali za znanstveni i umjetnički rad u Osijeku sv. 27*. Zagreb – Osijek. 97–125.
- Ham, S. (2021). „S Bogom, Profesore“. *Jezik časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 68 (4). 133–134.
- Ham, S. (2021). „U spomen. Stjepan Babić“. *Jezik časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 68 (4). 121–122.
- Hrvatska enciklopedija. <https://www.enciklopedija.hr/>
- Hrvatski biografski leksikon. <https://hbl.lzmk.hr/>
- Jurić A. (2021). Bibliografija radova Vladimira Skračića. *Centar za ja-dransku onomastiku i etnolingvistiku*, Sveučilište u Zadru. 11–19.
- Margetić, L. (1977). „Konstantin Porfirogenet i vrijeme dolaska Hrvata“, *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti*, 8. 5–88.
- Matasović, R. (2019). Ime Hrvata. *Jezik, časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika* 66 (3) 81–97.
- Putanec, V. (1968). „Pavao Vitezović (1652 – 1713) kao onomastičar i antroponimija in ‘Lexicon latino illyricum’ (17. – 18. st.)“. *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 1 (1). 45–88.
- Šimunović, P. (1974). „Akademik Božidar Finka – djelo i djelovanje“. *Hrvatski dijalektološki zbornik* 18. 2003. 13–17.
- Šimunović, P. (1974). „Blaž Jurišić (1891–1974)“. *Slovo* 24. 233–235.
- Šimunović, P. (1974). „Milivoj Pavlović (1891–1974)“. *Slovo* 24. 231–233.
- Šimunović, P. (2009). *Uvod u hrvatsko imenoslovlje*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.
- Vidović, D. (2011). *Antroponimija i toponimija Zažablja* (disertacija), Zagreb.
- Vidović, D. (2018). „Akademiku Šimunoviću u spomen i na čast“. *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu* (11) 211–213.
- Vidović, D.: <http://ihjj.hr/istrazivac/domagoj-vidovic/28/> (28 April, 2022).

PREGLED POVIJESNOGA RAZVOJA ONOMASTIKE U HRVATA

Bizantski car i pisac Konstantin VII. Porfirogenet u djelu *O upravljanju carstvom* navodi brojne hrvatske idiome. Uz navođenje idioma, Konstantin VII. prvi navodi i etimologiju naziva pa tako piše da su „Hrvati oni koji posjeduju mnogo zemlje“. Prvi je naveo povijesne predaje o dolasku Hrvata u današnje krajeve koje su predvodili petorica braće: Kluka, Klobek, Kosinc, Muklo, Hrvat i dvije sestre: Tuga i Buga. Osim o značenju imena Hrvat na slavenskom jeziku, Porfirogenet navodi i etimologiju brojnih drugih naroda.

Faust Vrančić se rijetko spominje da je bio prvi hrvatski etimolog. On je u svom *Rječniku* iz 1595. dao analizu mađarskih riječi koji pripadaju slavenskim jezicima. Vrančićev sljedbenik, prvi onomastičar u Hrvata, bio je Pavao Ritter Vitezović (1652. –1713.) koji se oslanjao na narodni govor i povijesne izvore te je prema Putancu načinio najveći popis imena s njegovim brojnim varijacijama. Nadalje, će biti riječi o Francu Miklošiću i Tomi Maretiću. Konstantin Jireček je temeljem isprava iz dalmatinskih gradova od 9. do 15. st. sastavio registre: rimskih, grčkih, starokršćanskih i ostalih stranih imena, slavenskih imena u dalmatinskim gradovima od 10. do 15. st. te prezimena i nadimaka u dalmatinskim gradovima od 1000. do 1500. godine kako to navodi Valentin Putanec. Od iznimne važnosti su djela hrvatskih onomastičara: Valentina Putaneca, Franca Bezlaja, Antuna Mayera, Otta Francka, Petra Skoka, Božidara Finke, Blaža Jurišića, Mate Suića, Mate Šimundića, Petra Šimunovića, Stjepka Težaka, Živka Bjelanovića, Stjepana Babića, Dunje Brozović-Rončević, Anđele Frančić, Domagoja Vidovića i dr.

Ključne riječi: *povijesni razvoj onomastike, hrvatski onomastičari, osvrt na život i djelo hrvatskih onomastičara*

Pregledni rad

UDK 811.161.2:[792.028:159.9

Катерина ГЛУХОВЦЕВА (Старобільськ)

ДЗ „Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка“

hlukhovtseva@gmail.com

Ірина ГЛУХОВЦЕВА (Сєвєродонецьк)

Східноукраїнський національний університет

імені Володимира Даля

irynayaroslavna@gmail.com

ВІДОБРАЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ МОВЛЕННЯ У ФРАЗЕМАХ ХУДОЖНЬОГО ДИСКУРСУ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ, ДРАМИ)

Мета розвідки полягає в тому, щоб диференціювати засоби зображення психологічних особливостей дійових осіб у художніх текстах у процесі мовленнєвої діяльності чи охарактеризувати їхню здатність до продукування текстів, репрезентованих соматичним культурним кодом.

Методи дослідження. Вивчення психологічних особливостей мовлення у фраземах художнього дискурсу здійснено за допомогою *теоретичних* та *психолінгвістичних емпіричних методів*.

Результати. У статті описано фраземіку, використану авторами художніх творів для відтворення психологічних особливостей дійових осіб у процесі мовленнєвої діяльності, репрезентовано стійкі сполучення слів із стрижневими словами *язик* і *зуби*, що в одних творах знаходиться на периферії соматичного культурного коду художнього дискурсу, в інших – входять до його центру.

Висновки. Фраземи з домінантою *язик* репрезентують психологічний стан людини, за якого вона не може з певних причин говорити, втрачає таку здатність. З іншого боку, мовець може утримуватися від розмов через властивість свого характеру бути запальним, занадто емоційним, у зв'язку з обачністю, бажанням не розголошувати таємниці. У фраземіці художнього твору зазвичай відтворено цілий спектр різних психологічних станів людини, починаючи від стану, коли

мовець під впливом алкоголю стає балакучим, не може стримувати себе у розмові через певні причини, і закінчуючи станом, коли учасник спілкування веде несерйозні, беззмістовні розмови, говорить щось незрозуміле, недоречне.

Домінанту *зуби* мають фразеологізми, об'єднані загальним значенням невиразної розмови. Компонент *зуби* наявний у висловах із значенням 'пліткувати', 'поширювати неприємні чутки', 'замовкнути'.

Ключові слова: фразеологічна одиниця (ФО), соматичний культурний код, енциклопедійно-пізнавальне середовище, фраземікон художнього тексту

Вступ. Фраземікон художнього тексту нерідко розглядають як „набір засобів виразності“ (Єщенко, 2009: 253), посилення образності й експресивності висловлювання (Устенко, 2009). Разом з тим „фразеологічна одиниця (ФО) – це один із способів характеристики дійових осіб, історичної доби, мовленнєвої ситуації“ тощо (Їжакевич, 1965: 49). Наразі доведено, що фразеологія художнього тексту – це культурний феномен, „який генерує нові смисли“ (Лотман, 1996), нерідко „є текстотворчим чинником, виразником ментальності народу“ (Швець, 1995). Помічено, що фразеологізм у художньому дискурсі може змінювати формальну структуру, набувати нових значень у зв'язку з використанням варіантів чи трансформ загальноновживаних одиниць (Bierwish, 1969; Bittnerová, 1997; Mieder, 2000; Walter, 2002), він репрезентує спосіб „розміщення“ знань людини й розуміння того, як працює її розум (Кубрякова, 1999).

Тому фраземікон художнього твору розглядаємо як енциклопедійно-пізнавальне середовище, у якому міститься значуща для автора і читача інформація, яка відображає її зв'язки з позамовною дійсністю, культурою, історією, мовними й етнічними традиціями народу, відображає психологію дійових осіб. У когнітивній лінгвістиці при визначенні значення фразеологізму немає чіткої лінії розмежування між мовною та енциклопедійною інформацією, щоб можна було впевнено сказати, що належить когнітивістиці, а що – граматиці (Langacker, 1988).

У той же час утвердилася думка, що діалектні словники, словники ареальних фразеологізмів мають не лише презентувати лексику чи фразеологію з дефініціями, але також відтворювати її зв'язки з іншими одиницями, „особливо у сфері матеріальної та духовної культури. У кінцевому результаті це має бути поєднання словника локальної говірки й культури, а заради збереження його лінгвістичного характеру – наближення до етнологічного опрацювання“ (Kaś, 2009: 12; Серебряк, 2014). Таким є, зокрема, кашубський словник Б. Сихти (Sychta, 1967), що становить

своєрідну „енциклопедію народної культури“, яка порушує усталену лексикографічну традицію з огляду на найтісніші зв'язки діалектології з етнографією, та є „путівником не лише за мовою, але й за народною культурою кашубів“ (Sychta, 1967, т. 1: 20–21). У словниковій статті наведено багатий мовний матеріал, розкрито стереотипні уявлення про явища, поняття, які лягли в основу виникнення висловів. В українській фразеографії прикладом такого словника є „Знаки української етнокультури“ В. В. Жайворонка (Жайворонок, 2006), у польській – „Лексикон польской и украинской фразеологии“, у якому зіставлено „польський та український матеріал, підібрано еквіваленти фразеологічних одиниць в обох мовах, що дозволило виявити в лексиконі фразеологічні культурами, визначити одиниці, які не мають відповідностей, а також врахувати еволюцію фразеологізмів в сучасній мові“ (Тимошук і Сосновски, 2017: 269), німецько-російський словник В. Вальтера і В. Мокієнка (Walter, Mokienko, 2009). Отже, проводячи паралель, вважаємо, що фраземікон художнього тексту (він може мати форму словника) – це особливий різновид експлікації національної культури (з її традиціями й змінами суспільства та його мовної спільноти), переданий через призму індивідуально-авторського бачення.

Передусім фраземікон художнього твору репрезентує **енциклопедійно-пізнавальну інформацію**, яка відображає зв'язки художнього тексту з навколишнім світом, культурою, історією, мовними й етнічними традиціями українського народу і може мати **хронологічний (часовий), просторовий і прагматичний виміри**.

Фразеологізми художнього тексту несуть також **науково-лінгвістичну інформацію**, куди зараховуємо відомості про значення фразеологізму та його відтінки, стилістичне маркування стійкого сполучення слів, введення його в фразеосемантичне поле; ілюстрацію граматичних характеристик фразеологічної одиниці; надання граматичного коментаря тощо. Цей блок відомостей теж може проглядатися з **погляду вияву його у часі, просторі та комунікації**.

І, нарешті, фразеологія художнього твору акумулює в собі **дидактичну інформацію**, що актуалізує способи поведінки особистості в суспільстві, відображає світобачення народу та оцінку окремих явищ соціумом певного періоду, спрямовує мовну спільноту на пошанування певних цінностей тощо. Ця інформація важлива з огляду на вже названі три зрізи: **часовий, просторовий та прагматичний**.

У виділеному інформаційному середовищі окремі блоки свідчень можна розглядати лише умовно, адже в художньому дискурсі все переплетено і пов'язано спільністю мети й завдань висловлювання.

Мету цієї статті вбачаємо в тому, щоб диференціювати засоби зображення психологічних особливостей дійових осіб у художніх текстах у процесі мовленнєвої діяльності чи охарактеризувати їхню здатність до продукування текстів, репрезентовані соматичним культурним кодом, тобто стійкими сполученнями слів із стрижневими словами-соматизмами. Відомо, що „Соматичним культурним кодом вважають сукупність зумовлених культурою стереотипних уявлень про властивості, характеристики, дії, просторові та часові „виміри“ тіла загалом або його частин, що є джерелом осмислення людиною світу“ (БФСРЯ: 145).

Методи і прийоми дослідження. Теоретико-методологічною базою дослідження є положення сучасних дослідників про те, що складники фразеологізму так чи інакше впливають на значення всього вислову загалом, певною мірою визначають його семантику. Важливою є „опора на речовинний, тілесний досвід спілкування людини зі світом, спроба встановити значимість і конкретний характер найпростішої категоризації того, з ким і чим вступає у контакт людина під час сприйняття нею світу, і як відбувається структурування її сприйняття у найпростіших різновидах її діяльності“ (Венжинович, 2018: 37). Соматизми, за твердженням Д. Б. Гудкова, мають додаткові, важливі для культури народу значення, що пов'язані так чи інакше з природними властивостями названих предметів (БФСРЯ: 213). Не випадково, слова *язик*, *зуби*, які ми відносимо до органів мовлення (СУМ, XI: 627), нерідко входять до складу фразеологічних одиниць, що характеризують особу, котра говорить, чи образно номінують мовленнєві дії учасника комунікації.

При роботі над темою виокремлено фраземи з домінантами *язик*, *зуби*, уживані в українському художньому дискурсі класичної та сучасної літератури, з допомогою процедур описового методу систематизовано значення використаних письменниками фразем та зафіксовано психологічні особливості мовців і їхні мовленнєві дії, актуальні для автора твору й читача при сприйнятті текстів.

Результати та обговорення. Аналіз сукупності фразем одного письменника переконує нас у тому, що центральне місце у фраземіконі художнього тексту займають стійкі сполучення слів соматичного культурного коду, що пояснюємо значним відсотком таких одиниць в усному мовленні носіїв мови. „В українській мові стійких виразів із соматизмами нараховують... від п'ятисот до восьми з половиною тисяч“ (Скоробагатько, 2006: 95). До того ж „назви частин тіла, тобто соматична лексика, – одна з тих лексико-семантичних груп багатьох мов, що володіє стійким, складеним упродовж багатьох тисячоліть і в той же час продуктивним полісемантизмом. Багатозначність подібного роду лексем нерозривно пов'язана з

людським чинником і містить у собі логіко-семантичні категорії антропоцентричної спрямованості“ (Мугу, 2003). „Концепти-соматизми мають різний ступінь фразеотворчої продуктивності. Це пояснюють тим, що частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками і що тіло людини – несиметричне не лише з погляду анатомії та фізіології, але й мови та культури (Г. Крейдлін). Чим вагоміша частина тіла у свідомості діалектоносіїв, тим частіше й легше відбувається процес фразеологізації цього соматизму, адже в наївній картині світу спосіб сприйняття навколишнього середовища має пріоритетні позиції перед дійсним станом речей“ (Скоробагатько, 2009: 5). Не випадково найбільш фразеологічно навантаженими у творі Панаса Мирного „Хіба ревуть воли, як ясла повні?“ є лексеми *голова* (13 ФО), *очі* (10), *зуби* (9), *душа* (8), *нога* (6), *серце* (4), *палець* (3); у романі М. Дочинця „Криничар. Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії“ – *око* (*очі*) (40), *рука* (21), *душа*, *голова*, *серце* (8), *нога* (7), *кров* (4), *язик* (4), *зуб*, *ніс*, *шкура* (3); у романі Пантелеймона Куліша „Чорна рада“ – *серце* (18), *вухо*, *голова* (11), *душа* (8), *нутро*, *око*, *пелька*, *погляд*, *пучка*, *рука* (7), *нога* (4), *голос*, *гортань*, *груди*, *губа*, *зуб*, (3), *коліно*, *крик*, *кров*, *кутній*, *мозок*, *морда*, *ніс*, *сльоза*, *чуб*, *чуприна*, *шия*, *язик* (2).

Кількісні показники фраземіки роману „Орлова балка“ Миколи Руденка засвідчують, що центральну позицію у цьому творі займають стійкі сполучення слів соматичного коду, у яких реалізовано символічне значення назв частин тіла людини та суміжних найменувань. Зокрема, з 537 фразеологічних одиниць 149 мають у своєму складі слова-соматизми, що становить 27,7%. Зокрема, лексема *голова* стала семантичним центром 14 фразеологізмів, *очі* (35), *душа* (28), *руки* (19), *серце* (11), *зуби*, *кров* (6), *ноги*, *обличчя*, *язик* (4), *вуха*, *пальці*, *розум*, *шкіра* (3), *ніс*, *ребро*, *шия* (2), *лице*, *щоки* (1).

Отже, найбільш навантаженими у тканині художнього твору є зазвичай стійкі сполучення слів із соматизмами *голова*, *душа*, *нога*, *око* (*очі*), *рука*, *серце*. Фразеологізми з образними конкретизаторами *язик*, *зуби* в одних творах нібито знаходяться на периферії соматичного культурного коду художнього дискурсу, в інших – входять до його центру. Проте вони, однак, є потужним засобом створення конотованих висловлювань, якими характеризують мовленнєві навички та мовну компетенцію дійових осіб, підкреслюють особливості їхнього характеру, манеру говоріння тощо.

Наявний матеріал дозволяє стверджувати, що позитивну конотацію, без іронічного відтінку, здатні створювати ті вислови, що схвально характеризують особу за вмінням говорити. Скажімо, О. Кобилянська

при описі циганки, що вміє добре говорити, використала фразеологізм **язик на місці** (В неділю: 316), який ужито поряд з висловом **словом по-дразнити** ‘сказати щось неприємне, недобре’. У романі Пантелеймона Куліша „Чорна рада“ уміння говорити порівняно з навичками орудувати шаблею. І те, й інше важливе для козака (ЧР: 51).

Значення ‘багато говорити’ Панас Мирний передає фразеологізмом **вибивати на язиці** (Х: 210). Для значення ‘говорити все, нічого не приховуючи’ Б. Лепкий уживає стійке сполучення слів **що на серці, те й на язиці** (Мо: 167). Для зображення ситуації, за якої можна наговорити зайвого, Т. Шевченко уживає вислів **спливти з язика** (НС: 21).

При характеристиці жінки, яка говорить багато зайвого, І. Франко використав стійке сполучення слів **язик – десять перекупок** (ПС: 291).

Важливою характеристикою для комунікантів, задіяних у художньому дискурсі, є така риса характеру, як уміння говорити приємні чи неприємні речі. Скажімо, Іван Франко у творі „Перехресні стежки“ вдало використовує цей спосіб характеристики особи (**злий на язик** ‘який дошкульє, висловлюється, грубить, говорить неприємні, непристойні і т. ін. речі’ (ФС, І: 427; ПС: 291)). Панас Мирний при характеристиці особи за цією ознакою вдається до порівняння: **У Максима язик, як гостра бритва...** (Х: 109) чи стійкого сполучення слів **робота язика**. М. Дочинець говорить про **злобу, що обертає язиками** (К: 12).

Фразеологізм **розпустити язика** відомий зі значенням ‘не стримуватися у розмові, багато говорити’ (КС: 129), проте І. С. Нечуй-Левицький послуговується і цим висловом, і модифікованим - **розпустити мед язиком** ‘багато говорити улесливих слів’ (КС: 141).

При характеристиці мовленнєвої діяльності дійових осіб актуальним є стан людини, який відповідає загальному значенню ‘мовчати’, вербалізований фраземами: **як заціпило язик** ‘хто-небудь утратив здатність говорити’ (ФС, І: 321; Х: 20, 21); **прикусити язика** ‘утриматися від запальних, гарячкових висловлювань, пересудів і т. ін.; замовкнути’ (ФС, ІІ: 695; К: 44, 152; М: 216; Х: 275; СД: 31); **тримати (держати) язик за зубами** ‘бути обачним, стриманим у розмовах, висловлюваннях; не розголошувати чого-небудь; мовчати’ (ФС, І: 230; 3: 10; По: 266); **язик став руба** ‘хто-небудь утрачає здатність говорити, вимовляти слова’ (ФС, ІІ: 977; Х: 251). Аналіз компонентних складників значень фразеологізмів засвідчує, що з допомогою стійких сполучень слів автори художніх творів репрезентують психологічний стан людини, за якого вона не може з певних причин говорити, втрачає таку здатність. З іншого боку, мовець може утримуватися від розмов через властивість свого характеру бути запальним, занадто емоційним, у зв’язку з обачністю, бажанням не розголошувати таємниці.

Загальне значення ‘багато говорити’ у художньому дискурсі зазвичай передають такими фраземами: **язик розв’язується** ‘хто-небудь починає багато говорити, стає балакучим’ (ФС, II: 977; X: 174, 254; Мо: 366; З: 18); **розпускати язика** ‘не стримуватися у розмові, говорити багато зайвого’ (ФС, II: 757; X: 316); **молоти язиком** ‘говорити про щось, висловлюватися; вести несерйозні, беззмістовні розмови, займатися пустими балачками; базікати’; ‘говорити швидко, безупинно’ (ФС, II: 504; X: 330); **ляпати язиком** ‘говорити що-небудь незрозуміле, недоречне; базікати’ (ФС, I: 457; ТзВ, Ява: 363). Загалом перераховані фраземи здатні відтворювати цілий спектр різних психологічних станів людини, починаючи від стану, коли мовець під впливом алкоголю стає балакучим, не може стримувати себе у розмові через певні причини, і закінчуючи станом, коли учасник спілкування веде несерйозні, беззмістовні розмови, багато говорить чогось незрозумілого, недоречного.

Зв’язок із людським чинником Н. У. Ворокова розглядає як „феномен взаємовпливу мови і асоціативно-образного мислення народу, мови і культури, що вбирає в себе риси національного характеру, спосіб життя, суспільний устрій народу, а також його ідеологію і світосприйняття“ (Ворокова, 2003: 82). Для української етнокультури важливою є характеристика мовця, що репрезентує таке загальне значення ‘змушувати говорити’: **тягнути за язик** ‘спонукати, змушувати кого-небудь сказати щось, висловитися з якогось приводу’ (ФС, II: 906; К: 30)).

Глузливу мову образно характеризують як **гострий язик (язичок)** ‘влучна, дотепна, дошкульна, глузлива мова’ (ФС, II: 975; X: 312; По: 28).

У творах класичної літератури наявні недобрі побажання, пов’язані з говорінням. Це передусім **тіпун тобі на язик** ‘уживають для вираження недоброго побажання кому-небудь з приводу недоречних висловлювань’ (ФС, II: 885); **сіль тобі на язик, печина в зуби (в очі)** ‘уживають для прокляття і вираження побажання невдачі, лиха, всього недоброго’ (ФС, II: 809; ЧР: 80); **хай язик відсохне (усохне)** ‘уживають для вираження великого незадоволення чийми-небудь словами, розмовами’ (ФС, II: 976; ЧР: 73). У окремих творах новітньої літератури прокляття також наявні: **А най мій язик чиряки обсиплять, яке дурне сказала!** (СД: 5); – **Язик би ваш чиряками обкинуло, Штефко, яке пусте пророкує!** Чого б то дитина мала бути німа, коли тато з мамою говорячі?! (СД: 72).

Психологічний стан мовця, здатного до поширення пліток, у художньому дискурсі маніфестований з допомогою фраземи: **плескати язиком** ‘поширювати плітки, вигадувати що-небудь таке, чого немає і не було’ (ФС, II: 645; УЧД: 53). Значення ‘говорити неприємні, образливі слова’ репрезентовано фразеологізмом **паскудити язики** (КС: 148);

языками чортзна-що верзти ‘казати безглузді, неправдиві речі’ (див.: **верзти дурниці** (СУМ, I: 329; КС: 151). Значення ‘бути об’єктом пліток’ передано фразеомою **на языках** (К: 143).

Говоріння нібито всупереч волі мовця ословеснено ФО: **зірватися з языка** ‘раптово з’являтися, звучати ніби мимоволі (про думки, пропозиції і т. ін.)’ (ФС, I: 345; X: 144; ОБ: 139); **смикнуло за язык** ‘комусь дуже хочеться щось сказати’ (ФС, II: 834; ОБ: 139, 267, 221).

Антропоцентрична спрямованість мовлення полягає в здатності соматичних лексем отримувати вторинні значення, що позначають найрізноманітніші класи предметів (наприклад, **голова** – ‘розум’, **язык** – ‘говоріння’, **зуби** – ‘перепони під час говоріння’). Ці значення об’єднує один з одним спільний асоційований компонент – функція частини тіла людини. Подібність ментально-когнітивних особливостей людського мислення і пов’язаного з цим пізнання навколишньої дійсності передбачає, природно, структурно-семантичну схожість розглянутих соматизмів.

Домінанту **зуби** мають фразеологізми, об’єднані загальним значенням ‘невизначено говорити’: **цідити крізь зуби** ‘говорити невизначено, ледве розтуляючи рот’ (ФС, II: 940; X: 74, 187, 194, 308; К: 287]. М. Руденко оперує двома висловами – **цідити крізь зуби** і **казати крізь зуби**, указуючи на те, що дійова особа сердиться, не витримує чогось [ФС: 83; ОБ: 235].

Компонент **зуби** наявний у висловах із загальним значенням ‘пліткувати’: **перетирати на зубах** ‘розпускати плітки, лихословити про кого-небудь’ (ФС, II: 612; X: 21); ‘поширювати неприємні чутки’: **го-стрити зуби** ‘прагнути заподіяти кому-небудь прикрість, шкоду, зробити неприємність’ (ФС, I: 193; X: 64); ‘замовкнути’: **як заціпило зуби** ‘хто-небудь утратив здатність говорити’ (ФС, I: 321; X: 42).

Низка фразем із домінантою **зуби** пов’язані зі значенням ‘говорити, заговорювати’: **заговорювати (замовляти) зуби** ‘відвертати увагу кого-небудь від чогось, переводити розмову на щось інше’; ‘вводити в оману, дурити когось’ (ФС, I: 313; К: 34; ОБ: 111; М: 112).

Зрідка стрижневими словами у фразеологізмах, що пов’язані із психологічним станом мовця, виступають слова **вуста, губи**: **Солодким устам солодкого вина**, – приговорював до Мотрі (Мо: 347); **Я це міг зачути тільки випадково з других, третіх, а може, й десятих уст і то від жінок** (Мо: 361).

Розмовно-побутове мовлення мешканців крайнього сходу України позначене фразеологічними висловами з домінантою **язык**, у яких актуалізовані ті ж значення, що й у літературній мові, але дещо конкретизовані, хоч їхнє лексичне наповнення має свої особливості. Для називання злої людини тут уживають фразему **змійний язык** (у кого), **на язиці пе-**

рець росте ‘хто-небудь злий, жовчний’. Для позначення балакучої людини використовують вислови *слабкий на язык, язык високо підвішений, язык на роliках* (у кого), *як за язык підвішений* ‘хто-небудь язикатий, балакучий’; *язиком плести – не мішки ворочати* ‘надто балакучий’. Людину, що не вміє тримати таємниці, характеризують так: *язык до землі* (в кого); *язык уперед біжить* (у кого) ‘хто-небудь не може тримати таємниці’; *на язиці скраю* (в кого) ‘хто-небудь не втаїть, усе розповідь’; *язык на прив’язі не держиться* (в кого) ‘хто-небудь не може втриматись, щоб не розповісти про щось, видати секрети’. Про особу, яка пліткує, кажуть: *язык до колін* (у кого) ‘хто-небудь багато розмовляє; пліткує’ (ФСССГД).

Психологічні риси мовця і співрозмовника відображено також у висловах: *впіймати за язык* ‘виявити брехню’; *язык поза вухами теліпається* (у кого) ‘хто-небудь бреше’; *зачепитись язиком (зчепитися язиками)* ‘дуже довго говорити телефоном’; *мотати язиком* ‘говорити нісенітницю, непотрібне’; *підрізати язык* (кому) ‘змусити замовкнути кого’; *простягати языка (язык)* ‘говорити зайве’; *розігрівати языка (язык)* ‘судачити, займатися пустопорожніми розмовами’; *схватити за язык* (кого) ‘спіймати на брехні кого-небудь’; *чичикати язиком* ‘швидко говорити, торохтіти’; *язык аж на дорозі лежить* (у кого) ‘хто-небудь багато говорить, розмовляє’; *язык в горло затягло* (у кого, кому) ‘хто-небудь довго мовчить’; *язык з ногами сплітається* (у кого) ‘хто-небудь швидко говорить’; *язык кудись потягло* (у кого) ‘хто-небудь мовчить’; *языка жувати* ‘не знати, що говорити’; *язиком по воді* ‘марно, безрезультатно; обіцяти нездійснення’; *[як] языка продати* ‘мовчати’ (ФСССГД).

З домінантою *зуб* побутують такі вислови: *від зубів відлітає (відскакує)* у кого ‘хто-небудь дуже добре розповідає, переказує, декламує; знає’; *зуб горить* (на кого) ‘хочеться відверто висловити все про кого-небудь’; *зуб дати* ‘покаятися; пообіцяти, запевнити’ (ФСССГД).

Висновки. Отже, центральне місце у фраземіці художнього твору займають стійкі сполучення слів соматичного культурного коду. Найчастіше психологію комунікантів, мовні особливості дійових осіб відтворюють фраземи з домінантами *язык* і *зуби*, що в одних творах знаходиться на периферії соматичного культурного коду художнього дискурсу, в інших – входять до його центру. Проте вони є засобом створення конотованих виловлювань, які нерідко вживають для характеристики мовленнєвих навичок та мовної компетенції, особливостей характеру дійової особи, манери говоріння тощо. Вони стають базою для висловів, що схвально характеризують особу за вмінням говорити, указують на комунікабельність чи невміння говорити, виявляють звички до тривалих розмов чи навпаки (мовчакуватість). Важливою рисою комунікантів, задіяних у художньому дискурсі, є уміння

говорити приємні чи неприємні речі. При характеристиці особи за цією ознакою автори підкреслюють, що мовець говорить влучно, дотепно чи дошкульно. Фраземи з домінантою *язик* репрезентують психологічний стан людини, за якого вона не може з певних причин говорити, втрачає таку здатність. З іншого боку, мовець може утримуватися від розмов через властивість свого характеру бути запальним, занадто емоційним, у зв'язку з обачністю, бажанням не розголошувати таємниці. У фраземіці художнього твору зазвичай відтворено цілий спектр різних психологічних станів людини, починаючи від стану, коли мовець під впливом алкоголю стає балакучим, не може стримувати себе у розмові через певні причини, і закінчуючи станом, коли учасник спілкування веде несерйозні, беззмістовні розмови, говорить щось незрозуміле, недоречне.

Домінанту *зуби* мають фразеологізми, об'єднані загальним значенням невиразної розмови. Компонент *зуби* наявний у висловах із загальним значенням 'пліткувати', 'поширювати неприємні чутки', 'замовкнути'.

Література

- Венжинович, Н. Ф. (2018). *Фраземіка української літературної мови в контексті когнітології та лінгвокультурології* : монографія. Ужгород: ФОП САбов А. М.
- Ворокова, Н. У. (2003). *Етнокультурная специфика идиоматики (на материале русского и кабардино-черкесского языков)*. (Дисс. на соиск. учен. степ. докт. филол. наук). Нальчик.
- Єщенко, Т. А. (2009). *Лінгвістичний аналіз тексту*. Київ: Видавничий центр „Академія“.
- Жайворонок, В. В. (2006). *Знаки української етнокультури* : словник-довідник. Київ: Довіра.
- Їжакевич, Г. П. (1965). Засоби мовної типізації та сценічної виразності в творах української радянської драматургії післявоєнного періоду. *Граматичні та стилістичні студії з української і російської мов*, Київ, 33–50.
- Кубрякова, Е. С. (1997). Семантика в когнитивной лингвистике. *Известия РАН* : Серия литературы и языка. Москва. Т. 56. №3. 22–31.
- Лотман, Ю. М. (1996). *О поэтах и поэзии*. СПб : Искусство.
- Мугу, Р. Ю. (2003). *Полисемантизм соматической лексики (на материале русского и немецкого языков)*. (Автореф. дис. канд. филол. наук). Майкоп.
- Серебряк, М. В. (2014). *Українська діалектна фразеографія*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Луганськ.

- Тимошук, Р. & Сосновски, В. (2017). About the Work on „The Dictionary of Active Polish and Ukrainian Phraseology“ (О работе над „Лексиконом польской и украинской фразеологии“). *Svět obrazech a ve frazeologii World in Pictures and in Phraseology*. Univerzita Karlova. 269–276.
- Скоробагатько, Н. О. (2006). Проблемні питання дослідження соматичної фразеології. *Лінгвістика*. Луганськ. Альма-матер. № 2(8). 94–102.
- Скоробагатько, Н. О. (2009). *Концептуалізація фразеологічного соматичного коду в східнослов'янських і східностепових говірках*. (Автореф. дис. канд. філол. наук). Луганськ.
- Устенко, Н. (2009). Фразеологічні одиниці у структурі драматичних творів В. Винниченка (на матеріалі п'єси „Між двох сил“). *Наукові записки [Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка]*, 81(1), 152–155.
- Швець, Н. В. (1995). Фразеологізм як один із засобів розвитку сюжету в драмі І. Карпенка-Карого „Бурлака“. *І. Карпенко-Карий: 150-річчя від дня народження*, 95–96.
- Bierwish, M. (1969). Remarks on Definition in Natural Language IV, V. *Studies in Syntax and Semantics*. Dortrecht. № 10. 55–79.
- Bittnerová, D. & Schindler, F. (1997). *Česká příslovi. Soudobý stav konce 20 století*. Praha.
- Kaś, J. (2009). Słownik regionalny wśród słowników gwarowych. *Polszczyzna mówiona ogólna i regionalna : materiały ogólnopolskiej konferencji naukowej*. Kraków. 11–19.
- Langacker, R. W. (1988). View of Linguistic Semantics. *Topiec in Cognitive Linguistics*. Amcterdam. Benjamins. 49–90.
- Mieder, W. (2000). Sprichwörter sind die Überbleibsel verschollener? Aphoristiker. Zu den sprichwörtlichen Aphorismen von Ulrich Erckenbrecht. *Слово во времени и пространстве. К 60-летию профессора В. М. Мокиенка*. СПб. Фолио-Пресс. 468–489.
- Sychta, B. (1967). *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*: A-G. Couverture. Bernard Sychta. Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Walter, H. & Mokienko, V. (2002). *Wörterbuch russischer Anti-Sprichwörter. Lehrmaterial für Studenten der Slawistik*. Greifswald.
- Walter, H. & Mokienko, V. (2009). *Deutsch-russisches Woterbuch biblischer Phraseologismen. Mit historisch-etymologischen Kommentaren*. Greifswald.

Джерела дослідження

БФСРЯ – Телия, Н.В. (Ред.) (2006). *Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий*. Москва: АСТ-ПРЕСС КНИГА.

В неділю – Кобилянська, О. Ю. (1983). *Твори: в 2-х т. Т. 2*. Київ: Дніпро. („В неділю рано зілля копала“)

З – Кобилянська, О. Ю. (1983). *Твори: в 2-х т. Т. 2*. Київ: Дніпро. („Земля“)

К – Дочинець, М. (2012). *Криничар*. Діяріюш найбагатшого чоловіка Мукачівської домінії. Мукачево: Карпатська вежа.

КС – Нечуй-Левицький, І. С. (1979). *Микола Джеря; Кайдашева сім'я : повісті*. Донецьк: Донбас.

М – Жадан, С. (2014). *Месопотамія : збірка оповідань і віршів*. Харків: Книжковий клуб „Клуб Сімейного Дозвілля“.

Мо – Куліш Пантелеймон „Чорна рада“, & Лепкий Богдан „Мотря“ (2008). *Вибрані твори*. Київ: Шанс.

НС – Шевченко, Т. (1966). *Твори в 2-х томах. Т. 2. Назар Стодоля. Повісті*. Київ: Дніпро.

ОБ – Руденко, М.Д. (2002). *Орлова балка : Роман*. Київ: Молодь.

По – Мирний Панас (1969). *Зібрання творів у семи томах. Т. 3*. Київ: Наукова думка. („Повія“)

ПС – Франко, І. (2008). *Профілі й маски*. Харків: Фоліо. („Перехресні стежки“)

СД – Матіос, М. В. (2004). *Солодка Даруся*. Львів: Піраміда.

СУМ – Білодід, І.К. (Ред.) (1970–1980). *Словник української мови*. (Т. 1–11). Київ: Наукова думка.

ТзВ – Нестайко, В. (2013). *Тореадори з Васюківки. Трилогія про пригоди двох друзів*. Київ: „А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА“.

УЧД – Руденко, М. Д. (2007) *У череві дракона : Романи*. Київ: КП „Редакція журналу „Дніпро“.

ФС – Руденко, М. Д. (2007) *У череві дракона : Романи*. Київ: КП „Редакція журналу „Дніпро“. („Формула сонця“)

ФС І, II – Білоноженко, В. М. (Ред.) (1993). *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Наукова думка.

ФСССГД – Фразеологічний словник східнословобанських і степових говірок Донбасу / Віктор Ужченко, Дмитро Ужченко. Вид. 6-те, доповн. й переробл. Луганськ. Вид-во ДЗ „ЛНУ імені Тараса Шевченка“, 2013. 552 с.

Х – Мирний Панас (1974). *Вибрані твори*. Київ: Дніпро. („Хіба ревуть, воли як ясла повні?“)

ЧР – Куліш Пантелеймон „Чорна рада“, & Лепкий Богдан „Мотря“ (2008). *Вибрані твори*. Київ: Шанс.

Катерина ГЛУХОВЦЕВА &
Ірина ГЛУХОВЦЕВА

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF SPEECH IN PHRASES OF ARTISTIC DISCOURSE (ON THE MATERIAL OF UKRAINIAN ART PROSE, DRAMA)

The purpose of research is to differentiate the means of portraying the psychological characteristics of actors in artistic texts in the course of speech activity, or to characterize their ability to produce texts represented by a somatic cultural code.

Research methods. The study of psychological peculiarities of speech in phrases of artistic discourse was carried out using theoretical methods and psycholinguistic empirical methods.

Results. The article describes the phrasemics used by the authors of works of fiction to reproduce the psychological characteristics of the actors in the process of speech activity, presents stable combinations of words with pivotal words tongue and teeth, which in some works is on the periphery of somatic cultural code of artistic discourse and in others it is in the center.

Conclusions. Phrases with a dominant tongue represent the psychological state of a person, in which she cannot speak for some reason, and loses that capacity. On the other hand, a speaker may refrain from talking because of his or her character of being inflammatory, too emotional, due to prudence, the desire not to divulge secrets. In the phrasemics of a work of fiction, a whole spectrum of different psychological states of a person is usually reproduced, starting with the condition when the speaker becomes alcoholic under the influence of alcohol, unable to restrain himself in conversation for certain reasons, and ending with the condition when the participant in the conversation has frivolous, meaningless conversations, says something incomprehensible and inappropriate.

The dominant teeth are phraseologisms, combined by the total value of a fuzzy conversation. The component teeth is present in utterances with the general meaning of ‘braiding’, ‘spreading unpleasant rumors’, ‘silent’.

Keywords: *phraseological unit (FD), somatic cultural code, encyclopedia-cognitive environment, phrase-text of artistic text.*

Izvorni naučni rad

UDK 821.162.1'25:821.131.1'25

Daniel SŁAPEK (Cracovia)

Università Jagellonica di Cracovia

daniel.slapek@uj.edu.pl

**NON AVERE FRETTA NEL TRADURRE.
ANALISI LINGUISTICA DELLE TRADUZIONI
ITALIANE DI "ŚPIESZMY SIĘ" DI JAN TWARDOWSKI**

Con questo articolo intendo confrontare quattro traduzioni italiane della più nota poesia di Jan Twardowski, *Śpieszmy się* (*Affrettiamoci ad amare*), scritte da Irene Conti Di Mauro (nel 2006), Andrea Ceccherelli (2009), Stefano Redaelli (2012) e Paolo Statuti (2012). Il confronto tra le traduzioni permette di vedere le differenze che conseguono da diverse scelte traduttive, di capire le sottili sfumature di significato che ogni struttura (lessicale o grammaticale) comporta. Inoltre, una dettagliata analisi linguistica delle traduzioni aiuta a comprendere meglio il testo originale e, infine, a scegliere il testo della traduzione che crea un'immagine poetica conforme a quella originale.

Parole chiave: *Jan Twardowski, analisi linguistica della transizione, costruzione della scena alternativa, didattica della traduzione*

INTRODUZIONE

Jan Twardowski è, senza dubbio, uno dei poeti più noti in Polonia, diventato addirittura "un vero fenomeno editoriale di massa" (Ceccherelli, 2007: 508), apprezzato da semplici amanti della poesia e riconosciuto dai critici e dagli esperti di letteratura. Infatti, i suoi testi sono stati oggetto di numerosi studi condotti in prospettiva letteraria e linguistica, ma anche quella traduttologica.¹

In italiano,² oltre ad alcuni testi sparsi su riviste (di cui dettagliatamente in Iwanowska, 2009), sono state pubblicate tre raccolte di poesie di

¹ Si vedano p. es. le analisi di alcune traduzioni russe in Dworakowska (2012, 2013); chiaramente, i testi di Twardowski si studiano anche in chiave teologica, filosofica o antropologica.

² Per un elenco delle lingue in cui sono state tradotte le opere di Twardowski si veda Iwanowska (2012: 16).

Twardowski: 1) nel 2006, l'anno della morte del poeta, il volume bilingue *Kiedy mówisz że mnie kochasz / Quando dici che mi ami*, curato e tradotto da Irena Conti Di Mauro,³ pubblicato da Polski Instytut Wydawniczy Erica; la traduzione è stata aspramente criticata da Andrea Ceccherelli in quanto un "campionario di tutti gli errori più comuni che un polacco può commettere in italiano da un classico" (2007: 509); 2) nel 2009, *Affrettiamoci ad amare*, raccolta pubblicata da Marietti Editore, contiene poesie tradotte dallo stesso Ceccherelli e da Lucia Petti (completano il volume: l'introduzione di Jarosław Mikołajewski, nota sull'autore di Aleksandra Iwanowska e postfazione del traduttore; è quindi un lavoro preparato da una squadra di veri esperti che, inoltre, ha avuto un riscontro positivo e numerose recensioni su riviste);⁴ 3) nel 2012, *Sullo spillo. Versi scelti / Na szpilce. Wybór Wierszy*, edizione bilingue pubblicata da Ancora, poesie scelte da Stefano Redaelli in collaborazione con Iwanowska e tradotte da Redaelli; l'ultima raccolta è stata recensita da Justyna Łukaszewicz (2014)⁵ e commentata dallo stesso traduttore (Redaelli 2014).

La poesia più famosa di Twardowski, *Śpieszmy się*, dedicata ad Anna Kamieńska, poetessa e amica dell'autore,⁶ è stata pubblicata per la prima volta nel 1971 sul numero 43 della rivista "Tygodnik Powszechny" (cfr. Grabowski, 2015). Il testo, il cui intero incipit, *Śpieszmy się kochać ludzi tak szybko odchodzą*, è entrato nell'uso comune della lingua polacca come un ricorrente aforisma (lo stesso Twardowski ha scritto scherzosamente a questo proposito: "ora è il più popolare, utile per il matrimonio, per il banchetto di nozze, e per i funerali"; 2006a: 35, trad. mia),⁷ si trova tradotto nelle tre raccolte citate sopra. I traduttori, come si è detto, erano a conoscenza delle versioni precedenti (Ceccherelli critica Conti Di Mauro, Redaelli si riferisce a loro due nel suo commento analitico) per cui potevano, forse, ispirarsi l'uno all'altro/a, anche in maniera inconscia, come del resto è probabile che Conti Di Mauro si sia ispirata alla traduzione francese di Rufin Goczół, pubblicata alcuni anni prima (Twardowski, 1999: 115; il che non è stato rilevato dai suoi critici).⁸ A queste

³ Nata Irena Gelblum, scrittrice polacca di origini ebraiche, ha creato il personaggio di Irena Conti Di Mauro insieme alle sue origini italiane (si veda la bibliografia *Wybór Ireny*; Grzebla, 2014).

⁴ Per una panoramica dettagliata delle recensioni si veda Redaelli (2014: 380).

⁵ È una recensione del tutto positiva, ma non priva di alcuni commenti critici riguardo alle scelte traduttive.

⁶ Si veda un breve saggio sull'amicizia tra i due autori, scritto dallo stesso Twardowski (2006a).

⁷ Si veda p. es. il dizionario di citazioni *Skrzydlate słowa* (Markiewicz e Romanowski, 2005: 421), dove troviamo addirittura quattro aforismi tratti da Twardowski.

⁸ Le due traduzioni risultano spesso speculari, per così dire, e alcune soluzioni che differenziano la traduzione di Conti Di Mauro da altre versioni italiane, sembrano calchi del testo

tre versioni italiane si aggiunge ancora la traduzione di Paolo Statuti, pubblicata sul blog letterario dello scrittore/traduttore (Twardowski, 2012b), senza però alcun riferimento esplicito ai suoi predecessori.

In seguito, vedremo un'analisi comparativa delle quattro traduzioni italiane di *Śpieszmy się*. Per motivi di spazio mi limiterò alla prima strofa, quindi alla parte più conosciuta che dimostra inoltre più difficoltà traduttive (le traduzioni italiane sono esposte nella tabella 1). Il procedimento analitico qui proposto, viste le competenze limitate dell'autore, è puramente linguistico. A questo proposito, va sottolineato che la scelta di tale procedimento non mira ad illustrare i vantaggi di una traduzione letterale. Al contrario, ogni cambiamento nella superficie del testo può essere accettato, laddove il sistema linguistico d'arrivo offre possibilità di espressione diverse da quelle dell'originale, ma che allo stesso tempo esprimono al meglio l'immagine presentata nel testo di partenza. Il traduttore, oltre ad avere le giuste competenze linguistiche, deve dimostrare solide competenze stilistiche, intese come "capacità di percepire e di riconoscere (sia nella lingua dell'originale che nella lingua d'arrivo) dei dettagli linguistici – sottili differenze al livello di costruzione della scena" (Tabakowska, 1993: 72; trad. mia; si tratta di operazioni di costruzione definite nel quadro della linguistica cognitiva; a questo proposito p. es. in Langacker, 2008; cfr. in italiano Arduini e Fabbri, 2008).

Il confronto fra diverse traduzioni consente di capire meglio anche il testo originale, di vedere le delicate sfumature di significato che esso esprime (sia con i mezzi lessicali che con quelli grammaticali) o che sono espresse nelle traduzioni; consente di capire – per l'appunto – le differenze che conseguono dalle scelte traduttive e, infine, di scegliere l'immagine tradotta che combacia con quella originale. Il traduttore deve, quindi, essere perspicace, deve leggere attentamente il testo originale, tradurre con cautela e non "in fretta", come dice il titolo dell'articolo, che – chiaramente – allude in maniera scherzosa al testo analizzato in dettaglio nelle pagine che seguono.⁹

francese, p. es. "*dopo di loro rimangono*" e "*restent seuls après eux*", "*arriva simultaneamente*" e "*vient simultanément*", "*più deboli di una sola*" e "*plus faibles qu'une seule*", "*un suono un pò [!] maldestro*" e "*une note un peu maladroite*"; anche l'errore grammaticale più evidente, la preposizione sbagliata nel titolo, "*Affrettiamoci di amare*", potrebbe risultare dall'interferenza del francese, "*Dépêchons-nous d'aimer*".

⁹ I miei ringraziamenti vanno ad Anna Zingaro che, grazie alla sua inestimabile consulenza linguistica e i preziosi suggerimenti interpretativi che mi ha dato, ha contribuito a perfezionare la versione definitiva del presente testo.

Tabella 1: Le traduzioni italiane di *Śpieszmy się* di Jan Twardowski (1. strofa)

	A	B
	Affrettiamoci di amare trad. di Irena Conti Di Mauro	Affrettiamoci ad amare trad. di Andrea Ceccherelli
1	Affrettiamoci di amare gli uomini se ne vanno così presto	Affrettiamoci ad amare le persone se ne vanno così presto
2	e dopo di loro rimangono le scarpe e un telefono muto	di loro restano un paio di scarpe e un telefono muto
3	solo ciò che importa poco si trascina come una vacca	solo l'inessenziale come una mucca si trascina
4	quello che importa molto avviene all'improvviso	l'essenziale è così rapido che accade all'improvviso
5	poi un silenzio normale quindi del tutto insopportabile	poi il silenzio normale e perciò insop- portabile
6	come una purezza nata semplicemen- te dalla disperazione	come la castità che nasce dalla dispe- razione
7	quando pensiamo a qualcuno rima- nendo senza di lui	quando pensiamo a qualcuno dopo averlo perso
	C	D
	Sbrighiamoci trad. di Stefano Redaelli	Sbrighiamoci... trad. di Paolo Statuti
1	Sbrighiamoci ad amare gli uomini vanno via così in fretta	Sbrighiamoci ad amare gli altri così presto se ne vanno
2	e si lasciano dietro scarpe e un telefo- no muto	lasciandosi dietro le scarpe e il telefo- no muto
3	solo le cose dappoco si trascinano come una mucca	soltanto ciò che è irrilevante come una mucca si trascina
4	le più importanti sono così veloci che d'un tratto accadono	ciò che più conta è così fulmineo che di colpo accade
5	poi il silenzio ordinario dunque del tutto insopportabile	poi il silenzio normale così insoppor- tabile
6	come una purezza nata semplicemen- te dalla disperazione	come la purezza nata nel modo più semplice dallo sconforto
7	quando pensiamo a qualcuno restan- done senza	quando pensiamo a qualcuno dopo averlo perduto

ANALISI COMPARATIVA DELLE TRADUZIONI

In questa sezione, ogni paragrafo corrisponde a un verso del poema originale, l'ordine dei paragrafi segue quello dei versi. Nell'intestazione dei paragrafi vengono esposti: la versione polacca del verso (per intero), i frammenti delle traduzioni italiane che differiscono tra di loro, l'indicazione sulla versione italiana di riferimento (le lettere A, D, C e D corrispondono alle traduzioni presentate nella tabella 1); se in un verso ci sono più problemi traduttivi, ciò viene segnalato con un quadretto (▪). Le definizioni dei termini italiani sono state tratte da *Vocabolario Treccani*, le definizioni dei termini polacchi, da *Słownik Języka Polskiego PWN*; le due opere sono ormai universalmente riconosciute e consultabili on line (nel corpo del testo non verranno indicati i loro riferimenti bibliografici perché sono sempre evidenti). Quando nel testo si parla del corpus della lingua italiana, ci si riferisce al corpus di italiano scritto *Italian Web 2016*, componente del sistema Sketch Engine (la risorsa più grande per la lingua italiana che contiene quasi 5 miliardi di parole; cfr. Kilgarriff *et al.*, 2014). Inoltre, con l'abbreviazione PSWP si indica *Podręczny słownik włosko-polski* (Meisels, 1986).

1) *Śpieszmy się kochać ludzi tak szybko odchodzą*: ▪ *affrettiamoci* (A, B) vs *sbrighiamoci* (C, D); ▪ *gli uomini* (A, C) vs *le persone* (B) vs *gli altri* (D); ▪ *se ne vanno* (A, B, D) vs *vanno via* (C); ▪ *presto* (A, B, D) vs *in fretta* (C)

La questione più spinosa per l'analisi delle quattro traduzioni è il traduttore più adatto del verbo polacco *śpieszmy się* → *affrettiamoci* (A, B) e *sbrighiamoci* (C, D), ripreso anche nel titolo. Stefano Redaelli spiega così la sua scelta: "Perché la poesia comunica una 'fretta' esistenziale, non tanto l'invito a non differire un imperativo etico, quanto il rischio di perdere un'occasione, quella di amare, come si perde un treno" (2012: 382); egli si serve inoltre di un'immagine suggestiva: "Avevo in mente l'immagine di due amici che stanno facendo tardi al treno [...], uno dei due si rivolge all'altro e dice: 'sbrighiati', non dice 'affrettati'" (*ibid.*). Infatti, il verso polacco – anche perché il titolo del poema si limita alla sola forma verbale – sembra un richiamo, una sollecitazione momentanea, come quella appena suggerita.¹⁰ Occorre, tuttavia, notare che nel testo originale viene usata la forma imperfettiva di *śpieszyć się* e non quella perfettiva, *pośpieszyć się*, solitamente adoperata come richiamo (*Pośpiesz się!* si direbbe a qualcuno per farlo accelerare il passo). Credo che sia proprio l'aspetto del verbo, ovvero l'opposizione perfettivo/imperfetti-

¹⁰ Il traduttore aggiunge inoltre: "Il verbo 'sbrighiamoci', convengo, può essere meno bello, di registro più colloquiale, potrebbe evocare infelicamente l'attributo 'sbrigativo': fatto con poca cura, mentre è di 'cura dell'altro' che Twardowski parla nel suo verso. È un rischio, come ogni scelta, ma mi sembrava adeguato l'uso" (2012: 382).

vo, momentaneo/continuo, la chiave dell'interpretazione del verso polacco; l'opposizione che in italiano si verifica tra *avere fretta* (imperfettivo: *ieri avevo fretta...*; cfr. la definizione di *fretta*: "necessità o desiderio di fare presto"; *avere fretta* vuol dire allora avere la necessità, l'intenzione di fare presto) e *sbrigarsi* (perfettivo: *ieri mi sono sbrigato a...* e non **ieri mi sbrigavo...* cfr. la def. di *sbrigarsi*, in cui l'azione raggiunge un termine: "fare presto, finire, concludere in fretta"). Come risulta dal testo polacco, bisogna avere fretta nell'amare, sempre, nel corso della vita, e non sbrigarsi d'ora in poi, in un certo momento (il momento che potrebbe facilmente coincidere con la lettura del testo, il che induce erroneamente all'interpretazione perfettiva del verso).

Purtroppo, l'espressione *avere fretta* in italiano si usa raramente all'imperativo (nel corpus troviamo 3 occorrenze di *abbi fretta* vs 1515 occ. di *sbrigati*),¹¹ inoltre la 1. pers. plur. di *avere* all'imperativo e al presente indicativo coincide, perciò – probabilmente – nelle versioni A e B si è optato per *affrettiamoci*, il verbo che, pur perdendo il valore puramente imperfettivo, conserva la base lessicale *fretta* (si confronti la traduzione portoghese *Tenhamos pressa para amar as pessoas, elas se vão tão cedo* [Józefowska e Borges, 2017: 143], dove *ter pressa* corrisponde perfettamente ad *avere fretta*, ma la voce verbale dell'imperativo, *tenhamos*, differisce da quella del presente indicativo, *temos*). In *affrettarsi*, la posizione del pronome distingue nettamente le forme *affrettiamoci* (imperativo) e *ci affrettiamo* (presente dell'indicativo).

Il complemento oggetto di *amare*, in polacco *ludzie*, è stato tradotto con *le persone* (B), *gli uomini* (A, C) e *gli altri* (D). Andrebbe subito esclusa la versione D, perché rievoca inutilmente il concetto antropologico dell'altro: diverso, proveniente da un'altra cultura (a questo proposito p. es. in Kilani, 2004) o semplicemente "da altrove" (Arcangeli, 2010: 117),¹² che però non si desume in alcun modo dalla versione polacca (dove sarebbe stato usato il termine *inni*: *śpieszmy się kochać innych*).

Redaelli anche in questo caso spiega la sua scelta, sia dal punto di vista linguistico: "*Persone* è più (politicamente) corretto, non fa differenze di sesso. *Uomini*, d'altro canto, inteso come 'esseri umani', non credo generi ambiguità di genere o dissonanze tali da sconsigliarne l'uso" (2012: 383), sia dal punto di vista interpretativo: "È evidente, nella poesia, il riferimento a un amore

¹¹ La 2. pers. sing. dell'imperativo *avere*, *abbi [fretta]*, è l'unica forma verbale dell'imperativo a) che non coincide con altre categorie morfologiche (*abbia/abbiano* coincidono con il congiuntivo presente, *abbiamo*, con l'indicativo presente), per cui è difficile distinguerle all'interno del corpus; b) non può essere negata (cfr. *non avere fretta* (tu); la forma *abbiate fretta* si usa anche nelle frasi negative, che inoltre sono più frequenti nel corpus).

¹² Un'interessante analisi comparativa tra l'italiano e il polacco dei termini che si usano per definire l'altro è stata condotta da Serafina Santoliquido (2014).

universale, d'ispirazione cristiana, che vuol dire al tempo stesso eros, philia e agape: un amore e una spiritualità di eco francescana [...] (*ibid.*). Tuttavia, il plurale *ludzi* probabilmente non viene qui usato nel senso generico del termine (l'uomo come essere umano), ma più come l'insieme di persone che conosciamo noi (lettori), persone le cui scarpe lasciate, delle quali si parla nel secondo verso, potremo effettivamente vedere. Ne è la prova anche il verso 7 e le parole *kiedy myślimy o kimś* → *quando pensiamo a qualcuno*, ovvero a qualcuno, per l'appunto, tra le persone che abbiamo conosciuto e che ci hanno lasciati; sono persone concrete e non un insieme generico, un concetto astratto. Con la versione italiana *persone*, il legame diventa più reale, più tangibile, come lo è nel testo originale.

Nella seconda parte del primo verso (la subordinata in cui manca una congiunzione causale: *tak szybko odchodzą*) troviamo il verbo polacco *odchodzić*, usato metaforicamente, nel senso di *umierać* (morire) cui corrisponde pienamente il verbo pronominale *andarsene*, usato in italiano sia nel senso letterale ("andare via") che metaforico (*andarsene*: "[...] per eufem., morire"). *Andare via* ha soprattutto il valore spaziale, fisico ("allontanarsi da un luogo").¹³ Invece la differenza tra i due modificatori avverbiali *presto* e *in fretta*, quando accompagnano il verbo *andar(sene/via)*, sta nella relativizzazione dell'evento, ovvero nella prospettiva dalla quale si percepisce la celerità dell'azione: a) con *vanno in fretta*, l'accelerazione della velocità del movimento è vista come dipendente da chi si muove (il passo accelera per volontà del soggetto, p. es. *vado in fretta per trovare ancora posto libero*);¹⁴ b) con *presto*, la velocità dell'azione è valutata da chi descrive l'evento. Nella versione polacca è stato usato il verbo *ochodzą* (infinito: *odchodzić*), cioè il verbo che esprime il movimento rispetto a un punto di riferimento (*od* + *chodzić*: *andar[sene]* + *da*, p. es. *odchodzić od okna* → *allontanarsi da*; *ochodzić od kogoś* → *lasciare qcu*) e l'azione stessa è giudicata da chi parla (l'io lirico collettivo *noi*, che in questo caso corrisponde al complemento di allontanamento/separazione, anche se sottinteso, [*odchodzą*] *od nas*: [*se ne vanno*] *da noi*). In C, *così in fretta* si addice all'immagine proposta dal traduttore (cfr. *supra*, due amici che stanno per perdere il treno, e per questo motivo *vanno via in fretta*), ma è un'immagine diversa da quella creata nel testo originale. Nella versione polacca, è l'io lirico l'elemento rispetto a cui si relativizza la rapidità dell'allontanamento.¹⁵

¹³ Tra i sinonimi di *morire* troviamo *andarsene* (marcato come di uso familiare), ma non *andare via*. La versione C, dove troviamo *andare via*, non è coerente perché nei versi 12 e 20, come traduce di *odchodzić*, si usa invece *andarsene*.

¹⁴ Cfr. la def. di *fretta* citata sopra: "necessità o desiderio di fare presto".

¹⁵ La versione C, *vanno via in fretta*, corrisponde in polacco a *odchodzą w pośpiechu*.

2) *zostanq po nich buty i telefon gluchy: e dopo di loro rimangono le scarpe* (A) vs *di loro restano un paio di scarpe* (B) vs *e si lasciano dietro scarpe* (C) vs *lasciandosi dietro le scarpe* (D)

I due traduttori italiani che hanno lasciato i commenti alle traduzioni si concentrano sulla "resa della preposizione polacca 'po' riferita a 'ciò che resta di', 'ciò che è lasciato da'" (Ceccherelli, 2007: 510; similmente in Redaelli, 2014: 383), criticando – giustamente – la traduzione letterale *dopo di loro* (A). Tuttavia, il sintagma polacco in cui è stata coinvolta la detta preposizione è ancora più interessante perché il soggetto della frase è stato cambiato: non sono più *le persone (gli uomini)*, come nel verso precedente, che – perciò – non *si lasciano dietro* (in più, nella versione C è stata introdotta la congiunzione copulativa *e* che rende ancora più evidente la coincidenza del soggetto), ma sono, per l'appunto, *le scarpe e un telefono muto*. Il secondo verso dimostra addirittura con mezzi grammaticali la mancanza di coloro che abbiamo perso: depersonalizza il soggetto o, più precisamente, attribuisce questa funzione agli oggetti che rimangono (come in B).

Stupisce il cambiamento del tempo verbale che ritroviamo nelle tre versioni italiane: il futuro (*zostanq* → *resteranno*) viene reso con il presente indicativo (*rimangono, restano, si lasciano*). In questo caso, il futuro polacco può indicare un certo avvertimento (se non ci affrettiamo ad amare le persone, [tra poco] ne resteranno solo...), invece il presente indicativo delle traduzioni italiane ha il valore gnomico (atemporale): chi se ne va, [solitamente] lascia le scarpe ecc.

Tra i cambiamenti meno vistosi, per così dire, notiamo la precisazione del contenuto informativo in B: *un paio di scarpe* vs [*zostanq po nich*] *buty*. La versione polacca permette al lettore di crearsi un'immagine stereotipata delle scarpe poste nell'anticamera di un appartamento, sia un solo paio che alcune paia di scarpe, ma anche un'intera scarpiera (ciò dipende solo dall'interpretazione personale del lettore, consentita dalla versione polacca ma non dalla versione italiana B). In A e C si disegnano le scarpe in maniera determinata, probabilmente perché si tratta delle "loro" scarpe (il fatto presentato inequivocabilmente nel testo), o di tutte le scarpe che hanno lasciato (l'uso dell'articolo determinativo dà adito a tale interpretazione), delle scarpe che conosciamo noi e che magari evocano l'immagine di una data persona o diventano per antonomasia oggetto iconico di qualcuno che non c'è più (interpretazione più soggettiva). Chiaramente, anche l'indeterminatezza in italiano (quindi l'assenza dell'articolo o l'uso dell'articolo partitivo: *di loro restano scarpe* o *delle scarpe*;) precisa, rispetto all'originale, l'immagine proposta nella traduzione, ma visto che nel testo le *scarpe* sono seguite da *un telefono muto*, anche questo un oggetto indeterminato, si potrebbe optare per questa soluzione (p. es.:

ne resteranno delle [semplici] scarpe e un telefono muto). La versione polacca è ambigua a questo riguardo.

3) *tylko to co nieważne jak krowa się wlecze*: ciò che importa poco (A) vs *l'inessenziale* (B) vs *le cose dappoco* (C) vs *ciò che è irrilevante* (D); ▪ *vacca* (A) vs *mucca* (B, C, D)

L'aggettivo polacco *nieważne* (alla lettera: non importante; usato qui come parte nominale del predicato, in cui si verifica l'omissione del verbo copulativo: *to co [jest] nieważne* → *ciò che non [è] importante*) è messo in opposizione a *najważniejsze* (nel verso 4; il più importante). L'opposizione tra i due aggettivi è evidente anche sul piano superficiale della frase: non + agg./caratteristica vs agg./caratteristica (grado superlativo relativo). Nelle quattro versioni italiane si perde tale correlazione formale: (A) *ciò che importa poco* vs *quello che importa molto*, dove l'asimmetria è più visibile, ma gli avverbi *poco* e *molto* – anche se opposti – esprimono una certa gradazione; (B) *l'inessenziale* – *l'essenziale*, dove i due aggettivi sostantivati esprimono l'opposizione di tipo presenza/assenza di una caratteristica, che però non è graduale (cfr. non è importante, è poco/molto importante, il più importante ecc.); *essenziale* assume qui un valore assoluto (cfr. la def. di 'essenziale': "che costituisce o contiene l'essenza di una cosa; sostanziale, indispensabile"), invece nel testo originale si tratta piuttosto di un giudizio personale; (C) *le cose dappoco* – *le più importanti*, dove l'opposizione semantica è stata riprodotta ("cosa da poco, di poco conto", quindi ciò che importa poco), al contrario di quella formale; (D) *irrilevante* – *ciò che più conta*, dove, similmente, il piano semantico vince su quello formale (*irrilevante*: "privo di rilievo, che ha poca o nessuna importanza"). Per conservare sia la semantica del testo sia la correlazione formale tra i versi 3 e 4, opterei per *ciò che non importa* – *ciò che importa di più* (anche se l'originale forma aggettivale è qui resa con un verbo, in entrambi i casi si tratta di un elemento predicativo e non di un attributo), o – ancor meglio – *ciò che non conta* – *ciò che conta di più*, perché si tratta di qualcosa che conta nella vita (nel corpus, la sequenza "importa nella vita" è molto meno frequente di "conta nella vita": 20 occ. vs 280).

Il termine *mucca* è più opportuno in quanto *vacca* appartiene più al linguaggio settoriale ("femmina adulta dei bovini"; anche in diverse espressioni: "allevamento di vacche; vacche da lavoro, da riproduzione, ecc").

4) *najważniejsze tak prędkie że nagle się staje*: così rapido (B) così veloce (C) vs *così fulmineo* (D) vs Ø (A); ▪ *avviene* (A) vs *accade/accadono* (B, C, D); ▪ *all'improvviso* (A, B) vs *d'un tratto* (C) vs *di colpo* (D)

La proposizione consecutiva esplicita in polacco è stata introdotta da *że* (*che*), cui corrisponde nella reggente l'avverbio *tak* (*così*).¹⁶ Il rapporto di conseguenza/effetto è qui fortemente marcato in superficie, perciò andrebbe riprodotto anche nel testo di arrivo (in A si omette uno dei predicati e tale rapporto logico scompare: *quello che importa molto avviene all'improvviso*). La parte nominale del predicato della reggente (il verbo copulativo *jest* è sottinteso) ha tre corrispondenti nelle traduzioni italiane: *veloce*, *rapido* e *fulmineo*, l'ultimo dei quali evoca un'immagine specifica di *fulmine* (*veloce come fulmine*),¹⁷ che però non risulta dal testo originale (è un'interpretazione soggettiva del traduttore). I primi due aggettivi per lo più sono sinonimici, adoperati tra l'altro per definire l'un l'altro (*rapido*: "che si muove e compie un percorso velocemente"; *veloce*: "che si muove e si sposta con grande rapidità"), usati per descrivere il movimento, quindi un processo che perdura in un intervallo di tempo (come p. es. la vita che passa veloce) a differenza di *fulmineo*, improvviso, istantaneo.

Il verbo *stać się* è stato tradotto con due verbi quasi sinonimici, *avvenire* e *accadere* (cfr. def. *avvenire*: "effettuarsi, per lo più casuale o improvviso (ma non necessariamente spiacevole, com'è spesso per il verbo *accadere* o *succedere*); *accadere*: "avvenire, succedere, riferito in genere a cose che avvengono per caso"). Stando alle definizioni, dal punto di vista semantico entrambi i corrispondenti italiani sono adeguati, visto che a) con *avvenire* ci si focalizza sull'aspetto "improvviso" di ciò che avviene (che è conforme al testo polacco: *nagle się staje* → *avviene all'improvviso*), b) con *accadere*, ci si focalizza di più sull'aspetto spiacevole dell'accaduto (che rimane sempre in linea con l'originale, dove si parla della scomparsa di una persona). Tuttavia, il verbo polacco *stać się* può essere usato sia con valore assoluto, cioè come predicato verbale (cfr. def. "mieć miejsce w określonym czasie" [avere luogo in un determinato tempo], spesso per indicare avvenimenti spiacevoli, come *accadere*, p. es. *stało się coś strasznego* [è successa una cosa molto grave]), sia come verbo copulativo (cfr. def. "nabrać określonych cech, wskazanych następującym przymiotnikiem lub rzeczownikiem" [assumere certe caratteristiche, indicate dall'aggettivo o dal nome che segue]), e nel testo originale conserva tale ambiguità. Il traduttore che si potrebbe proporre in questo caso è *apparire* a) come verbo predicativo "farsi vedere, presentarsi allo sguardo"; cfr. *stać się* riferito alla morte: morte avviene e morte appare; b) come verbo copulativo ("Seguito da agg. in funzione predicativa, mostrarsi"): *stać się*,

¹⁶ Anche in questo caso il predicato nominale della reggente è privo di copula, ovvero si limita alla parte nominale, *najważniejsze [jest] tak prędkie* (cfr. § 3: *to co [jest] nieważne*).

¹⁷ Nel corpus, l'aggettivo più frequente che accompagna la sequenza "come fulmine" è, per l'appunto, *veloce*.

nel senso *staje się widoczna/odczuwalna czyjaś nieobeność* (appare tangibile/palpabile l'assenza di qualcuno).

Le locuzioni avverbiali *all'improvviso* (def. "inaspettatamente, senza essere previsto o preannunciato, senza preparazione"), *d'un tratto* (def. "subito, all'improvviso") e *di colpo* (def. "all'improvviso, di botto") in linea di massima sono sinonimiche, anche se la prima descrive l'azione più come inattesa o imprevista, le altre due locuzioni si focalizzano sulla velocità dell'accaduto.

5) *potem cisza normalna więc całkiem nieznośna: silenzio normale* (A, B, D) vs *silenzio ordinario* (C); ▪ *quindi* (A) vs *perciò* (B) vs *dunque* (C) vs *così* (D) ▪ *del tutto* (A, C) vs Ø (B, D)

Il traduttore più fedele all'aggettivo polacco *normalny* è, senza dubbio, *normale* (entrambi riconducibili al latino, *norma, normalis*); *ordinario* corrisponde più a *zwyczajny, zwykły* (cfr. PSWP: 111; va notato che tra i corrispondenti di *ordinario* riportati sul dizionario non c'è l'aggettivo *normalny*).

Quindi, perciò, dunque e così sono tutte e quattro congiunzioni conclusive. Le prime tre sono qui intercambiabili, l'ultima diventa ambigua nel contesto in cui si trova (*il silenzio normale così insopportabile*) dove può essere interpretata come avverbio riferito all'aggettivo che lo segue. Inoltre, nelle versioni B e D manca, inspiegabilmente, il traduttore dell'avverbio *całkiem* (*del tutto*) il quale, anteposto all'aggettivo, esprime il grado superlativo assoluto. In un testo poetico, dove ogni parola può avere un proprio valore interpretativo, una simile omissione è sconsigliata.

6) *jak czystość urodzona najprościej z rozpacz: purezza* (A, C, D) vs *castità* (B); ▪ *disperazione* (A, B, C) vs *sconforto* (D); ▪ *nata* (A, C, D) vs *che nasce* (B); ▪ *semplicemente* (A, C) vs *nel modo più semplice* (D) vs Ø (B)

La chiave dell'interpretazione sono qui le coppie di parole: *cisza – czystość, czystość – urodzona* (concetti che si trovano in sintonia), e *cisza – rozpacz, urodzona – rozpacz* (in opposizione). Analizziamo prima le scelte lessicali nelle traduzioni: i) *purezza* sembra essere il traduttore più adeguato di *czystość* perché a) è un termine polisemico, come quello polacco; con *castità* le possibilità interpretative sono più limitate (def. di *castità*: "l'esser casto, consuetudine di vita casta [...] fig., letter., purezza [di lingua, di stile e sim.]"; vale a dire *puro* significa anche *casto*, ma *casto* non ha tutti i significati di *puro*), b) *purezza* esprime meglio l'abbinamento disegnato nel testo originale: *cisza – czystość, silenzio – purezza* (nel senso fisico, assenza di rumori e assenza di elementi estranei; cfr. la def. di *purezza*: "qualità di una sostanza che sia pura, che non contenga cioè elementi estranei"); ii) *disperazione* sembra più adatta, rispetto a *sconforto*, perché a) le sensazioni e i sentimenti che coinvolge sono più intensi; stando alla definizione, è uno "stato d'animo di chi non ha più alcuna speranza ed è perciò oppresso da inconsolabile sconforto",

b) evoca di per sé il concetto di grida; infatti, i due verbi più frequenti che prendono *disperazione* come complemento oggetto sono *urlare* e *gridare* (cfr. corpus), perciò rende perfettamente l'opposizione originale *cisza* – *rozpacz* (evoca *krzyk*): *silenzio* – *disperazione* (*grida*).

Un altro elemento importante nell'interpretazione di questa parte del testo è l'ambiguità sintattica creata dall'*enjambement* tra i versi 5 e 6: il participio passato polacco *urodzona* (*nata/che nasce*) può riferirsi sia a *cisza* (*silenzio* del verso precedente, in polacco *cisza* è di genere femminile) sia a *czystość* (*purezza*, nomi femminili sia in polacco che in italiano). Per questo motivo andrebbe scartata la versione in cui si adopera la subordinata relativa esplicita (*che nasce*) perché essa si riferisce direttamente all'elemento precedente (quindi *purezza che nasce*). In realtà, in tutte le versioni italiane l'ambiguità sintattica – sfortunatamente – è stata persa poiché i sostantivi *silenzio* e *purezza/castità* sono di genere diverso. Per mantenere il potenziale interpretativo dell'originale, bisognerebbe ritrovare i nomi dello stesso genere grammaticale che, per di più, corrispondono bene agli accoppiamenti lessicali di cui sopra, come p. es. *purezza* e *quiete* (in sostituzione di *silenzio*; anche se, indubbiamente, *silenzio* ha connotazioni uditive più evidenti; cfr. *supra*, *silenzio* – *disperazione* [che evoca le grida]).

Il superlativo relativo dell'avverbio, *najprościej*, è stato riprodotto in una sola versione italiana, tramite una forma analitica che rende evidente la funzione di complemento di modo, *nel modo più semplice* (D). Nella versione polacca, tuttavia, *najprościej* potrebbe significare anche *po prostu* ("w sposób oczywisty, niewymagający uzasadnienia"; il superlativo rende ancora più ovvia l'azione espressa dal verbo) e in questo conteso l'avverbio *semplicemente* risulta più adatto in quanto più ambiguo (nel modo più semplice o in modo ovvio, ovviamente).

7) *kiedy myślimy o kimś zostając bez niego*: *rimanendo senza di lui* (A) vs *dopo averlo perso/perduto* (B, D) vs *restandone senza* (C)

Il sintagma *dopo averlo perso/perduto* (la forma del participio passato *perduto* è in declino e talvolta percepita come antiquata [cfr. Thornton 2016] per cui forse anche più poetica) porta più contenuto informativo rispetto a *restando/rimanendo senza*. Perdere qualcuno significa rimanere senza di lui e non poterlo più rivedere. La versione polacca è ambigua a questo riguardo, quindi più vicina alle versioni A e C. La variante *restandone senza* (C) sfrutta al meglio le possibilità che offre il repertorio grammaticale italiano e, grazie all'uso della particella *ne* che sostituisce il complemento di specificazione (*di lui*), sembra più naturale e scorrevole. Inoltre, *rimanere* "ha significato, in genere, uguale a quello di *restare*", ma "è meno comune e meno popolare di *restare*, e si preferisce quando si vuol dare al discorso un'intonazione più sostenuta".

CONCLUSIONI

Nella tabella 2 vengono confrontate le scelte traduttive discusse nelle precedenti pagine. La riga superiore contiene la versione originale del testo insieme a una proposta di traduzione (che è risultato delle analisi effettuate), la riga inferiore confronta visualmente le quattro traduzioni: a sinistra, i frammenti del testo si trovano ripartiti in blocchi, tramite le parentesi quadre (parte *a*); a destra, sempre tra parentesi quadre, vengono indicate le traduzioni italiane che hanno adoperato un dato traduttore (le lettere indicano la versione italiana di riferimento, come sopra), le proposte traduttive diverse dai traduttori ritrovati nei testi pubblicati vengono riscritte per intero.

Il titolo del poema è più esteso nella traduzione (non si limita al solo verbo), vista la scelta del traduttore italiano. Il verbo *affrettarsi*, per essere saturo (quindi per avere tutti gli argomenti che completano la sua valenza), richiede un argomento in più, rispetto a *sbrigarsi* (in questo caso: *ad amare*), altrimenti rimane incompleto.

Tabella 2: *Śpieszmy się* – una proposta di traduzione (prima strofa; analisi comparativa)

	Versione originale	Proposta di traduzione
	Śpieszmy się	Affrettiamoci ad amare
1	Śpieszmy się kochać ludzi tak szybko odchodzą	Affrettiamoci ad amare le persone se ne vanno così presto
2	zostaną po nich buty i telefon głuchy	di loro resteranno le scarpe e un telefono muto
3	tylko to co nieważne jak krowa się wlecze	solo quello che conta poco si trascina come una mucca
4	najważniejsze tak prędkie że nagle się staje	ciò che conta di più così veloce che all'improvviso appare
5	potem cisza normalna więc całkiem nieznośna	poi la quiete normale quindi del tutto insopportabile
6	jak czystość urodzona najprościej z rozpaczy	come la purezza nata semplicemente dalla disperazione
7	kiedy myślimy o kimś zostając bez niego.	quando pensiamo a qualcuno rimanendone senza.

	Analisi comparativa (a)	Analisi comparativa (b)
	[Affrettiamoci ad amare]	[AB]
1	[Affrettiamoci ad amare] [le persone] [se ne vanno così presto]	[AB][B][ABD]
2	[di loro] resteranno [le scarpe] [e un telefono muto]	[B] resteranno [AD][ABCD]
3	solo quello che conta poco [si trascina come] [una mucca]	solo quello che conta poco [ABCD] [BCD]
4	ciò che conta di più [così veloce che] [all'improvviso] appare	ciò che conta di più [C][AB] appare
5	poi la quiete [normale] [quindi] [del tutto] [insopportabile]	poi la quiete [ABD][A][AC][ABCD]
6	[come la purezza nata] [semplicemen- te] [dalla disperazione]	[ACD][AC][ABC]
7	[quando pensiamo a qualcuno] [restandone senza]	[ABCD][C]

Come abbiamo visto, alcune scelte traduttive possono considerarsi sinonimiche nel contesto in cui sono state adoperate (p. es. *perciò, dunque, quindi*; si veda § 6), altre comportano una sottile sfumatura di significato (*all'improvviso* vs *d'un tratto*; § 5); alcune scelte lessicali hanno inaspettatamente un valore grammaticale (*avere fretta/affrettarsi* vs *sbrigarsi*; § 1), altre cambiano un certo aspetto della presentazione degli eventi/oggetti (la cosiddetta costruzione della scena), come la prospettiva con cui essi vengono descritti (*andarsene presto* vs *andare via in fretta*; § 1.). Diversi elementi puramente grammaticali possono portare un significato (p. es. l'ambiguità sintattica, [*nagle*] *się staje* → *appare* e non *avviene/accade*; e quindi il testo d'arrivo dovrebbe essere ambiguo dove lo è il testo originale; cfr. § 4), come anche diversi aspetti della strutturazione del testo, p. es. l'ordine degli elementi nella frase, su cui purtroppo non abbiamo avuto modo di soffermarci (p. es. *tak szybko odchodzą* → *se ne vanno così presto* vs *così presto se ne vanno*; in polacco l'ordine è inverso, perciò anche marcato: sottolinea la rapidità con cui le persone se ne vanno da noi; in italiano, per non creare l'ambiguità sintattica, l'ordine degli elementi rimane neutro, altrimenti *così* potrebbe assumere la funzione di una congiunzione conclusiva: *Affrettiamoci ad amare le persone così presto se ne vanno*). Tutti questi elementi si intrecciano tra di loro nella creazione di un testo tradotto (e ancora prima del testo originale): il lessico che a volte va pari passo con la grammatica, la grammatica che simboleggia il contenuto, o meglio "i sensi della grammatica che si uniscono ai sensi delle parole, creando un insieme coerente del poema" (Tabakowska, 2019: 11; trad. mia).

Per concludere, va detto che un'analisi traduttiva (che sia l'analisi di una sola traduzione o di una serie di traduzioni) non è mirata a screditare il lavoro del traduttore. Lo scopo dell'analisi è soprattutto di natura interpretativa (col senso etimologico di *far conoscere, spiegare*, ma anche *trattare e negoziare* tra il testo di partenza e il testo di arrivo) nonché di natura didattica. Il traduttore deve essere "sensibile al testo", perspicace (cfr. la def. di *perspicace*: "dotato di sottile discernimento, di intuito fine e penetrante che consente di cogliere anche quello che sfugge ai più"), deve quindi saper riconoscere l'alternanza tra diverse strutture linguistiche e tra i numerosi significati che ne risultano (cfr. Majdzik e Ślapek, 2015: 50). Come notava Łukaszewicz (2014: 524) nella recensione a Redaelli, il paragone tra due testi, reso possibile per via di un'edizione bilingue del volume, è anche un buon materiale per la didattica della traduzione. Lo è ancor di più una serie di traduzioni come quella che abbiamo esaminato in questa sede.

Bibliografia

- Arcangeli, M. (2010). "Gli appellativi dell'altro nel lessico 'comune europeo'. *Lingua è potere, quaderni speciali di Limes – rivista italiana di geopolitica*, anno 2, n. 3, pp. 117–126.
- Arduini, S. & Fabbri, R. (2008). *Che cos'è la linguistica cognitiva*. Roma: Carocci.
- Bazzanella, C. (2014). *Linguistica cognitiva. Un'introduzione*. Bari – Roma: Laterza.
- Ceccherelli, A. (2007). "Quando dici che ami. Poesie scelte / Kiedy mówisz że kochasz. Pozeje [sic!] wybrane, Jan Twardowski, traduzione e testimonianza di Irena Condi Di Mauro" (recensione). *pl.it – rassegna italiana di argomenti polachi*, 1, pp. 508–511.
- Dworakowska, B. (2012). "Kreacja Aniōła w wierszach księdza Jana Twardowskiego i jej rekonstrukcja w rosyjskich przekładach". *Białostockie Archiwum Językowe*, 12, pp. 25–47.
- Dworakowska, B. (2012). "Expressiva w wierszach księdza Jana Twardowskiego i ich rosyjskich przekładach". *Białostockie Archiwum Językowe*, 13, pp. 51–66.
- Grzela, R. (2014). *Wybór Ireny*. Warszawa: PWN.
- Iwanowska, A. (2009). "Nota biografica sull'autore", in: Twardowski, J., *Affrettiamoci ad amare*. Genova – Milano: Marietti.
- Iwanowska, A. (2012). "Cronologia della vita e delle opere di Jan Twardowski", in: Twardowski, J., *Sullo spillo. Versi scelti / Na szpilce. Wybór wierszy*. Milano: Ancora, pp. 13–20.

- Józefowska, J. & Borges, G. (2017). "Poemas do Padre Jan Twardowski traduzidos para o português". *Polonicus. Revista de reflexão Brasil-Polónia*, VIII – 1/ 2017, pp. 143–158.
- Kilani, M. (2004). *L'invenzione dell'altro. Saggi sul discorso antropologico*. Tradotto in italiano da A. Rivera, Bari: Dedalo.
- Kilgariff, A. et al. (2014). "The Sketch Engine: ten years on". *Lexicography*, 1, pp. 7–36.
- Langacker, R. W. (2008). *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Łukaszewicz, J. (2014). "O ludziach i aniołach po polsku i po włosku". *Italica Wratislaviensia*, 5, pp. 519–524 (recensione a: J. Twardowski, 2012. *Sullo spillo. Versi scelti / Na szpilce*. Tradotti in italiano da S. Redaelli. Milano: Ancora).
- Markiewicz, H. & Romanowski, A. (2005). *Skrzydlate słowa. Wielki słownik cytatów polskich i obcych*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
- Redaelli, S. (2014). "Le traduzioni italiane di Jan Twardowski: Esperienze di traduzione e dialogo". *Kwartalnik Neofilologiczny*, 61/2, pp. 377–385.
- Santoliquido, S. (2014). "Le parole per dirlo: come si definisce l'altro in italiano e in polacco". *Kwartalnik Neofilologiczny*, 61/1, pp. 249–256.
- Tabakowska, E. (1993). *Cognitive Linguistics and Poetics of Translation*. Tübingen: Gunter Narr.
- Tabakowska, E. (2019). *Językoznawstwo zastosowane*. Kraków – Budapest – Syrakuzy: Austeria.
- Thornton, A. M. (2016). "Perso o perduto? Visto o veduto?". *Consulenza linguistica dell'Accademia della Crusca*, «disponibile on line accademia-dellacrusca.it/it/consulenza/perso-o-perduto-visto-o-veduto/1170» [ultimo accesso: 6/4/2021].
- Twardowski, J. (1999). *La maison pleine de proches / Dom pełen bliskich*. Tradotto in francese da Rufin Goczół, Białystok: Łuk.
- Twardowski, J. (2006a). "Śpieszmy się kochać. O przyjaźni z poetką Anną Kamieńską". *Głos nauczyciela*, XXI/2, pp. 34–35.

▪ Traduzioni italiane di *Śpieszmy się* analizzate nel testo

- Twardowski, J. (2006b). "Affrettiamoci di amare", Tradotto in italiano da Irena Conti Di Mauro, in: *Idem, Kiedy mówisz że kochasz. Pozeje [!] wybrane / Quando dici che ami. Poesie scelte*. Warszawa: Polski Instytut Wydawniczy Erica, pp. 12.
- Twardowski, J. (2009). "Affrettiamoci ad amare", Tradotto in italiano da A. Ceccherelli, in: *Idem, Affrettiamoci ad amare*. Genova – Milano: Marietti.

- Twardowski, J. (2012a). "Sbrighiamoci", Tradotto in italiano da S. Redaelli, in: *Idem, Sullo spillo. Versi scelti / Na szpilce. Wybór wierszy*. Milano: Ancora, pp. 37–39.
- Twardowski, J. (2012b). "Sbrighiamoci", Tradotto in italiano da P. Statuti, in: Statuti P., *Jan Twardowski e Anna Kamienska. L'amicizia tra due poeti, rinsaldata dalla poesia e dalla fede*, <disponibile on line musashop.wordpress.com/2012/02/10/poesia-polacca-4> [ultimo accesso: 6/4/2021].

▪ Dizionari consultati

- PSWP: Meisels, W. (1986). *Podręczny słownik włosko-polski* (tom I, II). Warszawa: Wiedza Powszechna.
- *Słownik Języka Polskiego PWN*, <disponibile on line sjp.pwn.pl> [ultimo accesso: 6/4/2021].
- *Vocabolario Treccani*, <disponibile on line treccani.it/vocabolario> [ultimo accesso: 6/4/2021].

Daniel ŚLAPEK

**NO HURRY IN TRANSLATION: A LINGUISTIC ANALYSIS
OF THE ITALIAN TRANSLATIONS OF "ŚPIESZMY SIĘ"
BY JAN TWARDOWSKI**

Abstract: In this article, I intend to compare four Italian translations of the most famous poem by Jan Twardowski, *Śpieszmy się* (Let us hurry), made by Irene Conti Di Mauro (in 2006), Andrea Ceccherelli (2009), Stefano Redaelli (2012), and Paolo Statuti (2012). The comparison between these translations allows us to see some changes in the subtle nuances of meaning that each structure (lexical or grammatical) entails. A detailed linguistic analysis demonstrates the differences that result from individual translation choices, it allows us to better understand the original text, and to choose the text in the target language that creates a poetic image that conforms to the original one.

Key words: *Jan Twardowski, linguistic analysis of transition, alternative scene construal, didactics of translation*

Pregledni rad

UDK 81:[316.772:658

Марина АНТОНОВА (Київ)

Київський національний університет

імені Тараса Шевченка – Київ

antonovakyiv@gmail.com

ПЕРЕЛІЧЕННЯ ЯК ЗАСІБ СПІВВІДНЕСЕННЯ ДОМЕНІВ ЕКОНОМІЧНОЇ СИСТЕМИ ІЗ РЕАЛІЯМИ У СФЕРІ БІЗНЕСУ

У статті досліджено перелічення з позицій когнітивної лінгвістики. Матеріалом дослідження є економічний дискурс. Перелічення розглядається як засіб структурування та репрезентації фахової інформації у сфері бізнес-комунікації, співвіднесеної із доменами економічної системи. Когнітивний підхід до дослідження перелічення передбачає здійснення аналізу як гомогенних, так і гетерогенних перелічувальних рядів. Семантично гомогенні ряди в економічному дискурсі представлені економічними сферами діяльності людини, натомість семантично гетерогенні перелічувальні ряди пов'язані з проникненням в економіку інших сфер діяльності людини. У результаті аналізу перелічувальних рядів на матеріалі бізнес-видань виокремлено сфери бізнес-комунікації, які співвідносяться із доменами економічної системи. Домен „процеси економічної системи“ представлено внутрішніми процесами у межах компаній. Домен „інститути економічної системи“ представлено компаніями та організаціями. Домен „інструменти економічної системи“ реалізовано інструментами у сфері бізнесу. Домен „показники економічної системи“ представлено показниками у сфері бізнесу. Гомогенні та гетерогенні перелічення виконують функції конкретизації, ілюстрування, фреймування та впорядкування інформації, а також дефінітивну, інтерпретаційну та інформаційну функції стосовно процесів, інститутів, інструментів та показників у сфері бізнесу. В цілому роль перелічення у структуруванні інформації слугує впорядкуванню та репрезентації знань у сфері професійної комунікації.

Ключові слова: гомогенні перелічувальні ряди, гетерогенні перелічувальні ряди, домен, економічний дискурс, когнітивна лінгвістика, перелічення

Перелічення неодноразово було предметом лінгвістичних розвідок, зокрема було встановлено його стилістичний потенціал. Відповідно перелічення як стилістичний прийом створюється повторенням однорідних синтаксичних одиниць – як окремих речень, так і словосполучень. Перелічення ґрунтується на синтаксичному процесі розширення, а саме додаванні до певної синтаксичної одиниці інших одиниць, того ж синтаксичного статусу та спільного з нею синтаксичного зв'язку в структурі речення. Процес розгортання мовленнєвого ряду, провідною ознакою якого є контактне розміщення компонентів лінійного ряду, надає даній конструкції стилістичної ваги (Мороховский и др., 1991: 145).

У результаті дослідження Р. Белкнапом перелічення на матеріалі творчості Р. У. Емерсона, В. Вітмена, Г. Мелвілла та Г. Д. Торо було встановлено основну функцію перелічення, яка полягає у передачі головних ідей та інтенцій авторів (Belknap, 2004: 45).

Перелічення як засіб, який впливає на формування загального сприйняття мови художньої прози було проаналізовано на матеріалі роману Гелен Філдінг „Бріджит Джонс: межі розумного“. Перелічення розглядалось як стилістичний синтаксичний прийом, який є невід'ємною складовою мови та сприяє успіху проаналізованого роману в цілому. Було встановлено основну функцію перелічення, яка полягає у наданні гумористичної та невимушеної атмосфери літературному твору (Siantova, 2013).

Натомість історія використання перелічення як засобу структурування знань сягає дописемних часів і є передумовою дослідження когнітивних властивостей перелічення. Когнітивна природа перелічення уможливорює його здатність до організації списків та каталогів. Списки представлені послідовними знаками з'явилися 3200 років до нашої ери (Belknap, 2004: 8), а крітське Лінійне письмо Б застосовувалось для здійснення обліку і ведення звітності. Більше ніж 800 табличок знайдених у Кнососі містять облікові списки овець і шерсті та є джерелом інформації стосовно економічного устрою палацу (Nosch, 2007: 61–65).

Тобто використання перелічення як засобу структурування та представлення знань бере свій початок з прадавніх часів і на сьогоднішній день вивчення когнітивної природи перелічення на матеріалі економічного дискурсу є актуальним і слугує отриманню професійних знань. Раніше здійснене нами дослідження лінгвокогнітивного потенціалу перелічення уможливило визначення його ролі у розкритті сутності економічної системи та її складових / доменів (Антонova, 2011).

У цьому дослідженні на матеріалі перелічувальних рядів встановлено зв'язки між доменами економічної системи та відповідними сфера-

ми бізнес-комунікації, з метою співвіднесення раніше отриманих теоретичних знань щодо сутності економічної системи із їхньою практичною реалізацією у світі сучасного бізнесу.

Дослідження перелічувальних рядів нами здійснено з урахуванням семантичних особливостей перелічення. Перелічення з позицій когнітивної лінгвістики в економічному дискурсі конституюється семантично гомогенними рядами, які представлені суто економічною тематикою та семантично гетерогенними перелічувальними рядами, які співвідносять економіку з іншими сферами діяльності (Антонова, 2012: 21).

Важливим завданням також вважаємо визначити функції, які виконує перелічення як засіб структурування та репрезентації інформації. Здійснене нами дослідження реалізації перелічення на матеріалі літературно-критичного дискурсу виявило такі його функції: функцію ознайомлення та категоризації, а також інформативну, узагальнюючу та підсумовуючу функції організації інформації (Petrenko and Antonova, 2017).

Домени економічної системи

Почнемо із огляду доменів економічної системи, які було визначено у результаті дослідження перелічувальних рядів на матеріалі економічного дискурсу. Зауважимо, що перелічення як когнітивний засіб ґрунтується на класифікаційній діяльності та сприяє структуруванню і репрезентації концептуальної інформації, яку нами було встановлено на основі виділення інтегральної ознаки, що виступає в ролі сполучної ланки між послідовністю елементів ряду (Антонова, 2011).

У результаті здійснення когнітивно-дискурсивного аналізу перелічувальних рядів було визначено зв'язки між сферами економічної системи, які нами позначаються як домени. Згідно з Р. Лангакером, домен є контекстом для характеристики семантичної одиниці (Langacker, 2007: 434–435). Знання, здобуті у результаті дослідження перелічувальних рядів, було поєднано у такі домени економічної системи:

- процеси економічної системи
- інститути економічної системи
- інструменти економічної системи
- економічні показники.

До домену „процеси економічної системи“ віднесено усі процеси, які визначають дію або розвиток економічної системи, наприклад, кредитування, дотримання корпоративних політик тощо. Домен „інститути економічної системи“ об'єднує усіх суб'єктів економічних відносин, що існують у межах сфери „процеси економічної системи“,

наприклад, банки, біржі, страхові компанії тощо. **Домен „інструменти економічної системи“** забезпечує функціонування домену „інститути економічної системи“ у домені „процеси економічної системи“. До прикладів відносяться: кредит, депозит тощо. **Домен „економічні показники“** є сукупністю критеріїв та визначень, що мають на меті деталізувати будь-який процес, інститут, інструмент або саму економічну систему. У контексті вищенаведеного надамо приклад моделі взаємодії доменів економічної системи: економічна система реалізується через кредитування (процес економічної системи), що є процесом надання банком (інститут економічної системи) кредиту (інструмент економічної системи) на певних умовах (економічний показник) або у певному обсязі (економічний показник) (Антонова, 2011).

Надалі на матеріалі перелічувальних рядів розглянемо як співвідносяться домени економічної системи із відповідними сферами бізнес-комунікації.

Процеси у сфері бізнесу

Дослідження гомогенних і гетерогенних перелічувальних рядів у домені „процеси економічної системи“ дало можливість встановити макро- та мікроекономічні процеси (Антонова, 2011), в той час як процеси бізнес-сфери представлені внутрішніми процесами в середині компаній.

1. *How you decide to measure the success of your business' digital transformation will depend on the kind of changes you've made. By evaluating success using metrics that consider technical adoption rates as well as wider business objectives, you'll create a powerful scorecard that assesses the impact of your digital programmes in the round. With solid data to hand, you'll be well positioned to identify where improvements are needed so you can define, adapt and scale* (White, 2019).

Елементи гомогенного перелічення виконують функцію конкретизації через називання процесів, необхідних для з'ясування на скільки успішними є зміни у сфері діджиталізації бізнесу, а саме: впровадження, адаптування та масштабування цифрових технологій.

2. *If you're a young company, requiring a steady stream of traffic to your site in order to make sales, an outsourced digital marketing team will offer you:*

Clear Analysis. Advice on which channels your clients are accessing, and how they're using them. This will probably include social media channels, but also search engine traffic, pay-per-click, and email marketing.

Content Audit. Digital marketing is utterly reliant on content in order to work effectively. It's likely that you'll need a variety of content types to cover the range of channels you decide to use. This may include podcasts, video, white papers, blogs, tweets and posts.

The User Journey. Advertising concentrates on selling, but digital marketing is about engaging. Every strategy needs to plot a customer journey from awareness, through evaluation, decision, retention and finally advocacy.

Strategy. Without a strategy it's difficult to know what the interim goals are that will lead you to sales. All too often digital channels are seen as 'failing' because they don't produce instant sales. Your specialist will be able to define goals, plot them on a timeline, and predict returns.

Strategy Execution. Once your strategy is defined, and signed off, a digital marketing team will be able to carry it out in order to ensure that your goals are met. They will define the input required for each channel and project manage them (Link 3, 2019).

У цьому випадку елементи гомогенного перелічення відокремлені один від одного на рівні абзаців. Така структурна організація ілюструє найбільший ступінь ізоляції елементів перелічення. Загалом функція перелічення полягає у фреймуванні та впорядкуванні інформації, а елементи перелічення забезпечують структурування, зв'язність та цілісність тексту.

Елементи перелічення називають процеси бізнес-діяльності, деталізація яких здійснюється за рахунок перелічувальних рядів у межах кожного абзацу, за винятком останнього. Перший абзац розкриває сутність аналізу цифрових маркетингових каналів, складові якого називають елементи перелічення. Йдеться про аналіз каналів соціальних мереж та переходів пошукових систем, оплат за кожний перехід на сайт рекламодавця, а також маркетинг за допомогою електронної пошти.

Другий абзац присвячено опису процесу контент-аналізу. Перелічення слугує концептуалізації маркетингових послуг з відбору типів контенту, який би задовольняв різноманіття маркетингових каналів. Йдеться про подкасти, відео, інформаційні буклети, блоги, повідомлення в Твіттері та на сайтах у відкритому доступі.

Третій абзац описує процес забезпечення шляху споживача, який деталізується елементами перелічувального ряду на позначення таких процесів, як: формування обізнаності споживачів за рахунок оцінки, прийняття рішення, утримання та, зрештою, агітація. У цьому випадку спостерігаємо взаємодію перелічення та градації, адже елементи перелічення розміщено у порядку зростання смислового значення у контексті роботи зі споживачами.

У четвертому абзаці мова йде про визначення стратегії, реалізація якої уможлиблює такі процеси, як: визначення цілей у галузі продажів, встановлення термінів їхнього досягнення та прогнозування прибутків. Останнім елементом перелічення як засобу впорядкування інформації є виконання стратегії.

Компанії та організації

Домен „інститути економічної системи“ у сфері бізнес-комунікації реалізовано компаніями та організаціями.

1. *With these changes in attitudes comes changes in trends, such as a growth in customised solutions. With enterprises like Google, Amazon and Uber making huge strides in technological advancements, organisations can no longer substantiate the argument they are too big to run tailored solution programmes* (White, 2019).

У цьому разі перелічення реалізує функцію ілюстрування. Розкриваючи ідею індивідуалізованих програмних рішень, елементи гомогенного перелічення наводять як приклад одні з найбільш успішних компаній у світі, які визначають світові тренди та впливають на формування індивідуально адаптованих рішень у сфері технологічного просування.

2. *According to GlobalData, retailers are increasingly shifting towards digital. As high street giants like House of Fraser, Marks & Spencer and Debenhams close shops to protect their interests, town centres around the country are left with empty units. Shoppers are becoming tech-savvy and time-poor, and online shopping offers something that bricks and mortar shops can't – twenty four hour convenience* (Starks, 2019).

Функцію ілюстрування, як і у попередньому випадку, реалізовано переліченням всесвітньовідомих брендів одягу та аксесуарів, які закривають фізичні магазини та пропонують своїм клієнтам зручність здійснення покупок 24 години на добу. Елементи перелічувального ряду є семантично гомогенними.

Інструменти у сфері бізнесу

Інструменти у сфері бізнес-комунікації розглянуто на прикладі формування організаційної культури компаній.

1. *Olivia Jamison, Organisational Culture Specialist and Former Head of Culture at Barclays and BP, said: 'Ping pong ain't it. Neither is a free coffee. Leadership is what ultimately drives culture'* (Link 2, 2019).

Синтаксично елементи перелічення представлені окремими реченнями, які слугують концептуалізації поняття „організаційна культура“, виконуючи дефінітивну функцію. Елементи перелічення є семантично гетерогенними, адже розкривають сутність поняття через апелювання до різних аспектів мотивації кадрів у середині компанії. Відповідно ключовим інструментом у формуванні організаційної культури називають лідерство, на відміну від помилкових уявлень, що корпоративний відпочинок або додаткові пільги можуть слугувати факторами формування культури компанії.

Окремо зауважимо, що елементи вищенаведеного перелічення співвідносять сутність поняття „організаційна культура“ з двофакторною теорією мотивації Фредеріка Герцберга. Відповідно до цієї теорії є дві категорії чинників: „мотиватори“, які мотивують та приносять задоволення від роботи і стосуються характеру та змісту роботи, а саме: досягнення цілей, визнання, задоволення від самої роботи, відповідальність, можливість професійного зростання. У той час як політика компанії та адміністрування, контроль виконання завдань, зарплата, міжособові стосунки і стосунки з керівництвом та умови праці є „чинниками контексту“ або „гігієнічними чинниками“, які пов’язані з оточуючим середовищем. Зосередження лише на таких факторах не вирішує проблем мотивації (Luthans, 2011).

2. *This report demonstrates the importance of leadership in creating culture and the right kind of culture: the kind of culture that matters. Culture impacts society, culture changes lives and impacts the way we interact. It is no small thing* (Link 2, 2019).

Значення лідерства для організаційної культури розкривається двома наступними гомогенними перелічувальними рядами. Перший перелічувальний ряд виконує інтерпретаційну функцію, наводячи дані звіту стосовно ролі лідерства як інструмента у формуванні організаційної культури. Елементи перелічення виступають показниками, які підкреслюють важливість лідерства у створенні культури в межах компанії та визначають ціннісне спрямування культури. Структура цього перелічувального ряду представлена двома елементами, останній з яких деталізується за рахунок уточнення. Другий перелічувальний ряд виконує функцію конкретизації. Елементи ряду представлені простими реченнями у складі складного речення, в яких деталізується значущість культури, адже вона впливає на суспільство, культура змінює життя та спосіб взаємодії між людьми.

3. *There's not enough attention paid to organisational culture, because yes, culture really does eat strategy for breakfast. If people's attitudes and behaviours aren't right, if they don't instinctively know what the right thing*

is to do, then the purpose and the plan aren't going to be implemented in an optimal way, they'll be thwarted. The culture of a responsible business is founded on its leadership, based on four key dimensions: being innovative (where sustainability is the driver and also the main decision stage-gate to assessing ideas for change); engaging and empowering employees so they feel able to take the initiative; and being open and transparent – humble enough to admit we don't know all the answers and want to listen to thinking from staff and others externally (Link 1, 2019).

Зацікавлення викликає вищенаведений приклад, адже на матеріалі перелічення в цьому бізнес-виданні знаходимо статтю, в якій так само як і в попередній статті наголошується, що організаційна культура має бути заснована на засадах лідерства. Перелічення є семантично гомогенним і виконує функцію конкретизації, уточнюючи інструменти, які є ключовими для культури відповідального бізнесу. Йдеться про такі ключові аспекти, як інноваційність, заохочення та надання повноважень працівникам, а також відкритість та прозорість бізнесу.

Показники у сфері бізнесу

Показники у сфері бізнес-комунікації проаналізовано на прикладі показників змін вектору у сфері торгівлі та формування конкурентних переваг бізнесу.

1. *Now, many retailers will focus on online expansion rather than store expansion. This has resulted in the loss of 85,000 jobs in the past year due to weak customer demand, rising costs and the online shopping switch (Starks, 2019).*

Перелічення виконує інформаційну функцію. Елементи гомогенного перелічення називають економічні показники, такі як: зменшення споживчого попиту, збільшення витрат та перехід на онлайн-покупки, які стали вирішальними у зміні вектору продажів від фізичних магазинів до онлайн-продажів та спричинили втрату 85 000 робочих місць у 2018 р.

2. *Combined with several factors including recession and prolonged austerity measures, as well as the rise of internet shopping and increased business rates, the effect has been a depleted high street, with empty units and perpetual liquidation sales plaguing the nation. In reality, the UK retail industry is still booming – just in a slightly different way. In 2018, UK retail sales were worth £381 billion, with 2.9 million people employed in retail across the country. And whilst there was a 4% growth in retail sales, online sales grew by 18% (Starks, 2019).*

Гомогенне перелічення виконує функцію конкретизації. У перелі-

ченні йдеться про такі показники, як: економічний спад, тривалі заходи жорсткої фінансової політики у поєднанні із зростанням покупок в інтернеті та збільшенням податкового навантаження на бізнес як фактори спаду продажів у традиційних магазинах. Хоча ці показники не вплинули на процвітання сфери роздрібної торгівлі у Великій Британії в цілому.

3. *Companies in this industry compete on the basis of quality, convenience, service and price. The coffee culture is still picking up in many developing nations, there is a lot of competition between the local, and national players* (Bhasin, 2019).

У цьому випадку елементи гомогенного перелічення виконують інформаційну функцію, називаючи показники діяльності компаній у галузі продажу кави (якість, зручність, обслуговування та ціна), які є факторами формування конкурентних переваг серед місцевих та національних гравців кавової індустрії.

У цілому, лінгвокогнітивне дослідження перелічення на матеріалі економічного дискурсу уможливило встановлення зв'язків між доменами економічної системи та сферами бізнес-комунікації. Домен „процеси економічної системи“ представлено внутрішніми процесами в середині компаній. Домен „інститути економічної системи“ реалізовано компаніями та організаціями. Домен „інструменти економічної системи“ проаналізовано на прикладі інструментів формування організаційної культури компаній. Домен „показники економічної системи“ у сфері бізнес-комунікації досліджено на прикладі показників змін вектору у сфері торгівлі та формування конкурентних переваг бізнесу. Аналіз семантично гомогенних та гетерогенних перелічувальних рядів на матеріалі статей із бізнес-видань у порівнянні із доменами економічної системи виявив, що найбільш представленою є категорія інструментів у сфері бізнесу. Зауважимо, що загалом перелічувальні ряди виконують функції конкретизації, ілюстрування, фреймування та впорядкування інформації, а також дефінітивну, інтерпретаційну та інформаційну функції стосовно процесів, інститутів, інструментів та показників у сфері бізнесу, розкриваючи їхню сутність, встановлюючи потенціал та наслідки для економіки. Така здатність перелічення до структурування та репрезентації концептуальної інформації дає можливість впорядковувати та формувати знання у сфері фахової комунікації.

Література

- Антонова, М. Ю. (2011). Перелічення як засіб репрезентації концептуальної інформації в англomовному економічному дискурсі, Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук, Інститут філології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Антонова, М. Ю. (2012). „Реалізація перелічення в економічному дискурсі: гомогенність та гетерогенність“. *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. Серія „Романо-германська філологія. Методика викладання іноземних мов“*, 71, с. 20–24.
- Мороховський, А. Н., Воробьева, О. П., Лихошерст, Н. И., Тимошенко, З. В. (1991). *Стилистика английского языка*. Киев: Высш. школа.
- Belknap, R. E. (2004). *The List: The Uses and Pleasures of Cataloguing*. New Haven and London: Yale University Press.
- Bhasin, H. (2019). „Starbucks Marketing Strategy“ <available at: <https://www.marketing91.com/marketing-strategy-starbucks/>>, [1. 3. 2021].
- Engberg, J. (2012). „Knowledge construction and legal discourse: The interdependence of perspective and visibility of characteristics“. *Journal of Pragmatics*, 42, pp. 48–63.
- Langacker, R. W. (2007). „Cognitive grammar“, in: Geeraerts, D. & Cuyckens, H. (ed.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. New York: Oxford University Press, pp. 421–462.
- Luthans, F. (2011). *Organizational Behaviour: An Evidence-Based Approach*. New York: McGraw-Hill/Irwin.
- Nosch, M. (2007). *The Knossos Od Series. An Epigraphical Study*. Wien: OAW.
- Petrenko, S. & Antonova, M. (2017). „Linguistic Means of Knowledge Representation in Literary Criticism“. *Lingua Montenegrina*, 19, pp. 41–53.
- Siantova, G. (2013). „The Effect of Enumeration in the Language of Fictional Prose Helen Fielding: Bridget Jones: The Edge of Reason“. *International Journal of Arts and Commerce*, 2 (7), pp. 1–10.
- Starks, D. (2019). „How Bricks and Mortar Businesses Can Stay Competitive in the Age of E-Commerce“. *Elite business magazine*, <available at: <http://elitebusinessmagazine.co.uk/sales-marketing/item/how-bricks-and-mortar-businesses-can-stay-competitive-in-the-age-of-e-commerce>>, [1. 3. 2021].
- White, Ph. (2019). „What does ‘digital transformation’ really mean in a workplace?“
- *Elite business magazine*, <available at: <http://elitebusinessmagazine.co.uk/analysis/item/what-does-digital-transformation-really-mean-in-a-workplace>>, [1. 3. 2021].

- Link 1. (2019). „Being a responsible business costs less than you think“. *Elite business magazine*. <available at: <http://elitebusinessmagazine.co.uk/people/item/being-a-responsible-business-costs-less-than-you-think/>>, [1. 3. 2021].
- Link 2. (2019). „Company culture ‘most important overall contributor to success’“. *Business Matters*. <available at: <https://www.bmmagazine.co.uk/news/company-culture-most-important-overall-contributor-to-success/>>, [1. 3. 2021].
- Link 3. (2019). „Outsourcing digital marketing channels“. *Business Matters*. <available at: <https://www.bmmagazine.co.uk/marketing/outourcing-digital-marketing-channels/>>, [1. 3. 2021].

Maryna ANTONOVA

ENUMERATION AS A MEANS TO CORRELATE ECONOMIC SYSTEM DOMAINS WITH BUSINESS REALIA

This paper explores cognitive aspects of enumeration. The material of the study is economic discourse. Enumeration is considered as a means to structure and represent professional information in the sphere of business communication, related to the domains of the economic system. Cognitive approach to enumeration involves analysing both homogeneous and heterogeneous enumerative series. In economic discourse semantically homogeneous enumerations are represented by economic spheres of human activity, while semantically heterogeneous enumerative series presuppose correlation between economic and other spheres of human activity. The analysis of enumerative series in business periodicals revealed business communication spheres, which are related to the domains of the economic system. The processes domain is represented by the internal processes within companies. The institutes domain is represented by companies, organisations and enterprises. The instruments domain is implemented by the instruments in the business sphere. The indicators domain is represented by the indicators in the sphere of business. Homogeneous and heterogeneous enumerative series serve to concretise, illustrate, frame and structure the information, as well as define, interpret and inform about processes, institutes, instruments and indicators in the business sphere. Generally enumeration aims to structure and represent knowledge in the sphere of professional communication.

Keywords: *homogeneous enumerative series, heterogeneous enumerative series, domain, economic discourse, cognitive linguistics, enumeration*

Izvorni naučni rad

UDK 94(=411.16)(497.16Ulcinj)

UDK 26:929Cvi Š.

František ŠÍSTEK (Prag)

Institut za istoriju Češke akademije nauka – Prag

frantsistek@volny.cz

„LAŽNI MESIJE“ U ALKUMU: OVOZEMALJSKI I ZAGROBNI ŽIVOT ŠABTAJA CVI U ULCINJU (1673–2022)*

Članak na osnovu istorijskih izvora, sekundarne literature i terenskog istraživanja rekonstruiše okolnosti boravka „lažnog“ ili „mističnog“ mesije Šabtaja Cvi u Ulcinju (1673–76) kao i moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja i lokalna predanja vezana za ovu enigmatičnu ličnost jevrejske istorije u savremenom Ulcinju. Navodni jevrejski mesija Šabtaj Cvi (nakon konverzije prema islamu 1666. zvanično Aziz Mehmed) živio je nekoliko godina u ulcinjskoj tvrđavi, gdje su ga protjerale osmanske vlasti. U Ulcinju, koji je zvao hebrejskim imenom Alkum, primao je posjetioce, održavao kontakte sa sljedbenicima, postao udovac, ponovo se oženio, umro i bio sahranjen. Njegov grob je nekoliko vjekova privlačio diskretne hodočasnike iz redova njegovih kriptojevrejskih sljedbenika (*dönme*). Lokacija groba nije danas sa sigurnošću utvrđena, najčešće se poistovjećuje s turbetom izvjesnog Murata Dadaja koje se nalazi na privatnom imanju jedne ulcinjske porodice. Autor na osnovu lokalnog predanja nudi hipotezu da su u samom Ulcinju mogli živjeti i možda još uvijek žive pripadnici male *dönme* zajednice koji su vjerovatno čuvali njegov grob. Svoju pažnju posvećuje i Kuli Balšića u kojoj se nalaze mogući tragovi Šabtajova boravka. Na kraju razmatra okolnosti podizanja u svijetu jedinstvene statue Šabtaja Cvi 2020. godine, koja danas predstavlja jedno sasvim novo mjesto pamćenja.

Ključne riječi: *Šabtaj Cvi, Ulcinj, Jevreji, Albanci, Crna Gora, judaizam, islam, dönme, hodočašće, mjesta pamćenja*

* Ovaj tekst je nastao kao rezultat standardnog grantovskog projekta br. 20-02699S „Jevreji u Crnoj Gori: od nevidljivosti do zajednice“, finansiranog Grantovskom agencijom Češke republike (GA ČR) / Tento text vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

Ulcinj, u 17. vijeku jedan piratski grad na periferiji Osmanske Carevine, danas najjužniji grad crnogorske jadranske obale čija je privreda već od vremena socijalističke Jugoslavije uveliko okrenuta turizmu, neraskidivo je povezan s jednim čuvenim i kontraverznim poglavljem iz jevrejske istorije. Riječ je o „lažnom“ ili „mističnom“ mesiji Šabtaju Cvi koji je tamo proveo u izgnanstvu posljednje godine svog života (1673–1676), u Ulcinju je umro i bio sahranjen. U prvom dijelu ove studije nastojat ćemo da na osnovu dostupnih istorijskih izvora i savremene stručne literature rezimiramo u glavnim crtama sve što je poznato o razlozima zašto je Šabtaj Cvi (nakon konverzije prema islamu 1666. poznat zvanično kao Aziz Mehmed) protjeran u Ulcinj, kakav je bio njegov statut tokom ulcinjskog egzila, šta se zna o njegovom tadašnjem vjerskom i porodičnom životu, okolnostima njegove smrti i sahrane. U drugom djelu članka, razmatrat ćemo savremeno nasljeđe Šabtajova boravka u današnjem Ulcinju: moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja, lokalna predanja i turističku valorizaciju ove svjetski poznate ličnosti. Ovaj dio teksta bazira se pored pisanih izvora, periodike i internetskih izvora na rezultatima antropološko-istorijskog terenskog istraživanja u Ulcinju i polustrukturiranim razgovorima s lokalnim informatorima.

Šabtaj Cvi – život, mesijanizam i konverzija

Šabtaj Cvi rođen je 1626. u Smirni (današnji Izmir u Turskoj) u porodici koja je pripadala drevnoj zajednici egejskih Jevreja, tzv. Romaiota, a ne sefardskih Jevreja koji su se u Osmansku Carevinu naselili u velikom broju nakon egzodusa iz Španije 1492. godine, kao što se ponekad pogrešno navodi (Benbassa & Rodrigue, 1993: 129). Polovinom vijeka Šabtaj Cvi je povjerovao da je Mesija. Otišao je u Svetu Zemlju u kojoj mu je to potvrdio uticajni kabalistički mističar Nathan iz Gaze. Sâm Šabtaj nije vodio nikakve pismene bilješke i suština njegovog učenja ni do danas nije uvijek potpuno jasna. Njegove pristalice su se spremale za masovni povratak u Palestinu. Vijesti o dolasku Mesije izazvale su veliki odjek naročito među Aškenazima, nad kojima su u to doba stravične zločine izvršili pobunjenici Bogdana Hmeljnickog u Ukrajini (Marriott, 2015).

Šabtajova popularnost je podrivala pozicije ortodoksnog učenja te je naišla na osudu mnogih rabina. Vezir Ahmed-paša Čuprilić (tur. Köprülü Fazıl Ahmed Paşa) naredio je 1666. da ga liše slobode. Slična sudbina je sredinom 17. vijeka u osmanskoj imperiji zadesila i neke druge neortodoksne vjerske predstavnike, uključujući muslimane, ukoliko je vlast iz nekog razloga smatrala da njihove ideje i aktivnosti predstavljaju potencijalnu prijetnju stabilnosti države i javnom redu. Kad mu je sultan Mehmed IV dao da bira između

smrti i prelaska na islam, čime je želio da neutrališe nekontrolisani uticaj karizmatičnog učenjaka na šire jevrejske mase, Šabtaj je promijenio vjeru i uzeo ime Aziz Mehmed. Nakon toga bio je protjeran u tvrđavu Kilitbahir (Abydos) na obali Dardanela, gdje se oko njega ipak okupio krug pristalica (Sisman, 2015: 58–59).

Okolnosti Šabtajove konverzije u širem kontekstu problematike konverzija prema islamu kao privilegiranoj religiji koji je upravo u drugoj polovini 17. vijeka pod vladavinom sultana Mehmeta IV. intenzivirao, uvjerljivo objašnjava historičar Cengiz Sisman. Očekivalo se da će se konvertiti integritati u osmansko društvo posredstvom prihvatanja nove konfesije, odjeće, kulture i jezika. Povećavanje ukupnog broja muslimana u Carstvu, posebno u slučaju prelaska na islam viđenih ličnosti iz drugih vjerskih sredina, smatralo se ne bez razloga za jednu efikasnu strategiju u cilju daljeg ojačavanja i učvršćivanja osmanske vladavine u tada sve rasprostranjenijoj i mnogoljudnijoj carevini. Pored nove odjeće i određene sume novca, „...novi muslimani mogli su biti nagrađeni privilegiranim pozicijama u skladu s njihovim sposobnostima i svojim socijalnim ili vjerskim statutom u svojim bivšim zajednicama. Šabtajevе svjetske i religijske zasluge bile su priznate sa strane Osmanlija, koji su ga nakon konverzije nagradili prestižnim imenom Aziz Mehmed Efendi“ (Sisman, 2015: 79). Pored počasne odjeće i određene količine srebra, dobio je poziciju umirovljenog vratar srednje kapije carske palate (tur. *kapu ortası takaudu ile erzani buyruldu*) uz odgovarajuću carsku penziju od 150 akči dnevno. Poziciju carskog kapidžibaše (*kapıcıbaşı*), kojeg moramo zamišljati prije kao jednog važnog čuvara carskog protokola odgovornog za održavanje dvorskog ceremonijala nego stvarnog vratar, Šabtaj u stvari nije nikada realno obavljao, iako se iz formalnih razloga pod imenom Mehmed navodi na spisku umirovljenih aga carske palate. I sâm Šabtaj, navodi Sisman, referisao je na ovu poziciju u pismu koje je napisao svom bratu nedjelju dana nakon prelaska na islam. Pismo je potpisao kao „Tvoj Brat Mehmed *Kapıcıbaşı oturak*“, dakle, „glavni vratar kapije u penziji“ (Sisman, 2015: 79–81). Ove činjenice su važne za bolje razumijevanje društvene pozicije i životnih uslova Šabtaja Cvi tokom njegovog kasnijeg boravka u Ulcinju koji je u centru naše pažnje.

Šabtajovo preobraćanje je u jevrejskom svijetu izazvalo šok i razočaranje. Dio njegovih pristalica mu je ipak ostao vjeran. Po nekim njihovim tumačenjima Šabtajova promjena vjere shvaćena je kao mistični akt dubokog značenja. Dio njegovih sljedbenika je po njegovom uzoru primio islam. Prema nekim interpretacijama Šabtaj je vjerovao da se dio „božanske istine“ nalazi i u drugim religijama, i da će mu prihvatanje islama pomoći da sakupi još koju neophodnu „iskricu istine“ u interesu konačnog iskupljenja čovječanstva. Ipak, svoju staru vjeru nije trajno napustio – možda je, s obzirom na to

da je javni povratak staroj vjeri bio nakon konverzije prema islamu isključen, postao krypto-Jevrej. Možda je islam primio čisto formalno, a možda je stvarno krenuo unikatnim putem jevrejskoislamskog sinkretizma.¹

Vijesti da Šabtajovi sljedbenici i dalje praktikuju neke jevrejske običaje navele su osmanske vlasti da ga 1672. godine ponovo zatvore u Drinopolju. U tadašnjem vjerskom i političkom kontekstu, povratak poznatog i uticajnog čovjeka kao što je bio Aziz Mehmed, zajedno sa njegovim pristalicama, religiji kojoj je pripadao prije prelaska na islam bio je apsolutno neprihvatljiv i trebalo ga je kazniti smrću. Ovo pravilo koje je važno u osmanskoj imperiji efektivno je zabranjivalo Šabtajovim pristalicama da se otvoreno vrate judaizmu, kako za njegovog života, tako i nakon njegove smrti. Šabtaj je u Drinopolju ponovo izveden pred sultana, velikog vezira i druge ključne ličnosti Osmanskog Carstva. Svjedoci su optužili Aziz Mehmeda da se molio ispred ljudi koji su imali kipe (jevrejske ritualne kapice) i tfile (jevrejska ritualna odjeća) i da je pio vino u prisustvu žena. Na osnovu ovoga svjedočanstva, proglašen je krivim, ali je njegovo pogubljenje odloženo zbog ramazana, kada ne valja prolivati ljudsku krv. Kad je ramazan prošao, sultan se predomislio i promijenio je presudu. Iako optuživan za otklon od islama, važno je napomenuti da je Šabtaj i dalje zvanično ostao musliman koji nije javno napustio islamsku vjeru, što je sigurno doprinijelo činjenici da je uprkos važnim optužbama ipak uspio sačuvati život.

Sredinom januara 1673. Šabtaj je zajedno sa svojim najbližim sljedbenicima protjeran u Ulcinj, primorski grad na jugoistočnoj obali Jadrana na periferiji Osmanskog Carstva, gdje u to vrijeme nisu živjeli Jevreji ili su tamo bili prisutni u sasvim zanemarljivom broju. Osmanska vlast je odlukom o protjerivanju u ovaj grad očito nastojala da Šabtaja društveno izolira i spriječi njegov uticaj na šire jevrejske mase. Moguće da je iza ove odluke stajao veliki vezir, koji je bio iz porodice albanskog porijekla i vjerovatno je znao za ovaj grad na jadranskoj obali današnje Crne Gore, tada kao i danas pretežno naseljen Albancima (Sisman, 2015: 108). Ulcinj (Ulqin na albanskom jeziku) bio je u to vrijeme poznat prije svega pod svojim talijanskim imenom Dulcigno, odnosno pod turskim imenom Ulgiin. U drugoj polovini 17. vijeka je zahvaljujući sabatejancima dobio i hebrejsko ime – Alkum (Alqum). Ime predstavlja aluziju na izvorni hebrejski tekst iz starozavjetnih Poslovia (30:31 „car na koga niko ne ustaje“ – na hebr. melekh Qalqum). Gershom Scholem, autor

¹ Ključna svjedočanstva savremenika o Šabtaju Cvi u engleskom prevodu objavio je David J. Halperin (Halperin, 2007). U prvoj deceniji 18. vijeka, jevrejski učenjak iz Amsterdama Leyd ben Ozer rezimirao je kao jedan od prvih autora Šabtajov životni put i učenje iz jednog kritičnog ugla. Savremeno naučno izdanje njegovog djela *Ljepota đavola*, izvorno pisanog na jidišu, dostupno je u francuskom prevodu Nathana Weinstocka (Ozer, 2011).

najpoznatije biografije Šabtaja Cvi, navodi da je ova asocijacija vjerovatno djelo samog Šabtaja. Napominje da se javlja između ostalog i u njegovom pismu iz proljeća 1676. „datog u Alqumu“, koje je potpisao kao „kralj kraljeva“ (Scholem, 2016: 883).

Šabtaj Cvi u Ulcinju (1673–1676)

Početkom 1673. Šabtaj Cvi zajedno sa suprugom Sarom, sinom Ismailom i ćerkom dospio je pod osmanskim pratnjom u Ulcinj. Ovdje je živio u Starom gradu iznad mora u ulcinjskoj tvrđavi (Kalaja), najvjerovatnije u zgradi danas poznatoj kao Kula Balšića. Novinar i publicista Mustafa Canka navodi da je „u Ulcinj (u svoj Alkum, kako ga je nazivao) (...) došao sa zvanjem bivšeg sultanovog kapidži-baše, tj. vrataru u penziji. Nosio je muslimansko ime Mehmet Efendi, tiho je živio i molio se u Kuli Balšića, a na trećem spratu te monumentalne građevine isklesao je dvije velike Davidove zvijezde u zidu“ (Canka, 2020: 78). Činjenica da je u Ulcinju zajedno sa njim boravila i njegova porodica dokazuje da Šabtaj nije bio tretiran kao zatvorenik. Slobodno se kretao po tvrđavi i povremeno je silazio i u grad. Poznato je da su njegovi sljedbenici brzo našli put do njega, i da mu nije branjeno da prima posjetioce koji su povremeno dolazili tokom cijelog njegovog boravka, sve do zadnjih dana (Scholem, 2016: 882–83). Iz Ulcinja održavao je kontakte s jevrejskom zajednicom iz albanskog grada Berata, najbližom jevrejskom zajednicom unutar granica Osmanskog Carstva (Berat je od Ulcinja udaljen 228 kilometara. Geografski najbliža je Ulcinju ipak bila dubrovačka jevrejska zajednica, Dubrovnik je od Ulcinja udaljen 156 kilometara).

Šabtaj se vjerovatno nadao da će se jednog dana vratiti u Solun ili Drinopolj gdje su živjele veće zajednice njegovih sljedbenika. Međutim, ni lokalna sredina mu nije bila neprijateljski naklonjena, naprotiv: Ulcinjani su se prema njemu odnosili s poštovanjem. Kako napominje historičar Cingiz Sisman: „Lokalna populacija se većim dijelom sastojala od bektašija, koji su se prema njemu odnosili kao prema jednom učenjaku i mistiku koji je postao prognanik iz političkih razloga. Aziz Mehmedu nije bilo teško da komunicira sa bektašijama, zato što je već bio upoznat sa njihovom tradicijom. Imao je turskog pomoćnika po imenu Molla Ali. Imamo oskudne informacije o njegovom identitetu, ali je upravo on prenosio Aziz Mehmedove poruke i pisma u druge gradove“ (Sisman, 2015: 110–11). Iako je većinu vremena u Ulcinju provodio relativno usamljen, uspijevaio je da održava kontakte sa svojim sljedbenicima iz Carigrada, Drinopolja, Sofije, Salonike i Kastorije (Scholem, 2016: 899).

Prema mišljenju Gerschoma Scholema, jednog od pristalica raširene teze da je karizmatični „lažni mesija“ u stvari patio od određenih psihičkih

problema koji su uticali na njegova uvjerenja i ponašanje, „i u Ulcinju (Dulcigno), Šabtajov život je pokazivao svoj već od ranije poznati manio-depresivni ritam“ (Scholem, 2016: 884). O tome prema njemu svjedoči sačuvana korespondencija, koja se više sastoji od kratkih poruka nego dugih pisama. U jednoj od njih, javlja se aluzija da bi se Šabtaj mogao „vratiti“ dvadeset četvrtog dana mjeseca Kislev jevrejske 5434. godine (21. decembra 1673). Po Scholemu nije jasno da li se najavljeni „povratak“ odnosio na mogući fizički povratak iz ulcinjskog nedobrovoljnog egzila ili možda na puni povratak judaizmu sedam godina nakon prelaska na islam (Scholem, 2016: 884). Mnoge Šabtajove pristalice razasute po svijetu vjerovala su da će se njihov mesije vratiti iz egzila i nastaviti svoju misiju iskupljenja. „Iako su neki njegovi vjernici htjeli da ga u egzilu posjete, dozvolio je to samo onima koji su došli na njegov lični poziv. Između njih su bili Šemaja de Majo, Mejr Rofe, Samuel Gandur, Samuel Primo i Nathan od Gaze. Tokom svog egzila, podlijegavao je drastičnim promjenama raspoloženja, od apsolutnog razočaranja i depresije do apsolutne sreće i optimizma. Posjetio, kuriri i pisma bili su glavna sredstva uz čiju je pomoć slao svoje poruke vjernicima, razasutim po cijelom Osmanskom carstvu i Evropi. Godinu dana nakon prognanstva u Ulcinju, napisao je pismo svojim vjernicima, u kojem ih je zamolio da ga prestanu zvati mesijom, kraljem ili drugim sličnim epitetima, nego da ga zovu samo „rebe“ (haham) ili „brat“. Ovo je ličilo na njegove tvrdnje pred osmanskim vlastima tokom odbrane na suđenjima: da je bio samo jedan rabin! Još uvijek se nadao da će se iz egzila vratiti i nije želio da ima dodatne probleme s osmanskim ili jevrejskim vlastima. Umjesto toga je sugerirao, čak urgirao, da njegovi vjernici za sada sahrane svoju vjeru ili tikun (*tiqqun*) u svojim srcima“ (Sisman, 2015: 111).

Šabtajova supruga Sara umrla je u Ulcinju 1674. godine.² Lokacija njenog groba nije poznata. Šabtaj je nastojao da se ponovo oženi. Njegova prva izabrana zaručnica, ćerka rabina iz Sofije, umrla je prije nego što je stigla otputovati u Ulcinj da se vjenča. Šabtaj je nakon toga zapitao ćerku Jozefa Filozofa (Joseph Philosophos), jednog od vodećih solunskih rabina i svog vjernog sljedbenika. S obzirom na činjenicu da je Šabtaj zvanično bio musliman, Jozef Filozof sa cijelom familijom prešao je na islam da bi ispunio Šabtajovu želju. Postao je Abdulgaffar Efendi, dok je njegova ćerka Ester uzela muslimansko ime Ajša (Ayşe). Ajša je u pratnji svog brata poslata u Ulcinj, gdje se 1675. udala za Šabtaja, čime je postala njegova peta i zadnja supruga (djece iz ovog relativno kratkotrajnog braka prema raspoloživim izvorima nije bilo). Prema

² Ulogu žena u sabatejanskom pokretu istražila je istoričarka Ada Rapoport-Albert (Rapoport-Albert, 2015). Životu Šabtajove supruge Sare i njenom mjestu sabatejanskom pokretu posvetio se Alexander van der Haven (Van der Haven, 2012) kao i Henry Abramson u jednom od svojih predavanja na jevrejske istorijske teme (Abramson, 2016).

svjedočanstvu Šabtajovog sljedbenika Baruha Areza (Baruch Arezzo), koje citira i Gerschom Scholem, svadba je imala jevrejski vjerski karakter („u skladu s religijom Mosesa i Izraela“) (Halperin, 2007: 83; Scholem, 2016: 886). Prema tradiciji koja se sačuvala u kriptojevrejskim krugovima njegovih vjernih sljedbenika, izvorno ime zadnje Šabtajove supruge bilo je Johebed (Jochebed ili Yocheved). Međutim, u Šabtajovu pismu Jozefu Filozofu iz proljeća 1676. kao njeno ime je navedeno Ester. Ovo pismo je ponovo potpisao kao „Mesije Boga Izraela i Judeje“, što prema svemu sudeći znači da je opet povjerovao u svoju mesijansku misiju. Nakon jevrejskog praznika Pesaha 1676. Šabtaj je slao više pisama raznim jevrejskim opštinama u nekoliko gradova poput Sofije, neke od njih sa mističnim porukama i vjerskim metaforama. Jedno od njih potpisao je hibridnim jevrejsko-muslimanskim imenom kao Šabtaj Mehmed Cvi (Sisman, 2015: 113).

Na proljeće 1676. Šabtaj je imao još jednu „veliku iluminaciju“ tokom koje se ponašao na čudan način. Pješke je sišao u dio grada gdje su živjeli osmanski činovnici, oko ponoći je istupio na „zidine kule“³ pjevajući pjesme i vjerske himnuse. Uprkos tome što su osmanski činovnici, pa i samo stanovništvo mogli njegovo ponašanje shvatiti kao nepristojno i provokativno, Šabtaju se na kraju ništa nije desilo niti je morao odgovarati. U kasnijim šabtejskim legendama, priča o ovom događaju je obogaćena detaljima o mesijevoj čudesnoj pobjedi u borbi protiv ljutih i brojčano nadmoćnih protivnika (Scholem, 2016: 914).

Iz augusta 1676. potiče Šabtajovo zadnje sačuvano, vlastitom rukom potpisano pismo, datirano u Alkumu, koje je uputio predstavnicima jevrejske opštine iz Berata („Arnautskog Beograda“) u Albaniji (Scholem, 2016: 898–9). U ovom pismu moli svoje sljedbenike iz tog grada da mu što hitnije pošalju *mahzor*, molitvenik koji se koristi za (u to vrijeme već uskoro nadolazeći) praznik Jom Kipur. Potpisao se kao „Mesije Boga Izraela i Judeje Šabtaj Cvi“. Ovo pismo jasno dokazuje da je ostao privržen jevrejskoj vjerskoj praksi, što naravno ne mora predstavljati punu istinu o njegovom kompleksnom vjerskom identitetu. 5. septembra 1676, nepune dvije nedjelje prije njegove smrti, u posjetu Šabtaju je došao njegov sljedbenik iz Sofije Jozef Kariljo (Joseph Carillo) u pratnji Abrahama Kardoza (Cardozo). Lični poziv im je uručio Molla Ali, kojeg je Šabtaj tim povodom slao u Drinopolj, odakle su njih dvoje zajedno krenuli na put. Stigli su tri dana prije jevrejske nove godine 5437. Kad su ušli u njegovu sobu, Šabtaj je upravo s velikom pažnjom nekoliko puta

³ Scholem spekuliše da se moglo raditi o munari (Scholem, 2016: 914), iako u Ulcinju ni kula u pravom smislu riječi nije falilo. Halperin prevodi izvorni pasus s hebrejskog teksta Baruha Areco na engleski jednostavno kao „the tower wall“, što nedvosmisleno upućuje na kulu u okviru bedema (Halperin, 2007: 85).

zaredom čitao pismo jednog jevrejskog učenjaka iz Maghreba. Prema Kardozovom svjedočanstvu koje je zabilježeno nekoliko godina kasnije u pismu datiranom u Carigradu na proljeće 1682., Šabtaj je posjetio nakon jevrejske nove godine (Roš Hašana) doveo do plaže gdje im je rekao: „Vratite se u svoje domove. Koliko dugo ćete još vjerovati u mene? Možda sve dok nećete vidjeti ispod one stijene na obali?“⁴ Kardozo u svom pismu priznaje da ni on ni Kariljo nisu tada slutili šta njegove riječi znače. „Napustili smo Alkum, i on je umro na Dan pomirenja, rano ujutro...“ (Halperin, 2007: 187).

Šabtaj Cvi je umro u Ulcinju dva mjeseca nakon svog pedesetog rođendana, na najveći jevrejski praznik Jom Kipur (Dan pomirenja), 17. septembra 1676., tačno deset godina nakon prelaska na islam, u prisustvu svoje supruge. Prema tradiciji, umro je ujutro između 9 i 10 sati, u vrijeme molitve *necilah* koja se smatra za najsvetiji trenutak cijele godine. Gershom Scholem napominje da se vjeruje da je i Mojsije preminuo upravo u ovom trenutku (Scholem, 2016: 917–18). Prema jednom od predanja koje su sačuvali njegovi sljedbenici, Šabtaj je prije smrti patio od visoke temperature koja je trajala mjesec i po dana. To je tvrdio Jakub Čelebi (Yakub Čelebi), vjerovatno zadnji posjetilac koji je imao priliku da vidi Šabtaja prije smrti. Prema legendi, koju je zabilježio Baruh Areco (Baruch Arezzo), Šabtaj je nekoliko dana prije toga povjerio svome bratu Elijahu, supruzi i rabinima koji su tada bili s njim da će napustiti ovaj svijet upravo na Jom Kipur. Zamolio ih je da nakon toga njegovo tijelo prenesu u pećinu na morskoj obali koju je za tu priliku lično pripremio. Nakon tri dana, zamolio je Šabtaj, neka njegov brat uđe u pećinu. Njegova posljednja želja je ispunjena. Na ulasku u pećinu, tri dana nakon što su tamo ostavili Šabtajovo beživotno tijelo, njegov brat je sreo dva zmaja koji su čuvali ulaz. Kad je ušao unutra, pećina je bila prazna, ali puna svjetla (Halperin, 2007: 88; Sisman, 2015: 114). Ova legenda potiče iz jevrejskih, odnosno kriptojevrejskih krugova Šabtajovih sljedbenika. Mustafa Canka zabilježio je u knjizi *Ulcinj u osmanskoj imperiji* jednu drugu, lokalnu legendu o smrti ove ličnosti. Karakteristično je da legenda koja se sačuvala u samom Ulcinju nema specifične jevrejske, ni muslimanske, ni druge jasno konfesionalno određene elemente, u suštini se radi o lijepoj priči o jednom mudrom i humanom čovjeku sa univerzalnom porukom: „Ostalo je sačuvano predanje da je jedan dječak pao sa smokve i na licu mjesta ostao mrtav, iako ga je ranije Šabetaj upozorio da se tamo ne penje. Osjećajući da je on, mesija, možda, kriv za dječakovu smrt Šabetaj zamoli Boga da dječaka oživi, a da njemu oduzme život, što Milostivi prihvati“ (Canka, 2012: 43). Istu legendu

⁴ Izvorno svjedočanstvo u prevodu na engleski donosi Halperin (Halperin, 2007: 186–187), vidi takođe (Scholem, 2016: 917–918).

takođe donosi Stephen Schwartz u knjizi *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook* (Schwartz, 2005: 225–26).

Mnogi detalji o životu, razvoju vjerskih uvjerenja i društvenom položaju Šabtaja Cvi tokom nekoliko godina ulcinjskog egzila nisu sasvim rasvijetljeni. Istoričar Cengiz Sisman citira osmanski dokument, koji je potpisao dizdar (glavni zapovjednik) ulcinjske tvrđave 27. oktobra 1676. U ovom tekstu, nepoznatom ranijim istraživačima, ulcinjski dizdar obavještava vlasti da je Mehmet Aziz umro i zato mu se prestaje isplaćivati plata. Na osnovu ove činjenice, uvjeren je Sisman, možemo zaključiti da Šabtaj nije pao u nemilost kod osmanskih vlasti nakon protjerivanja iz Drinopolja, ukoliko mu je tokom ulcinjskog egzila sve do zadnjih dana života isplaćivana redovna plata. U stvari, ova informacija predstavlja još jednu potvrdu da Šabtaj u Ulcinju nije živio kao klasični zatvorenik lišen slobode (Sisman, 2015: 114). Ulcinjska tvrđava, gdje je stanovao zajedno s porodicom i uskim krugom sljedbenika i gdje je povremeno primao posjetioce iz relativno udaljenih mjesta sa kojima se dopisivao, u svakom slučaju nije bila nikakva „prokleta avlija“. Nakon sahrane, Šabtajov brat Elijah poveo je sa sobom Šabtajovu udovicu i djecu u Solun i kasnije u Drinopolj.⁵ Tokom njegova izgnanstva u Ulcinju, većina Šabtajovih pristalica koncentrisala se u Solunu, gradu koji je predstavljao glavni centar šabtajanskog kulta sve do početka 20. vijeka (Sisman, 2015: 114).

Ipak, smrt navodnog mesije predstavljala je veliki šok i zagonetku za njegove zadrte pristalice koje su u njegovu misiju za razliku od većeg dijela razočaranih jevrejskih masa vjerovala i nakon kontroverzne konverzije. „Mnogi od njih, uključujući Natana /od Gaze/, ostavljali su vijest o njegovoj smrti za sebe i nisu o njoj govorili, sve dok se nije pojavila ideja da se u stvari nije radilo o ‘stvarnoj smrti’“ (Sisman, 2015: 114). Tokom nekoliko narednih godina, rodila se šabatejanska doktrina koja je ovaj traumatičan događaj objašnjavala vjernicima dovoljno uvjerljivo da bi bio osiguran opstanak kriptojevrejske zajednice uprkos smrti duhovnog vođe kojeg su smatrali za mesiju. Šabtajovi sljedbenici koji su primili islam nisu smjeli, kao što smo već naveli, da se otvoreno vrate judaizmu nakon konverzije. Od većine Jevreja razlikovali su se vjerom u Šabtajovu mesijansku misiju i njegovanjem Šabtajova kulta, s vremenom i nekim drugim elementima svojih vjerovanja i ritualne prakse. U godinama nakon Šabtajove smrti, u Osmanskoj Carevini formirala se specifična kriptojevrejska zajednica šabatejanaca, napoznatija pod turskim nazivom *dönme* (preobraćenici). Pripadnici ove zajednice bili su uglavnom koncentrisani u velikim gradovima poput Soluna, Carigrada i Smirne (Izmir).

⁵ Šabtajov sin Išmael u kojeg su polagane mnoge mesijanističke nade tokom očevoeg života i još više nakon njegove smrti umro je još kao dijete nedugo nakon odlaska iz Ulcinja (Halperin, 1996).

Danas se još uvijek mogu naći uglavnom u Turskoj (Baer, 2010). Svi su vjerovatno znali za ulogu Ulcinja u priči o Šabtaju i neki su se povremeno odlučivali i da posjete ovaj grad i Šabtajov grob. „Sve do početka 20. stoljeća za njih je Ulcinj bio najvažnije hodočasničko mjesto. Posljednjih godina primjetno je da se šabatajanci vraćaju u Alkum, a posjećuju i Bar“, tvrdi Mustafa Canka (Canka, 2020: 79).

Materijalni tragovi, mjesta pamćenja i lokalna predanja u današnjem Ulcinju

U sljedećem dijelu teksta fokusirat ćemo se na moguće materijalne tragove, mjesta pamćenja i lokalna predanja vezana za boravak „mističnog mesije“ Šabtaja Cvi u Ulcinju. Razmatrat ćemo moguće tragove njegovog prisustva u Kuli Balšića u sklopu ulcinjske tvrđave, pitanja vezana za lokaciju njegovog groba i tradiciju hodočašća o kojoj postoji više tragova i svjedočanstava, kao i okolnosti postavljanja na svijetu jedinstvene statue Šabtaja Cvi kao jednog novog mjesta pamćenja 2020. godine. Pored toga, razmotrit ćemo i pitanje da li su u Ulcinju živjeli ili još uvijek žive Šabtajovi sljedbenici, odnosno pripadnici *dōnme* zajednice ili njihovi u raznoj mjeri već asimilirani potomci. Djelimično ćemo se osvrnuti i na problematiku savremene valorizacije nasljeđa Šabtaja Cvi u turističkoj promociji i ponudi grada Ulcinja.

Tragovi „mističnog mesije“ u Kuli Balšića?

Kula Balšića, izgrađena krajem 14. i početkom 15. vijeka u vrijeme vladavine srednjovjekovne dinastije Balšića i dograđivana u vrijeme osmanske vladavine, ima zapaženo mjesto u okviru ulcinjske tvrđave u kojoj vizuelno dominira. Na njenom gornjem spratu sačuvano je nekoliko materijalnih tragova koji idu u prilog tradiciji da je upravo ovdje boravio Šabtaj Cvi tokom svog ulcinjskog izgnanstva. Kako piše istoričarka i turkološkinja Olga Zirojević, „na trećem spratu ove kule, nalaze se dve šestokrake zvezde u krugu, što svakako treba dovesti u vezu sa boravkom Jevreja u ovom gradu. Zna se da je Sabataj Cevi, tačnije Šabataj ben Mordehaj Cevi, osnivač jednog od najjačih i najpoznatijih mesijanskih pokreta jevrejstva, bio proteran u Ulcinj, gde je i umro 1676“ (Zirojević, 2009: 72). Ove šestokrake zvijezde i druge dekoracije nalaze se u sobi koja je donedavno u okviru muzeja smještenog u ulcinjskoj tvrđavi funkcionisala kao arheološka radionica. Ukrasi su mnogo godina bili prikriveni daskama (u funkciji izolacije dijela zida oko prozora) koje su skinite tek prilikom preuređenja postavke. Zato donedavno nisu bili poznati široj

javnosti (Canka, razgovor 2021). Danas je i ova prostorija već otvorena za posjetioce u okviru nove stalne muzejske izložbe.⁶

Moramo imati u vidu da šestokrake (Davidove) zvijezde, koje su tokom 20. vijeka postale definitivno i čvrsto povezane sa jevrejskim, odnosno izraelskim vjerskim i nacionalnim identitetom, nisu u Šabtajovo vrijeme predstavljale ekskluzivno jevrejski simbol i široko su se koristile u prostoru istočnog Mediterana i Balkana. Šestokrake zvijezde imaju naprimjer zapaženo mjesto u unutrašnjoj dekoraciji čuvene Husein-pašine džamije u Pljevljima s kraja 16. vijeka, koja se ne dovodi u nikakve veze s Jevrejima. Profesor Eliezer Papo iz Negevskog univerziteta Ben Gurion u Ber Ševi u Izraelu, stručnjak za ranonovjekovnu istoriju i književnost sefardskih Jevreja rođen u Sarajevu, navodi da su se Davidove zvijezde često pojavljivale u okviru islamskih dekoracija. Međutim, upozorava Papo, u Kuli Balšića sačuvana je još jedna dekoracija izrezana u kamenu u obliku zmije koja se spušta sa drveta. Ova dekoracija predstavlja po njemu jednu znatno snažniju indicaciju da je Kula Balšića povezana sa sabatejancima (i indirektno takođe ide u prilog uvjerenju da Davidove zvijezde na suprotnoj strani sobe ipak treba razmatrati prvenstveno u kontekstu (kripto)jevrejske ikonografije). Naime, reljefi zmija koje se spuštaju s drva korespondiraju sa Šabtajovom interpretacijom legende o rajskom vrtu iz Knjige Genesis. Šabtajovi sljedbenici, koji su postali zvanično muslimani, vjerovali su da će mesije jednog dana doći da ljudima pomogne da se spuste s drva poznanja dobra i zla i da se umjesto toga popnu na drvo života. U judaizmu kao i ranom hrišćanstvu, postoje snažne korelacije između zmije i koncepta mesije. Pored toga, Šabtajovi sljedbenici znali su ga zvati Ilan, što na hebrejskom znači drvo. Kombinacija drva i zmije prema Papu predstavlja „prepoznatljiv simbol Šabtaja Cvi“. Dodaje da se isti simboli nalaze na nadgrobnim spomenicima nekih šabatejanaca sahranjenih u Istanbulu (Lipchitz, 2018).

Dva prozora s pomenutim dekoracijama nalaze se na najvišem spratu Kule Balšića. Mustafa Canka pomenuo je tokom naše zajedničke posjete u septembru 2021. da se vjeruje da je gornji sprat dograđen nakon Šabtajovog dolaska u grad. Iz prvog prozora ukrašenog sa svake strane reljefom drva sa zmijom pruža se veličanstven pogled prema pješčanoj Maloj plaži, obali sjeverne Albanije koja se gubi u magli i otvorenom Jadranskom moru na jugu. Prozore na suprotnoj strani dekoriraju dvije odlično očuvane Davidove zvijezde. S ovog prozora pruža se pogled na dio bedema ulcinjske tvrđave i obalu Liman na drugoj strani Starog grada, iznad koje je Šabtaj prema mišljenju

⁶ Sadašnja muzejska postavka nema nikakvu vezu s vjerovatnim boravkom Šabtaja Cvi u Kuli Balšića i gradu Ulcinju. Sastoji se od istorijskih, crnobijelih slika Ulcinja i njegovih žitelja snimljenih uglavnom u prvoj polovini 20. vijeka, obješenih na zidovima.

mnogih bio u septembru 1676. godine sahranjen. O nastanku reljefa ne postoje pismeni tragovi. S obzirom na činjenicu da je Šabtaj prema većem broju vjerodostojnih izvora proveo zadnje godine života u ulcinjskoj tvrđavi, vrlo je vjerovatno da je živio upravo ovdje. Ipak, nije sasvim isključena ni mogućnost da ovi ukrasi nisu isklesani tokom Šabtajova boravka nego tek nakon njegove smrti od strane njegovih sljedbenika koji su posjećivali njegov grob u Ulcinju kao hodočasnici ili onih koji su možda bili nastanjeni u samom gradu Ulcinju.

U izvorima savremenika koji su Šabtaja lično posjetili tokom njegovog boravka u Ulcinju kao i u nekim legendama, nalazimo na nekoliko pomena koji su vezani za pojedine detalje prirodne sredine u neposrednoj blizini Starog grada. Posebno se pominju plaža, kamene stijene i pećina. Plažu koja se pominje u izvorima o jednoj od zadnjih Šabtajovih šetnji sa sljebenicama nekoliko dana prije smrti možemo gotovo sa sigurnošću poistovjetiti sa Malom plažom, koja počinje odmah ispod bedema Starog grada. Stijene o kojima je tom prilikom vjerovatno govorio Šabtaj („...Koliko dugo ćete još vjerovati u mene? Možda sve dok nećete vidjeti ispod one stijene na obali?“) dižu se i danas na suprotnoj strani ove danas popularne centralne gradske plaže. Prema jednoj od legendi koju smo pomenuli ranije, Šabtaj je želio da njegovo tijelo nakon smrti ostave u pećini na morskoj obali koju je za tu priliku lično unaprijed pripremio. Špilje se danas nalaze na više lokacija u okolini Starog grada, neke odmah ispod gradskih bedema prema moru, druge dalje prema uvali Liman (iznad koje je, kao što smo već naveli, prema mišljenju mnogih Šabtaj bio sahranjen na mjestu sa pogledom na more). S obzirom na eroziju i druge prirodne kao i civilizacijske faktore, ambijent Starog grada i njegove neposredne okoline danas naravno nije sasvim identičan sa onim iz druge polovine 17. vijeka. Ne postoji usmena tradicija niti pisani izvori koji bi nam sa sigurnošću omogućili poistovjetiti prirodne pojave iz svjedočanstva i legendi s konkretnim lokacijama. Ipak, pomeni pećine, stijene i plaže u bliskoj okolini grada poklapaju se s ulcinjskim prirodnim pejzažom koji je i danas u glavnim okvirima sačuvan i prepoznatljiv.

Dönme u Ulcinju?

Pretpostavlja se da su se neki Šabtajovi sljedbenici (ali možda i neki Jevreji koji su svoju vjeru praktikovali na uobičajen način) nastanili u Ulcinju krajem 17. vijeka i u 18. vijeku. „U Ulcinju žive besprijekornim životom muslimana, iako se bilježe slučajevi zadržavanja jevrejskih imena. Neki Jakov Cvi pominje se u gradu 1698. godine.⁷ Krajem januara 1721. g. nalazimo

⁷ Pomenuti Jakov Cvi nije nužno morao biti rodbinski povezan s porodicom Šabtaja Cvi. David J. Halperin upozorava na jedan sličan slučaj – pogrešnu pretpostavku prema kojoj se Šabtajov sin Išmael vratio judaizmu da bi početkom 18. vijeka služio kao rabin u Sarajevu

trgovca, Ulcinjanina Jakova, koji je u Dubrovnik donio tri vreće duvana. Koheziju i svijest o pripadnosti još jednoj etničkoj, vjerskoj i kulturnoj zajednici nastoje u Ulcinju očuvati kroz neke praktične obrede sabatanizma u tajnosti i, posebno, ženeći se i udavajući se međusobno. Ali, skučenost na svoje resurse dovela ih je vremenom do sebičnosti i uskosti. Njihovim životima dominira vjera. Ljubomorno čuvaju svoju tradiciju koje su donijeli iz Španije. Nikada nijesu prestali da *jedu po jevrejski*, pripremajući svoja jela s mesom na crnom i bijelom luku, pržeći ih na ulju i nikada ne koristeći mast“, navodi u knjizi o Ulcinju u vrijeme osmanske vladavine Mustafa Canka (Canka, 2012: 45).

U stručnoj literaturi koja analizira istoriju i sadašnjost *dönme* zajednica ne pominje se, koliko nam je poznato, mogućnost postojanja kriptojevrejske zajednice u samom Ulcinju. Nakon Šabtajove smrti i odlaska njegove porodice za Solun, šture vijesti o Ulcinju vezane su samo za Šabtajov grob koji su posjećivali *dönme* iz drugih dijelova Balkana i Mediterana poput Soluna i Istanbula. Ovi putnici su očito vrlo dobro čuvali svoje tajne, kao što je za pripadnike *dönme* zajednica bilo uobičajeno, zato su podaci o njima u cijelom periodu od 17. do početka 21. vijeka relativno malobrojni i šturi. Za sada nije postavljano pitanje da li je u Ulcinju sve do modernog doba postojala neka mala zajednica ili grupa osoba koje su čuvala Šabtajov grob. Odnosno, je li moguće da su, pored članova uže Šabtajove porodice koji su napustili grad, u Ulcinju nakon njegove smrti ipak ostale grupe njegovih sljedbenika? Je li moguće da zadnji sabatejanci ili njihovi asimilirani potomci žive u ovom gradu i danas? Takva pitanja za sada u historiografiji nisu postavljana, zato nekome mogu da zvuče kao pomalo fantastične spekulacije. Ipak, kao što je nagovjestio gore navedeni citat iz knjige Mustafe Canke, postoji lokalna tradicija koja na neka od ovih pitanja odgovara potvrdno. Prema tom predanju, koje je potvrdilo nekoliko lokalnih informatora, i danas u Ulcinju žive potomci sljedbenika Šabtaja Cvi, koji su zvanično prešli na islam, ali privatno su kao i pripadnici drugih *dönme* zajednica pola generacije živjeli kao kripto-Jevreji. Radi se navodno o nekoliko familija nastanjenih uglavnom u okolini Stare čaršije u kontinentalnom dijelu grada. Pretežno su radili kao trgovci koji su držali svoje dućane u ovdašnjoj čaršiji. (Današnja ulcinjska pijaca, izgrađena u vrijeme jugoslovenskog socijalizma, nalazi se još dublje u unutrašnjosti.) Prema nekim informatorima, s obzirom na činjenicu da se ove porodice drže povučeno, nije sasvim poznato da li su i do koje mjere neke od njih uspjele u privatnosti sačuvati svoju veliku tajnu. Zvanično se poput većeg dijela Ulcinjana izjašnjavaju kao Albanci muslimanske vjeroispovijesti,

pod imenom Isak Cvi. Halperin uvjerljivo dokazuje da se radilo o jednoj drugoj ličnosti bez ikakvih veza s porodicom „lažnog mesije“ (Halperin, 1996: 216–219).

njihov maternji jezik kojim se i najviše služe je albanski. Zadnjih 30–40 godina jedan dio njihovih potomaka vjerovatno se u velikoj mjeri asimilirao, što moji sagovornici stavljaju u vezu s porastom brakova koji sklapaju s ljudima izvan njihove nekad mnogo kompaktnije i zatvorenije „zajednice“, odnosno grupe nekoliko tradicionalno usko povezanih porodica. Postojanje ulcinjske kriptojevrejske zajednice, odnosno njihovih potomaka koji održavaju svijest o svome porijeklu i koje kao specifične prepoznaju drugi pripadnici lokalne zajednice, potvrdio je u našem razgovoru u septembru 2021. također ulcinjski turistički preduzetnik i mecena Gani Resulbegović: „Mi računamo on /Šabtaj/ kad je došao da je došao s 36 porodica (...) Na tom prostoru /Stara čaršija/, na toj ulici najveći broj tih ljudi se smjestio. Nije na meni da im kazujem imena, ali nekoliko tih porodica, oni kažu da oni to jesu“ (Resulbegović, razgovor 2021). Tokom posjete Kuli Balšića, Mustafa Canka pokazao mi je na nekoliko izloženih istorijskih slika ljudi koji su prema njemu pripadali ovoj grupi lokalnog stanovništva jevrejskog porijekla (između ostalog jednog trgovca u dućanu na fotografiji iz međuratnog perioda kao i jednog od tri Ulcinjana, koji na drugoj slici dobijaju prilikom svečane ceremonije medalje od oficira u austro-ugarskoj uniformi, očito pripadnika habsburških okupacionih vlasti iz vremena Prvog svjetskog rata). I tokom naših zajedničkih šetnji i vožnji po gradu, ponekad bi mi diskretno pokazivao ljude koji su prema njemu potomci nekadašnjih Šabtajevih sljedbenika. Teza o postojanju ulcinjske verzije *dönme* zajednice kroz vijekove ima svoje mjesto i u hipotezi o lokaciji mjesta njegovog posljednjeg zemaljskog počivališta.

Grob Šabtaja Cvi i turbe Murata Dadaja

Povremeno su se pojavljivala mišljenja da Šabtaj nije sahranjen u Ulcinju nego u Beratu. Prema nekim spekulacijama čak nije umro u Ulcinju nego u Beratu, ili možda nekom drugom mjestu u Albaniji. Međutim, ne postoje validni izvori koji bi dokazivali takve tvrdnje, koje je u svojoj biografiji razmotrio i na kraju uvjerljivo odbacio već Gershom Scholem (Scholem, 2016: 920). Zato danas u istoriografiji postoji opšti konsenzus da je Šabtaj nesumnjivo umro u Ulcinju i tu je i sahranjen. Ipak, ostaju brojne zagonetke vezane za tačnu lokaciju njegovog groba. Šabtaj Cvi je zvanično umro kao musliman Aziz Mehmed. Zato je gotovo sigurno da je bio sahranjen kao musliman i da je njegov grob obilježen u skladu s islamskom tradicijom. Tokom 90-ih godina 17. vijeka jedan svjedok je zabilježio da su se već tada, tokom muslimanskog hodočašća u Meku, neki putnici iz Ulcinja koje je tom prilikom sreo, pozitivno sjećali Aziz Mehmeda i prepričavali priče o njegovom svetilištu. Prema jednom drugom svjedočanstvu iz druge decenije 18. vijeka, sabate-

janski hodočasnici su posjećivali njegov grob, čak su i „govorili s grobom“ (Sisman, 2015: 115). U članku „Das Grab in Dulcigno“ (Grob u Ulcinju), koji je izašao u lajpciškom jevrejskom listu na njemačkom jeziku *Allgemeine Zeitung des Judenthums* 1880., kada je Ulcinj dospio u centar pažnje evropske javnosti zbog dramatičnih okolnosti predaje ovog primorskog grada Crnoj Gori u zamjenu za Plav i Gusinje u kontinentalnim planinskim krajevima, koju su pod jakim diplomatskim prijetnjama i uz demonstrativnu prisutnost međunarodne vojne flote od osmanske imperije iznudile velike sile, pominje se postojanje groba „ovog pseudo-mesije“ (*dieses Pseudo-Messias*). U članku se navodi da ovaj grob, odnosno „pali nadgrobni spomenik“ (*die verfallene Grabstätte*), povremeno posjećuju Šabtaju još uvijek vjerni putnici koji se ovdje mole. Neki vjeruju da zemlja s njegova groba ima ljekovita svojstva. Ipak, tvrdi autor članka, u samom gradu niko se više ne sjeća njegovog imena, samo se zna da je u pitanju grob jednog „velikog sveca“ („Das Grab in Dulcigno“, 1880: 620–21). Članak ne uključuje detaljnije opise Ulcinja niti lične opservacije, zato nije sigurno da li je anonimni autor stvarno posjetio Šabtajov grob ili je koristio podatke takoreći iz druge ruke. Gershom Scholem citira izjavu „ulcinjskih starješina“ iz izraelskog lista *Davar* iz 1965., koji su naveli da su lokalni žitelji povremeno primjećivali anonimne putnike koji su posjećivali grob nepoznatog „svetog čovjeka“ na kojem su ostavljali cvijeće i kamenčiće (Scholem, 2016: 921). Ovo su neka od fragmentarnih svjedočanstava kroz nekoliko vjekova o postojanju Šabtajova groba (odnosno groba za koji se vjerovalo da je njegov) i tradicije hodočašća koju su prema svemu sudeći njegovali pripadnici *dönme* zajednica. Iako možemo pratiti pomene o putnicima koji su u Ulcinju posjećivali navodni Šabtajov grob bukvalno kroz vijekove, na osnovu ovih šturih pomena ipak nije moguće ustanoviti gdje se pomenuti grob tačno nalazio. Nije sigurno ni to da li se cijelo vrijeme od kraja 17. vijeka sve do 20. vijeka uvijek radilo o posjetama istoj lokaciji.

Cingiz Sisman napominje da danas u Albaniji i Crnoj Gori postoji više grobova izvjesnog Aziza Mehmeda, svi u formi sufijskih vjerskih spomenika, i kao svoje je doživljavaju i poštuju prije svega lokalni muslimani. Jedan od ovih nadgrobničkih spomenika, zvanično poznat kao Aziz Mehmet Efendi Türbesi, nalazi se u Tomoru u Albaniji, gdje je prema jednoj legendi Šabtaj proveo svoje zadnje dane i umro (ni ova legenda nema uporište u pisanim istorijskim izvorima). U Tomoru prema ovom autoru postoji i mala lokalna *dönme* zajednica, iako nažalost ne navodi više detalja o njenoj istoriji i sadašnjosti. Cengiz Sisman se ipak slaže sa tvrdnjom da najverovatnije mjesto zadnjeg Šabtajova počivališta predstavlja grob poznat kao turbe Murat Dede (Murat Dede Türbesi) u Ulcinju, pri čemu se poziva i na knjigu *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook* istraživača prošlosti i sadašnjosti balkanskih Jevreja

Stephena Schwartz (Schwartz, 2005: 223). Schwartz odlučno odbacuje pretpostavke da je Šabtaj sahranjen u nekom drugom gradu na tlu Albanije kao neosnovane (Schwartz, 2005: 216). Ipak, zvanično se i u ulcinjskom slučaju radi o grobu jednog albanskog muslimanskog sveca. Upravo na taj način interpretira njegov identitet porodica Mani,⁸ čiji članovi čuvaju grob pored svoje kuće na svom privatnom imanju i obično eksplicitno poriču da bi se moglo raditi o grobu Šabtaja Cvi. Ćazim (Qazim) Mani, glava porodice u vrijeme istraživačke posjete S. Schwartzu i predstavnika bosanskohercegovačkih Jevreja Ivana Čerešnješa 2001. godine, tvrdio je da se ne radi o grobu jednog Jevreja nego muslimanskog Albanca, ali nije znao druge detalje o njegovom identitetu i vremenu kada je živio (Schwartz, 2005: 223). „Lično sam od jednog žitelja Ulcinja čuo da bi upravo ‘Murat Dede Türbesi’ mogao biti /Šabtajov/ grob, zato što mještani znaju govoriti da se radi o grobu nekoga ko je bio ‘Musliman preko dana i Jevrej preko noći’“, navodi Sisman, koji poput S. Schwartzu ipak smatra ovu pretpostavku za najvjerovatniju (Sisman, 2015: 114). Schwartz navodi mišljenje albanskih autora iz Australije Sami i Naima Flamurija, koji tvrde da je ispravna forma imena sahranjenog sveca Mehmet Dadaj, s tim što je prezime Dadaj navodno izvedeno od imena Šabtaj (Sabbetai) (Schwartz, 2005: 225).

Prilikom posjete jedne grupe izraelskih turista 2010., koja je snimljena i stavljena na internetski kanal YouTube, u ime porodice je s posjetiocima dvorišta razgovarao Abdyl Mani, u to vrijeme prema vlastitim riječima šezdesetogodišnjak. Grupu je predvodio vodič koji je njegove riječi tumačio s albanskog na engleski. Abdyl Mani je, odgovarajući na pitanja posjetilaca, iznio vlastitu verziju priče o porodičnom porijeklu i odnosu porodice Mani prema svetom čovjeku koji je sahranjen na njihovom zemljištu. Kad je Šabtaj došao u Ulcinj, potražio je pomoć od lokalne porodice Mani koja je pripadala njegovim sljedbenicima i porijeklom je bila iz iste oblasti kao on. U jednom drugom odgovoru, naveo je malo drugačiju verziju prema kojoj je porodica Mani došla iz Turske, iz Anadolije. „Kad su oni /Šabatajova porodica nakon njegove smrti?/ pošli odavde u Tursku, oni /Manići/ su stigli ovdje.“ Prema riječima ovog domaćina, Šabtaj je svraćao u Kulu Balšića da bi se tamo molio, ali je živio u kontinentalnom djelu grada zajedno s lokalnim porodicama, tamo gdje se i danas nalaze kuće razgranate porodice Mani. Sveca kojem je podignuto turbe zvali su uvijek Murat Dadaj, tako su ga zvali najstariji članovi porodice koje je pamtio, iako u razgovoru s turistima upotrebljava i ime Šabtaj. U prošlosti, turbe u dvorištu je privlačilo hodočasnike „...iz Bosne i odasvud. Do turbeta bi dolazili pješke ili na koljenima. Dolazili su da se ovdje mole“. Neki su tamo

⁸ Ponekad se ime ove porodice koristi i u slaveniziranom obliku: Manić, Manići.

palili svijeće, hodočasnici su takođe ostavljali finansijske donacije. Porodica Mani je novčane poklone djelila porodicama koje su imale djevojke zrele za udaju, ali nisu mogle priuštiti svadbu zbog finansijskih razloga. O turbetu su prema njegovoj izjavi brinule žene iz pojedinih domaćinstava porodice Mani (ukupno sedam žena), svake nedjelje naizmjenično. Abdyl Mani je takođe pojasnio da je prozor na ulazu u kuću u kojoj se nalazi turbe namjerno djelimično polomljen zato što je Murat Dadaj imao izričitu želju da je pogled na njegovo turbe otkriven da bi se vidio njegov grob. Potvrdio je da oko turbeta stavljaju peškire i na podu ostavljaju bokal vode. Peškire ujutro nalaze mokre i bokal prazan, kao da je voda popijena. Kad je njegova baka spavala u zgradi suprotno od turbeta, pričao je Abdyl posjetiocima, tokom mjeseca ramazana bi oko tri sata ujutro čula kucanje na prozor. Baka je bila uvjerena da je to bio Murat Dadaj koji je na taj način budio na vrijeme da ne bi propustila jutarnje molitve. Na pitanje jednog od izraelskih turista da li se radilo o istim molitvama kao kod drugih muslimana dao je potvrđan odgovor (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

Iako je interesovanje za Šabtaja Cvi tokom prve dvije decenije 21. vijeka vidno poraslo, o čemu svjedoči veći broj tekstova kao i broj turista i drugih posjetilaca koji su u Ulcinju u to vrijeme obilazili mjesta vezana za njegov boravak, uključujući i navodni grob, predstavnici porodice Mani uglavnom ostaju kod ranijih stavova da se Murat Dadaj, o čijem životu i djelu usmeno predanje nije sačuvalo nikakve detalje, ne može poistovjetiti sa Šabtajem Cvi. Mirsad Kurguš u tekstu *Šabtaj Cevi vs Mehmed Efendija* iz 2017. citira Aslana Ljana Manića, rođenog 1939. godine, „...koji je najstariji u svojoj porodici te, shodno tradiciji, najodgovorniji za brigu o turbetu Murat Dedaj. Kaže da je u njihovoj mahali nekada bilo 35 kuća Manića, a da je turbe s okolnim mezarjem (uglavnom sa derviškim bašlucima) bilo sastavni dio kompleksa nekadašnje džamije koja je srušena, a koja se nalazila na prostoru ispod zelene pijace, sadašnjeg parkinga i okolnih dućana.⁹ Priloge koji se ostave u turbetu, Manići su uvijek davali siromašnim sugrađanima ili djevojkama pred udaju... O Murat Dedaju ne znaju ništa. Tokom svih prethodnih godina, koliko on pamti, mnogi su dolazili i interesovali se za ovo turbe. Jednu delegaciju tradicionalno odjevenih Jevreja iz Amerike, doveo je predstavnik Islamske zajednice iz Podgorice. Na odlasku, Jevreji su mu se zahvalili zbog toga što su Manići sačuvali turbe, mada Ljano tvrdi da tu nije sahranjen Sabataj Cevi, već negdje u ulcinjskoj tvrđavi. A čuo je takođe, nedavno, da je njegov grob pronađen negdje u Albaniji“ (Kurguš, 2017).

⁹ Džamija Meraja, koju je podigao „čuveni pomorski kapetan i gusar Lika Ceni iz Ulcinja 1779. godine. Nacionalizovana je kada i groblje, 1968. od državnih opštinskih organa. Na toj lokaciji podignuta je (ranija) autobuska stanica. U njenom okruženju ostala su sačuvana dva turbeta Pulti. Ta lokacija sada služi za parking“ (Agović, 2001: 143).

Eliezer Papo za razliku od nekih drugih istraživača ne dijeli mišljenje da je grob u vlasništvu porodice Mani moguće poistovjetiti sa mjestom posljednjeg počivališta Šabtaja Cvi. Napominje da Šabtajovi sljedbenici nisu htjeli da ga sahrane u okviru muslimanskog groblja, ali na jevrejskom groblju nije smio biti sahranjen zato što je prešao na islam. (Kao što je poznato, i još danas vidljivo golim okom svakome ko je malo proputovao muslimanske krajeve Zapadnog Balkana, muslimani se nisu u osmansko vrijeme nužno sahranjivali samo na grobnim mjestima jedni pored drugih, nego i pojedinačno, posebno u slučaju viđenijih ljudi, što bi išlo u prilog tezi da je Šabtaj mogao biti sahranjen na nekoj posebnoj lokaciji bez kršenja muslimanskih normi i običaja.) Papo napominje da su ga prema nekim svjedočanstvima sahranili „pored mora“, što ne ide u prilog tezi da je Murat Dedovo turbe istovjetno sa njegovim grobom, zato što je dvorište porodice Mani udaljeno oko kilometar i po od morske obale. Papo pretpostavlja da je Šabtaj sahranjen negdje na brdu koje se izdiže iznad ulcinjske tvrđave i mora, između mjesta gdje je nekada stajala džamija i zgrade pravoslavne crkve s obližnjim hrišćanskim pravoslavnim grobljem (crkva i groblje nastale su na pomenutom prostoru iznad uvale Liman tek nakon pripajanja Ulcinja Crnoj Gori 1880.) (Lipchitz, 2018). Na pomenutom brdu danas nije sačuvan ni jedan grobni spomenik koji bi mogao pripadati Šabtaju, odnosno Aziz Mehmedu, tako da ni ova hipoteza nije definitivno potvrđena, što naravno ne mora značiti da je pogrešna, zato što je nadgrobni kamen mogao u međuvremenu iz mnogih razloga nestati. U svakom slučaju, stvarno mjesto posljednjeg počivališta Šabtaja Cvi još uvijek nije sa sigurnošću utvrđeno.

Mustafa Canka smatra da se protivurječne informacije o lokaciji Šabtajova groba ne moraju uzajamno isključivati. Šabtaj Cvi je prema njegovom mišljenju bio sahranjen na brdu iznad uvale Liman nedaleko od starogradske bedema, na lokalitetu poznatom kao Meterizi, gdje je stajala istoimena džamija, vjerovatno jedna od najstarijih u gradu. Na ovom prostoru je prije pripajanja Ulcinja Knjaževini Crnoj Gori 1880. godine postojalo nekoliko turbeta. Jedno od njih pripadalo je vjerovatno Šabtaju Cvi, zvanično Aziz Mehmedu. Poslije pripajanja Crnoj Gori, kako piše Bajro Agović, „džamija je bila u ruinirajućem stanju. Kralj Nikola je dao odobrenje za gradnju nove džamije“ (Agović, 2001: 144). O davanju dozvole za gradnju nove džamije crnogorski knjaz je obavijestio Ulcinjane ličnim pismom iz 19. oktobra 1890. „Zašto nije došlo do realizacije ove odluke za sada nam nije poznato. Umjesto džamije na tom prostoru sagrađena je crkva sv. Nikole, čija je gradnja trajala od 1890. do 1895. godine, „u slavu Božiju za dušu junaka poginulih 1878. godine pri oslobođenju Ulcinja,“ piše na spomen-tabli“ (Agović, 2001: 144). Pravoslavna crkva je kasnije tokom 20. vijeka dograđivana i proširena. Na slikama koje

vjerovatno datiraju iz preloma 19. i 20. vijeka, već se vidi Crkva Sv. Nikole, ali na brdu iznad nje još uvijek prepoznajemo tri turbeta. Sva turbeta su kasnije nestala bez traga. „Šta se desilo sa posmrtnim ostacima iz tri turbeta sa fotografije ne zna se, a stariji mještani navode da je kamen sa istih upotrijebljen u izgradnji potonjih susjednih objekata!“ (Kurgaš, 2017). To potvrđuje i Bajro Agović: „U neposrednoj blizini džamije nalazilo se mezarje kao i tri turbeta. Na lokaciji mezara zasađen je maslinjak, a na mjestu turbeta podignute su kuće, koristeći kamen od ovih objekata“ (Agović, 2001: 144). Danas se oko Crkve Sv. Nikole na prostoru nekadašnjeg vakufa džamije Meterizi prostire crkveno zemljište koje pripada Srpskoj pravoslavnoj crkvi, dok su prostor iznad njega zauzele vremenom sve veće i sve brojnije privatne kuće. Mustafa Canka tvrdi da su s obzirom na negativne promjene lokaliteta Meterizi iznad Limana već krajem 19. vijeka Šabtajovi posmrtni ostaci preneseni na drugu lokaciju – na imanje porodice Mani koje se u to vrijeme nalazilo na kraju kontinentalnog dijela grada.

Sami članovi porodice Mani navodno kažu da su njihovi preci u Ulcinj došli iz Smirne (Canka, razgovor 2021).¹⁰ Prema Canki se radi o porodici kriptojevrejskog porijekla, porodici tradicionalnih čuvara groba tajanstvenog svetog čovjeka. Međutim, „ne vole o tome da pričaju, niti sad daju ikome da uđe“ (Canka, razgovor 2021). Za razliku od prve decenije 21. vijeka kada su u dvorište porodice Mani dolazili ne samo pojedinci, nego i veće grupe turista, vrata dvorišta su danas uglavnom zatvorena za posjetioce. Ne želeći da njihovo dvorište i cijeli komšiluk postaju turistička atrakcija, porodica Mani je „zatvorila vrata“ i trenutno ne daje više posjetiocima da ulaze kod groba na njihovom imanju. Prema nekim lokalnim informatorima, ulaz navodno nisu dozvolili ni Filipu Vujanoviću, u to vrijeme predsjedniku Crne Gore, koji je htio da posjeti grob tokom svog zvaničnog boravka u najjužnijem gradu crnogorske obale. Pored toga, porodica Mani se tokom prethodne decenija počela sve više ograđivati i od svake vrste publiciteta („Svako ko o tome priča, svako ko o tome piše, oni su protiv toga“, rekao mi je jedan lokalni informator). Navodno su se pojavile i ponude ljudi koji su htjeli dvorište s grobom otkupiti i od susjedne zgrade napraviti mali muzej, „u koji bi jednog dana dolazile stotine hiljada ljudi godišnje“. Međutim, porodica Mani je sve ponude ovakve vrste uvijek odbijala. Abdyl Mani je u razgovoru tokom posjete izraelskih turista 2010. godine tvrdio da je već njegov djed odbio ponudu gradonačelnika Ulcinja da dvorište i obližnju zgradu pretvore u muzej (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

¹⁰ Jednom drugom prilikom, tokom posjete grupe izraelskih turista 2010., predstavnik porodice Abdyl Mani naveo je da su njihovi preci došli „iz Turske, iz Anadola“. Smirna, današnji Izmir, nalazi se na anadolskoj obali (Shabtai Tzvi Grave, 2010).

Šabtaj Cvi je pored pisca Danila Kiša najpoznatija ličnost jevrejskog porijekla povezana sa Crnom Gorom. Njegova priča danas je u Crnoj Gori opštepoznata i relativno često se referira i u medijima. Tokom zadnjih nekoliko godina interes za njegovu sudbinu, učenje i boravak u Ulcinju vidno je porastao. Grob u dvorištu kuće porodice Mani, koji se najčešće pominje kao mjesto njegovog zadnjeg počivališta, i dalje privlači putnike, hodočasnike i turiste. Ponekad mu se pripisuju i čudesne moći. Jusuf Lika, direktor Muzičke škole u Ulcinju, jedan je od onih koji su uvjereni da su uspjeli ozdraviti zahvaljujući čudesnim moćima Šabtaja Cvi, iako se očito radi o prilično kritičnom čovjeku koji nije sklon praznovjerju. Na savjet prijatelja, Jusuf Lika je prije tridesetak godina, kada je kao mladić bolovao od migrena i drugih zdravstvenih problema koje ljekari nijesu uspjeli izlječiti, stavljao neko vrijeme nadomak svog kreveta posudu sa zemljom sa Šabtajova groba. Iako i danas o ovoj činjenici govori s oprezom, tvrdi da se nakon dvije nedjelje potpuno izlječio (Lipchitz, 2018). I drugi vjeruju da je blizina groba ili objekata koji su bili blizu groba posjeduju moć da izlječi svakojake bolesti. Prema S. Schwartzu, Ćazim Mani naveo je 2001. godine da se kod groba mole i lokalni Albanci, sljedbenici standardne sunitske forme islama, uključujući žene iz njegove porodice, koje su se tamo nedugo prije Schwartzove posjete molile za srećan brak jedne od njih. Kod nekih muslimana, peškir koji je „prenoćio“ na turbetu služi i kao svadbeni poklon. Neke žene takođe prilikom posjete grobu uzimaju komadiće drva sa vanjskog sarkofaga kao amulete (Schwartz, 2005: 223). Tokom mog boravka u Ulcinju u septembru 2021., jedan od mojih lokalnih informatora je sljedećim riječima prenio ono što je svojevremeno čuo od pripadnika porodice Mani: „Oni kažu da je to musliman po imenu Murat Dadaj. (...) I oni kažu, mi ostavimo na veče peškire, tu gdje je grob. Ostavimo peškire i ujutro ih nađemo mokre. Kao da se taj digao, oprao i vratio se opet. To je ta priča. Ali da ljudi idu tamo kao kod drugih turbeta, da traže izlječenje, to ne.“ Putnici koji mogu pripadati zajednici *dönme*, ali se takođe može raditi o putnicima muslimanima koji ulcinjski grob smatraju prije svega za mjesto posljednjeg počivališta jednog muslimanskog sveca, pojavljuju se i danas u Ulcinju, prema lokalnim informatorima većinom na jedan diskretan način.

Šabtaj Cvi je, posebno u jevrejskim krugovima, tradicionalno smatran za otpadnika, heretika ili u najmanju ruku jednog nesretnog učenjaka koji je vjerovatno patio od psihičkih problema. Danas su se mnogi sudovi o njemu ublažili. Kako navodi Eliezer Papo, Šabtaj Cvi je za neke Crnogorce i Albance postao prije svega simbol međukonfesionalnog razumijevanja i interkulturalne komunikacije sa judaizmom, čak i sa Zapadom. To je posebno slučaj sa pretežno albanskim bektasijama, sljedbenicima šiitskog islama (za razliku od sunitskog islama koji je kod Albanaca u Albaniji, Kosovu, Makedoniji i Crnoj

Gori dominantan). Bektaši su oduvijek bili poznati po znatnoj mjeri vjerske tolerancije i sklonosti prema sinkretizmu. Današnji vođa bektashijskog reda Baba Mondić označava Šabtaja Cvi za derviša: „On je derviš za Jevreje i derviš za muslimane, on predstavlja most na kojem se naše sestrinske religije mogu sastajati“ (Lipchitz, 2018).

Statua Šabtaja Cvi – novo mjesto pamćenja

Već od prvih godina 21. vijeka bilježimo pokušaje da se Šabtaj Cvi iskoristi i kao brend koji bi mogao u Ulcinj privući znatan broj, prema najoptimističnijim prognozama možda čak i „milione“ turista. U turističkoj promociji grada, njegovo ime se često koristi u malo neočekivanom, ali logičnom susjedstvu španskog pisca Migela Servantesa (Miguel de Cervantes), autora *Dona Kihota*, koji je, kako se (u odsustvu pismenih dokaza) vjeruje, također nedobrovoljno boravio u Ulcinju nakon što je pao u zarobljeništvo tokom Bitke kod Lepanta 1571. godine, više od sto godina prije Šabtajova izgnanstva. U oktobru 2020., u ulcinjskom Starom gradu, pored Palate Venecija (nekih sto metara daleko od Kule Balšića koja je dio zaštićenog spomeničkog i muzejskog kompleksa tvrđave), svečano je otkriven Šabtajov bronzani kip.¹¹ Statua prema tekstu Samira Adrovića u crnogorskom dnevniku *Vijesti* „predstavlja trijumf osiromašenog grada koji vapi za turističkom valorizacijom i promocijom kulturološkog i vjerskog turizma“ (Adrović, 2020). Radi se o jednoj realističkoj, umjetnički uspješnoj statui crnogorskog vajara Zlatka Glamočaka, visokoj 2,23 metra, koja je podignuta zahvaljujući privatnoj inicijativi ulcinjskog ugostitelja, hotelijera i mecena Ganija Resulbegovića. Glamočak živi i stvara u Parizu. U Crnoj Gori, na glavnom gradskom trgu u Nikšiću, u julu 2018. godine podignut je njegov zapaženi spomenik ikonskom crnogorskom heroju Narodnooslobodilačke borbe iz Drugog svjetskog rata Ljubu Čupiću. „Glamočak kaže da je bio pravi izazov raditi skulpturu i da je kroz visinu – 223 cm, provučen život i ezoterizam junaka. „Naime, zbirom brojeva 223 dobijamo ezoterični broj 7 koji, između ostalog, simbolizuje život posvećen traganju za istinom. Isto toliko, 7 centimetara, visoka je i bronzana baza izvučena od odlivaka drvenih dasaka, kao teatar na kojima još igra svoju ulogu i koja će kao eshatološki fenomen trajati isto onoliko dugo koliko bude trajalo čovječanstvo.“ U šaci lijeve ruke, značajnoj za mistični kabalistički ezoterizam, nalazi se brojanica i jedna od dvije rolne Tore, tj. polovina jer je Šabetaj religijski preobraćenik, pojašnjava on. Njegova desna ruka u ezoteriji utjelov-

¹¹ Svečana ceremonija otkrivanja spomenika zabilježena je ovdje: <https://www.youtube.com/watch?v=G3EhC3Tg3To>

ljuje dušu i pozitivnost i odmara se na mesijanskom štapu. (...) Skulptura je okrenuta tako da gleda u pravcu Smirne, grada gdje je rođena ova znamenita istorijska ličnost“ (Adrović, 2020).

Uprkos činjenici da je Šabtaj u jevrejskim krugovima dugo gledan s podozrenjem kao jedna u najmanju ruku problematična ličnost, današnja Jevrejska zajednica Crne Gore, iako nije direktno uključena u pomenute spomeničke i komemorativne aktivnosti, sudeći prema izjavi koju je tom prilikom dala medijima predsjednica JZCG Nina Ofner-Bokan, uglavnom pomirljivo i pozitivno gleda na podizanje kipa i promociju lika i djela Šabtaja Cvi u cilju razvoja ulcinjskog i crnogorskog turizma.¹² Vlasnik Palate Venecija, Gani Resulbegović kazao je u izjavi za medije da izrada i postavljanje skulpture ne znači da je njegov primarni interes samo promocija čuvenog Jevreja: „Moj cilj je valorizacija i promocija svih kulturoloških i istorijskih vrijednosti Ulcinja i Crne Gore. Moramo kao grad da turizam izdignemo na viši nivo, da goste imamo i u avgustu i u januaru. To je moj cilj“ (Adrović, 2020).

Gani Resulbegović naveo je u našem razgovoru u septembru 2021. da su od prvobitne ideje do njene realizacije prošle dvije decenije: „Razmišljao sam o tome od prvog dana kad sam ovdje došao, prije dvadeset godina. Moralo je doći vrijeme da Ulcinj pokaže priču Servantesa i Šabtaja Cvi“ (Resulbegović, razgovor 2021). Podizanje statue Šabtaja Cvi predstavlja dakle samo najnoviji od većeg broja kulturnih projekata ovog mecene i pokretača turističkog života Ulcinja. Već nekoliko godina ranije, u drugom dijelu hotelskog kompleksa podigao je spomenik Servantesu, čiji je autor poznati albanski skulptor Bujar Vani. Nezadovoljan previše skromnom istorijskom postavkom zvaničnog gradskog muzeja (čiji dio sačinjava i Kula Balšića), kojoj posebno zamjera nedostatak pažnje koju je trebalo posvetiti bogatoj tradiciji ulcinjskog moreplovstva i gusarstva, u okviru hotela napravio je vlastiti muzej s malom, ali turistički atraktivnom postavkom na ovu temu. Ulaz u muzej je besplatan. Resulbegović je osmislio i druge projekte koje je istovremeno podržao kao sponzor, poput dana bamije, nepravilno zapostavljenog povrća koje igra važnu ulogu u tradicionalnoj gastronomiji ulcinjske regije. Upravo u kontekstu ovih projekata kulturnog i turističkog karaktera, koji u crnogorskom kontekstu predstavljaju rijedak primjer dugogodišnje i smišljene privatne inicijative u cilju valorizacije i propagacije lokalne istorije, moramo sagledati okolnosti

¹² Osnivač i prvi predsjednik Jevrejske zajednice Crne Gore, Jaša Alfandari (1946–2018) izjavio je u novembru 2017. tokom našeg razgovora da Šabtaj Cvi prema njegovom mišljenju nije sahranjen u Ulcinju nego u Beratu ili možda na nekoj drugoj lokaciji na teritoriji današnje Albanije. Na pokušaje valorizacije boravka „lažnog mesije“ u Ulcinju gledao je s jednom kritičnom distancom, iako im se nije suprotstavljao (lična komunikacija, Podgorica, 22. novembar 2017.).

podizanja statue Šabtaja Cvi. Prema Resulbegoviću, vajar Glamočak je već ranije bio fasciniran ličnošću Šabtaja Cvi i odlično je upoznat s njegovom biografijom. Zato je ideju da napravi kip „lažnog mesije“ prihvatio sa velikom odgovornošću i entuzijazmom. Resulbegović je kao privatni sponzor prepustio umjetniku punu slobodu izražaja, iako je detaljno pratio čitav proces. S vajarom je održavao dnevnu komunikaciju, posjetio je i njegov pariski atelje da bi lično pratio izradu statue. U završnoj fazi, bronzani kip je odliven u Tirani, nakon čega je uvezen u Crnu Goru. S obzirom na činjenicu da se radilo o privatnoj inicijativi i postavljanju kipa na privatnom imanju samog sponzora (iako na lokaciji koja je danonoćno pristupačna svima), birokratska procedura koja se tiče statua i drugih spomenika u javnom prostoru nije bila potrebna. Resulbegović kaže da se na početku bojao da bi se mogla pojaviti odbojnost prema ideji da se u Ulcinju podigne kip jednom „čovjeku sa strane“ čiji je vjerski i etnički identitet za lokalnu sredinu prilično egzotičan, ali se njegovi strahovi nisu obistinili. Naprotiv, reakcije mještana koje je zabilježio tokom prve godine koja je prošla od svečanog otkrivanja statue bile su apsolutno pozitivne. Ksenofobičnih ili čak antisemitskih reakcija uopšte nije bilo (Resulbegović, razgovor 2021).

Resulbegovićeva opreznost, odnosno bojazan od mogućih negativnih reakcija, koja se na kraju pokazala kao neopravdana, nije sasvim bez osnove. Turističkom valorizacijom ličnosti Šabtaja Cvi, pri čemu se potencira prije svega njegov jevrejski identitet, nisu svi potpuno oduševljeni. U tekstu Mirsada Kurgaša *Šabtaj Cvi vs Mehmed Efendija*, koji se pojavio na sajtu crnogorske nevladine organizacije koja njeguje tradicije i identitet muslimana u Crnoj Gori, autor polemizira s mišljenjem da Davidove zvijezde u Kuli Balšića predstavljaju dokaz Šabtajovog (kripto)jevrejstva. Grob Murat Dede (Dedaja) kao i ikonografiju u Kuli Balšića interpretira u kontekstu islamske tradicije. Rasprostranjenu ideju da bi bolja valorizacija priče o Šabtaju, s njegovim jevrejskim identitetom isticanim u prvi plan, mogla u Ulcinj privući mase turista i ekonomsko blagostanje, smatra za jedan faktografski neutemeljen, u suštini komercijalni pokušaj: „Na ovaj način Ulcinj, odnosno Sabatajev Alkum, će se, na još mala vrata, vratiti na mapu svjetskog jevrejstva. (...) Očigledno forsiranje teze o Cevijevom istraivanju na pripadnosti judaizmu, ima više osnova u šćardžijskom istupanju, kako bi se, eventualo privukli jevrejski turisti i potencijalni investitori. Njihov ključni argument je postojanje „oltara“ u Balšića kuli, što je očigledno proizvoljna konstrukcija. Ako bismo prihvatili takve pretpostavke, onda bi brojne džamije u našim krajevima predstavljale bogomolje prikrivenih Jevreja, a na mezarjima bi, takođe, našli iste te Jevreje ispod nišana sa uklesanom „Davidovom zvijezdom“. Koliko je tragikomike u potenciranju jevrejstva i sve što uz to ide, govori i česma u ulcinjskom Starom

gradu, koju su postavili članovi organizacije „Rotary International“! (Kurgaš, 2017).

Podizanjem statue, Ulcinj je na jesen 2020. dobio sasvim novo mjesto pamćenja vezano za Šabtaja Cvi. Statua, na atraktivnoj lokaciji s veličanstvenim pogledom na more, u blizini tvrđave u kojoj je Šabtaj proveo zadnje godine svog života, počela je da privlači znatiželjne, dok naravno ima i onih koji za ovu ličnost tom prilikom čuju prvi put. Statua privlači sve koji u Šabtaju Cvi vide jednu mističnu figuru, iako se naravno ne mora nužno raditi o sabatejancima u klasičnom smislu riječi. Za mnoge Šabtaj jednostavno predstavlja jednu fascinantnu i enigmatičnu ličnost koja je ostavila veliki trag u istoriji, mitologiji i svjetskoj kulturi. Naravno, ukoliko se među posjetiocima povremeno pojavljuju i pravi sabatejanci, odnosno pripadnici danas sve malobrojnijih *dōnme* zajednica, to niko ne može sa sigurnošću znati jer u tom slučaju i dalje čuvaju svoju veliku tajnu. Veliki interes posjetilaca potvrdio je u našem razgovoru i Gani Resulbegović: „Prekjuče sam bio s jednim Jevrejkom, on je tu stajao 5 sati i 5 sati ga gledao njemo. 5 sati je stajao i gledao u njega! Bio je iz Izraela, iz Jerusalima. I imali smo mi i neke slike ovdje koje su ovako malo čudne. Ljube tu statuu, ljubi ga, ovako ga drži...“ (Resulbegović, razgovor 2021). Neki posjetioci ostavljaju kod statue i cvijeće. Podignuta je usred epidemije korone i za sada nije dobila odgovarajući publicitet, ali svi su izgledi da će u budućnosti biti još posjećenija nego danas. Koliko nam je poznato, Glamočakov kip Šabtaja Cvi koji je svečano otkriven u Ulcinju u oktobru 2020. godine jedina je statua na svijetu ikada podignuta u čast jedne od najpoznatijih, ali i najkontroverznijih ličnosti jevrejske istorije.

Zaključak

U prvom dijelu ove studije, nastojali smo da rekonstruišemo u glavnim crtama osnovne podatke o okolnostima Šabtajove konverzije prema islamu (1666.), progona u Ulcinj (1673.) i njegovog nekolikogodišnjeg boravka u ovom gradu, sve do njegove smrti u septembru 1676. Pokazali smo da Šabtaj nije u Ulcinju živio kao zatočenik nego je imao relativno povlašćen status i redovne prihode koji su bili povezani s njegovim formalnim statusom *kapidži-baše* (čuvara kapije carske palate). Prikazali smo glavne promjene u njegovom porodičnom životu (smrt supruge Sare, nova svadba, djeca) i načine komunikacije sa sljedbenicima. Takođe smo sa sigurnošću utvrdili da je uprkos prelasku na islam i neospornom uticaju islama na njegovo mišljenje i način života tokom boravka u Ulcinju dalje istrajavao u jevrejskoj vjerskoj praksi.

U drugom dijelu studije, fokusirali smo se na razne forme savremenog nasljeđa koje u Ulcinju možemo povezati sa ovom važnom, ali kontroverznom

i enigmatičnom ličnošću jevrejske istorije – materijalne tragove, mjesta pamtjenja, lokalno predanje i elemente turističke valorizacije. Šabtaj Cvi je u periodu 1673–1676. živio u ulcinjskoj tvrđavi. Dva reljefa sačuvana na gornjem spratu Kule Balšića predstavljaju snažnu indikaciju da je boravio upravo ovdje. Međutim, u odsustvu istorijskih izvora o okolnostima i vremenu nastanka ovih ukrasa koje možemo interpretirati u kontekstu kriptojevrejske, odnosno šabatejanske ikonografije, ne možemo isključiti ni mogućnost da su ih isklesali njegovi sljedbenici tek nakon smrti svog navodnog mesije. Pomeni prirodnih pojava u pisanim svjedočanstvima iz vremena Šabtajova boravka (plaža, stijena, pećina na morskoj obali) poklapaju se s realnim pejzažom u neposrednoj okolini Starog grada koji je i danas prepoznatljiv. Postoji konsenzus da je Šabtaj umro u Ulcinju, gdje je bio i sahranjen. Alternativne tradicije koje mjesto njegovog zadnjeg počivališta povezuju s nekim albanskim gradovima (Berat, Tomor) nemaju uporište u pisanim istorijskim izvorima. Pored toga, sigurno je da je s njegovim (stvarnim ili navodnim) grobom u Ulcinju povezana vjekovna, uglavnom vrlo diskretna tradicija hodočašća koju su njegovali pripadnici *dōnme* zajednica iz drugih djelova Balkana i Mediterana. Lokacija njegovog groba ipak nije sa sigurnošću utvrđena. Prema jednom mišljenju, Šabtaj je bio sahranjen na mjestu s pogledom na more, blizu gradskih zidina, na lokalitetu Meterizi iznad uvale Liman. Njegov nadgrobni spomenik, izgrađen u skladu s islamskom tradicijom u obliku turbeta, nestao je poslije pripajanja Ulcinja Kraljevini Crnoj Gori 1880. godine. U tom slučaju, Šabtajovi posmrtni ostaci mogli bi se još uvijek nalaziti negdje na pomenutom prostoru, koji se zbog gradnje pravoslavne crkve na mjestu džamije i privatnih kuća potpuno izmijenio. S obzirom na činjenicu da je postojala tradicija hodočašća i da su *dōnme* zajednice na prelomu 19. i 20. vijeka bile znatno brojnije nego danas (uključujući važnu zajednicu u Solunu koja je nestala tek nakon Prvog svjetskog rata kao rezultat masovne razmjene stanovništva između Grčke i Turske), moramo se zapitati da li je vjerovatno da su vjernici koji su Šabtaja i dalje smatrali za mesiju i ključnu ličnost svog duhovnog svijeta stvarno dopustili da se njegov grob izgubi bez traga. Naravno, s obzirom na nepostojanje jasnih dokaza moramo razmatrati sve hipoteze, uključujući i mogućnost da je Šabtajov grob uprkos kontinuiranoj egzistenciji njegovog kulta i još uvijek relativno brojnih sljedbenika bio zaboravljen da bi na kraju neslavno, tiho i neprimjetno nestao bez traga. Ipak, Šabtajov grob se tokom zadnjih nekoliko decenija najčešće poistovjećuje s turbetom izvjesnog Murat Dadaja, koje se nalazi u dvorištu porodice Mani u kontinentalnom dijelu grada (u lokalnom poimanju prostora „kod zelene pijace“, odnosno „kod bivše autobuske stanice“). Ukoliko je ova pretpostavka tačna, onda se nameće pitanje da li se radi o prvobitnoj ili sekundarnoj grobnici. U slučaju da je Šabtaj bio već 1676. sahra-

njen na današnjem imanju porodice Mani, trebalo bi odbaciti tradiciju prema kojoj je bio sahranjen na lokaciji blizu mora kao pogrešnu. Ukoliko je ispravna hipoteza Mustafe Canke, Šabtajovi ostaci su preneseni s prvobitne lokacije iznad mora na sigurnije mjesto krajem 19. ili početkom 20. vijeka i njegov grob reinterpretiran kao turbe muslimanskog sveca Murata Dadaja. Istražili smo takođe u određenoj mjeri lokalno predanje o postojanju ulcinjske varijante *dönme* zajednice. U dosadašnjoj literaturi, s izuzetkom knjiga Mustafe Canke koji za razliku od drugih autora potiče iz Ulcinja gdje i danas živi, egzistencija šabatejanske zajednice u gradu nakon smrti „lažnog mesije“ uopšte se ne pominje. Međutim, većina autora koji su se do sada posvetili životu Šabtaja Cvi i njegovom učenju bavila se ulcinjskom epizodom relativno sporadično i nije se upuštala u istraživanja lokalne sredine, iako postoje i izuzeci (Schwartz, 2007; u manjom mjeri takođe Sisman, 2015). Tvrdnje da u Ulcinju sve do danas žive potomci nekadašnjih sabatejanaca, među koje se obično ubraja porodica Mani, koja prema ovoj interpretaciji pod imenom muslimanskog sveca u stvari čuva navodni Šabtajov grob, potvrdili su i drugi informatori. Niko od njih nije pripadao porodicama za koje se u gradu smatra da su u stvari *dönme*, iako su zvanično muslimani koji islam praktikuju na isti način kao većina stanovnika grada. Ukoliko prihvatimo hipotezu o egzistenciji male lokalne *dönme* zajednice, istorija sabatejanskih hodočašća i čuvanje navodnog groba Šabtaja Cvi kroz vijekove dobijaju sasvim novi i dublji smisao.

Izvori i literatura

Primarni izvori

- Razgovori
- Mustafa Canka, Ulcinj, septembar 2021.
- Gani Resulbegović, Ulcinj, septembar 2021.
- Abramson, H. (2016). *Sarah, wife of Sabbetai Tzvi (Jewish Biography as History)*, dostupno na <https://www.youtube.com/watch?v=EyMLt6N5FrQ>
- Adrović, S. (2020). „Statua oživjela izbljedadjela sjećanja“. *Vijesti*. 22. 11. 2020, dostupno na: <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/488639/statua-ozivjela-izbljedadjela-sjecanja>
- „Das Grab in Dulcigno“. *Allgemeine Zeitung des Judenthums*. Jahrgang 44, nr. 39, 28. September 1880, s. 620–621.
- Kurgaš, M. (2017). „Šabtaj Cvi vs. Mehmed Efendija“. *NVO Broj 19 – Crna Gora*, 24. februara 2017, dostupno na: <https://www.broj19-number19.org/sabataj-cevi-vs-mehmed-efendija/>

- Lipchitz, C. (2018). „For some Balkan Muslims a Jewish False messiah inspires interfaith understanding“, *Times of Israel*. 22. February 2018, dostupno na: <https://www.timesofisrael.com/for-some-balkan-muslims-a-jewish-false-messiah-inspires-interfaith-understanding/>
- Oyzer, ben L. (2011). *La beauté du diable. Portrait du Sabbetaï Zevi*. Paris: Honoré Champion.
- Sabbatai Zevi, Zlatko Glamočak (2020). /Svečano otkrivanje spomenika Šabtaji Cvi u Ulcinju, oktobar 2020./, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=G3EhC3Tg3To>
- Shabtai Tzvi Grave – Montenegro #2 (2010), 13. 12. 2010, dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=P5WRrwlF2OU>

Sekundarna literatura

- Agović, B. (2001). *Džamije u Crnoj Gori*. Podgorica: Almanah.
- Baer, M. D. (2010). *The Dönme. Jewish Converts, Muslim Revolutionaries, and Secular Turks*. Stanford: Stanford University Press.
- Benbassa, E. & Rodrigue, A. (1993). *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques XIVe–XXe siècles*. Paris: Éditions la Découverte.
- Canka, M. (2012). *Ulcinj u osmanskoj imperiji*. Ulcinj: Almanah, Asociacioni Ulqini.
- Canka, M. (2020). *Interkulturalni prikazi*. Ulcinj – Bar: NVO „Ul info“.
- Halperin, D. J. (1996). „The Son of the Messiah: Ishmael Zevi and the Sabbatian Aqedah“. *Hebrew Union College Annual*, vol. 67, s. 143–219.
- Halperin, D. J. (2007). *Sabbatai Zevi: Testimonies to a Fallen Messiah*. London: The Littman Library of Jewish Civilization.
- Van der Haven, A. (2012). *From lowly metaphor to divine flesh. Sarah the Ashkenazi, Sabbatai Tsevi's Messianic Queen and the Sabbatian Movement. Menasseh ben Israel Instituut Studies nr. 7*. Amsterdam: Menasseh ben Israel Instituut.
- Marriot, B. (2015). *Transnational Networks and Cross-Religious Exchange in the Seventeenth-Century Mediterranean and Atlantic Worlds: Sabbatai Sevi and the Lost Tribes of Israel*. Farnham and Burlington: Ashgate.
- Rapoport-Albert, A. (2015). *Women and the Messianic Heresy of Sabbatai Zevi, 1666–1816*. London: The Littman Library of Jewish Civilization.
- Scholem, G. (2016). *Sabbatai Sevi. The Mystical Messiah 1626–1676*. Princeton: Princeton University Press.
- Schwartz, S. (2005). *Sarajevo Rose: A Balkan Jewish Notebook*. London: Saqi.

- Sisman, C. (2015). *The Burden of Silence. Sabbatai Sevi and the Evolution of the Ottoman-Turkish Dönmes*. Oxford: Oxford University Press.
- Zirojević, O. (2009). *Ulcinj u prošlosti*. Podgorica: CANU.

František ŠÍSTEK

„THE FALSE MESSIAH“ IN ALKUM: THE EARTHLY LIFE & AFTERLIFE OF SABBATAI ZEVI IN ULCINJ (1673–2022)

The article, based on a combination of historical documents, secondary literature and results of field research, focuses on the stay of the „false“ or „mystical“ messiah Sabbatai Zevi (1673–76) in Ulcinj (Alkum). In the second part of the study, the author discusses possible material traces, places of memory and local traditions related to this enigmatic personality of Jewish history in contemporary Ulcinj, Montenegro. The self-proclaimed messiah Sabbatai Zevi (after his conversion to Islam in 1666 officially known as Aziz Mehmed) lived in the fortress of Ulcinj in the old town, the place of his banishment by Ottoman authorities. He received visitors, maintained contacts with his followers, became a widower, re-married, died and was buried in Ulcinj. For several centuries, his alleged grave represented a discreet place of pilgrimage for his crypto-Jewish followers (*dönme*). Today, the exact location of his final resting place cannot be established with certainty but it is most often identified with the turbe (Muslim grave) of a holy man known as Murat Dadaj located on a private land owned by an Albanian Muslim family. The author presents a hypothesis, based on a local oral tradition, that a small *dönme* community might have once existed or exists even today in Ulcinj. Its members could have served as guardians of Sabbatai's grave. The author further discusses the possible traces of Sabbatai's presence in the Balšić Tower (Kula Balšića). Finally, he reconstructs the circumstances surrounding the erection of the statue of Sabbatai Zevi in Ulcinj in 2020 which has been serving as a new place of memory as well as a new tourist attraction.

Keywords: *Sabbatai Zevi, Ulcinj, Jews, Albanians, Montenegro, Judaism, Islam, dönme, pilgrimage, places of memory*

Pregledni rad

UDK 821.163.4-992.09 Vuković S.

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

PUTOPISI I REPORTAŽE SLOBODANA VUKOVIĆA

**(*Proljeće u Bronksu, U podnožju Kordiljera,*
Priče iz Australije i Suncokreti na Trafalgaru)**

Literarna putopisna forma kao izraz privatnog umjetnikovog života, dodira sa novim sredinama i njegovog intimnog reagovanja na sličnosti i razlike sa poznatim kulturnim kodovima, nije rijedak oblik kako u starijoj, tako i novijoj crnogorskoj književnosti. Ovakav presek putopisne proze koja je potekla iz pera domaćih autora moguće je vršiti počev od Marka Cara i njegovih opisa Boke Kotorske, do Ljube Nenadovića koji nije bio Crnogorac, ali je o Crnoj Gori, njenim vladarima i žiteljima bez premca nadahnuto pisao, do savremenijih putopisaca kakvi su bili Pavle Đonović, Dušan Kostić, Draško Šćekić, Miroslav Đurović i brojni drugi.

Plejadi crnogorskih putopisaca i reportera pridružio se svojim obimnim djelom i publicista Slobodan Vuković, potomak čuvenog crnogorskog memoariste Gavra Vukovića. Vuković je višedecenijski novinar, putopisac, autor brojnih studija i kolumni na teme iz javnog i kulturnog života. Autorka dr Sofija Kalezić nas u radu *Putopisi i reportaže Slobodana Vukovića* upoznaje kako sa obimnom bio-bibliografijom ovog autora, tako i sa njegovim najvažnijim zbirkama reportaža i putopisa: *Proljeće u Bronksu, U podnožju Kordiljera, Priče iz Australije i Suncokreti na Trafalgaru*.

Ključne riječi: *Putopis, reportaža, novinarstvo, putovanja, Amerika, Australija*

*Za život su potrebna dva kožna kofera
i diploma u džepu.*

*Ko nije granao na svojim stablima –
neće listati ni u tuđim kulturama.
Slobodan Vuković, „Proljeće u Bronksu“*

Slobodan Vuković rođen je u Beranama 1940. godine. Završio je Pravni fakultet. U novinarstvo je ušao veoma rano, još kao student. Radio je četiri godine u *Indexu*, listu studenata Novosadskog univerziteta i viših škola Autonomne pokrajine Vojvodine, tada najčitanijem listu u Vojvodini. Bio je član prve redakcije lista *Koraci*, glasila Saveza omladine Crne Gore, zatim direktor Informativno-dokumentacionog centra Titograda i glavni i odgovorni urednik nedeljnog lista *Titogradska tribina*, sekretar Matice iseljenika Crne Gore, sekretar Republičke konferencije SSRN Crne Gore, glavni i odgovorni urednik dnevnog lista *Pobjeda* u dva mandata, glavni i odgovorni urednik Novinske agencije Tanjug.

Izvištavao je iz Ujedinjenih nacija, Sjedinjenih Američkih Država, Kanade, Latinske Amerike, Australije, Kine, Indonezije, Rusije, niza evropskih zemalja. Svoje putopisne reportaže objavljivao u *NIN-u*, *Pobjedi*, *Politici*, zagrebačkom *Danasu*, sarajevskom *Svijetu*... Autor je šesnaest knjiga. Jedan je od rijetkih novinara koji je intervjuisao dva generalna sekretara Ujedinjenih nacija. Njegova zbirka *Ljudi i vrijeme* je prva knjiga intervjuja u savremenoj crnogorskoj publicistici.

Vuković je objavio: *Razgovori sa Stijovićem* (Muzeji i galerije Titograda, 1964), *Ljudi i vrijeme* (Univerzitetska riječ, Titograd, 1986), *Crna Gora na Menhetnu* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, 1988), *Neki naši dani* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Titograd, 1992), *Djetelina sa četiri lista* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 1993), *Daleki bliski svijet* (Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, 1996), *Lakše bi se živjelo ako bi se praštalo* (Kulturno-prosvjetna zajednica, Podgorica, 2001), *Proljeće u Bronksu* (IP Prosveta, Beograd, 2003), *Proljeće u Bronksu* (drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2006), *Između dva neba* (NIN, Beograd, 2009), *Crna Gora, Tito* (Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore, Podgorica, 2010), *U podnožju Kordiljera* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2012), *Priče iz Australije* (Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013), *Suncokreti na Trafalgaru – Putovanje s piscem svijetom i vremenom* (Unireks, Podgorica, 2015), *Podgorički medaljoni* (autorsko izdanje, Podgorica, 2016), *Crna Gora, Tito* (drugo izdanje, Savez udruženja boraca NOR-a i antifašista Crne Gore, Podgorica, 2020), *Podgorički medaljoni* (drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2018), *Putokazi Slobodana Vukovića* (priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač porodica Vuković, Podgorica, 2021).

Vuković je u svijet novinarstva ušao veoma rano, još kao student. Brojne putopisne reportaže objavljivao je u prestižnim listovima širom ex-Yu prostora, a bio je i specijalni izvištač iz UN i evropskih i svjetskih zemalja. U toku bogate žurnalističke karijere razgovarao je s velikim brojem istaknutih umjetničkih ličnosti našeg vremena: Petrom Lubardom, Veljkom Petrovićem,

Milom Milunovićem, Desankom Maksimović, Mihailom Lalićem, Brankom Čopićem, Ristom Stijovićem, Milanom Konjovićem, Gustavom Krklecom i dr. Živi u Podgorici. Član je Udruženja književnika i Udruženja novinara Crne Gore.

Putopisne reportaže objavljivao je u mnogim prestižnim listovima širom ex-Yu prostora, a bio je i specijalni izvještač iz UN i evropskih i svjetskih zemalja. Njegove knjige su promovisane u Podgorici, Beranama, Cetinju, Baru, Herceg Novom, Tivtu, Kotoru, Nikšiću, Andrijevići, Budvi, Baru, Beogradu, Novom Sadu, San Pedru, Detroitu, Sidneju, Kopenhagenu, Parizu i Njujorku. Za svoj rad dobio je brojne nagrade i priznanja, kao što su Orden Republike, Nagrada „21. jul“ i ostale.

Autor je šesnaest objavljenih knjiga intervjua i putopisnih reportaža. Njegova zbirka *Ljudi i vrijeme* prva je knjiga intervjua u savremenoj crnogorskoj publicistici, a *Djetelina sa četiri lista* proglašena je u Australiji i Novom Zelandu najboljom knjigom koja se do sada pojavila o našem iseljeništvu. Knjiga nazvana po stihu Desanke Maksimović – *Lakše bi se živjelo ako bi se praštalo*, svjedoči o Vukoviću kao autentičnom putniku i vrsnom novinaru koji je znao kada, kako i šta da pita svoga sagovornika. Kroz svoja ostvarenja, on je na znalački način podario vrijeme i predjele ljudima, a razgovor učinio opštim dobrom.

Iz ovih knjiga intervjua čitalac lako može odgonetnuti zašto je Vuković vodio razgovor baš sa tim umjetnikom upravo u tom trenutku. On cijeni svog gosta i prihvata ga sa domaćinskom neposrednošću i topline. Vukovićevi intervjui predstavljaju metodološki obrazac kako se realizuje ova žurnalistička forma. On je vješto birao svoje sagovornike, a svojim knjigama intervjua je dokazao da razgovarati prije svega znači – naučiti slušati. Njegovi sagovornici su istaknuti poslenici iz različitih društvenih polja (kultura, nauka, politika, privreda, sport), pa aktuelnost njihovih odgovora i slika datog vremena istovremeno predstavljaju građu za analiziranje nekadašnje jugoslovenske društvene istorije.

Zbirka kratkih narativa *Podgorički medaljoni* stoji na granici između dnevničke hronologije i novinarskih zapisa. Knjiga *Crna Gora, Tito*, nedavno promovisana u kući Rista Stijovića u Podgorici, obogaćena pažljivo odabranim fotografijama, vraća nas u neka naizgled idilična vremena vladavine socijalizma na jugoslovenskim prostorima. U drugoj polovini, autor piše o odnosu između Josipa Broza i njegove životne saputnice Jovanke Budisavljević, kasnije Broz. On prikazuje i portretise cijelu plejadu ličnosti političkog i kulturnog života SFRJ koje su obilježile Titovu vladavinu, na čelu sa crnogorskim komunistima, od kojih su se pojedini nalazili u establišmentu društveno-političkog života nekadašnje Jugoslavije, sve do izbivanja građanskog rata.

Putopis je žanr koji polako „odumire“, najviše zahvaljujući elektronskim medijima koji korisnike svojim tehničkim mogućnostima vode na svaku tačku zemljine kugle. Ali, sudeći po kompletnom kreativnom opredjeljenju Slobodana Vukovića, putopis ima svoju ljepotu jer sadrži tajne priče i pripovijedanja. Ovakav stvaralački stav on je demonstrirao i na predstavljanju svojih knjiga na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju, početkom novembra 2021. godine.¹

Govoreći o novinarstvu kao o profesiji zahvaljujući kojoj je proputovao svijet, Vuković je naglasio da je danas novinarstvo u ekspanziji samim tim što je otvoreno mnogo novih medija, ali da je kvalitet često diskutabilan. U osvrtu na odnos politike i novinarstva, on kaže da je teško govoriti o potpuno nezavisnom novinarstvu jer je prirodno da postoji interes svake stranke ili organizacije, ali prirodno je i da se novinari otimaju pritiscima.

„*Proljeće u Bronksu*“, u predgovoru ove knjige istakao je Pavle Goranović, „je knjiga sa kojom obilazimo gotovo sve meridijane, i to u rasponu od gotovo nekoliko decenija. Naime, Vuković je ovdje uvrstio tekstove koji su pisani od 1978. godine, tako da praktično prisustvujemo atmosferi iz različitih društvenih epoha. Takav postupak nam omogućava da upoređujemo istočnu i zapadnu klesidru, poglede na svijet ljudi koji se nalaze na suprotnim polovima zemljine kugle. A Vuković temi pristupa bez – za ovu vrstu pisma možda uobičajene euforije, bez težnje za autentičnošću i otkrovenju nečeg posve novog, stalozeno izdvajajući amblematične momente priče. Uostalom, mnogi junaci koje je na svojim pohodima otkrio, potvrđuju da su ključne oznake ljudskog postojanja najčešće identične na svim meridijanima. Ipak, prilikom takvih putovanja treba upoznati i predočiti svakidašnji puls tih *dalekih, bliskih svjetova*“.²

Jedne od najzanimljivijih portreta koje Vuković daje na stranicama knjige *Proljeće u Bronksu* su Jura Razmilić iz Čilea, koji je preveo Njegošev *Gorski vijenac* i Mažuranićev spjev *Smrt Smail-age Čengića*. On je godinama, uz pomoć raznih ljudi, tražio riječi koje bi upotrijebio da prevede ova dva spjeva na španski jezik. Takođe, autor opisuje dva naša slikara u Americi, dva Sava – Radulovića i Rakočevića, koji su mu bili domaćini. Na prijemčiv i jednostavan način, Vuković demonstrira dar da primijeti i zabilježi sličnosti udaljenih i različitih svjetova.

Već od početnih poglavlja ove knjige: *Vino i stare knjige, Slike sa Menhetna, U posjeti „Njujork Tajmsu“, Ponoć na San Mišelu, Vojka sa Nijagare,*

¹ U Svečanoj sali FCJK u ponedjeljak, 8. novembra u 12 časova. Na predstavljanju ostvarenja Slobodana Vukovića učestvovali su dr Sofija Kalezić, mr Novica Vuković i autor.

² Pavle Goranović: *(Ne)poznati svjetovi*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno piščevo izdanje, Podgorica, 2006, str. 9–10.

Njegoš u Santiagu, Slikar Sava iz Čikaga, Jedan dan u Meksiku, Amerika naših snova, Večera u San Francisku, Gordana sa Brodveja – lako možemo uočiti da je ljepota Vukovićevih putopisa u tome što je potraga za gradovima realizovana kroz njegovu posmatračku i doživljajnu prizmu, upravo potraga za zanimljivim ljudskim sudbinama. On je kroki-portretima zabilježio autentične ljude, koji lagano postaju junaci njegovog književnog teksta, sa svim dilemama, egzistencijalnim neizvjesnostima, potrebom da počnu život iz početka, neizbježnim strahom i nesigurnošću.

„Mudri su rekli da su putovanja najbolji univerziteti“, Sergije Lukač navodi u pogovoru ovoj knjizi. „Preleteo je Slobodan Vuković sav zemaljski šar. Od Beograda do Budimpešte do Pekinga i Tokija, pa dalje na jug ka Sidneju, a zatim prema zapadu preko Singapura, Londona, pa opet na jug ka Montevideu, Buenos Airesu. Skoknuo je preko Anda do Santjaga, okrenuo na sever i drugu Ameriku do Čikaga i Njujorka. Stigao je i do Jerevana u Jermeniji, da bi se uvek vratio svom pisaćem stolu u Podgorici. Sejao je svoje medaljone po Crnoj Gori, Vojvodini, beogradskoj štampi. Normalnom čoveku od svih tih gradova zavrtilo bi se u glavi, ali ne i Slobodanu Vukoviću! On je sve vreme imao pouzdan kompas – viši razlog putovanja. Našeg čoveka, pre svega Crnogorca-iseljenika koji, ma koliko uspešan, uvek je nosio onu iseljeničku tugu koja se krije, a sakriti se ne može“.³

Lajtmotiv koji se „provlači“ kroz većinu putopisa zbirke *Proljeće u Bronksu* i *Priče iz Australije* jeste – nostalgija. On kaže da je lako prepoznati naše ljude u njujorškoj Artur aveniji, „po hodu, druženju, sjetnom pogledu. Oni su u Njujorku, ali Njujork nije u njima; duša im je ostala u zavičaju“. Ili: „Ovdje smo fizički a duša nam je u domovini. Kad bi mi neko rekao da ću do kraja života ostati ovdje, ubio bih se“. Živko Nikolić, dok je bio u Americi, Vukoviću kaže: „Gdje bi nam bilo kraja kada bi se trudili i radili kao što se radi u svijetu“.⁴ U tom spletu pojavljuje se i susret sa nasljednikom dinastije Romanovih, pa su njegova šecanja više „ljudopisna“ nego putopisna.

Knjigu dokumentarne proze *U podnožju Kordiljera* čini 40 zapisa o crnogorskim iseljenicima u zemljama Latinske Amerike, koji su iz ekonomskih razloga napuštali Crnu Goru, ali su za nju ostali trajno vezani. Ljubav, patriotizam i nostalgija dominiraju u svim pričama ljudi koji su „trbukom za kruhom“ davno otišli u svijet, đe su stekli materijalnu sigurnost, pa i duhovno bogatstvo, ali i njima i njihovim potomcima neprestano nedostaju zavičaj i Crna Gora. Ilustrovana sa pedesetak fotografija, ova zbirka reportaža je i

³ Sergije Lukač: *Zapisi visokog dometa*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno pišćevo izdanje, Podgorica, 2006, str. 149–150.

⁴ Navedeni citati preuzeti su iz knjige Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje, samostalno pišćevo izdanje, Podgorica, 2006.

istorijski dokument o ekonomskim migracijama iz naše zemlje i cjelokupnih južnoslovenskih prostora.

„Uviđajući da gotovo nijedna od država kojoj je Crna Gora bila deo“, u recenziji na ovu knjigu istakla je Bosiljka Pušić, „nije mnogo vodila računa o iseljenicima, izuzimajući interesovanje predsednika Tita koji ih je 1963. godine posetio prilikom boravka u Čileu, autor je učinio napor da pribeleži autentične podatke kako zaborav ne bi izbrisao činjenice ili pamćenje potamnelo. Neverovatno zvuči podatak da je preko 200 hiljada Crnogoraca nastanilo Južnu Ameriku tokom jednog veka, radeći najteže poslove u rudnicima, na seči šuma, izgradnji železničkih pruga. Tamo su pustili korenje i izrodili potomke stupajući u bračne veze, uglavnom sa Španjolkama, mada su često na tle ovog kontinenta stizale čitave porodice, a nekada i čitava sela iz rodne Crne Gore. Velikim pregalačkim radom Crnogorci su u provinciji Čako od prostranog neobrađivanog zemljišta načinili ogromna polja pamuka radeći zajedno sa domicilnim Indijancima“.⁵

Pušić naglašava da je rukopis *U podnožju Kordiljera* ne samo istorijski dokument, već i inspirativno štivo, koje bi se vrlo lako moglo pretočiti u zbirku zanimljivih priča. Kao sekretar Matice iseljenika Crne Gore, koja je osnovana 1962. godine, autor je imao pouzdan uvid u stanje iseljenih Crnogoraca širom Južne Amerike. On prati situaciju od kraja XIX vijeka, koja se nastavlja do današnjeg vremena. Crnogorci su shvatili da će svom potomstvu teško moći da ostave jezik zavičaja, pa su u provinciji Čako osnovali školske i sportske klubove i kulturno-umjetnička društva, njegujući arhaični starinski jezik koji su naučili od dedova. Jedan broj Crnogoraca visoko se pozicionirao na društvenoj ljestvici jer su postali preduzetnici, uzgajivači ovaca i najkvalitetnije vune, dok su drugi utemeljili drvenu industriju. Autor kaže da nije čudo što dolazi do promjene zakona, po kojem nijedan stranac ne može postati građonačelnik.

Koliko je starocrnogorskih iseljenika naseljavalo ovaj kontinent svjedoči podatak da postoji selo koje se zove Montenegrina, upisano u geografske karte Argentine. Elsi Vučinović, rođenoj u Buenos Airesu, čitava porodica došla je iz Lepetana zajedno sa rođacima i ujacima, a ona se udala za Argentinca, uspješnog neurohirurga i političara. U Montevideu (Urugvaj) postoji zanimljiva rijetkost od 1931. godine – spomenik doseljeniku na kojem piše: „Zahvalnost našoj braći doseljenicima“.

Svi putopisi poznaju se po jedinstvenom – vukovićevskom stilu. Sonja Tomović-Šundić u predgovoru knjige *Priče iz Australije* konstatuje: „Autor

⁵ Bosiljka Pušić: *Pupčanom vrpcom vezani za Crnu Goru*, recenzija na knjigu Slobodana Vukovića: *U podnožju Kordiljera*, u knjizi: *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 197.

nam i ovom knjigom otvara vrata čudesnog i usamljeničkog svijeta, neobičnih ličnosti, života i podviga, ali s neskrivenom tugom i osjećajima prema napuštenoj domovini. Sve priče – preuzete iz konkretnih života, uobličene su kao zaokružene cjeline sa pažljivo izabranim detaljima, ocrtavajući zanimljive biografije, ali sa dubokom humanističkom porukom koju nam donosi Vuković sa svih putovanja: idejom da ovi raseljenici zaslužuju sistemsku brigu naših institucija, povezanost u kontinuitetu sa svojom maticom, kako bi na različitim meridijanima ostali trajno vezani njenom kulturom, običajima i vrijednostima“.⁶ Ranije su u inostranstvo išli ljudi nezadovoljni nestabilnim društvenim prilikama ili svojim statusom. Nekada su u svijet išli neuki i polupismeni, a sada idu stručnjaci za razne oblasti da ostvare svoje ambicije i poboljšaju uslove života. U Vukovićevim kratkim reportažama dominantan je geografski prostor koji nije dekor, već autor njime postiže snažnu umjetničku funkciju.

Tekstovi u *Pričama iz Australije* obogaćeni su fotografijama, koje predstavljaju dopunu i koje knjizi daju dodatni čitalački šarm, pa riječ i slika postaju svojevrсни vremeplov. Knjige putopisa i reportaža Slobodana Vukovića predstavljaju pisani dokumenat istorije naše dijaspore. Za Vukovića putovati znači bilježiti i podijeliti razgovor sa drugima. Svoja putovanja on je podijelio sa čitalačkom publikom svih prostora, uzrasta, životnog i čitalačkog iskustva. Njegovi putopisi i reportaže o našim iseljenicima podučavaju i uspostavljaju pokidane veze.

Milisav Savić u predgovoru, naslovljenom *Sudbine Borhesovskog tipa*, navodi da se „Vuković u knjizi pojavljuje kao neka vrsta sveznajućeg, ali vidljivog, pisutnog pripovedača. Osnovni zadatak pripovedača je da zabeleži razne i neverovatne sudbine ljudi koji su se otisnuli u svet za koricom hleba. Te sudbine prevazilaze ponekad i maštu nekog pisca borhesovskog tipa. Osnovno i nepromenljivo u njima je ljubav prema zavičaju, rodnom kraju. Crna Gora jeste mala, ali zahvaljujući neizmernoj ljubavi njenih iseljenika ona je prisutna gotovo u celom svetu“.⁷

Od početnih poglavlja ove knjige – *Prava veza sa starim krajem, Vječno pružene ruke, Kengur i ptica emu*, preko središnjih – *Kako je Luka Marković nadživio sebe, Susret braće na Pacifiku, Gudvica zemlje i dva kamenčića*, do završnih – *Kenedi iz Virpazara, S Vasojevićima u Pertu, Svijet je mali, Dopisivanje s Lalićem*, cjelokupno ostvarenje *Priče iz Australije* čita se kao neka vrsta starog dnevnika, koji svjedoči o jednom načinu života i ljudima koji lagano postaju predstavnici nekog minolog društvenog i kulturnog sistema.

⁶ Sonja Tomović-Šundić: *Čudesni i usamljenički svijet*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 6.

⁷ Milisav Savić: *Sudbine borhesovskog tipa*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 8.

Vuković pronalazi zanimljive sagovornike, približavajući ih savremenom čitaocu na blizak i profesionalan način. On ne pravi klasični intervju, tipa: pitanje – odgovor, odgovor – pitanje. On prati sagovornika, opisuje ga, bilježi sve što je važno za razumijevanje vremena i ambijenta u kojem se i o kojem se razgovara. Stoga u knjizi *Priče iz Australije* nailazimo na upečatljive portrete ljudi kao što su Luka Marković, čiji je portret o životu prije Australije i mukotrpnom radu u rudniku potkrijepljen i njegovim fotografijama, koje svjedoče o životnim tegobama i iskušenjima kroz koje je prošao na trnovitim životnim stazama. „Ova potresna patriotsko-rodoljubiva poema“, u pogovoru knjizi naglasio je dr Vladimir Pavićević, „oduševljava svojom iskonskom ljubavlju prema zavičaju, a posebno što o našim iseljenicima u toj zemlji najmanje je pisano, a još manje vođeno brige i računa od strane njihove domovine da im olakša mukotrpni život u tuđini“.⁸

Knjiga *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)* predstavlja putovanje kroz vrijeme, u kojem je Slobodan Vuković ostavljao pisane tragove koji će nam služiti da dodatno iščitavamo događaje i ljude. Ona nas podstiče da se ponovo vratimo Vukovićevim knjigama i na njenim stranicama sretnemo zanimljive i neobične ličnosti. U kompletnoj kritici, prikazima i osvrtima na Vukovićeve knjige odavno je zapaženo da je malo ko tako dirljivo, prisno i emotivno pisao o našim iseljenicima kao što je to činio Slobodan Vuković.

Suncokreti na Trafalgaru je zbirka izabranih i novih putopisa, zapisa i reportaža koja je izašla 2015. godine u izdanju podgoričkog *Unireksa* i četrnaesta je Vukovićeva knjiga po redu. U predgovoru knjizi Pero Zubac navodi: „Imao sam sreću da poznajem, pa i da drugujem sa najboljim našim putopisima i piscima putopisnih reportaža, sa Slobodanom Markovićem, Zulfikarom Džumhurom, Momom Kaporom, Tihomirom Lešićem i drugim klasicima ovog teškog i zavidljivog žanra, sve do dugog prijateljstva sa sadašnjom zvezdom ovog roda Zoranom Slavićem, ali moj prijatelj Slobodan Vuković razlikovao se i razlikuje se od svih navedenih časni i nezaboravni imena. On je negovao svoj stil koji se ponajpre odlikuje pričom iz samog života, životopisnošću, spajanjem priče čoveka i priče o čoveku u prostoru, diljem sveta, od velikih prestonica do malih gradova u dalekim predelima, koji svoju priču, monolog, ili dijalog sa piscem, ugrađuju u oslikani predeo rečima, srž samog putopisa koji predele naslikane rečima približava čitaocu, a to i se moglo imenovati filmičnošću putopisnog zapisa“.⁹

⁸ Dr Vladimir Pavićević: *Njegoš i Oktoih sa nama*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013, str. 99.

⁹ Pero Zubac: *Umijeće slikanja riječima (Zapis naklonosti pri čitanju izabranih i novih putopisnih reportaža Slobodana Vukovića)*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)*, Unireks, Podgorica, 2015, str. 10.

U ovoj knjizi izložene su putopisne reportaže gotovo sa svih kontinenta, a najviše iz Sjedinjenih Američkih Država, Australije, Kine, Rusije i Latinske Amerike. One predstavljaju u najvećoj mjeri susrete sa našim ljudima koji žive u svijetu, ali i sa domicilnim stanovništvom. Autor je portretisao date zemlje na interesantan i živopisan način, a kao jedne od najinteresantnijih prikazao je Latinsku Ameriku i glavni grad Argentine – Buenos Aires. Po Vukovićevom shvatanju i doživljaju, u njemu je sve reportaža, samo treba znati gledati. Svojim putopisima Vuković nam otkriva sve ljepote, tuge, tragedije, bogatstva, snalažljivosti, ljubavi i susrete naših pečalbara.

„Knjiga Slobodana Vukovića *Suncokreti na Trafalgaru*“, zapaža Žarko L. Đurović, „donosi nam niz zanimljivih reportaža nastalih u vremenskom rasponu dužem od pola vijeka, od 1962. do 2014. godine. Početna stvaralačka intencija vodila je autora novinarskim putem. Opredijelio se da piše reportaže koja su najsloženija i najzahtjevnija novinarska vrsta. U tim prvim novinarsko-literarnim kreacijama mogao je da se iskaže kao darovit žurnalista-pisac koji ima prefinjeni senzibilitet i široko obrazovanje. To su istaknute osobine koje na najljepši način čitaocima preporučuju njegovo stvaralaštvo“.¹⁰

Staro i novo na stranicama ove knjige neprestano se kombinuju i smjenjuju, a za današnje čitaoce, zaključno sa posljednjom, po kojoj je knjiga i dobila naziv – reportaže i zapisi su jednako zanimljivi kao i prije četiri decenije, kada je veći dio nastao. Njihove teme i motive, što se može sagledati i iz naslova poglavlja: *Na Zekovoj glavi, A Tara zabrađena asfaltnom trakom, Jedna neobična ikona, U mlinovima ribničkim, Zelene oči Lima, Fruškom gorom, Jesen u Reževićima, Mojkovac i zima, Crveni pijetao Aca Prijića, Što je Tito rekao Laliću, Sa Krklecom, veselo, Veliki most na Maloj rijeci, Jedinstveni svijet umjetnosti, Crnogorci kasno sazrijevaju, Vozio je Džona Lenona, Susret u Džakarti, Večera na Nijagari, Njegos u Santjagu, Jedan dan u Meksiku, Njujork, Njujork, Telefonski razgovor sa Bukovskim, Pismo iz Pamplone, Omiljena kraljica Jelena, Pariz je najljepši sa proljeća, U gradu Albrehta Direra, Masleša i Crna Gora* – nalazio je u svakodnevnim zbivanjima i ljudima koji su ga okruživali, od šecanja na one koji su postali dio istorije do „običnih“ ljudi iz njegove domaće i inostrane svakidašnjice i okruženja.

„U podnožju spomenika engleskom admiralu Nelsonu na Trgu Trafalgar, koji je učestvovao u 140 bitaka, 40 puta je ranjavan“, Vuković završava svoju knjigu, „četiri velika bronzana lava i fontane, a iznad – Nacionalna galerija, preplavljena posjetiocima, turistima. Desno od ulaza, Van Gogovi „Suncokreti“. Vinsent ih je naslikao još 1888. u Provansi, iste godine kad je

¹⁰ Žarko L. Đurović: *Raskošni opisi*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru* (Putovanje s piscem svijetom i vremenom), Unireks, Podgorica, 2015, str. 363.

Crna Gora dobila svoj čuveni Imovinski zakonik. U Galeriji su remek djela Mikelandela, Leonarda da Vinčija, Rembranta, Karavađa, Velaskeza, Monea, Sezana, Pisaroa. Gogena... Iznova se vraćam „Suncokretima“ genijalnog Holanđanina, jednog od najvećih svjetskih slikara. Sjutradan dolazim, sjedam na klupu i zurim u „Suncokrete“. Pa opet... I ponovo...“¹¹

Uprkos permanentnoj težnji ka objektivnošću, Vukovićeve reportaže nijesu preslikana stvarnost, već u njih on unosi detalje i elemente vlastitih viđenja, ošućajnosti i doživljajnosti. Njegovi izrazi proizvode olfaktorne, auditivne i emocionalne utiske, što doprinosi da tekst duboko doživljavamo, a što istovremeno predstavlja krunski dokaz da je autor ovladao spisateljskim zanatom u žanrovima kojima se najviše posvećivao. Svoja upoznavanja sa ljudima koji su obilježili XX vijek na jugoslovenskim prostorima u domenu političkog života, kao što su bili Josip Broz Tito, Milovan Đilas, Blažo Jovanović, od umjetnika kičice – Petar Lubarda, Aco Prijić, Risto Stijović, Vojo Stanić, od umjetnika riječi – Mihailo Lalić, Čedo Vuković, Gustav Krklec, Desanka Maksimović, Veljko Petrović, Radovan Zogović, Sreten Perović, Radoslav Rotković, Božo Bulatović, Ahmet Hromadžić, Predrag Matvejević, čuvenih režisera, glumaca, sportista i mnogih drugih – postali su kamenčić ugrađen u literarni mozaik knjiga koje nam je Vuković ponudio i u kojima se na kreativan i originalan način ostvario.

Posmatrani sa stilsko-jezičke strane, Vukovićevi putopisi i reportaže prožete su leksikom u kojoj nalazi mjesto i ona riječ koja će našeg iseljenika podštetiti odakle dolazi. Kroz svojevrsno putovanje po leksičkim zavičajnim stazama, autor pokazuje zavidno poznavanje crnogorskih govornih i jezičkih prilika, kao i one specifičnosti koje su zajedničke za emigrantski način poimanja, doživljavanja i kazivanja. Kad je riječ o vremenu, upadljiva je upotreba narativnog prezenta, kojim postiže da stičemo utisak kako se sve o čemu nam autor govori odigrava upravo pred našim očima, u ovom trenutku.

Vrijednost njegovih tekstova je, između ostalog, i u jednostavnosti pisanja i funkcionalnoj upotrebi riječi kojima se postiže punoća smisla. Njegov izražajni model približava se modelu umjetničkog novinarstva. Vuković njeguje lapidaran stil, koji emanira njegovo izoštreno oko za detalje. Kroz njegove knjige provijava dobroćudni humor i precizno „skeniranje“ likova. Tako osmišljene junake, koji nijesu „zamračeni“ autorskom ambicijom da se raspiše i opasnošću da se „izgubi“ u mnoštvu detalja, ne bi mogao da pruži neko ko dobro ne poznaje ljudsku psihologiju.

¹¹ Slobodan Vuković: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)*, poglavlje: *Suncokreti na Trafalgaru*, Unireks, Podgorica, 2015, str. 362.

Godine 2021. ukazala se potreba da se u jednoj knjizi saberu recenzije, predgovori, prikazi, promotivni govori, osvrti na Vukovićeve knjige, pisma i fotografije. U knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića* (priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković) sabrani su, iz pera pedesetak autora, tekstovi koji su vrednovali Vukovićevo novinarsko i publicističko stvaralaštvo, preporučivali ga za štampu i za čitanje. O stvaralaštvu Slobodana Vukovića pisali su Jevrem Brković, Zuvdija Hodžić, dr Slobodan Vujačić, Milan Stojović, Sergije Lukač, Gojko Dapčević, Milo Kralj, Ratko Đurović, dr Vladislav Pavićević, Dušan Kostić, Kosta Radović, Vera Aleksandrić-Horvat, Dragan Koprivica, Zoja Bojanić, dr Milisav Savić, Miodrag Marović, Dubravka Jovanović, Mileta Radovanović, Jovanka Vukanović, Bogić Rakočević, Pavle Goranović, dr Čedomir Bogićević, Salko Luboder, Miloš Vulević, dr Zorka Milić, Jezdimir Radenović, Pero Zubac, Borko Gvozdenović, dr Slobodan Reljić, dr Ratko Božović, Silvija Monros-Stojanović, Obrad Pavlović, Žarko L. Đurović, Bosiljka Pušić, Miraš Martinović, dr Sonja Tomović-Šundić, dr Draško Došljak, Dobrašin Jelić i ostali. Njihovi tekstovi pregledno su dati u ovom zborniku, budući da su se sa stranica časopisa, revija, novina, „uselili“ u novu literarnu formu.

O autorovom odnosu prema novinarstvu Došljak je zapisao: „Novinarstvo je za Vukovića bilo život. U tom novinarstvu i životu je odabrao najteži put i nešto što je u toj profesiji osobeno ali i najbliže literaturi: intervjui, umjetničke reportaže i putopisi. Njegove knjige su se, s razlogom, rado iščekivale i čitale. One su bile putokazi ka predjelima i ljudima, ka mudrosti i otmenosti, ka daljinama i nezaboravu.“¹²

Književnik Miraš Martinović ističe: „Iseljenici najbolje poznaju domovinu, jer je nose u sebi, kao neodvojiv prtljag života. Van Crne Gore je još jedna Crna Gora. Vuković je našao tu Crnu Goru, preslikao je u svoje zapise i napise, u svoje reportaže, u svoja slova. Ta Crna Gora, drugačija od ove, a dubinski ista, preslikana je na stranice njegovih knjiga. To je novi kontinent ljudi i njihovih sudbina. Nova Atlantida, koja u ovim knjigama izranja, sa svojim posebnostima.“¹³

Djeluje nam da je Vuković stigao do svakog našeg Crnogorca i dao mu mogućnost da iskaže svoju pečalbarsku tugu za domovinom. Recipirajući njegove knjige čitaoci će proputovati svijetom i vremenom, revitalizujući se plemenitom autorskom intencijom i ambicijom da otme od zaborava sve što je

¹² Draško Došljak: *Riječ na svom mjestu*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 10.

¹³ Miraš Martinović: *Povezao kontinente i ljudske sudbine*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 205.

vrijedelo sačuvati, spasiti i zabilježiti. Vukovićeve knjige ujedno čine i dokument o kretanju društvene i pojedinačne svijesti, o različitim „talasima“ naše emigracije, od socijalne koja je šezdesetih i sedamdesetih godina prošlog vijeka išla „trbuhom za kruhom“, do intelektualne koja je „tekovina“ ili posljedica XXI stoljeća i koju u najvećoj mjeri predstavlja tzv. „odliv mozgova“, od ljudi koji su išli za svojim sudbinama i intuicijama, žena u vječitoj potrazi za vlastitim ljubavima i afinitetima, svjedočanstva o našim preprekama, nužnostima, protivrječnostima, lutanjima, padovima i novim usponima.

„Karakteristike stvaralačkog bića Slobodana Vukovića“, zapaža Salko Luboder, „se ogledaju u tome što je on najčešće bio putnik namjernik, strastveni upućenik na daljine, neumorni tragalac za novim prostranstvima, ljudima i sudbinama. Vuković je majstor svog zanata koji umije da te daleke svjetove nama učini bliskim. To postiže svojim izuzetnim darom, čarolijom pisane riječi“.¹⁴

Putopisi Slobodana Vukovića *Proljeće u Bronksu*, *U podnožju Kordiljera*, *Priče iz Australije* i *Suncokreti na Trafalgaru* potvrđuju misao Iva Andrića da *čovjek koji nije putovao – nije ni živio*. Vuković ima još puno toga da kaže, a dokaz za ovu tvrdnju predstavlja knjiga koja se nalazi u rukopisu pod radnim nazivom *Susreti*. Dosadašnjim ostvarenjima Slobodan nam je približio države i kontinente, kroz koje su daljine postale – zagrljaji.

Literatura

Primarna

- Vuković, Slobodan: *Proljeće u Bronksu*, drugo autorsko izdanje, Podgorica, 2006.
- Vuković, Slobodan: *U podnožju Kordiljera*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2012.
- Vuković, Slobodan: *Priče iz Australije*, Sekcija pisaca-radnika Crne Gore, Podgorica, 2013.
- Vuković, Slobodan: *Suncokreti na Trafalgaru – Putovanje s piscem svijetom i vremenom*, Unireks, Podgorica, 2015.

¹⁴ Salko Luboder: *Neumorni svjetski putnik*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković, izdavač: porodica Vuković, Podgorica, 2021, str. 225.

Sekundarna

- Đurović, L. Žarko (2015). *Raskošni opisi*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)*. Podgorica: Unireks.
- Goranović, Pavle (2006). *(Ne)poznati svjetovi*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje. Podgorica: Samostalno pišćevo izdanje.
- Luboder, Salko (2021). *Neumorni svjetski putnik*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković. Podgorica: Izdavač: porodica Vuković.
- Lukač, Sergije (2006). *Zapisi visokog dometa*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Proljeće u Bronksu*, drugo izdanje. Podgorica: Samostalno pišćevo izdanje.
- Martinović, Miraš (2021). *Povezao kontinente i ljudske sudbine*, u knjizi *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković. Podgorica: Izdavač: porodica Vuković.
- Pavićević, Vladimir (2013). *Njegaš i Oktoih sa nama*, pogovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Podgorica: Sekcija pisaca-radnika Crne Gore.
- Pušić, Bosiljka (2021). *Pupčanom vrpcom vezani za Crnu Goru*, recenzija na knjigu Slobodana Vukovića: *U podnožju Kordiljera*, u knjizi: *Putokazi Slobodana Vukovića*, priredili dr Draško Došljak i Danica Vuković. Podgorica: Izdavač: porodica Vuković.
- Racković, Nikola (2009). *Leksikon crnogorske kulture*. Podgorica: DOB.
- Savić, Milisav (2013). *Sudbine borhesovskog tipa*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Podgorica: Sekcija pisaca-radnika Crne Gore.
- Tomović-Šundić, Sonja (2013). *Čudesni i usamljenički svijet*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Priče iz Australije*. Podgorica: Sekcija pisaca-radnika Crne Gore.
- Zubac, Pero (2015). *Umijeće slikanja riječima (Zapis naklonosti pri čitanju izabranih i novih putopisnih reportaža Slobodana Vukovića)*, predgovor knjizi Slobodana Vukovića: *Suncokreti na Trafalgaru (Putovanje s piscem svijetom i vremenom)*. Podgorica: Unireks.

Sofija KALEZIĆ

TRAVELOGUES AND REPORTAGES BY SLOBODAN VUKOVIĆ

***(Spring in the Bronx, At the Foot of the Cordillera,
Stories from Australia and Sunflowers on Trafalgar)***

The literary travel form as an expression of the artist's private life, contact with new environments and his intimate reaction to similarities and differences with known cultural codes, is not a rare form in both older and newer Montenegrin literature. This cross-section of travel prose written by local authors can be done from Marko Car and his descriptions of the Bay of Kotor, to Ljubo Nenadović who was not a Montenegrin, but wrote about Montenegro, its rulers and unrivaled inhabitants with inspiration, to more modern travel writers. such as Pavle Đonović, Dušan Kostić, Draško Šćekić, Miroslav Đurović and many others.

Publicist Slobodan Vukovic, a descendant of the famous Montenegrin memoirist Gavro Vukovic, joined the constellation of Montenegrin travel writers and reporters with his extensive work. Vukovic is a decades-long journalist, travel writer, author of numerous studies and columns on topics from public and cultural life. In her work *Travelogues and Reportages by Slobodan Vuković*, the author Dr. Sofija Kalezić introduces us to the extensive bio-bibliography of this author, as well as to his most important collections of reports and travelogues: *Spring in the Bronx, At the Foot of the Cordillera, Stories from Australia and Sunflowers on Trafalgar*.

Key words: *Travelogue, reportage, journalism, travel, America, Australia*

Izvorni naučni rad
UDK 323.1(497.16)(091)

Saša MRDULJAŠ (Split)

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Split

sasa.mrduljas@pilar.hr

IZVORIŠTA CRNOGORSKOG, SRPSKOG I HRVATSKOG IDENTITETA NA TLU DANAŠNJE CRNE GORE*

Politički razvoj Crne Gore u posljednjih dvadesetak godina, odnosno od usmjeravanja prema državnoj neovisnosti i postizanja iste pokazao je da nacionalno-formativni procesi unutar nje-ne slavenske populacije nisu okončani. Taj se realitet najsnažnije očituje kod (tradicionalno) pravoslavnog korpusa, ali je prisutan i među katoličkim te muslimanskim življem. U kontekstu pravoslavne zajednice pitanje nacionalne identifikacije je usložnjeno istodobnom „ponudom“ koncepcije nacionalnog crnogorstva i srpstva te idejnim „odmjeravanjem snaga“ između njihovih promotora. Pored ostalog i kroz neobično snažnu produkciju povijesnih argumenta koji bi trebali ići u prilog crnogorstva ili srpstva. Pri tome posebno istaknuti značaj imaju gledišta kojima se želi ustvrditi da jedna od tih dviju nacionalnih identifikacija ima starije a time i autentičnije izvorište na tlu Crne Gore. U svakom slučaju, na pitanje o vremenu unutar kojeg se oblikuju inicijalne forme suvremenih etničkih identiteta odgovor se može dobiti samo posredstvom analize srednjovjekovnog etničkog razvoja na tlu današnje Crne Gore što će i biti predmetom priloženog rada. S tim da ona nužno mora nadići crnogorsko-srpski kontekst obzirom da se u promatranom razdoblju i kod katoličke, slavenske te slavizirane romanske populacije na tlu današnje Crne Gore, stvaraju pretpostavke za naknadno oblikovanje u hrvatskom nacionalnom smislu.

Ključne riječi: *Duklja, Zeta, Crna Gora, Crnogorci, Srbi, Hrvati, pravoslavlje, katolicizam*

* Ovaj članak izrađen je u okviru znanstveno-istraživačkog projekta „Nacionalna identifikacija u Crnoj Gori“ [Znanstveno-istraživački projekti Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar (2020/22)].

UVOD

Pitanje identitetnog suodnosa crnogorstva i srpstva nije novo, o njemu se raspravljalo i raspravlja te će zasigurno, svojom složenošću predstavljati predmet daljnjih promišljanja i istraživanja. Od kraja 90-tih, kada postaje izvjestan put Crne Gore prema državnoj neovisnosti ono stječe enorman politički značaj te postaje predmetom široke rasprave unutar crnogorskog društva. Istodobno otvara duboki rascjep unutar kulturno homogene pravoslavne populacije koja se pri tom podvaja između nacionalnog crnogorstva i srpstva. U tim prilikama skup nedorečenosti proizišlih iz tog suodnosa, koncentriranih pod pojmom „identitetskih pitanja“ prerasta u uočljiv problem kojeg niti uz najbolju volju nije lako riješiti (Vuković-Ćalasan, Đečević, 2015: 12–13).

Suočenošću sa „identitetskim pitanjima“ crnogorsko je društvo ušlo u razdoblje svojevrsnog iscrpljivanja povijesnošću. Znatan dio energije troši se na dokazivanje crnogorstva ili srpstva pravoslavnog korpusa unutar Crne Gore s ciljem postizanja identitetne prevage jedne ili druge „opcije“. Pri tome nije riječ tek o „identitetskim pitanjima“ obzirom da odgovori na njih mogu imati implikacije i na sam status Crne Gore. Sasvim očekivano, crnogorska nacionalna ideja doživljava Crnu Goru kao svoj konačan oblik državnog organiziranja. Srpska identifikacija ima kompleksniju formu. Mada se možda u prevladavajućoj mjeri očituje kroz manifestacije na polju vjersko-kulturne pripadnosti, svojom izloženošću političko-idejnim očekivanjima od „ostatka“ srpstva podesna je za političko modeliranje koje nerijetko vodi i dubinskoj relativizaciji državnosti Crne Gore.

U sklopu odmjeravanja povijesne „težine“ crnogorskog i srpskog identiteta u Crnoj Gori poseban značaj pridaje se tome koji je od njih stariji, izvorniji, autentičniji. Jer onaj koji je formiran „isprva“ trebao bi imati status nečeg originalnog dok bi „onaj drugi“ bio „njegovim derivatom“ ili nečim što je „umjetno“ stvoreno. Pri tome se argumentacija traži u dubokim, srednjovjekovnim slojevima povijesnosti čime automatski nadilazi okvire crnogorsko-srpskog suodnosa. U tim najstarijim slojevima „lociran“ je i fundament autohtone slavenske, katoličke i muslimanske populacije u Crnoj Gori koja se tradicionalno identificira sa nacionalnim hrvatstvom ili bošnjaštvom/muslimanstvom te ima vlastite percepcije prošlosti. Stoga niti odgovori o „izvorištu“ crnogorstva ili srpstva ne mogu biti potpuni ukoliko se istodobno ne pokuša analizirati i shvatiti „izvorišta“ hrvatstva i bošnjaštva na tlu Crne Gore. S tim da u naznačenom, dugom razdoblju još uvijek nisu bile stvorene osnove za oblikovanje bošnjačkog identiteta na tlu današnje Crne Gore obzirom da nastaju naknadno, pod osmanskom vlašću te posredstvom islamizacije. Međutim, crnogorski Bošnjaci-Muslimani kao i oni susjednih, sandžačkih

dijelova Srbije uglavnom predstavljaju zajednicu koja svoje ishodište ima u južnijim dijelovima Crne Gore što podrazumijeva identifikaciju sa njihovom prošlošću (Lutovac, 1978: 208, 220, 227–28).

U priloženom radu pokušati ćemo posredstvom sažete interpretacije i analize sagledati procese kojima su do kraja srednjeg vijeka, u osnovi do osmanskog osvajanja stvorene pretpostavke za naknadno uobličavanje crnogorskog, srpskog i hrvatskog identiteta na tlu Crne Gore (značaj slavenske doseobe, prvih samoniklih država, Duklje dinastije Vojislavljevića, Srbije dinastije Nemanjića, Zete pod Balšićima i Crnojevićima). Naglašavamo da je riječ bila samo o pretpostavkama jer je daljnji razvoj mogao biti i drugačiji te da je kao takav mogao rezultirati i drugačijim ishodima.

U formiranju posebnosti državnog i etničkog razvoja na tlu Crne Gore nesumnjivo da je svoju ulogu imala (rano)srednjovjekovna kneževina Duklja. No, današnja Crna Gora obuhvaća i glavninu teritorija nekadašnje Travunije dok je u razdoblju dukljanske ekspanzije i Zahumlje bilo dijelom kraljevstva sa središtem u Duklji. Ujedno populacija tih slavenskih formacija „prolazila“ je kroz uvelike slične političke i društvene procese. O toj, uvjetno rečeno, jedinstvenosti prostora između Neretve i Bojane svjedoči i što je unutar njega izvorište dvaju govora središnjeg južnoslavenskog dijasistema tj. novoštokavsko-ijekavskog i zetskog također ijekavskog (Ivić, 1986: 42, 64). Stoga će u radu za imenovanje cjelokupnosti rečenog pojasa, kada bude potrebno biti korišten termin „zahumsko-dukljanski prostor“. Neovisno o tome što ranosrednjovjekovni nazivi vremenom iščezavaju pred korištenjem novih i sadržajno drugačijih kao što su Hum, Hercegovina, Zeta i Crna Gora.

1. SLAVENSKA DOSEOBA, PRVE DRŽAVE, ETNICITETI, VJERA

Praslavenska etnička zajednica u pravilu predstavlja onu formaciju od koje južnoslavenski narodi otpočinju razmatranje vlastite (pra)povijesti. Ta narodnosna cjelina proizišla je iz protoslavenske, baltoslavenske, indoeurop-ske itd. (Heršak, 2005: 121–158; Martine, 1987: 91–96). No identifikacije s tim starijim skupinama gotovo da nema. Donekle je osviještena činjenica da je u etnogenezi južnoslavenskih naroda u znatnoj mjeri sudjelovala starinačka, glavninom romanizirana balkanska populacija no i s njom izostaje uočljivije poistovjećivanje. U oba slučaja zbog toga što je u postojeće identifikacijske sustave predodžbeno teško uklopiti (jezične) značajke onih zajednica koje bitno odstupaju od njih. Na neki način ti sustavi određuju koliko se duboko pro-dire u prošlost u potrazi za „vlastitim korijenima“ te što se unutar nje „traži“.

U svakom slučaju, Slaveni su početkom 6. vijeka naseljavali širok pojas između Labe i Dnjepra. Bili su jezično i kulturno uvelike ujedinjenom cje-

linom koja se segmentirala na raznorazna plemena i saveze plemena. Nazivi tih plemenskih skupina, u onoj mjeri u kojoj su bili samonikli najčešće su proizlazili iz identifikacije sa krajevima obitavanja. Dakle, oblikovali su se po imenima rijeka, planina, nazivima sredina u kojima se živjelo (Gluhak, 1990: 72–94; Kont, 1989: 103–104). Kako su Slaveni bili izvan civilizacijskih tokova, bez složenije društvene organizacije, pismenosti, gradova, sve te posebne slavenske grupacije bile su labavo organizirane te kao takve podložne lakom iščezavanju sa povijesne scene. U tim uvjetima te pod avarskim utjecajem, do početka 7. vijeka odvijaju se za tadašnje prilike masovne slavenske seobe prema jugoistoku Europe (Sedov, 2013: 206–232).

Slavenske raseobe u osnovi nisu bile potaknute strahom, silom, protjerivanjem već ekonomskim razlozima. Kod takvih migracija sa svojih se staništa ne pokreće ukupna populacija pojedinih zajednica već oni njihovi segmenti koji namjeravaju u novim sredinama osigurati bolje životne uvjete. Drugim riječima, prema jugoistoku Europe krenuli su pripadnici najrazličitijih slavenskih plemena koji su se vjerojatno još prilikom seoba a posebice u novim staništima međusobno ispreplitali. S tim da prvotne točke naseljavanja nisu morale ostati trajnim odredištima. Za grupacije koje su do tih prvotnih točaka doseobe prešle stotine kilometara nije bilo posebice zahtjevno nastaviti daljnje „krstarenje“ do iznalaska staništa na kojima će se trajno naseliti. U tim okolnostima nužno su se rastvarale dotadašnje, partikularne plemenske značajke te su u stapanju pripadnika raznorodnih slavenskih zajednica nastajale nove etničke formacije. Štoviše, posredstvom procesa slavizacije njihovim će dijelom, u sredinama gdje su Slaveni (politički) prevladavali, postajati i preostaci starosjediلاكog, uglavnom romaniziranog življa. Ponajprije u brdskim, nepristupačnim masivima, pored ostalog i u dinarskom, koji su u vrijeme slavenske doseobe, popraćene razaranjima, pljačkama, nasiljem predstavljali donekle zaštićene zone.

Bizantski car Konstatin Porfirogenet (945–959) u svoj djelu „*O upravljanju carstvom*“ (*De administrando imperio*, dalje: DAI) govori o tome da su na jug pristigle i već formirane etničke skupine Hrvata i Srba. Za Hrvate kaže da su zauzeli rimsku provinciju Dalmaciju koja se po predodžbama autora prostirala od Istre do Bara te od Jadrana do Dunava. Također se ističe da se dio „dalmatinskih“ Hrvata odvojio te zauzeo Panoniju i Ilirik. Za Srbe se navodi da su pristigli poslije Hrvata te da su se i oni nastanili u Dalmaciji tj. u njenom istočnom dijelu uključujući priobalje između današnjeg Omiša i Kotora („Vizantijski izvori“, 1959: 27–32, 38–39, 49, 58). Bitno je istaknuti da je DAI nastao tri stoljeća nakon doseoba, u vremenu do kojeg se već akumuliralo mnoštvo događaja te do kojeg se stvorila određena politička, državna, etnička konfiguracija. Samim tim i potreba kako potomaka nekadašnjih doseljenika,

odnosno njihovog vladajućeg sloja tako i Bizanta da prikladnim konstrukcijama daljnje prošlosti legitimiraju vlastite pozicije (Katičić, 1998: 297, 300). Stoga je i nadalje otvoreno pitanje da li je pojava Hrvata i Srba u Dalmaciji rezultat doseobe posebnih etničkih grupa ili hrvatsko i srpsko ime stječu svoj etnonimni značaj na samome jugu neovisno o etničkim procesima u slaven-skoj „pradomovini“ (Margetić, 2007: 61–69, 115–117; Pohl, 1995: 94).

Svejedno, ukoliko se i prihvati da su Hrvati i Srbi došli kao već formirane etničke grupe, da su na jugu zadržali koheziju te uspostavili vlastite državne tvorevine, tad su obe skupine to napravile kao disperzirana manjina na jezično-kulturno-etnogenetski istovrsnoj narodnosnoj podlozi. Takvoj koja je, kao što je istaknuto, proizišla iz stapanja pripadnika najrazličitijih sjevernoslavenskih rodova i starosjedilačkog življa. Tadašnje razlike na slavenskom jugu, i to ne samo na relaciji Hrvati – Srbi, bile su u političkom organiziranju, nazivu koji se za njega koristi, državnim tradicijama, ali ni tada ni stoljećima poslije doseoba nisu bile obilježene uočljivijim kulturnim distinkcijama.

Od početaka 9. stoljeća, odnosno od kada se u kontinuitetu može pratiti ovdašnje političke prilike i to ponajprije one koje se odvijaju u jadransko-dinarskom pojasu, tj. u okvirima nekadašnje rimske Dalmacije, uočljivo je da unutar njega, između zapadnije locirane Hrvatske i istočnije smještene Srbije postoji i središnja, po svom političkom razvoju posebna „međuzona“. Jedan njen „dio“ nalazio se u zaleđu, približno između Vrbasa i Drine gdje će vremenom središnju ulogu steći Bosna. Drugi „dio“ „međuzone“ bio je pozicioniran u primorju između Cetine i Bojane gdje su postojale četiri slavenske kneževine; Neretva od Cetine do rijeke Neretve (oko 2.500 km²), Zahumlje do Dubrovnika (6.000 km²), Travunija do Kotora (6.000 km²) i Duklja koja se protezala do Bara i Skadra te obuhvaćala i pogranične dijelove današnje Albanije (7.500 km²) („Vizantijski izvori“, 1959: 34). U odnosu na tu primorsku „međuzonu“ postoje jasni pokazatelji koji je dovode u vezu sa hrvatskim i srpskim etničkim kontekstom (Foretić, 1966/67: 62–78; Novaković, 1966/67: 268, 273, 281, 284). Oni su svakako bitni za stjecanje ukupne slike o tom prostoru. No tu sliku presudno određuje uočljiva posebnost političkog, državnog a time i etničkog razvoja sve do kraja 12. vijeka (Budak, 1986: 125, 131, 138; Živković, 2012: 12–13). Potvrđena pored ostalog i u tome što su Zahumlje, Travunija, Duklja imali i vlastite biskupije: stonsku, trebinjsku i dukljansku/barsku.

Polovicom 11. stoljeća ta posebnost političkog razvitka stječe novi značaj kada Duklja u svoj okvir integrira Zahumlje i Travuniju. Riječ je o vremenu u kojem ta kneževina ima respektabilnu ulogu te tijekom kojeg se kratkotrajno širi i na Bosnu i na Srbiju. Ujedno ona pod dinastijom Vojislavljevića stječe međunarodnu afirmaciju te od papinstva priznati status kraljevine. Uspijeva se izboriti i za vlastiti vjerski centar u vidu barske nadbiskupije

koja će predstavljati snažan oslonac vladajućoj dinastiji. Takav razvoj mogao je sugerirati nastanak nove državne a time i etničke stvarnosti na teritoriju od nekih 20.000 km² ili približno na tlu veličine današnje Slovenije. Međutim, već polovicom 12. stoljeća snaga dukljanskog kraljevstva otpočinje opadati te do kraja 12. vijeka prostori Zahumlja, Travunije i Duklje potpadaju pod vlast Srbije.

Raznolikost političkog, državnog a time i etničkog razvoja ovdašnjih prostora potvrđuju i smjerovi iz kojih je kristijaniziran te iz kojih je uspostavljena crkvena organizacija. Hrvatska je zajedno sa ukupnom „međuzonom“ bila izložena pokršćavanju iz središta zapadnog kršćanstva. S druge strane, glavnina današnje Srbije (bez Vojvodine), tada najvećim dijelom u okviru Bugarske, pokršćavana je iz središta istočnog. Vjerska organizacija u osnovi je pratila pravce kristijanizacije. Crkva u Hrvatskoj, Bosni, Neretvi, Zahumlju i Travuniji bila je pod rimskim patrijarhatom. U sklopu svojih razmimoilaženja sa papinstvom, koje je uključivalo i nadmetanja oko crkvene nadležnosti, Bizant je dukljansku (barsku) i ostale „zapadne“ biskupije locirane južno od Kotora, odnosno u današnjoj sjevernoj Albaniji podložio dračkoj mitropoliji, tj. carigradskom patrijarhatu. S tim da su i unutar tog okvira, kojem pripadaju u drugoj polovici 10. stoljeća zadržale zapadnu formu najuočljivije očitovanu u korištenju rimskog obreda i latinskog jezika u liturgiji (Komatina, 2016: 47–49, 69–72; Živković, 2011: 146; Šufflay, 1925: 84). U sklopu političkih turbulencija na prekretnici milenija te biskupije dolaze pod dubrovačku nadbiskupiju te time iznova pod jurisdikciju Rima (Marković, 2014: 59). Stoga će crkveni raskol iz 1054. „dočekati“ u katoličkoj zoni. S druge strane, jurisdikciju nad srpskom državnom jezgrom imala je episkopija u Rasu locirana kod današnjeg Novog Pazara. Unatoč početnim, utjecajima iz zapadne sfere, ona je još od 10. vijeka podređena bugarskoj crkvi, naknadno ohridskoj arhiepiskopiji a time i središtima istočnog, odnosno pravoslavnog kršćanstva (Komatina, 2016: 74–77, 91; Živković, 2011: 162–63).

Činjenica da su neretvanski i zahumsko-dukljanski pojas bio u sferi zapadnog kršćanstva, odnosno od 1054. u sferi katolicizma u bitnome je kulturno ujednačavala njegovu populaciju sa susjednom hrvatskom. No ta ujednačenost na vjerskom i jezičnom polju ne dopušta poistovjećivanje niti neretvanskog niti življa između Neretve i Bojane sa tadašnjim Hrvatima. Sam zahumsko-dukljanski prostor, odnosno dukljanska kraljevina/kneževina po svom se katolicizmu bitno razlikovala od susjedne, također istojezične Srbije te od pravoslavnih slavenskih krajeva Pomoravlja i Kosova. S tim da ta razlika, do koje je moglo doći samo kroz dugotrajne, izvoristiem različite utjecaje, svjedoči i o bitno različitom političkom razvitku. Istodobno, njeno postojanje posve otklanja mogućnost percepcije zahumsko-dukljanskog življa unutar ta-

dašnje srpske etničko-identitetne sfere kojoj bi pripadao kao nekakav poseban srpsko-katolički segment. Autentični razvoj zahumsko-dukljanskog prostora, posebice pod dinastijom Vojislavljevića bio je takav da jednostavno nije mogao producirati ikakav tip srpstva, a posebice ne u nekakvoj katoličkoj verziji.

Unatoč jasnoj razgraničenosti crkvenih utjecaja postojala je i jedna vjersko-kulturna značajka koja je na manifestacionoj razini znatno približavala ovdašnji katolički i pravoslavni živalj. Naime, unatoč tome što se pokrštavanje odvijalo u latinskoj ili grčkoj kršćanskoj formi vrlo brzo su i jedna i druga istisnute „ćirilo-metodskom“. Ona se u prvom redu očitovala u korištenju crkvenoslavenskog jezika u liturgiji te u uporabi glagoljskog a poslije i ćirilskog pisma. Ta kulturna odrednica bila je prisutna među katolicima Hrvatske te ukupne „međuzone“ a time i njenog primorskog dijela između Cetine i Bojane (Krešić, 2016: 69–71). Po njoj će ovdašnji katolicizam ostati specifičan unutar okvira katoličke crkve. Ujedno, ta „ćirilo-metodska“ tradicija imati će poseban značaj u zbivanjima koja će zahvatiti zahumsko-dukljanski pojas od kraja 12. vijeka.

2. ETNICITET POD DINASTIJOM NEMANJIĆA

Potpadanje Zahumlja, Travunije i Duklje pod srpskog velikog župana Stefana Nemanju te relativno stabilna i duga vlast dinastije Nemanjića nad tim prostorima predstavljati će radikalnu prekretnicu u odnosu na njihov prijašnji politički, vjerski i etnički razvoj. Formalno se i pod Nemanjićima uvažavalo nasljeđe političke posebnosti zahumsko-dukljanskog pojasa. Tako se Nemanjin sin Vukan za svoje uprave u Duklji koristio naslovom kralja te zemlje jednako kao i njegov sin Đorđe. Do polovice 13. vijeka Nemanjići su u svojim vladarskim titulurama pored „srpske zemlje“ posebno isticali Zahumlje, Travuniju i Duklju. Nakon toga navode ih zbirno, pod pojmom „pomorske zemlje“ (Mišić, 1996: 109–116; Živković, 1989: 136–146). Također, tijekom podvlaštenosti rečenog pojasa njime su nerijetko upravljali istaknuti članovi dinastije ili prijestolonasljednici. Posebice Zetom, kako se za srpske vlasti otpočinje nazivati prostor nekadašnje Duklje. S tim da će i pojam „dioklitijanske zemlje“, „dioklitijanskih stranah“ ostati prisutan još i u 16. stoljeću (Jovović, 2013/14: 223; Šekularac, 2019: 157). Takav status „pomorskih zemalja“, ponajprije Zete u odnosu na „srpske zemlje“, Konstatin Jireček je uspoređivao sa statusom kakav je Wales imao prema Engleskoj (Jireček, 1981: 4). Možda je ta poredba donekle pretjerana (Ćirković, 2020: 308) ukoliko se uzme u obzir da je unatoč svom istaknutijem položaju zahumsko-dukljanski prostor za vlasti Nemanjića potpuno niveliran sa „srpskim zemljama“ i to na presudnom vjersko-kulturnom polju. Time je stvorena pretpostavka za nje-

govo sudjelovanje u dalekosežnim etničkim procesima koji se odvijaju pod vlašću srpske dinastije.

Zahumsko-dukļjanski prostor našao se pod pravoslavnim vladarima upravo u vremenu kada po uspostavi Latinskog Carstva u Carigradu 1204. tadašnji katoličko-pravoslavni raskol otpočinje stjecati značajke duboke i trajne polariziranosti (Ransimen, 1964: 122). U tim uvjetima, upravljajući državom koju je „presijecala“ katoličko-pravoslavna linija razdvajanja Nemanjići su se trebali odlučiti koja će im od dvije crkve, a jednu su morali odabrati, postati osloncem u vladanju i protekciji vlasti. Sukladno tome da su 2/3 države bile pravoslavne, da su se perspektive daljnjeg širenja otvarale samo u pravoslavnoj zoni, da je Bizant sa vrhom pravoslavne crkvene organizacije bio u poziciji da daje ustupke koje inače nije bio sklon davati, smislena je odluka bila da se oslonac nađe u pravoslavlju. Tako je 1219. Nemanjin sin Rastko, tj. sv. Sava uspio dobiti odobrenje od bizantskog cara i patrijarha za uspostavu samostalne crkvene organizacije. Ona je uspostavljena u vidu Žičke/Pečke arhiepiskopije koja sa svojim, tada umnoženim episkopijama postaje državnom ili preciznije dinastičkom crkvom Nemanjića.

Obzirom da su stekli vlastitu crkvenu organizaciju, da je u uvjetima sve snažnijeg katoličko-pravoslavnog distanciranja, katolički živalj u zahumsko-dukļjanskom pojasu vrlo lako mogao postati uzrokom i instrumentom destabilizacije vlasti, pokrenut je proces njegovog prevjeravanja u pravoslavlje (Ćorović, 1995: 148–149; Šufflay, 1925: 89–94). Riječ je o vremenu do kojeg se bila oblikovala svijest o katoličko-pravoslavnim razlikama. O tome npr. svjedoči Stefan Prvovjenčani, sin i nasljednik Stefana Nemanje koji u žitiju svog oca govori o tome kako je Nemanja, kao dijete srpskog izbjeglice u Duklji kršten kod današnje Podgorice od strane „latinskih jereja“ te da je po povratku u domovinu iznova bio kršten u pravoslavlju i to „usred srpske zemlje“; u episkopalnoj crkvi u Rasu („Stefan Prvovenčani“, 1989: 64–65). Također ne treba sumnjati da katolički prelati i svećenici nisu među vlastitu pastvu unosili i jednu od najuočljivijih odrednica katolicizma, odnosno svijest o papinstvu i njegovom značaju u vjerskom smislu. Da je bilo tako vidi se i iz poslanice barskog nadbiskupa Ivana upućene papi Inocentu III. iz 1199. u kojoj uz ostalo stoji: „Ja sam pak spreman svom dušom i na svaki način za cijeloga svog života biti privržen i vjeran tebi i svetoj Rimskoj crkvi“ („Monumenta Montenegrina“, 2001: 84).

Međutim, tadašnji katolicizam a jednako tako i pravoslavlje, posebice među narodnim masama, još uvijek nisu bili nadopunjeni snažnim polarizirajućim i distinktivnim sadržajima koji se tek otpočinju inkorporirati u njih. Stoga je na određen način proces prevjeravanja proveden pravodobno, u vremenu za kojeg se jedan takav „zahvat“ mogao izvesti bez turbulencija kakvi-

ma će se naknadno svjedočiti. Sukladno takvom ozračju, taj bi proces u osnovi trebalo shvatiti kao „prijenos“ jurisdikcije sa katoličkih biskupija na pravoslavne episkopije koje su po uspostavi Žičke arhiepiskopije uspostavljene na zahumsko-duklijanskom prostoru. Dakle, na humsku sa sjedištem u Stonu, čak u istoj stolnoj crkvi sv. Bogorodice (Velike Gospe) iz koje je u prethodnom razdoblju protjeran katolički biskup, na zetsku koja će svoje najdugotrajnije sjedište imati u bivšem benediktinskom samostanu sv. Mihovila na Prevlaci kod današnjeg Tivta te na budimljansku uspostavljenu kod današnjih Berana koja je obuhvaćala sjevernije zetske krajeve (Dračevac, 1966: 182–86; Janaković, 1985: 30; Živković, 1989: 148). Potpadanje katoličkog življa pod te episkopije i nije moralo izgledati kao prelazak s katolicizma na pravoslavlje obzirom da se dinastija Nemanjića, zajedno sa žičkom/pečkom arhiepiskopijom tijekom 13. stoljeća trudila ostaviti dojam da je u jedinstvu sa katoličkom crkvom (Popović, 2016: 89). Ipak riječ je bila upravo o tome obzirom da su (nekadašnji) katolici pod jurisdikcijom pravoslavnih episkopija postepeno gubili dotadašnje katoličke značajke, nisu stjecali nove te da im je kršćanski izraz postepeno poprimao pravoslavnu formu i sadržaj.

Uočljivo je da je prevjeravanju bio izložen slavenski živalj što sugerira da je njegova ćirilo-metodska tradicija, održavana u okvirima katoličke crkve poslužila kao medij u procesu pretakanja u pravoslavlje. Katolički Albanci, koliko god bili u podređenom položaju prema pravoslavnoj crkvi, ostavljani su u katolicizmu. Pa i oni u Gornjem Pilotu na gornjem Drimu pri čemu njihova pozicioniranost na toj geografskoj točki sugerira da je linija katoličko-pravoslavnog razdvajanja u Crnoj Gori, a time i granica između dukljanskog kraljevstva („Tetrahija“) i Srbije nekada približno išla tokom rijeke Tare („Ljetopis“, 1988: 123; Malović-Đukić, 1991; Tošić, 1998: 14–17). Jednako tako interesima dinastije Nemanjića, naročito ekonomskim i diplomatskim, pogodovalo je da primorski gradski centri, tj. Kotor, Budva, Bar i Ulcinj zadrže pa i ojačaju svoj autonomni, komunalni status što im je omogućilo i zadržavanje katolicizma (Ćirković, 1970: 81). Tako su stanovnici tih gradova, pretežito Romani koji su u slučaju Kotora, Budve, Bara bili u završnoj fazi slavizacije, ostali katolicima. Jednako kao i Slaveni koji su obitavali u tim središtima ili u naseljima koja su im pripadala ili gravitirala.

Državotvorni procesi koji se odvijaju pod Nemanjićima u posve su novi kontekst doveli značaj srpskog etnonima. Kao što je istaknuto, tijekom ranog srednjeg vijeka on je, pored zastupljenosti u srpskoj državnoj jezgri, lociranoj između gornjeg Podrinja, Kosova, Tare, gornje Kolubare i donjeg Ibra, imao svog značaja i u širokom pojasu „međuzone“. Dakle zapadno i južno od srpske jezgre gdje se njegov utjecaj ispreplitao sa utjecajem hrvatskog imena te sa znatno ukorijenjenijim, lokalnim etničkim nazivima. Pri čemu ti utjecaji nisu

omeli posebnost državnog a time i etničkog oblikovanja u toj, od polovice 11. vijeka katoličkoj „međužoni“ pa tako i unutar „njenog“ zahumsko-dukljanskog dijela.

Od druge polovice 12. stoljeća otpočinje širenje Srbije u posve drugom smjeru, u pravcu slavenskih pravoslavnih oblasti Pomoravlja i Kosova. Jednako tako, tadašnjim prodorom iz srpske jezgre prema Jadranu, srpski se etnonim „vraća“ u primorski dio „međuzone“ ali sada već u svojoj pravoslavljem podržanoj i bitno drugačijoj formi od one koja je postojala u prethodnim stoljećima. Pri tome eventualne reminiscencije na nekadašnju ulogu srpskog imena u toj, katolicizmom određenoj primorskoj zoni nisu bile faktorom koji bi omogućio etabliranje vlasti Nemanjića. U tom smislu bila je presudna njihova vojna sila te riješenost da posredstvom masovne pravoslavizacije osiguraju lojalnost zahumsko-dukljanskog življa. Tek se njegovom pravoslavizacijom stvaraju uvjeti da zajedno sa stanovništvom dotadašnje Srbije, Pomoravlja i Kosova postane dijelom „nove“ narodnosne mase uz koju se veže srpsko ime.

Drugim riječima, u odnosu na prethodna razdoblja, od kraja 12. vijeka nadalje otpočinje se stvarati drugačija kulturna i narodnosna podloga na kojoj se bazira srpsko ime. Dok je nekoć bilo osnove da njegovo najmasovnije narodnosno uporište bude među populacijom koja će se sukladno naknadnim procesima oblikovati u nacionalne Hrvate i Bošnjake (zona šćakavsko-ijekavskog, novoštokavsko-ikavskog i djelomično novoštokavsko-ijekavskog govora), od kraja 12. stoljeća njegovo najmasovnije narodnosno uporište je među slavenskim življem Pomoravlja i Kosova (zona novoštokavsko-ekavskog, kosovsko-resavskog i torlačkog govora) (Ivić, 1986: 332–333; Jahić, 1991: 9–14).

Mada su Nemanjići, poput drugih vladara, u svojim titulaturama navodili niz „podvlaštenih“ zemalja, u stvarnosti se ime najznačajnije među njima tj. Srbije širilo na ukupan prostor kojim su vladali. Samim tim širio se i srpski etnonim prvenstveno na pravoslavnu slavensku populaciju koju prethodno nije „pokrivao“ (Ćirković, 1997: 183; Šarkić, 2012: 33). Tome je pridonosila i jurisdikcija žičke/pečke arhiepiskopije, odnosno od 1346. pečke patrijaršije. Na taj su se način stvarali uvjeti da ta crkva kao i „njena“ vjera, ritual, svećenici, sukladno lokalnim posebnostima, postanu prepoznatljiviji pod imenom „srpske crkve“, „srpske vjere“, „srpskog obreda“, „srpskih popova“ (Božić, I., 1970: 203; Ćorović, 1995: 192). Ukorjenjivanju tih termina svakako je doprinosilo i njihovo intenzivno korištenje u neposrednom slavenskom katoličkom „susjedstvu“. Da se prikazana državno-vjerska konstelacija pokazala trajnom, pravoslavni dio zahumsko-dukljanske populacije, neovisno o samosvojnosti prethodnog razvitka jednostavno ne bi mogao izbjeći potpunu inkorporaciju u srpski narodnosni okvir. No, nije se pokazala trajnom. Nakon prenapregnu-

te ekspanzije polovicom 14. stoljeća otpočinje razdoblje rastvaranja srpske države donekle zaustavljeno uspostavom Srpske Despotovine 1402. Njenim konačnim padom pod Osmanlije 1459. dokinut je svaki oblik državnosti pod srpskim imenom sve do 1815. i uspostave Kneževine Srbije.

Obzirom na taj, daljnji tijek bitno je istaknuti određene činjenice. Srpska je država za Nemanjića te za trajanja Despotovine ostavila dubok povijesni trag. O tim državnim formacijama sačuvao se dovoljan fond spoznaja i na prostoru koje su zauzimale i u njihovom okružju. Stoga unatoč stoljetnoj podvlašćenosti pravoslavne populacije koja je nekad potpadala pod srpsku državu postojale su pretpostavke da ona, kada prilike dozvole, regenerira srpsku državnost. No, da bi taj proces bio sveobuhvatan trebalo je ne samo opstati u pravoslavlju već pod približno jednakim uvjetima i u isto vrijeme krenuti u tu regeneraciju. U suprotnom, primjerice u graničnim područjima prema Bugarskoj tragovi identifikacije sa Srbijom lako su mogli biti „poništeni“ pred prodorom bugarske, također slavenske i jezično ne toliko udaljene identitetne konstrukcije. Kao drugo, parcijalni, samostalni iskoraci prema oslobođenju, posebice ukoliko dugo traju i odvijaju se pod imenom sredine u kojoj nastaju u bitnome bi vodili distanciranju i od nasljeđa srednjovjekovne srpske državnosti i od pravoslavnog korpusa koji se sa tom državnošću može identificirati. Taj se proces odvio u kontekstu Crne Gore.

Dalekosežnost takvog, posebnog razvitka, konkretno u slučaju Crne Gore, a može se zamisliti da se mogao zbiti i u kakvom drugom okviru, u bitnome će slabiti jedan „osigurač“ srpske državotvornosti stvoren još za Nemanjića. Naime, žička/pečka arhiepiskopija, odnosno patrijaršija na određeni je način bila dužna jačati njihove pozicije te je u tu svrhu, pored ostalog producirala vjerski kult te dinastije kanonizirajući niz njenih pripadnika (Kašić, 1984: 72–73). Na taj način oni su postali dio vjerskog sustava pravoslavne pastve pečke arhiepiskopije/patrijaršije. Samim tim i onog dijela koji je obitavao u zahumsko-dukljanskom pojasu. Mada je taj kult primarno podrazumijevao slavljenje „svetorodne dinastije“ istovremeno je imao potencijal da u odgovarajućim uvjetima idealizira državu kojom su vladali te stvara određenu svijest o zajednici. U uvjetima nestanka srpske države i višestoljetnog, ustaljenog života pod stabilnom osmanskom vlašću nije bilo „prostora“ a time niti razloga da se na tom kultu konstruira, vremenu prilagođena politička ideologija te inkorporira u vjerničke mase. No u vodećim društvenim, u osnovi crkvenim krugovima svijest o Nemanjićima i srpskoj državi bila je prisutna te se „po potrebi“ lako mogla „pretočiti“ u vjerničke mase sa svrhom njihove političke mobilizacije (Ćirković, 1995: 256–257).

U svakom slučaju, za trajanja države Nemanjića nesumnjivo da su se oblikovali faktori koji su doprinosili etničkom ujednačavanju „njene“ slaven-

ske pravoslavne populacije. No, nesmetano su se oblikovali i takvi koji su imali suprotan učinak. Riječ je o (kasnom)srednjem vijeku tijekom kojeg, pa i stoljećima poslije etnicitet ima drugačiji značaj, u kojem nije izložen tendencijama vladara za oblikovanjem „vlastite“ etničke skupine i brigom za njene interese. Riječ je o vremenu duboke društvene raslojenosti u kojem je vladajućem staležu pojedine države, pa i srpske socijalno pa i idejno bliži vladajućí stalež kakve druge nego niže rangirani slojevi vlastitog društva. Vremenu unutar kojeg elita nije naročito impresionirana niti vlastitim, stvarnim porijeklom te ga je sklona konstruirati iz afirmiranih povijesnih zajednica.

Sukladno takvim prilikama moguće je shvatiti da se paralelno s procesima koji pogoduju širenja etnonimnog značaja srpskog imena odvijaju i procesi posredstvom kojih se ono, pored drugih naziva, ograničava samo na jedan sloj slavenskog stanovništva. Konkretno, na zavisnu zemljoradničku populaciju, odnosno na meropse ili poznatijim terminom rečeno na kmetove (Mihaljčić, 1990: 22, 25). Pored ostalog i u opoziciji prema statusno bolje pozicioniranim, vlaškim zajednicama koje su se bavile nomadsko-katunskim tipom stočarstva te ujedno bile podvrgnute vojnim dužnostima (Šarkić, 2010/a: 24, 25; Šarkić, 2010/b: 38, 42). Obzirom na prvotne „promotore“ tog tipa privrede, a riječ je bila o preostacima romaniziranog autohtonog stanovništva kojeg su Slaveni nazivali Vlasima, te su zajednice u slavenskom društvenom ambijentu nazivaju vlaškim i nakon što su do 13. stoljeća glavinom jezično slavizirane ili umnožene prilikom priliva slavenskog življa (Blagojević, 1981: 381). U odnosu na konfiguraciju terena bile su posebno brojne u krškim krajevima, dakle i na prostoru današnje Crne Gore gdje su njihova vlaška staništa jasno razlikovana od zemljoradničkih tj. „srpskih“ (Filipović, 1974: 161, 163).

U svakom slučaju, postoji dovoljno pokazatelja koji govore o tome da se praktički istodobno ukupnu pravoslavnu slavensku populaciju unutar srpske države i pod „srpskom crkvom“ doživljavalo srpskom kao i takvi kod kojih se pod Srbima podrazumijeva samo jedan, doduše najbrojniji socijalni segment te populacije tj. zavisni zemljoradnički sloj. Riječ je bila o „raskoracima“ prihvatljivim u vremenu u kojem su postojali. Oni bi daljnjim, stabilnim razvojem Srbije bili „razriješeni“ u korist etnonimne funkcije srpskog imena pa i na zahumsko-dukljanskom tlu. Međutim, rastakanjem srpske države te posebice osmanskim osvojenjem otpočinju procesi koji će znatno usložiti etnički razvoj unutar okvira kojeg je nekoć zauzimala.

3. ZETA DINASTIJE BALŠIĆA I DINASTIJE CRNOJEVIĆA

Na zahumsko-dukljanskom prostoru vlast je Nemanjića bila najnestabilnija u graničnom području prema Hrvatskoj. Od početka 14. stoljeća oni gube zapadnije dijelove Zahumlja, prvo u korist hrvatskih banova Šubića a zatim bosanskih dinasta Kotromanića te Dubrovnika (Ćirković, 1970: 62). Ostatak nekadašnjeg zahumsko-dukljanskog pojasa ostao je u okvirima srpske države do njenog rastvaranja na niz teritorijalnih formacija kojima će upravljati lokalna vlastela. Tako su od 1368. istočni dijelovi nekadašnjeg Zahumlja kao i Travunija, zajedno sa jugozapadnim dijelovima Srbije bili pod Nikolom Altomanovićem da bi 1377. potpali pod bosanske vladare. Pod njima, odnosno pod bosanskim velikašima ostati će sve do prodora Osmanlija. Nakon osman-skog osvojenja, uglavnom provedenog tijekom 1463–65. ti prostori zajedno sa krajevima zapadno od Neretve postaju prepoznatljivi pod imenom Hercegovine. Sjeveroistočni dijelovi današnje Crne Gore, zajedno sa susjednim srpskim krajevima, bili su pod feudalnom obitelji Brankovića. Pod njima su ostali i nakon 1402. kada se na tlu današnje Srbije formira Srpska Despotovina. U njen okvir faktički ulaze 1412. i ostaju do osamanskog osvojenja 1455. (Dinić, 1960: 9–11, 27–29).

Na tlu nekadašnje Duklje otpočinje se od 1360. oblikovati nova državna stvarnost u vidu Zete dinastije Balšića. U razdoblju svog uspona Balšići će proširiti vlast nad znatnim dijelom sjeverene Albanije i Kosova. Činjenica da su vladali albanskim, katoličkim teritorijima te da im se državna okosnica nalazila u primorskom, također pretežito katoličkom pojasu nije bila bez utjecaja prilikom prelaza Balšića na katolicizam 1369. Time je moglo izgledati da se ukupan prostor nekadašnje Duklje „vraća“ prednemanjićkom vjersko-političkom usmjerenju. No, suočen sa mletačkim učvršćivanjem u priobalju te Skadru i okolici, Balša III (1403–1421) se orijentira prema Despotovini, Osmanlijama i pravoslavlju. U konačnici Zetu prepušta srpskim despotima. Tijekom nanovo upostavljene srpske vlasti u Zeti (1421–39., 1344–52), sve se snažnije afirmira obitelj Crnojevića koja osloncem na Mlečane obnavlja njenu samostalnost polovicom 15. vijeka.

Vlast dinastije Crnojevića u osnovi je bila svedena na pravoslavne krajeve te oni za razliku od Balšića nisu imali razloga kalkilirati sa prihvatanjem katolicizma. Zbog izloženosti osmanskim pritiscima državno će središte locirati u podlovcenskoj Crnoj Gori, odnosno u geopolitički najobjavnijem dijelu Zete logistički „naslonjenom“ na mletačke posjede u priobalju. Istodobno će na Cetinju, u manastiru Rođenja Presvete Bogorodice, sagrađenom do 1485. uspostaviti sjedište crnogorske mitropolije koja će svojim značajem trajno nadilaziti okvire podlovcenske Crne Gore. Balansiranjem između Ve-

necije i Osmanlija, koje je od 1481. uključivalo vazalni odnos prema osman-skom sultanatu, Crnojevići će se uspjeti održati do 1496., dakle još desetljećima nakon pada Srbije, Bosne i najvećeg dijela Hercegovine.

Mada su Crnojevići vladali relativno kratko ostavili su duboki trag u kolektivnom „sjećanju“ crnogorskog društva (Andrijašević, 2010: 564–66). Što je još važnije, unutar Osmanskog Carstva podlovcenska će Crna Gora imati svojevrsnu autonomiju gotovo na istoj teritorijalnoj podlozi kakvu je imala u završnoj fazi vladavine Crnojevića (Đurđev, 1953: 60, 114–115). Sa pozicija izvjesne autonomnosti, „naslonjenosti“ na mletačke posjede, vlastitu nepristupačnost ona će od kraja 17. vijeka postati promotorom protuosmanske borbe i svojevrsnim bedemom pravoslavlja. Kroz tu će borbu u konačnici doći do svoje državne neovisnosti. Kao takvoj, sa prestižem koji su joj osiguravale cetinjska mitropolija, koja od druge polovice 18. vijeka djeluje kao samostalna pravoslavna crkva, kao i podrška Ruskog Carstva za okolnu će pravoslavnu populaciju predstavljati poželjan državni okvir što će doprinositi njenom širenju približno do današnjih granica.

Nakon rastrojstva srpske države prostor nekadašnje Duklje, tadašnje Zete, odnosno Crne Gore otpočinje svoj samostalni državni, odnosno politički razvoj koji će trajati duže od pet stotina godina. Pri tome se između njegovih različitih dionica može uočiti određena linija kontinuiteta. Relativno brzoj regeneraciji državnosti na tlu Zete donekle je pridonijela prethodna državnost Duklje. Ona je bila razlogom posebnog statusa Zete u državi Nemanjića, razlogom što su zetski krajevi prepuštani na upravljanje istaknutim članovima dinastije ili prijestolonasljednicima. Obzirom na tu poziciju donekle je razumljivo da je zetska episkopija od osnivanja pa do polovice 14. vijeka bila prva po rangi među episkopijama žičke/pečke arhiepiskopije kao i to da je po uzdizanju arhiepiskopije na razinu patrijaršije vrlo brzo uzdignuta u mitropoliju (Janković, 1985: 66, 74). Nadalje, očuvano nasljeđe iz dukljanskog perioda predstavljale su i primorske katoličke komune. One će ostati poveznicom svog zaleđa sa Zapadom te žarištima iz kojih će u kontinuitetu pristizati politički, kulturni, ekonomski utjecaji.

Osim što se može ustvrditi da je nasljeđe iz dukljanskog perioda doprinijelo uspostavi Zete nesumnjivo da su dukljanska, zetska te napokon crnogorska državnost bila rezultatom napora niza generacija jedne te iste populacije. Međutim, poticaji državnosti Zete nisu proizašli iz eventualnih, neugaslih tragova iz dukljanskog etno-identitetnog fonda što bi dopuštalo da se na njenu državnost a naknadno i na crnogorsku gleda kao na svojevrsnu obnovu državnih i identitetnih tradicija iz doba Vojislavljevića. Na koncu proces pravoslavizacije je i bio usmjeren prema razgradnji tog fonda. Prema stvaranju predodžbi o tome da sa Nemanjićima otpočinje nulta godina političke povijesti i

u kontekstu nekadašnjeg dukljanskog prostora. Tijekom vlasti te dinastije ipak su se odvale snažne društvene i identitetne preinake koje će nastaviti obilježavati ukupnu pravoslavnu populaciju nekadašnjeg zahumskog-dukljanskog pojasa dakle i njegovog zetskog tj. crnogorskog dijela.

To što nakon 1360. na nekadašnjem zahumsko-dukljanskom tlu (postepeno) prestaje srpska vlast, što se uspostavlja samosvojna zetska, odnosno bosanska, nije tek tako moglo izbrisati političke, vjerske, kulturne tradicije koje su ukorijenjene za vladavine Nemanjića. Sama bosanska dinastija Kotromanića smatrala se i kraljevima Srba obzirom da je pod vlašću držala nekadašnje zemlje Nikole Altomanovića. Bosanski velikaš Stjepan Vukčić Kosača, gotovo samostalni vladar pojasa između Cetine i Lima titulirao se od 1448/49. i kao herceg od sv. Save (Ćirković, 1964: 106–108). Zetski Balšići su također legitimaciju svog vladarskog položaja dovodili u kontekst krvne veze sa Nemanjićima (Božić, 1970: 50). Napokon i sami Crnojevići, mada se afirmiraju kroz sukobe sa Srpskom Despotovinom, zadržavaju konekcije sa dotadašnjim nasljeđem zadržavajući, sasvim razumljivo, „gotovo sve institucije koje su imali kraljevi i carevi iz dinastije Nemanjića“ (Blagojević, 2011: 22). Pored toga pečka je patrijaršija zadržala svoju jurisdikciju nad nekadašnjim zahumsko-dukljanskim teritorijem sve do osmanskog osvajanja Srbije i podređivanja njenih eparhija Ohridskoj arhiepiskopiji. Riječ je bila o patrijaršiji koja je u tada svrshodnoj mjeri producirala identifikaciju sa srpskim imenom te na koju se i izvan kruga njenog djelovanja gledalo kao na „srpsku crkvu“. Primjerice, carigradski patrijarh Genadij 1455. govori o „episkopu Bosne“, vjerojatno o mileševskom mitropolitu Davidu nadležnom za pravoslavne prostore pod bosanskom vlašću pa tako i za nekadašnje Zahumlje i Travuniju, kao o „pravoslavcu, Srbinu naime“ (prema: Džaja, 1993: 57).

Do oblikovanja zetske državnosti dolazi dakle unutar jednog šireg kulturno-identitetnog ambijenta koji unatoč rastakanju nemanjićkog političkog okvira zadržava sposobnost regeneracije. Na koncu ona se očitovala pri uspostavi Despotovine te u njenom širenju na zetske prostore. S tim da su na tlu Zete tu istu, idejno srpsku državotvornost, pored davno stečene i za Nemanjića donekle uvažavane dukljanske/zetske samosvojnosti, dodatno umanjivale dalekosežne socijalne transformacije koje se odvijaju tijekom 15. i 16. stoljeća. Kao što je rečeno, ukupan zahumsko-dukljanski pojas bio je prožet vlaškim skupinama. Dok god je trajala snažna državna vlast one su bile samo dijelom šarolikog društvenog mozaika. Erozijom državne vlasti otpočinje proces društvenog izdizanja vlaških skupina čemu je pridonosila i težnja župskog, zemljoradničkog stanovništva da se otrgne od feudalnih nameta. Taj proces doživljava svoju kulminaciju osmanskim osvojenjem (Božić, 1970: 368–369).

U vremenu svoje ekspanzije Osmanlije nisu smatrale potrebnim da izrazitim nametima opterete ovdašnje krške, realno slabo iskoristive sredine. Važnije im je bilo da određenim pogodnostima pridobiju lojalnost stanovništva tih teško prohodnih te ujedno bitnih, prema mletačkim teritorijama graničnih krajeva (Đurđev, 1953: 48, 118). Pored ostalog i stoga da bi im poslužili kao rezervoari življa kojeg mogu vojno angažirati te iskoristiti za kolonizaciju ratovima opustošenih prostora. Takvim odnosom Osmanlije su potakle proces masovnog „povlašivanja“ stanovništva krških krajeva. Na tlu Crne Gore južno od Tare, u osnovi na tlu nekadašnje Duklje i većeg dijela Travunije, proces „povlašivanja“ svoj će konačni izraz dobiti u oblikovanju plemenskih zajednica. Pri tome će i podlovcenska, vlastitim plemenima prožeta Crna Gora te njoj susjedne plemenske formacije praktički funkcionirati kao zone slobodnog, vojno-demokratski organiziranog seljaštva; zone koje zadržavaju određenu razinu „suverenosti“ u odnosu na Osmansko Carstvo (Đurđev, 1984: 55, 183, 200).

Takvim, specifičnim političkim i društvenim razvojem, koji u tadašnjem slavenskom svijetu možda najbliže paralele ima u kozačkom društvu, nužno se oblikovao i specifičan odnos prema kolektivnom identitetu. Posredstvom pravoslavlja i dalje je postojala „propusnost“ prema, prvenstveno od crkve kreiranom srpskom identitetnom sklopu prilagođavanom zahtjevima vremena. No doseg tih identitetnih odrednica bio je limitiran u društvu unutar kojega je stoljećima primarnu, svakodnevnu ulogu imalo poistovjećivanje sa plemenom kao i težnja za distanciranjem od feudalne države, njenih stega i nameta. Dodatno će postati limitiran kada krajem 17. stoljeća podlovcenska Crna Gora, zahvaljujući značajkama koje su joj omogućavale da djeluje kao cjelina, od najsnažnijeg reprezentata plemenski ustrojenih zajednica preraste u promotora njihove oslobodilačke borbe. Dakle, borbe koja će voditi političkom objedinjavanju plemenskih društava, stvaranju crnogorske države a na taj način i oblikovanju posebnog povijesnog nasljeđa te identitetnog okvira prepoznatljivog po crnogorskom imenu. Time nije mogla biti prekinuta konekcija sa tadašnjom srpskom identitetnom konstrukcijom i to već stoga što je održavana unutar same crnogorske crkve no biti će stvorena jedna složena stvarnost očitovana u svojevrsnoj „isprepletenosti“ crnogorskih i srpskih identitetnih značajki (Ičević, 2015: 246–258). Iz njihove duge koegzistencije naknadno će se, u razdoblju nacionalne profilacije, koja očigledno i nadalje traje, moći „izvlačiti“ argumenti i u korist nacionalnog crnogorstva i u korist nacionalnog srpstva. Ipak, riječ je bila o pojavi koju treba promatrati u njenoj cjelovitosti. Uz naznaku da se unutar te složene identitetne konstrukcije tijekom vremena te sukladno različitim povijesno-geografskim odrednicama njenih nositelja mijenjao značaj crnogorstva i srpstva a time i njihov međusobni suodnos.

Na prostorima zapadnog Zahumlja koji su početkom 14. vijeka došli pod hrvatske banove te potom pod bosanske vladare i Dubrovnik katolicizam je opstao. U onoj mjeri u kojoj je u tim, graničnim krajevima bilo pravoslavizacije njeni su rezultati poništeni (re)katolicizacijom (Ančić, 2001: 167, 172–73). Istovrstan proces nastavio se i u priobalnom pojasu koji će postepeno, sve do početka 15. stoljeća biti inkorporiran u dubrovačke okvire. Riječ je o jednim dijelovima nekadašnjeg Zahumlja i Travunije koji će kao kompaktno katolički „dočekati“ prodor Osmanlija. Na današnjem crnogorskom priobalju, odnosno na nekadašnjem teritoriju Duklje, katolicizam je među slavenskom populacijom opstao prvenstveno unutar okvira kotorske, budvanske, barske komune koje su međutim svedene na svojevrsne enklave okružene pravoslavnim življem.

Jedan od rezultata pravoslavizacije bio je u tome da je distinkcija koja je na političkom, državnom, vjerskom, identitetnom polju nekada postojala između Srbije i zahumsko-dukljanskog prostora dislocirana sa rijeke Tare približno na liniju Velež – Stolac – Popovo polje – Konavle, odnosno gotovo do zidina Kotora, Budve, Bara (Ančić, 2005: 44–46, 54–57; Korać, 2007: 25–29; Vidović, 2010: 285–86). Iz vjerske različitosti proizlazili su i različiti politički afiniteti što je imalo svoje refleksije i na etno-identitetnom polju. U promijenjenim okolnostima, za razliku od doba Vojislavljevića, nije bilo osnove da se katolici istočne Hercegovine tj. nekadašnjeg Zahumlja usmjere prema političkim središtima istočno od njih. Mjesto toga, u potpunosti se „preorijentiraju“ prema zapadnijim katoličkim prostorima i prema Dubrovniku. On je pak predstavljao svojevrsan produžetak katoličke državnosti unutar nekadašnjeg zahumskog i travunjskog pojasa čije je priobalne dijelove obuhvatio. S tim da se unutar Dubrovačke Republike konstituirala posebna dubrovačka, sa katolicizmom usko isprepletena samosvijest koja će za njegovu populaciju imati temeljni identifikacijski značaj sve do državnog sloma početkom 19. stoljeća (Kunčević, 2017: 72, 79, 81).

U primorskim komunama nekadašnje Duklje, situacija je bila donekle drugačija. Tijekom nemanjićke vlasti, njihovo je stanovništvo kao katoličko u potpunosti ostalo izvan procesa koji su vodili identifikaciji sa srpskim etničkim sadržajima. Iz susjedne, pravoslavne perspektive stanovnici tih komuna, neovisno o jeziku kojim su govorili, bili su Latini i ta će se odrednica „provući“ gotovo do suvremenog doba (Ćirković, 1995: 61). Temeljno su se identificirali sa vlastitim komunama, njihovim interesima te jasno sa katolicizmom. Sukladno tome, određujuće političko usmjerenje tih komuna bilo je prema strukturiranju unutar državnih okvira koji su afirmativni za njihove interese i katolicizam. One su se morale prilagoditi vlasti Nemanjića koja je esencijalno bila određena pravoslavljem. No popuštanjem te vlasti u komunama se očituju tendencije

prema uklapanju u okvire zapadnih, katoličkih državnih sustava. Tim više što one same po sebi, za razliku od Dubrovnika nisu imale državotvorni potencijal a time niti mogućnost da iz njih krene proces šireg političkog okupljanja.

Za vladavine prvih, prema katolicizmu orijentiranih Balšića moglo je izgledati da će i u svome zaleđu imati „prirodni“ oslonac. No od Balše III takvog oslonca jednostavno više nije bilo. Stoga se primorske komune u konačnici strukturiraju unutar okvira Mletačke Republike. Iz njega su Osmanlije 1571. uspjele „istrgnuti“ Bar i okolicu što je gotovo dovelo do potpunog nestanka njegovog katoličkog stanovništva (Jovović, 2005: 27, 142–43). No, kotorsko okružje i Budva ostali su pod Venecijom do njene državne propasti 1797. Nakon toga će uglavnom biti pod austrijskom upravom do 1918. U tih pet stotina godina slavenska katolička populacija bila je duboko integrirana u društvenu zbilju koju je dijelila sa „preostalim“, istojezičnim i isto-vjerskim stanovništvom istočnojadranskih mletačkih, odnosno austrijskih posjeda. Stoga kada unutar cijelog tog pojasa, koji je od početka 19. stoljeća zajedno sa teritorijem nekadašnje Dubrovačke Republike dijelom austrijske Kraljevine Dalmacije, otpočinu hrvatski nacionalno-formativni procesi njima će pravovremeno biti obuhvaćen i slavenski katolički živalj nekadašnjeg zahumsko-dukljanskog pojasa a time i današnjeg crnogorskog primorja (Babić, 1998: 437–39; Pasinović, 2005: 14–16, 37–40).

ZAKLJUČAK

Uvid u procese etničkog oblikovanja slavenske populacije na tlu Crne Gore u prvom redu „otkriva“ njihovu složenost. Stoga bi bilo poželjno kada se kao takvi, istraživački izrazito poticajni i zanimljivi ne bi banalizirali pitanjima tipa koji je od crnogorskih identiteta „stariji“, koji je originalan a koji su njegovi „derivati“. No, obzirom na društvenu aktuelnost takvih pitanja te nerijetko političkim ciljevima prilagođenih odgovora, zapravo se i u tom smislu mogu iznijeti odgovarajući zaključci. U svakom slučaju, suvremena identitetna proturječja unutar crnogorskog pravoslavnog korpusa kao i pokušaji njihovog nadilaženja posredstvom ideje nacionalnog crnogorstva ili srpstva rezultat su spomenutog, izrazito složenog historijskog razvitka. Takvog čiji je punopravni ishod ne samo u pojavi i snazi tih ideja na tlu Crne Gore već i u njihovom međusobnom srazu.

Kompleksnost oblikovanja i profilacije etniciteta na tlu današnje Crne Gore ne okončava se, sasvim razumljivo, razdobljem razmatranim u radu. Štoviše znatno se usložnjava upravo u stoljećima koja će uslijediti, posebice od 19. vijeka nadalje. No, u promatranom, dugom periodu stvorene su pretpostavke na kojima je sukladno daljnjem povijesnom toku bilo moguće eta-

bliranje crnogorske, srpske i hrvatske identitetne konstrukcije. Te pretpostavke nisu proizišle iz nekakvih inicijalnih, dubokih razlika. Ukupna slavenska populacija Crne Gore je u esencijalnom smislu, po etnogenezi, jeziku, najstarijim slojevima narodne kulture istovrsna i međusobno i sa „preostalom“ slavenskom populacijom Hrvatske, Bosne i Hercegovine, Srbije. Diferencijacije nastaju političkim razvitkom, koji opet producira kulturne, uključujući vjerske razlike, drugačija nasljeđa, vrijednosti i percepcije povijesnosti.

Izvjesno je da je barem od početka 9. stoljeća zahumsko-dukljanski prostor temeljno obilježen posebnošću svog političkog razvitka pri čemu vrhunac samosvojnosti očituje u konstituciji države Vojislavljevića. Međutim, identitetna stvarnost koja je postojala ili koja je oblikovana unutar te političke i u bitnome katolicizmom određene formacije „doživjeti“ će radikalne preinake. Do toga dolazi nakon što koncem 12. vijeka uslijedi inkorporacija zahumsko-dukljanskog pojasa u okvir države Nemanjića a zatim i masovna pravoslavizacija njegova življa. Okončanjem tog procesa „otvoren“ je prostor ukorijenjivanju srpskih, pravoslavljem podržanih identitetnih sadržaja između Neretve i Bojane.

Unatoč propasti države Vojislavljevića i temeljitom „brisanju“ identitetne forme koju je producirala ipak su dvije odrednice iz njenog vremena „nadživjele“ razdoblje nemanjićke vladavine. Državna etabliranost Duklje omogućila je da teritoriji koje je zauzimala, sada već u formi Zete, steknu poseban status u državi Nemanjića. Po urušavanju srpske države taj će status imati svog utjecaja na relativno brzu regeneraciju državnosti zetskog prostora pod dinastijom Balšića te poslije i Crnojevića. Što je presudno, obnovljena zetska državnost, u konačnici uobličena u podlovcenskoj Crnoj Gori osigurati će joj izvjestan autonoman status pod Osmanlijama koji će umnogome pridonijeti naknadnoj crnogorskoj državnosti. Unatoč tome što je time zadržana izvjesna linija kontinuiteta ipak su državotvorni poticaji sa izvorištem iz dukljanskog razdoblja poslužili kreaciji kvalitativno drugačije, pravoslavljem određene crnogorske etničke formacije koja će unatoč izrazitoj produkciji samosvojnih značajki ostajati „propusna“ za vremenu prilagođene, srpske identitetne sadržaje. S druge strane, crnogorstvo svoj potpuni kontinuitet sa prethodnim državnim razdobljima očituje u tome što je formiranje Duklje, Zete i na koncu Crne Gore rezultat državotvornih napora generacija jedne te iste populacije.

Druga važna „ostavština“ iz dukljanskog perioda koja je nadživjela vlast Nemanjića bile su primorske komune. Obzirom na pripadnost katolicizmu njihovo je slavensko ili naknadno slavizirano stanovništvo trajno ostajalo izvan sfere srpskih formativnih utjecaja. Sukladno vlastitim političkim afinitetima, presudno determiniranih katoličkom vjerom, one do prodora Osmanlija postaju čvrstim uporištima Mletačke Republike. Kao takve predstavljale su

svojevrstu logističku potporu državotvornim naporima crnogorskog zaleđa osiguravajući mu trajnu konekciju sa zapadnim svijetom. U određenom smislu riječ je bila o suodnosu dvaju sredina od kojih je svaka na svoj način bila determinirana i značajkama iz dukljanskog perioda; suodnosu iz kojeg će proizlaziti bitni doprinosi očuvanju posebne razvojne linije nekadašnjeg dukljanskog prostora. Istodobno, katolička slavenska populacija primorskih komuna, u onoj mjeri u kojoj su se održale pred osmanskim navalama, stoljećima je dijela istu društvenu zbilju sa istojezičnim i istovjerskim življem istočnojadranskog priobalja. Stoga će pravodobno postati sudionikom hrvatskih nacionalno-formativnih procesa koji otpočinju polovicom 19. stoljeća.

LITERATURA:

- Ančić, M. (2001). *Na rubu zapada: tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest & Dom i svijet.
- Ančić, M. (2005). „Kasnosrednjovjekovni Stolac“. *Povijesni prilozi*, 24 (29), 41–58.
- Andrijašević, Ž. (2010). „Politička upotreba tradicije Crnojevića u XVIII i XIX vijeku“. *Matica*, br. 44, 563–586.
- Babić, V. (1998). „Boka kotorska u časopisima preporodnog doba“. *Dani Hvarskog kazališta : Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 24 (1), 433–442.
- Blagojević, M. (1981). „Vladar i podanici, vlastela i vojnici, zavisni ljudi i trgovci“, u: S. Ćirković (ur.), *Istorija srpskog naroda*. Beograd: Srpska književna zadruha, knj. 1, 372–388.
- Blagojević, M. (2011). „Nemanjići i državnost Duklje, Zete i Crne Gore“. *Zbornik Matice srpske za istoriju*, br. 83, 7–24.
- Božić, I. (1970). „Vladavina Crnojevića“, u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 277–371.
- Božić, I. (1970). „Zeta između Turaka i Mlečana“ (dio unutar cjeline: Doba Balšića), u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 49–70.
- Božić, I. (1970). „Zeta u Despotovini“, u: M. Đurović (pred. redakcije), *Istorija Crne Gore*. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 2, 135–276.
- Budak, N. (1986). „Prilog valorizaciji humsko-dukljanskog kulturnog područja u prvim fazama njegova razvitka (do 12. st.)“. *Starohrvatska prosvjeta*, br. 16, 125–139.
- Ćirković, S. M. (1964). *Stefan Vukčić Kosača*. Beograd: Naučno delo.
- Ćirković, S. M. (1970). „Zeta u državi Nemanjića“, u: M. Đurović (pred.

- p redakcije),
- Istorija Crne Gore*
- . Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, knj. 2, tom 1, 3–93.
- Ćirković, S. M. (1995). *Srbi u srednjem veku*. Beograd: Izdavačka zadruga IDEA etc.
 - Ćirković, S. M. (1997). *Rabotnici, vojnici, duhovnici – Društva srednjovekovnog Balkana*. Beograd: Equilibrium.
 - Ćirković, S. M. (2020). *Živeti sa istorijom*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
 - Ćorović, V. (1995). *Istorija Srba*. Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
 - Dinić, M. J. (1960). „Oblast Brankovića“. *Prilozi za knjevnost, jezik, istoriju i folklor*, knj. 26, sv. 1–2, 5–29.
 - Dračevac, A. (1966). „Da li je već u IX stoljeću postojala crkva Bogorodice u Lužinama kod Stona?“. *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 16 (1), 165–192.
 - Džaja, S. M. (1993). „Od bana Kulina do austro-ugarske okupacije“, u: S. Vasilj, S. M. Džaja, T. Vukšić, *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo „Napredak“, 37–78.
 - Đurđev, B. (1953). *Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku*. Sarajevo: Svjetlost.
 - Đurđev, B. (1984). *Postanak i razvitak brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
 - Filipović, N. (1974). „Vlasi i uspostava timarskog sistema u Hercegovini“. *Godišnjak*, tom 12, knj. 10, 127–221.
 - Foretić, V. (1969). „Smještaj Hrvata i Srba u srednjem vijeku s naročitim obzirom na Crvenu Hrvatsku“. *Dubrovnik*, br. 4, 59–97.
 - Gluhak, A. (1990). *Porijeklo imena Hrvat*. Zagreb: Opremio i izdao A. Gluhak.
 - Heršak, E. (2005). *Drevne seobe – prapovijest i stari vijek*. Zagreb: Školska knjiga.
 - Ičević, D. (2015). *Crnogorska nacija*. Beograd: Forum za etničke odnose.
 - Ivić, P. (1986). *Srpski narod i njegov jezik*. Beograd: Srpska književna zadruga.
 - Jahić, Dž. (1991). *Jezik bosanskih Muslimana*. Sarajevo: Biblioteka Ključanin – Bosanski krug.
 - Janković, M. (1985). *Episkopije i mitropolije srpske crkve u srednjem veku*. Beograd: Narodna knjiga & Istorijski institut u Beogradu.
 - Jireček, K. (1981). *Istorija Srba (kulturna istorija)*. Beograd: Slovo ljubve, knj. 2.

- Jovović, I. (2005). *Iz prošlosti dukljansko-barske nadbiskupije*. Bar: Nadbiskupijski ordinarijat Bar.
- Jovović, Vasilj (2013/14). „Porodične veze Crnojevića sa okolnim feudalnim gospodarima“. *Matica*, br. 56–57, 207–226.
- Kašić, D. Lj. (1984). *Pogled u prošlost Srpske crkve*. Beograd: Sveti arhijerejski sinod SPC.
- Katičić, R. (1998). *Litterarum studia – Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Komatina, I. (2016). *Crkva i država u srpskim zemljama od XI do XIII veka*. Beograd: Istorijski institut.
- Kont, F. (1989). *Sloveni – Nastanak i razvoj slovenskih civilizacija u Evropi (VI–XIII vek)*. Beograd: Zavod za izdavačku delatnost Filip Višnjić, knj. 1.
- Korać, D. (2007). „Franjevci i njihovi samostani u Humu“. *Croatica Christiana periodica*, 31 (60), 17–33.
- Krešić, M. (2016). „Vjerske prilike u Humskoj zemlji (Stonu i Râtu) u srednjem vijeku“. *Hercegovina*, br. 2, 65–94.
- Kunčević, L. (2017). „Etnički i politički identitet predmodernog Dubrovnika od 14. do 17. stoljeća“. *Anali*, 55 (1), 65–87.
- Lutovac, M. V. (1978). „Etničke promene u oblasti stare Raške“, *Glas CC-CVII Srpske akademije nauka i umetnosti* (Odeljenje društvenih nauka), knj. 20, 205–230.
- *Ljetopis Popa Dukljanina* (1988). Predgovor, popratni tekstovi i prevod: Slavko Mijušković. Beograd: Prosveta & Srpska književna zadruga.
- Malović-Đukić, M. (1991). „Pilot u srednjem veku“, u: J. P. Bojović (ur.), *Stanovništvo slovenskog porijekla u Albaniji (Zbornik radova sa međunarodnog naučnog skupa održanog na Cetinju 21–23. juna 1990. godine)*, Titograd (Podgorica). Posredstvom: <http://www.rastko.rs/> (21. 9. 2021).
- Margetić, L. (2007). *Etnogeneza Hrvata i Slavena*. Split: Književni krug.
- Marković, S. (2014). *Stanovništvo srednjovjekovnog Bara*. Perast: NIP „Gospa od Škrpjela“.
- Martine, A. (1987). *Indoevropski jezik i „Indoevropljani“*. Novi Sad: Književna zajednica Novog Sada.
- Mihaljević, R. (1990). „Stari srpski zakon“. *Istorijski časopis*, knj. 37, 21–26.
- Mišić, S. (1996). *Humuska zemlja u srednjem veku*. Beograd: DBR International Publishing & Biblioteka Znamen.
- *Monumenta Montenegrina (Arhiepiskopija barska)* (2001). Priredio: V. D. Nikčević. Podgorica: Istorijski institut Crne Gore. Knj. 4, tom 1.
- Novaković, R. (1966–67). „Još o nekim pitanjima teritorijalnog prostiranja Srbije i Hrvatske sredinom X stoleća“. *Historijski zbornik*, god. 19–20, 265–293.

- Pasinović, M. M. (2005). *Hrvati u Crnoj Gori – s posebnim osvrtom na Boku Kotorsku i drugu polovicu XX. stoljeća*. Kotor & Rijeka: Hrvatsko građansko društvo Crne Gore & Adamić.
- Pohl, W. (1995). „Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni“, u: N. Budak (ur.), *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb: Nakladni zavod Matice Hrvatske & Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Popović, M. M. (2016). „Stefan Dragutin i rimokatolička crkva“. *Baština*, sv. 41, 77–99.
- Ransimen, S. (1964). *Vizantijska civilizacija*. Subotica & Beograd: Minerva.
- Sedov, V. V. (2013). *Sloveni u ranom srednjem veku*. Novi Sad: Akadem-ska knjiga.
- *Stefan Prvovenčani: Sabrani spisi* (1989). Priredila: Lj. Juhas-Georgiev-ska. Beograd: Prosveta & Srpska književna zadruga.
- Šarkić, S. (2010/a). „Pravni položaj meropaha u srednjovekovnoj Srbiji“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 23–36.
- Šarkić, S. (2010/b). „Pravni položaj Vlaha i otroka u srednjovekovnoj Sr-biji“. *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 3, 37–51.
- Šarkić, S. (2012). „Vladarske titule u srednjovekovnoj Srbiji“. *Zbornik ra-dova Pravnog fakulteta u Novom Sadu*, br. 2, 23–35.
- Šekularac, B. (2019). „Božidar Vuković Podgoričanin u svom vremenu“. *Matica*, br. 77, 151–168.
- Šufflay, M. (1925). *Srbi i Arbanasi*. Beograd: Izdanje seminara za arbana-sku filologiju.
- Tošić, Đ. (1998). *Trebinjska oblast u srednjem vijeku*. Beograd: Historijski institut SANU.
- Vidović, D. (2010). „Pregled toponimije jugozapadnoga dijela Popova“. *Folia onomastica Croatica*, br. 19, 283–340.
- *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije* (1959). Uredio: G. Ostro-gorski. Beograd: Vizantološki institut. Tom 2.
- Vuković-Ćalasan D. & Đečević M. (2015). „Izazovi izgradnje građanskog identiteta u Crnoj Gori: postreferendumske podjele i sporovi političkih partija“. *Migracijske i etničke teme*, 31 (1), 7–37.
- Živković, D. (1989). *Istorija crnogorskog naroda*. Cetinje: Izdanje autorov-ih prijatelja. Knj. 1.
- Živković, T. (2011). *Crkvena organizacija u srpskim zemljama (Rani sred-nji vek)*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Živković, T. (2012). „Neretljani – primer razmatranja identiteta u ranom srednjem veku“. *Istorijski časopis*, knj. 61, 11–25.

SOURCES OF MONTENEGRIN, SERBIAN AND CROATIAN IDENTITY ON THE SOIL OF TODAY'S MONTENEGRO

The political development of Montenegro in the last twenty years, i.e., from the country's orientation towards state independence and its achievement, reveals that the national-formative processes within its Slavic population have not come to an end. This reality is most strongly manifested in the (traditionally) Orthodox community, but it is also present among the Catholic and Muslim population. In the context of the Orthodox community, the question of national identification is complicated by the simultaneous "offer" of the conception of Montenegrin and Serbian ethnicity, and by the ideological "testing of forces" between their promoters. Inter alia, through the unusually strong production of historical arguments that should go in favor of Montenegrin or Serbian ethnicity. At the same time, the points of view that strive to assert that one of these two national identifications is older than the other and therefore more authentic on the soil of Montenegro are of particular importance. In any case, the answer to the question about the time during which the initial forms of contemporary ethnic identities are formed can only be obtained through the analysis of medieval ethnic development on the soil of today's Montenegro, which is the subject of the present paper. Yet, it must necessarily go beyond the Montenegrin-Serbian context, given that in the observed period the prerequisites for subsequent formation in the Croatian national sense are also created in the Catholic, Slavic and Slavized Romani population on the territory of today's Montenegro.

Keywords: *Doclea, Zeta, Montenegro, Montenegrins, Serbs, Croats, Orthodoxy, Catholicism*

Pregledni rad

UDK 323.12(=411.16)(091)

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

ŠTO JE ANTISEMITIZAM? ISTORIJAT POJMA I ISTORIJSKI PREGLED

U radu se analizira pojam antisemitizam i daje geneza njegove istoriografske obrade.

Ključne riječi: *antisemitizam, Jevreji, juadaizam, nacizam, totalitarizam*

Mnogi autori istoriju antisemitizma dijele na onu prije i onu poslije utemeljenja neologizma „antisemitizam“, nastalog tokom druge polovine XIX vijeka. Na pitanje što je antisemitizam ne postoji univerzalan odgovor, ne postoji opštevažeća definicija, iako je termin sveprisutan i opšteprihvaćen. Bazično značenje pojma „antisemitizam“ obuhvata svaku vrstu neprijateljstva prema Jevrejima. No prije navođenja različitih interpretacija toga pojma, valja se osvrnuti na istorijat termina. U literaturi je dugo bilo uvriježeno mišljenje da je termin „antisemitizam“ 1879. godine skovao njemački novinar Wilhelm Marr (*Vilhelm Mar*), osnivač *Antisemitske lige*. Autorica brojnih članaka o antisemitizmu i vrstan poznavalac te problematike, Marija Vulesica, sublimirala je genezu pojma „antisemitizam“ u jednom svom istraživanju. Ona navodi da je pridjev „antisemitski“ prvi put upotrijebljen 1860. godine kada je jevrejski naučnik Moritz Steinschneider (*Moric Štajnšnajder*) kritikovao istoričara Ernesta Renana zbog njegovih „antisemitskih predrasuda“, mada termin nije naišao na veliki odjek.¹ Godine 1865. Gustav Weil (*Gustav Vajl*), pišući o „semitskim narodima“ za jedan leksikon, upotrijebio je termin „antisemitski“, ali u smislu nesemitski, odnosno netipičan za Jevreje, nejevrejski.² Potom je

¹ Vulesica, Marija, „Povijest i razmatranje pojma antisemitizam“, *Studia lexicographica*, god. 3, br. 1–2 (4–5), 2009, str. 66.

² O terminima „semitski“ i „arijevski“ Vulesica kaže: „Oznaka semit ili semitski, kao i arijski, iz čega je poslije nastalo indogermanski, odnosno indoeuropski, dolazi iz lingvistike koja je potkraj 18. st. u Europi, među ostalim, nastojala istražiti različite jezične porodice (Volkov 2001: 542). Od 1870-ih godina semitski se sve češće upotrebljavao kao poluznanstveni sinonim za Židova (Nipperdey, Rürup 1972: 134).“ Isto.

2. septembra 1879. godine u jevrejskim novinama *Allgemeine Zeitung des Judentums* objavljen članak u kojem se prvi put pojavljuje termin „antisemitizam“ u značenju kakvim ga danas doživljavamo, obavještavajući javnost o namjeri novinara Willhelma Marra da uspostavi antisemitski časopis. „Za razliku od široko rasprostranjenoga mišljenja, pojam prema tome nije skovao Marr jer je on sam, sve do kasnoga ljeta, kritizirajući Židove govorio uvijek o judaizmu. Izraelska povjesničarka Shulamit Volkov drži da je u potpunosti moguće da je termin već cirkulirao u Marrovu okruženju prije no što ga je on sam upotrijebio potkraj rujna 1879. te osnovao *Antisemitsku ligu*“, piše Marija Vulesica.³ Dalje navodi da je pojam „antisemitski“ ušao u njemački, a potom i u ostale evropske jezike tek nakon što je historičar Heinrich von Treitschke (*Hajnralf fon Trajčke*) potkraj 1879. godine objavio članak „Naši izgledi“, koji je izazvao tzv. berlinski sukob o antisemitizmu, javnu polemiku koja je vođena do 1881. godine o položaju Jevreja i antisemitizmu u Njemačkoj.

Iako je dakle termin relativno novijega datuma, radi se o pojavi koja ima dugu tradiciju. Kako je o opštim uzrocima antisemitizma još 1894. godine zapisao poznati francuski književni kritičar, novinar i anarhista Bernard Lazare: „Stav tako raširen kao što je antisemitizam, prisutan u svim zemljama i svim vremenima, i pre i posle hrišćanske ere, u Aleksandriji, Rimu i Antiohiji, u Arabiji i Persiji, u srednjovekovnoj i modernoj Evropi – rečju, u svim delovima sveta gde ima ili je bilo Jevreja – takav stav, po meni nije mogao poteći iz pukog hira ili mašte, već mora da je posledica dubokih i ozbiljnih uzroka.“⁴ Historičar evropske i jevrejske istorije te autor glasovite monografije *Antisemitizam – najstarija mržnja* Robert S. Wistrich (*Robert S. Vistrih*) korijene antisemitizma vidio je u paganizmu staroga vijeka i raseljavanju Jevreja iz matice. On kaže: „Tek s početkom njihovog rasejanja, naročito tokom trećeg veka pre Hrista, u helenističkom svetu nailazimo na reagovanja na jevrejsku dijasporu, koja kroz prizmu antisemitskog diskursa odražavaju jedinstvenost tog fenomena. Na najjednostavnijem nivou, primer za tu jedinstvenost je sama istrajnost istorijskog opstanka Jevreja kao posebne društvene i verske grupe u egzilu. Umesto da su se mešali s paganima i asimilovali u dominantnu helenističku kulturu, oni su nastojali da očuvaju sopstvenu monoteističku veru, svoje zakone ishrane, odvojen način života, i, pre svega, ponos zasnovan na

³ Isto. Videti još: Volkov Shulamit, „Anti-Semitism“, In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, I, Elsevier, Amsterdam, Paris, New York, 2001, str. 542–549.

⁴ Lazar, Bernard, „Opšti uzroci antisemitizma“, In: Daring Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*, Metaphysica, Beograd, 2009, str. 5.

samosvesti o posebnom pozvanju naroda u savez s Bogom.⁵ No za razliku od kasnijih perioda, paganskome antisemitizmu Wistrich ne pridaje komponentne teološkog ili rasnog, već dominantno kulturno obilježje, budući da se tokom te ere nije razvila nikakva dinamika „institucionalizovane diskriminacije, stigmatizacije i ponižavanja Jevreja koji će postati istorijsko nasleđe hrišćanstva“.⁶ Utemeljenjem hrišćanstva u I vijeku nove ere jevrejstvo je dobilo monoteističkog suparnika. Od pisanja prvih jevanđelja načinjeno je potpuno odvajanje hrišćanstva od njegovih jevrejskih korijena, a krivica za Hristovo ubistvo s Rimljana prebačena na Jevreje.⁷ Tako je posijano seme mržnje s dalekosežnim posljedicama, koje je na Jevreje utislo stigm „bogoubica“. Paradoks u samoj suštini hrišćanskog otklona od Jevreja i jevrejstva slikovito je mnogo vjekova kasnije nakon duge istorije progona i jevrejske segregacije od strane hrišćana, uočio glavni bečki rabin Moritz Güdemann (*Moric Gideman*), koji je 1907. godine zapisao: „Hrišćanin kleči pred slikom Jevrejina, sklapa ruke u molitvu pred slikom Jevrejke; njegovi apostoli, praznici i psalmi su jevrejski. Samo neki od njih mogu da izađu na kraj s tom kontradikcijom – većina je se oslobodi kroz antisemitizam. Oni su obavezni da duboko poštuju Jevrejina kao Boga, a svete se ostalim Jevrejima tako što se prema njima odnose kao prema đavolima.“⁸ Srednji vijek, a potom i period do prosvjetiteljstva bio je epoha teških iskušenja za evropske Jevreje, prepuna progona, pljački, nasilnog pokrštavanja, inkvizicije i getoizacije širom hrišćanskog evropskog kontinenta. Kako to opisuje britanski istoričar Norman Cohn (*Norman Kon*), govoreći o pobudama koje su potpirivale društvenu klimu: „Često se dešavalo da određeni siromašni slojevi padnu pod uticaj nekog milenarističkog pro-roka. Tada je već prisutna želja siromašnih da poboljšaju materijalne uslove

⁵ Vistrich, Robert S., *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 27.

⁶ Isto.

⁷ Wistrich o tome piše: „Prva jevanđelja, napisana nakon jevrejske pobune protiv rimske vladavine u Palestini iz 70. godine posle Hrista, rade na tom kobnom pomeranju, delom iz političkih razloga, kako se od Rimljana ne bi napravili neprijatelji, a delom kako bi se učvrstio identitet hrišćanskog pokreta koji je nastao iz judaizma ... Jevanđelja nam, na primer, opisuju malo verovatan prikaz rimskog guvernera Palestine Pilata, koji nudi da oslobodi Isusa (čiju krivicu ne može da nađe) u zamenu za običnog kriminalca Varavu, ali to ne može da učini zato što se velika rulja ruga Isusu i traži njegovu krv. U Novom zavetu ... ne samo da su Jevreji odgovorni za smrt Isusa Spasitelja već je i njegovo raspeće predstavljeno kao logična posledica njihovog nemilosrdnog, ubilačkog neprijateljstva prema njemu ... Ličnost koja je u najvećoj meri odgovorna za odvajanje Isusa od njegovog jevrejskog porekla, za prebacivanje krivice za raspeće s Rimljana na Jevreje i za njihovu stigmatizaciju kao naroda koji je Bog odbacio bio je Pavle, pravi osnivač hrišćanstva.“ Isto, 37–38.

⁸ Citirano prema: Vistrich, Robert S., *Antisemitizam – najstarija mržnja*, Zavod za udžbenike, Beograd, 2012, str. 36.

života bivala prožeta maštanjem o neiskvarenom svetu koji će nastati nakon poslednjeg, apokaliptičkog pokolja. Zli ljudi – koji su, zavisno od slučaja, poistovećivani sa Jevrejima, sveštenicima ili bogatašima – biće istrebljeni, posle čega će Sveti ljudi – tj. pomenuti siromasi – uspostaviti svoje kraljevstvo, carstvo u kome neće biti patnji i grehova.“⁹

Tekovine prosvjetiteljstva i Francuske revolucije donijele su sa sobom početak građanske emancipacije Jevreja i njihove inkorporacije u razvijena evropska društva. Taj period često se slikovito u literaturi opisuje kao jevrejski „izlazak iz geta“. Ulazak Jevreja u društvene tokove i postizanje zakonske ravnopravnosti dovešće do dvojakih promjena, koje su se međusobno uslovljavale. S jedne strane počelo se mijenjati samo jevrejstvo jer je sve više Jevreja prihvatilo moderne forme života, dok je s druge došlo do transformacije neprijateljskih pogleda na njih. Stare antisemitske forme i mitove o „bogoubicama“, trovačima bunara, lihvarima, pronosiocima kuge, doživjele su moderne varijacije od kojih su najzastupljenije bile misteriozne teorije o Jevrejima kao vladarima svijeta. Antisemitizam nije više imao religijsku podlogu, polako je prerastao u društveni, kulturni, politički pokret i najposlije u ideologiju. Period modernizacije pratio je proces stvaranja evropskih nacija i nacionalizma. Stvaranje „beskonfliktne“ zajednice značilo je u nacionalističkoj interpretaciji stapanje svih društvenih razlika. U tome će kontekstu Jevrejima pripasti uloga Drugog ili „unutrašnjeg“ neprijatelja, odnosno kako je primijetio Jean-Paul Sartre (*Žan-Pol Sartr*) u svojim *Razmišljanjima o jevrejskom pitanju*, različitosti u nacionalnoj zajednici stapale su se u jednu razliku – između Jevreja i nejevreja.¹⁰ Mada dosta isključivo, sociolog Zygmunt Bauman (*Zygmunt Bauman*) dijelom je u pravu kad povodom toga zaključuje da su fenomen modernog antisemitizma održavali „isključivo interesi za samodefiniranjem i samopotvrdom njegovih nositelja“.¹¹

Devetnaesti vijek, naročito njegova druga polovina kada je, kako je već rečeno, skovan neologizam „antisemitizam“, istorijsko je razmeđe u povjesnici antisemitizma. Starije, vjekovne antisemitske manifestacije, pa donekle i prakse, mnogo teže mogu uhvatiti kontinuitet s radikalnom, ubilačkom, nacional-socijalističkom ideologijom istrebljenja koja je prouzrokovala Holokaust, nego što je slučaj s vremenom *fin de siècle* ili početka XX vijeka, kada antisemitizam dobija programska načela, infrastrukturu i izuzetnu političku i mobilizacijsku snagu. Novo u antisemitizmu bila je njegova „teorijska nadgradnja“ nacionalističkim shvatanjima, a naročito implementacijom rasistič-

⁹ Kon, Norman, *Potruga za Hiljadugodišnjim carstvom, Revolucionarni milenaristi i mistički anarhisti u Srednjem veku*, Službeni glasnik, Beograd, 2013, str. 12.

¹⁰ Sartr, Žan Pol, *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*, Grafos, Beograd, 1992, str. 109–110.

¹¹ Bauman, Zygmunt, *Modernost i holokaust*, Tim press, Zagreb, 2017, str. 67–68.

kih naglabanja i socijaldarvinizma koji su pakovani u prividno naučne forme. Teorije zavjere do tada vezivane za masonska udruženja i Iluminate počinju se primjenjivati na Jevreje.¹² Marija Vulesica poentira uvidom kako su Jevreji u tom vremenu počeli bivati okrivljeni za sve izdanke koje je donio modernizam: „odnosno za one koje se doživljavalo negativnima ili prijetecima, poput kapitalizma, socijalizma, demokracije ili ateizma (Bergmann, 2004: 42). Time je antisemitski pokret ujedno bio i protuliberalan i protumoderan. Antisemitizam se razvio u svjetonazor kojemu su Židovi služili kao ‘simbol vremena’ (Theodor Barth) ... I Volkov je novo u antisemitizmu vidjela u tome da je upravo novi pojam omogućio da se mržnja prema Židovima promatra kao potpuno sazrela ideologija, slično liberalizmu ili komunizmu.“¹³ Jugoslovenski sociolog Laslo Sekelj lapidarno je zaključio da antisemitizam nikad ne ide sam, njega uvijek prati neki drugi anti-¹⁴

Razlike između predmodernog i modernog antisemitizma dugo su mučile naučnike da definišu i objasne što je antisemitizam, štoviše, da utvrde radi li se o kontinuiranom, neprekidnom lancu mržnje ili o odvojenim fenomenima. I ozbiljni proučavaoci antisemitizma poput Leona Poliakov (Leon Poljakov), Yehude Bauera (*Jehuda Bauer*) ili Jacoba Katza (*Jakob Kac*) gotovo su i pred kraj XX vijeka tvrdili da se radi o kontinuiranom, cjelovitom procesu.¹⁵ Toj tezi pokušalo se parirati pojmovnim razdvajanjem pa se predmoderni antisemitizam zbog svoje primarno religijske potke počeo nazivati „antijudaizmom“, „religijskim antijudaizmom“ ili „hrišćanskim antijudaizmom“.¹⁶ Ipak, obje teze pokazale su određene nedostatke. Tragom prve, cjelokupna istorija hrišćanske Evrope mogla bi se okarakterisati kao antisemitska. Kako veli srpski istoričar antisemitizma Milan Koljanin: „Shvatanje o ‘večnoj mržnji’ prema Jevrejima prenebregava činjenicu da su Jevreji često dočekivani sa dobrodošlicom, da je njihova društvena jednakost i integracija usvojena kao obavezujuće zakonsko i društveno načelo ... kao i da je od vremena prosvećenosti udeo Jevreja u kulturnom, naučnom, ekonomskom i političkom životu bio izuzet-

¹² Videti: Byford, Jovan, *Conspiracy Theories, A Critical Introduction*, Palgrave Macmillan, New York, 2011.

¹³ Citirano prema: Vulesica, 69.

¹⁴ Sekelj, Laslo, „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945), *Revija za sociologiju*, Vo. XI, No. 3–4, 1981, str. 180.

¹⁵ Videti: Poliakov, Leon, *The history of Anti-Semitism*, Vol. I–IV, New York 1985; Videti još: Judaken, Jonathan, „AHR Roundtable: Rethinking Anti-Semitism“ (Introduction), In: *The American Historical Review*, Volume 123, Issue 4, October 2018, Pages 1122–1138; Vulesica, 73.

¹⁶ Koljanin, Milan, *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2008, str. 20.

no značajan.¹⁷ Tragom druge teze apstrahovale bi se brojne srodnosti između predmodernog i modernog antisemitizma.¹⁸ Jedna od najuticajnijih intelektualki XX vijeka Hanna Arendt (*Hana Arent*) vrlo je rano (1951) odbacila tezu o „vječnom antisemitizmu“ predlažući istoričarima da više pažnje posvećuju društvenim promjenama, najprije promjenama u jevrejstvu koje je donio modernizam, navodi Marija Vulesica, napominjući značaj novina modernog doba: „rasna teorija svakako je činila novu argumentativnu podlogu za širenje ne-

¹⁷ Isto, 21.

¹⁸ Jovan Byford donosi nekoliko vrlo interesantnih uvida po ovom pitanju: „Naučna literatura o hrišćansko-jevrejskim odnosima prihvata mogućnost, pa čak i potrebu očuvanja formalne, teorijske razlike između antijudaizma – kao teološke apstrakcije – i sekularnih varijanti rasnog i zavereničkog antisemitizma (Ruether, 1974; Hellig, 2002). Istovremeno se, međutim, prihvata da su hrišćanski antijudaizam i moderni antisemitizam povezani dubokim istorijskim vezama, što podriva relevantnost i prikladnost ove diferencijacije u praksi (Goldhagen, 2002; Carroll, 2002; Hilberg, 1985). Baum (1974) na primer tvrdi: ‘Iako bi bilo istorijski netačno kriviti hrišćansku crkvu za Hitlerov antisemitizam i monstruozne zločine koje su počinili njegovi sledbenici, istina je, avaj, da je crkva među hrišćanima proizvela trajnu mržnju prema Jevrejima i svemu što je jevrejsko, mržnju koja je išla na ruku Hitlerovim namerama. Crkva je od jevrejskog naroda napravila simbol neiskupljenog čovečanstva; naslikala je Jevreje kao slepe, tvrdoglave, pohotne i perversne ljude, stvorivši sliku koja je bila presudna za to da Hitler za žrtvenog jarca izabere Jevrejski narod’ (str. 7). Danijel Goldhagen (Daniel Goldhagen, 2002) ukazuje na hrišćansko učenje o Jevrejima kao na ‘rasadnik iz kojeg su iznikle ideje koje su nadahnule počinioc Holokausta’ (str. 71) i ‘stablo koje nikada nije prestalo da hrani moderni evropski antisemitizam koji se iz njega razgranao’ (str. 78). Džejms Kerol (James Carroll, 2002) tvrdi da se ‘zid podignut između antijudaizma i antisemitizma, koji crkvu oslobađa od greha, klima u svojoj osnovi’ (str. 274), jer je mržnja prema Jevrejima koja potiče iz jevanđelja ‘dostigla vrhunac u Holokaustu’ (str.22), i ističe: ‘Kada je nacizam definisao Jevreje kao negativnog drugog, kao svoju suprotnost, nadgrađivao je strukturu evropske misli koja je već bila čvrsto utemeljena i pre Hitlerovog rođenja. Ako nam ništa drugo do sada nije postalo jasno, onda jeste to da je ta struktura misli imala svoje temelje u hrišćanstvu i da je, štaviše, definisanje Jevreja kao negativnog drugog vekovima služilo crkvi kao samoodbrambeni modus operandi, od jevanđelja do Luterovih propovedi, od svetog Ambrozija do anti-Drajfusovaca’ (str. 478). Na sličan način Norman Kon (Norman Cohn, 1957) opisuje ‘zavereničku maštu’ koja karakteriše savremeni antisemitizam kao sekularizovanu verziju srednjevekovnog hrišćanskog ‘demonološkog straha koji je pomešan sa tipično modernim zebnjama i ogorčenjem’ (str. 27). Zigmund Bauman (Zygmunt Bauman, 1999) zauzima isto gledište kada piše: Moderno doba nasledilo je ‘Jevrejina’ već jasno odvojenog od muškaraca i žena Jevreja koji su naselili njegove gradove i sela. Pošto je uspešno odigrao ulogu alter ega crkve, pripremljen je za sličnu ulogu u odnosu na nove, sekularne faktore društvene integracije (str. 38, naglasak u originalu). Veza između ove dve tradicije navela je Rozmari Ruter (Rosemary Ruether, 1974) na zaključak da se kroz ‘satanizaciju’ Jevrejina kao ‘Sina tame’, ‘poroda aspide’ i otpadnika, hrišćanski antijudaizam nedvosmisleno ‘u društvu ispoljava kao antisemitizam’ (str. 116).“ Izvor: Byford Jovan, *Potiskivanje i poricanje Antisemitizma – Sećanje na vladiku Nikolaja Velimirovića u savremenoj srpskoj pravoslavnoj kulturi*, Helsinški odbor za ljudska prava, Beograd, 2005, str. 169–170.

prijateljstva prema Židovima, diskontinuitet kojega je ponajprije bio izražen u borbi antisemita protiv emancipiranoga židovstva, protiv njegova položaja u društvu te ponajprije u tvrdnji da je ono odgovorno za ekonomske i političke patnje...¹⁹ U svom voluminoznom djelu *Izvori totalitarizma* Arendtova je čitav prvi njegov dio posvetila genezi antisemitizma. Na početku predgovora prvog dijela zapisuje: „Antisemitizam, svetovna ideologija devetnaestog veka – koja je po imenu, mada ne i po sadržaju bila nepoznata pre 1870-ih – i verska mržnja prema Jevrejima, nadahnuta uzajamnim netrpeljivim antagonizmom dve sukobljene vere, očigledno nisu isto; otvoreno pitanje je, čak, do kog je stepena antisemitizam crpio svoje argumente i emocionalnu prijemčivost iz verske mržnje. Tumačenje neprekidnog kontinuiteta proganjanja, proterivanja i masakara od kraja Rimskog carstva do srednjeg veka i modernog doba, sve do naših dana, često ukrašeno idejom kako moderni antisemitizam nije ništa drugo nego sekularizovana verzija popularnog srednjovekovnog praznoverja, nije manje lažno (iako je naravno manje štetno) od odgovarajućeg antisemitskog shvatanja o tajnom jevrejskom udruženju koje od davnina vlada ili pretenduje da vlada svetom.“²⁰ Ipak, Arendtova nije odbijala izvjesna prožimanja između predmodernog i modernog antisemitizma, ali s isticanjem bitnih razlika te je zato običavala govoriti o hrišćanskom (ili tradicionalnom) antisemitizmu kao predmodernom, dok je u okviru modernog razlikovala klerikalni, liberalni, lijevi i nacistički antisemitizam. Klasifikacije toga tipa, ne bi li približili predmet svojih istraživanja, prihvatili su brojni istraživači. Pa i pored toga među autorima koji su osporavali nedvosmisleni kontinuitet između predmodernog i modernog antisemitizma javile su se sumnje i ograde prema tim klasifikacijama. Vulesica nam donosi gledišta o tom pitanju s kraja XX i početka XXI vijeka: „Kako bi se učinio povijesno uhvatljivijim, ili kako bi se definirao, antisemitizam je dobivao različite dodatke poput kršćanski, nacionalni, rasistički ili ekonomski. Ti atributi, koji su uvijek implicirali sadržajno i/ili vremensko ograničenje, još uvijek su sporni (Bergmann 2004: 6). Njemački povjesničar Johannes Heil primijetio je tako da se uporabom atributa sadržaji, motivi i nositelji doduše približavaju, ali da pritom nastala pojmovna neoštrina postaje temeljem interpretacije. Time bi opet bila onemogućena jasna definicija i određenje predmeta istraživanja (Heil 1997: 93). Heilov je daljnji prigovor da ako pojmovi trebaju pojašnjavajuće attribute, tada ionako imaju slabu izražajnu moć (Heil 1997: 104). Unatoč često opravdanoj kritici, ni znanost, ni politika i društvo ne mogu se zamisliti bez pojma antisemitizam i njegova široko rasprostranjenoga razumijevanja kao neprijateljstva prema

¹⁹ Citirano prema: Vulesica, str. 71.

²⁰ Arent Hana, *Izvori totalitarizma*, Feministička izdavačka kuća, Beograd, 1999, str. XI–XII.

Židovima *per se* koje nadilazi vremenska razdoblja. Povijesna znanost trebala bi pak nastojati postaviti jasne granice pojma za epohu koju istražuje te pod pojmom antisemitizam ne bi nužno trebala razumijevati i srednjovjekovno zakonodavstvo ili pogrome. Važno je, dakle, da istraživači antisemitizma ne 'barataju' pojmom bez njegove konkretizacije.²¹

Uvažavajući sve navedene stavove i probleme odgovora na pitanje što je antisemitizam, navešćemo nekoliko za nas potpuno prihvatljiva viđenja. To su objašnjenja Stevena Beller (*Stiven Beler*), Helen Fein (*Helen Fajn*) i Wolfganga Benza (*Wolfgang Benc*), koje sažeto prilaže Vulesica: „Na pitanje što je antisemitizam Steven Beller formulirao je više mogućih odgovora. Antisemitizam je prema njemu mržnja prema Židovima koja se protegnula kroz tisućljeća i preko kontinenata. Zatim, on je relativno moderan politički pokret i ideologija nastala u srednjoj Europi u kasnom 19. stoljeću, a čiji je vrhunac bio holokaust. Antisemitizam je, osim toga, iracionalna, psihološki patološka verzija etnocentričnoga i religiocentričnoga antijudaizma, koji je potekao iz sukoba kršćanstva sa svojim židovskim korijenima, a vrhunac dosegnuo u holokaustu. Naposljetku, pita Beller, nije li antisemitizam kombinacija svih triju mogućih odgovora (Beller 2007: 1). U svojem se odgovoru Beller uhvatio u koštac s problemima istraživanja antisemitizma o kojima smo raspravljali, ali je ponudio i mogućnost da pri odgovoru na to pitanje komplicirano grananje različitih modela objašnjenja više ne bi bilo korisno, već da bi odgovor dalo tek njihovo sažimanje. U velikoj mjeri prihvaćeno objašnjenje antisemitizma dala je američka sociologinja Helen Fein. Antisemitizam bi prema njoj bio raširena latentna struktura neprijateljskoga stava prema Židovima kao kolektivu koja se u pojedincima izražava kao nazor, u kulturi kao mitologiziranje, ideologija, narodna osobitost i simbolika, a u djelovanju kao društvena ili zakonska diskriminacija, politička mobilizacija protiv Židova te kolektivno ili državno nasilje koje opet za cilj ima udaljavanje, potiskivanje ili uništavanje Židova kao Židova (Fein 1987: 67). U svojoj definiciji Fein ne razlikuje predmoderne i moderne pojavne oblike i strukture neprijateljstva prema Židovima. Obuhvaćajući sva vremenska razdoblja utvrdila je da je antisemitizam svaki neprijateljski stav prema Židovima koje se može izraziti na trima društvenim razinama, naime kroz pojedinca, u kulturi i u politici. Jednako jasno izrazio se i njemački povjesničar Wolfgang Benz, prema kojemu bi antisemitizam bio i proizvoljnost osjećaja odbojnosti koji Židovima pridaje osobine i namjere koje s realnom židovskom egzistencijom nemaju veze. Antisemitizam, nastavlja Benz, ne počinje tek s javnim omalovažavanjem i progonima, već je antisemitizam svaki oblik neprijateljstva prema Židovima koji počinje u

²¹ Citirano prema: Vulesica, str. 68–69.

svakodnevnom životu vicevima, isključivanjem i glasinama. Antisemitizam je, osim toga, političko praznovjerje koje se uvijek iznova može instrumentalizirati (Benz 2004: 234–235).“²²

Britanski historičar Eric Hobsbawm (*Erik Hobsbom*) period od 1880. do 1914. godine opisao je kao vrijeme porasta nacionalističkih i ksenofobnih osećanja u Evropi te širenja ideja nacionalne superiornosti proisteklih iz kvazinaučnih teorija rasizma, koje su mobilisale stanovništvo da se okupi oko jedne zastave i nacije.²³ Sve to je produkovalo podjele na „nas“ i „njih“. Njemački historičar Hans-Ulrich Wehler kao „podvrstu nacionalizma“ prožetu rasizmom vidio je tadašnji „opaki moderni antisemitizam“. ²⁴ Upravo u naznačenom periodu antisemitizam dobija svoju modernu formu i postaje eksteritorijalna pojava za mobilizaciju masa. Zygmunt Bauman o tome veli: „Među svim drugim slučajevima kolektivnih antagonizama, antisemitizam se izdvaja svojom sistematičnošću bez presedana, svojim ideološkim intenzitetom, svojom nadnacionalnom i nadteritorijalnom proširenošću, svojom jedinstvenom mješavinom općih izvora i pritoka.“²⁵ Ono oko čega nema debate među proučavaocima antisemitizma jeste vezivanje njegova početnog modernog oblika za centralnu Evropu i njemačko govorno područje odakle se brzo raširio kao evropski fenomen. Ne samo zato što je tu skovan termin te iz niskobudžetnih i malotiražnih brošura s margine ušao u oficijelni diskurs, niti zato što su se tamo osnovala prve antisemitske lige, političke partije i organizacije koje su u antisemitizmu vidjele osnovnu svrhu svojega djelovanja, već i zbog slučaja što su promjene u samome jevrejstvu tamo bile visokoga dinamiteta. „Uloga koju su Jevreji imali u kulturama nemačkog govornog područja srednje Evrope od sredine devetnaestog veka do uspona Hitlera bila je po obimu i kvalitetu bez presedana ... Jevreji su bili veoma duboko uključeni u promene u kulturi, ekonomiji i politici nemačkog i austrijskog društva, čije su demokratske tradicije bile slabe, a nacionalni identitet nesiguran“, ističe Wistrich.²⁶ Zbog društvenog uspona, naročito u oblasti nauke, filozofije, umjetnosti, medicine, bankarstva i advokature, Jevreji su se među nosiocima radikalnih i desničarskih ideologija počeli doživljavati kao simbol propasti njihova narodnog duha. Postali su

²² Citirano prema: Vulesica, str. 72.

²³ Hobsbaum, Erik, *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, Filip Višnjić, Beograd, 1996, str. 103.

²⁴ Veler, Hans-Ulrich, *Nacionalizam, istorija, forme, posljedice*, Svetovi, Novi Sad, 2002, str. 130.

²⁵ Bauman, str. 17.

²⁶ Wistrich, str. 79.

asocijacija za „negativnosti“ modernih tekovina liberalne demokratije i kapitalizma XIX vijeka, ali i društvenih „bauka“ poput socijalizma, komunizma, anarhije, ateizma, internacionalizma. Carske vlasti Njemačke i Austrougarske nijesu prihvatale antisemitizam kao zvaničnu politiku svojih država, mada se nijesu trudile zabraniti antisemitsko djelovanje.²⁷ Antisemitske stranke počele su na prijelomu vjekova dobijati parlamentarni status, a prednosti antisemitizma u političkoj mobilizaciji masa najbolje svjedoči primjer dugogodišnjeg gradonačelnika Beča Karla Luegera (*Karl Liger*) (1897–1910), koji je na antisemitskoj retorici, kampanji i platformi postigao veliki uspjeh prilikom svoje kandidature za prvog čovjeka glavnog grada dvojne monarhije.²⁸ Lueger je bio jedan od otaca efikasne zloupotrebe antisemitizma, koji je svojim govorima zavodio građane Beča, a bio je uzor i tada mladom, netaalentovanom slikaru i skitnici Adolfu Hitleru.

Fuziji antisemitskih osećanja doprinosili su i mnogi antisemitski sveštenici hrišćanskih crkava, koji su u svojim propovijedima, napisima i brošurama Jevreje optuživali za dekadenciju, ubijanje hrišćanskog morala te tradicionalnih i porodičnih vrijednosti.²⁹ Moderni antisemitizam, posijan po plodnom tlu tradicionalnog hrišćanskog nepovjerenja prema Jevrejima, brzo se širio Evropom, pogotovo su njegove refleksije bile očigledne u Francuskoj i Rusiji, đe su se javili snažni antisemitski pokreti. Zanimljivo je da je carska Rusija bila zemlja u kojoj je živio najveći broj Jevreja u tadašnjoj Evropi. Tamo su se dešavali česti antisemitski spontani ispadi masa protiv Jevreja koji su završavali ubistvima i pljačkama, a Rusija je uz Rumuniju bila jedina evropska zemlja do Prvog svjetskog rata koja je odbijala da emancipuje svoje Jevreje.

²⁷ Milan Koljanin o političkoj organizovanosti antisemitizma u Njemačkoj, piše: „Potencijalno najopasniji pokazao se nemački antisemitizam koji se uobličio 70-ih i 80-ih godina 19. veka. U Nemačkoj je moderni antisemitizam prvi put dobio organizovan oblik. Novinar iz Hamburga jevrejskog porekla Vilhelm Mar ... bio je jedan od prvih antisemitskih agitatora. Međutim, mnogo veći uticaj imala je delatnost dvorskog sveštenika i političara Adolfa Štreckera (Stroecker), koji je 1878. osnovao Hrišćansko-socijalnu partiju u Berlinu. Naredne godine ona je ušla u pokrajinsku skupštinu, a zatim i u državni parlament (Rajhstag). Sa ovom partijom počinje moderni antisemitski pokret u Nemačkoj. Ideja biološke stigmatizacije i isključenja Jevreja iz nemačke nacije kao neka vrsta državnog nacionalizma sa idealom pročišćene nacije ubrzo je osvojila pojedine političke stranke i akademske sredine. Organizovani antisemitski pokreti stvarani su i u drugim evropskim zemljama, pre svega u Austro-Ugarskoj, Francuskoj i Rusiji.“ Izvor: Koljanin, str. 30–31.

²⁸ O antisemitskoj djelatnosti Karla Luegera videti: Wistrich, Robert S., „Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism“, *Jewish Social Studies*, 45, 1983, str. 251–262.

²⁹ Videti: Daring, Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*, Metaphysica, Beograd, 2009, str. 58–68.

Ako smo naveli da se zbog razlika između predmodernog i modernog antisemitizma linija demarkacije uglavnom povlači u drugoj polovini XIX vijeka, onda za moderni antisemitizam možemo reći da se u njegovoj genezi razlikuju periodi prije i poslije Prvog svjetskog rata. Posljedice tog, kako mnogi autori kažu, „imperijalističkog rata“ imaće velikoga udjela u porastu antisemitizma i njegovoj transformaciji u ubilačku ideologiju kroz Hitlerov nacional-socijalistički program. Tri ključne tačke u kojima se presijecaju razlozi toliko jakog međuratnog antisemitizma u Evropi svakako su izbijanje boljševičke revolucije u Rusiji, donošenje Balfurove deklaracije („Balfour Declaration“) 1917. godine te njemački poraz u Prvome svjetskom ratu i stvaranje versajске Evrope. Valja krenuti od posljednje tačke. Poraz u ratu i teški uslovi mira nametnuti Njemačkoj radikalno će uticati na jačanje njenih desnih i ultradesnih političkih snaga. U antisemitskome diskursu koji je ovladao među tvrdokornim zastupnicima ideje da je Njemačka bila nadomak pobjede u ratu počela se javljati teza o jevrejskom „nožu u leđa“ – da su Jevreji podbunili radnike, inspirisali štrajkove i izazavali revolucije širom Njemačke, što je dovelo do njemačkoga poraza. Mit o „nožu u leđa“ biće jedna od omiljenijih teza na koju su se nacisti kasnije pozivali. Za stvaranje versajskog poretka koji je kaznio Njemačku i njene saveznike zbog rata ubijedeni antisemiti, kojih je bilo sve više širom evropskoga kontinenta, počeli su kriviti „međunarodno jevrejstvo“ i „judeo-masoneriju“ da su zbog svojih sebičnih interesa žrtvovali temelje prethodne Evrope.

Uz mit o „nožu u leđa“ sve više je pristajala tvrdnja kako su Jevreji izazvali i boljševičku revoluciju u Rusiji. Dolazak Lenjinove partije na vlast u Rusiji 1917. godine i izbijanje građanskoga rata evropski antisemiti tumačili su kao jevrejsko maslo. Širenju antisemitskih interpretacija ruske revolucije doprinijele neprijatelji boljševičkog režima koji su bili primorani napustiti zemlju. Brojna ruska „bijela“ emigracija, uglavnom iz bogatijih slojeva društva, oficirskoga kadra i sveštenstva, pronosila je po Evropi i Sjevernoj Americi glasine o Jevrejima koji su uspostavili komunizam i vladavinu terora, pozivajući se na ogromnu koncentraciju Jevreja u boljševičkom vođstvu. Dokazi da je jevrejska opasnost stvarna nalaženi su u moćnome propagandnom oružju, najpoznatijem falsifikatu s tragičnim posljedicama u svjetskoj istoriji, „knjizi ubici“, kako je poneki imenuju – tzv. *Protokolima sionskih mudraca*. Brošura je bila jako popularna u Rusiji, đe je prvi put i štampana još 1905. godine. Jedan od najboljih kritičkih prikaza *Protokola* načinio je britanski istoričar Norman Cohn.³⁰ Svojom masovnijom pojavom izvan Rusije *Protokoli* su postali

³⁰ Videti: Kon Norman, *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*, Matica srpska, Novi Sad, 1996.

omiljena antisemitska literatura i krunski dokaz jevrejskih podmuklih planova da vladaju svijetom. Iako je londonski *Times* još 1921. utvrdio da se radi o falsifikatu, tačnije kompilaciji nastaloj plagiranjem i montiranjem više različitih književnih djela i drugih izvora iz druge polovine XIX vijeka, antisemiti su odbijali prihvatiti faktičko stanje tvrdnjama da su takvi navodi zapravo „najbolji dokaz“ istinitosti *Protokola*.³¹ Skoro vijek kasnije Umberto Ecco (*Eko*) u svome briljantnom romanu *Praško groblje*, poigravajući se antisemitskim predrasudama iz druge polovine XIX vijeka, svom glavnom liku pripisao je zaključak tako karakterističan za ksenofobne zastupnike teorija zavjere da čitanje unazad imena lista „Times“ otkriva da se iza njega krije odrednica „semiT“. Uostalom, Ecco je u tome romanu dao fikcijsku i ironijsku verziju nastanka *Protokola sionskih mudraca*, koja teoriju zavjere izdiže na nivo groteske. Sličnu domaću umjetničko-književnu demistifikaciju *Protokola* načinio je književnik Danilo Kiš u noveli „Knjiga kraljeva i budala“, koja je štampana u njegovu posljednjem velikom djelu *Enciklopedija mrtvih*. Glavni problem spisa *Protokoli sionskih mudraca* bila je njegova mistična sugestivnost koja je korišćenjem tradicionalnih antisemitskih predrasuda i njihovih modernih varijacija nudila simplifikovanu sliku svijeta u kome sve svjetske procese, države i aparate usmjeravaju, predvode ili osmišljavaju Jevreji. Istoričari Randall Bytwerk (*Rendal Bitverk*) i Calvin College (*Kelvin Koledž*), koji su se bavili zastupljenošću i štampanjem *Protokola* u nacističkoj Njemačkoj, zaključili su da je taj falsifikat bio glavni inkubator nacističke antisemitske propagande.³²

Glasine i optužbe na račun Jevreja dodatnu snagu dobile su djelovanjem Theodora Herzla (*Teodor Hercl*) i formiranjem Svjetske cionističke organizacije osnovane krajem XIX vijeka koja je isticala potrebu stvaranja

³¹ O nastanku *Protokola* Wistrich zapisuje: „Kompilaciju pod naslovom ‘Protokoli’ sačinili su ruski antisemiti u pariskoj kancelariji carske Obrane (tajne policije). Štampani su u vladinoj štampariji 1905. godine – kao deo knjige ruskog pravoslavnog mistika Sergija Nilusa, koji je tvrdio da su to navodi s Prvog cionističkog kongresa u Bazelu održanog 1897. godine. ‘Protokoli’ sadrže predavanja tzv. ‘sionskih mudraca’, a naglasak je na tajnom planu za potčinjavanje nejevreja i uspostavljanje jevrejske svetske države. U Rusiji su ih pre 1914. godine koristili protiv pokreta za liberalni ustav, ali bez mnogo efekta, a onda i antiboljševički belogardejci za vreme ruskog građanskog rata s mnogo razornijim efektima. Na zapad su se raširili posle 1919. godine, putem nemačkih i drugih prevoda, a najveći uticaj imali su u Nemačkoj. Raskrinkao ih je 1921. godine dopisnik londonskog ‘Tajmsa’ koji je dokazao da su to plagijati francuske satire iz šezdesetih godina XIX veka (misli se na knjigu Mauricea Jolya *Dijalog u paklu između Makijavelija i Monteskeja* – napomena B. B.), nemačkog romana (*Biarritz* – B. B.) Hermana Gedšea (Hermann Goedsche) iz istog perioda i drugih izvora.“ Izvor: Vistrih, str. 144.

³² Bytwerk, Randall & College, Calvin, „Believing in the ‘Iner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015: 212–213.

jevrejskog nacionalnog pokreta i obnove jevrejske države.³³ Suočeni sa sve jačim antisemitizmom u svijetu, jevrejski intelektualci i vođe bili su prinuđeni politički operacionalizovati svoje ideje. Podrška jevrejskim stremljenjima stigla je u toku Prvoga svjetskog rata od sila Antante, prije svega Britanije, kad je donošenjem Balfurove deklaracije 1917. godine data podrška cionističkom pokretu za stvaranje „narodnog doma“ u Palestini. Nakon što je Britanija od svojih saveznika dobila mandat da okupira Palestinu, koja je do tada bila pod vlašću Osmanskoga Carstva, počeo se postepeno vraćanje Jevreja u njihovu domovinu. Tako su udareni temelji buduće države Izrael. Blagonaklon stav Antante i podrška mnogih bogatih Jevreja cionističkome pokretu i njihovo aktivno djelovanje samo je podgrijavao antisemitske stereotipe i raspoloženja, naročito na prostoru poraženih zemalja iz Prvoga svjetskog rata.

Sva navedena dešavanja imaće nesagledivih posljedica na stvaranje antisemitske doktrine koja je zahtijevala i sprovodila njihovu eliminaciju. Od kraja Prvoga do kraja Drugoga svjetskog rata u antisemitizmu i pokretima koji su ga prihvatili kao svoju noseću ideologiju iskristalisaće se dva dominantna narativa – o „međunarodnom jevrejstvu“ i „judeo-komunizmu“. Prvi je najčešće bio dio ikonografije i retorike uperene protiv liberalno-demokratskih, kapitalističkih „plutokratija“, država-stubova versajske Evrope, dok je drugi bio usmjeren protiv komunizma i Sovjetskog Saveza, mada se u antisemitskoj propagandi i produkciji toga doba nekada ne može povući jasna granica između njih, budući da je „judeo-komunizam“ predstavljan kao druga strana iste medalje kojom upravlja „međunarodno jevrejstvo“. Kako je američki historičar Jeffrey Herf (*Džefri Herf*) u svojoj odličnoj studiji o „jevrejskom neprijatelju“ uvidio, antisemitizam te vrste nudio je široku interpretativnu i argumentacijsku osnovu svojim zagovornicima.³⁴ Prošli, aktuelni i budući događaji gledani kroz naočare jevrejske zavjere nudili su odgovore na probleme u svijetu. Ili kako to efektno opisuje Wistrich, misleći na prvu polovinu XX vijeka: „Moderna antisemitska ideja bila je više od pola veka obojena mračnim, apokaliptičnom predskazanjima predstojeće pobjede svemogućih Jevreja. Demonska, mitska kreatura, čija nesalomiva volja, po toj pretpostavci, stoji iza svih pokušaja da se nejevreji unište i iza svih negativnih procesa promene, zavodljivo i pojednostavljeno objašnjava razjedinjenost sveta – bilo da se radi o zagađenju koje uzrokuju strane ‘inferiorne’ rase, *angst*-u koji uzrokuje klasna borba, etničkim i verskim konfliktima, tendenciji izjednačavanja koju nosi masovno

³³ O tome videti: Pejašinić, Zoran, *Cionistički pokret: od Bazelske do Balfurove deklaracije*, Ars libri, Beograd, 1997.

³⁴ Herf, Jeffrey, „The Jewish Enemy“, Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times“, Center for European Integration Studies (discussion paper), dostupno na: https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c180_herf.pdf

društvo, mržnji prema kapitalizmu ili komunizmu, modernoj urbanoj civilizaciji ili liberalnoj, pluralističkoj demokratiji, verovanju u zlokovne okultne sile (slobodno zidarstvo, Jevreji itd.) koje rade na podriivanju reda, hijerarhije, autoriteta i tradicije, ili o strahu od duhovnog vakuuma uzrokovanog padom hrišćanstva ili islama u svetu brze modernizacije i društvene promene ... Princip zla nije u nama samima. Zlo dolazi spolja, od lukavog 'drugog', ono je produkt zavere i đavolskih snaga, a njihova inkarnacija je mitski Jevrejin."³⁵

Ukorijenjena antisemitska tradicija te posljedice koje je prouzrokovao Prvi svjetski rat u ekonomskom, socijalnom i kulturnom smislu načiniće od Njemačke kotao u kojem su proključale ekstremističke i radikalne ideologije i uobličavani politički pokreti s tom osnovom. Jedan od njih će kroz prvu poslijeratnu deceniju svog djelovanja od lokalnog sindroma minhenskih pivnica postati najsnažnija politička snaga u mladoj i krhkoj njemačkoj Vajmarskoj Republici. Bila je to Nacional-socijalistička njemačka radnička partija (NSDAP), na čijem se čelu od 1921. godine nalazio Adolf Hitler.³⁶ Hitler se odmah deklarirao kao smrtni neprijatelj versajskog poretka, komunizma i Jevreja, optužujući ih da sve rade kako bi uništili njemački narod. Hitlerova partija nije odustajala od svojih načela čak i onda kada su joj tako fanatični stavovi išli na štetu. Nacisti su prihvatili rasno viđenje stvarnosti, smatrajući da se narodi dijele na više i niže rase. Jevrejima su pripisana niža svojstva, a sve je to potkrepljivano „naučnim“ dokazima pseudonaučnih disciplina. Paradoks koji je nastajao između tvrdnji da su Jevreji „niža rasa“, koja s druge strane ima sve poluge kojima upravlja svijetom, objašnjavan je njihovom „podmuklošću“, „skitačkim načinom života“ i dugom istorijom „prevara“ koji su od Jevreja načinili najopasniji narod koji svojom „krvlju“ oštećuje njemačku „rasnu čistotu“. Sve „negativne“ pojave u svijetu poput demokratije, individualnih sloboda, komunizma, psihoanalize, slobodne umjetnosti itd. nacisti su proglasili jevrejskim tekovinama. Nacistički antisemitizam nije se masovno primao među njemačkim stanovništvom prije no su oni ovladali cjelokupnim državnim aparatom poslije 1933. godine. Zato autori uglavnom periodizuju nacistički antisemitizam na onaj prije preuzimanja i onaj poslije preuzimanja vlasti, đe se ovaj drugi ponovo dijeli na onaj prije i poslije početka Drugoga svjetskog rata.³⁷ Ono što će nacistima donijeti prevagu na njemačkoj političkoj sceni biće fanatizovani antikomunizam. Izbijanje svjetske ekonomske

³⁵ Vistrih, str. 20–21.

³⁶ O Hitlerovoj biografiji videti: Keršo, Jan, *Hitler: 1889–1936 – Hibris*, Utopija, Beograd, 2003; Keršo, Jan, *Hitler: 1936–1945 – Nemsesis*, Utopija, Beograd, 2004.

³⁷ Herf, Jeffrey, „The Jewish Enemy“, *Rethinking Anti-Semitism in the Era of Nazism and in Recent Times*, Center for European Integration Studies (discussion paper), dostupno na: https://www.zei.uni-bonn.de/dateien/discussion-paper/dp_c180_herf.pdf.

krize 1929. godine i totalna društvena apatija koja je zahvatila Njemačku omogućila Hitlerovoj stranci da nuđenjem radikalnih i brzih rješenja kroz nekoliko godina postane najsnažnija njemačka politička sila. Strah od komunističke revolucije koji je bio prisutan u Zapadnoj Evropi, a naročito izražen u Njemačkoj zbog njene jake Komunističke partije donio je Hitleru podršku tradicionalnih njemačkih elita bez koje nikada ne bi došao na vlast.³⁸ „Povezivanjem rasističke opsesije s dalekosežnim planom za razbijanje organizovanog radničkog pokreta, obnove Nemačke po autoritarnom modelu, osiguravanja životnog prostora (*Lebensraum*) prema istoku i uništenja sovjetske Rusije kao bastiona međunarodnog komunizma, Hitler je konzervativcima garantovao širu podršku i dezorijentisao srednju klasu i masu nezaposlenih.“³⁹ Antikomunizam nacista nije ih nužno odvojio od njihove antisemitske politike, štoviše, među njima je već postojalo višedecenijsko organsko jedinstvo. Izjednačavanje komunizma s jevrejstvom dalo je novu snagu samome antisemitizmu. Mit o „judeo-komunizmu“ bio je izuzetno rasprostanjen u međuratnoj Evropi, pogotovo u njenim centralnim i istočnim djelovima, a nacisti su borbu protiv „judeo-komunizma“ prihvatili kao svoj *raison d'etre*.⁴⁰

Postavljanje Hitlera za njemačkog kancelara 1933, a potom i potpuna apsorpcija države od strane nacista 1934. godine biće prekretnica u istoriji antisemitizma. Hitlerov plan o rješavanju „jevrejskog pitanja“ počeo se polako i sistematično sprovoditi. Sve ono što je do tada izgledalo kao iracionalna opasnost koja počiva na mističnim teorijama postalo je njemačka stvarnost. Totalitarna partijska mašinerija krenula je u osvajanje svake pore njemačkog društva kako bi ostvarila svoj „hiljadugodišnji raj“, očišćen od Jevreja i svih drugih „nižih“ rasa. Tajnopolicijski aparat i milionske partijske paravojne formacije u žutim i crnim košuljama proželi su cjelokupnu arhitekturu njemačkog života. Nakon što je za kratko vrijeme učutao, pritvorio ili pobio političku opoziciju, totalitarni predator s kukastim krstom usmjerio se na Jevreje. Godine 1935. donošenjem rasnih zakona Jevreji su proglašeni građanima drugoga reda, ukinuta su im sva građanska prava i slobode. Totalitarni teror pratila je totalitarna i agresivna propaganda koju je nacistički ministar propagande doveo do manipulativnog savršenstva. Milionski tiraži antisemitske literature, novina, časopisa, radio-programa, filmskih i zidnih vijesti, sadržaji svih grana umjetnosti, nauke i prosvjete, stavljani su na raspolaganje promociji nacističkih ideala arijevske čistote. Jevreji

³⁸ O tome detaljnije u: Kuljić, Todor, *Fašizam: sociološko-istorijska studija*, Nolit, Beograd, 1977.

³⁹ Vistrih, str. 105.

⁴⁰ Izuzetan članak o genezi mita o „judeo-komunizmu“ napisao je A. Gerrits. Viđeti: Gerrits, André, „Antisemitism and Anti-Communism: The Myth of ‘Judeo-Communism’ in Eastern Europe“, *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1, 1995/1350–1674/49–72.

su za nekoliko agilnih godina dr Josefa Goebbelsa u očima indoktriniranih milionskih masa njemačkoga društva u potpunosti depersonalizovani, pretvoreni u neljude i autsajdere. Na taj način bilo je olakšano njihovo uklanjanje iz državne uprave i administracije. Proučavalac antisemitizma Oded Heilbronner (*Oded Hajlbroner*) tvrdi da se većina istoričara slaže da „rat protiv Jevreja“ tokom ranih godina nacističkog režima nije kao prevashodni cilj imao njihovo uništenje, već da se radilo o nastojanju nacista da smanje sveukupnu jevrejsku participaciju u njemačkome društvu.⁴¹ Ono što Heilbronner naziva „putem u istrebljenje“ („road to extermination“) uslijediće tek nakon napada nacističke Njemačke na Sovjetski Savez. Dokaze za takva viđenja istraživači antisemitske istorije nalaze u činjenici da, i pored jake antisemitske tradicije, njemački narod, naročito oni koji nijesu obožavali Hitlera, nije blagonaklono gledao na sadističke akcije nacističkih SA odreda uperene protiv Jevreja. Prvi veliki test za naciste da provjere držanje naroda prema antisemitskim akcijama bilo je veče užasa – „Kristalna noć“ iz novembra 1938. godine. Većina Njemaca držala se po strani, što je naciste poučilo da antisemitske akcije sprovode „suptilnije“ i „metodičnije“.⁴²

Kako snaga Hitlerove države bude rasla, tako će njegovi planovi o uništenju „rasno nepoželjnih“ sve više dobijati svoju operativnu formu. Antisemitizam više nije bio samo unutrašnje oružje već ga je Njemačka počela koristiti kao sredstvo pritiska na države koje je smatrala svojim životnim prostorom. Izvoz radikalnoga antisemitizma u njemački komšiluk služio je kao sredstvo subverzije i „političkog prodiranja u istočnu i srednju Evropu, a i kao metod za psihološko podrivanje zapadnih demokratija“.⁴³ Milan Koljanin je u svom stručnom radu „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941.“ sublimirao značaj antisemitizma za nacističku spoljnu politiku: „Nastupanje nacionalsocijalističke Nemačke u drugoj polovini 30-ih godina sve više je jačalo antisemitizam u evropskim zemljama, pre svega revizionističkim. Treba pri tome imati u vidu da je institucionalizovanje antisemitizma u ovim zemljama zavisilo ne samo od njihovog međunarodnog položaja, nego i od političkih prilika u njima pri čemu su presudan uticaj imali društvena uloga i broj Jevreja i antisemitska tradicija ... U ideološkoj projekciji nacionalsocijalista i njima srodne evropske ekstremne desnice, pre svega one u revizionističkim državama, pobedonosno nastupanje fašističkih država značilo je uništenje nepravednog ‘versajskog poretka’. Ruše-

⁴¹ Heilbronner, Oded, „German or Nazi Antisemitism“, In: Stone, D. (ed.) *The Historiography of the Holocaust*, Palgrave Macmillan, London, 2004. Heilbronnerovo poglavlje dostupno na: https://link.springer.com/chapter/10.1057%2F9780230524507_2.

⁴² Jedno od najboljih svjedočanstava o životu Jevreja u nacističkoj Njemačkoj, odnosu vlasti i njemačkih građana prema njima tokom cijelog razdoblja od 1933. do 1945. godine predstavljaju dnevnici Viktora Klemperera. Viđeti: Klemperer, Victor, *Želim svjedočiti do kraja. Dnevni, Izbor 1933–1945*, Disput d.o.o., Zagreb, 2017.

⁴³ Vistrih, str. 106.

nje ovog poretka je imalo političku ali i ideološku komponentu koja je u ovakvoj projekciji suštinski bila povezana sa 'jevrejskim pitanjem' ... za vlade drugih revizionističkih zemalja, kao i za neke iz tabora pobednika u Velikom ratu, borba protiv 'Svetskog Jevrejina' u obe njegove emanacije (plutokratsko-liberalnoj i komunističkoj) imaće dvostruku funkciju, unutrašnju i spoljnu. Kao i u samoj Nemačkoj, i u ovim zemljama je ekstremna nacionalistička mobilizacija masa u ostvarenju nove 'jednakosti' bila osnovni preduslov borbe za ostvarivanje nacionalnih ciljeva. Stoga je, i pored sve jačeg nemačkog uticaja, 'jevrejsko pitanje' u pojedinim zemljama imalo sopstvenu dinamiku, a nacistički uticaj na njegovo 'rešavanje' različito se ispoljavao ... Progoni Jevreja u Nemačkoj proširili su se posle anšlusa i na Austriju, a marta 1939. na okupiranu Češku (Češko-moravski protektorat). Na početku Drugog svetskog rata sve oštriji progoni Jevreja proširili su se i na Poljsku, a zatim i na druge okupirane zemlje. Osim u Velikomačkom rajhu i u zemljama pod nemačkom okupacijom, položaj Jevreja se pogoršavao i u zemljama koje su se politički, vojno i ideološki sve više približavale 'novom poretku'. Kada je reč o evropskom Jugoistoku (prema nemačkoj geopolitičkoj terminologiji) to se u prvom redu odnosilo na revizionističke zemlje, kakve su bile Mađarska i Bugarska, ali i na saveznicu iz Male Antante Rumuniju. Iako je bila na pobedničkoj strani u Velikom ratu, Rumunija se postepeno priključila osovinskom bloku zemalja, a tradicionalno jak antisemitizam je dobio nov podsticaj. U drugoj polovini 30-ih godina i glavni nemački saveznik, fašistička Italija, usvojio je antisemitsku politiku.⁴⁴

Dakle, jasno je da je nacistička Njemačka bila veoma svjesna značaja antisemitizma kao „činjeničnog stanja“ u logici njene agresivne spoljne politike koja je samo tražila povod za pritisak na susede ili rat. Pružanje utočišta Jevrejima koji su spašavali glave bježeći iz Trećega Rajha moglo se protumačiti kao neprijateljski akt protiv Njemačke; svaka kritika u stranoj štampi protiv Hitlerove politike mogla se „iščitavati“ kao plod jevrejske rabote jer su antisemitskim nizom zaključivanja iza svih novina stajali Jevreji, a potom i ono najvažnije – zbog velike njemačke dijasporu u zemljama centralne i jugoistočne Evrope na čije su teritorije nacisti pretendovali uvijek se moglo okriviti međunarodno jevrejstvo kako ugnjetava pripadnike „arijevske“ manjine. Uostalom, početkom godine u kojoj je izbio Drugi svjetski rat Hitler je „profetski“ to obrazložio. Hanna Arendt o tome piše: „Najčuveniji primer je Hitlerovo obraćanje Rajhstagu iz januara 1939: 'Danas još jednom želim da predskazem: ukoliko jevrejski finansijeri... još jednom uspeju da gurnu narode u svetski rat, rezultat će biti... uništenje jevrejske rase na tlu Evrope.' Preve-

⁴⁴ Koljanin, Milan, „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941“, *Istorija XX veka*, 2/2007, Beograd, str. 60–61.

deno na netotalitarni jezik, ovo je značilo: ja nameravam da povedem rat i ja nameravam da uništim sve Jevreje Evrope.”⁴⁵

Izbijanjem Drugoga svjetskoga rata sudbina evropskog jevrejstva pala je u ruke čovjeku i ideologiji koji su istrebljenje Jevreja smatrali svojom svetom misijom. Odluka o „konačnom rješenju“, dakle, totalnoj likvidaciji evropskih Jevreja i sistematskoj, organizovanoj pljački njihove imovine definitivno je donijeta na sastanku nacističkih glavešina u dvorcu Wannsee nadomak Berlina 20. januara 1942. godine.⁴⁶ Dok su ranije, prevashodno hrišćanske forme antisemitizma pružale Jevrejima izbor „čistilišta“, kako veli Arendtova, da spasu živote pokrštavanjem, nacisti su ukinuli tu mogućnost i pokrenuli neprekidnu mehaničku traku smrti koja nije prestajala s radom do posljednjih dana nacističkog režima. Sprovođenje „konačnog rješenja“ odvelo je u smrt 6 miliona evropskih Jevreja. Ogrezao u iracionalnoj i manijakalnoj mržnji prema Jevrejima, nacistički režim često je svoju ratnu strategiju podređivao sprovođenju eliminacije Jevreja. Sve to vrijeme dok se broj ubijenih Jevreja u zločinačkim akcijama *Einsatzgruppe* i mehanizovanim ubijanjem u logorima smrti peo do neslučenih visina, nacistička propaganda bjesomučno je upozoravala na jevrejsku opasnost i tvrdila kako „svjetsko jevrejstvo“ prijeti opstanku njemačkoga naroda. Taj istrebljivački i svijetu do tada nepoznat „mehanizovani misticizam“, kako je nacizam opisao Thomas Mann (*Tomas Man*), konačno je zaustavljen 8. maja 1945. godine.

Citirana bibliografija:

- Arent Hana (1999). *Izvori totalitarizma*. Beograd: Feministička izdavačka kuća.
- Bauman, Zygmunt (2017). *Modernost i holocaust*. Zagreb: Tim press.
- Byford, Jovan (2011). *Conspiracy Theories, A Critical Introduction*. New York: Palgrave Macmillan.
- Bytwerk, Randall & College, Calvin (2015). „Believing in the ‘Inner Truth’: The protocols of the Elders of Zion in Nazi Propaganda, 1933–1945“, *Holocaust and Genocide Studies*, 29, no. 2, Fall 2015.
- Daring, Džeri (pr.) (2009). *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*. Beograd: Metaphysica.

⁴⁵ Arent, str. 357.

⁴⁶ Uoči napada na SSSR, u maju i junu 1941. godine, pripremljene su četiri „grupe za akciju“ (Einsatzgruppen) pod komandom Reinharda Heydricha (*Rajnharda Hajdriha*), od kojih je svaka imala između 500 i 900 odabranih SS-ovaca koje su imale zadatak da likvidiraju sve „nepoželjne elemente“ u pozadini, prije svih – političke komesare, Jevreje, Rome itd.

- Hobsbaum, Erik (1996). *Nacije i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*. Beograd: Filip Višnjić.
- Judaken, Jonathan (2018). „AHR Roundtable: Rethinking Anti-Semitism“ (Introduction), In: *The American Historical Review*, Volume 123, Issue 4, October 2018, Pages 1122–1138.
- Keršo, Jan (2003). *Hitler: 1889–1936 – Hibris*. Beograd: Utopija.
- Keršo, Jan (2004). *Hitler: 1936–1945 – Nemesis*. Beograd: Utopija.
- Klemperer, Victor (2017). *Želim svjedočiti do kraja. Dnevници, Izbor 1933–1945*. Zagreb: Disput d.o.o.
- Koljanin, Milan (2007). „Rasna revolucija na evropskom jugoistoku 1920–1941“, *Istorija XX veka*, 2/2007, Beograd.
- Koljanin, Milan (2008). *Jevreji i antisemitizam u Kraljevini Jugoslaviji 1918–1941*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Kon, Norman (1996). *Poziv na genocid: mit o svetskoj zaveri Jevreja i Protokoli sionskih mudraca*. Novi Sad: Matica srpska.
- Kon, Norman (2013). *Potruga za Hiljadugodišnjim carstvom, Revolucionarni milenaristi i mistički anarhisti u Srednjem veku*. Beograd: Službeni glasnik.
- Kuljić, Todor (1977). *Fašizam: sociološko-istorijska studija*. Beograd: Nolit.
- Lazar, Bernard (2009). „Opšti uzroci antisemitizma“, In: Daring Džeri (pr.), *Kratka istorija antisemitizma u Evropi, redosled događaja povezanih sa Jevrejima – antijudaizmom, antisemitizmom i holokaustom – od III veka do početka III milenijuma*. Beograd: Metaphysica.
- Pejašinović, Zoran (1997). *Cionistički pokret: od Bazelske do Balfurove deklaracije*. Beograd: Ars libri.
- Poliakov, Leon (1985). *The history of Anti-Semitism*, Vol. I–IV, New York.
- Sartr, Žan Pol (1992). *Razmišljanja o jevrejskom pitanju*. Beograd: Grafos.
- Sekelj, Laslo (1981). „Antisemitizam u Jugoslaviji (1918–1945), *Revija za sociologiju*, Vo. XI, No. 3–4.
- Veler, Hans-Ulrich (2002). *Nacionalizam, istorija, forme, posljedice*. Novi Sad: Svetovi.
- Vistrih, Robert S. (2012). *Antisemitizam – najstarija mržnja*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Volkov, Shulamit (2001). „Anti-Semitism“, In: *International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, I, Elsevier, Amsterdam, Paris, New York.
- Vulesica, Marija (2009). „Povijest i razmatranje pojma antisemitizam“, *Studia lexicographica*, god. 3, br. 1–2 (4–5).
- Wistrich, Robert S. (1983). „Karl Lueger and the Ambiguities of Viennese Antisemitism“, *Jewish Social Studies*, 45.

Boban BATRIĆEVIĆ

**WHAT IS ANTI-SEMITISM? HISTORY
AND HISTORICAL OVERVIEW OF THE CONCEPT**

The author of this paper analyses the concept of anti-Semitism and provides the genesis of its historiographical treatment.

Keywords: *anti-Semitism, Jews, Judaism, Nazism, totalitarianism*

Pregledni rad

UDK 37(497.16)(091)"18/19"

Radovan DAMJANOVIĆ (Nikšić)

radovan.damjanovic@t-com.me

IZVANJCI* U ŠKOLSTVU CRNE GORE (XIX i početak XX vijeka)

Devetnaesti vijek je za Crnu Goru naročito značajan kako po ostvarenju, vjekovima sanjanoj slobodi i priznanju pripadanju slobodnih i nezavisnih država Evrope, tako i po ubrzanom razvoju i postignutim rezultatima na kulturno-prosvjetnom planu. Crnoj Gori nikada nije nedostajalo, bez obzira na njenu veličinu i brojnost naroda, smjelosti, snage i nade za osvajanje slobode, ali je pri tome morala pitanja prosvjete i kulture ostavljati za druga vremena. Izuzimajući vrijeme štampanja prvih knjiga (crnogorske inkunabule) u doba Crnojevića, vrijeme početka pismenosti i školstva vezujemo za Petra II Petrovića koji 1834. godine otvara prvu svjetovnu školu. Od tada pa skoro do kraja XIX vijeka pojavljuju se problemi vezani za nedostatak nastavnog kadra, udžbenika, nastavnih planova i programa, institucija koje prate rad škola i sl. Ovaj rad ima za cilj da u najkraćim crtama istakne kako su se ovi problemi rješavali i kako su mjere koje su preduzimali državni organi uticale na razvoj djelatnosti, neposredno, a i u narednom period. Posvećena je posebna pažnja nastavnom kadru koga Crna Gora nije imala, te su izvanjci odigrali glavnu ulogu u ovom poslu. Sa strane su korišćeni i udžbenici, a zakone su uglavnom radili stranci. Pored nespornog napretka i vrijednih rezultata, u ovom prilogu se djelimično ukazuje i na nedostatke i manjkavosti koje će crnogorsko društvo i prosvjetna djelatnost imati u kasnijem razvoju kad je u pitanju očuvanje tradicionalnih i kulturnih vrijednosti crnogorskog društva i pojedinca.

Ključne riječi: *izvanjci, crnogorska prosvjeta, školstvo, udžbenici, planovi i programi, zakoni, osnovne i srednje škole*

* Izvanjci ili jabanci, došljaci, pridošlice, inostranci kako su ih Crnogorci nazivali u XIX vijeku su pojedinci koji su dolazili u Crnu Goru iz drugih sredina/država samoinicijativno, ali i često na molbu nadležnih državnih organa radi pomoći u razvoju društvenih, ekonomskih, kulturnih, prosvjetnih i drugih pitanja. Ostajali su da rade i žive, neko duže, neko kraće, a neki i doživotno. Ta riječ se postepeno gubila, tako da je danas skoro i nema.

Školovanje do osnivanja prvih škola

Dolazak Slovena na Balkansko poluostrvo vezuje se za kraj V i početak VI vijeka. Vjeruje se da je ta seoba trajala više od jednog vijeka i da je imala više etapa. Došli su u državu Vizantiju, zapošeli određenu teritoriju prihvatajući njenu vlast dok im nije pošlo za rukom da osnuju svoje državne zajednice Dukljana, Hrvata i Srba. Prihvatili su hrišćanstvo, a prije toga su to bila mnogobožacka plemena. O životu i radu ovih plemena postoji vrlo malo podataka sve do IX vijeka kada počinje razvoj pismenosti. Tu misiju pokreću Konstatin (Ćirilo) i Metodije koji su stvorili slovensko pismo od kada datira slovenska pismenost. Ćirilo je stvorio slovensku azbuku, a u Duklji su je dobili početkom X vijeka. Ta prva azbuka je bila glagoljica, a ubrzo se pojavljuje drugo slovensko pismo – ćirilica koju je stvorio jedan od Ćirilovih učenika. Nakon toga pojavljuju se spisi i knjige koje su imale crkveni karakter (žitije svetaca, careva, vojskovođa, junaka i sl.).

Važnu ulogu u opismenjavanju dukljanskih Slovena imao je monaški red benediktinaca. Došli su u naše krajeve iz Italije (šedište Svetog Benedikta je bilo u Manastiru Monte Kasino) i osnovali više manastira u kojima su formirali različite škole. Živjeli su veoma skromno, pomagali siromašni sloj stanovništva i svu ušteđevinu su davali drugima kao pomoć. Njihova aktivnost se ogledala u prepisivanju starih knjiga, i u formiranju biblioteka. Na području dukljanske države najpoznatiji benediktinski manastiri su bili na Bojani, Skadru, Svaču, u Baru, Budvi, na Prevlaci, kod Trebinja itd. Benediktinski monasi su pisali biografije, nekrologe, hronike, povelje od kojih je vrlo malo sačuvano.

Zeta (Duklja) krajem XII vijeka biva vojnički pobijedena i pokorena od strane države Nemanjića. Zeta je u toj državi zadržala određeni samostalni položaj, a u oblastima kulture i prosvjete se značajno mijenjaju prilike. Učvršćuje se pravoslavlje, gradi se veliki broj crkava i manastira, pojavljuju se mnogi prepisivački centri i štampaju se prve knjige. Među prvim i najznačajnijim djelima nastalim na području Duklje (Zete) ubrajamo *Ljetopis Popa Dukljanina*, prvi crnogorski istorijski spis, hronika i književno djelo. Nastao je u XII vijeku. Do XV vijeka osnivaju se prepisivački centri u Kotoru, Prevlaci kod Tivta, Skadru, Bijelom Polju, Pljevljima, Morači, Đurđevim Stupovima, Dovolji, Dobrilovi i dr. Poslije Gutenbergovog pronalaska štampanja knjiga pokretnim slovima dolazi do novog doba u razvoju kulture i prosvjetiteljstva evropskih naroda. Poslije pojave prve na taj način štampane knjige (Majnc, 1455. godine) otac i sin, Ivan i Đurđe Crnojević, dopremaju iz Venecije štamparske mašine u Crnu Goru i nepunih 40 godina poslije prve Gutenbergove knjige štampa se *Oktoih prvoglasnik* (4/17. januara 1494. godine). Ubrzo po-

slije ove štampaju se još četiri knjige koje su bile isključivo bogoslužbene za potrebe pravoslavne crkve. Ove knjige (inkunabule) nadomjestile su nedostatak rukopisnih knjiga, a same su predstavljale (i danas predstavljaju) vrhunska djela južnoslovenske grafike. Ocjenjuje se da su crnogorske inkunabule „svojevrsni epohalni međaš u kulturnom razvoju Crne Gore, slovenskog svijeta uopšte, pa i dragulj u riznici evropske kulture“.

Dolazak turskih osvajača zaustavio je rad štamparije na Cetinju i u isto vrijeme označio stagnaciju razvoja kulture i prosvjete na ovom području. Glavni nosioci narodnog prosvjećivanja su bili crkve i manastiri i škole koje su pri njima osnivane¹. No, borba za goli opstanak i posvećenost borbi za slobodu uslovio je da se sve manje pažnje poklanjalo razvoju prosvjete. S turskim vlastima dolaze pismeni i obrazovani ljudi (kadije, nastavnici medresa, naibi, učitelji, službenici džamija i vakufa) koji su se bavili raznim poslovima počev od privrednih do kulturnih i vjerskih aktivnosti. Njihovo prisustvo imalo je za posljedicu otvaranje više škola u kojima se nastava izvodila na turskom jeziku. Škole su otvarale i islamske vjerske zajednice².

Zahvaljujući određenim društveno-istorijskim okolnostima kulturno-prosvjetna tradicija u Boki Kotorskoj je imala nešto drugačiji razvoj. Geografski položaj ovog područja uslovio je da se ono povezuje sa najstarijim i najrazvijenim civilizacijama – grčkom i rimskom, tako da su tu nastale naše prve škole. U Kotoru se još u XIII i XIV vijeku organizuju razne privredne i prosvjetne aktivnosti što je dovelo do osnivanja osnovnih i srednjih škola³. I ovde na razvoj školstva znatnog uticaja imaju benediktinske, a kasnije i manastirske škole. Dolazakom Turaka na Balkan (kraj XV vijeka) veći dio crnogorske teritorije pada pod tursku vlast, dok su Paštrovići, Budva i Kotor ušli u sastav Mletačke Republike (1420). Mletačke vlasti sputavaju otvaranje škola na narodnom jeziku, ali su i pored toga osnivane⁴. U Kotoru su pored ovih škola, počev od XV vijeka, osnivane pomorske i zanatske škole koje su najčešće bile privatne.

Ovo stanje zastoja kulturno-prosvjetnog razvoja, posebno u staroj podlovcenskoj Crnoj Gori, trajaće sve do dolaska i stupanja na presto gospodara

¹ Jednom od najstarijih škola u Crnoj Gori smatra se škola u Manastiru Stanjevići koju je 1780. godine osnovao vladika Sava. U bjelopoljskim manastirima više vjekova je naizmjenično radila monaška škola. Monaška škola u Mihaljcu je prestala sa radom 1845. godine.

² U Podgorici se počeci islamskog obrazovanja vezuju za XV vijek. Osnovana je tekija 1485, a tokom XVII vijeka otvara se medresa, ruždija i ibtidaija.

³ Jedna od najznačajnijih kulturno-prosvjetnih institucija ne samo u Crnoj Gori, već i znatno šire, na Balkanu osnovana je Gramatikalna škola. Počela je sa radom 1326. godine (po drugim izvorima 1329, ili čak 1285. godine). U XVI vijeku prerasla je u višu srednju školu.

⁴ Jedna od prvih takvih škola je otvorena u Risnu 1704. godine. U Krtolima je osnovana osnovna škola 1776. godine.

i vladika Petrovića. Prvi inicijator promjena bio je vladika Vasilije Petrović (1709 – 1766). Shvaćeno je da manastiri i njihove škole ne mogu zadovoljiti obrazovne i kulturne potrebe države kojoj su potrebni školovani kadrovi pa se pristupilo stvaranju uslova za otvaranje novih škola. Crna Gora nije imala mogućnosti da svojim sredstvima osniva svjetovne škole pa je vladika Vasilije tražio pomoć od Rusije. Iako se više puta pisanim putem obraćao i dva puta bio u posjeti Rusiji nije uspio da dobije pomoć. Ovu aktivnost je nastavio vladika Petar I Petrović. Obraća se i ruskoj i austrijskoj vladi krajem XVIII vijeka: austrijskom caru 1779. i 1791, a ruskom caru 1784. i 1798. godine. Stalno ga muči problem nepismenosti i neprosvijećenosti te se 1822. godine obraća vladarima i državicima Evrope na Kongresu u Veroni, a 1826. i ruskom caru Nikolaju I. Oba dva obraćanja su ostala neudovoljena.

Osnivanje svjetovnih škola u Crnoj Gori

Napore za osnivanje škola u Crnoj Gori je uspio da realizuje tek Petar II Petrović–Njegoš. Prilikom prve posete Rusiji 1833. godine uspio je da obezbijedi značajnu materijalnu pomoć, što je značajno popravilo finansijske prilike u Crnoj Gori. Tom prilikom nabavio je par stotina knjiga, među kojima je bilo i školskih. Naručio je i štampariju. Ova pomoć mu je omogućila da već naredne 1834. godine osnuje prvu osnovnu školu na ovom području Crne Gore. Škola je radila u ćeliji Cetinjskog manastira i imala je internat („blagodjejanje“). Kako Crna Gora nije imala svog nastavnog kadra, Njegoš je zatražio pomoć od austrijskih vlasti u Kotoru da učitelju Petru Ćirkoviću⁵ izdaju pasoš i dozvole mu da sa porodicom bude i radi kao učitelj na Cetinju. Ubrzo poslije toga su osnovane škole u Dobrskom Selu, Brčelima i Ostrogu. Bile su to u početku dvogodišnje škole da bi kasnije prerasle u trogodišnje i četvorogodišnje.

I u narednom periodu otvaraju se škole i raste interesovanje stanovništva za obrazovanjem tako da se stalno povećava broj škola iako im nije bilo naklonjeno vrijeme za njihov stalan i kontinuirani rad. Stalne borbe sa Turcima redovno su dovodile do prekida nastavnog rada, čak i na duži period, sve do završetka Veljeg rata 1878. godine. Vladika Petar II, knjaz Danilo, a posebno knjaz/kralj Nikola poklanjaju izuzetnu pažnju razvoju prosvjete.

⁵ Petar Ćirković (1798–1852) rođen je u Kotoru, đe je učio osnovnu školu, a završio je bogoslovne nauke u Šibeniku. Prije dolaska na Cetinje bio je učitelj na Luštici i u okolini Herceg Novog. Bio je vrlo obrazovan, služio se i italijanskim jezikom. Sa sobom je na Cetinje donio srpsko-slovenski bukvar koji se koristio u Austriji. Koristeći ovaj bukvar na Njegoševu molbu Dimitrije Milaković je sastavio novi bukvar koji je štampan u Cetinjskoj štampariji 1836. godine i bio je osnovni udžbenik u osnovnom obrazovanju budućim činovnicima i sveštenicima.

Za vrijeme Njegoša radila je poneka i privatna škola (Komani, Dobrsko Selo) koje nijesu imale svoje prostorije za rad već je nastava često izvođena pod vedrim nebom ili u crkvenim prostorijama. U tom periodu bilo je učitelja koji su privatno obučavali pismenosti decu imućnijih Crnogoraca⁶.

Knjaz Danilo otvara devet škola, a knjaz Nikola na samom početku vladavine desetak. Broj osnovnih škola stalno raste tako da ih je školske 1870/71. godine bilo 39 sa oko 2000 đaka, među kojima je bilo i 108 devojčica⁷. Školske 1874/75. godine Crna Gora ima 51 osnovnu školu i taj broj se održavao do kraja XIX vijeka kada dolazi do otvaranja većeg broja škola (ukupno preko 100). Uoči balkanskih ratova bilo ih je 144, a dvije godine kasnije (1914/15. školske godine) u četiri školske oblasti Crne Gore radi 211 osnovnih škola sa 357 odjeljenja, u kojima je radilo 366 učitelja. Učenika je bilo 18195, od kojih je bilo samo 2389 učenica, ili oko 13% (*Glas Crnogorca*, 1915: br. 19). Kako država nije mogla prihvatiti izdržavanje svih, to su pojedina naselja otvarala privatne škole koje su sami izdržavali. Sve do 1910. godine bio je veliki broj privatnih škola i one su bile pod nadzorom državnih i mjesnih vlasti. Kako piše Milan Kostić⁸ u navedenoj knjizi, interesovanje za otvaranje novih škola je postajalo svakim danom sve veće i to je postala glavna tema domaće i strane javnosti. „Koji je god stranac dolazio u Crnu Goru i čuo da u Crnoj Gori ima toliko škola, svaki je posetio jednu, ili drugu školu, da se uveru i sam, da li može i taj „divlji narod“ (kao što stranci misle o Crnogorcima) što naučiti. No kada su izlazili iz škole, oni su često sa stidom priznali svoje neznanje i svoju lakovericu, što su, to jest, držali Crnogorce za takve divljake“, piše Kostić.

Pored osnovnih škola, u drugoj polovini XIX vijeka otvoreno je nekoliko srednji škola. Prvo je otvorena 1863. godine Bogoslovija koja je radila samo godinu dana. Govori se da je ideju za osnivanje ovakve škole dao Nićifor Dučić⁹ koji je prihvatio dužnost upravljanja školom. Nastavila je sa radom

⁶ Zabilježeno je da su Ilija Popović i Janićije Kostić iz Srbije bili kućni učitelji pojedinih crnogorskih porodica.

⁷ Milan Kostić, glavni školski nadzornik, u knjizi „Škole u Crnoj Gori“ (1876) navodi 38 škola.

⁸ Milan Kostić (1840–1880) rođen je u Sivcu, Bačka (Austroугarska). Afirmisani prosvjetno-pedagoški radnik Vojvodine. Završio je Gimnaziju i Bogosloviju u Karlovcima i Duhovnu akademiju u Kijevu. Došao je u Crnu Goru 1869. i naredne godine postavljen za školskog nadzornika. Bio je rektor Bogoslovije na Cetinju. Tvorac je prvog Školskog zakonika koji je potvrđen od Senata. Autor je prvog jedinstvenog nastavnog plana i programa za osnovnu školu. Organizovao je učiteljske skupštine kao obavezan vid okupljanja prije početka svake školske godine. Poručivao je nastavna sredstva iz stranih zemalja. Objavljivao je svoje članke i rasprave i napisao je prvu monografiju o školama u Crnoj Gori. Napustio je Crnu Goru 1872. godine.

⁹ Dučić Nićifor (1832–1900) rođen je u mjestu Lug na Trebišnjici kod Trebinja. Na Cetinje dolazi na poziv knjaza Nikole 1862. U Bogosloviji izvodi nastavu, upravlja školom i biva postavljen za „nadzoritelja“ svih škola. Na Cetinju je dobio 1863. godine zvanje arhiman-

1869, a usljed ratnih prilika prestaje sa radom 1875. godine. Od 1887. do 1916. godine nastavlja rad pod imenom Bogoslovsko-učiteljska škola, najprije kao trogodišnja, a od 1908. godine u četvorogodišnjem trajanju (DA CG, MP i CP, 1913, f. 86, 198). Na Cetinju je 1869. godine počeo da radi i Đevojački institut u kojem su se školovale đevoyčice od 9 do 12 godina. Bio je namijenjen vaspitanju crnogorske ženske omladine, što se u početku poštivalo, a kasnije je bilo sve više vaspitanica iz drugih država, o čemu su odlučivali Knjaz ili Knjeginja u dogovoru sa upraviteljicom Instituta. Vaspitačice su bile isključivo Ruskinje i Francuskinje, a upraviteljica je najduže bila Sofija Petrovna Mertvago¹⁰. Obje ove institucije su otvorene zahvaljujući izdašnoj pomoći Rusije koju je dobio knjaz Nikola prilikom posete kraljevskom dvoru 1868. godine.

Na Cetinju je 1880. godine Odlukom Državnog savjeta počela sa radom prva gimnazija u tadašnjoj Crnoj Gori pod nazivom „Knjaževska crnogorska državna gimnazija“. Prethodno je Stevan Stevo Čuturilo¹¹ bio zadužen za izradu nastavnog plana i programa po ugledu na slične ustanove u „najnaprednijim zemljama evropskim“. Po tom planu je radila prvih 5 godina. Bila je to četvororazredna niža realna gimnazija. Nastavni kadar je bio uglavnom sa strane.

U Danilovgradu je otvorena Poljoprivredna škola 1874. godine (Knjaževa crnogorska zemljodjelska škola) i radila je dvije godine. Osnivač i direktor škole je bio dr Đorđe Radić¹². Škola je zbog rata prekinula rad, a

drita. Po zahtjevu knjaza Nikole izradio je nastavni plan i program za trogodišnju osnovnu školu. Povjeravane su mu od strane knjaza i druge značajne uloge i misije. Cetinje je napustio 1868. godine i odlazi za Srbiju.

¹⁰ Sofija Petrovna Mertvago (1851–1921) rođena je u Kazanu na Volgi. U porodici je stekla osnovno obrazovanje, a više na Smoljnom institutu. Stekla je visoki ugled dobrog rukovodioca ustanove što je opredijelilo caricu Mariju Aleksandrovnu da je 1888. godine postavi za upraviteljicu Đevojačkog instituta na Cetinju na kome mjestu je ostala dvije i po decenije. Institut carice Marije je ukinut 1913. godine poslije određenih nesporazuma između ministra prosvjete Jovana Plamenca i upravnice Sofije koja nije dozvoljavala nadzor nad radom škole.

¹¹ Stevan Stevo Čuturilo (1846–1939) rođen je u selu Dabar, Lika (Austrougarska). Učiteljski ispit zrelosti završava u Petrinji, a pedagoške studije na bečkom Pedagogijumu kod profesora dr Fridrih Ditesa. Službovao je u mnogim mjestima Hrvatske i Dalmacije. Poslije sukoba sa austrijskom vlašću radi kao profesor u Kotoru, a knjaz Nikola ga pozove 1876. da dođe na Cetinje. Najprije je bio urednik *Glasa Crnogorca*, od 1878. godine vrši dužnost glavnog školskog nadzornika i bio je upravitelj Cetinjske gimnazije. Napisao je oko 20 udžbenika i priručnika. Udžbenici su bili uglavnom čitanke za osnovne škole i bukvar koji su bili u upotrebi i više od 50 godina. Iz Crne Gore je otišao 1883. godine zbog sukoba sa zvaničnim vlastima. Umro je u Novom Sadu.

¹² Đorđe Radić (1839–1922) rođen je u Velikom Bečkerek, Vojvodina. Profesorski ispit je položio u Beču gdje je i doktorirao 1876. godine. Prije dolaska u Crnu Goru bio je profesor Ekonomske škole u Požarevcu. Za školu u Danilovgradu je sam sačinio nastavni plan i program po kome je učilo 18 učenika iz svih crnogorskih nahija.

nova poljoprivredna škola se otvara 1893. godine u Podgorici koja je radila do 1898. godine.

U nedostatku stručnog kadra, a i obrazovnih institucija, u posljednje tri decenije XIX vijeka u Crnoj Gori se dosta često organizuju povremene stručne škole i kursevi. Tu su se osposobljavali polaznici za pojedina zanimanja, đe je uz nešto skromnije teorijsko upoznavanje sa strukom dominirao praktični rad. Redovno su se održavali kursevi koji su imali za cilj osposobljavanje podoficirskog i oficirskog kadra i savladavanje vojnih vještina, upoznavanje sa novinama iz oblasti poljoprivrede i šumarstva, osavremenjavanja rada državne uprave i administracije, obuka za finansijske i administrativne činovnike, poštansko-telegrafске službe i sl., upoznavanja sa osnovnim građanskim pravima, a najveći broj ovih kurseva je bio posvećen unapređenju nastavnog rada u školama. Predavači na ovim kursovima, kada su u pitanju teorijska znanja, se najčešće pominju Milan Kostić, Špiro Kovačević¹³ i Jovan Pavlović¹⁴, a kada je u pitanju praktični rad, predavači su bili najbolji praktičari.

Pored navedenih škola i raznih oblika osposobljavanja pojedinaca za određena zanimanja raslo je interesovanje roditelja za upis dece u gimnaziju. Zahtjevi te vrste su dolazili iz raznih sredina tako da su nadležni državni organi u prvim decenijama XX vijeka donijeli odluke o osnivanju nižih državnih gimnazija u Podgorici, Nikšiću, Beranama, Pljevljima i Kolašinu. U Podgorici je škola otvorena 1907. godine, a za direktora je postavljen Mihailo Bukvić¹⁵. U Nikšiću gimnazija je počela sa radom 1913. godine, a za direktora

¹³ Špiro Kovačević (1843–1877) je završio gimnaziju i bogosloviju u Karlovcu. Prije dolaska na Cetinje je bio učitelj u Šibeniku. Postavljen je za glavnog školskog nadzornika 1873. i tu dužnost je obavljao do 1877. godine. Dao je veliki doprinos stručnom osposobljavanju učitelja kojima je za vrijeme ljeta na seminarima sa Milanom Kostićem govorio o savremenim oblicima i metodama rada u nastavi.

¹⁴ Jovan Pavlović (1843–1892) rođen je u Sremskim Karlovcima đe je završio osnovnu školu i Veliku gimnaziju. Sa Pravnog fakulteta u Beogradu izbačen i odlazi za Ženevu i studira ekonomiju. Studiranje nastavlja u Minhenu. Saradnik mnogih časopisa, a sam uređuje opozicioni list „Pančevac“. List se zabranjuje i on prelazi u Zemun. Zabranjuje mu se list „Graničar“, hapsi se i ide u zatvor. Po izlasku ide po pozivu vojvode Sima Popovića za Crnu Goru 1879. godine. Knjaz ga je primio i ostaje na Cetinju do smrti. Po dolasku je uređivao listove „Glas Crnogorca“, „Crnogorka“, „Zeta“ i osniva list „Prosvjeta“. Od 1883. je direktor Gimnazije. Od 1886. je ministar prosvjete i crkvenih poslova na kojoj dužnosti je bio do smrti. (Prvi ministar prosvjete u CG). Bio je čovjek široke kulture i obrazovanja, vrlo enegričan i preduzimljiv. Posebnu pažnju je posvetio poboljšanju kvaliteta nastave. Pokušavao je da Đevojački institut prilagodi crnogorskim potrebama zbog čega dolazi u sukob sa upravom Instituta. Uvidio je potrebu izdavanja domaćih udžbenika te je pozvao nastavnike Gimnazije i Učiteljsko-bogoslovске škole da pišu udžbenike. Jedan je od inicijatora donošenja odluke o podizanju Doma kulture na Cetinju.

¹⁵ Bukvić Mihailo (1876–1917) rođen je u Gacku (Hercegovina), đe je završio osnovnu školu. Gimnaziju uči u Sarajevu, a studira slavistiku i klasičnu filologiju u Beču i Zagrebu. Studije

je postavljen Mihailo Bukvić koji je prije toga bio direktor gimnazije u Podgorici. U Beranama je takođe 1913. godina počela da radi gimnazija. Iste godine Ministarski savjet donosi odluku da se u Pljevljima otvori Niža gimnazija koja je inače radila od 1901. godine do balkanskih ratova pod nazivom „Srpska gimnazija“. Razgraničenjem ovog područja između Srbije i Crne Gore i povlačenja srbijanske vlasti donosi se odluka o otvaranju četvororazredne niže gimnazije pod nazivom „Kraljevska crnogorska državna gimnazija“. U Kolašinu je školske 1911/12. godine radila privatna dvorazredna gimnazija.

Upravljanje školama

Sve do 60-ih godina XIX vijeka glavnu brigu o razvoju školstva u Crnoj Gori vodio je šef države. Već smo naveli kako su se počev od vladika Danila, Petra I, Petra II i knjaza Danila neposredno angažovali oko traženja mogućnosti za otvaranje škola do osnivanja ovih institucija. Njegoš i knjaz Danilo (u početku i knjaz Nikola) su pored otvaranja škola vodili računa o obezbjeđenju učitelja, nabavci udžbenika i drugih knjiga. O ostalim poslovima (organizaciji rada, nastavnim planovima i programima i izboru nastavne građe, nastavnim metodama, upisu učenika i dr.) starali su se učitelji koji su radili u tim školama. Narastanjem državnih obaveza bilo je nemoguće sve navedene poslove da vodi šef države tako da su učitelji više decenija imali punu samostalnost u upravljanju školama (PEJOVIĆ, D. Đ., 1971). Šezdesetih godina XIX vijeka dolazi do formiranja prvih državnih organa za pitanja škola i prosvjete. Godine 1860. formirano je Nadleštvo narodne prosvjete kojim je rukovodio Todor Ilić¹⁶, a dvije godine kasnije ustanovljena je institucija školskog nadzornika. Za prvog nadzornika imenovan je arhimandrit Nićifor Dučić. U sklopu određenih državnih reformi 1868. godine u okviru Senata formiran je posebni organ za upravljanje školama i prosvjetom. Bilo je to Prosvjetno odjeljenje na čijem čelu je postavljen cetinjski mitropolit Ilarion¹⁷. Godine 1869. Nadzorna

je završio u Gracu. Radi školske 1902/03. godine kao profesor i direktor u Cetinjskoj gimnaziji i kao profesor u Đvojačkom institutu. U Podgoričkoj gimnaziji od 1907. godine je profesor i direktor. Uspješno je obavio neposredne pripreme za otvaranje Niže državne gimnazije u Nikšiću 1913. godine i ukazom kralja Nikole postavljen je za njenog prvog direktora i profesora.

¹⁶ Ilić Todor, učitelj iz Trsta, koji je kasnije postao lični knjažev sekretar. Bio je zadužen za izradu programa za gimnaziju na zahtjev ruske vlade.

¹⁷ Ilarion (svjetovno ime Ilija) Roganović (1828–1882) rođen je u Podgorici. Zamonašio se u Manastiru Sv. Nikola na Vranjini. Petar II ga je proizveo u jerođakona i jeromonaha. Bio je arhimandrit Manastira Ždrebaonik, kasnije Manastira Ostrog i najposlije Cetinjskog manastira. Kao iguman Cetinjskog manastira izabran je u crnogorskog mitropolita, a odluku o imenovanju za vladiku crnogorskog donio je knjaz Nikola.

služba prerasta u Glavno školsko nadzorništvo, a za glavnog nadzornika je postavljen Milan Kostić, a kasnije Đuro Popović¹⁸. No, sve do 1882. godine ova tijela i odjeljenja za pitanja prosvjete su bila u sastavu drugih ministarstava. Tada se formira Ministarstvo prosvjete i crkvenih poslova i za „zastupnika“ (vršioca dužnosti) imenije se Ljubiša Visarion¹⁹. Pored navedenih tijela Ministarstvo je imalo i druge organe preko kojih je ostvarivalo svoju ulogu kao što su Prosvjetni savjet, Školska komisija, mjesni školski nadzornici, revizori i dr. Na čelo ovih tijela postavljani su pojedinci sa iskustvom na ovim i sličnim poslovima, a to su bila uglavnom lica koja su dolazila sa strane, izvanjci. Takođe i kad je bilo u pitanju rukovođenje školama sa većim brojem učenika ili nastavnika, primat su imali pojedinci koji su radno iskustvo sticali van Crne Gore. Na primjer, direktori Gimnazije na Cetinju su bili Stevo Čuturilo, Jovan

¹⁸ Đuro Popović (1845–1902) rođen je u Donjem Kraju kod Cetinja. Školovao se u Petrogradu, ali zbog oštrog ruske zme poslije nekoliko godina se vraća i radi kao učitelj na Cetinju. Radio je kao učitelj na više mjesta u Crnoj Gori, a poslije rada u Nikšiću knjaz ga imenuje za glavnog školskog nadzornika (1884–1902). Bio je to prvi Crnogorac na ovoj funkciji. Bio je predsjednik prve Školske komisije za verifikaciju udžbenika. Glavni je tvorac Zakona za osnovne škole iz 1884. godine. Za njegovo se ime vezuju nastavni planovi i programi iz 1885, 1895, 1901. godine. Najplodniji je pisac školskih udžbenika. Jedan je od osnivača Cetinjske čitaonice.

¹⁹ Visarion Ljubiša (1823–1884) rođen je na Svetom Stefanu (tada Austrougarska) i prvo obrazovanje je stekao u Manastiru Praskavica, đe se zamonašio. Kasnije je prešao u Crnu Goru i postavljen je za upravitelja Manastira Morača, đe je 1869. godine stekao čin arhimandrita. Školske 1972/73. godine postavljen je za rektora Bogoslovsko – učiteljske škole na Cetinju. Episkop je u Manastiru Ostrog, a nakon toga je postavljen za administratora crnogorske Mitropolije. Za mitropolita crnogorskog postavljen je 1882. nakon smrti Ilariona.

Pavlović, Ilija Beara²⁰, Božo Novaković²¹. Jovo Ljepava²², Luko Zore²³ i drugi. Interesantno je navesti da su „školske 1909/10. godine od 18 nastavnika s direktorom, iz Crne Gore bila samo dvojica (direktor i nastavnik crtanja)“ (PEJOVIĆ, 1971). Slično je bilo i sa upravama i profesorima gimnazija u Nikšiću, Beranama i Pljevljima.

Tek poslije formiranja Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova (1882) dolazi do značajnijeg napretka, može se reći preporoda, na prosvjetnom planu, čemu je glavni doprinos dao Jovan Pavlović, prvi ministar crnogorske prosvjete. Ostao je poznat po tome što se borio za strogu primjenu zakonskih propisa, što je postojeće propise dopunjavao i usavršavao i što je bio posvećen primjeni savremenim dostignućima pedagoške prakse.

Pored već pomenutih ličnosti koji su doprinijeli razvoju prosvjete u Crnoj

²⁰ Ilija Beara (1842–1887) rođen je u Zaljevu kod Zadra gdje je završio osnovnu školu i nižu gimnaziju. Završio je Bogosloviju 1870. godine kada je došao na Cetinje i postavljen na mjesto predavača Bogoslovije. U Gimnaziji na Cetinju radi od 1881. do 1887. godine. Obavljao je i dužnost direktora ove škole od 1875. do 1886. godine. Govorio je više stranih jezika, a u školi je predavao francuski, italijanski, latinski i grčki. Umro je na Cetinju.

²¹ Božo Novaković (1841–1908) rođen je u Zadru gdje je završio Bogosloviju, studije psihologije i prava u Rusiji. Dolazi u Crnu Goru i radi kao učitelj do 1867. kada odlazi za Beograd i završava pravne nauke. Vraća se na Cetinje. Na Cetinju je radio kao učitelj osnovne škole, profesor srednjih škola, direktor Gimnazije, predsjednik opštine Cetinje, rektor Bogoslovsko-učiteljske škole. Urednik je više listova i časopisa koji izlaze na Cetinju, Nikšiću i Podgorici. U nastavi je koristio savremene metode i oblike rada. Prvi je uveo Vukov pravopis u cetinjske škole.

²² Jovo Ljepava (1850–1916) rođen je u Popovom Polju – Hercegovina. U Rusiji je završio gimnaziju (Kijev), a studirao je u Krakovu, Moskvi i Petrogradu. Jedno vrijeme radi kao učitelj u blizini Mostara. Zbog političke aktivnosti napušta Hercegovinu i 1881. godine dolazi u Crnu Goru, gdje je proveo 30 godina. Radi kao nastavnik Cetinjske gimnazije, nastavnik Đvojačkog instituta i načelnik Ministarstva prosvjete i crkvenih poslova. Bio je poslanik u crnogorskoj Skupštini od 1906. godine. U školama je predavao srpski i ruski jezik. Autor je tri udžbenika i glavni i odgovorni urednik časopisa „Prosvjeta“. Bavio se prevodilačkim radom.

²³ Luko Zore (1846–1906) rođen je u Cavtatu gdje je završio osnovnu školu. U Dubrovniku je završio gimnaziju, a na Bečkom univerzitetu uporedo studira Filozofski i Teološki fakultet. Poslije završenih studija radi kao profesor u gimnazijama u Zadru i Dubrovniku, a 1872. postavljen je za direktora Kotorske gimnazije. U Crnu Goru dolazi 1901. godine na poziv knjaza Nikole. Imenovan je za direktora Cetinjske gimnazije. Prvi je predsjednik Prosvjetnog savjeta koji je formiran 1905. godine. Nalazio se na čelu Društva Cetinjske čitaonice. Poznat je kao čovjek širokog obrazovanja, velike erudicije i član dvije akademija nauka. (JAZU i CANU.)

Gori su se naročito istakli: Vuksan D. Dušan²⁴, Stevan Petranović²⁵, Sima Milutinović Sarajlija²⁶, Dimitrije Milaković²⁷, Đorđe Srdić²⁸, Milorad Medako-

²⁴ Vuksan D. Dušan (1881–1944) rođen je u ličkom selu Medak. Studirao je na Zagrebačkom sveučilištu slavistiku i klasičnu filologiju. Početkom 1910. godine dolazi u Crnu Goru i radi kao profesor Cetinjske gimnazije. Predavao je i pitomcima Vojne škole na Cetinju. Od 1913. do 1915. godine je bio direktor Gimnazije u Peći. Ostao je zapažen kulturno-prosvjetni i naučni radnik. Mnogo je pisao o raznim pitanjima crnogorske prosvjete.

²⁵ Stevan Petranović (1835–1913) rođen je u Drnišu, Dalmacija. Završio je Bogosloviju u Zadru, a pohađao je Filozofski fakultet u Padovi. Na Cetinje je došao na poziv knjaza Danila 1856. godine. Pokazao se kao reformator u pogledu školske organizacije, uvođenje svjetovnih predmeta u nastavni rad, uveo razredno-časovni sistem, autor je prvog nastavnog plana i programa (1856), pokušao da torazrednu osnovnu školu podigne na petorazrednu, imao je zamisao da od osnovne škole stvori neku srednju stručnu školu i sl. Napuštio je Crnu Goru 1864. godine.

²⁶ Sima Milutinović Sarajlija (1791–1847) rođen je u Sarajevu. Došao je u Crnu Goru 1827. godine i ostao u njoj tri godine. Bio je sekretar mitropolitu Petru I. Poznat je kao Njegošev učitelj. Pošto nije bio učitelj u klasičnom smislu riječi pojavljivale su se različite ocjene o Simi kao učitelju i vaspitaču Njegoša. Mnogi su smatrali da on to i nije bio u klasičnom smislu. Sima je u Crnoj Gori obavljao i druge poslove počev od prikupljanja narodnih umotvorina do poslova u državnoj administraciji. Bavio se književnim radom, a napisao je i „Istoriju Crne Gore“.

²⁷ Dimitrije Milaković (1805–1858) rođen je u Mostaru, đe je proveo prvih 10 godina života. Otac mu se seli u Dubrovnik đe je Dimitrije završio italijansku i srpsku školu. Poslije Novog Sada odlazi za Peštu, a potom u Beč đe studira pravne nauke. U Crnu Goru dolazi 1831. i ostao u njoj do 1851. godine. Bio je lični Njegošev sekretar i vršio odgovorne državne funkcije. Ostvario je značajne rezultate u kulturno-prosvjetnom i političkom životu Crne Gore. Pisao je udžbenike, priredio „Istoriju Crne Gore“, uređivao almanah „Grlicu“. Sa Njegošem putuje u Rusiju 1833. godine kada su dobili pomoć za osnivanje škola i nabavku štamparije. Na Njegoševo insistiranje napisao je prvi bukvar i gramatiku za osnovnu školu.

²⁸ Đorđe Srdić (1820–1887) rođen je u Skradinu, đe je završio osnovnu školu. Bogosloviju je završio u Zadru nakon koje dolazi u Petrovac na moru (Kastel Lastva) i radi kao učitelj. Kada je osnovana druga svjetovna osnovna škola u Crnoj Gori, u Dobrskom Selu (1842), Njegoš je postavio bogoslova Srdića za prvog učitelja u ovoj školi. U ovoj školi je radio do 1845. godine kada ga Njegoš raspoređuje za učitelja cetinjske osnovne škole i u isto vrijeme obavlja državne administrativne poslove. Bio je saradnik više listova i časopisa. Nije prihvatao Vukovu pravopisnu reformu.

vić²⁹, Jovan Sundečić³⁰, Filip (Franjo) Jergović³¹, Simo Matavulj³², Robert Tolinger³³, Mirko M. Mijušković³⁴, Đuro Špadijer³⁵, Lazar – Lazo Đ. Popović³⁶,

²⁹ Milorad Medaković (1824–1897) rođen je u Zvonigradu u Lici đe je završio osnovnu školu, a gimnaziju je učio u Sremskim Karlovcima. Dolazi na Cetinje 1844. godine đe, je dobio službu kod Njegoša, u crnogorskoj upravi, a obavljao je i dužnost učitelja cetinjske osnovne škole. Radio je i kao državni sekretar kod knjaza Danila. Bavio se i naučnim radom. Napisao je monografiju o Petru II Petroviću – Njegošu. Napisao je preko 20 djela o Crnoj Gori.

³⁰ Jovan Sundečić (1825–1900) rođen je u Golinjevu kod Livna. Školovanje je započeo u Imotskom, a Bogosloviju je završio u Zadru. U Crnu Goru dolazi 1864. godine na poziv knjaza Nikole. Bio je knjažev sekretar. Afirmisao se kao pjesnik i davao značajan dorinos razvijanju oblika i sadržaja crnogorske kulturno-prosvjetne djelatnosti. Bio je vlasnik i izdavač časopisa „Crnogorac“ i „Crnogorka“. Uređivao je časopis „Prosvjeta“. Posebnu zaslugu ima za obnavljanje rada cetinjske Bogoslovije (1869) kasnije reorganizovane u Bogoslovsko-učiteljsku školu.

³¹ Filip (Franjo) Jergović (1860–1922) rođen je u Vrbici – Đakovo, Slavonija. Završio je agronomiju u Beču. Službuje u Slavoniji, u okolini Dubrovnika, a na Cetinje dolazi 1888. godine. Radi kao nastavnik Gimnazije i Đvojačkog instituta, a bio je i upravnik Zemljodjelske škole u Podgorici. Bio je odličan profesor i stalni saradnik mnogih listova i časopisa. Poslije profesorske karijere (1904) obavlja državne funkcije. Sahranjen je na Rijeci Crnojevića.

³² Simo Matavulj (1852–1908) rođen je u Šibeniku, đe je završio osnovnu školu (italijansku i srpsku). Poslije gimnazije završio je Učiteljsku školu u Zagrebu. Radi kao učitelj po dalmatinskim selima i 1874. godine dolazi u Herceg Novi đe radi kao nastavnik u Nautičkoj školi. Na Cetinje dolazi 1881. godine, đe je postavljen za profesora Gimnazije. Bio je glavni školski nadzornik poslije Steva Čuturila. Urednik je „Glasa Crnogorca“ i „Crnogorke“. Objavio je nekoliko pripovijedaka i romana sa motivima iz crnogorskog života. Napuštio je Crnu Goru 1889. godine.

³³ Robert Tolinger (1859–1911) rođen je u gradu Hlubaka, Češka, đe je završio osnovnu školu i dva razreda gimnazije. Muzički konzervatorijum je završio u Pragu. Službuje u Zagrebu i Velikoj Kikindi. Na Cetinje dolazi 1889. i sedam godina predaje pjevanje i muziku cetinjskim školama. Komponovao je nekoliko melodija na crnogorske narodne pjesme. Smatraju ga utemeljivačem muzičke kulture u Crnoj Gori. Napuštio je Crnu Goru 1897. godine.

³⁴ Mirko M. Mijušković (1875–1948) rođen je u Pješivcima, Nikšić đe je započeo školovanje. Gimnaziju završava u Kragujevcu a Filozofski fakultet u Beogradu. Poslije policijskih progona iz Srbije dolazi na Cetinje i radi kao nastavnik u svim srednjim školama. Od 1907. do 1913. godine je direktor Gimnazije, a nakon toga je ministar prosvjete i crkvenih poslova. Za godinu dana koliko je bio na ovoj funkciji donešeno je i pripremljeno više zakona iz prosvjete i kulture. Obavljao je i druge važne državne poslove. Objavio je više radova iz kulturne književne, ekonomske i političke istorije Crne Gore. Prevodio je sa francuskog jezika.

³⁵ Đuro Špadijer (1871–1953) rođen je na Cetinju đe je završio Gimnaziju i Bogoslovsko-učiteljsku školu. Radi kao učitelj i duže vrijeme je glavni školski nadzornik. Bio je na dužnosti sekretara Ministarstva prosvjete, ali je kasnije došao u sukob sa prosvjetnim vlastima i biva otpušten iz službe. Bio je glavni i odgovorni urednik „Učiteljskog lista“. Autor je više objavljenih radova u listovima i časopisima, napisao je i nekoliko udžbenika.

³⁶ Lazar – Lazo Đ. Popović (1872–1928) rođen je u Donjem Kraju nadomak Cetinja. (Sin je Đura Popovića). Osnovnu i Bogoslovsko-učiteljsku školu završava na Cetinju. Nastavlja

Živko Dragović³⁷, Marko Dragović³⁸, Špiro Tomanović³⁹, Kosta Kostić⁴⁰, Filip J. Kovačević⁴¹, Milutin Milo Kovačević⁴² i dr.

U radu su navedena imena preko 50 pojedinaca koji su imali zapažene uloge u organizaciji i rukovođenju prosvjetnim ustanovama i institucijama. Kao što se to vidi u tekstu, uglavnom su to bili izvanjci (preko 85%) i manji broj crnogorskih kadrova školovanih u inostranstvu. Pod uticajem izvanjaca koji obavljaju najsloženije poslove u prosvjeti, kulturi i crkvi značajno je u ovim oblastima unaprijeđen razvoj Crne Gore. Međutim, u isto vrijeme odvijaju se i određeni procesi zanemarivanja i zapostavljanja tradicionalnih vrijed-

školovanje u Rusiji, a u Kijevu završava Duhovnu akademiju. Na Cetinju radi kao profesor Gimnazije i Bogoslovsko-učiteljske škole. Godine 1905. je postavljen za oblasnog školskog nadzornika za zapadnu školsku oblast. Kasnije je bio direktor Cetinjske i Pljevaljske gimnazije. Ima više objavljenih radova. Napisao je nekoliko udžbenika. Bavio se prevodilačkim radom.

³⁷ Živko Dragović (1854–1928) rođen je na Velestovu, Cetinje. Osnovnu školu i Bogosloviju je završio na Cetinju. Studirao je u Petrogradu (nije poznato da li je završio filozofiju ili duhovnu akademiju). Po završetku školovanja na Cetinju je radio kao profesor Gimnazije, Bogoslovsko-učiteljske škole i Đvojačkog instituta. Bavio se pedagoškom teorijom i praksom i objavljivao radove iz ove oblasti. Prevodio je sa ruskog, francuskog i italijanskog jezika. Bio je član Državnog savjeta Kraljevine CG, predsjednik Prosvjetnog savjeta (tri mandata), predsjednik Komisije za odobravanje školskih knjiga, urednik „Glasa Crnogorca“ i dr.

³⁸ Marko Dragović (1852–1918) rođen je na Velestovu, Cetinje. Završio je osnovnu i Bogoslovsko-učiteljsku školu na Cetinju, kao i Duhovnu akademiju u Petrogradu. Radio je kao učitelj, kasnije je sekretar Uprave prosvjetnih i crkvenih poslova, te zamjenik ministra prosvjete. Bio je profesor Gimnazije u Podgorici. Radio je na proučavanju istorije Crne Gore. Objavio je preko 120 stručnih i naučnih radova u raznim domaćim i inostranim listovima. Napisao je monografiju o školama u Crnoj Gori (1888). Bavio se prevodilaštvom.

³⁹ Špiro Tomanović (1867–1932) rođen je u Lepetanima, Boka. Završio je osnovnu školu u Kotoru, gimnaziju u Kotoru, a Filozofski fakultet u Gracu. Poslije studija radi u Kotorskoj gimnaziji, ali zbog sukoba sa austrofilima premješten je u Split, a kasnije u Dubrovnik. Napušta službu i dolazi na Cetinje (1903/04) da predaje matematiku u Gimnaziji, Oficirskoj školi i Đvojačkom institutu. Kasnije je bio direktor Podgoričke gimnazije. Bio je član Prosvjetnog savjeta (četiri mandata). Umro je u Kotoru.

⁴⁰ Kosta Kostić (1880–1927) rođen je u Kruševu, Makedonija. Gimnaziju i Filozofski fakultet završava u Beogradu. Radi kao nastavnik Srpske učiteljske škole i Gimnazije u Skoplju. Poslije toga slušbuje u gimnazijama u Pljevljima, Cetinju, Beranama i Danilovgradu. Za doprinos razvoju i unapređenju prosvjete dobio je više priznanja.

⁴¹ Filip J. Kovačević (1860–1922) rođen je u Budvi, da je završio osnovnu školu. Gimnaziju je završio u Kotoru, a Filozofski fakultet u Beču. Poslije završetka studija dolazi na Cetinje i u Gimnaziji predaje grčki, latinski, italijanski i njemački jezik (1886–1900). Bio je član Komisije za odobravanje udžbenika. Umro je u Kotoru.

⁴² Milutin Milo Kovačević (1871–1913) rođen je na Cetinju. (Sin je poznatog prosvjetnog radnika Špira K.) Osnovnu školu je završio na Cetinju, a Gimnaziju u Kotoru. Studira vojne nauke u Milanu, Italija. Nije završio studije zbog bolesti, a po povratku radi u srednjim školama na Cetinju, da predaje istoriju, geografiju, matematiku, fiziku i crtanje. Autor je i koautor više udžbenika. Bio je član Prosvjetnog savjeta (dva mandata).

nosti koje predstavljaju izvornu i autentičnu crnogorsku kulturno-prosvjetnu tradicija. O njma će kasnije biti više riječi.

Nastavnici

Od početka rada prve osnovne škole (1834) pa do 70-ih godina XIX vijeka za crnogorske osnovne škole nastavni kadar (učitelji) je obezbjeđivan sa strane, tj. iz krajeva koji su bili uglavnom pod austrougarskom vlašću⁴³. Njegoš, kao i knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola su primali u službu ljude koje su lično poznavali ili su ih njihovi saradnici preporučivali. Tako su u cetinjskoj školi počeli da rade Petar Ćirković, nakon njega Petronije Lujanović iz Banata, koga je naslijedio Todor Ivaniček. Poslije njega kao učitelj radi Lazar Vlahović iz Vojvodine, a od 1844. godine radi Milorad Medaković iz Like. Njega je naslijedio Đorđe Srdić iz Dalmacije. Od 1856. do 1860. godine radi Stevan Petranović, poznat i po tome što je napisao prvi nastavni plan i program za ovu školu. Do 1870. godine u ovoj školi od izvanjaca (učitelja sa strane) radi čitava plejada vrsnih učitelja: Lazar Vlahović iz Banata, Todor Ivaniček, Antonije Macura iz Dalmacije, Nikola Musulin iz Krajine, Todor Ilić iz Trsta, Gavro Pešić iz Vojvodine, Božo Novaković iz Zadra, Mihailo Mršić, Dušan Brkanović iz Dalmacije, Špiro Kovačević iz Dalmacije i mnogi drugi. Već od 1870. godine crnogorske škole počinju dobijati domaće učitelje. Bili su to svršeni učenici „privremene bogoslovije“ ili odlični učenici cetinjske osnovne škole. Kada je riječ o nastavnom kadru u školama koje su radile u unutrašnjosti posredno se može zaključiti da su i u tim školama pretežno u početku radili učitelji sa strane. No, poslije iscrpljujućeg rata (1876–1878) u kojem je stradao veliki broj učitelja, a kada se i otvara veći broj škola, primaju se lica koji nemaju potrebnu kvalifikaciju (imali su po nekoliko razreda Učiteljske škole ili Bogoslovije, ili završenu osnovnu školu). U tom vrijeme Crna Gora nema stručne škole za pripremanje učitelja. Od 90-tih godina kvalifikaciona struktura učiteljskog kadra se znatno popravlja. Pristižu generacije koje se školuju u Bogoslovsko-učiteljskoj školi na Cetinju kao i kadrovi koji se školuju na sličnim školama u Beogradu, Somboru, Prizrenu, Skoplju i drugim gradovima van Crne Gore⁴⁴. Takođe se obrazovni nivo nestručnih učitelja poboljšava preko

⁴³ Područja: Boka Kotorska, Dalmacija, Slavonija, Lika, Vojvodina, Hercegovina, odakle su većinom izvanjci dolazili, bila su okupirana od strane Austrougarske koja je imala jako dobar, evropski razvijen školski sistem. Po njemu su radile i srpske škole.

⁴⁴ Crna Gora je od druge polovine XVIII vijeka ulagala napore da školovanjem mladića u stranim zemljama koliko-toliko ublaži nedostatak stručnog kadra iz raznih oblasti društvenog i privrednog života. Iz tog razloga su izdvajana značajna sredstva za stipendiranje učenika koji su se upućivali na školovanje u Rusiju, Austriju, Francusku, Srbiju, Italiju i Tursku. Interesovanje za školovanje na strani je bilo veliko i u početku su ipak stipendije

kurseva i seminara će su predavači biliiskusni praktičari izvanjci Milan Kostić, Špiro Kovačević, Gavro Pešić, Božo Novaković i dr. Obuka se najčešće sastojala u metodičko-pedagoškom pristupu rada u nastavi i upoznavanju sa metodom rada poznatog vojvođanskog metodičara Đorđa Natoševića⁴⁵. Jedan od vidova stručnog usavršavanja bio je pretplata na stručne listove i časopise.

Nastavno osoblje srednjih škola birano je putem konkursa i to su bili uglavnom profesori sa strane. Domaći su dosta sporo pristizali, a što se najbolje može vidjeti na primjeru Cetinjske gimnazije. „Od 78 nastavnika, koliko je radilo u Gimnaziji za 35 godina njenog postojanja, samo 22 (28%) bili su iz Crne Gore“. (DELIBAŠIĆ, 1980). Odnos stranih i domaćih nastavnika u Bogosloviji (kasnije Bogoslovsko-učiteljska škola) i Đevojačkom institutu je bio još nepovoljniji.

Potrebno je istaći da je većina stranih profesora, pored rada na razvoju i unapređenju prosvjetne djelatnosti, odigrala značajnu ulogu u razvoju javnog i kulturnog života u Crnoj Gori. Oni su bili predvodnici kulturnih aktivnosti kako u školi, tako i u sredini gdje su živjeli.

Nastavni planovi i programi i udžbenici

U prvoosnovanim crnogorskim školama, koje su radile u prve dvije decenije nakon otvaranja „male“ Njegoševe škole, na osnovu raspoložive arhivske građe može se zaključiti da nije bilo zvaničnog nastavnog plana i programa po kome se izvodila nastava. Bilo je dozvoljeno učiteljima da se sami snalaze, da imenuju nastavne predmete i prema svom nahodaenju određuju nastavne sadržaje koje će predavati deci. Kako su učitelji u ovim školama dolazili iz sredina van Crne Gore, sa sobom su donosili planove i programe, kao i udžbenike, koji su u tim sredinama bili u upotrebi. U početku u cetinjskoj školi, a tako je bilo i u drugim školama, se učilo: „čitanje, pisanje, računanje, sveštena istorija i srpska gramatika“⁴⁶, a potom su učitelji dodavali nastavne predmete: crtanje, pjevanje, istorija Crne Gore i dr. U seoskim školama se, uglavnom, učilo čitanje, pisanje, molitva Bogu i nešto računa.

dobijali učenici iz poznatih glavarskih porodica dok se nije donio propis (1890) po kome se uvodi red za dobijanje stipendija. Ipak najviše stipendija je dodjeljivano za mladiće koji su se odlučili za vojne škole i privredna zanimanja. Školovanje omladine u inostranstvu dosta je značilo za stvaranje crnogorske inteligencije i shvatanje njene uloge u društvenom i političkom životu zemlje.

⁴⁵ Đorđe Natošević (1821–1887) iz Slankamena. Školovao se u Sremskim Karlovcima, Segedinu, Budimpešti i Beču. Od 1857. godine radi kao školski savjetnik i nadzornik srpskih škola i bio je reformator osnovnih škola u Srbiji. Autor je „Kratkog uputstva za srpske narodne učitelje“ kojeg je za potrebe crnogorskih škola i učitelja nabavio Milan Kostić.

⁴⁶ Isto.

Godine 1856. na Cetinje za učitelja dolazi Stevan Petranović koji nastoji da reformiše trirazrednu cetinjsku školu u petorazrednu i po svojoj prilici sačini prvi nastavni plan i program. „Po sačuvanom planu, za četiri razreda, predavani su predmeti: u I razredu: katihizis, biblijska istorija, prva znanja, časlovac i crkveno pjenije; u II: prostrani katihizis, srpska gramatika, crnogorska istorija, crkvena istorija, matematika i crkveno pjenije; u III: sveopšta istorija, srpska istorija, antropologija, srpska gramatika, retorika i veliko crkveno pjenije; u IV: slovenska gramatika, sveopšta istorija, crkvena istorija, fizika, velika geografija, psihologija, dogmatika i veliko crkveno pjenije.“ (PEJOVIĆ, 1971). Nije sačuvan plan za V razred. Ovakav plan nije naišao na odobravanje tako da je Petranovićeva zamisao da od osnovne škole stvori neku vrstu srednje škole ostala neostvarena. I sam knjaz je tvrdio da ovakav nastavni plan i program ne odgovara [kolskim potrebama te je tražio od Nićifora Dučića (1862) da predloži novi nastavni plan i program za trogodišnju osnovnu školu. Plan i program je urađen, ali se ubrzo, poslije dolaska učitelja iz Dalmacije, (Božo Novaković i Mihailo Mršić) uvode novi nastavni predmeti uz afirmaciju i primjenu Vukovog pravopisa. Razrađeniji nastavni plan i program za tri razreda osnovne škole uradio je Milan Kostić (1870) i po njemu se radilo do 1878. godine. Do septembra 1888. godine radi se po planu koji je više prostora ostavio za prirodne nauke. Nastavni planovi i programi koji su rađeni 1888, 1895. i 1902. godinu vezani su za ime Đura Popovića, glavnog školskog nadzornika. U njima je više nego u ranijim planovima dolazio do izražaja svjetovni karakter nastave. Osnovna škola se glavnim dijelom programa sve više približavala stvarnim potrebama mladih za korisniji i racionalniji rad. Za osnovnu školu je do postojanja Knjaževine Crne Gore donesen novi nastavni plan i program 1908. godine, a u programu rada Vlade početkom 1914. godine ukazano je na potrebu mijenjanja „nastavnog plana i programa prema savremenim zahtjevima pedagogike i potrebama narodnim“.

Kada je riječ o nastavnim planovima srednjih škola, treba reći da su rađeni po ugledu na slične škole u Evropi i autori tih planova su takođe bili izvanjci sa dužim radom u Crnoj Gori. Ministar Pavlović je želio da organizuje gimnaziju (srednju i višu) po ugledu na klasične gimnazije Evrope i može se reći da je u tome imao uspjeha. Poslije završene Cetinjske gimnazije učenici su mogli sa uspjehom nastaviti univerzitetske studije u stranim zemljama. Slično je bilo i sa Bogoslovsko-učiteljskom školom, a nastavne planove i programe Devojačkog instituta radile su načelnice po ugledu na njemačke i ruske programe za slične škole. Svi ovi planovi i programi su se više puta mijenjali sa namjerom da što bolje odgovore prilikama i potrebama društva. Izuzetak u tome je bio Institut koji je donosio izmjene planova onako kako ih je predlagala načelnica zbog čega je dolazilo do nesporazuma sa Komitetom koji je odobravao programe.

Može se zaključiti kada su u pitanju nastavni planovi i programi da su do 60-ih godina oni bili kopija dokumenata iz sredina odakle su dolazili učitelji, a da su se nakon toga radili planovi i programi čiji su autori bili izvanjci.

Kada je u pitanju izrada ili nabavka udžbenika, priručnika i drugih knjiga za potrebe učenika i nastavnika, može se reći da su tome poklanjali pažnju svi, od učitelja do nadležnih državnih institucija. Već smo videli da je i sam Njegoš kao crnogorski vladar učestvovao u nabavci, štampanju i distribuciji udžbenika i knjiga. To su radili nakon njega i knjaz Danilo i knjaz/kralj Nikola, kao i nastavnici koji su dolazili sa strane da rade u crnogorskim školama. Formiranjem državnih prosvjetnih institucija ova nabavka je išla organizovanije. Glavni školski nadzornik sve do zadnje decenije XIX vijeka osnovnoškolske udžbenike je nabavljao iz Srbije i Vojvodine, najčešće preko bečkih knjižara. Često su iz ovih sredina i besplatno upućivane u Crnu Goru veće količine udžbenika. Slati su „časlovc, psaltiri, katihizisi, bukvari, gramatike, srpski pravopisi, srpske istorije, slovenske čitanke i dr.“ Slično je bilo i kod srednjih škola s tim što je za srednjoškolce nedostajao jedan broj udžbenika (nijesu štampani ni za potrebe škola u Srbiji) pa je taj nedostatak nadoknađivan diktiranjem nastavne građe.

Prvi udžbenici koji su štampani u Crnoj Gori za potrebe crnogorskih škola su se pojavili u prvoj deceniji Njegoševе vladavine. Njegoš nije bio zadovoljan ni jezikom ni sadržajem udžbenika koji su bili dobavljeni iz Srbije i namijenjeni crnogorskim učenicima pa je sa svojim sekretarom Dimitrijem Milakovićem organizovao štampanje „novih“ udžbenika⁴⁷. Narednih 30 godina se nabavljaju udžbenici iz Srbije, nakon čega se štampaju na Cetinju dva udžbenika takođe nabavljena u Srbiji („Prva znanja za osnovne srpske škole“ i „Kratka istorija srpskog naroda“).

Udžbenici koji su korišćeni u ovom periodu nijesu mogli zadovoljiti potrebe učenika ni u kvantitativnom ni kvalitativnom smislu pa je ministar prosvjete Jovan Pavlović javno iznio (1890) oštru kritiku na račun stranih udžbenika koji su korišćeni u nastavi. Tom kritikom je više htio da podstakne učitelje osnovnih i profesore srednjih škola da pišu domaće udžbenike. Nakon toga, 1892. godine se formira Školska komisija koja je vodila računa o izdavanju udžbenika. Zahvaljujući aktivnostima ove komisije i Prosvjetnog savjeta u Crnoj Gori od tada do 1914. godine štampano je oko 80 udžbenika. U izradi je učestvovalo preko 20 autora od kojih su oko polovine bili izvanjci.

⁴⁷ Tada su prilagođena četiri udžbenika za potrebe crnogorske osnovne škole. Štampani su udžbenici: „Srpski bukvar radi učenja mladeži crkovnomu i građanskomu učenju“ (1836), „Srpska gramatika sastavljena za crnogorsku mladež“ (1838), Šlecerova „Preprava za istoriju svijeta (1839) i „Kratka istorija Boke Kotorske“ (1839).

Uticaj izvanjaca na razvoj obrazovanja i nacionalnog identiteta

U prethodnom izlaganju je već ukazano na nesporan doprinos školovanog kadra koji je došao sa strane i našao se na zadatku da kroz školski sistem podigne kulturni i prosvjetni nivo stanovništva Crne Gore. Bio je to veliki izazov i za nosioce vlasti i za neposredne izvršioce te misije. Crnogorski vladari emancipovani, školovani, naslonjeni na kulturno i duhovno blago Crne Gore traže načina i pomoć da osnuju svjetovne škole, jer „od Boga bi bila greota da i dalje ovaj narod ostane bez škole i bez obrazovanja“ (Vasilije Petrović, vladar i mitropolit crnogorski od 1750. do 1766.)

Međutim, neprestana borba u očuvanju slobodne Crne Gore, želja da se očuva viševjekovna slobodarska crnogorska tradicija, primoravala je Crnogorce da na kulturnom planu ne nastave tamo gdje je dinastija Crnojevića tokom XV vijeka ostavila Crnu Goru (prva državna štamparija kod Južnih Slovena, prve štampane pravoslavne bogoslužbene knjige – poznate crnogorske inkunabule). Kako je već rečeno, tek u XVII vijeku počinju da se preduzimaju aktivnosti za otvaranje škola, koje bi uz postojeće manastirske škole radile na prosvjećivanju stanovništva. Prve škole, uz inostranu pomoć, se otvaraju na području današnje opštine Cetinje, da bi se kasnije, posebno poslije razgraničenja od turske imperije (1878) broj škola naglo povećavao, što je u prethodnom izlaganju već istaknuto. Otvaranje škola pretpostavljalo je obezbjeđenje određenih uslova za njihov rad (poslovni prostor, nastavni kadar, oprema, udžbenici...) Svega toga je nedostajalo. Od otvaranja prve škole proći će oko 30 godina da bi se formirao prvi stručni državni organ koji je mogao pratiti rad škola. Kada je u pitanju nastavni kadar, Njegoš je za prvog učitelja u cetinjskoj školi molio austrijske vlasti da mu daju dozvolu da može napuštit Kotor i sa porodicom živjeti i raditi na Cetinju. Tako je knjaz Danilo učinio sa Stevanom Petranovićem koji je iz Zadra došao na Cetinje. Za vrijeme knjaza Nikole, kada se i otvara veći broj škola, osnovnih i srednjih, i formiraju državne prosvjetne institucije potreba za kadrom je bila veoma velika. Bili su potrebna lica sa određenim iskustvom kako u nastavi, tako i u školskoj i državnoj administraciji.

Što se tiče nastavnih planova i programa, kako je već istaknuto, bili su vjerna kopija planova srpskih škola po kojima su i radili učitelji koji su došli u Crnu Goru. Razumljivo da se u njima nije mogla prepoznata jezička, kulturna, istorijska, geografska osobenost Crne Gore. Izučavali su se sadržaji iz predmeta: katihizis, biblijska istorija, nauka hrišćanska, srpski jezik, srpska gramatika, slovenska gramatika, nauka o vjeri, zemljopis, srpska istorija, račun, praktična geometrija, prirodopis, crkveno pjevanje, gimnastika, krasnopolis, ručni rad i drugi predmeti. Dominantno mjesto među predmetima

koji su se izučavali imao je srpski jezik. Ni u jednom nastavnom planu nema nastavnog predmeta koji je direktnije vezan za crnogorski jezik, njenu istoriju i geografiju. Samo u prvom planu (1856) pominje se nastavni predmet „crnogorska istorija“, a u Dučićevom planu (1862) postoji nastavni predmet „istorija srpska i crnogorska“.

I nastavne planove i programe za srednje škole isključivo su radili izvanjci. Prvi plan i program gimnazijskog obrazovanja uradio je Stevo Čuturiilo (1881). Kasnije, svaki naredni plan i program za Gimnaziju (1890, 1902, 1908) predstavljao je poboljšanje u odnosu na prethodni, te se može reći da su bili na nivou sličnih programa razvijenih zemalja Evrope.

U prvoj srednjoj školi u Crnoj Gori, Bogosloviji, izučavalo se veoma obimno nastavno gradivo kroz 21 nastavni predmet. Dominantno mjesto zauzimala je vjerska nastava sve do 1908. godine kada je napravljena korekcija u korist nastavnih predmeta za obrazovanje učitelja. Planovi i programi su više puta mijenjani u Bogoslovsko-učiteljskoj školi (1887, 1890, 1908).

Za sve ovo vrijeme od osnivanja prve osnovne škole na Cetinju pa do 1918. godine, kada Crna Gora biva prisajedinjena Srbiji i gubi sve atribute samostalne države, na račun razvoja prosvjetne djelatnosti dolazile su pojedine primjedbe od prosvjetnih i kulturnih radnika iz obrazovanja i državne administracije. Ti prigovori i primjedbe su se uglavnom odnosile na neadekvatan tretman tradicionalnih, nacionalnih, kulturnih vrijednosti crnogorskog društva u postojećim obrazovnim programima. Bojazan da će zanemarivanjem i neadekvatnim tretiranjem tih vrijednosti najviše izgubiti mladi koji se školuju bila je svakog dana sve vidljivija. Osnovne imanentne vrijednosti i posebnosti karakteristične i za društvo i pojedinca (slobodarski duh, rodoljublje, čojstvo i junaštvo, tradicija, solidarnost) kojima su se ponosili Crnogorci počinju da blijede. Kadrovi koji su dolazili sa strane nijesu u sebi nosili mentalitet crnogorskog građanina i nijesu imali osećaj za vrijednosti koje su se ovde baštinite. I pored pojedinačnih kritika i suprotstavljanja toku vaspitno-obrazovnog procesa on je decenijama živio ne realizujući osnovne nacionalne ciljeve i zadatke. Brojne generacije su završavale školovanje, a crnogorsko društvo je postepeno ostajalo bez temeljnih nacionalnih atributa, bez svog jezika, bez svoje istorije, bez svoje tradicije i kulturne baštine.

Djelovanje izvanjaca u crnogorskoj prosvjeti ostavilo je značajan trag u formiranju svijesti Crnogoraca o sebi, svojoj tradiciji, kulturi pa i državi. Nalazeći se u ulozi rukovodilaca najznačajnijih kulturno-prosvjetnih institucija, kreatora najznačajnijih školskih i kulturnih dokumenata i zakona, dominantnim učešćem u neposrednom nastavnom radu u osnovnom i srednjem obrazovanju omogućeno im je da razvijaju i izgrađuju školski sistem po uzoru na druge sisteme ne uvažavajući dovoljno specifičnosti crnogorskog društva.

Ilustracije radi navodimo primjere kako se kroz sistem preuzimanja tuđih rješenja i zanemarivanjem svojih postepeno gubio karakter nacionalnog obrazovnog sistema.

Najjednostavnije i najvidljivije je poći od nastavnog plana i programa. To je školski dokument u kojem se kroz plan određuju nastavni predmeti koji će se proučavati u školi (njihov redosljed proučavanja i sedmični broj časova), a programom se utvrđuje opseg, dubina i redosljed nastavnih sadržaja u nastavnom predmetu. Tu je i udžbenik kao osnovna i obavezna knjiga koja treba da odrazi programske ciljeve i zadatke svakog vaspitno-obrazovnog područja. To su najbitnija školska dokumenta i u svakom društvu nezaobilazna za funkcionisanje obrazovnog sistema. Upravo ta školska dokumenta su predlagali ili donosili prosvjetni radnici koji su dolazili sa strane. Izvanjci su pisali nastavne planove i programe i predlagali nazive nastavnih predmeta kao što su: srpski jezik, srpska istorija, srpska liturgija, crkvena istorija („osobito srpska i ruska“).

Najuočljivije je ipak bilo zanemarivanje naziva jezika kojim je govorio crnogorski narod. Poznato je da je ime jezika neodvojivo od narodnog imena. Nestaju narodi kada usvoje tuđi jezik. Zanemarivana je činjenica da je vjekovima, od Dukljana, stvarana literatura na *slavenskom* jeziku koji je pod uticajem izvanjaca u crnogorskom školstvu i uvezenom udžbeničkom literaturom nazvan *srpski* jezik, a narod ga nazivao *naški*.

Vuk Stefanović Karadžić⁴⁸ je preuzeo stav Dositeja Obradovića⁴⁹ da su svi Južni Sloveni (katolici, muslimani, pravoslavni) – Srbi. Vuk je sve narodno na prostoru „slavenosrpskom“ pripisao srpskom jeziku. Nasuprot tome, Petar I kad pominje jezik najčešće kaže: „naški jezik; naški govoriti; u naš jezik preveden; napečatan u našem jeziku; svojijem narodnim jezikom govoriti; u našem slavenskomu jeziku“. Dušan Vuksan za jezik Svetog Petra kaže: „Jezik u *Poslanicama* je čist, narodni. Petar I bio je prvi i jedini naš čovjek,

⁴⁸ Vuk Karadžić (1787–1864) rođen je u Tršiću, Srbija. Njegovi preci vode porijeklo iz Crne Gore. Osnovnu školu je pohađao u Loznici i u Manastiru Tronoši. Nastavio je školovanje u Sremskim Karlovcima i Petrinji. Bio je đak Velike škole Dositeja Obradovića u Beogradu. Bio je srpski filolog, reformator srpskog jezika i pisac prvog rječnika tog jezika (1818), leksikograf, istoričar, sakupljač narodnih umotvorina. Stekao je nekoliko počasnih doktorata. Prvi je proučavalac crnogorskih govora. U prikupljanju narodnih pjesama uspostavio je vezu sa crnogorskim vladarem Petrom I, a kasnije i sa svim vladarima iz kuće Petrovića. Pošetio je Crnu Goru sedam puta. Prikupljao je građu za istorijsko-etnološku knjigu o Crnoj Gori koju je objavio na njemačkom jeziku. O Crnoj Gori i u vezi nje objavio je 7 radova. Stalno je putovao, a do smrti je živio u Beču.

⁴⁹ Dimitrije (crkveno ime Dositej) Obradović (1739/1742–1811) je srpski prosvjetitelj i reformator revolucionarnog perioda nacionalnog buđenja i preporoda. Osnivač je i profesor Velike škole, preteče Beogradskog univerziteta. Između ostalog u bogatoj radnoj karijeri učiteljovao je i u manastiru u Mainama, u Boki Kotorskoj, đe ga je crnogorski vladika Vasilije Petrović rukopoložio za sveštenika.

koji je na kraju 18. vijeka pisao čistim narodnim jezikom“ (VUKSAN, D., 1925: 258).

Dr Danilo Radojević, filolog, smatra da se crnogorski jezik tokom XIX vijeka bio učvrstio kao „crnogorski standardni izraz, ali da se, djelovanjem izvanjaca – učitelja u crnogorskom školstvu i uvoženjem udžbenika iz Vojvodine i docnije iz Srbije, nije mogao ukorijeniti naziv crnogorski jezik već ga je narod nazvao naški; da je aneksija Crne Gore od strane Srbije (1918) donijela razur jezika jer je kroz školstvo nametan srpski jezik“

O tom namjernom potiskivanju naziva crnogorskoga jezika najbolje svjedoči Ljubomir Nenadović u *Pismima* iz 1858. On konstatuje „da je u crnogorskim školama“ zatekao crnogorski jezik, pa kaže: „U svim školama jezik je crnogorski; u mnogome različan od onoga priznatog, lepog jezika na kome je Biblija prevedena. Govorio sam jednom prilikom na Cetinju da bi trebalo, radi književnog jedinstva, da uvedu onaj jezik kojim se danas piše u Beogradu i Novom Sadu... Ako Crnogorci produže svoje škole kao do sada, onda posle sto godina, između ta dva jezika biće veća razlika nego što je između portugalskog i španskog. Ja ne kažem koji je jezik lepši; samo napominjem: da bi, za ljubav književnog jedinstva, trebalo da manjina pristupi većini“.

Dorđe Srdić nije prihvatio Vukovu pravopisnu reformu kojoj se dugo opirala i Pravoslavna crkva. Vjerovatno su to bili razlozi da i Njegoš nije primjenjivao Vukov pravopis u svakodnevnoj korespondenciji kao ni u Štampariji na Cetinju. Primjena Vukove pravopisne reforme u Crnoj Gori praktično počinje 1864. godine objavljivanjem Sundenčićevo „Orlića“. Ipak, pod uticajem raznih agitacija i prisutnog jezičkog hegemonizma naziv jezika je ostao *srpski*.

Ponižavajući odnos prema crnogorskoj istoriji, njenoj prošlosti je predstavljen u nastavnim programima i udžbenicima. Može se reći da Crne Gore u njima nije bilo.

Istorija crnogorskog naroda je ispisana stalnom borbom za slobodu i nezavisnost. Istorijske okolnosti stvorile su od Crnogorca vječitog ratnika. U tom svijetu slobodarstva je volio da živi, da se žrtvuje, to je bio njegov ideal, za to se radalo i živjelo. Bježao je od ekonomske zavisnosti od drugih i onda kada je bilo najteže⁵⁰.

Od brojnih bitaka i bojeva koje su Crnogorci vodili protiv Grka, Bugara, Turaka, Mlečana, Francuza u udžbeniku istorije pominju se, više uzgred, samo dvije (Grahovac i Vučji Do) bez analize uzroka i posljedica tih bitaka. Mnogi su primjeri površnog, neobjektivnog i netačnog predstavljanja crno-

⁵⁰ Kada je Matija Ban Njegošu 1849. godine donio određenu pomoć od Srbije rekao je: „E, moj gospodine Matija, nije li ovo žalosna sudbina da junačka Crna Gora mora živjeti od milostinje.“

gorske istorijske i kulturne prošlosti. Neshvatljivo je koliko se minimizirala i pokušavala devalvirati bogata crnogorska istorija i njena prošlost. Za nevolju i žalost toga imamo i danas.

Njgoš je govorio da crnogorsku stvarnost mogu shvatiti samo oni koji poznaju njenu istoriju.

Neslaganje sa zapostavljanjem tradicionalne kulturne baštine Crne Gore su javno saopštavali mnogi javni i crnogorski zvaničnici: knjaz Nikola, Andrija Jovičević, pa i sam ministar prosvjete Jovan Pavlović, kao i mnogi drugi.

Knjaz Nikola, obraćajući se prvim školovanim oficirima kaže: „Vi ste na moje veliko zadovoljstvo učili vojničku nauku u inostranstvu i vi ste sigurno pronikli da svaka zemlja ima svoje osobine. Ja vi dakle naređujem da ovu ode sakupljenu braću našu... podučavate u duhu crnogorskom... ostavite mi mog Crnogorca u onom svom urođenom duhu... “ (PETROVIĆ, N., 1997: 959).

Andrija Jovičević kada govori o udžbenicima napominje da su nepotpuni za naše škole, da su napisani narječjem istočnim, da ih naši učenici, čak i učitelji ne razumiju i da je nemanje svojih udžbenika i sa ekonomske strane nanosilo štetu.

Ministar Jovan Pavlović, ministar prosvjete i crkvenih djela, zahtijeva da, „sve što se nama prenese, pređe nego što se na naše zemljište presadi, mora proći kroz crnogorsko sito i rešeto, mora biti okušano na crnogorskom kamenu, mora se pocrnogorčiti“ (*Glas Crnogorca*, 1883, br. 10). Govoreći o negativnom uticaju postojećih udžbenika na sistem vaspitanja i obrazovanja ističe da se u udžbenicima moraju naći osnovne tradicionalne vrijednosti crnogorskog društva kako bi se sačuvala „crnogorske osobenosti“.

Na kraju

Već je istaknuto da su izvanjci u Crnoj Gori u periodu XIX vijeka, sve do nestanka crnogorske države, do njenog prisajedinjenja Srbiji 1918. godine, imali veoma značajnu ulogu u razvoju školskog sistema. Svojim radom i stručnim doprinosom učinili su da Crnu Goru u značajnoj mjeri izvuku iz zaostalosti i nepismenosti i izgrade školski sistem koji se mogao ravnopravno tretirati i porediti sa zemljama u okruženju. To je jedna strana njihovog rada na unapređivanju kulturno-prosvjetnog života tadašnje Crne Gore.

Međutim, s pravom se postavlja pitanje kako se moglo desiti da je u tom istom vremenskom periodu obrazovni sistem crnogorske države marginalizovao kulturnu, istorijsku, slobodarsku, tradicionalnu, etničku, identitetsku osobenost crnogorskog naroda i crnogorske države. Naime, ove nacionalne vrijednosti nijesu bile prepoznate u osnovnim školskim dokumentima pa sa-

mim tim nijesu mogle ni biti predmet školskog, tj. vaspitno-obrazovnog rada u školi. Razloga svakako ima više, ali za ovu priliku, u najkraćim crtama, bismo istakli sljedeće:

- a) Crna Gora nije imala naučno-stručnih državnih institucija koje su mogle da sagledaju i definišu nacionalnu strategiju razvoja školskog sistema. Zbog tog nedostatka, kao i nedostatka kadra, a u želji da se prevazilazi postojeće stanje, 20–30 godina se radi u ovoj djelatnosti bez osnovne infrastrukture. Ne postoje zakoni iz ove oblasti, nedostaju planovi i programi, koriste se tuđi udžbenici, nije formiran nijedan državni organ koji prati rad u obrazovanju i sl. Rad je bio prepušten pojedincima koji su došli sa strane i koji su radili u skladu sa praksom koju su donijeli iz sredina odakle su došli.
- b) U čitavom ovom periodu Crna Gora je bila pod stalnom propagandom i uticajem asimilacionih programa kojima se negirala svaka posebnost crnogorskog nacionalnog i individualnog identiteta, a koja je uglavnom dolazila od strane državnog i crkvenog velikosrpskog aparata. Vode se razni propagandni oblici „pijemontske agitacije“ kojom se veličaju Crnogorci i predstavljaju kao „pijemont srpstva“ i „najbolji dio srpskog naroda“. Jedan dio Crnogoraca je to prihvatao i na to bio ponosan pa i na račun svog crnogorskog identiteta. Ova kampanja je bila intenzivna sve do Berlinskog kongresa (1878) poslije koga se vodi jedna druga vrsta kampanje, a koja se sastojala od negiranja crnogorske nacionalnosti. Oba ova vida su jako bila podržana od pojedinaca iz samog obrazovnog sistema što je često dovodilo do mimoilaženja, neslaganja i netrpeljivosti među nosiocima kulturno-prosvjetnog procesa. Ishodi tih nesporazuma su često bili u konačnom napuštanje Crne Gore i rada u obrazovanju. Knjaz Nikola je često svojim radom, književnim stvaralaštvom doprinosa širenju ovih ideja, a što je bilo u skladu sa njegovim „veljedržavničkim“ aspiracijama. On je kasno shvatio da mu pojedini izvanjci i crnogorski „školarci“ rade o glavi. Poznata su i dva pokušaja njegove fizičke likvidacije (1907. i 1909).
- c) Izvanjci koji su dolazili u Crnu Goru, a nosili su glavni dio posla u organizaciji, upravljanju i administraciji školstva dolazili su iz sredina u kojima se tretman Crnogoraca i crnogorske države, njihove nacionalne, kulturne i istorijske prošlosti poklapao sa navedenim stavom njihove matične države. Većina njih je i školovana u srpskim školama, najčešće bogoslovijama. Poznatiji došljaci odmah bi zauzimali po dolasku na Cetinje najznačajnija mjesta u školstvu, crkvi i državnoj administraciji. U ovom radu se navode imena oko 50-ak pojedinaca, s osnovnim biografskim podacima, koji su najzaslužniji za razvoj školstva u knjaževi-

ni/kraljevini Crnoj Gori. Uočava se da ih je daleko veći broj u odnosu na domaći kadar (85% :15%). Od 80-tih godina povećava se broj kadra koji se školuje u Crnoj Gori, posebno za osnovne škole, pošto pristižu učitelji sa diplomom Bogoslovsko-učiteljske škole. No, nije bilo realno očekivati da su oni mogli značajnije uticati na promjene načina rada u školi, izmjeni programskih sadržaja i udžbeničkoj literaturi. Ove poslove su tradicionalno obavljali iskusniji pojedinci, uglavnom stranci.

Nepovoljnije i još gore stanje dolazi nestankom crnogorske države. Gubljenje samostalnosti 1918. godine ima za posljedicu prekidanje dotadašnje prakse i rad u školskim i državnim institucijama pošto se ukidaju svi zakoni, planski školski dokumenti, pravilnici po kojima se odvijao prosvjetni život. Rad u ovoj oblasti je nastavljen u skladu sa srbijanskim zakonima iz 1904. godine.

Interesovanje za Crnu Goru se povećalo u XIX vijeku, ali sve do Njegoša o njoj se u Evropi piše kao varvarskoj, razbojničkoj i necivilizovanoj zemlji. Austrijanci i Turci prikazivali su Crnu Goru i Crnogorce u najcrnijoj boji. Tek dolaskom stranih putopisaca, naučnika, umjetnika i njihovim pisanjem o Crnoj Gori počinje da se mijenja ta slika u čemu su značajno doprinijeli i izvanjci koji su radili u crnogorskom obrazovanju.

I za sami kraj. Bez izvanjaca Crna Gora nije mogla izaći iz kulturno-prosvjetne zaostalosti i zapuštenosti i crnogorski narod im je za to zahvalan. Pored toga treba ukazati i na činjenicu da su upravo oni svojim radom i djelovanjem bili nosioci i agitatori negiranja postojanja crnogorske samobitnosti, crnogorskog državnog i individualnog identiteta. U tome su imali podršku od jednog broja crnogorskih intelektualaca koji su prihvatili i bili propagatori plasiranih, u prvom redu, velikosrpskih ideja. Ovo se ne ističe iz razloga otkrivanja nekih novih istina, jer su one od ranije poznate, već da se ukaže šta znači i kakve posljedice dolaze ako se sistematski, decenijama djeluje kroz sistem obrazovanja na desetine i desetine generacija na formiranje stavova i uvjerenja. Ne treba da čudi što se u Crnoj Gori, u takvim okolnostima, paralelno razvijala svijest o nepripadanju crnogorskom narodu i Crnoj Gori kao državi. Mnogo je primjera, u prošlosti i sadašnjosti, površnog, neobjektivnog i netačnog predstavljanja crnogorske istorijske, nacionalne i kulturne baštine i tradicije. Redovno se minimizira i pokušava devalvirati sve što je crnogorsko. U takvim okolnostima ne treba da iznenađuju pojedinačne izjave negiranja postojanje crnogorske države i nacionalnog identiteta Crnogoraca.

LITERATURA

- „Glas Crnogorca“, br. 19/1915, br. 10/1888.
- DA CG, MP i CP, 1913, f. 86, 198.
- DAMJANOVIĆ, Radovan (2018). *Leksikon ličnosti crnogorske prosvjete*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DAMJANOVIĆ, Radovan (2019). *Leksikon institucija crnogorske prosvjete*, poglavlje „Kratak pregled razvoja prosvjete u Crnoj Gori“. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- DELIBAŠIĆ, dr Rade (1980). *Razvoj školstva i pedagoške misli u Crnoj Gori 1830–1918*. Bor: Republički zavod za unapređivanje školstva Titograd, Štampa „Bakar“.
- KARADŽIĆ (Stefanović) Vuk (1969). *Srpska istorija našeg vremena*. Beograd: Prosveta.
- KOSTIĆ, Milan (1876). *Škole u Crnoj Gori od najstarijih vremena do današnjeg doba*. Pančevo: Komisija braće Jovanović.
- KUSTUDIJA, dr Ivan (1995). *Izvanjci u Crnoj Gori i ona u njima*. Cetinje: Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorica, Obod.
- PEJOVIĆ, dr Đoko (1971). *Razvitak prosvjete i kulture u Crnoj Gori 1852–1916*. Cetinje: Istorijski institut u Titogradu.
- RADOJEVIĆ, dr Danilo (1999). *Crnogorci na limesu*. Podgorica: Crnogorski centar Međunarodnog PEN-a.
- RADOJEVIĆ, dr Danilo (2011). *CXIV godina i ličnosti (1827–1941)*. Podgorica: DANU.
- STAROVLAH, Miloš (2007). *Istorija školstva u Crnoj Gori*. Podgorica: CID.
- VUKSAN, Dušan (1925). *Pogovor Poslanicama*, knjiga I. Cetinje.

Radovan DAMJANOVIĆ

**FOREIGNERS IN THE SCHOOL SYSTEM OF MONTENEGRO
(19TH AND EARLY 20TH CENTURY)**

The 19th century is particularly significant for Montenegro, both for the achieved freedom and recognition of belonging to the free and independent countries of Europe, which had been dreamed of for centuries, as well as for the accelerated development and results achieved in the cultural and educational domain. Regardless of its small size and population, Montenegro has never lacked the courage, strength or hope to win freedom, but it had to leave the issues of education and culture for other times as a result. Excluding the time of the printing of the first books (Montenegrin incunabula) during the Crnojevići era, we associate the time of the beginning of literacy and education with Petar II Petrović, who opened the first secular school in 1834. From then until almost the end of the 19th century, problems arose related to the lack of teaching staff, textbooks, curricula, institutions that monitor the work of schools, etc. The aim of this paper is to briefly highlight how these problems were solved and how the measures taken by the state authorities affected the development of education. Special attention was paid to the teaching staff, which Montenegro did not have, which is why foreigners played a major role in this regard. On the other hand, foreign textbooks were also used, and the laws were mostly written by foreigners. On top of the indisputable progress and valuable results, the author also points to the shortcomings and deficiencies that Montenegrin society and educational activity would have in the future development when it comes to the preservation of traditional and cultural values of Montenegrin society and individuals.

Keywords: *foreigners, Montenegrin education, school system, textbooks, curricula, laws, primary and secondary schools*

Izvorni naučni rad

UDK017.1:655.421(497.5)''1796/1823''

Sanja IVANOVIĆ-GRGURIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

sanjagrguric11@gmail.com

Milica LUKIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

mlukic@ffos.hr

KATALOZI HRVATSKIH KNJIŽARA KAO IZVOR ZA POVIJEST ČITANJA

Rad je usmjeren na utvrđivanje broja književnih djela u knjižarskim katalozima hrvatskih knjižara u razdoblju od 1796. do 1823. godine te na njihovo žanrovsko i stilsko određivanje. S obzirom da je razdoblje kraja 18. i početka 19. stoljeća doba kasnog prosvjetiteljstva, kada u Zapadnoj i Srednjoj Europi zanimanje za teologiju opada, a interes za svjetovnom literaturom, uključujući i književnost, znatno raste, cilj rada je istražiti uočavaju li se takvi trendovi i među hrvatskom čitateljskom publikom. Sinkronijskom i dijakronijskom usporedbom sedam kataloga navedenih knjižara dobiva se pregled književnih naslova i autora koji kruže na hrvatskim prostorima u navedenom razdoblju te detektira specifična potražnja publike na koju su knjižari kao trgovci nastojali odgovoriti. Ponuda književnih naslova promatra se u skladu s današnjim književno-teorijskim spoznajama pa se dijeli na prozu, liriku, dramu te naslove za djecu i mlade. Rad je usmjeren na djela pisana njemačkim jezikom koja čine većinu naslova (70%) u definiranim katalozima. Analizom autora, djela i žanrova daje se odgovor na pitanje stižu li u Hrvatsku, tadašnju periferiju Austrijskoga Carstva, isključivo uspješnice, korisna literatura, popularna ili pak visoka književnost te postoje li određene promjene ili specifičnosti vladajućeg ukusa. Navedena tema doprinosi cjelovitijem uvidu u kataloge hrvatskih knjižara koji predstavljaju značajan izvor za povijest čitanja te pobliže prikazuje njihovu važnu ulogu u kulturnom transferu između Europe i hrvatskih prostora.

Ključne riječi: *knjižarski katalozi, njemački jezik, 19. stoljeće, povijest čitanja, kasno prosvjetiteljstvo, preporučeno razdoblje*

1. Uvod

Unatrag nekoliko godina bilježi se porast znanstvenoga interesa za knjižarske kataloge hrvatskih knjižara koji se čuvaju u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.¹ Dosadašnja saznanja o njemačkim knjigama na hrvatskim prostorima temelje se na istraživanjima povijesti izdavaštva i trgovine knjigom te na memoarima pisaca i intelektualaca, zapisima o izdavaštvu, publicističkim kritičkim osvrtima i zapisima o cenzuri. Zbirka od sedam sačuvanih kataloga hrvatskim knjižara u razdoblju od 1796. do 1823. godine omogućuje da se po prvi put dobiju reprezentativni statistički podaci o stvarnoj književnoj ponudi, a upravo je takva književno-povijesna analiza ona koja u dosadašnjim istraživanjima nedostaje. Pri analizi književnih izdanja, na koja je ovaj rad primarno usmjeren, koristit će se sljedeće mogućnosti kvantifikacije podataka:

- ukupan broj naslova po kategorijama te odnos teologije i književnosti
- odnosi unutar književnosti (žanrovi)
- sinkronijskom i dijakronijskom analizom utvrdit će se potražnja za određenim autorima i žanrovima ako je očito da knjižar proširuje ponudu u tom smjeru
- starost ponude (prema godinama izdanja ponuđenih djela) ukazuje na recentnost djela, trendove odnosno negativne trendove među čitateljstvom, ali govori i o (financijskoj) mogućnosti samog knjižara da prati aktualna zbivanja i prilagođava se ukusu publike te njegovoj poslovnoj umješnosti (aktualnost ponude, odnosno zastarjelost)
- lista najzastupljenijih autora i žanrova (kao pretpostavljeni pokazatelj popularnosti među čitateljima)
- pregled izdanja u skladu sa današnjim književno-teoretskim spoznajama (proza, lirika, drama, književnost za djecu i mlade), stilskim odrednicama (prosvjetiteljstvo, Sturm und Drang, weimarska klasika, romanizam, bidermajer) te odnosima između zabavne literature i onih djela koja se danas smatraju kanonom.

¹ Od radova domaćih autora na ovu temu posebno treba istaknuti doktorski rad Jasne Tingle *Katalozi zagrebačkih knjižara u pred-preporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja* (2017.) u kojem se govori o unutarnjoj organizaciji kataloga, jeziku i mjestu tiska knjiga u ponudi i njihovim cijenama te znanstveni članak Marijane Tomić *Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794–1829)* (2008.) koji donosi analizu po žanru i jezicima jednog kataloga Novoselske knjižare pronađenoga u Budimpešti. Povijesnim kontekstom, interkulturalnim vezama hrvatske književnosti te stranim, posebice dječjim knjigama na hrvatskim prostorima iscrpno se bave Majhut i Lovrić-Kralj (2020.) u knjizi *Oko hrvatske dječje književnosti*.

Rezultati analize prema gore navedenim kriterijima omogućit će detaljan uvid u naslove koji cirkuliraju među hrvatskom publikom, što u određenoj mjeri omogućuje rekonstrukciju čitateljskih interesa te vladajućeg ukusa u razdoblju od 1796. do 1823. godine. Nadalje, promatranjem tadašnje knjižarske ponude u europskom kontekstu doći će se do zaključaka o tome u kojoj je mjeri čitatelj u Hrvatskoj preko kulturnih proizvoda uvezenih s njemačkoga govornog područja imao mogućnost biti u kontaktu sa zapadnoeuropskim književnim, idejnim i kulturološkim stremljenjima. Prvi dio rada osvrst je na kulturno-povijesni kontekst toga doba, jer razumijevanju uloge knjižarskih kataloga doprinosi slika kompleksnih silnica koje u tom razdoblju utječu na razvoj knjižarstva i književne publike.

2. Kulturno-povijesni i gospodarski kontekst na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće

2.1. 19. stoljeće – „stoljeće prosvjetiteljskog samoosvješćivanja“

U „dugo“ 19. stoljeće – „stoljeće prosvjetiteljskog samoosvješćivanja“ (Milanja, 2012: 47) – Hrvatska ulazi kao dio Habsburške Monarhije te je i na hrvatskim prostorima vidljivo buđenje nacionalne svijesti pod utjecajem ideja romantizma, ali i sličnih pokreta u drugim zemljama Monarhije. Vođeni idejom o stvaranju moderne nacije na osnovama teritorijalne cjelokupnosti, jedinstvenog književnog jezika, građanskih i ljudskih sloboda i prava, preporoditelji su imali za cilj sjediniti dijelove vlastita naroda i stvoriti kulturno jedinstvo ne samo Hrvata nego i ostalih slavenskih naroda. Početni period Hrvatskog narodnog preporoda uslijedit će 30-ih godina 19. stoljeća, nešto kasnije nego u ostatku Europe gdje su narodni preporodi u pojedinim zemljama započeli već u zadnjim desetljećima 18. stoljeća i okončali tijekom prve polovice 19. stoljeća. Konstituiranje moderne građanske Hrvatske te rješavanje brojnih kulturnih pitanja zasigurno nije bilo moguće bez prihvaćanja obrazaca što su ih stvorile kulture na višem razvojnem stupnju (Gross, 1985 u: Milanja, 2012: 47). Kultura, a s njom i književnost zasigurno je imala jednu od temeljnih uloga u oblikovanju subjekata građanskog društva. Majhut i Lovrić-Kralj naglašavaju u tom kontekstu upravo važnost strane knjige jer smatraju da je „iskustvo čitanja stranih knjiga često oblikovalo navike, očekivanja i znatno proširivalo književno znanje čitateljske publike“ (2020: 17). Autori navedenu tezu dokazuju mnogobrojnim povijesnim izvorima, u prvom redu osobnim zapisima brojnih hrvatskih književnika, intelektualaca i prosvjetitelja koji su odgojeni i obrazovani na njemačkom jeziku.

2.2. Njemački jezik kao *lingua franca*

Krajem 18. i početkom 19. stoljeća njemački je jezik u Habsburškoj Monarhiji odnosno Austrijskom Carstvu (1804. – 1867.) *lingua franca* – jezik državne vlasti i jezik institucija, a zagrebačko građanstvo služilo se s najmanje dva jezika te je, kako navode neki izvori, bilo „gotovo duhom ponijemčeno“. Hameršak navodi kritike Adolfa Vebera Tkalčevića koji je hrvatsko plemstvo na početku 19. stoljeća nazivao „odnarođenim“ te naglašavao da „knjigama pučkim ne bijaše ni traga ni glasa“ (Hameršak, 2009: 67). Obrazovani sloj tadašnje Banske Hrvatske morao se služiti njemačkim jezikom jer je sva relevantna stručna i znanstvena literatura bila na njemačkom jeziku, a hrvatsko je građanstvo u gradskim kavanama čitalo austrijske i hrvatske novine na njemačkom jeziku (Župan, 2016: 280–282). Tako u Zagrebu 1786. izlaze prve novine na njemačkom jeziku (*Agramer deutsche Zeitung*, 1786.), 1815. prvi se časopis u Hrvatskoj – *Agramer Theater Journal* – jednako tako objavljuje na njemačkom jeziku kao i *Luna Agramer Zeitschrift* koji počinje izlaziti 1826. godine. U gradskim sredinama njemački će jezik sve do kraja 19. stoljeća biti nezaobilazan dio svakodnevnog života, što pokazuje i slučaj najpoznatije preporodne književnice i učiteljice Dragojle Jarnević koja je svoj dnevnik od 1833. do 1841. godine vodila na njemačkom jeziku, a školovala se u karlovačkoj djevojačkoj školi u kojoj se nastava također odvijala na njemačkom jeziku. Na dominaciju njemačkog jezika kod djevojaka iz građanskih obitelji prvi je pokušao upozoriti Janko Drašković objavljivanjem knjižice *Ein Wort an Illyriens hochherzige Töchter* (1838.), a o prevlasti njemačkoga jezika u kulturnom i svakodnevnom životu Zagreba u predpreporodnom razdoblju pisali su, uglavnom kritički, mnogi autori. August Šenoa je u svojim publicističkim tekstovima kritizirao djevojke zbog čitanja trivijalnih njemačkih romana, a Jagoda Truhelka navodila je „ubitačan utjecaj“ njemačkih i francuskih pomodnih romana na život djevojaka, i to ne samo zbog upitne kakvoće i tematike tih romana nego i zbog činjenice da su ih djevojke čitale u njihovu njemačkom, francuskom ili talijanskom izvorniku, što je dovodilo, smatralo se, do njihova „još jačeg otuđivanja od domaćeg jezika, roda i nacionalnoga duha, koji su, u vrijeme kada je razvitak nacije bilo jedno od gorućih pitanja, bili iznimno važni“ (Lakuš, 2013: 121). Prethodno navedeno to je zanimljivije što se u isto vrijeme i u Njemačkoj kritizira pretjerano konzumiranje takvih romana, s argumentom da kvare moral, odvrćaju od posla te previše raspiruju maštu nauštrb razuma i kritičkog razmišljanja (usp. Jäger i Schönert, 1977: 39). Djeca koja su odgajana na njemačkom jeziku imala su pristup različitim naslovima izrijeком namijenjenima djeci, a sve do kraja 19. stoljeća u građanskim će hrvatskim obiteljima inozemne dječje knjige još uvijek biti jedine dječje knjige.

Sve navedene kritičke primjedbe ukazuju na to da utjecaj njemačkog jezika u građanskim obiteljima nije proizlazio iz neke sustavne germanizacije, nego iz svakodnevnog života tadašnjih obitelji iz srednjeg i višeg društvenog sloja (usp. Župan, 2016: 281) čiji su se članovi smatrali kozmopolitima, građanima Carstva.

2.3. Gospodarske prilike

U drugoj polovici 18. stoljeća sjevernu Hrvatsku također zahvaća prvi val, u usporedbi sa zemljama Zapadne Europe, slabe urbanizacije i industrijalizacije. Zbog nepovoljne gospodarske situacije samo plemstvo i najbogatiji trgovci čine tanak sloj društva koji je slobodan od svakodnevnog teškog rada te je financijski sposoban priuštiti si knjigu (usp. Tingle, 2017: 13). Nakon što je 1767. Marija Terezija u Varaždinu osnovala Hrvatsko kraljevinsko vijeće za upravne i gospodarske poslove, polako započinje emancipacija građanstva kroz trgovinu i obrt. Kako tijekom 19. stoljeća prometne veze s prijestolnicom postaju sve bolje, zagrebačko građanstvo u 19. stoljeću počinje „otkrivati“ Beč i sve više imitira bečki način života. Beč postaje mjesto „doticaja Zagrepčana sa europskom kulturom“, što ostaje sve do sloma Austro-Ugarske 1918. godine (Strecha, 1993: 82). Uz to su Beč i Graz središta obrazovanja ne samo hrvatske inteligencije, već i obrtnika i trgovaca. Takve gospodarske prilike zasigurno su imale velik utjecaj na razvoj izdavaštva i knjižarstva.

3. Čitateljstvo u 19. stoljeću u Europi i Hrvatskoj

Kraj 18. i početak 19. stoljeća razdoblje je koje bilježi porast broja čitatelja u Zapadnoj i Srednjoj Europi te u kojem knjige, kao posljedica industrijske revolucije, postaju jeftinije i time dostupnije širim društvenim slojevima. Pod utjecajem ideja prosvjetiteljstva diljem Srednje i Zapadne Europe otvaraju se i prve posudbene knjižnice koje „demokratiziraju pristup knjizi, pa tako i znanju, koje postaje dostupnije sve širim društvenim slojevima“ (Lakuš, 2013: 105). Ipak, na naše prostore promjene stižu sa zakašnjenjem od gotovo jednog stoljeća što zbog perifernog položaja Hrvatske unutar Austrijskog Carstva, što zbog činjenice da samo to Carstvo u odnosu na Zapadnu Europu i njezina središta predstavlja svojevrstu poluperiferiju (usp. Milanja, 2012: 57) u kojoj do porasta broja čitatelja dolazi tek u drugoj polovici 19. i prvoj polovici 20. stoljeća, premda i tada uglavnom u uskom sloju obrazovanog višeg građanstva (usp. Lakuš, 2013: 104). Razlozi takvu stanju su brojni: visok stupanj nepismenosti, loše gospodarsko stanje, nestandardiziranost hrvatskog jezika, ali i generalna nezainteresiranost za knjigu, kao i neshvaćanje potenci-

jala knjige još uvijek prisutno među širim društvenim slojevima. Ipak, čitateljstvo – premda malobrojno – postoji, pogotovo u višim građanskim krugovima među plemstvom.² Počinju se prakticirati i novi, „moderni“ oblici čitanja, koji su podrazumijevali ponajprije „čitanje u osami, koje se bitno razlikovalo od dotadašnjega tradicionalnog, kolektivnog čitanja u zajednici, najčešće u okrilju obitelji“ (Lakuš, 2013: 106), a utjecajem prosvjetiteljstva dolazi i do sekularizacije tema, pri čemu interes za vjerske teme slabi, dok je zanimanje za prirodne i društvene znanosti, djela svjetovne naravi te beletristiku u značajnom porastu.

4. Uloga i značaj književnih kataloga u kulturnom transferu između njemačkoga govornog prostora i Hrvatske

4.1. Tiskarstvo u Hrvatskoj

Knjižarstvo i nakladništvo Sjeverne Hrvatske bilo je pod utjecajem njemačkog govornog područja jer su vlasnici tiskara, kao i njihovi upravitelji, često bili podrijetlom iz Austrije ili Njemačke, ili su ondje bar završili izobrazbu za zanat i neko vrijeme radili. U drugoj polovici 18. stoljeća u Zagrebu posluju dvije-tri knjižare, što je dovoljno za potražnju tada malobrojnoga čitateljstva, a sve više knjiga uvozi se iz Austrije. Tek dolaskom bečkoga tiskara i knjižara Ivana Tome pl. Trattnera, koji u Hrvatskoj vidi potencijal za prodaju i razvoj tržišta, stanje ponude stranih naslova bitno se mijenja jer on nudi ne samo naslove iz vlastite tiskare već i knjige dobivene razmjenom s drugim nakladnicima (usp. Majhut, Lovrić-Kralj, 2020: 29). Trattner dobiva privilegij za tiskaru u Varaždinu i distribuciju školskih knjiga u čitavoj Hrvatskoj na dvadeset godina, a po isteku privilegija 1794. prodaje tiskaru i knjižaru biskupu Maksimilijanu Vrhovcu, koji ju pak prepušta Antunu Novoselu. Prvi je katalog Novoselove knjižare prema mišljenju Aleksandra Stipičevića rađen vrlo „stručno“, tj. vidljivo je da su „domaći sinovi u Zagrebu naučili voditi knjižarski posao na tada visokoj stručnoj razini“ (2005: 108–109). Stipičević također smatra da je Novosel dobro poznao zagrebačko tržište i da se iz njegovih kataloga „može vrlo jasno iščitati ukus i intelektualni interes visokog društva u Zagrebu“ (2005: 108–109).

² Istraživači govore o tri osnovne čitateljske skupine: skupina visokoobrazovanih intelektualaca, skupina obrazovanih viših (građanskih) slojeva te skupina polupismenih čitatelja (uključuju i one nepismene, koji su u dodir s pisanom riječju dolazili samo posredno, čitanjem naglas u krugu obitelji ili pak slušajući župnika za oltarom) (Houston, 1988: 193–194, Small, 1996: 263–264 u: Lakuš, 2009: 29–45).

Knjižarska je proizvodnja u 19. stoljeću kao i svaka druga grana gospodarstva bila podložna zakonima tržišta. Zbog siromašne domaće produkcije te veće potražnje stranih knjiga, knjižari su se tržištu uglavnom prilagođavali. S obzirom da je najveći dio knjiga na hrvatskom jeziku bio vjerskoga sadržaja, one su se distribuirale preko crkvenih ustanova te ih stoga u laičkim prodajnim katalozima ima vrlo malo. Građanska intelektualna elita i plemstvo čitali su djela grčkih i rimskih klasika u originalu, kao i djela njemačkih i talijanskih pisaca, a francuskih i engleskih obično u njemačkim prijevodima (usp. Milanja 2021: 94–95).

4.2. Knjižarski prodajni katalozi i njihov značaj

Početkom 19. stoljeća knjižarski prodajni katalozi bili su novi oblik oglašavanja zagrebačkih knjižara s ciljem slanja objedinjene ponude u okolna mjesta te velikaške dvorce i vile, školske i vjerske ustanove širom Hrvatske ili putem putujućih trgovaca sve do provincije, jer na prostorima današnje Hrvatske sve do Zadra i Osijeka nije bilo drugih knjižara (usp. Tingle, 2017: 51). Izdavanje knjižarskih kataloga doseže svoj prvi vrhunac diljem Zapadne i Srednje Europe u drugoj polovini 18. stoljeća dok su hrvatski knjižari europsku praksu slijedili sa zakašnjenjem od 20 ili 30 godina (usp. Tingle, 2017: 19). S obzirom na to da je Zagreb bio administrativno, sudsko, crkveno, gospodarsko i kulturno središte, u njemu je postojala društvena elita koja je imala potrebu za stručnom literaturom. Polazeći od teze da je pojava knjižarskih kataloga posljedica rasta potražnje za knjigama te da su knjižari kao ekonomski subjekti zasigurno nastojali odgovoriti na potražnju na tržištu, knjižarski su katalozi značajan izvor za zaključke o povijesti čitanja na hrvatskim prostorima te kulturnim potrebama čitatelja toga doba. Osim toga, katalozi su jedan od rijetkih povijesnih izvora u kojima je vidljivo prisustvo strane knjige hrvatskom kulturnom prostoru. S obzirom na to da su katalozi hrvatskih knjižara iz knjižničarske perspektive temeljito obrađeni u disertaciji Jasne Tingle (2017.) te članku Marijane Tomić (2008.), ovaj se rad tim aspektima neće baviti.³ Cilj

³ U radovima Jasne Tingle (2017.) i Marijane Tomić (2008.) doznajemo vrijedne podatke o tome da su mjesta tiska knjiga u ponudi uglavnom u Njemačkoj i Austriji, da latinski i teološka literatura gube na značaju, a svjetovni jezici dominiraju. Također, obje autorice zaključuju da, iako vrlo uzak, prvenstveno zbog visokog stupnja nepismenosti, čitateljski je sloj u Hrvatskoj usuglašen s europskim kulturnim trendovima – latinski je zamijenjen svjetovnim jezikom – njemačkim, a vjersku literaturu polako zamjenjuje književnost. U disertaciji Jasne Tingle (2017.) nalazi se detaljan materijalni opis istraženih kataloga, svi potrebni podaci o jezicima, pismima i mjestu tiska knjiga u ponudi, njihovim cijenama te unutarnjoj organizaciji kataloga. Također, prilog disertaciji su i tablice s prijepisom svih knjiga iz navedenih 7 kataloga, koje je autorica stavila na raspolaganje za daljnja istraživanja.

ovog rada je istražiti u kojoj su mjeri u katalozima prisutna književna djela jer takva saznanja nedostaju u dosadašnjim istraživanjima, što će doprinijet razumijevanju vladajućeg ukusa toga doba i rekonstrukciji ideja koje putem uvezenih knjiga cirkuliraju među hrvatskom publikom. Također će se promotriti koji su autori i žanrovi dominantni, detektirati eventualne promjene književnoga ukusa tijekom prve trećine 19. stoljeća, u tzv. predpreporodnom razdoblju te na taj način doprinijeti razumijevanju do sada nedovoljno istraženih kulturne povijesti i povijesti čitanja na našim prostorima.

U interdisciplinarnom području povijesti knjige knjižarski katalozi su priznati i pouzdani izvori, no s obzirom na to da ne postoje (ili znanosti nisu poznati) dokazi o tome koje knjige su zaista kupljene, a ako su i kupljene, jesu li zaista i čitane, ova će se analiza temeljiti na sinkronijskoj i dijakronijskoj usporedbi građe navedenih kataloga, na temelju čega se može utvrditi nekoliko činjenica: a) u koje vrijeme teološka literatura gubi na značaju u korist one svjetovne, dakle u kojem trenutku na hrvatskim prostorima možemo govoriti o tzv. čitateljskoj revoluciji⁴ te koja sve svjetovna, tj. stručna područja knjižari svojom ponudom pokrivaju; b) analizom književnih djela utvrdit ćemo kakvu vrstu književnosti hrvatski knjižari uvoze s njemačkoga govornog područja s obzirom na njihov žanr i stilske odrednice; c) u obzir će se uzeti i starost naslova kako bi se došlo do zaključka koliko je ponuda knjižara u Hrvatskoj recentna. Nadalje, takvom usporedbom kataloga moguće je utvrditi kojim autorima i djelima knjižari proširuju svoju ponudu, a koji naslovi i autori izostavljanjem iz ponude očito gube na značaju. Analiza će rezultirati listom najzastupljenijih autora, žanrova i stilskih epoha koje su hrvatski knjižari imali u ponudi između 1796. i 1823. godine.

4.3. Građa kataloga hrvatskih knjižara Antuna Novosela, Franje Rudolfa i Franje Župana iz Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu

U Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu pronađeno je ukupno sedam kataloga u izdanju zagrebačkih knjižara u razdoblju od 1796. do 1823. godine, a u Nacionalnoj knjižnici Szechenyi u Budimpešti pronađen je jedan katalog hrvatskog knjižara Antuna Novosela. U tablici 1 nalazi se popis kataloga, godina izdanja te broj knjiga u pojedinom katalogu.

⁴ Idejni utemeljitelj te teze njemački je povjesničar knjige i čitanja Rolf Engelsing. Taj termin označava brzinu kojom se dogodio prijelaz od intenzivnog (čitanje Biblije i vjerske literature) prema ekstenzivnom čitanju (svjetovna literatura) u zadnjoj trećini 18. stoljeća.

Tablica 1. Popis kataloga i podaci o njihovom opsegu

Četiri kataloga označena zvjezdicom pronađena su uvezana zajedno.

Knjižar	Godina izdanja kataloga	Broj stranica kataloga	Broj popisanih knjiga
Novosel, Antun*	1796.	135	2401
Novosel, Antun	1800.?	32	298
Novosel, Antun*	1801.	196	2703
Rudolf, Franjo	1812.	84	674
Rudolf, Franjo	1822.?	112	2982
Župan, Franjo*	1814.	32	319
Župan, Franjo*	1817.?	16	149
Župan, Franjo	1823.	32	412
UKUPNO			9938

Izvor: J. Tingle: *Katalozi zagrebačkih knjižara u predpreporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja*. Sveučilište u Zadru (doktorski rad), 48.

Na temelju kvantitativnih podataka o ponudi u tablici 1 vidljivo je da se kod svih zagrebačkih knjižara iz tog razdoblja uočava porast broja naslova koje nude (Novosel 1796. – 2401; 1801. – 2703; Franjo Rudolf 1812. – 674, 1822. – 2982; Franjo Župan 1814. – 319, 1817. – 149, 1823. – 412). Za knjižara Franju Rudolfa izvori smatraju kako je sam bio uvjeren da mu poslovanje dobro ide, uz ostalo zahvaljujući i prodajnim katalozima (Stipičević, u: Tingle, 2017: 19).

U doktorskom radu „Knjižarski katalozi zagrebačkih knjižara kao izvor za povijest čitanja“ autorica Jasna Tingle odlučuje se za sveukupnu kvantitativnu analizu izdanja prema rubrikama kakve su u prvom Novoselskom katalogu (v. tablicu 2) jer zaključuje da su „klasifikacijski sustavi primijenjeni u tih 8 kataloga međusobno neusporedivi“ (usp. Tingle, 2017: 76). Zaista, činjenica da su kategorije navedene pod različitim nazivima te ponekad samo abecednim redom bitno otežava obradu podataka. Sljedeći izazov je činjenica da se čak ni „dodijeljenim nazivima skupina ne može vjerovati“ (Tingle, 2017: 76), što uočavaju i Majhut i Lovrić-Kralj navodeći primjer da se slikovnica *Orbis pictus* u Novoselovu katalogu ne nalazi u rubrici *Knjige za djecu*, nego u glavnom popisu kataloga (usp. 2020: 31). Da rubrike navedene od strane knjižara nisu uvijek pouzdane, dokazala je i analiza provedena u sklopu ovog istraživanja. Utvrđeno je da se književna djela mogu pronaći i pod drugim „neknjiževnim“ kategorijama, a pod rubrikama koje bismo smatrali književnošću često se mogu naći djela koja tamo ne pripadaju (npr. mnoga djela za djecu i mlade pronađena su pod kategorijama *Razno*, *Zabavne knjige*, *Kazališni komadi* pa čak i pod rubrikom *Teologija*).

Tablica 2. Ukupna ponuda knjiga po tematskim skupinama

Katalog	Novo- sel 1796	Novo- sel 1800	Novo- sel 1801	Rudolf 1812	Rudolf 1822	Župan 1814	Župan 1817	Župan 1823	UKUP -NO
Teologija	656	70	700	34	687	14	4	34	2199
Pravo	265	8	262	94	141	6	4	2	782
Medicina	275	11	266	78	166	11	8	12	827
Filozofija (prir. zn.)	231	24	228	30	131	15	8	16	683
Odgoj, knjige za dje.	82	20	108	25	178	36	15	55	519
Gospodar. (svj.pov.)	189	46	213	67	380	33	28	38	994
Biografije	32	2	28	5	54	4	7	3	135
Putopisi	21	6	19	9	40	16	8	18	137
Geografija	14		10	8	62	3	4	3	104
Povijest književnosti	18	1	16	2	2	5		4	48
Filologija	7		6	1	2	1		1	18
Klasici	30	8	50	16	63	10	1	12	190
Poezija	73	2	115	16	58	8		11	283
Pisanje pisama	18	5	19	2	21	1		1	67
Gramatika, rječnici	74	20	52	41	101	5	4	9	306
Vojna lit.	82	3	52	8	48	3	3		199
Službene knjige	6		4	1					11
Trgovina, obrti	66	2	77	11	60	3	2	1	222
Proza	163	62	335	204	629	136	45	189	1763
Igre	27	2	54	1	85	1	2		172
Razno	72	6	89	21	74	8	6	3	279
UKUPNO	2401	298	2703	674	2982	319	149	312	9938

Izvor: J. Tingle: *Katalozi zagrebačkih knjižara u predpreporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja*. Sveučilište u Zadru (doktorski rad), 78.

Na temelju podataka iz tablice 2 autorica zaključuje da su u katalozima pored vjerskih naslova (2199) gotovo podjednako zastupljena djela iz književnosti, točnije zbir kategorija proza (1763), poezija (283), klasici (190), odgoj i knjige za djecu (519) te putopisi (137). Takva se kategorizacija čini neprikladna za književno-povijesnu analizu, u vezi s čim će se argumenti navesti u sljedećem poglavlju.

5. Kvantitativna i kvalitativna analiza sadržaja knjižarskih kataloga iz razdoblja od 1796. do 1823.

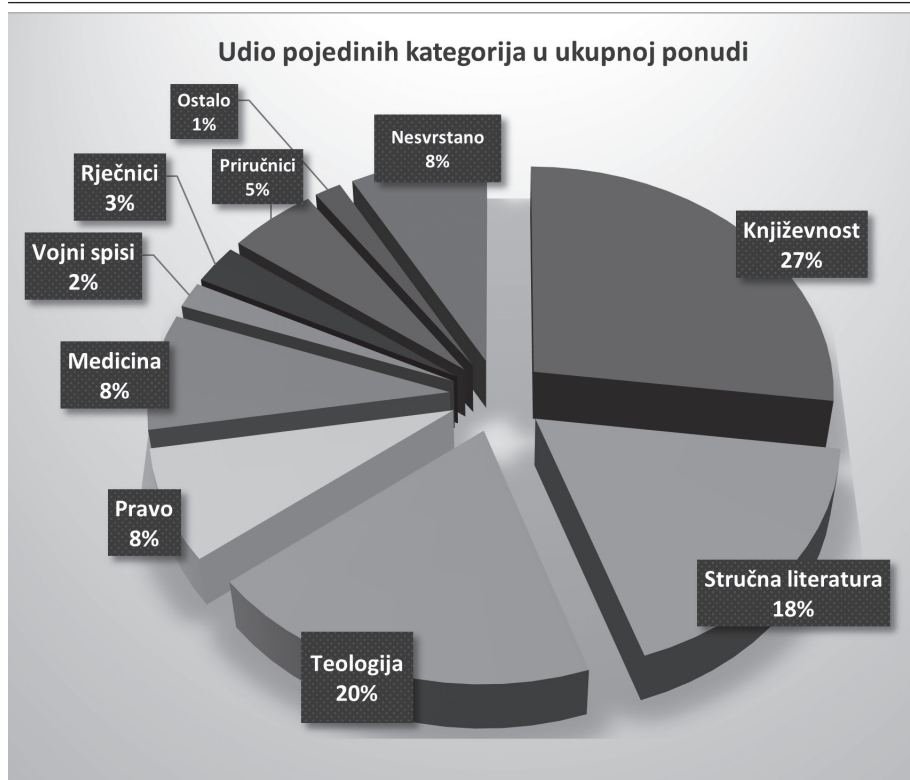
Kako bismo došli do što preciznijih zaključaka o prisustvu književnih djela u navedenim knjižarskim katalozima, književnost se analizira u skladu s današnjim književnoteorijskim spoznajama o književnim rodovima i vrstama, pogotovo s obzirom na činjenicu da je teza o nevjerodostojnosti razdiobe korpusa na tadašnje pojedine rubrike višestruko potvrđena, tako da će se za potrebe ovog rada umjesto kategorizacije naslova na temelju rubrika iz kataloga („odgoj, biografije, putopisi, klasici, poezija, proza“) napraviti nova sistematizacija naslova s obzirom na književne rodove i književne vrste kojima pojedini naslovi doista i pripadaju. Ostali, dakle neknjiževni naslovi, također će biti iznova razvrstani s ciljem dobivanja precizne slike o sljedećem:

1. razlici u udjelu teološke i svjetovne literature
2. vrstama svjetovnih naslova
3. broju i vrsti književnih naslova
4. vrstama književnosti.

Tablica 3. Kategorije

1. Književnost (proza, lirika, drama, književnost za djecu i mlade)
2. Stručna literatura (povijest, filozofija, geografija, prirodne znanosti, politika, gospodarstvo, obrti i zanati)
3. Teologija
4. Pravo
5. Medicina
6. Vojni spisi
7. Gramatike i rječnici
8. Priručnici (savjeti za dom, vrt, lov, itd.)
9. Ostalo (Društvene igre, karte, kalendari)

Uvidom u naslove svakoga kataloga i njihovim razdvajanjem u jednu od devet kategorija došli smo do sljedećih rezultata o udjelima pojedinih kategorija u ukupnoj ponudi zagrebačkih knjižara od 1796. do 1823. godine:

Grafikon 1. Udio pojedinih kategorija u ukupnoj ponudi zagrebačkih knjižara od 1796. do 1823. godine.

Kako je prikazano grafikonom 1, najveći udio u ukupnom broju naslova ima književnost (2607 naslova – 27%), nakon koje slijedi teologija (1888 – 20%), stručna literatura (1798 – 18%), medicina (795 – 8%), pravo (765 – 8%), priručnici sa savjetima (499 – 5%) te rječnici i gramatike (267 – 3%). Vojni spisi čine 2% (175 naslova), a 1% otpada na rubriku ostalo (igre, karte i slično). Navedeni podaci ukazuju na to da potražnja za svjetovnim naslovima raste, premda opseg ponuđenih vjerskih djela od 20% ukupne ponude nije zanemariv. Prevlast književnih djela može se protumačiti kao signal da se u prvoj trećini 19. stoljeća i među hrvatskom čitateljskom publikom događaju promjene koje su krajem 18. stoljeća vidljive u Zapadnoj i Srednjoj Europi, tj. da je i među hrvatskom publikom vidljiv fenomen prelaska s intenzivnog na ekstenzivno čitanje koje podrazumijeva čitanje brojnih naslova u svrhu zabave i užitka, iako je vjerska tematika i dalje zastupljena.

Premda bi se, ako promatramo originalne kategorije u katalogima (v. tablica 2), na prvi pogled moglo činiti da je krajem 18. i u prvim desetljeći-

ma 19. stoljeća u Zagrebu najzastupljenija bila literatura iz područja teologije (usp. Tingle, 2017: 78–79), čini se da ta teza ipak ne stoji te da u tzv. predpreporodnom razdoblju hrvatski knjižari u svojoj ponudi nude najviše naslova s područja književnosti (27%).

Iako u cjelini teološki spisi ne dominiraju, jedini katalog s većim udjelom teologije (656 izdanja) naspram književnosti (358 izdanja) jest onaj Novoselove knjižare iz 1796. godine (usp. tablica 4). Objedinimo li međutim književnost (356) i stručnu literaturu (354) kao svjetovne naslove, moguće je ustvrditi da je već i 1796. svjetovna literatura bila brojnija od teološke. A ako proširimo pojam „svjetovne literature“ te joj dodamo rječnike, gramatičke, medicinske i pravne priručnike, onda je ta razlika i veća. Već u idućem Novoselovu katalogu iz 1801. književnost broji više naslova (582) od teologije (568). U Rudolfovu katalogu iz 1812. broj teološke literature smanjio se na samo pet (0,74%) od ukupno 675 naslova, dok u novijim, Županovim katalozima (1814., 1817., 1823.) udio teoloških naslova iznosi između 1 i 5%. Zaključno je moguće ustvrditi da je udio teologije bio veći u ranijim katalozima, ali se postupno smanjivao da bi u posljednjim katalozima između 1812. i 1823. teološki naslovi gotovo potpuno nestali iz ponude. Na temelju rečenoga možemo potvrditi teze Tomić (2008.) i Tingle (2017.) da je hrvatska čitateljska publika usuglašena s europskim trendovima jer i ovo istraživanje pokazuje da se razvoj književne ponude i čitateljskih preferencija odvija u korist književnosti i svjetovne literature. Ponuda zagrebačkih knjižara, kako ćemo vidjeti u daljnjoj analizi, odgovara na sve veću potražnju za beletristikom, stručnom, informativnom i zabavnom literaturom, a s obzirom na rastući broj romana i naslova za djecu i mlade, čini se da na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće u Hrvatskoj publika postaje sve različitija, pri čemu značajan udio u ciljanoj čitateljskoj publici čine žene i djeca.

5.1. Analiza književnih naslova prema žanrovima

Predstavimo najprije statističke podatke o strukturi književne ponude za sve pronađene kataloge od 1796. do 1823. godine. Pri evaluaciji ponude naslova s područja književnosti na koje se ovaj rad fokusira književni su naslovi podijeljeni na žanrove koji odgovaraju današnjim književnoteorijskim spoznajama (proza, lirika, drama te dodatno književnost za djecu i mlade), kako je prikazano grafikonom 2.

Grafikon 2. Književna ponuda u katalogima od 1796. do 1823. prema žanrovima

Od ukupno 2607 književnih naslova 58% (1501 naslov) čine prozna djela, 20% (515) književnost za djecu i mlade, 16% (420) drama te 6% (170) lirika. Na temelju dobivenih rezultata mogla bi se poduprijeti teza da početkom 19. stoljeća u cijeloj Europi publika preferira prozu.

Od proznih naslova očekivano dominira roman, a ponuda obiluje robinzonjadama, gotičkim romanima te povijesnim i obiteljskim romanima. Povijesni roman kao žanr svoj prvi vrhunac doživljava krajem 18. stoljeća te nakon perioda stagnacije apsolutnu dominaciju postiže 30-ih godina 19. stoljeća. S tim u vezi potrebno je istaknuti stvaralaštvo Caroline Pichler (1769. – 1843.), popularne austrijske autorice povijesnih romana, zatim Benedikte Naubert (1756. – 1819.), koju se smatra jednom od osnivačica povijesnog romana u Njemačkoj, a uglavnom je anonimno objavila više od 50 povijesnih i gotičkih romana. Od ostalih autora romana u katalogima možemo pronaći popularne autore i miljenike njemačke čitateljske publike prve trećine 19. stoljeća: August Friedrich Ernst Langbein (1757. – 1835.) (humorni romani), August Lafontaine (1758. – 1831.) (obiteljski romani), Carl Gottlieb Cramer (1758. – 1787.) (viteški romani), Ignaz Aurelius Fessler (povijesni roman).

Popularnost gotičkog romana ili romana jeze (njem. *Schauerroman*) ne iznenađuje s obzirom na popularnost toga žanra u Europi nakon uspjeha Wal-

poleovog *Otrantskog dvorca* 1764. godine. Hrvatski knjižari uvoze gotičke romane najpopularnijih njemačkih pisaca poput Christiana Heinricha Spießa (1755. – 1799.), Augusta Gottlieba Meißnera (1753. – 1807.), Benedikte Naubert, Adolpha Kniggea (1752. – 1796.), Veita Webera (što je pseudonim autora Leonharda Wächtera) (1762. – 1837.), ali i Schillerovog *Vidioca duhova: iz memoara grofa od O***, djelo koje se smatra pretečom te vrste romana u Njemačkoj. U katalozima nailazimo i na romane britanske autorice Ann Radcliffe (1764. – 1823.), jedne od osnivačica tog žanra u Engleskoj. Novoselovo proširenje kataloga iz 1801. godine djelima Meißnera i Spießa možemo interpretirati kao signal potražnje za tom vrstom romana. Usporedbom ponude posudbenih knjižnica u Njemačkoj u razdoblju od 1815. do 1860. vidljivo je da su u navedenom razdoblju djela tih autora iznimno popularna i u Njemačkoj (usp. Jäger 1982: 256 – 259). Da hrvatski knjižari prate trendove, vidljivo je na temelju prisutnosti novijih pisaca toga žanra u kasnijim katalozima, pri čemu se većom zastupljenošću osobito ističe Joseph Alois Gleich (1772. – 1841.), plodni austrijski pisac kojemu je uzor bio Spieß, a koji je između ostalog zapamćen po svom dramskom opusu te povijesnim romanima.

Među ostalim proznim naslovima treba naglasiti i detektivske priče Spießa koji se smatra začetnikom detektivskoga romana u doba prosvjetiteljstva. Katalozi također obiluju brojnim životopisima te putopisima koji u 19. stoljeću dobivaju na značaju.

U svim katalozima zastupljene su basne klasičnih autora prosvjetiteljstva (Christian Fürchtegott Gellert, Gotthold Ephraim Lessing, Jean de la Fontaine), kao i svjetski bestseleri poput pustolovnog romana Daniela Defoea *Robinzon Crusoe* ili alegorijsko-satiričnog romana J. Swifta *Guliverova putovanja* te Richardsonov psihološki i moralističko-sentimentalni roman *Pamela*.

Među lirskim djelima nalazimo ona predstavnika razdoblja osjećajnosti (njem. *Empfindsamkeit*) u njemačkoj književnosti (Friedrich von Hagedorn, Friedrich Gottlieb Klopstock, Christoph Martin Wieland), tzv. Sturm und Drang pokreta (Gottfried August Bürger) te ranog romantizma (Karl Wilhelm Ramler, Johann Heinrich Voss, Christoph August Tiedge).

Dramska ponuda hrvatskih knjižara obiluje nizom aktualnih kazališnih komada, a broj kazališnih djela najzastupljeniji je u Rudolfovom katalogu iz 1822. koji sadrži klasična dramska djela Goethea, Schillera, Klopstocka, Lessinga, Ludwiga Tiecka, ali i popularne dramatičare zabavnog karaktera poput Augusta von Kotzebua i Augusta Wilhelma Ifflanda (1759. – 1814.). Potonji je „uz Kotzebua najpopularniji kazališni autor svojega doba, pisac 60-ak drama sentimentalno-moralističke naravi iz života njemačkoga građanstva“.⁵ U

⁵ Iffland, August Wilhelm. Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje. Leksikografski zavod

bogatoj dramskoj ponudi možemo pronaći i mnoge tada popularne austrijske dramatičare kao što su Joachim Perinet (1763. – 1816.), Joseph Alois Gleich te poznate ličnosti bečke kazališne scene poput dramaturga i ravnatelja bečkog kazališta Georga Friedricha Treitschkea (1776. – 1842.), Josepha Richtera (1749. – 1813.), Gottlieba Stephanie Mlađega. Dramska ponuda u katalogima zasigurno zaslužuje posebno istraživanje, osobito uzimajući u obzir značaj utjecaja Beča na razvoj kazališta u Zagrebu.

Rast broja naslova za djecu i mlade te naslova posvećenih odgoju vidljiv u svim katalogima očekivan je s obzirom na to da i u ostatku Europe u skladu s duhom prosvjetiteljstva raste svijest o važnosti djela posvećenih isključivo djeci koja će ih odgajati, poučavati i pripremati za život te je kao posljedica razvoja novih pedagoških koncepcija književna produkcija za djecu u zamahu.

5.2. Popularni autori i djela

Proširenja u ponudi vidljiva su iz dijakronijske usporedbe kataloga istoga knjižara, a iz zaključaka su izuzeti naslovi koji se ponavljaju i sugeriraju da je riječ o istom naslovu – u prvom redu zbog istog mjesta i godine izdanja. Knjižar Antun Novosel 1801. proširuje repertoar gotičkih romana te uz romane Lafontainea, Jüngera, E. Theodora, nudi i popularne autore kao što su C. G. Cramer i C. Pichler. Novosel širi ponudu lirike uvrštavanjem Klopstockovih djela i onih Luise Gottsched, kao i ponudu dramskih djela Lessinga, Klopstocka, Kotzebuea, ali i brojnih popularnih austrijskih dramatičara toga doba (Gottlieb Stephanie mlađi). Knjižar Franjo Župan proširuje djela Christopha Kuffnera, popularnog austrijskog pisca iz razdoblja bidermajera, a Franjo Rudolf djela Friedricha Launa, koji se također može svrstati u bidermajer. Također, svi knjižari povećavaju broj proznih naslova te naslova za djecu i mlade, a Župan sva tri kataloga pretežno zasniva na prozi te naslovima za djecu i mlade, dok liriku i dramu nudi u minimalnom opsegu.

Sinkronijskom i dijakronijskom usporedbom naslova navedenih u katalogu moguće je dobiti i listu autora koji su prisutni kod gotovo svih knjižara od 1796. do 1823. godine, a koje je moguće razvrstati na one koji spadaju u zabavnu književnost i na one koje danas smatramo visokom književnošću:

Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 9. 9. 2021. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=26946>>.

Autori zabavne književnosti

Cramer, Carl Gottlob
Fessler, Ignatius Aurelius
Gleich, Joseph Alois
Kotzebue, August von
Lafontaine, August
Meißner, August Gottlieb
Naubert, Benedikte
Spieß, Christian Heinrich
Tschink, Cajetan – austrijski
Vulpinus, Christian August
Weber, Veit (Pseud. za Leonard Wächter)
Wenzel, Gottfried Immanuel

Autori djela visoke književnosti

Bürger, Gottfried August
Campe, Joachim Heinrich
Gellert, Christian Fürchtegott
Gleim, Johann Wilhelm Ludwig
Goethe, Johann Wolfgang
Lessing, Gotthold Ephraim
Schiller, Friedrich
Wieland, Christop Martin (osobito velik broj djela u Rudolf 1822. i Župan 1814. i 1823.)

Premda se često smatra da je publika toga doba preferirala trivijalnu književnost, katalozi ne ostavljaju takav dojam jer su klasični autori iznimno zastupljeni. Pripadnost nekog naslova zabavnoj književnosti u ovom kontekstu ne mora nužno biti loš signal, prije svega zbog važnosti razvoja čitateljstva koje je takvu književnost rado konzumiralo, ali i zbog razvoja zabavne književnosti koja upravo tada, početkom 19. stoljeća, i nastaje. Zabavna književnost omogućuje i porast broja samostalnih pisaca, među kojima su često bile i žene, koje su zahvaljujući tom žanru mogli živjeti od svoga rada. Iz knjižarske perspektive važnim se čini i zaključak da knjižari zahvaljujući zabavnim djelima kao što su npr. romani jeze i viteški romani moraju zaraditi novac kako bi potom u ponudu mogli uvrstiti i (ozbiljnija) djela koja imaju manju publiku (usp. Jäger, 1982: 267).

5.3. Analiza prema stilskim obilježjima

Naposljetku ćemo usporediti kataloge kako bismo utvrdili koje su književne epohe u njima zastupljene i je li moguće utvrditi očekivani razvoj u ponudi s obzirom na književno-povijesni razvoj na njemačkom govornom području početkom 19. stoljeća.

Razdoblje izdavanja kataloga – 1796. – 1823. – u potpunosti se preklapa s razdobljem koje neki njemački teoretičari književnosti nazivaju „Goetheovo doba“ (1749. – 1832.)⁶, tj. po autoru kojeg smatraju „univerzalnih duhom moderne Europe“ (usp. Martini, 1949: 8).⁷ No razvoj književnosti u tom razdoblju nipošto nije bio linearan. Naprotiv, razdoblje je to ispreplitanja mnogih književnih pravaca, od kojih mnogi utječu jedni na druge ili su reakcija na prethodnu koncepciju književnosti. Stoga se na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće na njemačkom govornom području simultano razvija nekoliko književnih pravaca: prosvjetiteljstvo (1715. – 1800.), u sklopu kojeg se javlja protustruja *Empfindsamkeit* (1750. – 1770.), *Sturm und Drang* (1765. – 1785.), Weimarska klasika (1772. – 1805.), romantizam (1798. – 1850.) i *biedermaier* (1815. – 1848.). Temeljne ideje prosvjetiteljstva su emancipacija građanstva, individualne slobode pojedinca koji se vlastitim razumom, tj. racionalnošću odvaja od crkvenih i državnih autoriteta. Antiprosvjetiteljske ideje vidljive su u emocionalnim i sanjarskim djelima koja se svrstavaju u *Empfindsamkeit* i *Sturm und Drang*, kao protuteža pretjeranom naglašavanju razuma, što kulminira Goetheovim *Wertherom* i Schillerovim *Razbojnicima*. Pritom je *Sturm und Drang* pokret protesta mladih autora koji se zalažu za individualnost, subjektivizam i umjetnika kao originalnog genija nasuprot hladnom racionalizmu prosvjetiteljstva. Weimarski klasicizam izdanak je prije svega Goetheova i Schillerova stvaralaštva koji se zalažu za povratak klasicističkim idealima umjetnosti te idealu humanizma. Rani romantizam u Njemačkoj (1790. – 1800.) reakcija je na razočaranja uslijed posljedica Francuske revolucije te Napoleonskih ratova. Autori poput Ludwiga Tiecka, Novalisa, Wilhelma Heinricha Wackenrodera, Achima von Arnima, Fouquéa i Adalberta von Chami-

⁶ Pojam „Goetheovo doba“ uveo je Hermann August Korff 1923. godine u svom djelu *Geist der Goethezeit: Versuch einer ideellen Entwicklung der klassisch-romantischen Literaturgeschichte*. Taj pojam označava razdoblje Goetheove dominacije njemačkim književnim životom, a počinje 1770. kada Goethe susreće Herdera te traje do Goetheove smrti 1832. godine. Pojam se odnosi i na druge umjetnosti, što mu daje interdisciplinarnu dimenziju. Taj koncept nastavljaju istraživati povjesničari umjetnosti poput Erika Forssmana koji se bavi nastankom građanskog poimanja umjetnosti u tom razdoblju (*Goethezeit. Über die Entstehung des bürgerlichen Kunstverständnisses*. München/Berlin 1999.) te mnogi drugi teoretičari (Franz LANDSBERGER: *Kunst und Ära der Goethezeit*).

⁷ Fritz Martini: *Die Goethezeit*. Stuttgart 1949, S. 8.

ssa odbacuju ideje klasicizma, odnosno racionalizam, a naglašavaju važnost slobodnog umjetničkog stvaralaštva. Teme koje romantičari naglašavaju su istraživanje folklora, narodne i usmene predaje, nacionalnih literatura te zalaganje za stvaranje nacionalnog jezika i nacionalne države. Bidermajer (1825. – 1848.) je spona između romantizma i realizma u njemačkoj i austrijskoj književnosti, osobito u noveli, romanu i lirici. Zabavnu literaturu bidermajera čine prije svega romani jeze i poučni povijesni romani. Generalno gledano, ideje zajedničke svim tim pokretima afirmacija su pojedinca i građanstva, kao i odmak od vjerskih struktura te suprotstavljanje ustaljenim autoritetima.

Za pretpostaviti je da bi ponuda u katalozima iz razdoblja od 1796. do 1823. barem donekle trebala pratiti suvremeni razvoj njemačke književnosti te da bi stilski trebala biti raznovrsna. Kako bi se ta teza provjerila, poduzeta je analiza naslova iz kataloga s obzirom na njihovu pripadnost pojedinim stilskim formacijama te sinkronijska i dijakronijska usporedba kataloga s obzirom na razvoj i promjene u ponudi književnih stilova.

Književnost prosvjetiteljstva je najzastupljenija pa se u katalozima pojavljuju njezini glavni predstavnici poput Lessinga, Wielanda, Hallera, Hagedorna, Gellerta, Sophie la Roche, Jeanne-Marie Leprince de Beaumont, Campea i Feddersena, ali i manje poznati prosvjetiteljski autori, uglavnom među naslovima za djecu i mlade (Jakob Glatz, Johann Kaspar Lavater, Karl Philipp Moritz, Christian Gotthilf Salzmann, Karl Traugott Thieme, Christian Felix Weisse) koji su zastupljeni kod svih knjižara, osobito u ranijim katalozima. Izdvojit ćemo i ostale epohe koje se nalaze u katalozima te pripadajuća djela i autore:

Sturm und Drang (1767. – 1790.)

Bürger, G. A.

- Gedichte | Novosel 1796. | Župan 1814.
- Sämmtliche Werke. Neue vollstandige Ausgabe | Župan 1823.

Goethe, J. W. von

- *Patnje mladog Werthera* | Novosel 1801.
- Verschiedene Theaterwerke | Rudolf 1822.
- Gothes Theater | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 3ter Theil enthalt Torquato Tasso | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 4ter Theil Mahomet, Tancred | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 6ter Theil enthalt Pandoras Wiederkunst, Stell aund Clavigo | Rudolf 1822.

- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 7ter Theil Egmont der Burgergeneral Palaropheon und Neoterpe | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 9ter Theil Claudine von Villa, Bella, Erwin und Elmire, Irri und Bately | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 10ter Theil Lilix die Rischerinn, Scherz List und Rache, die Zauberflote | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 11ter Theil der Grosz Cophta, der Triumph der Emfinsamkeit | Rudolf 1822.
- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 12ter Theil enthält was bringen mix, Elpenor die Vogel, Kunstlers Erdewallen, Kunstler Apotheose, Bardt, Puppenspiel, Jahrsmarkisfeste, Fastnachtsspiel | Rudolf 1822.
- Die natürliche Tochter | Rudolf 1822.

Schiller, F. von

- *Don Carlos* | Novosel 1796. | Rudolf 1822.
- *Wallenstein* | Rudolf 1822.
- *Die Braut von Messina* | Rudolf 1822.
- *Die Räuber* | Rudolf 1822.
- *Theater vollständig* | Rudolf 1822. | Župan 1823.
- *Turandot Prinzessin von China* | Rudolf 1822.
- *Gedichte* | Župan 1814. | Rudolf 1822.
- *Sämmtliche Werke* | Župan 1823.
- *Der Geisterseher* | Novosel 1801.

Voss, J. H.

- *Idyllen* – 3. Auflage (1800.) | Novosel 1801. | Rudolf 1812.
- *Louise ein landliches Gedicht in drey Idyllen*
- *Odysee übersetzt von Voss* | Novosel 1796. | Novosel 1801.

Weimarska klasika (1772. – 1805.)

Goethe, J. W. von

- Gothes Theater Einzeln davon sind folgende zu haben: 8ter Theil Iphigenie auf Tauris, die Mitschuldigen, die Geschwister | Rudolf 1822.

Vulpinus, Christian August:

- *Rinaldo Rinaldini* (1797) |
- *Die Männer der Republik. Ein Lustspiel* | Novosel 1801.

Jünger, Ernst Theodor:

- *Carolo Carolini, der Räuberhauptmann. Eine Arabeske aus der Mitte des 16. Jahrhund. und Gegenstück zum Rinaldo Rinaldini. Von Jünger* | Novosel 1801.

Romantizam (1770. – 1850.)

Bentzel-Sternau, Christian Ernst:

- *Novellen für das Herz* | Novosel 1801.

Brentano, Clemens

- *Die Grundung Prags. Ein historisch romantisches Drama* 1814. | Župan 1817.

Matthisson, Friedrich von (1761. –1831.)

- *Gedichte* (1787.) | Rudolf 1822.
- *Lyrische Anthologie. Enthält die besten Gedichte aller deutschen Dichter* | Župan 1814. | Župan 1823.

Mereau, Sophie

- *Die Prinzessin von Cleves* (1799.) | Novosel 1801.

Motte-Fouque, Friedrich Heinrich Karl de la:

- *Gedichte* () | Rudolf 1822.

Musäus, Johann Karl August:

- *Volksmärchen der Deutschen* | Rudolf 1822.

Naubert, Benedikte:

- *Alme oder Ägyptische Märchen* | Novosel 1796.
- *Volksmärchen der Deutschen* (1789. – 1792.) | Rudolf 1822.

Schlegel, August Wilhelm von:

- *Poetische Werke* | Rudolf 1822.

Schreiber, Christian

- *Harmonia, oder das Reich der Töne. Ein episch-musikalisches Gedicht in 3 Gesängen* | Rudolf 1812.

Tieck, Ludwig

- *Leben und Tod der Heiligen Genoveva Pfalzgräfin in Trierland nebst Sehr wunderbare Historie von der Melusina* 1800. – bajka | Rudolf 1822.
- *Kaiser Octavianus: Ein Lustspiel* | Rudolf 1822.
- *Volksmärchen* (pod pseundonimom Peter Leberecht) | Novosel 1801.

Tiedge, Christoph August

- *Elegien und vermischte Gedichte* (1803.) | Rudolf 1812
- *Volksmärchen*

Vulpus, Christian August

- *Zauberromane* 1790. | Novosel 1796.

Bidermajer (1815. – 1848.)

Chimani, Leopold

- *Beytrage zur Kenntniz des osterr. Kaiserstaates und dessen Bewohner* | Župan 1823.
- *Belehrende Darstellungen aus dem Vaterlande* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Belehrende Lesestücke zur Kenntniz des Vaterlandes u. dessen Bewohner (Vaterländische Unterhaltungen. Teil 3)* | Župan 1823.
- *Der Freund des Vaterlandes (Der vaterländische Jugendfreund)* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Erhohlungen für die Jugend in freyen Stunden* | Rudolf 1822.
- *Erzählungen und belehrende Unterhaltungen aus der Länder und Völkerkunde aus der Naturgeschichte, Physik u. Technologie. Ein Geschenk für die Jugend* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Gemeinnutzige Unterhaltungen für die Jug. des osterr. Kaiserstaates* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Kurze Schilderungen zur Kenntniz des Vaterlandes* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Lehrreiche Erzählungen und Geschichten aus dem Vaterlande und von dessen Bewohnern . Ein unterhaltsames Lesebuch für die Jugend* | Župan 1823.
- *Merkwürdigkeiten der Länder und Völker des österreichischen Kaiserstaates :Beschreibungen nützlicher und wohlthätiger Anstalten, nebst lehrreichen Erzählungen, Fabeln und Gedichten ; ein unterhaltendes Lesebuch für die vaterländische Jugend* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Naturmerkwürdigkeiten der Länder und Völker des osterr. Kaiserstaates, Beschreib. nützlich. Anstalten, nebst Erzähl. Gedichten, Fabeln etc.* | Župan 1823.
- *Oesterreich über Alles! Ein unterhaltendes Lesebuch für die vaterländische Jugend. (Vaterländische Unterhaltungen)* | Župan 1823.
- *Schule der Belehrung und Warnung: Eine Sammlung wahrer Geschichten für die Jugend* | Rudolf 1822.
- *Schöne Züge und Geschichten aus dem Oesterreichischen Kaiserstaate: 6* | Župan 1823.
- *Tugendspiegel und Warnungstafel. Eine Sammlung lehrreicher Geschichten für die Jugend* | Rudolf 1822.
- *Unterhaltendes Lesebuch für die Jugend meines Vaterlandes* | Rudolf 1822.

- *Vaterländische Unterhaltungen für die Jugend. Ein belehrendes Lesebuch für die Jugend* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Vaterländische Unterhaltungen, ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Bildung des Verstandes, Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsliebe und gemeinnütziger Kenntnisse für die Jugend Oesterreichs* | Župan 1814.
- *Vaterländischer Jugendfreund: ein belehrendes und unterhaltendes Lesebuch zur Veredlung des Herzens, Beförderung der Vaterlandsliebe und Verbreitung gemeinnütziger Kenntnisse ; für die Jugend des österreichischen Kaiserstaates* | Župan 1814. | Župan 1823.
- *Wanderungen auf vaterländischen Gebiete (Vaterland. Unterhaltungen für die Jugend)* | Župan 1823.

Hildebrand, Christoph

- *Robinsons Colonie. Fortsetzung von Campe's Robinson. Ein unterhaltendes Lessebuch für Kinder* | Župan 1823.

Jauffret, Louis Francois

- *Reisen und Abenteuer Rolando's und seiner Gefährten. Ein Robinson für Kinder zur Erläuterung geographisch und naturhistorischer Kenntnisse* | Župan 1823.

Kuffner, Christoph – jedan od omiljenih pisaca bidermajera

- *Perikles, der Olympier. Eine biographische Darstellung* 1809 | (Rudolf 1822., Župan 1814., 1823.)
- *Hesperidenhain der Romantik, Eine Auswahl von Romanzen, Balladen, Sagen und Vignetten. Gesammelt von Kuffner Ch.* | Župan 1823.
- *Plautus. Sämmtliche Lustspiele.* | Župan 1823.

Laun, Friedrich:

- *Romanesken aus Langermanns Pulte* | Rudolf 1812. | Rudolf 1822.

Schilling, Gustav:

- *Guido von Sohnsdom* | Župan 1814. | Župan 1823.

Schmied, Christoph von

- *Lebensgeschichte der heiligen Genoveva für Mütter und Kinder* | Rudolf 1822.

Stahl, Caroline

- *Erzählungen* | Rudolf 1822.

Na temelju provedene analize moguće je ustvrditi da je od stilskih formacija koje se isprepliću u promatranom razdoblju najzastupljenija književnost prosvjetiteljstva, a značajan je porast djela u duhu romantizma i bidermajera. Pojava romantičarskih djela i ideja u katalozima u razdoblju od 1796. do 1823. mogao bi biti značajan doprinos razvoju nacionalnog pokreta

u Hrvatskoj koji se javlja tek 30-ih godina 19. stoljeća. Zastupljenost djela bidermajera osobito je vidljiva u dječjoj književnosti, što je logično jer bidermajer usavršava moralnu pripovijetku kao odgojno sredstvo koje prevladava u dječjoj književnosti sve do kraja 19. stoljeća. U doba bidermajera moralna se pripovijetka literarizira, odnosno podređuje procesu fikcionalizacije uslijed čega poduka više nije svrha sama sebi (usp. Pech u: Wild, 2008: 134) kao što je to bio slučaj za vrijeme prosvjetiteljstva. Utjecaj bidermajera većim dijelom dolazi iz Austrije, što se u katalogima vidi po zastupljenosti popularnih austrijskih pisaca bidermajera kao što je pedagog i pisac Leopold Chimani (1774. – 1844.).

Ponuda zagrebačkih knjižara od 1796. do 1823. godine može se okarakterizirati kao mješavina u to doba popularne visoke i zabavne književnosti koja obuhvaća sve značajnije njemačke i austrijske pisce. Među naslovima zabavnog karaktera nalazimo većinom prozne autore koji su i na njemačkom govornom području u navedenom razdoblju bili iznimno čitani. Iako ne pripadaju kanonu poput Goethea ili Schillera, djela autora kao što su Meißner, Spieß te Naubert važna su zbog noviteta koje su donijele proznom žanru, a koji se u to doba i na njemačkom govornom području tek razvija, zbog čega su navedeni autori doživjeli uspjeh i veliku čitanost još za života. Ostali čitani autori tzv. Goetheova doba su August Lafontaine (iznimno popularan autor moralno-sentimentalnih romana, popularniji od Goethea u to doba), A. F. E. Langbein (20-ih godina 19. stoljeća rado čitan autor popularne humorne proze) te Friedrich Laun. Značajan je priljev ideja iz Austrije, što vidimo u zastupljenosti značajnih austrijskih pisaca toga vremena. Neki od njih su Christoph Kuffner, Franz Rittler, J. A. Gleich, Leopold Chimani, Caroline Pichler, Johann Michael Leonhard, Gottfried Müller, Cajetan Tschink.

Autori koji se u katalogima iz navedenog razdoblja više ne nude stariji su pisci prosvjetiteljstva poput Karla von Eckartshausena (1752. – 1803.), Antona Wilhelma Christiana Finka (1770. – 1794.), Albrehta von Hallera (1708. – 1777.), a zamijenjeni su recentnijim autorima kao što su Ferdinand Drexler, Friedrich von Matthisson (rani romantizam), Joseph von Hammer-Purgstall, Leopold Chimani, Christoph Johann Andreas Hildebrand, Louis François Jaffret (bidermajer).

Djela nekih prosvjetiteljskih autora kao što su Wieland, Glatz, Kotzbue i nadalje se pojavljuju u katalogima jer je riječ o iznimno čitanim knjigama koje u tom razdoblju bilježe mnoga novija izdanja: Tako primjerice Campeov *Theophron* (1783.) godine 1843. izlazi u 11. izdanju, dok u Županovom katalogu iz 1823. nalazimo primjerice i Wielandova djela izdana 1812. godine. U posljednjem Županovom katalogu iz 1823. nailazimo na djela čije se godine izdanja mahom protežu između 1810. i 1822. godine. Iz takve kombinaci-

je novijih i starijih, ali popularnih izdanja možemo zaključiti da su hrvatski knjižari zaista „uvozili samo one knjige za koje su bili pouzdano sigurni da će ih moći prodati“ (Puškadija-Ribkin, 2000: 30), odnosno da su knjižari zaista poznavali vladajući ukus i njemu se prilagođavali.

6. Zaključna razmatranja

U prvoj polovici 19. stoljeća njemački je jezik na vrhuncu svoje dominacije u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, a pismena i obrazovana publika koju čine plemići i visoko građanstvo izrazito je naklonjena njemačkoj kulturi. S druge strane, domaće produkcije je malo, a nema ni dovoljno čitatelja koji bi čitali na narodnom jeziku. Stoga se hrvatski tiskari takvom ukusu prilagođavaju te uvoze i prodaju uglavnom izdanja na njemačkom jeziku.

Istraživanje, čiji su prvi zaključci izneseni u ovom radu, pokazalo je da je sinkronijskom i dijakronijskom analizom kataloga zagrebačkih knjižara moguće doći do novih spoznaja i zaključaka o povijesti čitanja na hrvatskim prostorima na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće. Knjižarski katalog kao povijesni izvor koji bilježi ulazak strane knjige na hrvatski kulturni prostor omogućuje u određenoj mjeri iščitavanje kulturnih potreba čitatelja, kao i promjena koje je moguće uočiti u vladajućem ukusu unutar razdoblja od sredine 1790-ih pa sve do 1820-ih godina kao doba oblikovanja novijih književnih stilova u hrvatskoj književnosti, kakve nalazimo i na njemačkom govornom području. Među hrvatskim čitateljstvom jasno je vidljiv fenomen „čitateljske revolucije“ koji je svojstven Zapadnoj i Srednjoj Europi, a koji se ogleda u ponudi djela izrazito svjetovne tematike te mnogobrojnih književnih naslova, što s jedne strane sugerira proces intenziviranja čitanja među širim društvenim slojeva, a s druge oblikovanje heterogene čitateljske publike, među kojom su, kako vidimo po izdanjima u katalozima, i žene i djeca koja uslijed odgoja na njemačkom jeziku imaju pristup suvremenim dječjim izdanjima kao i slikovnicama s njemačkoga govornog područja.

Uvozom književnih djela sa sjevernog i srednjeeuropskog njemačkog govornog područja čini se da u hrvatski kulturni krug prodiru ideje i mentalitet koji je dolazio s takvim književnim djelima te se stvara čitateljska kultura pod utjecajem one s njemačkoga govornog područja. Takav razvoj vidljiv je osobito na sjeverozapadu Hrvatske kojega su neki tada u mnogočemu smatrali nastavkom njemačkoga govornog područja.

Izvori

- Novosel, Antun. Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Königl. privilegirten von Novosselschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften, 1796. (NSK R II F-8-1477, Privez 3).
- Novosel, Antun. Obznanenye. Bez godine i mjesta tiska. Pretisak objavljen kao dopuna članku M. Tomić Knjižarski katalozi kao izvor za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.), *Libellarium*, 1/2(2008), str. 265–297.
- Novosel, Antun. Verzeichniss der Bücher, welche in der Kais. Kön. privileg. v. Novoszelschen Buchhandlung in Agram um beygesetzte billige Preise zu haben sind. Agram, gedruckt mit von Novosselschen Schriften, 1801. (NSK R II F-8-1477, Privez 4).
- Rudolf, Franjo. Nro 3 Catalogus librorum antiquorum et omni scientiarum genere, qui apud Franciscum Rudolph, bibliopolam et compactorem Zagabriae, in bon Compactura addito Pretio venales extant. Verzeichniss von altern Büchern aus allen Fachern den Wissenschaften welchen bey Franz Rudolph Büchhandler und Büchbinder zu Agram zu habend sind, 1812. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1155).
- Rudolf, Franjo. Verzeichniss der Bücher Welche bey Franz Rudolf Buchhandler in Agram nachst der blutigen Brucken, um beygesetzte Preise zu haben sind. Bez godine i mjesta tiska. (NSK R II F-8-876).
- Župan, Franjo. Verzeichniss der Bücher, welche bey Franz Suppan Buch und Kunsthändler in Agram zu haben sind. Im November 1814. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1477, Privez 5).
- Župan, Franjo. Neue Kommissions-Artikel aus dem Verlag des Buchhandler K. A. Hartleben in Pesth zu finden bei Franz Suppan, privil. Buchhandler in Agram. Bez godine i mjesta tiska. (NSK R II F-8-1477, Privez 7).
- Župan, Franjo. Verzeichniss der Bücher welche bey Franz Suppan, Buchhandler in Agram, zu haben sind, 1823. Bez mjesta tiska. (NSK R II F-8-1218).

Literatura

- Hameršak, Marijana (2009). „Višestruki odnosi i neočekivani ishodi: prvo stoljeće hrvatske dječje književnost iz vizure povijesti čitanja, knjige i djetinjstva“. *Časopis za suvremenu povijest*, 41 (3): 783–804.
- Jäger, Georg (1982). Die Bestände deutscher Leihbibliotheken zwischen 1815 und 1860. *Beiträge zum Buch- und Bibliothekswesen*. Wiesbaden: 247–268.

- Jäger, Georg und Schönert, Jörg (1977). Die Leihbibliothek als literarische Institution i m 18. und 19. Jahrhundert – ein Problemaufriß. Dr. Ernst Hauswedell & Co. Hamburg: 7–60.
- Lakuš, Jelena (2009). „Pisac i čitatelji: fenomen kolektivnog mecenatstva u Dalmaciji u prvoj polovici 19. stoljeća“. *Libellarium*, II, 1: 29–45.
- Lakuš, Jelena (2013). „Čuvari javnog ćudoređa: crkveno-vjerska i pedagoška nastojanja oko oblikovanja čitateljskih navika hrvatske mladeži 19. stoljeća“. *Croatica Christiana periodica: časopis Instituta za crkvenu povijest Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu* (71): 103–127.
- Majhut, Berislav; Lovrić-Kralj, Sanja (2020). *Oko hrvatske dječje književnosti*. Zagreb:
- Hrvatska sveučilišna naklada; Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, (monografija).
- Milanja, Cvjetko (2012). *Konstrukcije kulture: modeli kulturne modernizacije u Hrvatskoj 19. stoljeća*. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar (studija).
- Puškadija-Ribkin, Tatjana (2000). „Trattnerova tiskara i knjižara u Varaždinu, a zatim u Zagrebu“. *Kaj: časopis za književnost, umjetnost i kulturu* 33 (1–2): 27–49.
- Strecha, Mario (1993). „O pitanju utjecaja bečkog središta na kulturni identitet Zagreba u 19. stoljeću“. *Radovi*, vol. 26, no. 1, 1993, pp. 79–88.
- Tingle, Jasna (2017). *Katalozi zagrebačkih knjižara u predpreporodnom razdoblju kao izvor za povijest knjige i čitanja*. Zadar: Sveučilište u Zadru (doktorski rad).
- Tomić, Marijana (2008). „Knjižarski katalozi kao izvori za povijest knjige: primjer kataloga Novoselske knjižare u Zagrebu (1794. – 1825.)“. *Libellarium* 1 (2): 161–179.
- Wild, Reiner (Izdavač) (2008). *Geschichte der deutschen Kinder- und Jugendliteratur*. Verlag J. B. Metzler.
- Župan, Dinko (2016). „Kulturni i intelektualni razvoj razvoj u Hrvatskoj u „dugom“ 19. stoljeću“. U: *Temelji moderne Hrvatske. Hrvatske zemlje u „dugom“ 19. stoljeću*, ur. Vlasta Švoger, Jasna Turkalj. Zagreb: Matica hrvatska: 273–308.

**Sanja IVANOVIĆ-GRGURIĆ &
Milica LUKIĆ**

CATALOGS OF CROATIAN BOOKSTORE AS SOURCE FOR THE HISTORY OF READING

The aim of the paper is to determine the number of literary works in the book catalogues of the Croatian bookstores from the period from 1796 to 1823 and their genre and stylistic determination. Given that the late 18th and early 19th centuries was the period of the late Enlightenment, when interest in theology declined in Western and Central Europe and interest in secular literature, including literature, grew significantly, the aim of this paper is to investigate whether such trends are observed among the Croatian readership. A synchronic and diachronic comparison of the seven catalogues of these bookstores will provide an overview of the literary titles and authors circulating in Croatia during the given period and unravel the possible specific demand of the audience to which the bookstore owner, as a retailer, certainly tried to respond. For the purposes of this paper, the offer of literary titles will be observed in accordance with today's literary-theoretical knowledge and will be divided into prose, poetry, drama and children's literature. The paper focuses on works in German that make up the majority of titles (70%) in the cited catalogues. By analysing authors, works and genres, the paper will answer the question of whether only bestsellers, useful literature, popular or high literature arrived in Croatia, the periphery of the Austrian Empire, and whether there are certain changes of the prevailing taste. This topic contributes to a more complete insight into the catalogues of Croatian bookstores, which represent a significant source for the history of reading, and shows their important role in the cultural transfer between Europe and Croatia.

Keywords: book catalogues, german language, 19th century, reading history, late enlightenment, pre-Illyric period

Izvorni naučni rad
UDK 327:316.7(497.16)
UDK 355.4(470:477)

Anatolij DEMEŠČUK (Podgorica)

Ambasada Ukrajine u Crnoj Gori

anatolii.demeshchuk@mfa.gov.ua

PERCEPCIJA RUSKE INVAZIJE NA UKRAJINU U CRNOJ GORI: POLITIKA, MEDIJI, DRUŠTVO

Ruska sveobuhvatna brutalna i ničim izazvana vojna invazija na Ukrajinu, koja je počela 24. februara još je u toku. Ovaj događaj mijenja svijet, mijenja svjetsku politiku. Posljedice ovog rata snažno se osjećaju i daleko od Ukrajine. Prije svega na ekonomskoj razini. Može se reći da se čitav civilizovan svijet ujedinio oko Ukrajine i njene borbe protiv osvajača za svoju slobodu, nezavisnost i opstanak. Već nekoliko mjeseci rusko-ukrajinski rat drži oko sebe značajnu pažnju širom svijeta, jer se radi o najvećem sukobu na evropskom tlu sve od 1945. godine. I Crna Gora na svim razinama svaki dan percipira zbivanja, vezano za rusku agresiju na Ukrajinu. Rat u Ukrajini više nego osjetljivo odjekuje na Zapadnom Balkanu. Javno mišljenje u Crnoj Gori poslije 24. februara očigledno se podijelilo. Ruska agresija na Ukrajinu još jače je zaoštrila sve postojeće političke i nacionalne podjele u Crnoj Gori. Danas u Crnoj Gori u isto vrijeme ima pored i najiskrenijih prijatelja Ukrajine, koji dobro razumiju šta se dešava ukrajinskom narodu, i najradikalnijih rusofila koji mrze Ukrajince. Zvanična Crna Gora kao zemlja-članica NATO-a osuđuje rusku agresiju protiv Ukrajine i podržava teritorijalni integritet Ukrajine. U ovom članku analiziraćemo percepciju ruske invazije Ukrajine u Crnoj Gori na svim nivoima – političkom, medijskom i društvenom.

Ključne riječi: *Ukrajina, Crna Gora, Rusija, rat, percepcija, agresija*

UVOD

Ruska sveobuhvatna vojna agresija na Ukrajinu traje. Stanjem sredinom maja Ruska Federacija nije još uvijek postigla ni jedan od svojih glavnih vojnih ciljeva. Kijevska, Černihivska i Sumska oblast na sjeveru zemlje bile su oslobođene još na početku aprila. Borbena dejstva trenutno se vode na istoku

i jugoistoku Ukrajine. Oružane snage Ukrajine idu u lokalne kontraofanzive u Harkivskoj (niz ukrajinskih jedinica je već odbacilo okupatorske snage na rusku državnu granicu) i Zaporoškoj oblasti. Ukrajina dobija sve veću i snažniju zapadnu oružanu pomoć, uključujući teška ofanzivna naoružanja. Ukrajinska armija hrabro i dosta vješto se brani od ruskog agresora, nanoseći mu osjetljive gubitke. Ali i sama Ukrajina bolno strada. Nezvanični statistički podaci sad govore o hiljadama poginulih civila. Ruska vojska se obrukala brojnim vojnim zločinima i masovnim ubistvima nenaoružanih civila (poput onoga što se desilo u Buči kod Kijeva). Mnogi ukrajinski gradovi, uglavnom na istoku zemlje, su srušeni i teško oštećeni (najgori primjer – Mariupolj, gdje u čeličarni „Azovstalj“ tek je počelo izvlačenje ukrajinskih branioaca, koji su herojski držali odbranu više od 80 dana). Broj ukrajinskih izbjeglica već je prešao 5 miliona, kako računaju u UN. Više se ne priča o prijetnji za postojanje Ukrajine kao nezavisne države. Ovaj rat će još potrajati, možda i mjesecima. Ali ruski planovi osvajanja Ukrajine su odavno uništeni. Strateški gledano, Ruska Federacija više nije u stanju da uništi Ukrajinu i pobijedi u ovom ratu, koji u Kremlju nazivaju „specijalnom vojnom operacijom“. Naravno, sada još nije vrijeme da se piše neka definitivna analitika, jer rat nije završen. Biće napisane stotine knjiga o njemu u budućnosti.

Ali barem nekakve zaključke već možemo da napravimo. Rat Rusije protiv Ukrajine skoro nikog u Evropi, pa i svijetu nije ostavio ravnodušnim. U Ukrajini su sada u toku ozbiljne geopolitičke promjene, koje stvaraju novo doba u svjetskoj istoriji. Istorija se piše – nažalost krvlju – trenutno pred našim očima. Posebno osjetljivo ratna dešavanja u Ukrajini se percipiraju na Zapadnom Balkanu, jer u ovoj evropskoj regiji – na području bivše Jugoslavije – 1990-ih godina također su prošli krvavi ratovi. Prvi na evropskom tlu poslije 1945. I do sada ovdje postoji značajan konfliktogeni potencijal, neriješeni problemi nacionalnog karaktera, tu postoje uspavana žarišta koja opet mogu da se probude. Zato balkanski narodi nikako ne mogu da gledaju rusku agresiju na Ukrajinu relaksirano. Radi se i o onima koji podržavaju Rusiju i Putina (to se tiče ponajprije sljedbenika radikalne velikosrpske politike i revanšizma), i onima koji kritikuju rusku politiku i boje se proširenja ovog rata na Balkan. Takva slika potpuno se odnosi i na Crnu Goru – jednu od rijetkih republika bivše SFRJ, koje su izbjegle rat tokom 1990-ih. U ovoj maloj i lijepoj zemlji odavno postoje bolne podjele vjerskog, političkog i nacionalnog karaktera, koje su se produbile upravo poslije 24. februara. Kad bismo generalizovali – postoje dvije glavne političke struje u Crnoj Gori – suverenistička, demokratska i prozapadna i srpska, prorуска, koja je u isto vrijeme klerikalna i negira ideju postojana posebne crnogorske nacije. Svaka od gore spomenutih struja pažljivo prati zbivanja između Rusije i Ukrajine i traži na ukrajinskome tlu,

obuhvaćenom brutalnom ruskom agresijom, paralele sa Crnom Gorom i Zapadnim Balkanom.

U posljednjih trideset godina, Jugoistočna Evropa je doživjela sve osim stabilnosti i izvjesnosti, osnovne elemente za bilo kakvu saradnju, rast i održivost. Ne samo to, već direktno ili indirektno, ovaj region je bio konstantno pod izazovom ideja i radnji koje bi mogle voditi u dalje neodređenosti. Dok mnoge zemlje nekadašnjeg Varšavskog pakta ne samo da su u EU, već i NATO članice, one na Zapadnom Balkanu su još uvijek razvučene između zapadnih vrijednosti (zasluga) i ruskog (i kineskog) upliva. Sa njene strane, Moskva neće lako odustati od ekonomskih i socijalnih investicija koje je uložila u djelove regiona. Dakle ovdje, a posebno i u Crnoj Gori, sastaju se interesi raznih velikih sila. Ovo je strateški važna regija.

U ovom članku ćemo analizirati, kako u Crnoj Gori doživljavaju i percipiraju ruski rat protiv Ukrajine. Kakav ovaj rat ima odjek tu. Na trima razinama – političkoj, medijskoj i društvenoj. Počnimo od političke grane.

Izvorni temelj ove analize su javne izjave crnogorskih političara i viđenih ličnosti, objave na socijalnim mrežama, medijima, a također lično iskustvo autora. S obzirom na trenutno stanje u Ukrajini i položaj autora teško je biti, govoreći o ovoj temi, sasvim objektivan i bespristrastan. Ali valja pokušati.

Politički nivo

Kao zemlja koja ide prema članstvu u Evropskoj uniji i već je članica NATO-a, zvanična Crna Gora je odmah osudila rusku vojnu agresiju na Ukrajinu. Ovo je sasvim logično, u skladu sa prozapadnim smjerom vanjske politike zvanične Podgorice, koja formalno nije se nikako promijenila poslije pada DPS i pobjede uglavnom prosrpskih političkih snaga na izborima 30. avgusta 2020. godine.

Jedan od prvih sveobuhvatnih napada RF na Ukrajinu je jednostavno osudio dugogodišnji politički lider Crne Gore – sada predsjednik – i vođa DPS Milo Đukanović. Ovo je bio potpuno logičan i očekivan korak Predsjednika Crne Gore, koji dugi niz godina je imao sasvim jasne prozapadne, evroatlantske stavove i znao i ranije da otvoreno podržava suverenitet i teritorijalni integritet Ukrajine.

„Crna Gora najoštrije osuđuje vojnu agresiju Rusije na Ukrajinu. Rusija krši sve fundamentalne principe međunarodnog prava, podriva evropsku bezbjednost i ugrožava njenu stabilnost“, ovo je bilo objavljeno na zvaničnom Twitter nalogu crnogorskog predsjednika odmah ujutro, prvog dana ruske agresije, 24. februara.

M. Đukanović je naglasio da „Crna Gora ostaje čvrst i pouzdan saveznik i partner, uz solidarnost s Ukrajinom i ukrajinskim narodom“. I čvrsto ostaje i do sada na takvim jasnim stavovima.¹

Sa druge strane, poslije gubitaka DPS na parlamentarnim i određenim lokalnim izborima ova nekad najmoćnija stranka u Crnoj Gori dosta je izgubila svoj uticaj. I sa tačke gledišta crnogorskih zakona Predsjednik države nema ogromnih faktičkih ovlašćenja. Tako da od 2020. godine u Crnoj Gori predsjednik i Vlada su bili politički rivali i protivnici. Naravno da se situacija malo ublažila poslije formiranja nove manjinske vlade D. Abazovića 28. aprila 2022. godine, kojoj je svoju podršku ipak dala DPS. Očigledno da stavove M. Đukanovića potpuno dijeli i ostalo članstvo njegove Demokratske partije socijalista. DPS je više puta javno izražavala podršku ukrajinskom narodu i pružila humanitarnu pomoć Ukrajincima-izbjeglicama u Crnoj Gori na lokalnoj razini.

Kako su reagovali na početak sveobuhvatnog rusko-ukrajinskog rata ostali zvaničnici Crne Gore, naime članovi prošle, 42. Vlade na čelu sa Zdravkom Krivokapićem? Prije svega treba uzeti u obzir veoma važnu činjenicu – od 4. februara 2022. godine ova vlada već je bila tehnička i privremena. I skoro 3 mjeseca je trajalo ovakvo „zamrznuto“ političko stanje – dok se rješavalo pitanje formiranja nove „manjinske“ vlade, što je imalo naravno negativan uticaj na efikasnost rada crnogorskih državnih institucija. Uprkos svojoj prosrpskoj orijentaciji, Krivokapićeva Vlada nije formalno promijenila zapadnu vanjsku politiku zemlje. Posebno zahvaljujući maksimalnim naporima zapadnih zemalja. Međutim, ovaj kabinet je na kraju izgubio podršku većine faktora u političkom životu Crne Gore, ali i srpskog biračkog tijela (koje se u Krivokapića razočaralo kao previše „prozapadnog“). Zbog toga je 4. februara na sjednici crnogorskog parlamenta 42. Vlada Crne Gore bila smijenjena.

Što se tiče samog bivšeg premijera Crne Gore Zdravka Krivokapića, on se oglasio odmah 24. februara – kao i predsjednik zemlje, ali sa mnogo neutralnijim tekstom na svom zvaničnom Twitter nalogu, u kojem se nije vidjela jasna i oštra osuda ruske agresije protiv jedne nezavisne demokratske evropske zemlje. Spomenuta je bila „kriza“, a ne sveobuhvatna i ničim izazvana oružana agresija.

„Molimo se za sve stradale u Ukrajini, i za to da se izbjegle porodice i uplakana djeca vrate svojim domovima. Nadamo se da će se Rusija okrenuti razumnom i diplomatskom putu za prevazilaženje krize, jer rat to nije. Mir i razgovor moraju biti načini za prevazilaženje svih nesporazuma. Crna Gora

¹ (1) Milo Đukanović y Tbirtepi: „Crna Gora najoštrije osuđuje vojnu agresiju Rusije protiv Ukrajine. Rusija krši sve temeljne principe međunarodnog prava, podriva evropsku bezbjednost i ugrožava njenu stabilnost.“ / Tbirtep (twitter.com)

stoji ujedinjena sa svojim saveznicima i partnerima u zaštiti mira, međunarodnog prava i teritorijalnog integriteta Ukrajine“, napisao je Zdravko Krivokapić u pomiriteljskom i humanističkom tonu.²

Ali ipak ovo je bila bar neka vrsta podrške Ukrajini – s obzirom na čvrste i duge veze gospodina Krivokapića sa Srpskom pravoslavnom crkvom, koja je tradicionalno jedna od najuticajnijih a u isto vrijeme najviše proruskih institucija u Crnoj Gori.

Mnogo jasniju i jednostavniju poruku povodom ruske invazije je objavio tadašnji potpredsjednik Vlade Crne Gore (od 28. aprila – premijer 43. Vlade Crne Gore) Dritan Abazović: „Žalimo što je Rusija izabrala rat u 21. vijeku. Sila je najprimitivnije sredstvo za rješavanje krize. Mir je put, rat je bespuće! Apelujemo da se prestane sa ratnim dejstvima i da se u dijalogu traži rješenje. Stojimo čvrsto uz Ukrajinu i naše EU i NATO partnere. Molimo se za mir!“³

Ova prva izjava D. Abazovića je izgledala u suštini isto kao i ona od strane Mila Đukanovića, bez obzira na to što se radi o dva politička oponenta. Potpuno u skladu sa zajedničkom politikom „kolektivnog Zapada“ – EU i NATO-a – prema ruskoj agresiji na Ukrajinu. I dalje je D. Abazović nastavio da s vremena na vrijeme objavljuje glasne poruke podrške ukrajinskoj borbi, teritorijalnom integritetu i nezavisnosti Ukrajine. Također, on je ispaao kao jedan od glavnih u zemlji zagovornika uvođenja paketa sankcija protiv RF u skladu sa odlukama EU po tom pitanju. S obzirom na to što je od skoro gospodin Abazović premijer Crne Gore, ukrajinska strana se nada da će on nastaviti sa takvim prijateljskim prema Ukrajini stavovima i politikom. Vrijeme će pokazati.

Također, tokom prvih dana ovog rata oglasio se i tadašnji ministar vanjskih poslova Crne Gore Đorđije Radulović.⁴ I cijeli stav MVP Crne Gore djelovao je od početka kao prijateljski prema Ukrajini.

„Crna Gora oštro osuđuje ničim izazvanu vojnu agresiju Rusije protiv Ukrajine. Mi pozivamo Rusiju da povuče trupe i poštuje suverenitet i teritorijalni integritet Ukrajine. Crna Gora je ujedinjena sa svojim evroatlantskim partnerima i saveznicima u podršci Ukrajine“, ovakav jer bio prvi tvit MVP

² (1) Zdravko Krivokapić y Tbitrepi: „Молимо се за све страдале у Україні, и за то да се избјегле породице и уплакана дјеца врате својим домовима. Надамо се да ће се Русија окренути разумном и дипломатском путу за превазилажење кризе, јер рат то није. ½“ / Tbitrep (twitter.com)

³ (1) Dr Dritan Abazovic y Tbitrepi: „Žalimo što je RU izabrala rat u 21. vijeku. Sila je najprimitivnije sredstvo za rješavanje krize. Mir je put, rat je bespuće! Apelujemo da se prestane sa ratnim dejstvima i da se u dijalogu traži rješenje. Stojimo čvrsto uz UA i naše #EU i @NATO partnere. Molimo se za mir!“ / Tbitrep (twitter.com)

⁴ MFA Montenegro y Tbitrepi: „U kontekstu aktuelnih dešavanja u UA, ministar #Radulović se pridružio svojim kolegama u osudi ruske agresije na tu zemlju i pozvao RU da povuče trupe i poštuje suverenitet i teritorijalni integritet UA.“ / Tbitrep (twitter.com)

Crne Gore povodom punosnažne ruske invazije na Ukrajinu 24. februara.⁵

Ovakav zvaničan stav crnogorske diplomatije nije se mijenjao poslije. Valja također spomenuti da u duhu solidarnosti sa narodom Ukrajine, službenici Ministarstva vanjskih poslova Crne Gore u martu pokrenuli su dobrotvornu akciju prikupljanja novčane pomoći iz sopstvenih sredstava ugroženom stanovništvu te zemlje.⁶

Poslije gore spomenutih osuda ruskog napada na Ukrajinu došlo je i do određenih praktičkih koraka crnogorske vlade. Dakle, 1. marta Crna Gora se pridružila svim ekonomskim i individualnim sankcijama Evropske unije protiv Ruske Federacije.⁷ Nebo iznad Crne Gore – kao i u svim zemljama Evrope, osim Srbije i Bjelorusije, bilo je zatvoreno za ruske avione. Ukupno od početka marta ove godine iz Crne Gore bilo je protjerano 5 ruskih diplomata, za djelatnosti koje nisu u skladu sa Bečkom konvencijom o diplomatskim odnosima. Kao što se zna, od početka ruske invazije protjerivanje ruskih diplomata postalo je masovna praksa u skoro svim evropskim zemljama.

Ali praktička realizacija sankcija protiv Rusiji u Crnoj Gori nije se desila odmah, s obzirom na određeni broj ministara bivše vlade koji su bili manje ili više proruski orijentisani. Tek 8. aprila tehnička vlada Zdravka Krivokapića je odobrila mehanizam primjene sankcija – iz trećeg pokušaja. Taj korak je nadležnim organima omogućio da ih primjenjuju u praksi. Za je glasalo 7 članova Vlade, 1 je bio uzdržan, a 5 je bilo odsutno sa sjednice (uključujući tehničkog premijera Zdravka Krivokapića). Ambasadora SAD u Crnoj Gori, Judi Rajzing Rajnke odmah je podržala i pohvalila potez crnogorske vlade.⁸

Odluka Vlade Crne Gore od 8. aprila stvorila je i formalne osnove za zabranu emitovanja u Crnoj Gori RT i Sputnik, što se i desilo uskoro poslije. Prijedlog o blokiranju ruskih propagandnih kanala u Crnoj Gori se pojavio još na početku marta, ali je bio trajno sabotiran od strane proruskog dijela bivše tehničke vlade. Upravo taj faktor zapravo sabotirao je ranije efikasne i brze

⁵ MFA Montenegro y Tbirrepi: „#Montenegro strongly condemns Russia’s unprovoked military aggression against #Ukraine. We call upon RU to withdraw troops & respect sovereignty & territorial integrity of UA. ME stands united with its Euro-Atlantic partners & allies in support of UA. @MFA_Ukraine @UKRinMNE“ / Tbirrepi (twitter.com)

⁶ (1) MFA Montenegro y Tbirrepi: „U duhu solidarnosti sa narodom Ukrajine UA, službenici Ministarstva vanjskih poslova ME pokrenuli su dobrotvornu akciju prikupljanja novčane pomoći iz sopstvenih sredstava ugroženom stanovništvu te zemlje. #StandwithUkraine #StopRussianAggression“ / Tbirrepi (twitter.com)

⁷ Crna Gora se pridružila svim ekonomskim i individualnim sankcijama EU protiv Rusije (www.gov.me).

⁸ (1) Ambassador Judy Rising Reinke y Tbirrepi: „Bravo! Important to see #FriendPartnerAlly ME join EU sanctions, which are designed to undercut RU’s ability to fund its inhumane, unjustified, and unprovoked war on the people of UA. #UnitedWithUkraine #WeAreNATO“ / Tbirrepi (twitter.com)

korake Crne Gore protiv Rusije kao države agresora. Članovi bivšeg kabineta Z. Krivokapića nisu imali zajednički stav o antiruskim sankcijama, jer su pojedini ministri bili otvoreni rusofili i predstavnici prosrpskih snaga bliskih Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Otvoreno prozapadni blok u Vladi bio je u manjini (potpredsjednik D. Abazović, ministar vanjskih poslova Đ. Radulović, ministar za digitalizaciju T. Srzentić, ministar unutrašnjih poslova S. Sekulović).

Ovdje treba naglasiti da ruski propagandni mediji u Crnoj Gori – kao i uopšte na Zapadnom Balkanu – su važan sastavak ruske „meke sile“. S obzirom na značajan broj otvoreno proruski i proputinski orijentisanih Srba u Crnoj Gori takvi mediji su uvijek imali snažan uticaj. Ali o medijima ćemo govoriti posebno.

Ne možemo zaobići činjenicu da je Crna Gora tokom marta ušla na rusku listu „neprijateljskih zemalja“⁹ što svjedoči o tome da generalno djelovanje prethodne crnogorske vlade bez obzira na stavove pojedinih njenih članova nije bilo prorusko.

Crna Gora također dala je Ukrajini novčanu i materijalnu pomoć – i to tokom prvih nedjelja rata, kada je Ukrajincima bilo najteže. Naime, bivša Vlada Crne Gore izdvojila je 50 hiljada evra finansijske pomoći ukrajinskom stanovništvu, a Centralna banka Crne Gore dodijelila je Ukrajini 60.000 evra novčane pomoći. Od strane male zemlje sa ograničenim materijalnim kapacitetima, kao što je Crna Gora, ovo je bio pošten doprinos ukrajinskom narodu i jednostavno prijateljski gest. Onda je u aprilu crnogorska vlada uputila paket humanitarne pomoći narodu Ukrajine, teško pogođenom ratnim dešavanjima (šatori, poljske kuhinje, vreće za spavanje itd.) u iznosu od preko 11 hiljada evra.¹⁰

Stav crnogorskog Ministarstva vanjskih poslova prema Ukrajini i njenoj borbi protiv ruske vojne agresije postao je još više prijateljski poslije dolaska na vlast 43. Vlade Crne Gore 28. aprila. A retorika je postala još jednostavnija i odlučnija u osuđivanju Moskve i podršci Kijevu. Novi vođa MVP Crne Gore Ranko Krivokapić, koji je jako dobro upoznat sa suštinom rusko-ukrajinskog sukoba i odavno ima lične simpatije prema Ukrajini i Ukrajincima, došao je lično na sastanak u Ambasadu Ukrajine u Podgorici 6. maja. Gospodin Krivokapić je nakon sastanka sa otpravnicom poslova u ukrajinskoj Ambasadi u Crnoj Gori Natalijom Fijalkom kazao da „Crna Gora čvrsto stoji uz Ukrajinu“. On je kazao da mu je čast što može da podrži Ukrajinu u njenoj borbi za teritorijalni integritet, suverenitet i nezavisnost, protiv nasilne teške agresije. A takođe dodao je da se može očekivati novi paket humanitarne pomoć Crne

⁹ <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusija-crna-kora-sjeverna-makedonija-sankcije/31740373.html>

¹⁰ <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/592767/crna-gora-opredijelila-50000-eura-za-pomoc-ukrajini>

Gore Ukrajini. U planu su i zvanične posjete Kijevu od strane ministra vanjskih poslova i premijera Crne Gore.¹¹

U svom zadnjem gostovanju na TVCG ministar Krivokapić, u odnosu na pitanje rata u Ukrajini, potvrdio je da Crna Gora osuđuje rusku agresiju protiv Ukrajine i da se pridružuje pozivima Alijanse i saveznica Rusiji da prestane s vojnim napadima, da povuče snage i da se konstruktivno angažuje u traženju diplomatskog rješenja krize.¹² Do realizacije obećavanja R. Krivokapića je došlo dosta brzo. U ponedjeljak, 16. maja Vlada Crne Gore uputila je Ukrajini vojnu i humanitarnu donaciju vrijednu 400.000 eura. Kako je navedeno u saopštenju, Vlada i Ministarstvo odbrane Crne Gore pomoć su uputili „odgovarajući na molbu Ukrajine za pružanje pomoći u kriznoj situaciji nastaloj agresijom Rusije na ovu državu“. Uz to išlo je i obećavanje nastavka takve vrste pomoći Ukrajini.¹³ Dakle, trenutno se očekuje sve jači razvoj ove pozitivne dinamike. Takvi praktični koraci Vlade Crne Gore na raznim razinama će samo da doprinosi poboljšavanju ukrajinsko-crnogorskih odnosa uopšte.

Sa druge strane, u Crnoj Gori postoji značajni dio društva sa tvrdim proruskim stavovima koji se pretvaraju sada u otvorenu i ponekad iracionalnu podršku ruskoj agresiji na Ukrajinu, ili u otvorenu ukrajinofobiju. Razumije se da stavovi ovog dijela crnogorskog društva, mahom, oblikuju se u određenim političkim partijama.

Glavna rusofilska politička snaga Crne Gore je, naravno, Demokratski front (DF) koji uključuje niz manjih srpskih stranaka. Mada DF nije bio učesnik prethodne „apostolske“ vlade Z. Krivokapića, uticaj ove političke snage u Crnoj Gori poslije uspjeha na parlamentarnim izborima, 30. avgusta 2020. godine, i niza pobjeda na lokalnim izborima povećao se tokom zadnjih par godina. U suštini stavovi DF-a jesu klasični primjer moderne srpske političke „putinofilije“ i odbijanja Zapada, evropskih i evroatlantskih vrijednosti. Ovakva ideologija osim toga tijesno je vezana za Srpsku pravoslavnu crkvu pa i za zvanični Beograd na čelu sa predsjednikom A. Vučićem. Nosioci te ideologije smatraju Crnu Goru srpskom državom i negiraju samu ideju postojanja posebne crnogorske nacije, pozivajući se na „tradicionalne vrijednosti“ i pravoslavlje. Za ovu političku grupaciju potpuno je razumljiva, prihvatljiva

¹¹ <https://www.gov.me/clanak/ministar-krivokapic-i-otpravnic-poslova-ambasade-ukrajine>

¹² https://rtcg.me/vijesti/politika/362630/rusija-da-prestane-s-vojn timer-napadima-i-povuce-snage.html?fbclid=IwAR0aAYHB_1mxypi6Hem0rRwI14ysCVGDZt8RjG3JeT_Lgzry-P9o3ed3_qOg

¹³ https://www.glasamerike.net/a/balkan-vlada-crne-gore-donacija-vojna-i-humanitarna-ukrajina/6575523.html?fbclid=IwAR2X3z5qmXwFa08zW5Rzv3pRyr-73F45_UZ9fMZF5qQBLK3qLyANCB913i8

i simpatična agresivna retorika ruskog predsjednika V. Putina prema Ukrajini, koja je utemeljena ili na negiranju Ukrajinaca kao nacije ili na konceptu „3 bratska naroda“ – Rusa, Ukrajinaca i Bjelorusa, koji, navodno, moraju postojati isključivo u jednom državnom organizmu sa jednostavnom dominacijom svega ruskog.

Tako da crnogorski Srbi-rusofili iskreno vole Putinovu politiku prema Ukrajini, jer na dosta isti način doživljavaju Crnu Goru i Crnogorce-suvereniste (koje pogrdno nazivaju „Milogorcima“ ili „Montenegrinima“). Takva retorika čak se čuje redovno od strane vođa Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori – najjače u ovoj zemlji institucije mimo same države i glavnog nosioca proruskih simpatija. Crnogorski Srbi i srbofili stalno se pozivaju na Ukrajinu i „ukrajinski scenario“ kao nešto loše, neki loš primjer. Na kraju, ovaj dio crnogorskog društva i političkih krugova potpuno prihvata sverusku ratnu antiukrajinsku propagandu. Za takve ljude Rusija je uvijek u pravu, a dežurni krivci su Zapad, SAD i NATO. Zapad je dekadentan i „bezduhovan“, dok je Rusija – „bedem pravoslavlja i tradicionalnih vrijednosti“. Crnogorska nacija, po mišljenju nosioca ovakve ideološke matrice, je neprijateljski prozapadni projekat, kao, navodno, i ukrajinski. Osim toga, nosioci takvih ideja vole da krive SAD za rat u Ukrajini, a ne Rusiju, naglašavajući da rat između „slavenske braće“ odgovara samo Vašingtonu/NATO/Zapadu. Pri tome ni jedna prosrpska/proruska politička snaga u Crnoj Gori nije glasno i javno ni podržala Putinovu agresiju, niti je osudila. Ali pod maskom neutralnosti kriju se duboke simpatije prema politici zvaničnog Kremlja.

Pripadnici srpskih rusofilskih političkih krugova u Crnoj Gori od početka ruske agresije protiv Ukrajine više puta na razne načine su napadali Ambasadu Ukrajine u Crnoj Gori preko medija, optužujući je za „vrbovanje plaćenika“ i slične stvari.

Niko od pripadnika DF-a ni jednom nije osudio rusku vojnu intervenciju, ruske ratne zločine, što je, naravno, sasvim bilo za očekivati s obzirom na svu prethodnu dugogodišnju retoriku političara iz te struje po pitanju Rusije i Ukrajine. Pristalice koncepta „srpskoga svijeta“ ne vide nikakav problem u ruskim dejstvima na teritoriji Ukrajine. Za njih krivac za rat je NATO pakt, koji je, navodno, ugrozio Rusiju svojim proširenjem na istok. I sama ukrajinska vlast. Maksimalno što su Ukrajinci mogli dočekati od pristalica DF-a u Crnoj Gori – neutralno saučešće zbog žrtava uz obavezan spomen da „NATO 1999. je bombardovao Jugoslaviju, tako da mi znamo dobro što je rat“.

Zanimljivo je također pratiti evoluciju retorike srpskih rusofila kako u Crnoj Gori, tako i u Srbiji tokom razvoja ratnih dešavanja u Ukrajini. Na početku je vladala neka vrsta euforije uz samopouzdanе najave „da će Kijev pasti za 5 dana“ i tako slično, dok se sada više priča o naoružavanju Ukrajine

od strane Zapada i „ratu do posljednjeg Ukrajinca“. Najbolje se to vidi po naslovima štampe i tabloida, pa i brojnim objavama na socijalnim mrežama.

Govoreći o konkretnim ljudima iz DF-a koji su istakli posebno hladan stav prema ukrajinskoj odbrani od ruske vojne agresije, trebamo spomenuti Nebojšu Medojevića (vođa Pokreta za promjene, PZP) i Strahinju Bulajića (do skoro – predsjednik Skupštine Crne Gore). Prvi je otvoreno prozivao Ambasadu Ukrajine u Crnoj Gori, mada javno i nije pravdao ruski vojni napad na Ukrajinu. On je kazao da shvata ogorčenost ukrajinskih diplomata zbog rata u njihovoj zemlji, ali da je poziv Ambasade Ukrajine našim građanima da uzmu učešće u ratu u oružanim formacijama, po njegovim riječima, „krivično djelo“.¹⁴

„Rat u Ukrajini nije naš rat i u njemu ne treba učestvovati. U novonastalim okolnostima kraha arhitekture evropske i globalne bezbjednosti, od najvećeg nacionalnog interesa za Crnu Goru je da se ne miješa u ovaj sukob i ne svrstava ni na jednu stranu. Mala i slaba, siromašna i posvađana i podjeljena Crna Gora, treba da učini sve što može da obezbijedi humanitarnu pomoć i iskaže solidarnost prema žrtvama. Crna Gora nema ništa sa razlika za početak rata. Neće imati nikakav uticaj i na kraj rata“, kazao je N. Medojević.¹⁵

A drugi, Strahinja Bulajić, odavno poznat po svojim teškim rusofilskim stavovima, isto je podigao glasnu raspravu o tome da ne smiju crnogorski vojnici ići ratovati u Istočnu Evropu, i da će on to spriječiti, navodno. Ali ovo je izgledalo dosta čudno – NATO i tada, i sada, direktno ne učestvuje u ratu u Ukrajini. I nijedan vojnik zemalja-članica NATO-a se ne nalazi u Ukrajini.

Što se tiče glavnih vođa Demokratskog fronta – Andrije Mandića i Milana Kneževića – oni su demonstrativno ćutali o ruskoj agresiji na Ukrajinu. Mada, njihov izuzetno pozitivan stav prema Moskvi i ruskom predsjedniku je sasvim jasan.

Interesantan i lijep izuzetak u smislu percepcije ruske agresije na Ukrajinu predstavlja stav člana Glavnog odbora Nove srpske demokratije i odbornik Demokratskog fronta u Skupštini Opštine Bijelo Polje Ranka Krkalovića, koji je kazao da je Rusija izvršila agresiju na Ukrajinu i da on „ne bi volio da nas Srbija hrani, a Rusija brani“.¹⁶

Mnogo bolje s tačke gledišta Ukrajine bilo je ponašanje još jedne –

¹⁴ <https://rtcg.me/vijesti/politika/354206/ne-treba-ucestvovati-u-ratu-u-ukrajini.html>

¹⁵ <https://www.novosti.rs/crna-gora/vesti/1102803/nebojsa-medojevic-crna-gora-ukrajina-najnovije-vesti>

¹⁶ <https://www.portalanalitika.me/clanak/funkcioner-df-a-na-ukrajinu-izvršena-agresija-ne-bih-volio-da-nas-srbija-hrani-a-rusija-brani>

manje radikalne – srpske političke snage u Crnoj Gori, Socijalističke narodne partije (SNP), koja je sada učesnik manjinske Vlade D. Abazovića. SNP je osudila mada i dosta uzdržano rusku vojnu agresiju protiv Ukrajine. Iz redova te partije bilo je naglašeno da „bolje je danas ratovati argumentima i riječima nego oružjem“.¹⁷

Ali, srećom za Ukrajinu, prorуска struja trenutno nije vladajuća u Crnoj Gori na političkom nivou. Pa čak ni prošla Vlada Z. Krivokapića ne može se nazvati otvoreno rusofilskom i antizapadnom, tako da proruski, često radikalni, pogledi mnogih crnogorskih Srba ne mogu poremetiti ili promijeniti trenutnu prozapadnu i prijateljsku politiku zvanične Podgorice prema Ukrajini.

MEDIJSKI NIVO

Od početka ruske sveobuhvatne vojne agresije Ruske Federacije protiv Ukrajine svi glavni crnogorski portali pažljivo prate dešavanje na frontu. U principu, poseban interes prema situaciji u Ukrajini u crnogorskim medijama nije se pojavio preko noći, s obzirom na višemjesečna očekivanja ruskog punosnažnog napada na Ukrajinu (koja su ispoljavali zapadni mediji). I prije 24. februara skoro svi crnogorski portali raznih ideoloških boja su posvećivali dio svojih novosti Ukrajini, ratu na Donbasu i ukrajinsko-ruskim odnosima. Dakle, određene simpatije i sklonosti crnogorskih novina i portala prema Ukrajini ili Rusiji su bili formirani već odavno.

Sve crnogorske medije po pitanju odnosa prema Ukrajini možemo svrstati u tri kategorije – neutralne, proukrajinske/prozapadne/procrnogorske i prosrpske/proruske. Uglavnom može se tvrditi da uticaj ruske propagande u crnogorskim medijima je relativno slab. Uglavnom situacija oko ruske agresije protiv Ukrajine prikazuje se profesionalno i uzdržano, s osloncem na zapadne medije.

Počnimo od prve grupe medija. Tu se radi faktički o dva glavna portala u Crnoj Gori – Vijesti i RTCG. Po pitanju odnosa prema Ukrajini medijska kuća Vijesti je više neutralno-proukrajinska i prozapadna. Oba portala imaju specijalne rubrike o ratu u Ukrajini gdje svakodnevno dosta pažljivo i objektivno izvještavaju o dešavanjima na frontu.¹⁸

Urednici ovih portala najviše koriste kao izvore informacija o ratu u Ukrajini zapadne „mejnstrim“ medije – Reuters, Slobodna Evropa, CNN, BBC, Voice of America, a također srbijanske portale – one uzdržane i pristojne poput N1, B92, Danas itd. Ponekada za objave posvećene ratnim dejstvi-

¹⁷ <https://radiotitograd.me/titogradske-vijesti/jokovic-rusija-je-izvrsila-agresiju-na-ukrajinu/>

¹⁸ <https://rtcg.me/ukrajina.html> ; <https://www.vijesti.me/specijali/svijet/evropa/rat-u-ukrajini>

ma u Ukrajini i zvanične ruske izvore (TASS, izjave Oružanih snaga RF ili najviših pripadnika ruske vlasti). Ali nikada ovi portali se ne oslanjaju samo na ruske izvore s obzirom na njihov često propagandni i odvojen od realija karakter. Valja naglasiti da skoro ni jedna medijska kuća u Crnoj Gori ne koristi direktno kao izvore za vijesti ukrajinske portale, što je uzrokovano prije svega tehničkim momentima – lakše je odmah preuzimati podatke sa krupnih zapadnih medija, prevodeći ih s engleskog. A s obzirom na empatičan i zdrav stav većine zapadnih medija prema izvještavanju ruske agresije protiv Ukrajine ovo znači da glavni crnogorski portali koriste generalno pouzdane i slobodne od ruske ratne propagande izvore, što pozitivno utiče na opštu klimu u crnogorskim medijima.

RTCG – kao državna institucija – je neutralna, uzdržana i dosta korektna, ali nešto manje prozapadna s obzirom na određene kadrovske promjene u vođstvu RTCG koje su se desile 2021. godine u vrijeme prethodne Vlade.

I sa RTCG, i sa Vijestima Ambasada Ukrajine u Crnoj Gori ima dosta produktivnu i poštenu saradnju. Na svojim portalima obje medijske kuće redovno objavljuju skoro sva saopštenja od strane ukrajinske Ambasade. Nikakvih skandala povodom izvještavanja rata u Ukrajini na ovim portalima sve od 24. februara nije bilo.

„Vijesti“ su uradili prvi antiratni spot, posvećen ukrajinskoj djeci, „Vratite nam snove“ i pokrenuli sopstvenu humanitarnu akciju tokom koje su sakupili materijalnu pomoć ukrajinskim civilima. Ovaj spot je zaista dirnuo u dušu mnoge Ukrajinke, Crnogorce i ljude širom Zapadnog Balkana u dušu.¹⁹

Što se tiče RTCG, posebno dobro saradnju Ambasada Ukrajine u Crnoj Gori ima sa Drugim programom Televizije Crne Gore na čelu sa Sabrijom Vulićem. On je mnogo pomogao u emitovanju međunarodnog dobrotvornog koncerta „Save Ukraine“ 27. marta 2022. Ovaj potez, mora se priznati, imao je jako dobar odjek u ukrajinskim krugovima u Crnoj Gori.

U grupu patriotski naklonjenih crnogorskih medija spadaju Pobjeda, CDM, Analitika, Aktuelno, Antena M i Gradski portal. Sadržaj ovih medija je tradicionalno prozapadni i procnogorski. S obzirom na to tekstovi na gore spomenutim portalima su skoro uvijek proukrajinski, puni saosjećanja i razumijevanja prema Ukrajincima i Ukrajini. Na ovim portalima nije moguće naći nikakvu rusku ratnu propagandu i pravdanja ruske vojne agresije protiv Ukrajine. To se odnosi i na novosti i na autorske kolumne. Najviše proukrajinske simpatije ispoljavaju Antena M (i lično vođa te medijske kuće Darko Šuković, stari prijatelj Ukrajine), Aktuelno i Gradski portal. Otpравnicu poslova Ukrajine u Crnoj Gori Nataliju Fijalku najčešće zove na svoje emisije Gradska

¹⁹ <https://www.youtube.com/watch?v=BGopYEXI2hs>

televizija.²⁰

Jedan od prvih intervjua poslije 24. februara gospođa Fijalka je dala *Pobjedi*. Također u Ambasadi Ukrajine u Crnoj Gori veoma su zahvalni časopisu *Fokalizator*, koji je posvetio svoju posljednju – i dosta obimnu – svesku Ukrajini. U ovoj svesci su bili objavljeni brojni tekstovi savremenih ukrajinskih publicista i književnika, a također veliki intervju s otpravnicom poslova Ukrajine u Crnoj Gori. Svi ti tekstovi u biti predstavljaju prvi umjetnički odgovor na rusku vojnu invaziju na Ukrajinu.²¹

Kada pričamo o medijima u Crnoj Gori koji su naklonjeni prema Ukrajini, ne možemo a da ne skrenemo pažnju i na jednog novinara, prevodioca i književnika sa Cetinja – Božidara Proročića. On se bavi ukrajinskom tematikom već nekoliko godina, objavio je nekoliko knjiga o ukrajinskoj istoriji i književnosti. Gospodin Proročić je pisao o raznim istorijskim stranicama ukrajinske borbe za slobodu i nezavisnost još tada, kada ukrajinska tematika uopšte nije bila aktuelna u Crnoj Gori i nije izazivala posebnu pažnju lokalnog društva. Od početka sveobuhvatne ruske vojne agresije Božidar Proročić je krenuo da svake nedjelje objavljuje nekoliko članaka o današnjoj i nekađanjoj ukrajinskoj borbi, narodno-oslobodilačkoj borbi na raznim portalima u Crnoj Gori i susjednim državama, uključujući glavne crnogorske portale poput *Pobjede* i *Vijesti*.²²

Portal i Radio Antena M od početka agresije Rusije na Ukrajinu konstantno prati dešavanja i obavještava javnost Crne Gore o situaciji u toj zemlji. Aktivno učestvuje u podsticanju građana i institucija Crne Gore za podršku narodu Ukrajine, ne samo izvještavanjem, nego i promovišući istorijske, kulturne i sve ostale veze između naših prijateljskih država. U saradnji sa Ambasadom Ukrajine, Antena M odlučila je da ustupi dio svog medijskog prostora za promociju tekstova, video-sadržaja, kulturnih dodataka i ostalih sadržaja iz Ukrajine, na ukrajinskom i crnogorskom jeziku, koje ne možete pronaći na ostalim portalima. Oni će tako doprinijeti boljem informisanju crnogorske javnosti, ali i promociji Ukrajine i herojskoj borbi njenog naroda protiv agresije Rusije.²³ A od 16. maja krenule su na Radiju Antena M ukrajinske vijesti – na ukrajinskom jeziku, što je prvi takav projekat u Crnoj Gori.²⁴

²⁰ <https://www.portalanalitika.me/clanak/fijalka-joanikiju-mogu-da-donesem-slike-ubijene-djece-nadam-se-da-ce-cg-zabraniti-ruska-propagandna-glasila>

²¹ Nova sveska *Fokalizatora* posvećena Ukrajini – *Fokalizator*.

²² <https://www.vijesti.me/autor/340/bozidar-prorocic>

²³ <https://www.antenam.net/svijet/priceizukrajine/241786-zaposlenik-je-mucen-pas-je-upucan-kako-je-skloniste-za-zivotinje-u-gostomelju-prezivjelo-rusku-okupaciju>

²⁴ OD DANAS NA RADIJU ANTENA M: Vijesti na ukrajinskom jeziku : O nama.

Glavni prosrpski i naklonjeni Rusiji mediji u Crnoj Gori su In4s, Borba i Dan. U ovom slučaju govorimo o domaćim crnogorskim portalima. Srbijski i ruski mediji spadaju u posebnu kategoriju i imaju – ili su imali barem do skoro – primjetljiv uticaj u određenim djelovima crnogorskog društva.

Mediji u Crnoj Gori, koji su otvoreno naklonjeni Rusiji, od početka invazije na Ukrajinu vjerno prate ruski propagandni narativ u kojem se napad na suverenu državu naziva „specijalnom operacijom“ čiji je cilj „denacifikacija“ te zemlje. Tako, na primjer najradikalniji proruski srpski portal u Crnoj Gori In4s od samog početka rata piše o „specijalnoj operaciji“ Rusije u Ukrajini. I posvetio je tome specijalnu rubriku.

„Predsjednik Rusije Vladimir Putin noćas je u specijalnom obraćanju građanima Rusije saopštio da je doneo odluku o pokretanju specijalne vojne operacije u Donbasu. Šef države istakao je da planovi Rusije ne uključuju okupaciju Ukrajine“, objavio je In4s 25. februara, na drugi dan ruske punosnažne invazije.

Pored ovakvih, zvaničnih navoda iz Kremlja, ovaj portal stalno objavljuje i „domaće“ analize o opravdanosti takozvane „denacifikacije Ukrajine“.

„Od početka specijalne operacije Ruske Federacije u Ukrajini, pred ukrajinskim zvaničnicima se kao jedan od ključnih uslova, a koji bi doveo do održivog političkog rešenja, od strane ruskih državnih zvaničnika potencira teza da će Ukrajina po prestanku ratnih sukoba u toj državi morati da ispuni jedan od ključnih uslova i to kroz denacifikaciju svoje teritorije kako bi je oslobodila od nacista. Nije nepoznato da je i svojevremeno Hitler imao toplu dobrodošlicu od strane dela ukrajinskog naroda prilikom invazije na Sovjetski Savez“, navodi In4s, ne nudeći nikakve dokaze za ovakve tvrdnje.²⁵ O opravdanosti zahtjeva za „denacifikacijom“ Ukrajine pisao je i portal Borba. Najavljujući napade na Kijev, Borba je i dalje pratila ruski narativ i pisala da se „širi operacija“.

Osim toga spomenuti proruski portali stalno šire sve moguće lude teorije zavjere, koje se pojavljuju u zvaničnoj ruskoj antiukrajinskoj propagandi. Naime – o „tajnim američkim biolaboratorijama“ u Ukrajini i o „biološkom oružju“, koje, navodno, stvara Ukrajina i „zaraženim pticama“. Ovakve tvrdnje zapravo je teško ozbiljno komentarisati, ali reakcije na takve čudne teorije mnogih crnogorskih i srbijskih rusofila na socijalnim mrežama govore o tome što oni iskreno u njih vjeruju. Dakle, ruska bolesna antiukrajinska propaganda u lokalnim medijima ima svoje čvrste pristalice, nije ih malo u Crnoj Gori.

²⁵ <https://www.in4s.net/opravljanost-putinovog-zahteva-o-denacifikaciji-ukrajinee/>

Interesantno je također to što In4s ima svoga vlastitog dopisnika sa okupiranog od strane Rusa istoka Ukrajine – Igora Damjanovića. Ova osoba već dugo vrijeme je poznata po svojim otvorenim antiukrajinskim stavovima i redovnom prozivanju ukrajinskih diplomata u Crnoj Gori, prije svega – konzula. U suštini gospodin Damjanović je punosnažan i suštinski ruski ratni propagandista. Redovno na Jutjub kanalu In4s izlaze propagandne radnje I. Damjanovića sa okupiranog dijela ukrajinskog Donbasa, uključujući i Mariupolj.²⁶

Osim toga moramo spomenuti i vlastito ruske propagandne medije na Balkanu. Radi se o dva glavna kanala – RT (Russia Today) i Sputnik. Oba imaju uporište u Srbiji. U Crnoj Gori u prvoj polovini aprila emitovanje ovih propagandnih kanala je bilo zabranjeno poslije usvojenja mehanizma evropskih sankcija protiv Rusije od strane Vlade Crne Gore.

U smislu enormne koncentracije i nekritičkog širenje ruske propagande u svim mogućim oblicima značajna je uloga srbijanskih tabloida. Srbijanska štampa, koja je uglavnom direktno zavisna od vlasti u Beogradu, je dobro poznata po glasnim i senzacionim naslovima. Najjače po pitanju Ukrajine to se u njoj vidjelo na početku ruske invaziju na Ukrajinu. Vladala je neka vrsta euforije, najavljivao se „pad Kijeva za tri dana“ i slične stvari. Ali tokom rata ovakva radikalna i previše bajkovita retorika u srbijanskoj štampi se smanjila. A poslije nedavnog poređenja situacije na Donbasu sa presedanom Kosova od strane ruskog predsjednika putinofilski delirijum u srbijanskim tabloidima se odmah smanjio. Ali uglavnom od spomenutih tabloida iz Srbije teško je očekivati objektivne stavove po pitanju ruske agresije na Ukrajinu.²⁷

Posebnu ulogu u širenju ruskih agresivnih antiukrajinskih ideja imaju srpski nacionalistički rusofilski Telegram kanali (Бунт је стање духа, Источни фронт, Орлови Z, Црна Гора – Српска Спарта itd.).²⁸ Ovi kanali ispoljavaju maksimalnu moguću podršku ruskoj vojnoj agresiji na Ukrajinu. Na spomenutim Telegram kanalima vide se još jače i agresivnije proruse i antiukrajinske emocije nego na ostalim socijalnim mrežama. Jer sam po sebi Telegram je mnogo manje cenzurisani i daje više mogućnosti za anonimnost nego, recimo, Fejsbuk. Tako da tamo ljudi uglavnom pišu sve što misle i ne mogu da javno kažu drugdje.

²⁶ https://www.in4s.net/video-ekskluzivno-in4s-u-paklu-mariupolja/damjanovic-16/?sr_pismo=lat

²⁷ <https://www.alo.rs/tema/531/ukrajina>

²⁸ <https://t.me/s/buntcg>

DRUŠTVENI NIVO

Prije svega, masovna stradanja i patnje Ukrajinaca zbog ratnih dešavanja probudili su iskreno i duboko razumijevanje i saučešće u crnogorskom društvu. Mnogi obični građani Crne Gore su ispoljavali i ispoljavaju dalje ogromnu empatiju prema ukrajinskim izbjeglicama. A najviše ta empatija dolazi od strane nacionalnih Crnogoraca i crnogorskih patriotskih krugova koji vide u situaciji u Ukrajini opasnost i za sebe. Neki potencijalno mogući crni scenario koji bi se mogao desiti i njihovoj zemlji da ona, recimo, nije ušla u NATO 2017. godine. Tako kažu sami patrioti Crne Gore.

Brojni građani Crne Gore bez obzira na vjeru i naciju su se priključili brojnim humanitarnim akcijama za podršku ukrajinskim civilima, izbjeglicama, žrtvama ruske agresije koje su se našle u teškog životnoj situaciji, izgubivši sve. Od početka rata Ambasadu Ukrajine u Crnoj Gori svaki dan su zvali razni ljudi sa raznih djelova Crne Gore, nudeći uglavnom besplatno smještaj za Ukrajinke u svojim domovima. Po tom pitanju odaziv u crnogorskom društvu je bio zaista velik i pošten.

Humanitarnim akcijama priključile su se i razne državne institucije, nevladine organizacije. Na kraju krajeva – i ukrajinska dijaspora u Crnoj Gori, koja je u aprilu napravila svoje prvo zvanično udruženje – Ukrajinsku asocijaciju „Dobro djelo“. Uz pomoć Ambasade Ukrajine u pet crnogorskih gradova (Podgorica, Bar, Budva, Tivat i Herceg Novi) bili su otvoreni krizni štabovi za pomoć dolazećim ukrajinskim izbjeglicama. U Crnu Goru ukupno od kraja februara je došlo otprilike 6.000 izbjeglica iz Ukrajine. Uglavnom se radi o ženama i djeci.²⁹

Sjajan primjer humanitarne akcije – dobrotvorna izložba crnogorskih i ukrajinskih slikara u „Hiltonu“ 6. aprila 2022. godine. Trećina novca od prodaje umjetničkih djela pripala je slikarima, dok sve ostalo otišlo je na humanitarni račun Ambasade Ukrajine za pomoć Ukrajincima. A jednu od prvih akcija sakupljanja humanitarne pomoći Ukrajincima pokrenuo je Glavni grad Podgorica i gradonačelnik Ivan Vuković još na početku marta. Gradonačelnik Podgorice je naveo da će „animirati predstavnike diplomatskog kora, lokalnu biznis zajednicu, nevladin sektor, i građane, da pomognu narodu Ukrajine“. I ova akcija je rezultirala veoma dobro.

Od 24. februara bila su održana tri velika marša u glavnom gradu Crne Gore. Učestvovali su u njima i brojni Crnogorci. Prvi podgoričko-ukrajinski marš je na kraju februara sakupio skoro 1500 ljudi, što nije mali broj za glavni grad Crne Gore. Osim spomenutih marševa, na drugi dan ruske agresije kod

²⁹ <https://www.facebook.com/ukrainianmontenegro/>

Ambasade Ukrajine u Podgorici dosta spontano sakupile su se stotine građana Crne Gore, uglavnom iz patriotskih krugova, da bi izrazili svoje saučešće i iskrenu prijateljsku podršku. Za sve ukrajinske žrtve učesnici akcije su zapalili svijeću.

Posebnu pažnju valjalo bi skrenuti na Cetinje – istorijsku kraljevsku prijestonicu Crne Gore sa jakim i snažnim slobodarskim tradicijama. U podršci Ukrajini ovaj mali crnogorski grad se istakao najviše. Ovo je jedinstveni grad u svijetu gdje se održavaju šetnje podrške Ukrajini sa čvrstim proukrajinskim antiratnim parolama bukvalno svaki dan. Sve od prvog dana ruske sveobuhvatne agresije aktivisti sa Cetinja na čelu sa jednom mladom ekipom iz Fakulteta za crnogorski jezik i književnost su krenuli u ove šetnje. I broj njihovih učesnika tokom vremena praktički se ne smanjuje. Organizatori ovih akcija kažu da je ovo logički nastavak slobodarske, antifašističke i antirante tradicije Cetinja, jer i tokom ratova na prostorima bivše Jugoslavije 1990-ih Cetinje se pokazalo kao unikatan grad sa svojim masovnim antiratnim protestima. Trenutno se planira da ovi marševi potraju do 100. dana rata.³⁰ Aktivnost Cetinjana primijetili su i u Ministarstvu vanjskih poslova Ukrajine pa im javno zahvalili, što je još više inspirisalo učesnike ovih marševa.³¹

Naravno da je bilo u Crnoj Gori i nekoliko skupova podrške Rusiji i Vladimiru Putinu. Na primjer, prvi skup podrške Rusiji organizovan je 2. marta uvečer ispred Skupštine Crne Gore u Podgorici, a nekoliko sati poslije toga je glavni grad Crne Gore organizovao humanitarnu akciju „Građani Podgorice za Ukrajinu“.³² Okupljeni na skupu podrške Rusiji blokirali su saobraćaj na bulevaru ispred Parlamenta, nosili su ruske i srpske zastave, transparente „Srbi u Crnoj Gori, Rusi u Ukrajini“, „Moli se bogu, drž’ se Rusije“ i skandirali „Putine“ i „Rusija“. Slična akcija je imala mjesto i u Nikšiću kod glavnog pravoslavnog hrama.³³ Ali svi ovi skupove su bili ipak manji po broju učesnika nego proukrajinske akcije. Simboli ruske agresije na Ukrajinu također, nažalost, pojavljuju se redovno na raznim vjerskim skupovima SPC u Crnoj Gori.

Posebna je priča negodovanje i toksični komentari na račun Ukrajine od strane srpskih rusofilskih krugova u Crnoj Gori na internetu (ovo je masovna svakodnevna pojava na socijalnim mrežama i medijskim portalima).

Posebnu pažnju moramo skrenuti na ponašanje Mitropolije crnogorsko-primorske Srpske pravoslavne crkve. Mada ovo nije politička stranka ili državna institucija, njen uticaj u crnogorskom društvu i politici je mnogo jak.

³⁰ <https://www.portalanalitika.me/clanak/cetinje-za-ukrajinu-rat-je-uvijek-zlocin>

³¹ <https://www.facebook.com/100064814226458/posts/359076782929460/?d=n>

³² <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-podgorica-skup-podrška-putin/31732845.html>

³³ <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/593588/u-niksicu-održan-skup-podrške-rusiji-putinu>

Prije svega, SPC kao takva, uključujući njen ogranak u Crnoj Gori, je apsolutno proruska. Ona je glavna proruska institucija u Crnoj Gori. Ovo ima i ideološko-vjerske razloge, i materijalne. Rusija stalno i debelo pomaže SPC novcem i ostalim vrstama donacija. SPC je sastavni dio srpskog nacionalizma i velikosrpske ideologije. Pravoslavna vjera za veliki dio Srba iz Srbije i susjednih balkanskih zemalja često je više stvar nacionalnog identiteta i patriotizma nego čisto duhovna stvar. U Crnoj Gori SPC je glavni nosilac antizapadnog resentimenta i rusofilije.

Čelnici Mitropolije crnogorsko-primorske stalno argumentiraju to jakim historijskim i religijskim vezama između Crne Gore i Ruskog Carstva. Dakle, pogled od strane SPC u Crnoj Gori na Ukrajince dosta je sličan ruskom velikodržavnom. Velikodostojnici SPC redovno upoređuju Crnogorce i Ukrajince kao „izmišljene nacije“, „zalutalu braću, koja mora da se vrati korijenima“ (odnosno – srpskom i ruskom identitetu).

Pokojni mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije (Radović) u jednom od svojih govora prije par godina čak je ispoljio nadu „da će Ukrajina, ako Bog da, uskoro opet biti Rusija“. Vladika Amfilohije se upokojio prije ovog rata, ali možemo pretpostaviti šta bi on rekao u vezi ruske vojne agresije na Ukrajinu. Današnji mitropolit crnogorsko-primorski Joanikije izjavio je 13. marta da su „događaji u Ukrajini posljedice bezbožništva koje se bilo ukorijenilo“ kao i da je Crna Gora projektovana da bude „mala Ukrajina“.³⁴

„Mi moramo da saosjećamo sa pravoslavnim narodom u Ukrajini, prije svega da se molimo Bogu za taj narod, koji se, nažalost, međusobno zavadio. A to nam ne djeluje nepoznato: i kod nas je mnogo podjela i zavada. Pa i Crna Gora je projektovana da bude mala Ukrajina“, istakao je Joanikije koji je istog dana služio liturgiju u Sabornom hramu Hristovog Vaskrsenja u Podgorici. Takva njegova izjava je izazvala dosta lošu reakciju od strane ukrajinskih diplomata i lokalne ukrajinske zajednice u Crnoj Gori. Uglavnom SPC u Crnoj Gori posljednje vrijeme sve više prelazi na djelatnost koja ima karakter više politički nego vjerski, što je dosta unikalni presedan za današnju Evropu.³⁵

U isto vrijeme na lokalnom nivou od strane Mitropolije crnogorsko-primorske primijećeni su bili pokušaji sprovođenja niza humanitarnih akcija za podršku ukrajinskim izbjeglicama (jedna od njih imala je mjesto u Danilovgradu). Dakle, odnos SPC prema ratu u Ukrajini jeste veoma nejednostavan i sporan: pozivi na humanost i pomoć ukrajinskim izbjeglicama graniči se sa otvorenim simpatijama prema ruskoj politici i Putinu. A u slučaju pojedinih

³⁴ <https://www.danas.rs/svet/region/joanikije-crna-gora-je-projektovana-da-bude-mala-ukrajina/>

³⁵ <https://rs.n1info.com/region/crnogorska-opozicija-i-diplomata-ukrajine-osudili-izjavu-mitropolita-joanikija/>

sveštenika radi se o pravom veličanju ruske vojne agresije i pozivanju na uništenje Ukrajine.

Moramo priznati da zbog ogromnog (naime poslije 2020. godine i masovnih litija) uticaja SPC na umove u Crnoj Gori (ponajprije – onih koji se izjašnjavaju kao Srbi), takve skroz proruske nekritičke stavove dijeli veliki dio (ali ne većina) današnjeg crnogorskog društva. Uglavnom mnogi srpski nacionalisti vole da sebe zovu „malim Rusima“ na Balkanu, tako da pokušavaju da slijede Ruse u mnogim stvarima. I u ovom smislu Srbi iz Crne Gore i Republike Srpske često su još radikalniji nego Srbijanci. I to bez obzira na to što su generalno Srbija i Srbi ekonomski mnogo puta više vezani za Zapad i Evropu nego Rusiju. Drugim riječima, na današnji dan većina Srba voli da živi i radi na Zapadu, ali „dušom i srcem“ su sa Rusijom i Istokom.³⁶

Dominantno prorusko raspoloženje u srpskoj javnosti nije nastalo preko noći, niti je u pitanju neka prirodna pojava nastala usljed nekakve samorazumljive bliskosti između dva slovenska naroda. To je plod višedecenijske propagande na kojoj istrajno radi većina medija u Srbiji. Televizije s nacionalnom frekvencijom, svi tabloidi, nebrojeni desničarski portali i razne druge dezinformativne platforme direktno su upregnute u Putinovu propagandu. I ovo dugo vrijeme direktno je uticalo i na javno mišljenje u Crnoj Gori gdje srbijanski mediji tradicionalno su dosta gledani, naime među lokalnim Srbima i onim Crnogorcima, koji sebe računaju dijelom srpskog nacionalnog korpusa. I gdje ideje „srpskoga svijeta“ tokom zadnjih godina uz pomoć SPC značajno su se proširile.

Otkud ta ljubav u Crnoj Gori, prije svega crnogorskih Srba, prema Rusiji? Sociolog Andrija Đukanović navodi da „oni koji se zaklinju u Putina treba da znaju da njega kao i sve lidere velikih sila vodi samo lični interes“. On ukazuje na nekoliko primjera iz skorije istorije kada Rusija nije, shodno očekivanjima, reagovala u korist srpskih nacionalnih interesa i Srbije.

„Rusija je tokom bombardovanja 1999. na SiCG (zajednica Srbija i Crna Gora) bila neutralna i nije priskočila u pomoć nego je čak odlučujuće učestvovala u kreiranju sporazuma kojim se srpska vojska i policija povukla sa Kosova“, ukazuje Đukanović.³⁷ U namjeri da spriječi zločine i egzodus albanskog stanovništva sa Kosova, NATO savez je 1999. pokrenuo tromjesečne vazdušne napade na ciljeve na prostoru Srbije i Crne Gore. Đukanović podsjeća i na svjedočenja onih koji su bili za zajednicu Crne Gore sa Srbijom da je Rusija pomagala crnogorsku nezavisnost, a bila je jedna od prvih država koja je priznala nezavisnost Crne Gore. Kako kaže, kod većine građana Crne

³⁶ <https://www.slobodnaevropa.org/a/mitropolit-joanikije-paralele-crna-gora-ukrajina/31752731.html>

³⁷ <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ukrajina-rat-podjele/31723465.html>

Gore prisutna je pogrešna slika o Rusiji, odnosno o politici te zemlje: „Tamo već skoro tri decenije vlada autokrata Putin. Opozicionari se tamo zatvaraju. Nema slobodnih medija. Ali naši građani vole autokrate, vole moć koju emituju i gomilu oružja koje posjeduju. Vide u Putinu zaštitnika pravoslavlja koji se suprotstavlja „satanizmu“ sa zapada“. Prema percepciji javnosti, smatra Đukanović, Putin je oličenje sistema vrijednosti koji naši građani poštuju – čvrsta ruka, jak uticaj crkve, odnosno blizak odnos crkve sa vlastima, gušenje prava i sloboda posebno ranjivih grupa, konzervativni sistem vrijednosti.

ZAKLJUČCI

Svaka društvena i politička struja gleda rat RF protiv Ukrajine kroz svoje „naočare“. I prije ovoga rata Crna Gora je osjećala određene unutrašnje podjele (Zapad – Istok, NATO – Rusija, crnogorstvo – srpstvo, građanski koncept društva – klerikalizam). Te podjele su se samo produbile poslije 24. februara. Danas u Crnoj Gori društvo je dosta radikalizovano, rat u Ukrajini i situacija u Crnoj Gori direktno se podudaraju. Na političkoj, zvaničnoj razini Crna Gora kao država-članica NATO-a je jednostavno podržala Ukrajinu poslije početka sveobuhvatne ruske vojne agresije, pridružila se svim evropskim sankcijama protiv RF i došla na listu „neprijateljskih zemalja“ za Moskvu.

Poslije dolaska nove, 43. Vlade Crne Gore na čelu sa premijerom D. Abazovićem podrška Ukrajini od strane te zemlje na praktičan, materijalan način postepeno sve raste. Trenutni ministar vanjskih poslova Crne Gore R. Krivokapić ima otvorene simpatije prema Ukrajini i dobro je upućen u suštinu rusko-ukrajinskog rata sve od 2014. godine.

Uglavnom u medijima i državnim institucijama vidi se adekvatan i neutralno-pozitivan odnos prema Ukrajini i Ukrajinima. Naime, kad uporedimo sa stanjem u susjednoj Srbiji. U socijalnim mrežama rusofili su mnogo puta više radikalniji. Poslije zabrane emitovanja ruskih propagandnih kanala u Crnoj Gori (koji su važan dio ruske „meke sile“ na Zapadnom Balkanu) ipak postoji niz otvoreno radikalnih proruskih i prosrpskih (kao i srbijanskih) portala u Crnoj Gori, a također Telegram kanala. Ali oni nisu najuticajniji na opštecrnogorskom nivou.

Može se otprilike reći da veći dio građana Crne Gore (50–60%) ima pozitivan ili neutralno-pozitivan stav prema Ukrajini, Ukrajinima i njihovoj sadašnjoj borbi protiv ruske vojne agresije, dok tvrdih rusofila i ukrajinofoba ima oko 30–40%. Ali za tačne podatke bi trebalo da se sprovede posebno sociološko istraživanje.

Jasna i očigledna je samo jedna stvar – Ukrajinci koji sad dolaze u Crnu Goru osjećaju tu uglavnom prijateljski odnos lokalaca prema sebi. A svi

ljuti rusofili ispoljavaju svoju ljubav prema Vladimiru Putinu i mržnju prema „ukrajinskim nacistima“ uglavnom na internetu. Nije bio do sada zabilježen ni jedan incident kad bi Srbi-rusofili direktno napadali i vrijeđali Ukrajinke na ulicama crnogorskih gradova. Crnogorsko društvo se pokazalo generalno kao dosta empatično prema Ukrajincima. I Ukrajina to cijeni pa Crnoj Gori iskreno zahvaljuje. A konačne zaključke ćemo praviti već poslije završetka rata, koji Ukrajina ima puno šanse da dobije. Trenutno imamo sve razloge da se nadamo da će prijateljstvo između Crne Gore i Ukrajine, između Crnogoraca i Ukrajinaca sve više rasti i poboljšavati se.

IZVORI

- (1) Milo Đukanović y Твіттеpi: „Crna Gora najoštrije osuđuje vojnu agresiju Rusije protiv Ukrajine. Rusija krši sve temeljne principe međunarodnog prava, podriva evropsku bezbjednost i ugrožava njenu stabilnost.“ / Твіттеp (twitter.com)
- (1) Zdravko Krivokapić y Твіттеpi: „Молимо се за све страдале у Украјини, и за то да се избјегле породице и уплакана дјеца врате својим домовима. Надамо се да ће се Русија окренути разумном и дипломатском путу за превазилажење кризе, јер рат то није. ½“ / Твіттеp (twitter.com)
- (1) Dr Dritan Abazovic y Твіттеpi: „Žalimo što je RU izabrala rat u 21. vijeku. Sila je naprimitivnije sredstvo za rješavanje krize. Mir je put, rat je bespuće! Apelujemo da se prestane sa ratnim dejstvima i da se u dijalogu traži rješenje. Stojimo čvrsto uz UA i naše #EU i @NATO partnere. Molimo se za mir!“ / Твіттеp (twitter.com)
- MFA Montenegro y Твіттеpi: „U kontekstu aktuelnih dešavanja u UA, ministar #Radulović se pridružio svojim kolegama u osudi ruske agresije na tu zemlju i pozvao RU da povuče trupe i poštuje suverenitet i teritorijalni integritet UA.“ / Твіттеp (twitter.com)
- MFA Montenegro y Твіттеpi: „#Montenegro strongly condemns Russia’s unprovoked military aggression against #Ukraine We call upon RU to withdraw troops & respect sovereignty & territorial integrity of UA. ME stands united with its Euro-Atlantic partners & allies in support of UA. @MFA_Ukraine @UKRinMNE“ / Твіттеp (twitter.com)
- (1) MFA Montenegro y Твіттеpi: „U duhu solidarnosti sa narodom Ukrajine UA, službenici Ministarstva vanjskih poslova ME pokrenuli su dobrotvornu akciju prikupljanja novčane pomoći iz sopstvenih sredstava ugroženom stanovništvu te zemlje. #StandwithUkraine #StopRussianAggression“ / Твіттеp (twitter.com)

- (1) Ambassador Judy Rising Reinke y Tbirrepi: «Bravo! Important to see #FriendPartnerAlly ME join EU sanctions, which are designed to undercut RU's ability to fund its inhumane, unjustified, and unprovoked war on the people of UA. #UnitedWithUkraine #WeAreNATO» / Tbirrep (twitter.com)
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/rusija-crna-kora-sjeverna-makedonija-sankcije/31740373.html>
- <https://www.vijesti.me/vijesti/ekonomija/592767/crna-gora-opredijelila-50000-eura-za-pomoc-ukrajini>
- <https://www.gov.me/clanak/ministar-krivokapic-i-otpravnicaposlova-ambasade-ukrajine>
- https://rtcg.me/vijesti/politika/362630/rusija-da-prestane-s-vojnim-napadima-i-povuce-snage.html?fbclid=IwAR0aAYHB_1mxypi-6Hem0rRw114ysCVGDZt8RjG3JeT_LgzryP9o3ed3_qOg
- https://www.glasamerike.net/a/balkan-vlada-crne-gore-donacija-vojna-i-humanitarna-ukrajina/6575523.html?fbclid=IwAR2X3z5qmXwFa08zW5R-zv3pRyr-73F45_UZ9fMZf5qQBLK3qLyANCB913i8
- <https://rtcg.me/vijesti/politika/354206/ne-treba-ucestvovati-u-ratu-u-ukrajini.html>
- <https://www.novosti.rs/crna-gora/vesti/1102803/nebojsa-medojevic-crna-gora-ukrajina-najnovije-vesti>
- <https://www.portalanalitika.me/clanak/funkcioner-df-a-na-ukrajinu-izvr-sena-agresija-ne-bih-volio-da-nas-srbija-hrani-a-rusija-brani>
- <https://radiotitograd.me/titogradske-vijesti/jokovic-rusija-je-izvrsila-agresiju-na-ukrajinu/>
- <https://rtcg.me/ukrajina.html> ; <https://www.vijesti.me/specijali/svijet/evropa/rat-u-ukrajini>
- <https://www.youtube.com/watch?v=BGopYEXI2hs>
- <https://www.portalanalitika.me/clanak/fijalka-joanikiju-mogu-da-donesem-slike-ubijene-djece-nadam-se-da-ce-cg-zabraniti-ruska-propagandna-glasila>
- Nova sveska *Fokalizatora* posvećena Ukrajini – *Fokalizator*
- <https://www.vijesti.me/autor/340/bozidar-prorocic>
- <https://www.antenam.net/svijet/priceizukrajine/241786-zaposlenik-je-mucen-pas-je-upucan-kako-je-skloniste-za-zivotinje-u-gostomelju-prezivjelo-rusku-okupaciju>
- OD DANAS NA RADIJU ANTENA M: Vijesti na ukrajinskom jeziku :: O nama
- <https://www.in4s.net/opravidanost-putinovog-zahteva-o-denacifikaciji-ukrajinee/>

- https://www.in4s.net/video-ekskluzivno-in4s-u-paklu-mariupolja/damjanovic-16/?sr_pismo=lat
- <https://www.alo.rs/tema/531/ukrajina>
- <https://t.me/s/buntcg>
- <https://www.facebook.com/ukrainianmontenegro/>
- <https://www.portalanalitika.me/clanak/cetinje-za-ukrajinu-rat-je-uvijek-zlocin>
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-podgorica-skup-podrska-putin/31732845.html>
- <https://www.vijesti.me/vijesti/drustvo/593588/u-niksicu-odrzan-skup-podrske-rusiji-putinu>
- <https://www.danas.rs/svet/region/joanikije-crna-gora-je-projektovana-da-bude-mala-ukrajina/>
- <https://rs.n1info.com/region/crnogorska-opozicija-i-diplomata-ukrajine-osudili-izjavu-mitropolita-joanikija/>
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/mitropolit-joanikije-paralele-crna-gora-ukrajina/31752731.html>
- <https://www.slobodnaevropa.org/a/crna-gora-ukrajina-rat-podjele/31723465.html>

Anatolij DEMEŠČUK

PERCEPTION OF THE RUSSIAN INVASION OF UKRAINE IN MONTENEGRO: POLITICS, MEDIA, SOCIETY

Russia's brutal and unprovoked military invasion of Ukraine, which began on February 24, is still ongoing. This event is changing the world, changing world politics. The consequences of this war are strongly felt even far from Ukraine. Primarily at the economic level. It can be said that the entire civilized world has united around Ukraine and its struggle against the invaders for its freedom, independence and survival. For several months now, the Russian-Ukrainian war has been attracting significant attention around the world, because it is the biggest conflict on European soil since 1945. And Montenegro at all levels perceives every day the events related to the Russian aggression on Ukraine. The war in Ukraine resonates more than sensitively in the Western Balkans. Public opinion in Montenegro after February 24 is clearly divided. Russia's aggression against Ukraine has sharpened all existing political and national divisions in Montenegro even more. Today in Montenegro, at the same time, there are the most sincere friends of Ukraine who understand well what is happening to the Ukrainian people, and the most radical Russop-

hiles who hate Ukrainians. Official Montenegro, as a NATO member state, condemns Russia's aggression against Ukraine and supports Ukraine's territorial integrity. In this article, we analyze the perception of the Russian invasion of Ukraine in Montenegro at all levels – political, media and social.

Keywords: *Ukraine, Montenegro, Russia, war, perception, aggression*

Izvorni naučni rad

UDK 371.3:003-28.31"20"

Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ (Gospić)

Odjel za nastavničke studije u Gospiću

amilkovic@unizd.hr

POUČAVANJE ČITANJA I PISANJA U 21. STOLJEĆU

Usljed kontekstualnih promjena u društvu mijenja se poučavanje čitanja i pisanja. Iako je glavni cilj obrazovanja poučiti učenike efikasnom korištenju vještina čitanja i pisanja, mnoge škole u svijetu ne postižu taj cilj (Graham, 2019). Istraživanja pokazuju niz čimbenika koji to koče: nedovoljno vrijeme poučavanja, nedovoljna nastavnička pripremljenost, izostanak poučavanja čitanja na višim razinama, izostanak poučavanja pisanja dužih tekstova, malo suradničkog učenja, velika brojnost učenika u razredu, sve veći broj učenika s teškoćama, odsutnost digitalne tehnologije u razredima, rijetko korištenje formativnog vrednovanja učenika, nedovoljno poticanje motivacije za čitanje i pisanje, rijetka primjena postupaka koji proizlaze iz primjera dobre prakse, nedostatna vjerovanja o značaju čitanja i pisanja za budućnost učenika, obrazovne politike koje ne ulažu u obrazovanje nastavnika i ne mijenjaju postojeće obrazovne sustave, nedovoljno isticanje vrijednosti čitanja i pisanja. U radu se navode najčešće korišteni programi poučavanja čitanja i pisanja u svijetu čije evaluacije pokazuju njihovu učinkovitost (Nikčević-Milković, 2018). Na temelju rezultata brojnih istraživanja nastavnici koji provode adekvatne programe čitanja i pisanja su oni koji oblikuju sveobuhvatne i suradničke programe, posvećuju znatno vremena poučavanju čitanja i pisanja te koriste primjere dobre prakse. Mnogi nastavnici prenamaglašavaju poučavanje osnovnih vještina čitanja i pisanja, dok premalo pažnje posvećuju modeliranju i uvježbavanju kritičkih procesa tzv. *strategija čitanja i pisanja* te samoregulaciji učenja u ove dvije generičke jezične djelatnosti (Graham, 2018).

Ključne riječi: *poučavanje čitanja i pisanja, programi čitanja i pisanja, razine obrazovanja, samoregulacija učenja, strategije čitanja i pisanja*

1. UVOD

Čitanje i pisanje temeljne su jezične djelatnosti bez kojih je nezamislivo intelektualno funkcioniranje suvremenog pojedinca. Čitanje kao reproduktivna djelatnost, a pisanje kao produktivna djelatnost imaju određenih sličnosti, ali i razlikovnih karakteristika. Glavni cilj čitanja je razumijevanje pročitano­g teksta pa je stoga čitanje osnova učenja. Ova komponenta čitanja naročito je važna na višim razinama obrazovanja pa tako akademski uspjeh učenika duž cjelokupne vertikale obrazovanja uvelike ovisi o kvaliteti pročitano­g teksta (Kolić-Vehovec, 2013). Pisanje, s druge strane, utječe na mišljenje pojedinca i njegov je rezultat. Čitanje i pisanje povijesno gledano najprije su se istraživali u okviru kognitivnih modela obrade informacija jer je kognitivna komponenta u okviru ove dvije jezične djelatnosti najvažnija. Tako su u okviru područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja, kao dva područja Psihologije učenja i poučavanja, nastajali sve precizniji i napredniji modeli njihova funkcioniranja (Nikčević-Milković, 2014). Krajem 20-og stoljeća, uz kognitivne i metakognitivne čimbenike čitanja i pisanja, počinju se istraživati afektivni čimbenici te kontekstualni čimbenici u okviru širih socijalno-kognitivnih modela. Suvremeni način života koji je sve ubrzaniji i digitalizacija koja zahvaća sve pore ljudskog života zahtijevaju promjene u obrazovnom sustavu što se izravno reflektira na učenje i poučavanje čitanja i pisanja. Čitanje i pisanje danas zahtjeva brže i kraće forme, često čitanje uputa, ispunjavanje različitih digitalnih platformi i formulara, striktno pisanje na zadanim mjestima s ograničenim brojem riječi i sl. Stoga je opravdano postaviti pitanje: *Postiže li suvremeno obrazovanje taj cilj u mnogim zemljama?* U ovom preglednom radu iznoseći recentne spoznaje nastoji se odgovoriti na to pitanje te dati metodičke preporuke kako čitanje i pisanje poučavati u suvremenom obrazovnom kontekstu te kako nastavnike pripremiti na suvremene izazove.

2. ZNAČENJE VJEŠTINA ČITANJA I PISANJA

Pismenost je fundamentalno važna sposobnost za gotovo cjelokupni privatni i profesionalni život pojedinca, osnova je učenja i procesa mišljenja pa stoga čitanje i pisanje smatramo generičkim vještinama koje bi u svojim osnovama trebale biti usvojene na nižim razinama obrazovanja. Svjedoci smo brojnih medijskih napisa i stručne literature koji govore da pojedinci, posebice mladi, sve manje čitaju, dok je pismeno izražavanje prosječnom građaninu oduvijek bilo vrlo zahtjevno. Prema istraživanju Agencije za istraživanje trži-

šta GfK¹, u Republici Hrvatskoj čita tek oko polovine građana, najviše visoko obrazovanih (77%), koji žive u većim gradovima (70%), mladi do 25 godina (61%) i žene (57%). Prema Swedlow (1999), više od 85% populacije svijeta danas može pisati. Svestranu vještinu pisanja ljudi danas koriste u učenju novih ideja, uvjeravanju drugih, za pohranu informacija, kreiranje imaginarnih svjetova, izražavanje osjećaja, zabavu, zacjeljivanje psihičkih rana, bilježenje kronike iskustava te davanje značenja događajima i situacijama (Graham, 2018). U školi učenici najčešće pišu na temelju materijala koje pročitaju te napisano prezentiraju u razredu kako bi se radilo na poboljšanju razumijevanja teksta. Na radnim mjestima zanimanja tzv. *bijelih i plavih ovratnika*² djelatnici se pismeno izražavaju kako bi iskazali ono što rade (Light, 2001). U privatnom životu, pisanje je sredstvo uspostavljanja i održavanja osobnih veza, primjerice kada tvitamo, šaljemo mailove, tekstove i družimo se koristeći se različitim socijalnim mrežama i medijima (Freedman, Hull, Higgs i Booten, 2016). Graham (2006) ističe da pojedinci koji se na vrijeme ne opismene imaju ograničena akademska, profesionalna i osobna iskustva. Pismenost u širokom smislu riječi nikako ne znači samo jednostavno čitati i pisati, već kritički i kreativno čitati te se znati korektno i točno pismeno izražavati, kao i koristiti različite medije u njihovu svrhu.

Dok djeca uobičajeno počinju učiti čitati i pisati kod kuće, osnovni je cilj školovanja učiniti ih aktivnim čitateljima i dobrim autorima različitih tekstova, a viši cilj je učiniti ih strastvenim čitateljima i kompetentnim autorima tekstova (Čudina-Obradović, 2014; Tolchinsky, 2016). Međutim, pitanje je: *Ostvaruje li škola tu obvezu?* Nalazi istraživanja u mnogim zemljama pokazuju da se taj cilj ostvaruje samo kod nekih učenika, ali nažalost ne kod većine (Graham, 2018). Primjerice u USA oko 2/3 učenika osmih razreda osnovne škole i drugih razreda srednje škole postižu ispodprosječni ili osnovni rezultat pismenosti pokazujući samo parcijalna postignuća ovih vještina pojedinih obrazovnih razina te dugoročno relativno loše izvedbe. Graham i Rijlaarsdam (2016) naglašavaju zabrinutost oko toga da učenički razvoj pismenosti nije ograničen samo u SAD-u, već da je slično i u ostatku svijeta. Ovi su autori svjesni da na razvoj pismenosti utječu mnogi čimbenici poput genetike, biološkog funkcioniranja i socioekonomskih prilika. Međutim, mnogi učenici ne dobivaju adekvatno poučavanje u školama, što je osnovni razlog akademskog neuspjeha u ovome području (Graham, 2018).

¹ <https://www.telegram.hr/zivot/provedeno-detajlno-istrazivanje-koliko-i-sto-citamo-i-rezultati-nisu-bas-dobri/>

² Tercijarna i naročito kvartarna zanimanja.

3. NEDOSTATNE RAZINE ČITANJA I PISANJA UČENIKA DILJEM SVIJETA

Sa željom unapređenja čitanja i pisanja učenika važno je pitanje: *Kako potaknuti i podržati učenički angažman u ove dvije temeljne jezične djelatnosti te kako i na koji način unaprijediti njihove sposobnosti i postignuća u njima?* Brojna istraživanja u razvijenim zemljama svijeta (npr. SAD-u, Nizozemskoj, Kini) nažalost pokazuju nezadovoljavajuće rezultate pismenoga izražavanja učenika viših razreda osnovne škole i srednje škole (Graham, 2019; National Center for Educational Statistics, 2012; Nikčević-Milković, Jerković i Brala-Mudrovčić, 2018). Mnogi učenici, uključujući i one u Republici Hrvatskoj, pokazuju dobre rezultate na nižim razinama čitanja (doslovnoj i interpretabilnoj razini) dok su oni na višim razinama (kreativnoj i kritičkoj razini) loši. Rezultati OECD-ova istraživanja PISA 2018. u Republici Hrvatskoj pokazuju da je 78% učenika petnaestogodišnjaka dostiglo minimalno razinu 2. čitalačke pismenosti. To su učenici koji mogu prepoznati glavnu ideju u tekstu umjerene duljine, pronaći informacije na temelju eksplicitnih, a ponekad i kompleksnih kriterija te mogu promišljati o svrsi i obliku tekstova slijedeći eksplicitne upute. Tek je otprilike 5% učenika ostvarilo visoki rezultat u čitalačkoj pismenosti dosegnuvši razinu 5. ili 6. na PISA testu. Na tim najvišim razinama čitalačke pismenosti učenici mogu razumijeti dulje tekstove, mogu se uspješno nositi s apstraktnim konceptima ili konceptima suprotnim očekivanjima te razlikovati činjenice od nečijeg mišljenja na temelju implicitnih aluzija o sadržaju ili izvoru informacija. Osnovnu razinu (razina 2.) nije dosegla petina hrvatskih učenika. U dvadeset obrazovnih sustava, među kojima su sustavi petnaest zemalja članica OECD-a, visoki rezultat je ostvarilo više od 10% petnaestogodišnjaka. Kao zaključak ovog istraživanja proizlazi da su hrvatski učenici ispodprosječni u čitalačkoj pismenosti³. Van Rijk, Volman, De Haan i Bert van Oers (2017) navode da istraživanja pokazuju da učenici na razini srednjoškolskog obrazovanja imaju poteškoće u razumijevanju tekstovnih sadržaja nekog područja i u odvajanju od teksta kojeg čitaju. Internacionalna studija PISA iz 2009. godine pokazuje da 18% petnaestogodišnjaka ima problema kako identificirati glavnu ideju u tekstu. 20% učenika sedmih razreda u Nizozemskoj ne razumiju predmetne tekstove bez pomoći nastavnika. S druge strane, relativno loši pismeni uradci učenika kroz cjelokupnu vertikalnu obrazovanja u mnogim zemljama, kao i drugi niski indikatori učeničkih vještina pisanja, primorali su Nacionalnu komisiju za pisanje (NCOW, 2003, prema Graham,

³ https://mk0pisanecvvocpcw453.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2019/12/PISA2018_bilje%C5%A1ka-o-Hrvatskoj.pdf.

2018) da pismeno izražavanje⁴ proglase zanemarenom vještinom u američkim školama. Ni u ostatku svijeta nažalost situacija nije ni malo bolja jer rezultati istraživanja sustavno pokazuju da mnogi učenici ne dobivaju dovoljnu razinu obrazovanja s područja pismenosti u svojim školama (Graham i Rijlaarsdam, 2016). Kontekstualne promjene društva (brži i fleksibilniji način života, veći utjecaj medija, digitalizacija, individualizam i sl.) očito bi trebale promijeniti način poučavanja čitanja i pisanja, što se nažalost ne događa u širim razmjerima. Rezultati istraživanja s područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja pokazuju gdje su nedostaci instrukcija čitanja i pisanja te sugeriraju kako bi se mogli suzbiti, o čemu će biti riječi u narednim poglavljima.

4. ISTRAŽIVANJA ČITANJA I PISANJA U SUVREMENOM KONTEKSTU

U posljednjih nekoliko desetljeća istraživači s područja Psihologije čitanja i Psihologije pisanja usmjeravali su se na to *kako* učenici postižu čitateljska postignuća i sve veća postignuća u pisanome izražavanju, kako se razvojem (meta)kognitivnih čimbenika ta postignuća mogu unaprijediti u ostvarivanju sve zahtjevnijih ciljeva čitanja i pisanja, kako se koriste adaptivne (meta)kognitivne strategije čitanja i pisanja, dok se u novije vrijeme (posljednja dva desetljeća) usmjeravaju na to kako se uspostavlja motivacija i oblikuju obrazovne emocije vezane uz procese razvoja pismenosti (Ng i Graham, 2017). Istraživači počinju shvaćati da je uz istraživanje (meta)kognitivnih i afektivnih čimbenika čitanja i pisanja važno istraživati i kontekstualne čimbenike kako bi se odgovorilo na pitanje što znači biti aktivan (ili još naprednije strastveni) čitač, odnosno, kompetentan autor teksta u 21. stoljeću. Da bi se odgovorilo na ovo pitanje, potrebno je razumjeti čitanje i pisanje uz pomoć novih tehnologija, suvremene pristupe obrade informacija i modele učenja te suvremene načine povezivanja ljudi kako lokalno, tako i globalno. U 21. stoljeću kreira se novi kontekst istraživanja čitanja i pisanja koji uključuje istraživanja afektivnih dimenzija, *nove literarnosti*, strategija čitanja i pisanja koje se koriste kako u pisanim izdanjima tekstova, tako i u praktičnijim, dostupnijim, jeftinijim, pa zbog toga i sve šire zastupljenijim, digitalnim izdanjima. Pitanje koje se istraživačima s ovih područja, ali i nastavnicima jezika i ostalih područja nameće je: *Zahtijeva li čitanje i pisanje u tehnološki bogatoj okolini neke nove strategije i vještine te nove i drugačije pristupe čitateljima i autorima tekstova?* Suvremena istraživanja čitanja i pisanja zahtijevaju razvoj

⁴ U anglosaksonskoj literaturi koristi se termin *writing* koji u hrvatskoj literaturi podrazumijeva kako nižu razinu grafomotoričkog pisanja, tako i višu razinu pismenog izražavanja (tzv. *pisanje kao stvaranje teksta*).

tzv. *integrativnih modela* te pokazuju da je potrebno razvijati nove pristupe poučavanja čitanja i pisanja s ciljem njihovog unapređenja.

Uloga nastavnika u razvoju pismenosti učenika u 21. stoljeću i nadalje je jako važna, ali je djelomično izmijenjena u odnosu na ranija razdoblja. *Socijalno konstruktivistički pristupi učenju*⁵ nastavnika postavljaju kao medijatora između okoline (koju u razredu treba oblikovati da bude poticajna za čitanje i pisanje na način da nalikuje prirodnoj okolini koju koriste profesionalni autori tekstova, pisci, čitatelji ili govornici) i učenika koji trebaju razviti kompetencije čitanja i pisanja. Nastavnik najprije modelira kako on čita i piše, odnosno kako dolazi do razumijevanja pročitano, kako sažima pročitani tekst, kako dolazi do ključne ideje u tekstu, kako kritički ili kreativno interpretira tekst i sl. prilikom čitanja, odnosno, kako pretražuje informacije, planira pisanje teksta, izrađuje nacrt teksta, popravljajući tekst i sl. prilikom pisanja. Nastavnik naročito učenike treba poučiti *integrativnoj metodi učenja*⁶ ovih vještina jer su one danas puno kompleksnije u odnosu na nekada. Nakon modeliranja nastavničkog korištenja ovih vještina, učenici ih najprije suradnički u malim grupama počinju primjenjivati, a tek potom su sposobni za njihovo samostalno korištenje. Odgovornost se tako s nastavnika postupno prebacuje na učenike. Drugim riječima, učenici trebaju razviti tzv. samoregulaciju učenja u ovim domenama te u konačnici postati odgovorni za samostalno i kompetentno korištenje ovih vještina. Primjerice samoregulirani učenik u domeni čitanja je onaj koji zna postaviti ciljeve čitanja, koji bira adaptivne strategije čitanja, nadgleda i kontrolira vlastite procese čitanja te ih prilagođava unaprijed postavljenim ciljevima. Samoregulirani učenik u domeni pisanja postavlja ciljeve i potciljeve pisanja, osvještava tko će mu biti publika, bira adaptivne strategije pisanja, nadgleda i kontrolira procese pisanja te ih na kraju evaluira i prilagođava budućim uvjetima pisanja. Samoregulacija učenja u ovim domenama odvija se u kognitivnom, metakognitivnom, motivacij-

⁵ *Socijalno konstruktivistički pristupi učenju* naglašavaju važnost konteksta učenja, odnosno pripadanje skupini i sudjelovanje u socijalnoj konstrukciji znanja. Ovdje se ne radi o jedinstvenoj teoriji učenja, ali se većina ovih teorija slaže oko toga da su učenici aktivni u izgradnji svoga znanja te da su socijalne interakcije važne u procesima izgradnje znanja (Woolfolk, 2016: 310, 312).

⁶ *Integrativna metoda učenja* u domenama čitanja i pisanja znači da pojedinci integrativno koriste medije iz različitih izvora, u različitim oblicima, da se znaju kritički odnositi prema informacijama, najčešće u cilju stvaranja novih znanja (u ovim domenama to znači stvaranje originalnih tekstova ili originalne interpretacije postojećih tekstova). Razina korištenja suvremenih medija u hrvatskom obrazovnom sustavu općenito, a onda i u ovim domenama trebala bi biti na razini tzv. informacijske pismenosti, što znači integrativno korištenje medija. To je najnaprednija razina korištenja medija, u odnosu na nižu komunikacijsku razinu ili najnižu bihevioralnu razinu, a prisutna je u razvijenijim obrazovnim sustavima od kraja 90-ih godina 20. stoljeća (Warschauer i Healey, 1998).

skom, emocionalnom i ponašajnom području te se oblikuju uvjeti u kojima se ona odvija. Ekhlas i Shangarffam (2013) su istraživali vezu između glavnih komponenata samoregulacije učenja, temeljnih vještina čitanja i postizanja cjelokupne razine stručnosti te su ustanovili da se kvaliteta čitanja, iako se radi o *usamljenoj* vještini, može predvidjeti strategijama samoregulacije u ovom području. Motivacijski čimbenici naročito su povezani s poboljšanjem vještine čitanja i uspjehom učenika općenito. Turan i Demirel (2010) su istraživali odnos između vještina samoregulacije učenja i učeničkih postignuća te su utvrdili da će se svijest o predmetnom području i učinkovitost učenja povećati ako se poboljšaju vještine samoregulacije učenja. Kompetentnost čitanja i pisanja trebala bi se linearno povećavati s višom razinom obrazovanja, kako zbog dužeg učenja i vježbanja ove dvije vještine, tako i zbog sve razvijenijeg sustava mišljenja koji početkom adolescentskog razvojnog perioda prelazi na najrazvijeniju razinu logičko-apstraktnog mišljenja (tzv. *razinu formalnog mišljenja*⁷) koje se nadalje razvija. Međutim, razvoj kompetentnosti u ove dvije jezične djelatnosti nažalost nije nikada jednostavno linearan zbog mnogih endogenih (unutarnjih) i egzogenih (vanjskih) faktora. U praktičnom smislu, jezični kurikuli trebali bi se prilagođavati kako razvojnim promjenama učenika, tako i promjenama zahtjevnosti kompetencija u vertikalni obrazovanja i to izborom sadržaja, izvora, zahtjevnosti zadataka, metodama poučavanja i sl. Ono što je također važno istaknuti je da se vještine čitanja i pisanja ne smiju promatrati samo općenito, već i u okviru različitih predmetnih područja pa tako razlikujemo čitanje i pisanje humanističkih, društvenih, prirodoslovnih, tehničkih i umjetničkih tekstova, koji osim zajedničkih karakteristika teksta imaju i određene područne specifičnosti. Na ovu činjenicu treba paziti kod poučavanja čitanja i pisanja kako se ove vještine ne bi svladale samo općenito nego i specifično u okviru različitih predmetnih područja. Nastavnici predmetnih područja moraju paziti da učenike nauče specifičnostima svoga područja tako da oni u konačnici znaju razlikovno čitati i pisati u okviru ovih područja koja su u određenoj mjeri (ili preciznije na određenoj razini obrazovanja) svladala.

Istraživanja koja nastoje odgovoriti na pitanje kako se čitanje i pisanje poučava u školama rezultat su kvantitativne i kvalitativne metodologije putem koje se nastavnike pita o njihovoj školskoj praksi, naročito onoj koja pokazuje dobre rezultate (Gilbert i Graham, 2010; Tse i Hui, 2016) ili se opaža način njihovog poučavanja u razredima (Applebee i Langer, 2011; Rietdijk, Van Weijen, Jassen, Van den Bergh i Rijlaarsdam, 2018). Koriste se i tzv. *mje-*

⁷ Teorija intelektualnog razvoja čovjeka Jana Piageta koja je prvi put objavljena 1932. (prema Vasta, Haith i Miller, 1998).

šoviti pristupi istraživanja koji se zasnivaju na kombiniranju kvantitativnih i kvalitativnih istraživačkih metoda. Oni su najčešće oblikovani na način pružanja bogatih opisa procesa čitanja i pisanja dobivenih kroz intervjue, procese opažanja i/ili koristeći se tzv. *metodom glasnog mišljenja*⁸ (Hertzberg i Roe, 2016; McCarthy i Ro, 2011). Graham (2018) navodi da postoje dva ključna nalaza zasnovana na 28 istraživanja koja su ispitivala kako se pismeno izražavanje poučava u suvremenim školama. Prvi nalaz pokazuje da neki nastavnici oblikuju solidne programe koje provode sa svojim učenicima (Wilcox, Jeffrey i Gardner-Bixler, 2016). Drugi nalaz pokazuje neadekvatnu praksu u mnogim razredima. Ovakvi nalazi su univerzalni, odnosno nalazimo ih u mnogim razredima škola diljem svijeta. Nalazi koji potvrđuju solidne programe pokazuju da nastavnici koji ih provode odvajaju poprilično vremena za njihovo provođenje, što potvrđuje veliki broj rezultata istraživanja (Cutler i Graham, 2008; Dockrell, Marshall i Wyse, 2016; Hsiang i Graham, 2016). Neki osnovnoškolski nastavnici odvajaju jedan sat dnevno za ovo poučavanje, što je dovoljno prema stručnim preporukama *Vodiča za elementarno poučavanje pismenoga izražavanja* te ovi nastavnici koriste različite instruktivske prakse kako bi promovirali školski uspjeh i napredak, uključujući primjenu primjera dobre prakse (Graham, McKeown, Kihara i Harris, 2012). Dobra praksa pismenoga izražavanja u osnovnoj školi uključuje pisanje tekstova u različite svrhe, poučavanje provođenja ključnih procesa pisanja (poput planiranja, izrade nacrti i ispravljanja teksta), provođenje formativnog vrednovanja učeničkih postignuća u pisanju te poučavanje osnovnih vještina pisanja (poput rukopisa, pravopisa i sintakse). Na srednjoškolskoj razini provodi se slična obrazovna praksa, osim grafomotoričkog pisanja te se pismeno izražavanje koristi kao podrška u učenju čitanja i procesima učenja. Applebee i Langer (2011) navode da neki nastavnici kreiraju bogate i izazovne programe pismenog izražavanja

⁸ *Metodu glasnog mišljenja* ili *metodu verbalnih protokola* razvili su Simon i Newell (1971) baveći se proučavanjem procesa rješavanja problema u području pismenoga izražavanja. Analizama se nastoje izravno zahvatiti doživljaji psiholoških procesa za vrijeme pisanja nekog teksta. Sudionici istraživanja naglas verbaliziraju misli i doživljaje koje imaju kada pišu neki tekst. Ponekad se proces pisanja teksta podijeli u tri faze: 1) fazu planiranja, 2) fazu pisanja teksta i 3) fazu ispravljanja teksta pa se sudionika istraživanja zamoli da glasno govori koje procese mišljenja koristi prilikom stvaranja teksta. Sudionik istraživanja verbalizira (meta)kognitivne, afektivne i/ili ponašajne procese pisanja te daje opis kontekstualnih uvjeta stvaranja teksta. Istraživač sve to snima radeći individualno sa svakim sudionikom istraživanja, najčešće ispituje samo manji broj sudionika, a kasnije sve te snimke transkribira kako bi došao do relevantnih podataka (najčešće kako bi zaključio koji su se kognitivni procesi pojavili te kojom su učestalosti trajali u pojedinoj fazi (uvodnoj, središnjoj i završnoj) procesa pisanja teksta. Istraživač podatke najprije analizira, a potom daje sintezu dobivenih rezultata. Ova se metoda ponekad nadopunjuje intervjuom kojeg istraživač provede prije i poslije pisanja teksta (Nikčević-Milković, 2014).

koristeći primjere dobre prakse identificirane rezultatima evaluacijskih istraživanja i meta-analiza. Brojna istraživanja potvrđuju da srednjoškolski nastavnici pismeno izražavanje često koriste kao pomoć pri učenju (Gillespie, Graham, Kiuahara i Hebert, 2014; Ray, Graham, Houston i Harris, 2016), dok osnovnoškolski i srednjoškolski nastavnici često koriste različite oblike programa pismenog izražavanja za učenike s teškoćama (Troia i Graham, 2017). Prema Nikčević-Milković (2018), najpoznatiji programi poučavanja pismenoga izražavanja su: *Model procesnog pisanja* Gravesa i Murraya (1980), *Conect Creation Tools* (CCT) model, *Comprehensive School Reform Demonstration* (SRSD) i Kognitivni samoregulacijski instrukcijski model *Cognitive Self-Regulation Instruction* (SCRI), koji se najčešće primjenjuje. Ovi programi su vrlo učinkoviti, što znači da se njihovom primjenom u razredima mogu postići visoki rezultati akademskog pisanja. Zasnivaju se na *procesnom pristupu*⁹ poučavanja pisanja koji podrazumijeva razvoj samoregulacije učenja u području pisanja te uvježbavanje korištenja strategija pisanja.

Rezultati cijelog niza istraživanja pokazuju da osnovnoškolski nastavnici prenaplaćavaju poučavanje osnovnih jezičnih vještina (primjerice gramatike, grafomotoričkog pisanja, spelovanje u nekim jezicima), dok malo pažnje poklanjaju učenikom poučavanju *kako* koristiti ključne (meta)kognitivne procese pisanja (poput planiranja, sastavljanja i ispravljanja teksta te nadgledanja, kontrole i kritičkog mišljenja) (Cutler i Graham, 2008; Dockrell, Marshall i Wyse, 2016; Rietdijk, Van Weijen, Jassen, Van den Bergh i Rijlaarsdam, 2018). Nastavnici često koriste pisanje kao podršku učenju svoga predmeta,

⁹ *Procesni pristup* u poučavanju pisanja suvremeni je pristup koji se zasniva na suradnički oblikovanoj nastavi koju tek na višim razinama usvajanja vještine i tehnika pisanja zamjenjuje samostalni rad učenika. Učenici zajednički prolaze kroz sve faze pisanja tekstova primjenjujući različite strategije i tehnike pisanja. Faze kroz koje prolaze su: 1) faza pripreme, 2) faza izrade radne verzije teksta i 3) faza popravljivanja teksta. *Faza pripreme* sastoji se u prikupljanju informacija, razmišljanju o temi i raspoloživim idejama te početku planiranja kako će se o njima pisati. *Faza izrade radne verzije* je probna i eksperimentalna, a podrazumijeva stavljanje ideja na papir. Ideje se zapisuju kako bi se vidjelo što se ima reći o temi. Nakon što su ideje zapisane, one se dalje pojašnjavaju i dotjeruju. *Faza popravljivanja* može se izvršiti u dvije etape – najprije autor teksta želi vidjeti *što* je htio reći, a potom *kako* je to mogao bolje reći. Tekstovi koji će se objaviti prolaze kroz još dvije faze, *fazu uređivanja* i *fazu objavljivanja*. *Faza uređivanja* odvija se prije objavljivanja teksta, a radi se posljednja jer se pri tome ubacuju ili izbacuju rečenice, odlomci ili stranice teksta. *Faza objavljivanja* predstavlja završnu fazu procesa pisanja. Objavljivanje teksta vrlo je korisno za učenike jer spoznaju da će se njihov tekst naći pred publikom potiče ih da ga popravljaju i dotjeruju. Objavljivanje omogućuje da se vidi o čemu i kako drugi pišu. Svaki tekst ne prolazi kroz sve navedene faze ili bar ne tim redoslijedom. Primjer za to je pisanje stručnjaka o temi koju vrlo dobro poznaju pa preskaču fazu pripreme ili pisanje početnika u pisanju koji često preskaču fazu popravljivanja teksta (Temple, Steele i Meredith, 1998, prema Nikčević-Milković, 2008: 196).

međutim, mnoge aktivnosti pisanja u tu svrhu odvijaju se bez sastavljanja teksta (npr. učenici popunjavaju prazna mjesta u radnim listićima, hvataju bilješke, daju odgovore na pitanja u obliku jedne, dvije riječi ili kratke rečenice) (Gillespie i Graham, 2014; Ray, Graham, Houston i Harris, 2016). Ovakva situacija je česta i na srednjoškolskoj razini obrazovanja (Graham, Cappizi, Harris, Hebert i Morphy, 2014; Kiuhara, Graham i Hawken, 2009). Nadalje, istraživanja sustavno potvrđuju da je praksa pisanja u mnogim razredima nedovoljna. Većina nastavnika ne posvećuje dovoljnu pažnju poučavanju vještine pismenoga izražavanja (Brindle, Harris, Graham i Hebert, 2016; Graham i sur., 2014; Kiuhara, Graham i Hawken, 2009) upravo zato jer je ona jako složena vještina¹⁰, a time i vrlo izazovna za poučavanje. Poučavanje pismenoga izražavanja zahtijeva intenzivnije vrijeme kako bi se vještina uspješno svladala. Graham (2018) naročito ističe problem pitanja dubine i intenziteta treninga pismenosti u prosječnim razredima diljem svijeta. U različitim zemljama svijeta postoje različita iskustva količine vremena koja se koriste za njeno poučavanje pa se tako u Nizozemskoj vježbe pisanja u osnovnim školama organiziraju jednom tjedno, u Kini u osnovnim i srednjim školama organiziraju se dva do tri puta tjedno, ali postoje zemlje gdje se ovakve vježbe organiziraju tek jednom mjesečno ili čak samo nekoliko puta godišnje, što je potpuno nedovoljno (Graham, 2018). Drew, Olinghouse, Luby-Faggella i Welsh (2017) navode da nastavnici na osnovnoškolskoj i srednjoškolskoj razini prosječno posvećuju manje od jedan sat dnevno za poučavanje pismenosti, što znači da je količina vremena ozbiljan ograničavajući indikator. Drugi indikator nedovoljnih instrukcija je taj da učenici u prosječnim razredima ne pišu učestalo različite tekstove. Iako često dobivaju ovakve zadatke, istraživanja pokazuju da je malo *produženog pisanja* jer se od učenika rijetko traži da napišu duži tekst s više odlomaka (Gilbert i Graham, 2010). Treći indikator nedovoljnih instrukcija pisanja uključuje korištenje nastavničkih postupaka. Iako prosječan nastavnik primijenjuje različite instrukcijske prakse poučavanja pisanja te radi različite nastavne prilagodbe tijekom školske godine, mnoge od tih nastavnih procedura ne primijenjuje dovoljno često (najčešće ih primijenjuje manje od jednom mjesečno) (Graham i sur., 2014; Hertzberg i Roe, 2016). Ovo uključuje i korištenje provjerene dobre prakse poučavanja pismenog izražavanja od strane nastavnika (Drew, Olinghouse, Luby-Faggella, Welsh, 2017). Koliko su često nastavnici primijenjivali određene nastavne prakse, radili određene nastavne prilagodbe i dodjeljivali različite zadatke pismenog izražavanja bilo je povezano s vremenom koje su posvećivali poučavanju pi-

¹⁰ Pisanje je najteža jezična djelatnost te jedna od najtežih ljudskih djelatnosti za usvajanje uopće (Kellogg, 1999).

sanja. Unatoč tome, Ng i Graham (2017) ističu da ovi nalazi dovode u pitanje dubinu i intenzitet nastave pismenoga izražavanja u prosječnim razredima diljem svijeta. Četvrti indikator nedovoljnih instrukcija pismenoga izražavanja odnosi se na nedovoljno korištenje digitalnih platformi, vještina i medija za pisanje. Dok se većina pisanja izvan škole odvija digitalno (Freedman, Hull, Higgs i Booten, 2016), korištenje digitalnih tehnologija i vještina nije uobičajeno u prosječnim razredima (Coker, Farley-Ripley, Jackson, Wen, MacArthur i Jennings, 2016; Simmerman i sur., 2012). Pojedina istraživanja još pronalaze i neke specifične probleme uključene u praksu pisanja u učionicama, poput toga da je publika učeničkih tekstova najčešće nastavnik (Applebee i Langer, 2011), u razredima je malo suradničkog učenja, kao i interakcije među učenicima za vrijeme pisanja (DeSmedt, Van Keer i Merchie, 2016), resursi u učionici za poučavanje pisanja uglavnom su neadekvatni (Dockrell i sur., 2016), da se *formativno vrednovanje*¹¹ događa rijetko (Rietdijk i sur., 2018), vrijeme pripreme za pisanje često je pretjerano (Applebee i Langer, 2011), nema poticaja motivacije za pisanje (Wilcox, Jeffrey i Gardner-Bixler, 2016) te se ne vodi dovoljno računa o potrebama učenika s teškoćama i onima koji uče drugi(e) jezik(e) (Dockrell i sur., 2016). Prema tome, prosječan nastavnik ne posvećuje dovoljno vremena poučavanju pismenoga izražavanja, učenici ne pišu dovoljno, rijetko se od njih traži pisanje dužih tekstova koji uključuju analizu i interpretaciju. Nastavnici ne primjenjuju sve nastave metode koje znaju, ne uključuju primjere dobre prakse te ne rade prilagodbe za učenike s teškoćama. Digitalna tehnologija, uključujući procese obrade teksta/ova i računala nisu sastavni dio većine poduke čitanja i pisanja u školama. Ng i Graham (2017) naglašavaju, s druge strane, da istraživanja sustavno pokazuju da nastavnici koji više vremena posvećuju poučavanju pismenoga izražavanja češće primjenjuju više primjera dobre prakse opismenjavanja.

Praksa pismenoga izražavanja u nekim razredima je pod utjecajem *nastavničkih vjerovanja*, što znači da nastavnici koji smatraju da je pismenost važna više vremena posvećuju njenom poučavanju, bolje se pripremaju za

¹¹ *Formativno vrednovanje* provodi se prije ili tijekom nastave. Njegova je svha pomoć nastavniku u planiranju i poboljšavanju nastave te pomoć učenicima u učenju. Ono pomaže u *oblikovanju* nastave. Prije početka nastave često se učenicima daje formativni test ili test predznanja koji nastavniku pomaže u određivanju predznanja učenika. Ponekad se test daje tijekom nastave kako bi se doznalo na kojem su području učenici najslabiji te se onda poučavanje usmjerava prema tim problematičnim područjima. Formativni testovi ne utječu na završnu ocjenu pa ovakva situacija testiranja u kojoj nema pritiska može biti od posebne pomoći učenicima (Woolfolk, 2016: 495). Učenici se prate redovito te se uratci čitanja i pisanja ocjenjuju tijekom cijele godine. U tu svrhu se često koriste osobne mape učenika ili portofolio u što se ulažu pisani materijali kako bi se pregledom na kraju godine utvrdilo *koliko i kako* je tekao učenički napredak tijekom vremena.

nastavu, sigurniji su u sebe, zadovoljniji su svojim radom te češće primjenjuju primjere dobre prakse (Graham i Harris, 2018). Osim ovih čimbenika koji su vezani uz razred i nastavnika, važan je i širi kontekst, odnosno nacionalna, regionalna i školska politika vezana za ostvarivanje opismenjavanja mlađih naraštaja. Politika je ovisna o složenoj mješavini povijesnih, socijalnih, kulturnih, političkih i institucionalnih utjecaja. Primjerice u Kini čitanje i pisanje se povijesno, socijalno i kulturno cijene, ali se čitanje više cijeni od pisanja jer se vjeruje da učenici uče pisati i čitanjem (Hsiang, Graham i Wong, 2018). Nastavnici često svoje formalno obrazovanje za poučavanje čitanja i pisanja ne vide zadovoljavajućim (Brindle, Harris, Graham i Hebert, 2016; Myers i sur., 2016), što onda nadoknađuju vlastitim cjeloživotnim obrazovanjem i naporima koje čine u učionici. Graham (2018) ističe da se obrazovne promjene moraju odnositi na dvije strane medalje: s jedne strane na bolje obrazovane nastavnike, a s druge strane na bolje obrazovne sustave. Ukoliko se čitanje i pisanje socijalno nedovoljno vrednuje, sve što škola čini biti će nedovoljno. Znači, ravnatelji i kreatori obrazovnih politika moraju biti svjesni promjena koje su potrebne u suvremenim razredima. Promjene prakse poučavanja pismenosti u učionicama 21. stoljeća uključuju puno više od ulaganja u nastavnike. One podrazumijevaju promjene u poučavanju nastavnika, ali i promjene u sustavu na bolje. Ako čitavo društvo, uključujući najvažniji dio – kreatore prosvjetne politike, nedovoljno vrednuje opismenjavanje mlađih naraštaja i to u suvremenom kontekstu gdje se pismenost ne gleda kao jednodimenzionalni konstrukt već kao tzv. *raznopismenost* (engl. *multiliteracy*)¹² (Stričević, 2011), potencijalni utjecaj promjene poučavanja biti će ograničen. Za promjenu prakse razvoja pismenosti u učionicama potrebno je poboljšati znanja i vještine nastavnika, ravnatelja, kreatora prosvjetne politike, kao i stavove društva u cjelini.

5. SUVREMENA METODIČKA PRAKSA POUČAVANJA ČITANJA I PISANJA

U području čitanja i pisanja povezivanje znanstvenih spoznaja s odgojno-obrazovnom praksom predstavlja svojevrsni problem. Suvremena metodička praksa poučavanja čitanja i pisanja mora biti utemeljena na znanstveno-istraživačkim dokazima, a upravo je manjak istraživanja koja su ispitivala učinkovite metode poučavanja ove dvije jezične djelatnosti. Čudina-Obradović (2014) izdvaja važne spoznaje koje će pridonijeti poboljšanju prakse pou-

¹² *Raznopismenost* (engl. *multiliteracy*) osim čitateljske uključuje i računalnu, medijsku, informacijsku, financijsku, vizualnu i mnoge druge pismenosti (Stričević, 2011).

čavanja čitanja. Prema ovoj autorici, uz unutarnje (osobne, endogene) i vanjske (okolne, egzogene) procese, najvažniji čimbenik u razvoju zrelog čitanja je razvijena *motivacija za čitanje*, a potom su važne *prilike učenja* i kvalitetne *metode poučavanja* čitanja. Iz mnogobrojnih istraživanja motivacije za čitanje proizašle su brojne metode poticanja i poučavanja čitanja, kao npr. glasno čitanje djeci, čitanje uz glumu i raspravu, slobodno čitanje, čitanje na način da se ne da eksplicitan početak ili kraj djela nego ga djeca moraju sami implicitno osmisliti, tzv. *suradničko čitanje*. Nažalost, brojna istraživanja u Hrvatskoj (Miljković i Rijavec, 2001; Nikčević-Milković i sur., 2018; Rosandić, 2005) i svijetu (Bogaert, Devlieghere, Hacquebord, Rijkers, Timmermans i Verhallen, 2008; Mullis, Martin, Foy i Drucker, 2012) pokazuju da čitateljska motivacija opada s početkom adolescentske dobi, u isto vrijeme kada se razvija metakognitivna svjesnost i rječnik, što implicira da je iznimno važno djecu i mlade poticati na čitanje, odabrati djela za čitanje koja su im razvojno bliska i zanimljiva, prilagoditi sadržaje čitanja njihovim interesima, uskladiti zadatke čitanja u školi s preferencijama učenika, a sve u cilju zadržavanja i podizanja motivacije za čitanjem. Prilike učenja i metode poučavanja treba osuvremeniti na način oblikovanja da što više nalikuju uvjetima čitanja i pisanja koje ostvaruju profesionalni čitatelji, govornici, autori tekstova i pisci. Korištenje strategija čitanja i pisanja treba uvježbavati uz pomoć novih tehnologija, što također treba biti dio kurikula, poučavanja i metoda učenja (Alzubi, Singh i Hazaea, 2019). U adolescentskoj dobi jako je važno pomoći učenicima da se razviju u samoregulirane čitatelje i autore tekstova i to ne samo općenito, nego i specifično u različitim predmetnim područjima. U tu svrhu važno je s njima uvježbavati korištenje strategija i tehnika čitanja i pisanja te postupno prenošenje odgovornosti njihove primjene s nastavnika na učenike. To se postiže tzv. *metodom modeliranja* putem koje nastavnici učenike trebaju podučiti odabrati najadekvatnije strategije čitanja i pisanja, prilagoditi ih tekstu određenog oblika i sadržaja te ih znati promijeniti kada se pokažu neučinkovitima. Nastavnici učenike trebaju podučiti samostalnom vrednovanju svog napretka, odnosno razvoju tzv. *vještine samovrednovanja*. Rezultati istraživanja Nikčević-Milković i sur. (2018) pokazuju da najmanju sklonost i interese za čitanje i pisanje imaju učenici rane adolescentske dobi te da u toj dobi procjenjuju najmanju korisnost strategija čitanja i pisanja, što je bilo i za očekivati. Najveću sklonost prema čitanju i pisanju pokazuju učenici mlađe školske dobi, što je također bilo očekivano. Što se tiče čitanja i pisanja lektire, značajno je više preferiraju učenici osnovnoškolske dobi u odnosu na srednjoškolsku dob, dok digitalne medije u svrhu čitanja i pisanja više koriste učenici adolescentske dobi u odnosu na učenike mlađe školske dobi. Oba rezultata su bila očekivana. U ovom istraživanju očite su i rodne razlike u ispitanim varijablama pa tako

ženski rod učenika pokazuje pozitivnije stavove prema čitanju i pisanju, veću korisnost strategija čitanja i pisanja, veću motivaciju i postignuća čitanja i pisanja u odnosu na muške kolege. Rodne razlike u korist ženskog roda u varijablama vezanima za procese čitanja i pisanja (primjerice akademski rezultati u jezikoslovnim predmetima, jezična znanja, rezultati u zadacima verbalnih i jezičnih sposobnosti) sustavno se potvrđuju nizom istraživanja (Babarović, Burušić i Šakić, 2009; Connolly, 2006; Reilly, Neumann i Andrews, 2018). Također, i u motivacijskim varijablama ženski rod učenika pokazuje bolje rezultate. Tako učenice pokazuju veći interes za čitanje i pisanje, iskazuju veću vrijednost ovih sposobnosti, samodjelotvornost im je u ovim područjima veća, a rodne razlike su naročito očite u adolescentskom razvojnem periodu (Kolić-Vehovec, Pečjak i Rončević Zubković, 2009; Nikčević-Milković, 2012). S obzirom da pozitivni stavovi prema korisnosti strategija čitanja i pisanja opadaju s porastom dobi i to više kod muškog roda (Nikčević-Milković i sur., 2018), trebalo bi sustavno strategije prezentirati i uvježbavati metodom modeliranja i to u okviru većeg broja nastavnih predmeta, naročito jezikoslovnih, duž cjelokupne vertikale obrazovanja. Tako bi učenici usvojili ove strategije općenito, kao i specifično u okviru različitih predmetnih područja, što bi im onda pomoglo u postizanju boljeg školskog uspjeha.

Suštinska funkcija čitanja je razumijevanje pročitano­g teksta te je ono osnova i uspješnog učenja općenito. Značajan efekt dobi uočen je kod korištenja strategije aktivnog razumijevanja pri čitanju. 30% varijance akademskog uspjeha određeno je uspješnošću korištenja ove strategije. Studenti završnih godina studija statistički značajno više koriste strategije aktivnog razumijevanja teksta, nadgledanja pročitano­g i regulacije pri čitanju u odnosu na studente početnih godina studija. Kolić-Vehovec (2013) navodi da studenti koji više koriste strategije aktivnog razumijevanja pri čitanju imaju veći akademski uspjeh jer bolje razumijevanje pročitano­g teksta znači i bolju kvalitetu učenja, što rezultira boljim akademskim uspjehom. Praktični značaj rezultata ovog i sličnih istraživanja usmjeren je na pronalaženje učinkovitih načina poboljšanja razumijevanja pri čitanju tekstova različitih sadržaja, širine i dubine, s obzirom da cijeli niz recentnih istraživanja pokazuje da su motivacijske varijable povezane s postignućima i uspjehom u akademskom životu učenika i studenata, a posebno s uspjehom u čitanju (Khajavi i Abbasian, 2013). Krajnji cilj poučavanja čitanja je stvoriti što više tzv. *strastvenih čitatelja* koji će imati razvijen intrinzičan interes za čitanje, koristiti različite adaptivne strategije čitanja, prilagođavati ih i mijenjati ovisno o postavljenim ciljevima, uz samonadgledanje i samovrednovanje tijekom cijelog procesa. Kako bi se to ostvarilo, najprije je potrebno stvoriti tzv. *kulturu čitanja* kako u odgojno-obrazovnim i kulturnim ustanovama, tako i u obiteljima djece i mladih

(Nejadihassan i Arabmofrad, 2016), a potom razvijati samoregulaciju učenja u ove dvije domene. Dobar primjer toga je proglašavanje 2020. godinom čitanja u Republici Hrvatskoj, što je potaklo brojne ustanove i pojedince na mnoge aktivnosti i poticaje čitanja.

Pandemija COVID-19 primorala je mnoge nastavnike da se prebace iz nastave uživo u *online* poučavanje ili na nastavu na daljinu. Međutim, mnogi nastavnici nemaju razvijene strategije koje bi bile efikasne u novim uvjetima krize i kompatibilne s njihovom profesionalnom praksom. Jedna od vrlo urgentnih potreba u razredima na svim razinama obrazovanja je dati podršku socijalnom ili grupnom čitanju predmetnih materijala. Zhu, Chen, Avadhanam, Shui and Zhang (2020) preporučuju nastavnicima da inkorporiraju korištenje *web* bilješki u *online* poučavanje. Ovi autori su identificirali pet vrsta dizajna aktivnosti takvih bilješki: 1) obradu znanja koje je specifično za određenu domenu, 2) podržavanje argumentacije i upita, 3) poboljšanje vještina opismenjavanja, 4) podršku nastavničkom i vršnjačkom ocjenjivanju i 5) povezivanje internetskih prostora za učenje. Nastavnicima je potrebna potpora za uključivanje učenika u čitanje, učenje i povezivanje. Van Rijk, Volman, De Haan i Bert van Oers (2017) navode da je još u osnovnoj školi važno oblikovati učinkovito i motivirajuće okruženje za učenje i obrazovne strategije koje su potrebne za poučavanje čitanja kako bi se poboljšalo razumijevanje kod svih učenika. Okruženje za učenje *informativnog čitanja*¹³ trebalo bi se oblikovati u svim razredima. Okruženje za učenje trebalo bi biti inspirirano teorijom Lava Vygotskog što pogoduje čitanju i razumijevanju informativnih tekstova. Socijalno-kulturalna teorija ovog autora ima veliki utjecaj na obrazovne znanosti te se u obrazovnoj praksi koriste njegovi pojmovi poput zone proksimalnog razvoja i skela (po kojima se učenici penju razvijajući kompetencije nekog područja). U nekim školama nastava se oblikuje u okruženjima za učenje koja se temelje na vigotskijskim konceptima. U njegovoj

¹³ *Informativno čitanje* je čitanje ekspozitornih tekstova koji se najčešće susreću u školi jer su to tekstovi udžbenika i svih ostalih pisanih izvora informacija. U ovim tekstovima učenici dolaze do podataka i činjenica, objašnjenja, opisa ili definicija pojava. Dobar ekspozitorni tekst iznosi podatke i činjenice na organiziran, jasan i logičan način. Ekspozitorni tekstovi djeci su teži za razumijeti od narativnih jer se susreću s novim sadržajima i nepoznatim pojmovima. Narativne tekstove nalazimo u pričama te oni imaju uobičajenu strukturu: početak, sredinu i kraj ili sadržajno: uvod, ekspoziciju (događaj i sukob likova, krizu) i zaključak (razrješenje sukoba, ishod događanja). Najčešće priča ima linearni oblik i zbiva se u vremenskom slijedu. Kod ekspozitornih tekstova izlaganja često sadržavaju složene logičke odnose među dijelovima teksta. Struktura izlaganja može biti različita, a uobičajeni oblici su: opis, redoslijed, sličnosti – razlike, problem – rješenje i uzrok – posljedica. Najčešći oblici ekspozitornih tekstova u osnovnoj školi su opis i redoslijed (Čudina-Obradović, 2014: 195, 196).

teoriji središnji pojam je *smisleno učenje* koji se shvaća kao proces u kojem pojedinac postaje povezan s kulturnim svijetom. Tako i kod poučavanja čitanja i pisanja učenicima treba oblikovati okolinu učenja koja je nalik onoj koju koriste profesionalni govornici i autori tekstova. *Razvojno obrazovanje* je pedagoški pristup koji se temelji na teoriji Vygotskog i dalje je razrađen u Teoriji kulturno-povijesne aktivnosti (CHAT) koja je nadahnula znatan broj osnovnih škola u Nizozemskoj kako bi promijenili učenje kreirajući inovativno okruženje na sveobuhvatan način s ciljem smislenog učenja za učenike. U razvojnom obrazovanju okruženje učenja je uglavnom definirano situacijskim socijalno-kulturnim aktivnostima u kojima su učenici i nastavnici suradnički uključeni. Razumijevanje pročitaneog teksta ključni je dio poučavanja čitanja i to se promatra na vrlo uzak način (kao razumijevanje onoga o čemu tekst govori). To se naziva *sadržajni pristup* koji se zasniva na modelima tekstnog procesiranja i naglaska na tome da učenici konstruiraju i integriraju značenje teksta na cjeloviti način. Nastojanja u okviru ovog pristupa usmjerena su na poticanje dubljeg proučavanja razumijevanja konceptualnog sadržaja teksta i to aktivnim angažmanom učenika. Jedna od teorija koja stoji u osnovi ovog pristupa je Teorija aktivnosti. Guthrie i Klauda (2014) u okviru ove teorije zauzimaju stajalište da učenje pismenosti treba održavati kulturni kontekst čitanja i osobnu smislenost te naglašavaju da nastavnici trebaju poraditi na adekvatnoj suradnji između njih i učenika. Suradnja i zajedništvo upravo trebaju biti istaknuti dio obrazovnog procesa. Iz Vygotskijeve perspektive čitanje je oblik komunikacije u kojem su kulturna značenja povezana s osobnim značenjima (smislom) čitatelja. Razvojno obrazovna praksa uključuje i čitanje i pisanje.

Koncepcija CORI (engl. *Concept Oriented Reading Instruction*) koristi se u Nizozemskoj za učenje čitanja prema navedenim preporukama. U središtu ove koncepcije nalazi se pretpostavka da za uključivanje učenika u čitanje mora biti pojačana njihova motivacija. Guthrie, McRae i Klauda (2007) razlikuju pet motivacijskih procesa: unutarnju motivaciju, percipiranu autonomiju, samoeфикаsnost, društvenu motivaciju i ovladavanje ciljevima. Unutarnja motivacija odnosi se na čitanje radi čitanja (Ryan i Deci, 2000). Ona se najbolje njeguje u okruženju učenja u kojem se naglašava važnost čitalačke aktivnosti (povezivanjem sadržaja čitanja s interesom učenika, bilo izravnim ili posredujućim) i integrirajući to s njihovim prethodnim znanjem. Tako se školsko čitanje treba povezati sa stvarnim životom, fokus treba biti usmjeren na interes učenika (njihovu znatiželju) i aktivno sudjelovanje u čitanju te isticanje da je glavna svrha čitanja njegov smisao. Opažena autonomija predstavlja osjećaj kontrole i usmjeravanje prema sebi. Podržano je po izboru učenika (podtema i tekstova) i zajedničkom kontrolom nastavnika i učenika. *Samo-*

efikasnost je uvjerenje učenika da može uspjeti. Povezano je s postizanjem uspjeha u razumijevanju čitanja, što je olakšano realističnim postavljanjem ciljeva i odgovarajućim tekstovima, kao i čestim povratnim informacijama o uspješnom razumijevanju. Socijalna motivacija je osjećaj pripadnosti grupi. Potiče se suradnjom, poput zajedničkog čitanja i rasprave o tekstu. Ciljevi su povezani sa željom za dubokim razumijevanjem. Promovira ih integracija čitanja sa sadržajem (domene), primjerice u tematskim cjelinama, osiguravajući konceptualnu koherentnost kroz tekstove i vrijeme. Učenicima u razredima mora biti dostupna bogata ponuda tekstova kako bi se za svakog učenika odabrali odgovarajući tekstovi koji su im zanimljivi, ne previše laki, a ni previše teški za čitanje. U učionici treba organizirati više različitih aktivnosti čitanja. Allington (2002) naglašava da se treba usredotočiti na značenje pročitano i meta-spoznavu, a poučavanje strategija trebalo bi ići putem eksplicitnog modeliranja, tj. demonstracije i objašnjenja kognitivnih strategija koje koristi vješt čitatelj. Potpora nastavnika trebala bi se sastojati od modeliranja strategija i *penjanja po skelama* učenika u razvoju vlastitih kompetencija. Nastavnici moraju znati procijeniti potrebe učenika za poukom te na njih znati fleksibilno odgovoriti te svoju podršku moraju znati prilagoditi čitateljskoj razini. Interakcija je u središtu poučavanja i podrške modeliranju tijekom čitalačkih aktivnosti. Nastavnici bi trebali potaknuti daljnje razmišljanje učenika i uključiti ih u konstruktivne razgovore na satu. Suradničkim učenjem potiče se razgovor o tekstu i značenju teksta. Također, poučavanje novog rječnika i strategije za otkrivanje značenja riječi sastavni su dio čitanja radi dolaženja do značenja. Ovakvo čitanje traži i drugu vrstu vrednovanja, a to znači da bi se s pitanja o tekstu trebalo prijeći na vrednovanje napora i poboljšanja složenih postignuća (npr. razmišljanja). Napredak u razumijevanju čitanja dolazi iz sve veće prakse, odnosno dužeg ulaganja vremena u čitanje.

6. POSTIGNUĆA SHANGAJSKIH UČENIKA KAO PRIMJER DOBRE PRAKSE

Shangajski učenici pokazuju visoka postignuća čitanja i pisanja na PISA međunarodnim testovima (2009, 2012), što je izazvalo veliku međunarodnu pažnju te poslužilo za analizu i zaključke kako pomoći učenicima drugih zemalja da postignu bolje rezultate u ovim jezičnim djelatnostima. Istraživače je zanimalo kako Shangajski učenici, kao i ostali azijski učenici, uče te kako su motivirani za čitanje i pisanje (Ng i sur., 2021). Rezultati istraživanja pokazuju da čitanje i pisanje ima veliku vrijednost u obrazovnom sustavu Shanghaia. Pisanje zajedno s čitanjem važan su cilj reforme primarnoga obrazovanja u toj zemlji. Prema standardima Kineskog jezičnog kurikula (Shanghai Municipal

Education Commission, 2011), instrukcije pisanja za Shanghajске ученике u четвртот разреду укључују широк распон писанја за различите сврхе s фокусом на писанје о властитим искуствима. Од ових ученика се nadalje захтијева да пишу u различите сврхе, што се може истражити користећи Grahamов концепт мотива писанја и WMQ (Graham i sur., 2020). Slijedeći mnoge gore nabrojane preporuke (primjerice suradničko učenje, samoregulacija učenja, uvježbavanje strategija čitanja i pisanja, postupno prebacivanje odgovornosti s nastavnika na ученике i dr.) nastavnici ove zemlje uspjeli su podići kompetencije pismenosti svojih ученика на највише svjetske razine.

7. ZAKLJUČAK

Uslijed kontekstualnih promjena u društvu nužne su i obrazovne promjene u domenama čitanja i pisanja. Nažalost, mnogi razredi škola u svijetu nisu se prilagodili novim uvjetima i preporukama poučavanja pismenosti o kojima se govori u ovome radu, a zasnivaju se na znanstvenim istraživanjima. Zbog toga rezultati pismenosti na višim razinama nisu najbolji kod većine ученика u mnogim zemljama. U radu se navode metodičke preporuke poučavanja čitanja i pisanja u suvremenim razredima, opisuju programi čije evaluacije pokazuju korisnost i učinkovitost, kao i rezultati istraživanja koji pokazuju pozitivne implikacije za praksu. Generalno poučavanje čitanja i pisanja treba sagledavati u okviru socijalno-kulturalne i socijalno-kognitivne teorije te socijalno-konstruktivističkih pristupa učenju, treba ga zasnivati na modelu modeliranja i Vygotskijevim preporukama za učenje, ученике treba naučiti samoregulaciji učenja u ovim domenama i u okviru nje korištenju adaptivnih strategija čitanja i pisanja. Za čitanje i pisanje primarno je važna motivacija (ponajviše intrinzična), kao i obrazovne emocije koje se s njima izazivaju. Samoefikasnost je ključni čimbenik koji pokreće trud koji je suštinski važan kod složenih procesa čitanja i pisanja te direktno i indirektno utječe na akademska postignuća u ove dvije generičke sposobnosti. Učenici se po uzoru на preporuke Vygotskog *penju po skelama* razvijajući vlastite kompetencije pismenosti. Čitanje i pisanje ne smijemo sagledavati samo općenito, nego i područno, pa tako nastavnici u okviru različitih predmetnih područja (humanističkom, društvenom, prirodoslovnom, tehničkom i umjetničkom) moraju ученике poučavati samoregulaciji čitanja i pisanja općenito, ali i specifično vezano za njihovo područje.

Literatura

- Allington, R. L. (2002). „What I’ve learned about effective reading instruction from a decade of studying exemplary primary classroom teachers“. *Phi Delta Kappan*, br. 83(10), str. 740–747. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/what-ive-learned-about-effective-reading/docview/2245663028/se-2?accountid=176251>.
- Alzubi, A. A. F., Singh, M. K. M. & Hazaea, A. N. (2019). „Investigating Reading Learning Strategies through Smartphones on Saudi Learners’ Psychological Autonomy in Reading Context“. *International Journal of Instruction*, br. 12(2), str. 99–114. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.1227a>
- Applebee, A. & Langer, J. (2011). „A snapshot of writing instruction in middle schools and high schools“. *English Journal*, br. 100, str. 14–27. <https://www.proquest.com/scholarly-journals/snapshot-writing-instruction-middle-schools-high/docview/875295901/se-2?accountid=176251>.
- Alzubi, A. A. F., Singh, M. K. A/P. M. & Hazaea, A. N. (2019). „Investigating Reading Learning Strategies through Smartphones on Saudi Learners’ Psychological Autonomy in Reading Context“. *International Journal of Instruction*, br. 12(2), str. 99–114. <https://doi.org/10.29333/iji.2019.1227a>
- Babarović, T., Burušić, J. & Šakić, M. (2009). „Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske“. *Društvena istraživanja*, br. 4–5(102–103), str. 673–695.
- Bogaert, N., Devlieghere, J., Hacquebord, H., Rijkers, J., Timmermans, S. & Verhallen, M. (2008). „Aan het werk! Adviezen ter verbetering van functionele leesvaardigheid in het onderwijs [Advice for improvement of functional literacy in education by the Dutch Workgroup Functional Reading]“. The Hague.
- Brindle, M., Harris, K. R., Graham, S. & Hebert, M. (2016). „Third and fourth grade teachers’ classroom practices in writing: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 929–954. DOI: 10.1007/s11145-015-9604-x
- Coker, D., Farley-Ripley, E., Jackson, A., Wen, H., MacArthur, C. & Jennings, A. (2016). „Writing instruction in first grade: An observational study“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 793–832. DOI 10.1007/s11145-015-9596-6
- Connolly, P. (2006). „Keeping a sense of proportion but losing all perspective: A critique of Gorard’s notion of the ‘politician’s error’“. *British Journal of Educational Studies*, br. 54, str. 73–88. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8527.2005.00330.x>

- Cutler, L. & Graham, S. (2008). „Primary grade writing instruction: A national survey.“ *Journal of Educational Psychology*, br. 100, str. 907–919. <https://doi.org/10.1037/a0012656>
- Čudina-Obradović, M. (2014). „*Psihologija čitanja. Od motivacije do razumijevanja*“. Zagreb: Golden marketing.
- De Smedt, F., van Keer, H. & Merchie, E. (2016). „Student, teacher, and class-level correlates of Flemish late elementary school children’s writing performance“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 833–868. DOI 10.1007/s11145-015-9590-z
- Dockrell, J. E., Marshall, C. R. & Wyse, D. (2016). „Teachers’ reported practices for teaching writing in England“. *Reading and Writing*, br. 29, str. 409–434. DOI 10.1007/s11145-015-9605-9
- Drew, S., Olinghouse, N., Luby-Faggella, M. & Welsh, M. (2017). „Framework for disciplinary writing in science Grades 6–12: A national survey“. *Journal of Educational Psychology*, br. 109, str. 935–955. <https://doi.org/10.1037/edu0000186>
- Ekhlās, N. N. & Shangarffam, N. (2013). „The relationship between determinant factors of self-regulation strategies and main language skills and overall proficiency“. *Social and Behavioral Sciences*, br. 70, str. 137–147. doi: 10.1016/j.sbspro.2013.01.049
- Freedman, S. W., Hull, G. A., Higgs, J. M. & Booten, K. P. (2016). Teaching writing in a digital and global age: Toward access, learning, and development for all, u: Gitomer, D. H. & Bell, C. A. (ur.) *Handbook of research on teaching* (5th ed., pp. 1389–1450). Washington, DC: American Educational Research Association. DOI Number: 10.3102/978-0-935302-48-6_23
- Gilbert, J. & Graham, S. (2010). „Teaching writing to elementary students in Grades 4 to 6: A national survey“. *Elementary School Journal*, br. 110, str. 494–518. <https://doi.org/10.1086/651193>
- Gillespie, A. & Graham, S. (2014). „A meta-analysis of writing interventions for students with learning disabilities“. *Exceptional children*, br. 80(4), str. 454–473. DOI: 10.1177/0014402914527238
- Gillespie, A., Graham, S., Kiuvara, S. & Hebert, M. (2014). „High school teachers’ use of writing to support students’ learning: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 27, str. 1043–1072. DOI 10.1007/s11145-013-9494-8.
- Graham, S. (2006). Writing, u: Alexander, P. & Winne, P. (ur.) *Handbook of educational psychology* (pp. 457–478). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Graham, S. (2018). „A revised writer(s)-within-community model of writing“. *Educational Psychologist*, br. 53, str. 258–279. <https://doi.org/10.1080/00461520.2018.1481406>

- Graham, S. (2019). „Changing How Writing is Taught. Research in Education“, br. 43(1), str. 277–303. <https://doi.org/10.3102/0091732X18821125>
- Graham, S., Cappizi, A., Harris, K. R., Hebert, M. & Morphy, P. (2014). „Teaching writing to middle school students: A national survey“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 27, str. 1015–1042. 2 DOI: 10.1007/s11145-013-9495-7
- Graham, S. & Harris, K. R. (2018). „An examination of the design principles underlying a self-regulated strategy development study based on the writers in community model“. *Journal of Writing Research*, br. 10, str. 139–187. doi: 10.17239/jowr-2018.10.02.02
- Graham, S., McKeown, D., Kiuahara, S. & Harris, K. R. (2012). „Meta-analysis of writing instruction for students in elementary grades“. *Journal of Educational Psychology*, br. 104(4), str. 879–896. <https://doi.org/10.1037/a0029939>
- Graham, S. & Rijlaarsdam, G. (2016). „Writing education around the globe“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 781–792. DOI 10.1007/s11145-016-9640-1
- Graham, S., Banales, G., Ahumada, S., Munoz, P., Alvarez, P. & Harris, K. R. (2020). *Writing Strategies Interventions*. Routledge Edition.
- Graves, D. H. & Murray, D. M. (1980). „Revision: In the Writer’s Workshop and in the Classroom“. *The Journal of Education*, br. 162(2), str. 38–56.
- Guthrie, J. T., McRae, A. & Klauda, S. L. (2007). „Contributions of concept-oriented reading instruction to knowledge about interventions for motivations in reading“. *Educational Psychologist*, br. 42(4), str. 237–250. <https://doi.org/10.1080/00461520701621087>
- Guthrie, J. T. & Klauda, S. L. (2014). „Effects of classroom practices on reading comprehension, engagement, and motivations for adolescents“. *Reading Research Quarterly*, br. 49(4), str. 387–416. doi: 10.1002/rrq.81
- Hertzberg, F. & Roe, A. (2016). „Writing in the content areas: A Norwegian case study“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 555–576. DOI: 10.1007/s11145-015-9607-7
- Hsiang, T. P. & Graham, S. (2016). „Teaching writing in Grades 4–6 in urban schools in the Greater China Region“. *Reading and Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 869–902. DOI 10.1007/s11145-015-9597-5
- Hsiang, T., Graham, S. & Wong, P. (2018). „Teaching writing in Grades 7–9 in urban schools in the Greater China Region“. *Reading Research Quarterly*, br. 53, str. 473–507. DOI:10.1007/s11145-015-9597-5
- Kellogg, R. T. (1999). *The Psychology of Writing*. Oxford University Press.

- Khajavi, Y. & Abbasian, R. (2013). „Improving EFL Students’ Self-regulation in Reading English Using a Cognitive Tool“. *Journal of Language and Linguistic Studies*, br. 9(1), str. 206-222. DOI:10.17263/JLLS.36701
- Kiuahara, S., Graham, S. & Hawken, L. (2009). Teaching writing to high school students: A national survey. *Journal of Educational Psychology*, br. 101, str. 136–160. DOI: 10.1037/a0013097
- Kolić-Vehovec, S., Pečjak, S. & Rončević Zubković, B. (2009). „Spolne razlike u (meta)kognitivnim i motivacijskim čimbenicima razumijevanja teksta adolescenata u Hrvatskoj i Sloveniji“. *Suvremena psihologija*, br. 12(2), str. 229–242.
- Kolić-Vehovec, S. (2013). Kognitivni i metakognitivni aspekti čitanja, u: M. Mićanić (ur.) *Čitanje za školu i život* (str. 23–32). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Light, R. (2001). *Making the most of college*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- McCarthy, S. & Ro, Y. (2011). „Approaches to writing instruction“. *Pedagogies: An International Journal*, br. 6, str. 273–295. DOI: 10.1080/1554480X.2011.604902
- Rijavec, M. & Miljković, D. (2001). *Razgovori sa zrcalom*. Zagreb: IEP.
- Myers, J., Scales, R. Q., Grisham, D. L., Wolsey, T. D., Dismuke, S., Smetana, L., . . . & Martin, S. (2016). What about writing: A national exploratory study of writing instruction in teacher preparation programs. *Literacy Research & Instruction*, br. 55, str. 309–330. DOI: 10.1080/19388071.2016.1198442
- Mullis, Ina V. S., Martin, Michael O., Foy, Pierre & Drucker, Kathleen T. (2012). *PIRLS 2011 Results in Reading*. TIMSS and PIRLS International Study Center, Boston College, Chestnut Hill.
- National Center for Educational Statistics (2012). *The nation’s report card: Writing 2011* (NCES 2012-470). Washington, DC: U.S. Department of Education, Institute of Educational Sciences.
- National Commission on Writing (2003). *The neglected “R”: The need for a writing revolution*. Washington DC: College Board.
- Nejadihassan, S. & Arabmofrad, A. (2016). „A review of relationship between self-regulation and reading comprehension“. *Theory and Practice in Language Studies*, br. 6(4), str. 835–842. DOI:10.17507/tpls.0604.22
- Ng, C. & Graham, S. (2017). Engaging readers in the twenty-first century: What we know and need to know more, u: *Improving Reading and Reading Engagement in the 21st Century: International Research and Innovation* (pp. 17–46). Springer Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-10-4331-4_2

- Ng, C., Graham, S., Xinghua, L., Kit-Ling, L. & Kit-Yi, T. (2021). „Relationships between writing motives, writing self-efficacy and time on writing among Chinese students: path models and cluster analyses“. *Reading and Writing*, br. 34(6), str. 1–29. <https://doi.org/10.1007/s11145-021-10190-1>
- Nikčević-Milković, A. (2008). „Procesni pristup pisanju kao oblikovanju teksta“. *Psihologijske teme*, br. 17(1), str. 185–201.
- Nikčević-Milković, A. (2012). Samoregulacija učenja u području pisanja (Neobjavljena doktorska disertacija). Sveučilište u Zagrebu: Filozofski fakultet.
- Nikčević-Milković, A. (2014). „Pregled kognitivnih i motivacijskih čimbenika pisanja“. *Psihologijske teme*, br. 23(2), str. 189–208.
- Nikčević-Milković, A. (2015). Istraživanje samoregulacije učenja kod studenata u tri temeljna obrazovna područja: pisanju, čitanju i matematici, u: M. Orel (ur.) Zbornik prispevkov konference EDUvision 2015 „Modern Approaches to Teaching Coming Generation“ „Sodobni pristopi poučavanja prihajajućih generacija“ (str. 521–537). Polhov Gradec: EDUvision.
- Nikčević-Milković, A., Jerković, A. & Brala-Mudrovčić, J. (2018). „Ispitivanje nekih komponenti samoregulacije učenja u domenama čitanja i pisanja kod učenika različite dobi i roda“. *Napredak: časopis za pedagošku teoriju i praksu*, br. 159(1–2), str. 73–99.
- Ray, A., Graham, S., Houston, J. & Harris, K. R. (2016). „Teachers’ use of writing to support students’ learning in middle school: A national survey in the United States“. *Reading & Writing: An International Journal*, br. 29, str. 1039–1068. DOI 10.1007/s11145-015-9602-z
- Reilly, D., Neumann, D. L. & Andrews, G. (2019). „Gender differences in reading and writing achievement: Evidence from the National Assessment of Educational Progress (NAEP)“. *American Psychologist*, br. 74(4), str. 445–458. <https://doi.org/10.1037/amp0000356>
- Ryan, R. M. & Deci, E. L. (2000). „Intrinsic and extrinsic motivations: Classic definitions and new directions“. *Contemporary Educational Psychology*, br. 25(1), str. 54–6.
- Rietdijk, S., van Weijen, D., Jassen, T., van den Bergh, H. & Rijlaarsdam, G. (2018). Teaching writing in primary education: Classroom practice, time, teachers’ beliefs and skills. *Journal of Educational Psychology*, br. 110(5), str. 640–663. DOI 10.1037/edu0000237
- Reilly, D., Neumann, D. L. & Andrews, G. (2018). Gender differences in reading and writing achievement: Evidence from the National Assessment of Educational Progress (NAEP). *American Psychologist*, br. 74(4), str. 1–21. DOI: 10.1037/amp0000356

- Rietdijk, S., Van Weijen, D., Janssen, T., Van den Bergh, H. & Rijlaarsdam, G. (2018). Teaching Writing in Primary Education: Classroom Practice, Time, Teachers' Beliefs and Skills. *Journal of Educational Psychology*, br. 110(5), str. 4–16. <http://dx.doi.org/10.1037/edu0000237>
- Rončević-Zubković, B. (2013). Samoregulacija čitanja, u: M. Mićanović (ur.) *Čitanje za školu i život* (str. 33–41). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Rosandić, D. (2005). *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Simmerman, S., Harward, S., Pierce, L., Peterson, N., Morrison, T. G., Korth, B., . . . & Shumway, J. (2012). „Elementary teachers' perceptions of process writing“. *Literacy Research & Instruction*, br. 51, str. 292–307. DOI: DOI: 10.1080/19388071.2011.557764
- Simon, H. A. & Newell, A. (1971). „Human problem solving: The state of the theory in 1970“. *American Psychologist*, br. 26(2), str. 145–159.
- Stričević, I. (2011). „Pismenosti 21. stoljeća: učenje i poučavanje u informacijskom okruženju“. *Zrno*, br. 97–98 (123–124), str. 2–5.
- Swedlow, J. (1999). „The power of writing“. *National Geographic*, br. 196, str. 110–132.
- Temple, C., Steele, J. L. & Meredith, K. S. (1998). *Radionica za pisanje: Od samoizražavanja do izražavanja stajališta*. Vodič pripremljen za Projekt Čitanje i pisanje za kritičko mišljenje/RWCT. Zagreb: Otvoreno društvo.
- Tolchinsky, L. (2016). From text to language and back again: The emergence of written language, u: MacArthur, C. A., Graham, S. & Fitzgerald, J. (ur.) *Handbook of writing research* (2nd ed., pp. 144–159). New York, NY: Guilford Press.
- Troia, G. & Graham, S. (2017). „Use and acceptability of adaptations to classroom writing instruction and assessment practices for students with disabilities: A survey of Grade 3–8 teachers“. *Learning Disabilities Research & Practice*, br. 32, str. 257–269. DOI: 10.1111/ldrp.12135
- Tse, S. & Hui, S. (2016). „Chinese writing curriculum reforms in Hong Kong in recent years and their impact on teaching and learning“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 1013–1037. DOI: DOI 10.1007/s11145-015-9595-7
- Turan, S. & Demirel, O. (2010). The relationship between self-regulated learning skills and achievement: A case from Hacettepe University medical school.
- Van Rijk, Y., Volman, M., De Haan, D., & Van Oers, B. (2017). „Maximising meaning: creating a learning environment for reading comprehension of informative texts from a Vygotskian perspective“. *Learning environments research*, br. 20(1), str. 77–98. <https://doi.org/10.1007/s10984-016-9218-5>

- Vasta R., Haith M. M. & Miller S. A. (1998). *Dječja psihologija*. Jasterbarsko: Naklada Slap.
- Warschauer, M. & Healey, D. (1998). „Computers and language learning: an overview“. *Language Teaching*, br. 31(2), str. 57–71, Cambridge University Press. <http://dx.doi.org/10.1017/S0261444800012970>
- Wilcox, K., Jeffrey, J. & Gardner-Bixler, A. (2016). „Writing to the Common Core: Teachers’ response to changes in standards and assessments for writing in elementary schools“. *Reading & Writing: An Interdisciplinary Journal*, br. 29, str. 903–928. DOI: 10.1007/s11145-015-9588-
- Woolfolk, A. (2016). *Edukacijska psihologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Zhu, X., Chen, B., Avadhanam, R. M., Shui, H. & Zhang, R. Z. (2020). „Reading and connecting: using social annotation in online classes“. *Information and Learning Sciences*, br. 121(5/6), str. 261–271. <https://doi.org/10.1108/ILS-04-2020-0117>
- dostupno na: https://mk0pisanevvpocw453.kinstacdn.com/wp-content/uploads/2019/12/PISA2018_bilje%C5%A1ka-o-Hrvatskoj.pdf (20. 3. 2020).
- dostupno na: <https://www.telegram.hr/zivot/provedeno-detajjno-istrazivanje-koliko-i-sto-citamo-i-rezultati-nisu-bas-dobri/> (20. 3. 2020).

TEACHING READING AND WRITING IN THE 21ST CENTURY

Due to social contextual changes the teaching of reading and writing is changing. Although the main goal of education is to teach students to effectively use reading and writing skills, many schools around the world do not achieve this goal (Graham, 2019). Research shows a number of factors that hinder their adequate teaching: insufficient instruction and teacher preparation time, lack of critical and creative reading and writing longer texts that require analysis and interpretation, little cooperation among students, large number of students in classes and number of students with difficulties, absence of digital technology, infrequent use of formative assessment of achievement, insufficient encouragement of motivation to read and write, infrequent application of teaching procedures resulting from examples of good practice, weak teacher beliefs of reading and writing significance for the student's future, school policies that do not invest in teacher education and do not change existing education systems, and influences that do not sufficiently emphasize the value of reading and writing. The most commonly used programs in the world that have proven to be effective are also listed (Nikčević-Milković, 2018). Based on the results of numerous studies, teachers who implement adequate reading and writing programs are the ones who design comprehensive and collaborative programs, devoting considerable time to reading and writing instructions and using instructional practices with proven evidence of success. Many teachers use writing to support higher-level learning and adapt reading and writing instruction to students with disabilities. What research proves to be bad is that many teachers overemphasize the teaching of basic reading and writing skills, while paying too little attention to critical processes such planning, drafting, correcting text when writing and reviewing text, identifying the main idea of the text, drawing conclusions and summarizing when reading (called *reading and writing strategies*) and self-regulation of learning in these two generic linguistic activities (Graham, 2018).

Keywords: different educational levels, reading and writing programs, reading and writing strategies, self-regulation of learning, teaching reading and writing

Izvorni naučni rad

UDK 821.18:398-13

UDK 821.131.1"15/16"

Vehbi MIFTARI (Peja)

University „Haxhi Zeka“ – Peja

vehbi/miftari@unhz.eu

HUMANIST LITERATURE AS A MESSENGER OF THE COLLECTIVE MEMORY AND A TOOL FOR CREATING THE SENSE OF TOGETHERNESS

There is a permanent link between artistic works and the shared memory of cultural, religious or political communities. Our article deals with the connection that humanist literature had with the feeling of „togetherness“ in Albanian literature. The aim is to see how collective memory has been carried by the early literary works, if this has influenced the character of the Albanian humanist literature in the 16th century and if this kind of literature has motivated new community's ideas about themselves and the others. The article addresses the impact of literature in stimulating new linguistic, cultural and historical „belonging“ as a set of values, beliefs and behaviors. For this purpose, the works of the humanist authors: Marinus Barletius (alb: Marin Barleti) and Demetrius Francus (alb: Dhimiter Frangu) has been analysed. The article attempts to prove that humanist literature has been developed alongside with the sense of togetherness and often turned into the motivator for epic deeds. So far, the humanist literature became the messenger for the epic deeds' echo, influencing the character of ethnic, religious and cultural communities.

Key words: *Epic, literary works, humanist literature, epic, heroic deeds*

1. Introduction

From *the anticity*, the literature has been considered a tool for creating and sharing collective memory. She reaffirms the common roots and creates identities (in plural). It lives in permanent and inseparably relations with the aims of the religious, cultural or ethnic community members. From this point of view, literature is able to express the communities' historical memory (Çabej, 1994) and reflects „the soul of the nation“.

Epic songs reflect images that communities have developed for themselves at a certain historical moment. They express the connection between the communities and their self-confession and serve as a popular imagination of the nation. This is, perhaps, why literature has been seen as a part of the communities' intentions and has become the messenger of their concerns.

But, considering it a powerful carrier of the *sense of the togetherness*, unintentionally we attribute to the literature an *ideological function*. If the literature is still being considered as a motivator for further reinforcements of the sense of togetherness, so called „national literature“ must be considered as a very connected to the national ideology, as conveys the sense of community members. Our article aims to discuss this dimension analyzing the literary work of two humanist authors: Marinus Barletius and Demetrius Francus.

2. Epic history as a literary ideal: humanist literary works

The idea of renewal, developed mainly in medieval Italian cities during the 15th century (extended further to the 17th century) gave to the humanist authors an opportunity to renew the idea of an enlightened society (divine light scattered in the human soul on earth) and of a general cultural renewal. The humanist model was that of interweaving epic works within the human values, comparable to the authors of classical literary works, from which they were inspired. Classical myth (Miftari & Visoka, 2018: 151–156) was in the core of the medieval artistic works (Curtius, 1961: 84–201). We accept the role of the myths as historical ethno-symbolism paradigms (Smith, 1999: 10) in creating the sense of togetherness.

Humanism (as well as the whole renaissance) treated artistic works in accordance to the human aesthetic principles. Raised after the invention of the printing press, Renaissance humanism reaffirmed the transformation of the present in accordance to the classical past, trying to „recreate“ the individuals as a better moral person (Brotton, 2006: 39–40). That is the reason why the myth of the epic *hero* gained extraordinary human qualities, in addition to

those heroic. All myths (in the Middle Ages) had some accompanying rituals, just as each rite had its own accompanying myth (Segal, 2004: 61).

The Albanian medieval hero, George Castriota – Scanderbeg (alb: Gjergj Kastrioti – Skënderbeu) had already become a cult, in which the Arbër tribes (Albanians) believed. He was carried in the history mostly by a very developed Albanian oral culture (above all legendary and epic songs) on his endless stories of heroic deeds and legends of the warrior leader, or invincible knight, who was always at the head of the battles and united people using the „spirit of freedom“.

He was the strategist who showed unparalleled heroism in battle by taking the sword in his hands rather than contemplating the battle from afar. Thus, he identified with his warriors in war and in peace, did not differ from them and did not ask for anything that the first did not do him self, he showed personal courage before asking for it from his comrades. These unusual actions for a leader turned him into the beloved medieval knight, whose echoes of deeds spread through the sky of legends all over Europe. The „Arbër“ model of the medieval knight turned into the heroic European model, quickly harboring in the endless legends, which turned him into the epic knight idolized by the armies and harnessed to songs. From them, the unrepeatable hero, Scanderbeg, and his historical deeds turned into epic echo, linking the fate of the historical hero with those of the ideal medieval hero into a written literary works all around the Europe. Many books were written about his heroic deeds and unrepeatable human character. The historical epic, cultivated by the people, became the premises of the written literature in the whole 15th and 16th century. Under the power of printing presses and the opportunity to publish and reproduce copies of books, the numerous authors (among them Francus and Barletius), displaced into Venice, had an opportunity to transform their narrative memory into a written literary work, showing to the world the glory of their invincible hero and knight.

2.1. Barletius: Oral narrative as a history

The earlier and propably the most famous book about the undefeated knight, G. Castriota – Scanderbeg was the Marinus Barletius's (Alb: Marin Barleti) book: *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum Principis*, with the informative title: *De Vita Moribus Ac Rebus Praecipue Aduersus Turcas, Gestis, Georgii Castrioti, Clarissimi Epirotarum Principis, qui propter celeberrima facinora, Scanderbegus, hoc est, Alexander Magnus, cognominatus fuit, libri Tredecim, per Marinum Barletium Scodrensem conscripti*. (About the excellent Prince of the Epirots, Gjergj Castrioti's, life, character

and deeds, especially against the Turks, because of his famous exploits he was surnamed Scanderbeg, that is, Alexander the Great. Thirteen books by Marin Barleti of Shkodra, published around the year 1508–1510). The book was written based on the oral history, and transmits „the echo of the epopee coming from the depth of the centuries“ (Thiesse, 2004: 25–27). The book brought in the written the myth of the hero, who served for as an *acting myth* (Burke, 1970: 202) narrated by the people (including the author Barletius, who was part of the defenders of the last Albanian castle: Scodra, fallen under the Turks in 1479).

Historia de vita et gestis Scanderbegi is the arbër's (early ethnic albanians) model of the hero, wrapped with the values of humanism, in addition to the chivalrous ones. The book tries to create a literary variant of the myth of the medieval hero. His invariant however can be found in the history. That's why the discourse of the humanist Marinus Balretius is carefully woven with aesthetic garment and epic narration.

Written in the early 16th century, *Historia de vita ed gestis...* is a reflection of the culture of remembrance carried by the Arbër priests, displaced to the Republic of Venice, where they were displaced as refugees after the fall of Shkodra and other Arbëria castles. As the memory brings always a very strong emotion, they brought in Venice a very rich oral culture, mostly epic and legendary songs on the great knight and invincible medieval hero, which became the essence for the Barletius book (but also of Demetrius Francus later).

Barletius's book, as the author himself underlined, aims to testify the history, eventhough being faced with an enormous lack of the scientific tools (chronicles, annals...). Barletius wrote his book in Acrossed a distance in time and space, which adds a tragic flavour to the description of Scanderbeg's glorious victories over the Turks (Minna, 3). However, he insisted that he was writing the history of the Albanian protagonist. But, the „history“ carried by him, therefore, is a *narrative story* of the people part of this epic grandeur of a time and of a hero. It is a story which recalls the history (existed reality) and transforms it into a narrative history (believed reality). So far, Barletius creates the „illusion“ of the history in a narrative text; like the German literature did with *The Song of the Nibelungs* (Ger: „Nibelungenlied“) and French literature did with *Roland's songs*.

Barletius was aware that he was writing the „history“ of Scanderbeg, eventhough lacking the necessary tools, cultivating a necessary intention to restore the epic grandeur of a time and a place. He found the connecting node between the memory and history, renewing „local greatness“, but also between the memory and fiction, creating the spiritual greatness, the feeling of eternal

pride of the heroic deeds of a generation of warriors, who created an era and justified the existence of the myth of the hero. The „history“ so far becomes the „eternal present“ narrated by the author but belonging to many „authors“, whose emotion is the togetherness and pride.

Barletius said that he was writing his book based on the memories (and emotion) of those people who could have lived in the „Scanderbeg era“. So he was reviving the memory by collecting pieces of stories, „remnants“ of memory, the imaginations of warriors and contemporaries, and personal testimony. He did this with the sole purpose of saving the Arbërian greatness from the fall of memory. This, as underlined, constitutes the essential relationship between memory and history. But since memory is narrated in a confession, fiction is inevitable.

Based on the title of the work, *Historia de vita ed gestis Scanderbegi* (eng: *The History of Scanderbeg's Life and Works*), Barletius was writing a history text. Even if we refer to his genre, the text emerges as a „history“. The text describes the „real deeds“. But, precisely this kind of reference is a fundamental problem. Barletius himself underlined that he was writing a work of historical discourse. But to write it, he said he lacked models:

„I had no predecessor on this road (...) I could not see the old annals“ (Barletius, 1504: 48).

Since he had no precursor, as well as being a „non-foreign spectator“, ie a witness of great deeds, he combines his experience of the chronicler with the narrative, the historical discourse with the oral literary discourse:

„I have seen many such ourselves, when the misfortune brought us to bear the unfortunate weapons to defend the homeland, from the memory of which I am now renewed as a miracle, but also about which I can not write without tears in my eyes“ (Barletius, 257).

Eventhough he lacks references, he finds them in people's memory.

„I did not write fictions, but the ones that older people carefully told me and the ones that some who participated saw with their own eyes“.

However, Barleti has experienced only some of the great events of history which he presents in his books, being within the walls of the castle of Shkodra, when it was surrounded by Ottoman troops. So, for them he testifies as a participant and as a reminder of events.

„Thus, I remember that, in the first siege of Shkodra, the enemies appeared at the base of the walls almost before we heard about them“ (Barletius, 175).

However, he had this evidence only for a few events. He created most of the „mosaic“ based on the oral stories of others, his contemporaries and the memory of the members of his ethnic, cultural and language community.

Thus, the text supersedes the narrative experience over the life experience, giving it new, broader dimensions. He constructs this experience through echo, memory and myth. And the echo of the memory of heroes and battles is one of the historical impulses for collective memory. It influences the unification. This *memory* however does not constitute *the truth*, but the narrative about the truth, or, more precisely, the story turned into a myth. So Barletius did not write a book of historical discourse (as he says), although he intends it; his book does not create references with the events which have happened in the past, but to collective *memory* carried in the form of myths; it does not refer to reality, but to the *illusion of reality*. This means that Barletius refers to the *echo of reality* through the process of superimposing the real in a discourse which frequently avoids pure historical discourse and slips into the semi-fictional narration.

The dimension of the hero's myth, that is, his ability (or that of the author of the text about him) to become a unifying personality for contemporaries and a unifying myth for future generations, implies „the echo of the myth carried into history“, able to revive the intention for the renewal of the homeland, whether historical (as a memory of great deeds and inherited territory, in Barletius), or spiritual (as a reminder of the spiritual area of compatriots, in Budi's *Dottrina Cristiana*, 1618. By selecting literary figures, Barletius did not attribute only to Scanderbeg's ability to unite Albanian princes. In his eyes, all Arbërs (epyrötians) had these qualities, being above all brave and wise. Barletius deliberately sees on them as in the protagonist, Scanderbeg, and even called them by their collective name: *Scanderbegians*:

„*Scanderbegians (...) had an ardent desire to come out and explode with an attack against the enemy*“ (Barletius, 108).

For humanists, the identification of the Arbërs with the protagonist does not only touch on the historical dimension and his influence in creating the so-called Lezha Covenant (1444), who's aim was the renewal of Arbëria. It is also related to the role that the protagonist – the brave leader – had in the spiritual upliftment of the Arbër ethnic community.

Scanderbeg was a central figure around whom the Arbër princes believed and projected the renewal of their historically known Arbëria (Albania), but he was also a personality who helped the spiritual revival of the Albanians of that time. He was the „Christian“ (similar to the other Arbërs), who recognized territory, language and traditions as signs of identity (hence he fought

for the „historical Arbëria“), while spiritually transcending these boundaries and extending his kingdom within the kingdom of God („Christian Arbëria“).

The language in which Barletius wrote his book is Latin. His text, therefore, preserves the status of the historical text, built on evidence and narratives, in a language that was „the universal language at that time“. Consequently, his text belongs to universal writing, but is related to Albanian literature by the subject that deals with it. The essence is the subject and not the language, as evidence of identity.

2.2. Demetrius Francus: The „Arbër“ model of the epic deeds

Demetrius Francus wrote his book, *Gli illustri e gloriosi gesti e vittoriose imprese fatte contro i Turchi dal Signor Don Georgio Castriotto detto Scanderbeg, Principe d 'Epiro*, driven by the idea to exalt the humanist myth of the Albanian national hero, Gjergj Kastrioti – Skenderbeu (eng: George Castriotta – Scanderbeg). Unlike Barletius, Francus point of view for writing his book is that of the chronicler, who attempts to convince us that his writings are based in historical documents – chronicles (as he says „relies in the card“). However, he does not give any accurate references to the documents that he has analyzed for writing his book.

Even though he makes a distinct between the historical facts and legends, within the text he accepts oral narratives, legends, as part of historical truth. This has been proven especially at the end of his *Commentary*, when Francus moves the objects of his text from the documents to the legends about the protagonist.

Claiming that he was writing from a historical point of view, he trusts the documents, although we do not have seen references used by him. Francus tries to convincing us in his arguments, making a clear distinction between historical objectivity and legends about the brave leader (oral narratives, very present in Barletius' work). The text, however, is not so convincing: the documents fade under the shadow of the oral narratives and legends, which in certain parts of the text prevail over the intended objectivity. This is especially true in the concluding part of his text. However, Francus is „more objective“ than Barletius in seeking historical references and being less „poetic“ in his narrative discourse. Despite the fact of being a contemporary and comrade-in-arms of Scanderbeg and had experienced for himself a part of George's history, as well as knows well the folk tales about Scanderbeg, he does not make personal testimony or recalles memory as the means on which he writes. However, as the references to the chronicles of the time are not listed within his text, we estimate that Francus, like Barletius, develops his narrative based

on collective memory (oral culture) more than on the chronicles or annals of that time. He embraced the myth at the beginning of his text; he specified two of the main premises of the myth about the Albanian hero: the rare strength and the high virtue. He said he was writing:

„(A commentary) on the wars of the Turks against Scanderbeg (...) for his rare strength and high virtue that deserve to be remembered“.

The knight of the great deeds, the invincible hero, was fighting for two kingdoms: the physical kingdom, the Kruja (Today city in Albania) as an inherited territory, and the kingdom of Jesus Christ, as a spiritual heritage:

„Scanderbeg was the eye and protector of Christians, the protector of all Christian states. He was profoundly dear to all Christians“ (Francus, 65).

The myth of Scanderbeg was the myth of the hero strongly attached to the father's land (homeland). He can not be seen – as it was the case in medieval literature – detached from the land (territory) and from the memory about it. The hero of Francus is bound to the possessions of his father. Born in them, raised living with the memory of them, he returns to finally own them when his master, John, was no longer alive. So, with the land (possessions) of the father he creates a relationship of deep interdependence: sometimes missing it, sometimes remembering it and finally possessing it, the land is transformed into a *place of memory*, from which derives the way of political behavior and military action.

Beyond the territory (physical kingdom) it raises the spiritual kingdom, the Christian world, more precisely, the Catholic Church of Rome. He fights to protect the father's land (his homeland), but also to defend Christianity. He tends to act under the sign of the cross and for the salvation of Christians from the Ottoman extension. In the institution of the Pope he saw not only the spiritual leader of the Christian (heavenly) kingdom, but also recognized his powerful role in the earthly kingdom, being: *Lord of the whole world in matters the soul and subject of Christ's help*. The myth of wisdom emphasized in the humanist era, extends throughout Francus's work. He considers Scanderbeg as a wise man, who in his character embraces heroism with an enlightened mind. The hero of Francus is the typical hero of the middle ages: wise, with strong mental features, compassionate and kind, but above all a brave in the battle field and in the assembly:

„He was wise, prudent and long-suffering, full of natural and kind behavior, a man of word and deed, brave and merciful, capable of forgiving mistakes, in case he had to forgive (...) He was the first in attacks and the last in tow“ (Francus, 19).

The myth of Francus's hero is typically humanistic in another dimension as well, in addition to wisdom and bravery: in mercy as a humanistic trait of Scanderbeg's character. Throughout his text, Francus emphasizes this dimension of George's character, aiming, by highlighting the peculiarities of his character, to complement a humanistic aesthetic principle: that of the remarkable human features of the hero. Thus, Scanderbeg is not only righteous with his soldiers and subordinates, but also merciful to the fate of his captive opponents. He set them free even when his captains showed a desire for revenge, even giving them money and making sure that they freely crossed the territories he owned. In return he was content with the oral confessions that these captives carried everywhere, saying that:

„...There was nothing in this world but a Scanderbeg and that there would never be a second like him“.

In addition, George was close to his comrades in war and in peace. In war, he shared the spoils he won with his soldiers, while in peace he spent a lot of time with them, even on the paved table he kept close to them, sitting on his table, as Francus underlines, „someone according to rank“.

„Scanderbeg honored his friends with wisdom and reverence. His top advisers always sat at the table with him, each according to the scale of value. He often made people drink from his cup, a highly valued gesture in this country“.

This feature of his character is crucial for the fate of the war, because he created trust not only in his followers, but also in the enemies, even in those who in a moment of weakness betrayed him, but whom he restored with wisdom. These stories, born among enemies more than among themselves, created the myth of the hero who deserves respect, no matter how humble he was, and influenced the creation of the myth of Scanderbeg in general. Therefore, in describing this feature of his character, Francus – as we said above – relies on oral narratives and legends that have been woven about Scanderbeg, rather than on documents, which he emphasizes whenever he describes other features of the character of the hero. This, we think, is understandable, because already the figure of the Arbër brave leader had taken root in the oral narratives about him, more than in the written works, the circulation of which was still not easy. Even, according to Francus, there are ottoman captives who, being merciful, had woven the greatest praises to the merciful Scanderbeg, thus influencing, as Francus underlines, the creation of legends about him.

3. Conclusions

The article shows that there is a permanent link between the literature and the aims of the communities which derives from their collective memory. The literary works have that power of homogenising the members of the communities and strengthening the sense of togetherness. Epic songs about the warriors' deeds for a while have been considered as a messenger of the collective consciousness about the role of the communities into the history.

Albanian humanist literature was a messenger of this collective memory, created by the Albanian authors Barletius and Francus, displaced in Italy after the fall of the last castle under the Ottoman Empires' hegemony in the late 15th century.

Barletius and Francus works on the medieval hero Scanderbeg, testifies that both oral literature and written books on Scanderbeg helped the Arbër community to strengthen the sense of togetherness. They brought back the cult of the great warrior, Scanderbeg, whose cult in his homeland, Arbëria, at that time had begun to fade with the spread of Islam and the advance of the Ottoman Empire towards Western Europe.

Barletius brought the echo of the epic deeds of the Albanian medieval hero, Scanderbeg. But, in fact he brought into the written card the echo of the legendary songs, the myth of the protagonist, conserved into the oral history. Even though, he claimed that he was writing his book based on the facts, those facts were transformed into an *acting myth*. He created the literary myth of the medieval hero, finding the „historical“ references into the people's memory.

Demetrius Francus tries to be more objective, mentioning old annals, chronicles and documents, but in fact he creates one other model of bringing into the middle of his literary work the transformed myth of Scanderbeg, as it was described in the oral history, narrated by the ordinary people. He also accepts oral narratives, legends, as part of historical truth.

Finally, the literary work of Barletius and Francus explain the ongoing relationship between letters and collective awareness. Their work was written to renew the myth of „the rise and fall of the hero“, in a narrative form according to the principles of humanism.

References

- Barletius, Marinus (1504). *De obsidione Scodrensi*. Venezia: published by Bernardin & Vitalibus.
- Barletius, Marinus (Around 1508–1510). *Historia de vita et gestis Scanderbegi Epirotarum principis*.

- Brotton, Jerry (2006). *The Renaissance – A very short introduction*. Oxford: Oxford University Press.
- Burke, Kenneth (1970). *The Rethoric of Religion – Studies is Logology*. USA: University of California Press.
- Curtius, Robert Ernst (1961). *Europäische Literatur und Lateinisches Mittelalter*. Bern und München: Frencke Verlag, Dritte Auflage.
- Çabej, Eqrem (1994). *Shqiptarët midis Perëndimit dhe Lindjes* (Tirana), Retrieved from: <https://www.botimecabej.al/libra/shqiptaret-midis-perendimit-dhe-lindjes/?lang=al> (March 25, 2021).
- Francus, Demetrius (1480). *Gli illustri et gloriosi gesti et vittoriose imprese contra Turchi fatte dal Signor Giorgio Castriotto detto Scanderbeg principe di Epiro* (printed in Latine language).
- *History of Albanian People 1* (2002). Tirana, Albania; Academy of Sciences of Albania – Institute of History.
- Levi-Strauss, Claude (2001). *Myth and Meaning*. London and New York: „Routledge Classics“.
- Miftari, Vehbi, & Visoka, Avdi (2018). *Myth and Memory in Medieval Literary Awareness*. Journal of History Culture and Art Research, 7(1), 151–156. doi:<http://dx.doi.org/10.7596/taksad.v7i1.1435>, <http://kutaksam.karabuk.edu.tr/index.php/ilk/article/view/1435>, p. 154. Date of access: 12. 2. 2021.
- Minna, Skafte Jensen (2021). *A Heroic Tale: Marin Barleti's Scanderbeg between orality and literacy*, www.miqesia.dk/Barleti.htm, p. 3 (Date of access: March 25, 2021).
- Segal, Robert A. (2004). *Myth – A very short introduction*. New York: Oxford University Press Inc.
- Smith, Anthony D. (1999). *Myths and Memories of the Nation*. New York: Oxford University Press.
- Thiesse, Anne-Marie (2004). *La création des identités nationales – Europe XVIII–XX siècle*, Éditions de Seuil, Mars 1999, Albanian translation.
- <https://www.balkanflaghistory.org/flag-of-league-of-lezhe.html> (retrieved on: March 26, 2021).
- http://www.archivioradiovaticana.va/storico/2018/01/10/rrethimi_i_shkodr%C3%ABs_vepra_e_dom_marin_barletit_botuar_m%C3%AB_10_janar/sq-1358017 (Date of access: Jan. 21, 2020).
- <https://www.qmksh.al/en/2-mars-1444-kuvendi-i-lezhes-hodhi-themelet-e-bashkimit-te-shqiptareve/> (Date of access: March, 26, 2021).

HUMANISTIČKA KNJIŽEVNOST KAO GLASNIK KOLEKTIVNOG PAMĆENJA I ALAT ZA STVARANJE OSJEĆAJA ZAJEDNIŠTVA

Postoji trajna veza između umjetničkih djela i zajedničkog sjećanja kulturnih, vjerskih ili političkih zajednica. Naš se članak bavi vezom koju je humanistička književnost imala s osjećajem „zajedništva“ u albanskoj književnosti. Cilj je vidjeti kako su rana književna djela nosila kolektivno pamćenje, da li je to utjecalo na karakter albanske humanističke književnosti u XVI stoljeću i da li je ovakva književnost motivirala nove ideje zajednice o sebi i drugima. Članak se bavi utjecajem književnosti na poticanje nove jezične, kulturne i povijesne „pripadnosti“ kao skupa vrijednosti, uvjerenja i ponašanja. U tu svrhu analizirana su djela autora humanista: Marina Barletiusa (alb: Marin Barleti) i Demetrija Franca (alb: Dhimiter Frangu). Članak je pokušao dokazati da se humanistička književnost razvijala uz osjećaj zajedništva i često pretvarala u motivator za epska djela. Dosadašnja je humanistička književnost postala glasnik odjeka epskih djela, utječući na karakter etničkih, vjerskih i kulturnih zajednica.

Ključne riječi: *ep, književna djela, humanistička književnost, junačka djela*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.42.09-14"1622/1780"

Zlata ŠUNDALIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmyera

zsundalic@ffos.hr

HRVATSKA BAROKNA RELIGIOZNA POEMA I ŽIVOTINJA

U hrvatskoj su dopreporodnoj književnosti nastale četiri religiozne poeme (I. Gundulić, *Suze sina razmetnoga*; I. B. Vučić, *Mandalijena pokornica*; I. Đurđević, *Uzdasi Mandalijene pokornice*; A. Kanižlić, *Sveta Rožalija*). U literaturi su već istražene sličnosti i razlike: na razini idejnih karakteristika, u odnosu na tematiku, strukturu, metar, utkane sekundarne žanrove (molitvu, propovijed, ispovijed). U ovom je radu pozornost usmjerena na istraživanje životinjskoga svijeta u navedenim poemama. Izdvojeno je i analizirano 6 zooleksema (zvijer, zmija, ptica, crv, ovca, lav) te je zaključeno da se životinja ne pojavljuje kao samostalna tema nego se uz nju vezuju određena simboličko-allegorijska značenja vezana primarno uz grijeh i pokajanje.

Ključne riječi: *hrvatska književnost, barok, poema, životinja*

1.

U razdoblju od 1622. do 1780. godine u hrvatskoj su baroknoj književnosti nastale četiri religiozne poeme (Ivan Gundulić, *Suze sina razmetnoga* /1622/¹; Ivan Bunić Vučić, *Mandalijena pokornica* /1630/²; Ignjat Đurđević, *Uzdasi Mandalijene pokornice* /1728/; Antun Kanižlić, *Sveta Rožalija* /1780/). Pavao Pavličić ih je nazvao i religioznim *plačevima* jer: „Kod plačeva

¹ Za Gundulićeve *Suze sina razmetnoga* Dunja Fališevac kaže da je rodozačetnik religiozne poeme, karakterističnog žanra hrvatskoga baroka (Fališevac, 1995: 11), na koji će pozitivno reagirati pjesnici mlađi od njega (Ivan Bunić Vučić, Ignjat Đurđević i jednim dijelom i Antun Kanižlić) (Kravar, 2000: 262). Prva dva izdanja *Suza* tiskana su uzastopno 1622. i 1623. godine.

² Povjesničari književnosti pišu da je Bunićeva *Mandalijena pokornica* bila objavljena vjerojatno dva puta za pjesnikova života (1630. u Veneciji ili Anconi i 1638. godine u Anconi), iako od navedenih izdanja nema sačuvanih primjeraka. Poema je treći puta tiskana godine 1659. u Veneciji, dakle, godinu dana nakon pjesnikove smrti (Fališevac, 1995: 11). Od trećega je izdanja sačuvan samo jedan primjerak u Knjižnici Male braće u Dubrovniku.

nije riječ samo o vjerskim osjećajima i njihovu opjevavanju nego se uvijek radi o nekom grešniku ili vjerskom preobraćeniku koji se – plačući – kaje, pa i spjev biva podijeljen ne na pjevanja, nego na plakanja, cvilenja ili uzdisanja“ (Pavličić, 1979: 105). Do danas su privukle znatnu pozornost književnih povjesničara i teoretičara³ zbog čega su već apsolvirane njihove sličnosti i razlike na: tematskoj, motivskoj, strukturnoj (Pavličić, 1979: 21) i žanrovskoj razini (primarni žanr – poema, sekundarni žanr – molitva, propovijed, ispovijed /Matanović, 1992/).

U odnosu na *sličnosti* na tematskoj razini hrvatske religiozne poeme donose opis pokajanja grješnika/grješnice.

Sličnosti na motivskoj razini podrazumijevaju određene motive koji funkcioniraju kao dio žanrovskih konvencija (1. pjesnik izjavljuje da suzama pokajnika oplakuje vlastite grijeha, 2. kajanje grješnika treba biti primjer čitatelju za povratak na pravi put, 3. spjev započinje opisom stanja poslije grijeha, 4. motiv špilje i pustoši u kojoj se pokajnik nalazi, 5. grješnik rekonstruira svoje grijeha, 6. sjeća se kako je došlo do preobraćenja, 7. pokajnik priželjkuje obilje suza kako bi oprao svoje grijeha, 8. nakon grješnikova plača pada noć, 9. noću ili danju pokajnik ima vizije Isusovih muka, 10. pokajnik se tješi da je Božje milosrđe veće od svakoga grijeha, 11. na kraju pjesnik moli nekadašnjega pokajnika, a sada sveca, da ga zagovara na nebu /Pavličić, 1979: 107–108/).

Na strukturnoj razini riječ je o sličnosti radnje koja nije razvedena pa početna situacija često nalikuje završnoj samo sa suprotnim predznakom. Dje-lo je obično monološki oblikovano uz sporadične piščeve komentare.

U odnosu na *razlike* koje su uočene između hrvatskih baroknih religio-znih poema u literaturi je također već izdvojeno njih nekoliko.

Kao prvo se naglašava da težina grijeha zbog kojih se kaju grješnici na osamljenu mjestu (Gundulićev razmetni sin, Bunićeva i Đurđevićeva Mandalijena, Kanižlićeva Rožalija) nije u svim *plačevima* jednaka (Rožalija je više isp-osnica negoli grješnica u usporedbi s preostala tri grješnika /Jelčić, 1977: 15/).

Razlika je uočljiva i u odnosu na 11 karakteristika koje je Pavao Pavli-čić izdvojio kao bitne za barokne *plačeve* (u *Suzama sina razmetnoga* potvr-đeno je njih deset⁴, Bunićeva *Mandalijena pokornica* potvrđuje svih jedana-

³ Vrijedno je ovdje spomenuti imena znanstvenika kao što su: Branko Drechsler, Dragutin Prohaska, Matko Peić, Pavao Pavličić, Zoran Kravar, Dunja Fališevac, Josip Bratulić, Juli-jana Matanović, Milovan Tatarin, Divna Mrdeža Antonina, Ružica Pšihistal.

⁴ Izostaje jedanaesta karakteristika, ona u kojoj „(...) pjesnik moli nekadašnjega pokajnika, sada sveca, da ga zagovara na nebu, kako bi i on stekao milost“ (Pavličić, 1979: 108).

est⁵ kao i Đurđevići *Uzdasi Mandalijene pokornice*⁶, dok je u Kanižličevoj *Svetoj Rožaliji* potvrđeno tek njih šest⁷).

Odstupanja su zamjetna i na strukturnoj razini. U hrvatskim se religioznim poemama opisuje grješnik ili vjerski preobraćenik koji se plačući kaje te je stoga spjev podijeljen na plačeve (*Suze sina razmetnoga*), cviljenja (*Mandalijena pokornica*) ili uzdisanja (*Uzdasi Mandalijene pokornice*). Naznačeno plakanje ne potvrđuje jedino *Sveta Rožalija*, jer se ona sastoji od četiri neimenovana dijela, a cijela poema ima epistolarni oblik (*Dio prvi, Dio drugi, Dio treći, Dio četvrti*).

Razlike su uočljive i na razini metra i strofe jer su ovi spjevovi obično ispjevani u osmeračkim sestinama rime *ababcc*. Navedeni metrički i strofički oblik potvrđuju Gundulićeve *Suze* i Đurđevići *Uzdasi*, dok je Bunićeva *Mandalijena* ispjevana u osmeračkim katrenima rime *abab*, a Kanižličeva *Rožalija* u dvostruko rimovanim dvanaesteračkim distisima⁸.

Novija su istraživanja pokazala da se navedenim tematskim, motivskim, strukturnim i metričkim razlikama trebaju pridružiti i razlike u odnosu na jedan utkani sekundarni žanr – molitvu (pojavni oblici molitve su različiti kao i njihova zastupljenost)⁹.

⁵ Pavličić, 1979: 113–117.

⁶ Pavličić, 1979: 117–122.

⁷ U Kanižličevu spjevu nisu zastupljene sljedeće motivske karakteristike: prva (pjesnik izjavljuje da suzama pokajnika oplakuje vlastite grijeha), druga (kajanje grješnika treba biti primjer čitatelju za povratak na pravi put), osma (nakon grješnikova plača pada noć), deveta (noću ili danju pokajnik ima vizije Isusovih muka) i jedanaesta (na kraju pjesnik moli nekadašnjega pokajnika, a sada sveca, da ga zagovara na nebu) (Šundalić, 1990: 612–615).

⁸ U stihu *Svete Rožalije* Dragutin Prohaska vidi dva lica, ono učeno i ono narodno, argumentirajući to činjenicom da su stihovi samo naoko dvanaesterci, dok su za uho „rimovani mali šesteraci“ (Prohaska, 1909: 207), zbog čega je 1863. godine Miroslav Kraljević tiskao drugo izdanje *Rožalije* u šestercima. I u nekim kasnijim analizama na ovo se pitanje ne daje konačan odgovor: „Pitanje jesu li Kanižličevići dvanaesterci doista dvanaesterci ili je tu, ipak, riječ o šestercima ostavljam po strani“ (Tatarin, 1997: 192).

⁹ „Jedna je od žanrovskih konvencija hrvatskih religioznih poema da one započinju opisom stanja grješnika nakon počinjena grijeha. Budući da se grješnik na nekome osamljenom mjestu kaje, očekivalo bi se da veći dio svojega samotnjačkoga života provodi u molitvi (prošnje, hvale ili zahvale). Provedeno je istraživanje pokazalo da tekstualno potvrđenih molitava i nema tako puno, što opet ne znači da molitva nije prisutna u poemama na neki drugi način. Relativna malobrojnost molitvoslovnih stihova posljedica je, naime, i nekih ograničenja ljudskoga tijela. (...) Analiza molitve i njezinih pojavnih oblika u hrvatskim religioznim poemama potvrdila je hibridnost, a ne žanrovsku čistoću tekstova. Razina sekundarnoga utkanog žanra (molitve) u religioznim poemama pokazala je da su najveća odstupanja i na ovoj razini u *Svetoj Rožaliji*, potvrđujući tako već uočene znatnije razlike na tematskoj, motivskoj, strukturnoj i metričkoj razini“ (Šundalić, 2019: 27, 28).

I u ovome je radu pozornost usmjerena na istraživanje sličnosti i razlika među hrvatskim baroknim religioznim poemama, ali u odnosu na (ne)prisutnost životinjskoga svijeta u njima, kako u odnosu na njegova značenja, tako i u odnosu na funkcije koje obavlja u tekstu.

2.

O prisutnosti životinjskoga svijeta u hrvatskim baroknim *plačevima* može se govoriti i na temelju statističkih podataka. To je učinjeno u ovome radu, ali kako prebrojavanje nije obavljeno elektronički, moguće su i nena-mjerne pogreške. Rezultati istraživanja prikazani su u priloženoj Tablici 1 – Sastav i hijerarhija životinjskoga svijeta u SSR¹⁰, MP¹¹, UMP¹² i SR¹³:

Tablica 1. Sastav i hijerarhija životinjskoga svijeta u hrvatskim baroknim poemama

Table 1. Structure and hierarchy of the animal world in Croatian religious poems

¹⁰ U istraživanju je korišteno izdanje Gundulić, Ivan. 1964. *Suze sina razmetnoga. Dubravka. Ferdinandu Drugomu od Toskane*. Priredio Jakša Ravlić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 12, Zagreb. U radu se za *Suze sina razmetnoga* koristi skraćenica SSR.

Citati se iz *Suza sina razmetnoga* donose prema navedenom izdanju i to tako da se iza citata u zagradu stavlja skraćenica naslova i broj stranice na kojoj se citat nalazi.

¹¹ U istraživanju je korišteno izdanje Bunić Vučić, Dživo. 1971. *Mandalijena pokornica*. U: Dživo Bunić Vučić, *Djela*. Priredio Milan Ratković, Stari pisci hrvatski, knjiga 35, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb. U radu se za *Mandalijenu pokornicu* koristi skraćenica MP.

Citati se iz *Mandalijene pokornice* donose prema navedenom izdanju i to tako da se iza citata u zagradu stavlja skraćenica naslova i broj stranice na kojoj se citat nalazi.

¹² U istraživanju je korišteno izdanje Ćorġi, Ĭnacije (Đorġić, Ĭġnat). 1918. *Uzdasi Mandalijene pokornice*. U: *Djela Ĭnacija Ćorġi (Ĭġnata Đorġića). Pjesni razlike i Uzdasi Mandalijene pokornice*. Knjiga 1, priredio M. Rešetar, Stari pisci hrvatski, knjiga 24, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb. U radu se za *Uzdahe Mandalijene pokornice* koristi skraćenica UMP.

Citati se iz *Uzdaha Mandalijene pokornice* donose prema navedenom izdanju i to tako da se iza citata u zagradu stavlja skraćenica naslova i broj stranice na kojoj se citat nalazi.

¹³ U istraživanju je korišteno izdanje Kanižlić, Antun. 1940. *Sveta Rožalija panormitanska divica*. Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, priredio za štampu i uvod napisao Tomo Matić, Zagreb. U radu se za *Svetu Rožaliju* koristi skraćenica SR.

Citati se iz *Svete Rožalije* donose prema navedenom izdanju i to tako da se iza citata u zagradu stavlja skraćenica naslova i broj stranice na kojoj se citat nalazi.

<i>Suze sina razmetnoga (=SSR)</i>	<i>Mandalijena pokornica (=MP)</i>	<i>Uzdasi Manda- lijene pokornice (=UMP)</i>	<i>Sveta Rožalija (=SR)</i>
čestotnost pojav- ljivanja životinje	čestotnost pojav- ljivanja životinje	čestotnost pojav- ljivanja životinje	čestotnost pojavljivanja životinje
zvijer (10)*	zvijer (2)	zvijer (14)	vila (57)
zmija (8)	anđeo, crv, konj, koralj, lavica, ljepirica, ovčica, stado, vepar (1)	lav, ptica, zmija (5)	ptica (33)
ptica (4)		slavic (4)	zmija (12)
stado (3)		crv, vepar (3)	zeba, zmaj (7)
crv, lav, naka- zan, prasac, zmaj (2)		divjač, zmaj (2)	zvir (6)
golub, konj, medvjed, ljepir, neman, orô, ov- čica, pas, pčela, riba, vo, vrana, živina (1)		anđeo, feni- če, jagančić, konj, medvjed, neman, ovčica, pčela, skot, srna, vila, vuk (1)	crv, gavran, lav, sla- vić/slavićak, sova (5)
			ditelj, ovca, žuna (4)
			fenice, golub, pčela, srna, svraka, vuga, vuk (3)
			drozd, jastreb, kos, pu- zavac, sinica, trostokljun (2)

* Broj u obloj zagradi odnosi se na broj potvrda određenoga zooleksema u djelu. Na temelju broja potvrda u djelu oblikovana je rang-ljestvica njihova pojavljivanja.

			bravenjak, crnoglavka, čavka, drozdović, grlica, hrt, jelin, jelinak, konjic, kosović, kreštalica, kukavica, luda, mačak, muha, orlić, orao, paklena napast, paun, pas, pivac, prepelica, puž, riba, sokol, stado, svinja, strižic, šarko, vol, vrana, živina, ždribe (1)
Ukupno životinja: 22	Ukupno životinja: 10	Ukupno životinja: 21	Ukupno životinja: 61

Iz ovako oblikovane tablice razvidna su dva podatka – sastav odnosno broj životinja u svakoj poemi i njihov hijerarhijski poredak unutar poeme koji je određen brojem potvrda u tekstu. Zastupljenost životinjskih vrsta u analiziranim poemama nije ujednačena: najmanja je u Bunićevoj *Mandalijeni pokornici* (10), ujednačena u *Uzdasima Mandalijene pokornice* (21) i u *Suzama sina razmetnoga* (22), a najbrojnija u *Svetoj Rožaliji* (61). Prevladavaju zbiljske životinje nad fantastičnim bićima kojih je tek nekoliko (*anđeo*¹⁴, *feniče/fenice*, *nakazan*, *neman*, *paklena napast*, *skot*, *vila*, *zmaj*¹⁵). Prema antropocentričnoj Buffonovoj klasifikaciji (usp. Visković, 1996: 25,

¹⁴ Fantastična je bića nemoguće razvrstati prema strogim kriterijima, piše Nikola Visković u knjizi *Životinja i čovjek* (1996: 105). Kao kriterij bi se mogle uzeti: pozitivne i negativne oznake, određenost i neodređenost, mjera njihove stvarnosti i nestvarnosti, ali: „Najjednostavnije je i najpreglednije razvrstati fantastične životinje (i druge maštovite kreature) prema formalnom kriteriju njihova fizičkog sastava. (...) Takvu klasifikaciju fantastičnih kreature daje Heinz Mode (...). On dolazi do pet skupina hibridnih i deformiranih stvorenja: I. *Bića s ljudskim tijelom i životinjskim glavama, krilima ili drugim organima*. Takvi su skoro svi krilati i poluanimalni demoni, geniji, anđeli i vile širom svijeta, zooglavi bogovi iz egipatske i kineske mitologije, slonoglavi Ganeša i majmunoglavi Hanuman, grčki satiri i rimski fauni, zmijoglave Gorgone, bikoglavi Minotaur, jelenoglavi Akteon... II. *Bića sa životinjskim tijelom i ljudskim truplom, glavom ili drugim ljudskim organima* (...).

III. *Bića sastavljena od dijelova dviju ili više životinja* (...).

IV. *Ljudska i životinjska bića s više glava ili više udova, više tijela itd.* (...).

V. *Čovjekolika i životinjska stvorenja bez nekih dijelova tijela, ili s povećanim ili smanjenim tijelima i dijelovima tijela ili s elementima biljaka, drugih prirodnih predmeta i ljudskih tvorevina* (...). (Visković, 1996: 105–107).

¹⁵ Uz dodavanje određenih atributa i neke zbiljske životinje poprimaju obrise fantastičnih bića. Tako, na primjer, Đurđević piše o *ognjenom vepru* (UMP, 480), a Kanižlić o *paklenome lavu* (na primjer, Rožalija kaže da joj se u snu pojavljuje Diva Marija koja svojom svjetlošću satire moć *paklenoga lava* /SR, 137/) i o *paklenome vuku* (SR, 86).

27) u hrvatskim su baroknim poemama najbrojnije divlje životinje vlastitoga podneblja (*bravenjak, crnoglavka, crv, čavka, ditelj, divjač, drozd, gavran, golub, grlica, jastreb, kos, kreštalica, kukavica, luda, ljepir, medvjed, muha, oro (orao), pčela, prepelica, ptica, puzavac, puž, riba, sinica, slavic, sokol, sova, strižic, svraka, trostokljun, vrana, vuga, vuk, zeza, zmija, zvijer, žuna*), slijede domaće pripitomljene životinje (*hrt, jagančić, konj, konjic, mačak, ovca, pas, pivac, stado, svinja, šarko (pas), vo/vol, ždribe, živina*) i domaća lovina ili nelovina (*jelin, jelinak, prasac, srna, vepar*) te divlje životinje stranih podneblja (*koralj*¹⁶, *lav, lavica, paun*). Navedena klasifikacija potvrđuje da u hrvatskim plačevima dominiraju životinje koje čovjeku nisu familijarne, ali stanuju u istim prostorima. Pri tome dolazi do izražaja simbolički i umjetnički odnos čovjeka prema životinji (Visković, 1998), jer baroknoga pisca životinja ne zanima primarno kao životinja nego kao mogućnost zoomorfnoga govora o grijehu i grješniku/grješnici.

Iz ovako statističkim podatcima predstavljenoga bestijarija hrvatskih baroknih poema u ovome se radu pozornost usmjerava na nekoliko životinjskih vrsta. Riječ je o onim zooleksemima koji su poemama, uglavnom, zajednički i koji se nalaze među visoko pozicioniranim životinjama na rang-ljestvici prema čestotnosti pojavljivanja. To su: *zvijer, zmija, ptica, crv, ovca, lav*.

*

Zvijer je u baroknim plačevima, uglavnom, na prvome mjestu prema broju potvrda u tekstu (SSR, MP, UMP), s izuzetkom *Svete Rožalije* u kojoj je na šestome mjestu¹⁷. Uz zvijer se vezuju negativne konotacije, bez obzira na to pojavljuje li se u prenesenome ili u neprenesenome značenju. Najčešće se pojavljuje kao pojam s kojim se nešto uspoređuje, iako ne postoji jasno određenje ili predodžba o tome što bi zvijer trebala biti. Prema istraživanjima Antonije Zaradije-Kiš zvijer primarno pokriva značenje neljudski i divlji¹⁸. Tako

¹⁶ *Hrvatski enciklopedijski rječnik* potvrđuje da je riječ o morskom sjedilačkom organizmu vapnenasta tijela što više nalikuje biljci nego životinji (2003: 612).

¹⁷ Prema broju potvrda ni *Sveta Rožalija* ne zaostaje previše u odnosu na druge poeme. Brojčani podatci su sljedeći: SSR – 10 potvrda, MP – 2 potvrde, UMP – 14 potvrda, SR – 6 potvrda.

¹⁸ *Zvijer* ima neutralan značenjski oblik. To je opći pojam koji se tiče jedino divlje životinje, nepoznate i neuhvatljive i s naglašenim nedostatkom individualnosti (usp. Zaradija-Kiš, 2007: 41). U *Hrvatskoj enciklopediji* piše: „**zvijeri** (*Carnivora*), red placentalnih, kopnenih sisavaca, raznolikih oblika, koji su vrlo slični po građi zubala, načinu života i načinu prehrane. (...) Većina zvijeri ima posebne zube derače (prvi pretkutnjak u gornjoj čeljusti i prvi kutnjak u donjoj čeljusti), koji služe za kidanje mesa plijena. (...) Pretežno su mesožderi, a ostali su svežderi (medvjed, jazavac, rakun).“

Gundulićev izglednjeli razmetni sin mašta o hrani „želeć kao zvir“ (SSR, 42), vrijeme koje je kao „mladac mili“ proveo u bludu s *ljubovnicom* opisano je kao život zvijeri u smrdećem brlogu („živuć kao zvijer u brlogu“ /SSR, 51/), a za onoga tko živi kao zvijer, kaže se da će i umrijet kao zvijer:

Zasve er bi pravda bila:
tko god žive kao zvjerenje
da i mrtav na sto dila
od zvjerenja razdrpljen je, –
ako i zvijeri ne bi strane
i piće utekli svim pogane. (SSR, 54)

Bunićeva Mandalijena uništava i trga svoje ljubavnike poput zvijeri (MP, 191), a nakon što je u Šimunovu domu oprala Isusu noge, obrisala ih svojom kosom, izljubila i pomazala pomastima vidi u sebi i svojim postupcima grijeh nedostojne Božjega milosrđa pa sebe opisuje kao ustrijeljenu zvijer koja je ulovljena u vlastite mreže (MP, 204).

U Đurđevićevim *Uzdasima* zvijer se češće pojavljuje u primarnome značenju i to kao sastavnica ambijenta u kojemu se nalazi preobraćenica i koji je strukturiran kao *locus horridus* (Kravar, 1980). Mandalijena nakon preobraćenja živi kao pomlađena bijela ptica u *marsiljskoj pustoši*. Neudoban i prijeteći prostor upotpunjuju i opasne životinje, a među njima pored medvjeda, vuka, vepa, zmije, *divjači hude* i zvijeri. Za zvijer ona kaže da je jedini živi stvor koji joj pravi društvo: „zvieri, hridi, strasi i tmine – / slična družba mē krivine“ (UMP, 485), zbog čega svoj grijeh ispovijeda ne samo *luzima* i spilji, nego i zvijerima. Zbog grijeha se želi kazniti na različite načine, pa i zvijerima i nesvjesnim skotom, ali ni to ne može jer nije ni to zaslužila „er sve stvari podsunčane / na viša su djela obrane“ (UMP, 481). U hridnoj pustoši Mandalijenin su sugovornik Misli – one je pokušavaju nagovoriti da napusti spilju i vrati se u rodni kraj. Pri tome sugovornik bezuspješno poseže za različitim argumentima, pa tako navodi da su spilje stvorene za zvijeri, a ne za njezinu gizdavu ljepotu. Zvijer se često vezuje uz griješan život, pa je tako svojim griješnim životom i sama Mandalijena postala zvijer koja živi među zvijerima u planini.

U primarnom se značenju ovaj zooleksem pojavljuje u Đurđećevoj poemi i onda kada nakon što je prepričana Isusova muka, nakon što je Petar priznao da je zatajio Boga, nakon što je Ivan donio Mariji i Mandalijeni tužnu vijest da je Isus razapet, a Mandalijena se ljuti na Judu i naziva ga „izdavnikom kletim“ i govori da nije vrijedan da ga kazne ni zvijeri, nemani ili srde, nego da mu kazna treba doći iz njegove vlastite ruke (UMP, 548). Tako

(<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67549>)

zooleksem zvijer sudjeluje u graduiranju grijeha pojedinca, jer ako on nije zaslužio ni da ga zvijeri kazne, onda je doista veliki grješnik.

U Kanižličevoj su *Svetoj Rožaliji* češća neprenesena značenja zooleksema zvijer: Rožalija svojoj *knjizi* (pismu), koju šalje u svoj palermanski dom, želi sretan put i kaže joj da na nju na putu ne smije nasrnuti ni zvir (SR, 42), a san lažuh joj ipak prikazuje opasnosti koje prijete *knjizi* pa tako spominje i zvijeri koje na planini straše ljude. I Rožalijina se majka brine zbog zvijeri, jer je uvjerena da ju je „gorska zvir gdigod razdrila / il u živi morska riba grob proždrla“ (SR, 64). Kada se govori o Svevišnjemu, zvijer se ne pojavljuje u negativnome kontekstu jer se samo konstatira da je zbog čovjeka Bog osmislio život na zemlji i da zbog njega postoje i zvir, i ptice, i živine: „Za te trče zvir po pustih planinah, / ptica krila širi, pase se živina“ (SR, 94).

U odnosu na zooleksem zvijer moglo bi se stoga reći da se kod Gundulića i Bunića češće pojavljuje u prenesenome značenju, pri čemu se iz semantičkoga polja riječi aktualiziraju semantemi: neljudskosti, uništavanja i destrukcije, dok se kod Đurđevića i Kanižlića pojavljuje i u primarnome značenju, stvarajući osjećaj: nelagode, straha i prijeteće smrti.

*

Zmija u hrvatskim baroknim poemama izmjenjuje s pticom drugo i treće mjesto na rang-ljestvici prema čestotnosti pojavljivanja. Za ova se dva zooleksema kaže da su „(...) dvije međusobno povezane suprotnosti, od kojih prva gmiže i pripada svijetu tame, a druga leti u svjetlosti“ (Grossel, 2012: 265). Zmija je „(...) u mnogim jezicima sinonim za zloćudnu, podlu i lukavu osobu, ušla je i u svijet religijskih i mitol. predodžaba najrazličitijih kultura“ (<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67343>). Tako se za zmiju u Bibliji kaže: „Zmija je simbol za zloću i prijevaru (Ps 140,4; Mt 3,7), ali i za mudrost (Mt 10,16). Zmije su u Svetom pismu znak za Božju kaznu i prijetnju (Jr 8,17)“ (Crvenka, 2013: 151). Uz zmiju se u hrvatskim baroknim plačevima najčešće nalaze atributi: ljuta, otrovna i prijetvorna (lažljiva). Njome se opisuju grijeh i grješnica, pakao i neudobni prostor na zemlji. Tako se zavodnička kosa, djevojački ures, preobražava u ljute zmije (SR, 84) koje izjedaju srce grješnika (SSR, 56). Tek preobraćena grješnica vidi da nekada lijepi zlačani pram sada „gorućijem vri zmijama“ (UMP, 510). Žena je u stanju svakoga namamiti i obmanuti kao zmija jer „(...) jakno zmija vrat mi opkruži, / ljuta, otrovna i veoma / bludna, bezočna i lakoma“ (SSR, 50). U opisu paklenih tmina i zmije otrovne nalaze svoje mjesto (SSR, 62). Uvijek stvara osjećaj nelagode, pa i onda kada se ne nalazi u izrazito negativnome kontekstu – skrušeni grješnik pokorom odbacuje grijehe i mijenja se kao kada zmija mijenja kožu

(SSR, 66), a u opisu buđenja proljeća mogu se pojaviti i pomlađene zmije koje neugodno ciče:

Indje medni pjet slavic
 čujahu se najmilije,
 a marsijskoj po litici
 pomladjene cičat zmije
 i kršit se niz grebeni
 vepri bludom ražeženi. (UMP, 527)

Iako postoji više vrsta zmija koje su bezazlene, hrvatski su pisci baroknih poema zadržali negativan i zao aspekt zmije. Slično je i u biblijskim tekstovima: „Svi se biblijski navodi o zmijama odnose na otrovnicu“ (*Biblijski priručnik. Mala enciklopedija*, 1989: 102) Bez obzira na to pojavljuje li se zmija u primarnome ili u sekundarnome značenju, njome se u hrvatskim plačevima konotira: opasnost, smrt, nelagoda, oholost i pohota grješnice (Chevalier – Gheerbrant, 2007: 888), odnosno njome se opisuje grijeh, jer je ona odgovorna i za prvi grijeh.

*

U ljudskoj imaginaciji *ptica* zauzima značajno mjesto, jer „(...) sve što je u vezi s pticom može biti predmetom simboličnih maštanja: kako njezin let, perje, pjev, oblik i boje tako i njezino ponašanje, od udvaranja do savijanja gnijezda i selidbe“ (Grossel, 2012: 263). U srednjovjekovnim *Bestijarijima* ptičja se simbolika gradi oko gnijezda (dobri roditelji, domaćini, djeca, supruzi), sastavljače Svetoga pisma privlače prvenstveno krila, a profane ili mistične pjesnike najviše privlači ptičji pjev (Grossel, 2021: 263–264). U odnosu na sami početak kršćanske umjetnosti za ptice se kaže da se „(...) upotrebljavaju kao simboli ‘krilatog bića’, duše. Davno prije no što su umjetnici uopće pokušali prikazati ptice prema njihovoj vrsti, oblik ptice iskorištava se za ocrtavanje duhovnoga, za razliku od tvarnoga svijeta“ (MG, 1985: 495).

Kada je riječ o pticama u hrvatskim baroknim poemama, onda se brojem potvrda, ali i brojnošću vrsta izdvaja Kanižlićeva *Sveta Rožalija* (pojavljuje se preko 30 različitih naziva). Opća je imenica *ptica* na rang-ljestvici pojavljivanja na drugom (UMP, SR) ili trećem mjestu (SSR), uz izuzetak Bunićeve *Mandalijene* koja ne poznaje ovaj zooleksem. Ptica se u hrvatskim poemama pojavljuje i u neprenesenome i u prenesenome značenju. U prvome se slučaju naglašava veličina Božje milosti (zbog čovjeka, toga sićušnoga crva, nezahvalnoga ljudskoga stvora koji je gori od svake zvijeri, stvorena je po Božjoj milosti cijela priroda, pa i životinje: ptice, pčele, ovčice, volovi, ko-

nji¹⁹), zatim ptica se pojavljuje u opisu doma preobraćene grješnice (opisujući svoj novi dom Rožalija kaže da se usred strmih gora nalazi pustošna ravnicu u kojoj teče bistra voda i „mloga piva ptica“ /SR, 85/). Ptica potencira i strah²⁰ ili se njezinom odsutnošću naglašava potpuna tišina i usamljenost. Tako se skrušenje Gundulićeva razmetnoga sina događa usred pustinje. Usamljenost je sveprisutna, pa čak i u snu u kojemu su i sve živine, pa i ptice utihnule:

Žirno stado u snu dugu
ostalo se biješe od paše;
ptica u dubu, zvijer u lugu,
u pokoju sve mučaje;
a sam grešnik ne umuče
s misli u trudu kô ga muče. (SSR, 69)

U prenesenom se značenju ptica pojavljuje u opisu nekadašnje grješnice (Mandalijena nakon preobraćenja živi kao pomlađena bijela ptica u maršiljskoj pustoši koja je opisana kao *locus horridus* /UMP, 470/), zatim se pojavljuje kao sastavnica različitih alegorija (u *Svetoj Rožaliji* velike i male ptice napadaju sovu, a napadi bi se mogli desiti i *knjizi*/pismu koju Rožalija šalje u svoj dom i koja predstavlja nju samu, zatim se u opisu „pet čutenja varajućih“ spominje i Slišanje koje može cijeli dan šutjeti i slušati „pisme, šale, ptice“ /SR, 106/, a ptica se spominje i na desnoj strani puta na kojoj Ljubav pokazuje Rožaliji divu Samoću koja uživa čak i u tome kada ptica počiva /SR, 124/), ali i u opisu prolaznosti (vrijeme teče brže od rijeke i leti brže od svega što letjeti može, pa i od ptice, kaže Kanižlić /SR, 57/).

Osim opće imenice ptica u hrvatskim se baroknim poemama pojavljuju i određene vrste. U Đurđevićim *Uzdasima* pojavljuje se samo slavic čiji pjev naviješta dolazak proljeća, svjedočeći istovremeno i o Mandalijeninoj ljepoti, a njih dvoje zajedno o moći *Kralja od svijeta*. Proljetno buđenje prirode, naime, potiče Mandalijenu da i sama izađe iz spilje i svojom ljepotom obasja ljepotu prirode („i obasjaj lica tvoga / primaljetjem primaljetje“ /UMP, 528/). Njezina ljepota uzrokuje i pjev slavic, jer kad je ugleda, misli da je ugledao samu zoru, odnosno vrijeme kada započinje pjevati („Znaš, kad sla-

¹⁹ Stihovi iz Gundulićevih *Suza* to i potvrđuju:

Za me ptica gnijezdo zbira,
mêd za mene pčela kupi.
za me ovčica run prostira
vo pod jaram za me stupi,
meni vrani konji jezde,
siva sunce, mjesec, zvijezde. (SSR, 74)

²⁰ Mandalijena boravi u samotnoj spilji koja noću djeluje još samotnije i strašnije. Tešku noćnu tišinu prekida samo huk noćnih ptica: „a hukahu iz litice / muklijem glasom noćne ptice“ (UMP, 514).

vic sta pjevati, / mneć da u tebi zoru sreta, / kad za tebe celivati / vjetric celov pusti od cvjeta?“ /UMP, 528/). Na kraju Mandalijenina ljepota i slavic koji pjeva zbog njezine ljepote zajedno slave moć *Kralja od svijeta* te se njezin govor stapa s glasanjem slavica („Ti žuberiš s medenieme / slavicima pri-višñemu“ /UMP, 531/). Tako se *Kralju od svijeta* iskazuje ljubav duhovna, a „Ljubav i ptičji pjev idu zajedno. (...) Od svih ptica, najizrazitiji pjevač je svakako slavuj, savršeni *uglađeni ljubavnik* (...)“ (Grossel, 2012: 272, 273).

U Gundulićevim se *Suzama* osim opće imenice ptica pojavljuju još tri vrste: orô (orao), golub i vrana u metaforičkome značenju. Tako preobraćeni razmetni sin oštrinom orlova oka²¹ promatra milost Božju²² i moli nebeskoga Čaćku da mu dozvoli da ga zove ocem, iako je svjestan da je to gotovo nemo-guće kao što je i nemoguće da crni vran rodi bijeloga goluba.

Za razliku od Đurđevićeve i Gundulićeve poeme u Kanižlićevoj je ptič-ji svijet raznolikiji. Osim opće imenice *ptica* (25 potvrda) i njezinih deminutivnih izvedenica *ptičica* / *ptičak* / *ptić* (8 potvrda) u *Rožaliji* se pojavljuje tridesetak vrsta ptica (bravenjak, crnoglavka, čavka, ditelj, drozd, gavran, go-lub, grlica, jastreb, kos, kreštalica, kukavica, luda, orao, paun, pivac, prepe-lica, puzavac, sinica, slavić, sokol, sova, strižic, svraka, trostokljun, vrana, vuga, zeba, žuna²³) kojima treba pribrojati i deminutivne oblike (drozdović, kosović, orlić, slavićak). Ptičji je svijet najbrojniji u Prvome i Drugome dijelu Kanižlićeve poeme, jer se upravo u njima opisuje što će se Rožalijinoj *knjizi* dogoditi na putovanju do njezina doma i to iz perspektive ptičjega svijeta. Dogoditi će joj se i neugodnosti slične onima koje doživljava sova kada izađe na danje svjetlo, a druge je ptice napadnu. Sovu napadaju brojne ptice, strašći

²¹ U književnosti se vrlo često oštrina vida vezuje uz bistookog orla čemu pridonosi i morfo-loško-anatomski oblik njegova oka: „Ok o ptica sastavljeno je od dviju spojenih kuglastih površina što povećava vidno polje. U orlova i supova nalaze se na mrežnici osjetljive pjege (*foveae*), s pomoću kojih sve predmete vide točnije. U nekih se vrsta oči pomiču neovisno jedno o drugome pa se prilagođuje svako posebno. I očni kapci pomiču se neovisno jedan o drugom. Postoji i treći očni kapak, koji je proziran“ (<https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=50983>).

²² Stihovi glase:

Ter jakno orô bistri upira
od ufanja vid s kriposti
u sunce ono kô prostira
zrak mu od pravde i od milosti,
i ponićuć novim veće
starijih želja perje meće. (SSR, 67)

²³ U prozi Slavonca Josipa Kozarca potvrđen je veći broj ptica koje Kanižlić spominje u *Svetoj Rožaliji* (na primjer: čavka, drozd, gavran, golub, grlica, jastreb, kos, kreštalica, orao, paun, pivac, prepelica, slavić, sokol, svraka, žuna) iz čega se mogu iščitati i određene sastavnice slavonskoga regionalizma (usp. Šundalić, 2020).

je svojim letom, pokretima, ali i glasanjem. Tako kos začokće i čokće, kreštalica kreči, zeba činči, crnoglavke cvrče, gavran grakće, svrake krekću, čavke čavču, vrana gače, drozd barzčeći, sinica čikće, žuna klokče, ditelj klikče, sova huhuči. Ptičja je buka zaglušujuća, pa Matko Peić konstatira da Kanižlić „slika zvukom“ (Peić, 1972: 82):

„Što se čini? Čikću, klokću i piskuću,
kliče, čokću, klikću, kreče i cvrkuću.“ (SR, 46)

U navedenom se ptičjemu svijetu kao zajednička označnica pojavljuje semantem napadanje (brojne ptice napadaju sovu) koji se može razumjeti u prenesenom značenju – i Rožalijina *knjiga* na svojemu putu može doživjeti slične napade (SR, 45). Upravo u prva dva dijela *Svete Rožalije* Matko Peić nalazi potvrde poetike rokoka jer se u njima pojavljuju brojne prirodne životinje „koje je opserviralo rokoko ‘vanjsko oko’“ (Peić, 1972: 74). U Kanižlićevu bestijariju, dakle, istaknuto mjesto pripada pticama, odnosno njihovim portretima, jer one predstavljaju same sebe. Posebno se ističe i vizualni i akustički opis slavljeva kupanja.

Iz semantičkoga se polja određene ptice u *Svetoj Rožaliji* pored primarnoga značenja (pivac²⁴, slavić²⁵) aktualiziraju i neka sekundarna, i to:

– postupkom zoomorfizma (*golub* – mladić²⁶, *kukavica* – usidjelica²⁷, *orlići* – kumovi sinovi²⁸, *sokol* – mladić²⁹);

²⁴ Rožalija opisuje noć u kojoj nije mogla zaspati jer je nestrpljivo čekala dan, za koji je bio najavljen dolazak njezina mladića. Zaziva san koji ne dolazi pa ga pita: „Što ti na put staje? Nit sad kukuriče / pivac, nit pas laje, niti čeljad viče“ (SR, 68).

²⁵ Kraljević među pticama je *slavićak*. Pokraj Rožalijine spilje nalazi se, naime, izvor na koji dolaze njezine planinske drugarice, ptice, kako bi se okupale i napile, a među njima je kraljević ptica – *slavićak* (SR, 90). Rožalija je zanesena ljepotom slavićeva pjevanja pa sebe uspoređuje s duhovnikom koji je tristo godina hodao za pticom koja je isto tako lijepo pjevala (SR, 90–91).

²⁶ Na primjer, Rožalija se sviđa lijepome mladiću, zbog čega su druge djevojke nesretne. Jedna će od zavisti poludjeti (pripovjedač je naziva *starom lađom*) i činit će sve da mladića, goluba, dobije za sebe: „Piva, lovi, mami, da goluba koga / ureče, domami, ulovi za svoga“ (SR, 66).

²⁷ Na primjer, vili je najveće blago ljepota: „Pravo blago vili svakoj jest lipota, / brez nje je u svili i zlatu sirota“ (SR, 67). Stara djevojka (*stara lađa* /SR, 66/) upravo svilom, zlatom i kozmetičkim trikovima želi prikriti ružnoću, ali u tome ova *kukavica tužna* ne uspijeva: „A ona mi gruba lica i sva ružna / hoće bit još ljuba, kukavica tužna!“ (SR, 67).

²⁸ Na primjer, kada Rožalija nabraja tko će sve doći u njezin dom kada stigne njezina *knjiga*, onda spominje i dva kumova sina: „Doće dva kumića, koji krila dižu / kano dva orlića i svog otca stižu“ (SR, 60).

²⁹ Kada se, na primjer, opisuje naočiti mladić kojemu se sviđa Rožalija, onda se za njega kaže: „stasa je visoka, tila puna snage, / sokolova oka, čudi svima drage“ (SR, 66) i dodaje se da je „miran kao ovca“ (SR, 66).

– postupkom antropomorfizma (*lude, svrački, zebe* – rugaju se³⁰, *gavran* – hrani gladne ljude³¹);

– aktualizacijom određenoga semantema iz semantičkoga polja određenoga zooleksema (*grlica* – krhkost³², *orao* – brzina³³, *paun* – gizdavost³⁴, *gavran* – ružnoća³⁵, *golub* – bjelina).

Brojnost ptica u *Svetoj Rožaliji* Peić tumači modom ptica koja je vladala u 18. stoljeću (Peić, 1972: 77), ali i kao potvrdu Kanižlićeva rokoka koji nije svojstven prethodnim trima analiziranim hrvatskim poemama.

³⁰ Ptica *luda* ruga se zajedno s nekim drugim pticama sovi („Što da i na tebe, knjigo, tko navali: / lude, svrački, zebe i kljuni ostali –“ /SR, 47/), koja predstavlja Rožalijinu knjigu, i kaže da svaka gora nije *Parnaš gora* i da svaka vila koja retke slaže nije nužno bila na *Parnašu*. Uzići na *Parnaš* i piti onu mudru vodu nije svakome dato, za to se treba pomučiti i oznojiti o čemu brine Febo. Za vilu Rožalijine knjige se kaže da nije pila vode s toga izvora i da je povrh svega krivonoga i hroma: „znoj jest mudra voda, koju tvoje, vilo / krivonoga hoda, pero nije pilo. / Lino pero ove nije pilo vode, / zato knjige nove redki hromi hode“ (SR, 48–49). Kakva je ptica *luda* nisam uspjela pronaći podatak, ali se iz poeme može zaključiti da je riječ o ptici.

³¹ U opisu desnoga puta nalaze se brojni putnici, a među njima i pustinjaci, starci Antun i Pavao, kojima doleti gavran kako bi nahranio gladne: „Sidnu starci sveti kod vodice ladne, / i gavran doleti, da nahrani gladne“ (SR, 126).

³² Na primjer, nakon što je na kraju Ljubav zapovjedila Rožaliji da se premjesti u drugu goru odakle vidi svoj rodni dom, Rožalija se i dalje mora boriti s napastima, pa i s vlastitim mislima koje će je klati kao jastrebi grlicu: „Udrit će misli, kao kad na polju / grlicu su stisli jastrebi, da kolju“ (SR, 143).

³³ Na primjer, Rožalija opisuje kako će njezini roditelji, rodbina i prijatelji reagirati kada shvate da je nema, da se promijenila, da je odrezala kosu. Svi će tražiti lijepu djevojku kratkih vlasi, svi će trčati naokolo, ali bez Božje pomoći neće je naći, jer: „Ali i puž lasno orlu, kad Bog vodi, / hoće uteć, kasno ako premda hodi“ (SR, 63–64).

³⁴ Na primjer, Rožaliju napastuje Ispraznost za koju se kaže da je čudna slavna vila (SR, 138), slična je božici, prekrivena zlatom i dragim kamenjem, ima krunu od zlata i biserja, njezina su kola od čistoga zlata, a vuku je gizdavi paunovi (SR, 139).

³⁵ Na primjer, na desnome putu Rožalija susreće divu Milost koja grješnike poziva na vratak pokore s kojega kada se napiju bivaju pročišćeni od grijeha, a to se slikovito predočuje s ružnom pticom gavranom (grječna duša) koja kada se okupa u vrutku, kada se očisti od grijeha, postaje golub bjelji od snijega (SR, 116).

Istraživanje je, dakle, pokazalo da se uz zvijer i zmiju u hrvatskim religioznim baroknim poemama vezuju negativne metaforičke ili nemetaforičke konotacije, dok se uz pticu češće vezuju one pozitivne. Hrvatskim je piscima ptica bila zanimljiva zbog svojega glasanja, posebice pticoljupcu Kanižliću, zatim zbog oštroidnosti koja se pripisuje nekim pticama (npr. orlu³⁶), načina kretanja (letenje) i rjeđe zbog boje (bijela i crna³⁷).

*

U sva četiri analizirana barokna plaća pojavljuje se i *crv* konotirajući najčešće: sićušnost, fizičko propadanje³⁸, smrad, ružnoću. Tako je, na primjer, u Gundulićevim *Suzama* crv sastavnica razvedene metafore kojom se želi reći da je Božje milosrđe veće od svakoga grijeha, pa tako i *ljekar* želi samo izliječiti ranu, pri čemu ga ne smućuje nečisti crv koji je ranu i načinio (SSR, 40), a pokajani razmetni sin nakon što je spoznao grijeh, pita se tko je i konstatira da nije čovjek, nego običan crv izvrnut ruglu³⁹. Bunićeva preobraćena Mandalijena antitetički doživljava svoju smradnu sićušnost i svemoć Njegove desnice pa sebe uspoređuje s crvom (MP, 210). I Đurđevićeva je Mandalijena apostrofirana kao ružni crv zbog njezine grješnosti i sićušnosti naspram Božje veličine (UMP, 482). Njezina ljepota neće biti vječna i neće izbjeći ni prolaznost, ni smrt, ni crve. Ponavlja se ono srednjovjekovno *tuženje duše i tijela* u kojemu duša opominje tijelo da je prolazno i da će ga nakon smrti uništiti i razgraditi crvi, da će mu crvi biti jedino društvo i da će ga crvi ponovo pretvoriti u prah. Primarno značenje potvrđuje i Kanižlićeva poema, ali na jedan drugačiji način, jer crv nije opisan primarno kao onaj tko razgrađuje materiju, nego kao onaj tko je jedna od sastavnica prirode. Na primjer, žuna je opisana kao ptica koja ima ružno dugačak jezik i kljun kojim kljuca crva iz drveta (SR,

³⁶ Kao glavne se značajke orla obično navode: „(...) let kao visinsko jedrenje, oštrook lovac, okrutan grabežljivac, a ima i vrlo gipko i snažno tijelo, dok je možda još najzamjetljivija njegova glava prekrasnih oštih očiju te gotovo carskog kljuna, zbog čega ga i zovu *kraljem svih ptica*“ (Ladan, 2006: 241). Piscima hrvatskih baroknih poema bio je zanimljiv u prvom redu zbog oštine vida.

³⁷ Rožaliju u špilji uznemirava napast paklena koja je opisana kao ptica koja leti ispred njezinih vrata, kljuca je kljunom, ima crna krila, a iz krila se širi ružan dim (SR, 132).

³⁸ U snovima se crvi tumače „(...) kao slike *nepoželjnih uljeza* koji su došli oduzeti ili nagristi kakvu dragocjenu ljubav (...) ili najaviti materijalnu propast (...)“ (Chevalier – Gheerblant, 2007: 90).

³⁹ Razmetni se sin pita:

Tko sam? čovjek? Ah jaoh? kako?

Nijesam, nijesam neg crv jedan

Kroz življenje moje opako

Splesan i odsvud za rug gledan;

(SSR, 72)

48), a kupanje *slavička* Rožalija opisuje tako da kaže da je u jednom trenutku *slavićak* zastao kao da je vidio *crva* koji plazi po brijegu (SR, 90).

U Kanižlićevoj *Rožaliji* sličnost ljudska naspram Božjega milosrđa još je više naglašena i deminutivnim oblikom *crvak* (SR, 94) i ujedno se jedino u njoj crv pojavljuje i u ne izrazito negativnome metaforičkome značenju⁴⁰.

Istraživanje je, dakle, pokazalo da se u hrvatskim baroknim poemama crv pojavljuje češće u primarnome značenju naglašenih negativnih konotacija (uz izuzetak denotativna značenja u *Svetoj Rožaliji* u kojoj je i crv živo biće koje jednostavno živi u prirodi).

*

Dok su se uz zooleksem crv vezivale, uglavnom, negativne konotacije, uz *ovcu* se u hrvatskim baroknim plačevima vezuju pozitivne. Naglašava to i deminutivni oblik *ovčica* uz koji se aktualiziraju semantemi: nevinosti, navičnosti, izgubljenosti, mirnoće. Tako, na primjer, Bunićeva Mandalijena sebe grješnicu doživljava kao izgubljenu ovčicu iz Njegova stada (MP, 210). U Đurđevićvoj *Mandalijeni* majka je izgubila Sina, a Mandalijena tugu Majke Božje pred razapetim Sinom uspoređuje s „mati ovčica“ iz čijeg stada On izdiše poput prikšana jaganjčića. Deminutivni oblici još više naglašavaju strahotu opisanoga prizora:

Kô jagančić prikšan kada
s plačniem glasom krotko izdiše,
mati ovčica hrli iz stada,

kud je ljubav svo'a nadiše,
zove, obtječe, a zaludu,
izdahnuću svo'u razbludu. (UMP, 554–555)

U Kanižlićevoj poemi Rožalija je ovca koju čuva pastir (Isus) od vuka: „On je pastir: virna tebe ovcu ruka / čuva od nevirna paklenoga vuka“ (SR, 86), a diva Milost pokušava grješnu dušu (*stranputnu dušicu*, SR, 115) – „ovcu dragu“ – vratiti na pravi put (SR, 114). Semantem mirnoće Kanižlić ne vezuje primarno uz grješnika, već i uz mladića-ženika: kada se u *Svetoj Rožaliji* opisuje naočit mladić kojemu se sviđa Rožalija, onda se za njega kaže: „stasa je visoka, tila puna snage, / sokolova oka, čudi svima drage“ (SR, 66) i dodaje se da je „miran kao ovca“ (SR, 66).

⁴⁰ Rožalija sebe vidi nakon što je spoznala Boga i svoje grijehe na drugačiji način – uspoređuje se s pticom fenice koja je, kada ju je stigla starost, molila sunce da je spali; sunčani oganj je spalio stari život i pretvorio ga u pepeo, pepeo se preobratio u crva, a crv u novu mladu pticu (SR, 81).

„Gledajući je antropomorfno, veliki poznavatelj životinja Alfred Brehm piše kako je ovca ‘mirna, strpljiva, blaga, glupa, ropska, bezvoljna, bojažljiva, ukratko izvanredno dosadna životinja’ (...)“ (Ladan, 2006: 17) – parafrizira Tomislav Ladan mišljenje Alfreda Brehma i ne slaže se u cijelosti s njim. Hrvatske barokne poeme potvrđuju većinu navedenih semantema (uz izuzeće semantema „dosadna životinja“) koji se pojavljuju u sekundarnome značenju pozitivnih konotacija.

*

U analiziranim se hrvatskim baroknim poemama pojavljuje i – *lav*, inozemna životinja i velika zvijer iz porodice mačaka, kako piše Tomislav Ladan (Ladan, 2006: 83). „Općenito lav je znamen snage, veličanstva, srčanosti i hrabrosti“ (MG, 1985: 373). *Kralj životinja* je moćan, snažan, ali i pretjerano samouvjeren: „Dakle, može biti isto toliko veličanstven koliko i nepodnošljiv: između ta dva pola mijenjaju se njegova brojna simbolička značenja“ (Chevalier – Gheerbrant, 2007: 370). S vremenom se počeo vezivati s uskršnućem i postao simbol Krista koji je gospodar života⁴¹, on je i simbol Markova evanđelja „(...) jer to Evanđelje potanko opisuje Kristovo uskršnuće i s velikim zanosom proglašava Kristovo kraljevsko dostojanstvo“ (MG, 1985: 373), a u srednjovjekovnom je vjerovanju i simbol budnosti, jer on, navodno, spava otvorenih očiju⁴². Rjeđe se prikazuje kao simbol Kneza tame zbog svoje uznositosti i okrutnosti⁴³. „U likovnim umjetnostima različitih naroda i kultura lav je jedan od najčešćih simboličnih likova u funkciji čuvara i branitelja, od mikenskih *Lavljih vrata* i asirskih palača do srednjovjekovnih crkvenih portala (cijela figura ili samo glava)“ (<https://enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=35634>).

U hrvatskim se baroknim poemama iz semantičkoga polja leksema lav najčešće aktualiziraju semantemi: snaga, ubojitost, prijetnja, bijes. Zoomorfna se obilježja odnose i na muškarca i na ženu. Muška snaga i junaštvo vezuju se

⁴¹ „Legendarno prirodoslovlje tvrdilo je da se mladi lavići rađaju mrtvi, ali oživljuju nakon tri dana, pošto ih mužjak zagrije svojim dahom“ (MG, 1985: 373).

⁴² „Priča kaže da lav spava otvorenih očiju, bježi pred lovcima skrivajući repom trag, ali kad vidi da nema izlaza, hrabro stupa u borbu pokazujući svoju snagu“ (Gabrić-Bagarić, 2012: 365).

⁴³ „Glasovit, dakle, po hrabrosti, snazi i okrutnosti, *lav* je utjelovljenje *vrhovne ovlasti, sunca i svjetlosti*. Njegovim se imenom nazivaju i Budha i Krist. Kao takav on je stalni simbol kraljevskog prijestolja: sve od biblijskih vladara, preko srednjovjekovne crkvene vlasti pa do poznih europskih kraljevstava. Posve je naravno on i simbol evanđelista sv. Marka. Ali u mistici poznijeg kršćanstva *lav* (koji jest hrabar, ali je i okrutan, krvoločan) istodobno biva simbolom Krista i Antikrista“ (Ladan, 2006: 86).

uz lava (i medvjeda)⁴⁴, a ženska prijetvornost i bijes uz lavicu (a ponekad i uz lava). Tako, na primjer, Rožalija u nabrajanju rodbine koja će doći u paleram-ski dom kada se pročuje vijest da je stigla njezina *knjiga*, spominje i ujaka i njegova tri sina koje naziva lavovima zbog njihove snage:

„Doće, ako zdrava i još jesu doma,
tri sina, tri lava i tri bojna groma.“ (SR, 59)

Prijetvornu ženu Gundulićev razmetni sin naziva *nekreptom ženom* koja „zmiju grije, lava blazni“ (SSR, 50; *blazniti* – milovati, ugađati), a Bu-nićeva Mandalijena poput bijesne lavice lovi svoj plijen (MP, 191). U Đurđevićim se *Uzdisanjima* najprije opisuje čovjek koji svjesno čini grijeh (*grli lava*) i tako postaje samoubojica („Ubojica je sebe istoga / tko strašnoga lava grli;“ /UMP, 493/), a zatim se lav pojavljuje i u opisu Mandalijenina boravka u samotnoj spilji. Njezinu samoću i strah povećavaju ne samo životinje, nego i njezine misli od kojih želi pobjeći. To ipak nije moguće, jer kako srna u plani-ni bježeći od lovca naiđe na lava, i obrnuto, bježeći od lava naiđe na lovca, tako i Mandalijena bježeći od jedne misli nailazi na drugu:

tako i srna po planini
po sve strane zatečena
za uteć lovce – lava kleta,
za uteć lava – lovce sreća. (UMP, 514)

U hrvatskim se baroknim poemama lav vrlo rijetko pojavljuje u primarnome značenju. Tek će Đurđević napisati da se u svijetu događa sve po Božjoj volji pa se tako po njegovoj volji i lav nalazi u gori⁴⁵, a slično se može pročitati i kod Kanižlića⁴⁶. Lav je divlja krvoločna životinja koju Slaveni nisu poznavali,

⁴⁴ Gundulićev razmetni sin u *Plaču drugom – Spoznanje* promišlja prolaznost ovoga svijeta i kaže:

Gdi junaci koji snagom
lave rvaše i medvjede?
Gdi razumni s riječi blagom
ki daždijahu med s besjede
gospodeći srca umrla?
Smrt u pepeo sve je strla! (SSR, 59–60)

U opisu slavne prošlosti u *Svetoj Rožaliji* piše da je tašta, prolazna i na sramotu potomaka iako stari „lavi bijahu u boju“ (SR, 57). Nasuprot slavne prošlosti i slavnih lavova koji su sudjelovali u boju Rožalija je srna: „Svitlost ona slavna, budući ti srna, / tebe čini tavana i obraza crna“ (SR, 57).

⁴⁵ U Đurđevićim *Uzdasicima Mandalijene pokornice* piše:

S tebe mači bojni sieku,
sila, izdajstvo, plienstvo mori;
s tebe skrovna smrt je u lieku,
zmija u cvietju, lav u gori; (UMP, 477).

⁴⁶ U Kanižličevoj poemi Ljubićak napastuje Rožaliju i želi je uvjeriti da te puste gore nisu za njezinu ljepotu, nego za ljute lavove: „Nisu gore za te, neg za ljute lave;“ (SR, 134).

„(...) ali duga nasljedovana tradicija antike pretvorila ga je u razumljiv pojam zvijeri pred kojom se strepi“ (Zaradija-Kiš, 2007: 35) U baroknim poemama krvoločna snaga lava dolazi do izražaja i onda kada za Mandalijenu grješnicu Đurđević piše da svoje bezvrijedno tijelo može ili satrti u prah ili predati „gvozdu, hridju, lavu i zmaju“ (UMP, 534).

Lav se u renesansnoj umjetnosti pojavljivao u različitim značenjima, što je ovisilo o okolnostima. Ova divlja životinja stranoga podneblja (Visković, 1996: 25) našla je svoje mjesto i u hrvatskim baroknim poemama. Postupkom zoomorfizma pisci su ovim zoonimom češće opisivali grješna čovjeka, vezujući uz njega više tamnu simboliku (pripisujući grijehu okrutnost i krvoločnost), a manje onu sjajnu i solarnu simboliku.

3.

Istraživanje životinjskoga svijeta u hrvatskim baroknim poemama pokazalo je da se u njima pojavljuje oko sedamdeset vrsta. Ne može se govoriti o ujednačenosti bestijarija, kako u odnosu na životinjske vrste, tako ni u odnosu na broj potvrda. Dužina poeme nije utjecala na broj životinjskih vrsta u djelu – najkraća poema ima najmanji broj životinja, ali najduža poema nema i najveći broj životinja, što potvrđuju, na primjer, Bunićeva i Đurđevićeva *Mandalijena* (v. Tablicu 2):

Tablica 2. Hrvatske religiozne poeme (broj stihova – broj životinja)

Table 2. Croatian religious poems (number of verses – number of animals)

I. Gundulić, <i>Suzesina razmetnoga</i>	I. Bunić Vučić, <i>Mandalijena pokornica</i>	I. Đurđević, <i>Uzdasi Mandalijene pokornice</i>	A. Kanižlić, <i>Sveta Rožalija</i>
1332 stiha	1132 stiha	4038 stihova	3704 stiha
22 životinje	10 životinja	21 životinja	61 životinja

Najveća se sličnost bestijarija ostvaruje između onoga realiziranoga u *Suzama sina razmetnoga* i u *Uzdasi Mandalijene pokornice*, jer se pored već izdvojenih šest zajedničkih zooleksema (*zvijer, zmija, ptica, crv, ovca, lav*) tomu treba pribrojati još pet (*zmaj, neman, konj, medvjed, pčela*).

U odnosu na izdvojene zoolekseme može se reći da hrvatske barokiste, uglavnom, ne zanima njihovo primarno značenje, odnosno ne zanima ih životinja kao životinja. Ne dolazi toliko do izražaja njihova naklonost prema prirodoime, jer se životinje pojavljuju kao figurativne podudarnosti nekih moralnih ili teoloških poimanja. Životinja se ovdje ne pojavljuje kao samostalna

tema nego se uz nju vezuju određena simboličko-alegorijska značenja. Ona je baroknim piscima potrebna da bi se na deskriptivno ozbiljan način govorilo vrlo često animalnim usporedbama, metaforama, hiperbolama, personifikacijama o čovjeku-grješniku/grješnici, odnosno da bi se postupkom zoomorfnosti što zornije prikazao grijeh i grješnik.

Ovdje je uklopljenost *carstva Animaliae* (Visković, 1996: 23) u funkciji žanra, kao što je to i u slučaju nekih drugih žanrova. Tako se, na primjer, u hrvatskoj renesansnoj pastoralno-idiličnoj drami životinja češće pojavljuje u svojem primarnom značenju i to tako da na različite načine iz realnih sastavnica životinjskoga svijeta gradi pastoralno-idiličan svijet ili tako da dolazi do inoviranja žanra prodorom realnoga svijeta životinja u fikcionalni, i obrnuto. U jednom drugom renesansnom žanru – komediji – hrvatski književni tekstovi potvrđuju drugačiju strukturu *carstva Animalia*, a životinja se češće pojavljuje tako da dolazi do aktualizacije nekog periferijskog značenja iz njezinog semantičkog polja, a često je i sastavnica psovki i u funkciji komičnoga prikazivanja likova (v. Šundalić, 2003).

Prema strukturiranosti životinjskoga svijeta hrvatskih baroknih poema proizlazi da se jednim dijelom naslanjaju na hrvatsku renesansnu pastoralno-idiličnu dramu u kojoj se, također, kao prvopozicionirana životinja često pojavljuje pored vile i zvijer (a slijede: stado, vuk, pas, slavic, ptica, zmijsa, jelina, ovca, košuta, lav⁴⁷), a mogu se pronaći i poneki pastoralni omiljeni deminutivni oblici (ovčica, jaganjčić u *Suzama* i u Bunićevoj i Đurđevićvoj *Mandalijeni*, odnosno: ptičica, ptićak, ptić, slavić, slavićak, drozdović, jelinak, konjic, kosović, orlić u *Svetoj Rožaliji*). Deminutivima se naglašava Isusova žrtva na križu (Đurđevićeva Mandalijena, na primjer, razapetoga Sina Božjega, kojega traži tužna Majka, uspoređuje s prikranim jaganjčićem /UMP, 554/), odnosno grješnost ljudska (Bunićeva Mandalijena, na primjer, sebe opisuje i kao ustrijeljenu zvijer koja je ulovljena u vlastite mreže, i kao zlog vepra koji je uništio lijepo zasađeni duhovni vinograd, i kao izgublenu ovčicu iz Njegova stada /MP, 204/).

U odnosu na navedeno kao nešto drugačija se izdvojila *Sveta Rožalija* i to najprije svojim najmanje trostruko većim brojem životinja u odnosu na druge poeme. Ukomponiranost životinjskih vrsta u njezina je četiri dijela različita – najbrojnije su u prva dva dijela koja se ponekad tumače „(...) kao rokokooovski (M. Peić, D. Jelčić, a dijelom i P. Pavličić), ali ponekad se upravo u tim dijelovima nalaze elementi baroka (Z. Kravar), jer su podložniji stilizaciji

⁴⁷ Za usporedbu ovdje se može navesti struktura životinjskoga svijeta u hrvatskoj renesansnoj komediji koja je drugačija. Na prvome je mjestu bestija, a prema čestotnosti pojavljivanja slijede životinje: pas, magarac (koji se potvrđuje sljedećim oblicima: magarica, osle, oslica, pulenje, tovar, ugota), svinja, kapun, konj, uš.

zasnovanoj na upotrebi tropa i figura“ (Šundalić, 1990: 616). Ako je rokoko umjetnost vanjskoga oka, ako se svijet spoznaje putem osjetila sluha i vida (M. Peić), onda bogat životinjski svijet, a posebice ptice u prva dva dijela *Svete Rožalije* potvrđuju rokoko bestijarij. Drugačijost Kanižlićeve poeme nalazi se i u činjenici da se u njoj vrlo često pojavljuje i jedno fantastično biće – vila – koju ne potvrđuju i preostale tri hrvatske barokne poeme. Vila je vrlo često prvopozicionirano fantastično biće u hrvatskim pastoralno-idiličnim dramama čije se književno nasljeđe jednim dijelom može prepoznati i u baroknim poemama, pa i na inovativan način. Tako, na primjer, u *Svetoj Rožaliji* vila neće biti samo savršenstvo tjelesne i duhovne ljepote, nego će ona biti i krivonoga i hroma hoda⁴⁸ (Kanižlić, 1940: 48–49), bit će slična Đurđevićevoj *Grdoj vili* (Ġorġi, 1918: 33).

Istraživanje životinjskoga svijeta u hrvatskim baroknim poemama nije dovelo do detektiranja izrazitijeg zajedničkog baroknog bestijarija. U odnosu na sedamdesetak životinjskih vrsta (koliko ih zajedno potvrđuju četiri analizirane poeme) tek se četiri pojavljuju u sve četiri poeme (zvijer, ovca, crv, lav), odnosno njih šest (zvijer, ovca, crv, lav, zmija, ptica) u trima poemama (bez Bunićeve *Mandalijene*). U svijetu faune barokne poeme češće su životinje koje hodaju, rjeđe one koje lete (s izuzetkom *Svete Rožalije*) i još rjeđe one koje gmižu i plivaju⁴⁹. Njihov konkretan aspekt nosi određeno simboličko značenje vezano uz grijeh i pokajanje.

Izvori i literatura

- Bunić Vučić, Dž. (1971). *Mandalijena pokornica*, u: Dživo Bunić Vučić, *Djela*. Priredio Milan Ratković, Stari pisci hrvatski, knjiga 35. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Ġorġi, I. (Đorđić, I.). (1918). *Uzdasi Mandalijene pokornice*, u: *Djela Inacija Ġorġi (Ignata Đorđića). Pjesni razlike i Uzdasi Mandalijene pokornice*. Knjiga 1, priredio Milan Rešetar, Stari pisci hrvatski, knjiga 24. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

⁴⁸ Krivonoga vila je alegorija nevješta pisca, odnosno kritičara koji u Rožalijinoj *knjizi* (pisnu) vidi hromi hod, odnosno nedotjerani tekst kojemu se svašta prigovara, a Rožalija savjetuje *knjigu* da se ne svađa s kritičarima i da šuti.

⁴⁹ O navedenoj klasifikaciji Jadranka Brnčić piše: „Klasifikacija životinja, više empirijska nego logična, kakvu donose biblijski tekstovi, uglavnom se svodi na četiri kategorije (Post 1, 20–25) s obzirom na četiri načina kretanja: neke hodaju, druge lete, mnoge plivaju, a poneke gmižu“ (Brnčić, 2007: 55).

- Gundulić, I. (1964). *Suze sina razmetnoga. Dubravka. Ferdinandu Drugomu od Toskane*. Priredio Jakša Ravlić, Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 12. Zagreb: Matica hrvatska – Zora.
- Kanižlić, A. (1940). *Sveta Rožalija panormitanska divica*. Stari pisci hrvatski, knj. XXVI, priredio za štampu i uvod napisao Tomo Matić. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

- Alexander, D. & P. (ur.). (1989). *Biblijski priručnik. Mala enciklopedija*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Grafički zavod Hrvatske.
- Anić, V. et al. (2002). *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Zagreb: Novi liber.
- Brnčić, J. (2007). „Životinje u Bibliji i biblijskoj duhovnosti“, u: Marjanić, S. & Zaradija-Kiš, A. (ur.). *Kulturni bestijarij*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatska sveučilišna naklada.
- Chevalier, J. & Gheerbrant, A. (2007). *Rječnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, oblici, likovi, boje, brojevi*. Peto, prerađeno i prošireno izdanje. Zagreb: Kulturno-informativni centar – Naklada Jesenski i Turk.
- Crvenka, M. (2013). *Životinje u Bibliji*. Zagreb: Teovizija.
- Fališevac, D. (1995). „Dživo Bunić Vučić“, u: Dživo Bunić Vučić, *Djela*. Prema kritičkom izdanju Milana Ratkovića priredila Dunja Fališevac, Stoljaća hrvatske književnosti. Zagreb: Matica hrvatska, str. 9–38.
- Gabrić-Bagarić, D. (2012). „*Fiore de virtù* i životinje“, u: Marjanić, S. & Zaradija-Kiš, A. (ur.), *Književna životinja. Kulturni bestijarij*, II. dio. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Biblioteka Etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 351–371.
- Grossel, M. G. (2012). „Ptice u Svetom pismu, u knjigama i u pjesmama: lik ptice u srednjovjekovnoj poetici“, u: Marjanić, S. & Zaradija-Kiš, A. (ur.), *Književna životinja. Kulturni bestijarij*, II. dio. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada – Biblioteka Etnografija – Institut za etnologiju i folkloristiku, str. 263–286.
- Jelčić, D. (1977). *Valis aurea. Eseji i portreti*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kravar, Z. (1980). *Barokni opis. Funkcija i struktura opisa u hrvatskom baroknom pjesništvu*. Zagreb: Sveučilišna naklada LIBER.
- Ladan, T. (2006). *Etymologicon. Tumač raznovrsnih pojmova*. Zagreb: MASMEDIA.
- Matanović, J. (1992). *Barok iz suvremenosti gledat (Primarna i sekundarna generička obilježja u Đorđićevim „Uzdasma Mandalijene pokornice“)*. Osijek: Revija izdavački centar Otvorenog sveučilišta Osijek.

- MG (Marijan Grgić) (1985). „Lav“, u: Badurina, A. (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnoga kršćanstva i Uvod u ikonologiju Radovana Ivančevića*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber – Kršćanska sadašnjost.
- Pavličić, P. (1979). *Rasprave o hrvatskoj baroknoj književnosti*. Split: Čakavski sabor.
- Peić, M. (1972). „Barok i rokoko u djelu Antuna Kanižlića (1699–1777)“. Zagreb: Rad JAZU, knj. 365, str. 5–133.
- Prohaska, D. (1909). *Ignjat Đorđić i Antun Kanižlić. Studija o baroku u našoj književnosti*. Zagreb: Rad JAZU, knj. 178, str. 115–224.
- Šundalić, Z. (1990). „Kanižlićeva „Sveta Rožalija“ kao varijanta hrvatskoga književnog baroka“. *Revija*, XXX, br. 6, str. 612–623.
- Šundalić, Z. (2003). „Životinja i hrvatska renesansna pastoralno-idilična drama“, u: Hećimović, B. (ur.), *Krležini dani u Osijeku 2002. – Žanrovi u hrvatskoj dramskoj književnosti i struke u hrvatskom kazalištu*. Zagreb – Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Hrvatsko narodno kazalište u Osijeku – Filozofski fakultet Osijek, str. 18–49.
- Šundalić, Z. (2019). „Sličnosti i razlike među hrvatskim religioznim poemama“, u: *Radovi Zavoda za znanstveni i umjetnički rad u Požegi*, No. 8, 2019, str. 1–31.
- Šundalić, Z. (2020). „O životinjama u djelu Josipa Kozarca“, u: Liović, M. (ur.), *Dani Josipa Kozarca u Lipovljanima. Zbornik radova znanstveno-stručnoga skupa* (Lipovljani, 2013. –2019.). Osijek: Filozofski fakultet, str. 51–68.
- Tatarin, M. (1997). *Od svita odmetnici. Rasprave o nabožnim temama u Slavoniji u 18. stoljeću*. Split: Književni krug.
- Visković, N. (1996). *Životinja i čovjek. Prilog kulturnoj zoologiji*. Split: Književni krug.
- Visković, N. (1998). „Šest načina odnosa prema životinji“, u: Cambi, N. & Visković, N. (ur.), *Kulturna animalistika. Zbornik radova*. Split: Književni krug Split, str. 11–15.
- Zaradija-Kiš, A. (2007). „Dvostruka predodžba životinje u Jobovu bestijariju: zooleksičke zanimljivosti hrvatskoglagoljske Knjige o Jobu“, u: Marjanić, S. & Zaradija-Kiš, A. (ur.), *Kulturni bestijarij*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku – Hrvatska sveučilišna naklada.
- Z. K. (Zoran Kravar) (2000). „Gundulić, Ivan“, u: Fališevac, D. & Nemec, K. & Novaković, D. (ur.), *Leksikon hrvatskih pisaca*. Zagreb: Školska knjiga, str. 261–264.

Mrežni izvori

- „lav“ (2021), u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=35634> > [28. 4. 2021].
- „ptice“ (2021), u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=50983> > [28. 4. 2021].
- „zmije“ (2021), u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67343> > [23. 4. 2021].
- „zvijeri“ (2021), u: *Hrvatska enciklopedija*, mrežno izdanje. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <dostupno na: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=67549> > [23. 4. 2021].

Zlata ŠUNDALIĆ

CROATIAN BAROQUE RELIGIOUS POEM AND FAUNA

In the 17th and 18th century four religious poems originated in Croatian literature (I. Gundulić, *Suze sina razmetnoga*; I. B. Vučić, *Mandalijena pokornica*; I. Đurđević, *Uzdasi Mandalijene pokornice*; A. Kanižlić, *Sveta Rožalija*). Similarities and differences have already been researched in present literature: on a conceptual level, regarding themes, structure, metrics, embedded secondary genre (prayer, sermon, confession). This work focuses on researching fauna in the previously mentioned poems. Three animal lexemes were especially analyzed (beast, snake, bird, worm, sheep, lion) with the conclusion that an animal does not appear as an independent theme but it has specific symbolic and allegorical meaning associated primarily with sin and repentance.

Key words: *Croatian literature; Baroque; poem; animal*

Izvorni naučni rad
UDK 821.131.1.09-32

Nikica MIHALJEVIĆ (Split)

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
nikica@ffst.hr

Daniela NARANČA (Split)

Sveučilište u Splitu, Filozofski fakultet
daniela.naranca@gmail.com

ŽENSKI LIKOVI U RANIM D'ANNUNZIJEVIM ZBIRKAMA PRIPOVIJEDAKA

U ovome radu bavimo se ranim proznim djelima Gabrielea D'Annunzija, *Terra vergine*, *Il libro delle vergini* i *Le novelle della Pescara*. Cilj rada jest izdvojiti ženske likove koji se ponavljaju u ranim D'Annunzijevim zbirkama pripovijedaka te ih opisati prema zajedničkim obilježjima i u odnosu na uži književni kontekst 19. stoljeća. Zajednička ili slična fizička obilježja likova, njihovi unutrašnji sukobi, emotivna stanja, njihovo ponašanje te odnos prema ostalim likovima upućuju na istovjetne problematike koje se ponavljaju u ovim ranim autorovim djelima te su povezani s elementima dekadentizma u njegovim pripovijetkama, ali i upućuju na povremenu prisutnost verističkih elemenata. Na temelju navedenoga, cilj je povezati tipove ženskih likova s elementima dekadentizma i verizma, kao i uočiti i opisati problematiku koja je zajednička djelima u kojima se pojavljuje određeni lik te društveno-povijesno kontekstualizirati ovu problematiku.

Ključne riječi: *Gabriele D'Annunzio*, rane zbirke pripovijedaka, ženski likovi, lik djevice, lik fatalne žene, lik seljanke

1. UVOD

Talijanski književni kritičar Carlo Bo navodi da se prve pripovijetke Gabrielea D'Annunzija mogu smatrati svojevrsnim uvježbavanjima mladoga autora, koji tada još uvijek nije bio otkrio vlastiti stil pisanja te ih, u tome pogledu, iščitavamo kao eksperimentalna D'Annunzijeve djela (Bo, 1981: 15). Jedna od značajkâ ovih ranih uradaka jest različitost i varijetet književnih

stilova. Ne samo da se D'Annunzio okušavao u različitim stilovima pisanja, nego i u odabiru tema i likova tako da se njegova prva prozna djela uvelike razlikuju jedno od drugoga, čak i onda kada su sadržana u istim zbirkama pripovijedaka. U analizi ovih prvih autorovih pripovijedaka Giovanni Cipollone vidi opasnost da stil bude disperzivan i neprecizan te da ponavljanja već rečenoga budu česta (Cipollone, 1977: 18). Zanimljivo je da postoje i zajednička obilježja ovih ranih uradaka, a među njima se, u prvome redu, može istaknuti teritorij u kojemu su događanja u njima smještena, odnosno posebno naglašen interes za autorov rodni kraj, za regiju Abruzzo. Proizlazi da je zajednički nazivnik književnim motivima u *Terra vergine*, *Il libro delle vergini* i *Le novelle della Pescara* prostorna dimenzija, s obzirom da se radnja pripovijedaka odvija u toj talijanskoj regiji.

Isto tako, važno je naglasiti dvojnost koja se može uočiti u navedenim autorovim djelima; s jedne strane, u tim pripovijetkama moguće je uočiti elemente realizma, odnosno talijanskoga verizma, koji je bio izuzetno popularan u autorovo doba, kako navodi Aldo Rossi (Rossi, 1981: 42), a, s druge, dekadentizma. Mladomu autoru namjera je bila slijediti tadašnja književna zbivanja i aktualne trendove ali, prema mišljenju Guyja Tosija, on u početku nije bio ni svjestan svojega talenta za profinjenu književnost (Tosi, 1981: 106), stoga u njegovim ranim djelima često možemo uočiti elemente talijanskoga verizma i francuskoga realizma, ali i dekadentizma.

Cilj ovoga rada jest uočiti, izdvojiti i opisati ženske likove koji se ponavljaju u ovim ranim zbirkama pripovijedaka te ih razvrstati prema zajedničkim obilježjima kako bi se uputilo na istovjetnu problematiku koja se ponavlja u tim ranim autorovim djelima. Istovremeno, tijekom analize ženskih likova, osvrnut će se na elemente dekadentizma u njegovim pripovijetkama i na povremenu prisutnost verističkih elemenata. Dosad se u Hrvatskoj u neznatnoj mjeri bavilo ženskim likovima u autorovu djelu¹, ali ne u njegovim ranim pripovijetkama, pa je cilj hrvatskim čitateljima približiti upravo ove značajke autorova opusa.

2. RANA AUTOROVA DJELA

U radu se analiziraju sljedeće autorove zbirke pripovijedaka: *Terra vergine*, *Il libro delle vergini* i *Le novelle della Pescara*. Za *Terra vergine* Luca Bani navodi da je „D'Annunzijevo prvo prozno djelo, objavljeno u Rimu 1882. godine od izdavača Sommaruge“ (Bani, 2014: 154). Već iz naslova vidljivo je

¹ Vidi Katarina Jurković, *La figura femminile nelle opere drammatiche di Gabriele D'Annunzio*, [diplomski rad], Zadar, Sveučilište u Zadru, 2016.

da je motiv u ovoj zbirci autorov rodni kraj, odnosno, krajolik Abruzzo. Autor ga zamišlja idiličnim i netaknutim te ga stoga naziva „djevičanskim“, a s njime se često povezuju i u njemu obitavaju D'Annunzijeve zaljubljeni likovi. Prema Lorenzu Gigliju, *Terra vergine* ocrta jasan utjecaj sicilijanske verističke škole na snažnu autorovu osobnost. Lako je uočiti gdje se to pojavljuje inspiracija Vergom, u motivima, likovima, stilu, samo što se, umjesto Sicilije, u D'Annunzija radnja odvija u Abruzzo (Gigli, 1914: 193). Ipak, Gigli smatra da je danuncijevski verizam različit od Vergina jer se u njegovim pripovijetkama ne mogu uočiti analiza i kritika društva ni pedagoške intencije, kao što je, pak, slučaj u Verge. Njegov verizam, stoga, možemo smatrati 'vanjskim' jer D'Annunzio polazi, u ocrtavanju i prikazu likova, od Vergina modela, ali ih dalje usavršava na vlastiti način (Gigli, 1914: 196). S druge strane, Cipollone nam skreće pozornost da je Abruzzo u ovoj zbirci prikazan kao svijet predaka, zaostao i izvanvremenski. U očima autora, ovaj krajolik ne trpi utjecaje moderna života, nego opstaje, poput mikrokozmosa, u obliku kakve pred-urbane regije, u kojoj se vrijeme zaustavilo. Stoga ova „djevičanska zemlja“, kako je naziva u naslovu, nalikuje na mitološki kraj, pa kritičari uobičajuju istaknuti da je jedna od značajki ove zbirke mitski realizam (Cipollone, 1977: 24–46). Što se tiče utjecaja dekadentizma, u ovoj zbirci on je uočljiv u prikazu krajolika u skladu s kanonima dekadentske lirike, odnosno autor se u tome prikazu često koristio poetskim i evokativnim pojmovima, pa se lirizam krajolika može iščitati u suprotnosti s likovima koji su oblikovani više pod verističkim utjecajem.

Il libro delle vergini, pak, zbirka je objavljena u istoga izdavača, ali dvije godine kasnije od *Terra vergine* (Bani, 2014: 154). Zbirka se sastoji od četiriju pripovijedaka, od kojih je jedna naslovljena *Le vergini* te je ista kasnije uvrštena u zbirku *Le novelle della Pescara* pod naslovom *Vergine Orsola* (Bani, 2014: 154). Lorenzo Gigli smatra da je već u ovoj zbirci pripovijedaka vidljiv odmak od verizma jer se upravo ovim djelom D'Annunzio približava francuskomu naturalizmu od kojega preuzima motive. Značajka *Il libro delle vergini* jest da se u ovoj zbirci naglašavaju neke od autoru posebno dragih tema, poput zanimanja za ljudsko tijelo (Gigli, 1914: 198–202). Za razliku od *Terra vergine*, u kojoj sve pripovijetke sadrže barem dva zajednička elementa, krajolik Abruzzo i inspiriranost verizmom, pripovijetke sadržane u ovoj zbirci prilično su heterogene, u pogledu prostora u kojemu je smještena radnja te u pogledu zapleta i tipova likova koji se u njima pojavljuju. Sličnosti onima sadržanima u *Terra vergine* mogu se uočiti u pripovijetkama *Vergini* i *Ad altare Dei*, a u pripovijetkama *La favola sentimentale* i *L'assenza di Lanciotto* radnja je smještena uglavnom u dvorcima i drugim ambijentima sofisticirane elegancije. Elementi naturalizma posebno su vidljivi u pripovijetci *Vergini*, u

kojoj je uočljiv naturalistički opis ljudskog tijela. U njoj se koristi znanstvenom terminologijom te u tekst ubacuje navode na latinskome jeziku, a u ostalim pripovijetkama zbirke *Libro delle vergini* više pribjegava književnomu jeziku dekadentskoga stila. Primjetno je, također, kako u *Libro delle vergini* autor posvećuje veću pozornost ženskomu tijelu i odjeći kojom ženski likovi zavode muške likove, pa se u nekim od tih elemenata može uočiti svojevrsna najava D'Annunzijeve romana *Il piacere*.

Što se, pak, zbirke *Le novelle della Pescara* tiče, petnaest pripovijedaka izvorno je bilo sadržano u *Libro delle vergini* (1884), *San Pantaleone* (1886) i u *I violenti* (1892). Kasnije su preuzete iz njih i dijelom doradene te objavljene 1902. pod naslovom *Le novelle della Pescara* (Bani, 2014: 154). Ove pripovijetke također uključuju različite tipove likova i obrađuju različite motive. Teme kojima se autor u njima bavi prvotno su tragedije ljudskih života, buđenje određenih ljudskih instinkata, pobune naroda, poroci buržoazije, gubitak moralnih vrijednosti, itd. Prema Lorenzu Gigliju, ova zbirka nastala je pod utjecajem verizma, dekadentizma i naturalizma, odnosno, preciznije, u njoj je vidljiv izravan utjecaj Guyja de Maupassanta, u čijemu djelu D'Annunzio pronalazi inspiraciju te od kojega preuzima motive i likove, ali ne možemo reći da ga oponaša jer se talijanski autor razlikuje od francuskoga po senzualnosti koja prožima njegova djela na nov i poseban način, sasvim drugačiji od bilo kojega drugog književnika (Gigli, 1914: 209).

Cipollone zaključuje da u zbirci *Le novelle della Pescara* D'Annunzio prelazi od prilično poetskoga stila, koji prevladava u *Terra vergine*, do opisa okrutnijih i odvratnijih aspekata čovječanstva, kao i od netaknute prirode do prikaza urbane sredine i života građanske klase. U tim pripovijetkama D'Annunzio pokušava razotkriti poroke buržoazije, a ne traži vrline ovoga društvenog sloja (Cipollone, 1977: 65). Zanimljivo je uočiti da u *Terra vergine* autor opisuje neiskvarene ljude, nepismene, koji žive izolirani od civiliziranoga dijela društva i u bliskom dodiru s prirodom ne suzdržavajući svoje strasti, a zadovoljavajući istinsku ljudsku potrebu, onu za slobodom. Za razliku od ovih likova, Cipollone smatra da u zbirci *Le novelle della Pescara* autor ne prikazuje likove na isti, nego jezovitiji način, odnosno uglavnom se usmjerava na brutalan svijet okrutnih ljudi (Cipollone, 1977: 73), ali da pritom ne pridaje veću pozornost krajoliku. Dakle, i u *Le novelle della Pescara*, D'Annunzio ne odustaje od istoga načina prikaza prirode kao u zbirkama *Terra vergine* i *Libro delle vergini*, ali su u toj zbirci barbarski, okrutni likovi, suprotstavljeni krajoliku koji ih okružuje, a koji je prikazan na lirski način. Tek su u ponekim slučajevima likovi iz *Le novelle della Pescara* prikazani u harmoničnom odnosu s prirodom, kao i u *Terra vergine* (Cipollone, 1977: 87).

ŽENSKI LIKOVI: LIK SELJANKE
U D'ANNUNZIJEVU DJELU

Prema Baniju, prirodi autorovih pripovijedaka, koje su opisane izvjesnim naglašenim estetskim ukusom tipičnim za ovoga autora, savršeno odgovaraju likovi koje karakterizira snažna senzualnost, koja se odnosi na oba spola, ali u većoj mjeri na ženske likove. U *Terra vergine* ta senzualnost preobražava se u ljubav izjedenu tjelesnom strašću i podređenu dvostrukoj dominaciji nagona života (*Eros*) i smrti (*Thanatos*). Dakle, u pripovijetkama zbirke *Terra vergine* vidljiva je divlja ženska senzualnost (Bani, 2014: 158), kao u slučaju likova poput Fiore, Mile, Zarre i Nare. Uz ove likove može se dodati pridjev „djevičanski“ jer autor opisuje skromne seljanke koje žive okružene prirodom, u idiličnome svijetu Abruzzu, i koje istovremeno otkrivaju svoju senzualnost zaljubljuvanjem nakon čega će njihov instinkt zavladatai nad razumom.

U kratkoj priči *Terra vergine* iz istoimene zbirke, prema Gigliju, jasno je opisana scena putene strasti između svinjara i čuvarice koza. Čitavim tekstom dominira osjećaj požude te jednaku važnost u ovome prikazu dobivaju pastir i pastirica, kao i priroda (Gigli, 1914: 196–197). Gigli smatra da je u ovome kratkom proznom tekstu u potpunosti ostvaren smisao fizičkoga prožimanja čovjeka i stvari (prirode); priroda, naime, rasplamsava želju u ljudima i zbog toga zauzima važno mjesto u D'Annunzijevim proznim tekstovima (Gigli, 1914: 197–198). U središtu *Terra vergine* nalazi se lik seljanke Fiore, koja je u potpunosti predana svojemu poslu i zaokupljena prirodom Abruzzu koju obožava. U potpunoj poistovjećenosti s prirodom i opčinjenosti njome u liku Fiore uočavamo lik djevojke koja predstavlja neodvojivi dio prirode. Ova poistovjećenost s prirodom posebno je naglašena u završnoj sceni gdje je Fiora uspoređena s panterom, ne samo zbog načina kojim se kreće nego i zbog svoje emotivne reakcije.² U tekstu se Fiora prikazuje u usporedbi i s drugim životinjama kojima se opisuje njezin karakter, ali njezin se lik predočava i elementima prirode,³ koja time preuzima ulogu svojevrsnoga ‘medijatora’ između teksta i čitatelja. Ženski je lik ovdje prikazan kao nimfa okružena životinjama u idiličnome ambijentu prirode. Time se aludira na njezinu nevinost i neiskvarenost kojom se zapravo prikazuje idiličnost Abruzzu u odnosu

² „Fiora si accostò avida e bevve. China su'l greto, con il seno balzante, con la lingua all'acqua, nella curva della schiena e de' lombi rassomigliava una pantera; [...]“ (D'Annunzio, 1884: 3).

³ „Fiora si voltò, nel sorriso della bocca sanguigna mostrando le due file bianchissime dei denti mandorlati“ (D'Annunzio, 1884: 3). „O Fiora! Gridò Tulespre vedendola venire dietro le capre giù pe'l viottolo tra due spalliere di melagrani, balda come una giovenca“ (D'Annunzio, 1884: 3).

na obližnji gradski ambijent, većim dijelom iskvaren. Nije slučajnost to što se ovaj ženski lik prikazuje odvojeno od 'iskvarena' dijela društva s kojim ne dolazi u kontakt, a čija se različitost od Abruzzi ističe, što je zapravo još jedan element dekadentizma.⁴ Težište je, dakle, kod ovoga lika na prikazu određenih karakternih osobina koje se gube u drugome prostoru, u ovome slučaju gradskome okružju.

Fiorin idiličan život biva prekinut kada se pojavi drugi lik, Tulespre, u kojeg se zalubi i koji će u njoj probuditi svijest o vlastitoj senzualnosti. Na kraju novele opisuje se trijumf senzualnosti i strasti, oprečno inicijalnoj nevinnosti djevojke, čime se aludira na promjene u društvu na početku stoljeća kada se, među ostalim, i udaljavanjem od prirodnoga ambijenta, odnosno selidbom sa sela u grad, pojedinac mijenja i u novoj sredini postaje okrenutiji zadovoljavanju svojih potreba, egoističniji i sebičniji. Luca Bani iznosi pretpostavku da je „realistički registar u izobilju nadmašen bogatstvom minucioznih opisa, a sinestezija nadilazi realističnu objektivnost i utjelovljuje se u potpuno estetizirajući oblik“ (Bani, 2014: 158). Može se zaključiti da je *Terra vergine* pripovijetka verističkoga stila, ali na tragu D'Annunzijeve dekadentizma. Razvidno je to i u prikazu drugoga ženskog lika, Mile iz *Ecloga Fluviale*, koja je opisana kao „žena sa stalnim osmijehom, ljubičastih šarenica, sasvim gola u dronjcima, sva topla u toj svojoj narančastoj koži, preplanula od ljubavi prema suncu“ (D'Annunzio, 1884: 31). Ona je, kao i Fiora, prikazana u mimezi s prirodom te se njezin fizički izgled povezuje s krajolikom Abruzzi, primjerice, stablom naranče. Mila je, također, jedan od D'Annunzijeve djevičanskih likova, neiskvarena i naivna, koja ne poznaje zlo dok živi u prirodnome ambijentu, daleko od gradskoga. Cilj je usporedbe sa stablom, čiji je opstanak u prirodnome ambijentu sigurniji nego u urbanom, naglasiti otuđenost modernoga čovjeka čija se sigurnost narušava udaljavanjem od prirode.⁵

⁴ Prema Cvijeti Pavlović, upravo prikaz animalizma, odnosno životinjskoga nagona, jedno je od obilježja naturalizma te se prikazi likova često temelje na ideji o čovjeku-zvijeri te se naglasak stavlja na fiziologiju životinje i čovjeka te sličnosti između njih. Usp. Pavlović, 2010: 147. Međutim, D'Annunzio polazi od naturalizma u smislu uočavanja i tumačenja sličnosti kako bi dekadentnim elementima mogao naglasiti emotivno stanje likova u društvu krajem 19. stoljeća.

⁵ „Ora fioriva così Mila, come una pianta, come un tronco tutto felice di germi, così, nella benignità dell'aria, nella benignità del sole, sentendo le scaturigini della vita gorgogliare all'imo. La vita per quel corpo di femmina si effondeva con un fluore vittorioso di umori sani, e da quella sanità emergeva un senso vergine e lucido delle cose, naturalmente. Tutta la pompa delle forze muliebri aveva già trionfato nell'essere: ora Mila in quella pompa si adagiava con la serenità semplice di chi non pensa, di chi non teme, di chi non sa“ (D'Annunzio, 1884: 31).

Još jedan lik seljanke imat će važnu ulogu u D'Annunzijevim ranim proznim djelima, i to, posebno, zbog izražene senzualnosti ovoga lika: radi se o Zarri iz pripovijetke *Dalfino (Terra vergine)*. Senzualnost ovoga lika usko je povezana s njezinom slobodom i neovisnošću. Ona također živi uravnotežen život u prirodnome ambijentu. Već od rane mladosti Zarra odrasta okružena dječacima, a jedan od njih, Dalfino, postaje njezin najbolji prijatelj. Premda se među njima rađaju simpatija i privrženost, Zarra se ipak neće prepustiti zaljubljenosti u Dalfina, nego se odlučuje vezati za drugoga čovjeka, sasvim različita od Dalfina. U ovome liku D'Annunzio prikazuje modernoga čovjeka, ambicioznoga, pristojnih manira, koji je 'proizvod' novonastale buržoazije i koji promatra život na sasvim drugačiji način od Zarre. U susretu ovih dva likova D'Annunzio suprotstavlja ruralni dio Italije onomu razvijenijem i naprednijem. Međutim, u opisu Zarre nećemo vidjeti nimfe nego gorgone,⁶ pa možemo zaključiti da Zarra predstavlja pojedinca koji se udaljava od idiličnoga ambijenta u kojemu odrasta i pravi iskorak prema nekomu drugom, ne nužno boljemu, ambijentu, odnosno od polubožanskih nimfa pravi iskorak prema prijetecim gorgonama.

Još jedan lik seljanke pojavljuje se u ovim ranim D'Annunzijevim uradcima: Nara, lik iz kratke priče *Fiore Fiurelle*. Prema Baniju, u ovoj kratkoj priči, kada Nara pjevuši mladiću Malamoreu u kojega je zaljubljena, njezina pjesma ima funkciju „prirodnog instrumentarija seksualne privlačnosti za muškarca“ (Bani, 2014: 158) te se pjesmom 'stapa' s prirodnim ambijentom Abruzzu. U slučaju ovoga ženskog lika D'Annunzio se koristi tradicionalnom pjesmom koja preuzima funkciju ljubavne priče kako bi istaknuo povezanost između likova i prirode, odnosno preciznije, krajolika Abruzzu.⁷

⁶ „– O che ci hai negli occhi, Zarra, stasera? – susurrava Dalfino. – Lo giurerei, guarda; tu devi essere una di quelle maghe che stanno in alto mare, lontano, lontano, e sono metà, femmina e metà pesce, devi essere, che quando cantano si resta lì di sasso, e hanno i capelli vivi come le serpi, hanno“ (D'Annunzio, 1884: 5).

⁷ „[...] e sul rossore due grandi occhi grigi, sereni più di quelle infinite lontananze estive, sereni più di quelle immense azzurrità adriatiche dove le vele arance sciamavano. Il canto fluiva limpidamente per la calma meridiana: era una scaturigine selvatica e fresca di note... Fiore di lina,
lu line ca le fa lu fiore chiare;
la donne ci ji tesse lu panne fine.
Tutto l'orto d'intorno e il campo di fave e l'aia accanto risonavano; il grecale alitante dal mare invadeva quell'altro piccolo mare verde, con un fruscio odoroso; più sopra, Francavilla dal gentile profilo moresco, candida, in una gloria di sole, intarsiata sul fondo azzurro del cielo“ (D'Annunzio, 1884: 7–8).

4. LIK DJEVICE

U svojim pripovijetkama D'Annunzio nije samo opisivao mlade seljanke koje su rasplamsavale strast kod muškaraca, nego je u njima moguće uočiti i lik djevice. One nisu manje senzualne nego likovi koje opisuje u *Terra vergine*; jedina je razlika što djevice prikrivaju vlastitu senzualnost te su u potpunosti predane vjeri u Boga i žive bezgrješnim životom.

Lik djevice moguće je uočiti u trima slučajevima: u liku Orsole, Anne i Galatee (iz *Favola sentimentale* u *Il Libro delle vergini*). Ova tri lika utjelovljuju nesposobne i neprilagođene djevojke.⁸ Roberto Carnero i Giuseppe Iannaccone ističu da je lik koji se ne zna ili ne uspijeva prilagoditi društvu čest lik u dekadentnim djelima (Carnero i Iannaccone, 2020: 274), pa tako i u D'Annunzijevim pripovijetkama, u kojima se veristički stil prožima s dekadentnim. Ovo su žene koje su umnogome nesposobne živjeti u zajednici i koje bivaju otuđene u društvu. Posljedično tomu postaju jako religiozne i fanatična vjera preuzima moć nad njihovim životima. Čak i onda kada se zaljube te kada pokušaju promijeniti dotadašnji način života, ponovno shvate da nisu sposobne živjeti kao i ostali likovi te se razbolijevaju. Bolest se javlja kao posljedica, prema Carneru i Iannacconeu, nepotpuna života, smrti, ludila, delirija, sna itd., a to su česte teme dekadentnih djela (Carnero i Iannaccone, 2020: 274–276), koje prožimaju i D'Annunzijeve pripovijetke *La vergine Orsola*, *La vergine Anna* i *La favola sentimentale*.

Orsola je lik koji se prvi put javlja u pripovijetci *Le vergini* (u *Libro delle vergini*), a kasnije u *Vergine Orsola* u *Le novelle della Pescara*. Lik je to žene od dvadeset i sedam godina koja živi sa sестrom Camillom i obje su učiteljice. Težište se u tekstu usmjerava na njihov zavjet čednoga života prakticirajući kršćanstvo i podučavajući djecu vjeri. Bani je mišljenja da će ova Orsolina fanatična i pretjerana religioznost odrediti njezin daljnji život, odnosno da će uzrokovati bolest koja će je primorati promijeniti svoje navike i da, suprotno očekivanomu, otkrije senzualnost (Bani i Gouchan, 2015: 60).

⁸ Likovi u dekadentnim djelima često su prikazivani kao netolerantni, buntovni, nesposobni; u takvim djelima izostaje tradicionalno sretan završetak, a naglašena je patnja i kriza pojedinca. Likovi u njima jesu ili se osjećaju nesposobnima i neprilagođenima s obzirom na društvo te često obolijevaju. Ove bolesti mogu biti emotivno-psihološke smetnje i neugodnosti, poput melankoničnih, tužnih, anksioznih stanja, ali mogu biti i bolesti s fizičkim manifestacijama koje uzrokuju bolna stanja i moralne neusklađenosti (Carnero i Iannaccone, 2020: 274). Čest je slučaj da se neprilagođenost i nesposobnost uklapanja u društvene norme pretvara u bolest likova. Navodimo ovdje jedan od slavnijih slučajeva, onaj Svevov u *Senilità*.

Pripovijetka *Vergine Orsola* počinje pričom o Orsolinoj bolesti koja joj je u potpunosti promijenila život. Matteo Brera smatra da u liku Orsole D'Annunzio izražava „jedno naivno kršćansko vjerovanje: prikazuje usahlu djevicu, prestravljenu grijehom, koja živi bijednim životom te postaje plijenom divljim strahovima od obaveza i zabrana koje nameće Sveto Trojstvo“ (Brera, 2014: 72). U opisima njezina fizičkoga stanja, dok je bolesna, autor se oslanja na veristički stil:

La vergine Orsola era sul letto, supina, tenuta dallo stupore della febbre, da una sonnolenza inerte, con la respirazione frequente rotta dai rantoli. Posava sul guanciale la testa quasi nuda di capelli, la faccia d'un colore quasi ceruleo ove le palpebre erano semichiuse sopra gli occhi vischiosi e le narici parevano annerite dal fumo. Ella faceva con le mani scarne piccoli gesti incerti, vaghi conati di prendere qualche cosa nel vuoto, strani segni improvvisi che davano quasi un senso di terrore a chi stava da presso; e nelle braccia pallide le passavano le contrazioni dei fasci muscolari, i sussulti dei tendini; e a volte un balbettamento inintelligibile le usciva dalle labbra, come se le parole le si impigliassero nella fuliggine della lingua, nel muco tenace delle gengive. (D'Annunzio, 2018: 87)

U navodu je opisana Orsolina fizička bolest koja se postepeno pretvara u opću slabost i postaje stanje duha koje utječe na ostale njezine sposobnosti, poput govora. Upravo uslijed nemogućnosti ostvarivanja komunikacije s drugima, patnja postaje njezina dominantna emocija. Ne radi se, u Orsolinu slučaju, isključivo o boli i bolesti, nego o stanju odbijanja vlastite osobnosti. Groznica je dakle samo metafora stanja u kojemu Orsola ne zna kako živjeti uravnotežene odnose s drugim likovima, pa jedini ishod ovoga neznanja može biti stanje bolesti i patnje. Bolest može biti i granica između dvaju stanja, između zdrava života i smrti, ali i između prošloga i budućega života jer bolest upućuje na promjenu koja se odvija u organizmu ili koja će tek uslijediti. Stoga ne čudi da je, po oporavku, Orsola lik koji se mijenja: sada se u potpunosti naglašava želja za životom, u izravnome kontaktu s vanjskim svijetom otkrivajući senzualnost vlastita tijela. Napuštanje povučena načina života i otvaranje za nove spoznaje D'Annunzio upotrebljava kao kontekst za dekadentistički element putenosti kojim će, odsada, Orsola doživljavati vanjski svijet. Upravo ovim odmakom od usmjerenosti na duhovni prema fizičkomu i emotivnomu svijetu vlastita bića, D'Annunzio pravi zaokret prema dekadentizmu.⁹ Kulminacija putenosti i strasti uslijedit će kada se zaljubi u vojnika

⁹ Prema Carneru i Iannaccone, težište na unutrašnji svijet likova i na osjećaje predstavlja karakteristiku dekadentizma (Usp. Carnero i Iannaccone, 2020: 274–276).

Marcella, no to će poremetiti Lindorovim činom silovanja. Ne znajući kako se oduprijeti, Orsola će se osjećati krivom za taj čin, tim više što je istovremeno osjećala odgovornost i prema Marcellu. Posljedično tomu, u njoj će se ponovno javiti potreba za vjerom, a to će autor iskoristiti kako bi u prvi plan istaknuo osjećaj krivnje.¹⁰ Nakon što, uslijed čina prisilna odnosa, zatrudni, naći će se u situaciji u kojoj će htjeti prekinuti trudnoću. Nemoguće je, u tome kontekstu, ne uzeti u obzir vrijeme i podneblje u kojemu Orsola živi: D'Annunzio opisuje Pescaru u 19. stoljeću, grad malograđanskih ambicija u kojemu su je mnogi smatrali fanatičnom vjernicom koja je prekršila zavjet čistoće. Roditi dijete u takvu kontekstu smatralo se velikom sramotom, a očuvanje časti i čednosti Orsoli je bilo iznimno važno. U konačnici, Orsola odlučuje prekinuti trudnoću, pa se tako ovim likom autor dotiče nekih pitanja koja se odnose na položaj žene u Italiji u 19. stoljeću, primjerice, društvenoga stava prema činu prekida trudnoće koja je u tome razdoblju bila nezakonita. Unatoč zabrani, prijevremeni svojevoljni prekid trudnoće tajno se obavljao. Jedan od načina za prijevremeni prekid, prema Mariji Zubak, bio je upravo određenim biljnim proizvodima ili lijekovima koji bi potaknuli pobačaj (Zubak, 2014: 146–147). Upravo popivši biljni napitak, Orsola je izazvala prekid trudnoće te posljedično učinku napitka, onesvijesti se, a njezin slijepi otac, misleći da se radi o psu, nasmrtno je pretučio štapom. Ovime autor želi opisati kako su strast i senzualnost tek korak udaljene od smrti te kako, gubitkom svoje nevinosti, ovakvi likovi gube i kvalitetu života kakvom su inicijalno živjeli.

Drugi lik djevice nalazimo u liku Anne u pripovijetci *La vergine Anna* u *Le novelle della Pescara*. Prema Jurišiću, radnja se odvija kronološkim slijedom, a autor opisuje Annu u različitim razdobljima njezina života do smrti (Jurišić, 2010: 145). Likom Anne, autor preuzima ulogu izvjestitelja o životu koji dokumentira stvarajući jasniju i objektivniju stvarnost, upravo prema postavkama verizma. Napuštena od oca i bez majke, Anna se u potpunosti predala vjeri te u ovome liku autor utjelovljuje lik nesposoban za život, tipičan za dekadentsko stvaralaštvo. Međutim, D'Annunzio uvodi promjene u njezin život preko dugih likova: Cristine, s kojom Anna započne živjeti i radnika na farmi, mladića po imenu Zacchiele. Neiskusna i neobrazovana Anna s vremenom se vezala za Zacchielea, koji je dobio ulogu svojevrсна duhovnoga

¹⁰ „[...] Ella si era rifugiata nella casa del Signore, era tornata al talamo; voleva che il Signore la purificasse e la ricevesse un'altra volta nella benignità del suo grande abbracciamento. Quel barbaglio subitaneo di fede la abbacinava, le faceva quasi dimenticare ogni fallo anteriore. Le pareva che subitamente dalla sua anima le macchie si cancellassero e dalla sua carne cadessero le scorie della impurità terrena. Giammai ella si era accostata all'altare di Dio con un più profondo tremito di speranza; giammai aveva ascoltato la parola di Dio con una più lunga ebrezza“ (D'Annunzio, 2018: 125–126).

vođe u njezinu životu, no nije se željela za njega udati. Anninim oprječnim emocijama autor usmjerava težište na njezin unutrašnji svijet i na egzistencijalnu nelagodu lika, a to je, prema Carneru i Iannacconeu, jedno od obilježja dekadentizma (Carnero i Iannaccone, 2020: 274–276). S jedne strane, željela je očuvati svoju čednost smatrajući da će jedino tako nakon smrti sebi osigurati Raj, a, s druge, željela se prepustiti ovozemaljskoj ljubavi i vjenčati se sa Zacchieleom. Međutim, kada se odluči udati za njega, on umire te taj događaj uzrokuje ponovni preokret u njezinu životu i početak njezine fanatične i isključive predanosti vjeri kada odluči zarediti se. Prema Matteu Breri, pripovijetka *La vergine Anna* obiluje okolnostima koje se odnose na svetkovine i na vjerska mjesta te je Anna, smatra Brera, živjela u 'stanju sljepoće' i glupoga idolopoklonstva u trenucima vjerskih obreda i bogoslužjenja, a njezin kataliptički um gubio se u sanjarskim i mističnim vizijama (Brera, 2014: 73). Prema Breri, njezini deliriji, epileptični napadaji i vizije povećaju se, a u tome autor pronade priliku spojiti patološko i sveto, mistično i senzualno.¹¹ Kada se razboli, preko likova časnih sestara, njezina bolest služi kao primjer „vrhunskog mučeništva na koje Gospodin poziva izabrane kako bi ih učinio svetima i zatim ih glorificirao u raju“ (D'Annunzio, 2018: 72). Dakle, bolest, neprilagođenost i ostale duhovne i emotivne neuravnoteženosti lika poslužiti će za glorifikaciju koja uslijedi ako je tko izložen velikoj patnji koja graniči s mučeništvom. Brera u tome čak vidi izvjesnu latentnu ironiju koja se može smatrati neizravnom uvredom religije (Brera, 2014: 399).

No, prema Carnazziju, s obzirom na to da se ovdje radi o verističkim opisima, očiglednije je da autor ne kritizira vjerske fanatike i ne iznosi nikakav vid osude, a da se njegovi likovi sami otkrivaju vlastitim postupcima, upravo u skladu s veristički tipom narativa (Carnazzi, 1996: 26).

I u pripovijetci *Favola sentimentale* možemo uočiti lik djevice u liku Galatee, djevojke koja živi s ocem. U seriji D'Annunzijevih ženskih likova-djevica, Galatea predstavlja prvi lik plemićke krvi. Njezin zavjet čistoće povezan je s majčinom smrću nakon koje se odlučila živjeti odrekavši se odnosa s muškarcima. D'Annunzio je opisuje kao učenu, tihi i rezerviranu djevojku koja je odrasla u zaštitničkom okruženju očeve kuće. No, ono što je najviše karakterizira jest da nije uspjela prihvatiti majčinu smrt ni prestati

¹¹ Usp. Brera, 2014: 73. Vidljivo je to u ovome citatu: „Con l'andar del tempo, le estasi si fecero più frequenti. La vergine canuta era colpita a quando a quando da suoni angelici, da echi lontani d'organo, da rumori e voci non percettibili agli orecchi altrui. Figure luminose le si presentavano dinanzi, nel buio; odori paradisiaci la rapivano. Così per il monastero una specie di sacro orrore cominciò a diffondersi, come per la presenza di un qualche potere occulto, come per l'imminenza di un qualche avvenimento soprannaturale“ (D'Annunzio, 2018: 69).

osjećati bol nakon ovoga gubitka. U prikazu njezinih osjećaja, prema Carneru i Iannaccone, autor primjenjuje tehniku slobodnoga neizravnog govora, koja je tipična za verizam (Carnero i Iannaccone, 2020: 144). Velika povezanost s majkom i sjećanje na nju nisu joj dopuštali da živi vlastitim životom, bez osvrtnja na prošlost. Ovdje će također taj način života biti prekinut kada D'Annunzio uvede drugi lik u radnju, barunicu De Rosa te će u odnosu s njome Galatea otkriti emocije prema mladiću prema kojemu prethodno nije osjećala zaljubljenost. Ove će emocije u njoj biti potaknute opisom ljubavničkoga odnosa barunice i Cesarea. Poput prethodno opisana lika Anne, i Galatea je u sebi osjećala raskol između potrebe održavanja zavjeta i prepuštanja senzualnim osjećajima prema mladiću. Kao što je Anna na fanatičan i ekstreman način vjerovala u Boga, tako je i Galatea osjećala nezdravu i fanatičnu povezanost s mrtvom majkom. Oba su lika život podredila odanosti određenim idealima te su odbile živjeti prepuštajući se intimnome partnerskom odnosu. Kako bi naglasio da izbjegavanje strasti i putenosti može biti kobno, i u slučaju ovoga lika D'Annunzio će navesti sličnu sudbinu: Galatea se također na kraju razboli. Možemo zaključiti da, kao i u ostalim pripovijetkama u kojima je u središtu pozornosti ženski lik-djevice, *La vergine Orsola* i *La vergine Anna*, tako i u ovoj autor problematizira temu bolesti koja nastaje uzrokovana suzdržavanjem od zemaljskih užitaka i zaslijepljenošću vjerom.

5. FATALNA ŽENA

Od druge polovice 19. i početka 20. stoljeća u prikazu lika žene težište je često usmjereno na njezinoj sposobnosti zavođenja. Izraz *femme fatale* označava ženu koju karakterizira sloboda, ženu svjesnu svojega šarma i fizičke privlačnosti (Pelizzari, 2019: 126). Prema Owensu, motiv fatalne žene populariziran je zahvaljujući biblijskoj priči o Salomi koja je povratila slavu krajem 19. stoljeća po poznatoj slici Aubreya Beardsleya *The Dancer's Reward*, a na kojoj je prikazana Salomè s glavom Ivana Krstitelja na srebrnom tanjuru (Owens, 2013: 6–8). Dakle, ime Saloma¹² upotrijebljeno je u ovome djelu kao metafora za zavodljivu moć žene. U dekadentskom stvaralaštvu, lik Salome veže se za egzaltaciju fatalne žene, odnosno okrutne žene, žene mučiteljice

¹² „Saloma, židovska princeza (?, 15 – ?, 61). Kći Heroda Filipa i princeze Herodijade, udana za tetarha Filipa i poslije za Aristobula, upravitelja Hatide. U *Bibliji* je priča o plesu kojim je oduševila očuha, tetarha Heroda Antipu; za nagradu je, po majčinu nagovoru, tražila glavu Ivana Krstitelja. Ta je tema nadahnula mnoge umjetnike (drama O. Wildea, opera R. Straussa, slike Giotta, L. Cranacha, L. Giordana, Rubensa, L. Corinth, B. Čikoš-Sesije)“ (Saloma. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 1. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54213>>).

muškaraca, zavodnice, koja uzrokuje muškarcu (često svojem ljubavniku) patnju (Owens, 2013: 6–8). Owens je mišljenja da je dekadentizam često povezan s kolapsom čovječanstva, a likovi žive suprotno ustaljenim društvenim normama preferirajući lagodan život u kojemu se prepuštaju strastima. Posljedično tomu, ponovno se iz književne tradicije preuzima i osmišljava lik fatalne žene koji prevladava kao poseban tip ženskog lika u književnosti, kazalištu i slikarstvu 19. stoljeća. Fatalne žene opisuju se kao dominantne, autoritarne i senzualne te u muškarcima izazivaju strast i žudnju. Zapravo su zle i sumnjiva morala te ih se često prikazuje kao antijunakinje koje se u umjetnosti pojavljuju suprotstavljene pozitivnim heroinama (Owens, 2013: 9–11). Prema Mariji Rosariji Pelizzari, postoji više tipova fatalne žene: od *showgirl* do žene zavodnice, ovdje spadaju oni ženski likovi koje čine sve kako bi svoju ljepotu učinile neodoljivom i koje se trude šarmirati muškarca. Pritom je zanimljivo da, u opisima ženskih likova, D'Annunzio ističe njihov modni ukus, običaje mondena života, luksuzne predmete i uljepšavanje tijela naglašavajući sklonost svemu što je artifično i odmak od svega što je prirodno, što se, pak, ne smatra negativnom osobinom (Pelizzari, 2019: 126).

Prvi lik fatalne žene može se uočiti u liku Violette Kutufā u pripovijetci *Contessa d'Amalfi*. Violetta je glumica koja stiže u Pescaru i u koju se zaljube svi muškarci redom. Glavni lik, Don Giovanni Ussorio također se zaljubi u nju te s njime počne živjeti. Autor naglašava Violettin ponos i umišljenost, koji su tipični za ženu koja je svjesna da se sviđa muškarcima i da joj žene zavide. D'Annunzio je opisuje sukladno kanonu verizma prikazujući njezino tijelo do sitnih detalja te ponekad demistificirajući ga s ciljem da njezin izgled učini što stvarnijim:

Era una donna di forme opulente, di pelle bianchissima. Aveva due braccia straordinariamente carnose e piene di piccole fosse che apparivano rosee ad ogni moto; e le piccole fosse e le anella e tutte le altre grazie proprie di un corpo infantile rendevano singolarmente piacevole e fresca e quasi ridente la sua pinguedine. I lineamenti del volto erano un po' volgari: gli occhi color tané, pieni di pigrezza; le labbra grandi, piatte e come schiacciate. Il naso non rivelava l'origine greca: era corto, un poco erto, con le narici larghe e respiranti. I capelli, neri, abbondavano. Ed ella parlava con un accento molle, esitando ad ogni parola, ridendo quasi sempre. (D'Annunzio, 2018: 9)

Autor želi naglasiti da se Violetta nije posebno izdvajala od drugih zbog fizičkoga izgleda, nego je pozornost privlačila jer je bila slavna glumica te su je zapravo novinari pretvorili u zvijezdu, a ona nije bila posebno talentirana ni lijepa. Veću pozornost, pak, stavlja na njezino ponašanje i arogantan način ophođenja prema drugim likovima, a ne na izgled:

Ella portava una specie di giacca scura orlata di pelliccia e chiusa da alamari d'oro, e sul capo una specie di tocco tutto di pelliccia, chino un po' da una parte. Andava sola, camminando speditamente; entrava nelle botteghe, trattava con un certo disdegno i bottegai, si lagnava della mediocrità delle merci, usciva senza aver nulla comprato: cantarellava, con noncuranza. (D'Annunzio, 2018: 9)

Iz opisa se može zaključiti kako je D'Annunzio dobro poznao tadašnju modu što mu je koristilo u prikazu ovoga lika fatalne žene, zavodnice, 'mučiteljice' muškaraca, koja se osjećala superiornom u odnosu na one likove koji su pripadali drugačijemu društvenom staležu od njezina te se prema drugima odnosila ovisno o njihovu društvenome položaju i financijskoj moći. Grofica je, dakle, bila žena svjesna svojega šarma i senzualnosti te se njima koristila za postizanje svojih ciljeva. Svjesna svoje moći nad muškarcima, poigravala se udvaračima odbijajući njihov interes i pažnju ako nisu bili dovoljno bogati. Ovaj lik više nalikuje na ženske likove u kasnijim D'Annunzijevim romanima, odnosno, u tipičnome D'Annunzijevu stilu, tezi da se život treba živjeti kao umjetničko djelo.¹³ Upravo likom fatalne žene, autor želi naglasiti kako je život odraz umjetnosti, a umjetničko djelo odraz života. Nije slučajno da je D'Annunzio opisuje kao glumicu jer se na taj način stvarnost i umjetnost poistovjećuju preko profesije ovoga lika.

Osim toga, za ovaj je lik značajna neprestana potreba za užitkom. Kada se zasitila odnosa s Don Giovannijem, jednostavno ga je napustila i odlučila tražiti novoga partnera. D'Annunzio je prikazuje kao hladnokrvnu i sebičnu zavodnicu kojoj je cilj užitak radi manipulacije drugim osobama, osim zadovoljavanja vlastitih potreba.

Barunica Vinca de Rosa iz pripovijetke *Favola Sentimentale* sadržane u *Libro delle vergini* predstavlja, pak, ženski lik koji je suprotstavljen liku Galatee iz iste novele, kao i svim ostalim likovima djevičā koje se pojavljuju u pripovijetkama slične tematike. Barunica je tipična fatalna žena, zavodnica, jaka i samouvjerena. Za razliku od Galatee, Vinca se nije suzdržavala od zemaljskih zadovoljstava i osjećala se ravnopravnom muškarcu. Nije se suzdržavala otvoreno koketirati s muškarcima unatoč činjenici da tadašnje talijansko društvo nije odobravalo takvo ponašanje jer se od muškarca očekivalo da zavodi ženu, a ne obratno (Nelson, 2015: 8). No, barunica je osjećala veliko

¹³ D'Annunzijeva ideologija, koja se temelji na postavci da se život mora modelirati prema estetskim kriterijima, odnosno kreirati život da bude kao umjetničko djelo, odnosno pretvoriti život u izniman doživljaj kojim dominira sklonost i ukus za lijepo. Najčuvaniji autorov esteta, Andrea Sperelli, živio je život kao da je 'umjetničko djelo', odnosno život istančanog ukusa, ali suvišnog, život u kojem se do svakog iskustva dolazi putem osjetila (Carnero, i Iannaccone, 2020: 418).

zadovoljstvo u zavodjenju Cesarea te nas to navodi na zaključak da joj je bilo stalo samo do sebe same, tim više što je varala supruga bez grižnje savjesti. Dakle, ova fatalna žena prikazana je kao antijunakinja, u opriječnosti prema junakinji pripovijetke, Galatei. D'Annunzio je u ovu pripovijetku uključio lik fatalne žene kako bi pokazao kako žena slobodnoga duha, samopouzdana, sigurna u svoje zavodničke moći i svjesna svojega šarma, može lako zavesti muškarca te da ishod zavodjenja ovisi isključivo o njezinim karakteristikama. Istovremeno njoj suprotstavlja lik Galatee, sramežljive, rezervirane i introvertirane, čime fizički izgled, stav i Vincini postupci još više dolaze u izražaj. Opriječnost karaktera ovih dvaju likova autoru omogućuje pokazati kako su muški likovi prvenstveno zavedeni vanjskim izgledom ženā te se s njima obično upuštaju u ljubavne avanture. Naglasak je u ovim opisima na putenosti i tjelesnosti, čime se autor ponovno okreće elementima dekadentizma.

U liku Francesce također možemo uočiti lik fatalne žene ali i, istovremeno, složen karakter. Francesca je snaha Donne Clare, kojoj je pomagala za vrijeme njezine bolesti. Međutim, istovremeno se upušta u intiman odnos s bratom njezina supruga, Gustavom. Svjesna svoje ženstvenosti, često je osjećala strah da će biti povrijeđena. Odlučila se udati samo kako bi zadovoljila društvene norme, no neuklopljenost u društvo i odudaranje od standardnih obrazaca autor nadomještava Francescinim zanimanjem za umjetnost i književnost koji u ovome kontekstu dobivaju eskapističku funkciju. Naime, kako bi izbjegla suočavanje s vlastitim osjećajima, unutarnjim sukobima i uvjerenjem o vlastitoj različitosti i neprilagođenosti, Francesca je provodila vrijeme čitajući. Umjetnost joj je pomagala izraziti osjećaje, uzbuđenje i strasti, odnosno sve ono što nije mogla izraziti u stvarnome životu i predstavljala je vrstu 'štita' od strasti. Poistovjećujući se s književnim likovima, Francesca bi iskusila sve one osjećaje koje nije mogla osjetiti u stvarnome životu. Kako je većinu vremena provodila sama kod kuće s djetetom dok joj je suprug bio odsutan zbog posla, život joj se sastojao od rutine i svakodnevnih kućanskih i obiteljskih obveza. Takvim načinom života ubrzo je postala žrtva vlastitih odabira, koja je opstajala u beznadnoj situaciji u kojoj se osjećala nevoljenom. Kako je to bilo doba kada rastava bračne zajednice nije bila moguća, a s obzirom na odgovornost koju je osjećala prema svojem djetetu, jedina opcija bila je odmak od stvarnosti i pronalazak utočišta u umjetnosti. Ovim likom D'Annunzio progovara, između ostalog, o položaju žena u 19. stoljeću i njihovu nezadovoljstvu načinom života kojim su bile primorane živjeti, a na koji su pristajale uslijed društvenih konvencija koje im nisu ostavljale prostora za donošenje drugačijih izbora. Naglasak u ovoj bračnoj zajednici bio je na financijskoj sigurnosti i slijedu ustaljenih obrazaca ponašanja tadašnjega društva, a ne na odnosu ispunjenom ljubavlju i strašću. Kao posljedica priklo-

njavanja takvim izborima nastaje lik poput Francesce, za koju je D'Annunzio pronašao inspiraciju u bovarizmu i nemoćnoj čežnji da se pobjegne iz dosadne svakodnevce.¹⁴ Poput Emme Bovary, i Francesca je bila nezadovoljna životom u provinciji i vlastitim brakom. Isto tako, obje nisu bile sposobne prihvatiti vlastiti život onakvim kakvim su bile primorane živjeti te su pribjegavale eskapizmu i pronalazile utjehu u književnim djelima. Međutim, kao i u slučaju Emme Bovary, nezadovoljstvo vlastitim stanjem i želja za nečim izvan vlastitih mogućnosti, u ovome sanjarskom tipu žene upućuje i na postojanje sebičnih težnji za samoostvarenjem, usmjerenosti isključivo na vlastito zadovoljstvo i na zanemarivanje tuđih potreba. Usljed vlastite nemoći suočiti se sa svim mogućnostima i pokušati promijeniti situacije u kojima se nisu osjećale ugodno, zapravo upućuje na tip žene koja je odraz talijanskoga društva s kraja 19. stoljeća, u kojemu, u nekih likova, dobrostojeće ekonomsko stanje ne upućuje na prisustvo sreće. Neovisno o talentima i sklonostima, Francesca nije bila u stanju ostvariti svoje ambicije kao, primjerice, spisateljica te, neovisno o tome, postaje fatalna žena za Gustava. U liku Francesce vidjiva su obilježja karaktera dekadentnoga lika, posebno s obzirom na njezine sklonosti umjetnosti i sklonosti estetiци. Prema Ivanosu Cianiју, ako se usporedi pripovijetka *Nell'assenza di Lanciotto* s pripovijetkama iz *Terra vergine*, može se uočiti da tema koju D'Annunzio obrađuje nije nova: Francescin preljub, koji se događa u prisustvu njezine bolesne svekrve, potječe od onoga između svekra i snahe, a u prisustvu supruга, u pripovijetci *Bestiame* (Ciani, 1975: 30). Prema Cianiју, „nov je karakter koji zadobiva pripovijetka, što podrazumijeva drugačiji tip razvoja radnje. Nereflektirani vitalni impuls u *Terra vergine* ovdje poprima, na način historiziran moralnim brigama, konotaciju grijeha, u kojem se intenzivno uživa upravo jer je takav kakav jest“ (Ciani, 1975: 30). Može se zaključiti da Ciani aludira na to kako je Francesca, prema svoјemu razmišljanju, načinu ponašanja i ostalim karakternim osobinama, arhetip budućih i više poznatih likova fatalnih žena (Ciani, 1975: 31), poput Violette, jer obje utjelovljuju prototipove likova koje će autor koristiti u svojim djelima u drugoj, dekadentnoj fazi svojega stvaralaštva.

Senzualan izgled ženskoga lika koji privlači Gustavovu pozornost naglašen je u sceni Gustavova i Francescina susreta. U ovoj sceni opisuje se lijepa i senzualna žena viđena očima muškarca opčinjena njezinom ljepotom: „Gustavo costringeva un poco indietro il suo baio, per guardare la figura so-

¹⁴ Carnero i Iannaccone navode da „pojam *bovarizam* potječe od lika Emme Bovary, iz romana *Madame Bovary*, te utjelovljuje potrebu čovjeka, nezadovoljnog vlastitim životom, da pobjegne ‘negdje drugdje’ i da stvori neku novu, izmišljenu osobnost. U fokusu te potrebe je želja stvoriti raj u umu u koji se može pobjeći od dosadne svakodnevce“ (Carnero i Iannaccone, 2020: 105).

ttile ed eretta di Francesca che chiusa nell'amazzone nera, avendo le masse dei capelli castanei raccolta sotto il feltro elegante, manteneva con la ferma stretta del guanto il sauro in quel trotto leggero [...]" (D'Annunzio, 1995: 107). Premda svjesna nemoralnosti čina, Francesca se prepustila strasti. Njihovim odnosom autor prikazuje čin koji nastaje kao ishod nezadovoljstva vlastitim životom ženskoga lika te njezina bijega od same sebe u trenutku kada joj se za to pruži prilika. Ova dva lika s vremenom postaju robovi vlastitih slabosti vođeni strastima, bez osjećaja empatije prema drugima, usmjereni isključivo na zadovoljavanje vlastitih želja i potreba. Prioritet im je, dakle, postizanje vlastita zadovoljstva, pa i pod cijenu zanemarivanja drugih. Može se zaključiti da autor uvrštava lik fatalne žene onda kada upotrebljava dekadentne elemente u ovome djelu. No, u Francescinu prepuštanju strastima potrebno je u obzir uzeti i kontekst koji ju je odredio kao ličnost. Naime, premda Francesca potječe iz dobrostojeće obitelji, njezina je sloboda uvijek bila ograničena i uvjetovana prihvaćanjem obrazaca ponašanja koji su se tada smatrali važnima. Važnije od vlastitih želja bilo je prihvatiti norme ponašanja u društvu krajem 19. stoljeća. Isto se ponovilo i u bračnoj zajednici s Lanciottom. Francesca, dakle, nije bila slobodna, nego su joj obrasci ponašanja bili nametnuti te za nju nije postojala opcija njihova neprihvatanja. Iz toga je slijedila potreba za oslobađanjem od nametnutoga i ostvarivanja svojega postojanja izvan tih ograničenja, a to je postalo moguće tek u odnosu s Gustavom.

Dakle, od tri analizirana lika D'Annunzijevih fatalnih žena, dvije su bile preljubnice, Vinca i Francesca, a u Violette ne naglašava nemoralnost jer nije bila udana, nego taštinu i arogantnost. S druge strane, cilj Violette i barunice Vince bio je prvotno prepustiti se ovozemaljskim užiticima, a Francesca postaje preljubnica uslijed frustriranosti nametnutim društvenim normama kojima se nije mogla oduprijeti. U njezinu ponašanju može se uočiti i odupiranje iskušenjima i griznja savjesti zbog učinjenoga, što nije razvidno u druga dva lika.

6. ZAKLJUČAK

Svi analizirani ženski likovi sadržani u D'Annunzijevim ranim pripovijetkama imaju neka zajednička obilježja, bez obzira radi li se o seljankama, djevicama ili fatalnim ženama. Prvo obilježje koje se može izdvojiti jest njihova tjelesnost, odnosno ljepota koju želi naglasiti, ali pribjegavajući realističnome prikazu njihova izgleda. Svi ti ženski likovi senzualni su, privlačni i karizmatični, bez obzira jesu li one svjesne toga ili ne. Nadalje, D'Annunzio uvijek na neki način odvaja ženske likove od ostalih dijelova društva: one se opisuju izolirane od ostalih likova i prostorno i u smislu životnoga stila koji ih

izdvaja od drugih. Oni ženski likovi koji žive suprotno društvenim normama, također se udaljavaju od društva. U likovima seljanki to je vidljivo jer ih autor smješta u ambijent udaljen od grada, u ruralne dijelove Abruzzza. Dakle, one žive u osamljenim područjima, daleko od civiliziranoga svijeta (primjerice, Zarra u pripovijetci *Dalfino*). Likovi djevičā, pak, nisu 'izolirani' geografski od ostalih, nego uslijed načina života jer su živjele asketskim životom, u potpunosti posvećene vjeri, odricanju i žrtvi. Fatalne žene, pak, razlikovale su se od većine žena toga doba jer su imale različita mišljenja te se i sustav njihovih moralnih vrijednosti razlikovao od onog koji je bilo općeprihvaćen u tadašnjemu društvu. Isto tako, svi ovi ženski likovi ne uspijevaju se oduprijeti strastima kada se nađu u određenim situacijama te tada kod svih osjećaji dominiraju nad razumom.

Kada, pak, govorimo o razlikama među ženskim likovima, treba naglasiti da su one uočljive prvotno u njihovoj dobi i društvenome staležu kojemu pripadaju. D'Annunzio se nije ograničio samo na ženske likove koji su pripadali jednoj društvenoj klasi, nego je opisivao plemkinje jednako kao i seljanke te su neke od njih mlade, a druge u zrelijim godinama.

Za razliku od likova djevičā, fatalne su žene prikazane na sasvim drugačiji način. Naime, autor se u prikazima seljanki služi kanonima verizma¹⁵ prvotno se usmjeravajući na njihov fizički izgled, a ne na psihološki prikaz ovih likova te su redovito opisane kao neodvojivi dio flore i faune Abruzzza. Korištenje motivima prirode u prikazu fizičkoga izgleda likova čest je slučaj kod ovoga autora te se njegovo pribjegavanje panizmu može izdvojiti kao element dekadentizma.¹⁶ Stoga se može zaključiti da u opisu seljanki D'Annunzio spaja elemente realizma i dekadentizma. Navedimo samo jedan primjer: „Nara, china, con la schiena al solleone, con la gonna bianca, pareva una pecora, da lontano, ma quando si rizzò su, tutta, parve una bella femmina fiorente di salute in mezzo alla rifioritura violetta dei ramolacci“ (D'Annunzio, 1884:

¹⁵ Prema Vincenzu Ricca, „[r]ealizam svodi umjetnost na hladnu i suhoparnu anatomiju stvarnosti, na zbirku činjenica i dokumenata, osim na to da je bila ekskluzivna sektaška škola te se nije obazirala na unutrašnji život; polazila je isključivo od vanjskog, fizičkih stvari, bića, činjenica, ne tražeći njihovo intimno značenje. [...] Pisci realisti su zapravo sveli psihologiju na fiziologiju“ (Ricca, 2010: 71–72).

¹⁶ Panizam upućuje na poništavanje identiteta i na fuziju s prirodom. Kod panizma je, upozoravaju Carnero i Iannaccone, percepcija prirode vrlo složena. Panizam teži spajanju elemenata prirode i čovjeka te poistovjećivanju čovjeka sa silama prirode. Pisci dekadentizma često su pribjegavali panizmu uslijed nezadovoljstva vjerskim kultovima (katolicizam) i tradicijom, koje su shvaćali kao izraz građanskoga realizma, pa su stoga željeli pronaći način kako izraziti njihov doživljaj stvarnosti suprotan banalnosti svakodnevice. Stoga su se dekadentni pisci bavili subjektivnim potragama za apsolutnim, onima koje bi bile oslobođene od ikakvih pravila, poput panizma, odnosno svojevrsnoga sjedinjenja čovjeka s prirodom (Carnero i Iannaccone, 2020: 276).

7). U navodu se može uočiti kako autor uspoređuje Naru s ovcom kako bi naglasio povezanost djevojke s krajolikom Abruzzo. U Zarrinu opisu autor također pribjegava motivima iz prirode te je uspoređuje s panterom kako bi naglasio gipkost i spretnost njezina tijela.¹⁷ U opisu seljanki, pak, autor se nikada ne obazire na psihološki prikaz tih likova. Kako navodi Giulio Carnazzi, likovi se u verističkim djelima otkrivaju svojim djelima, spontano, bez da autor detaljnije pristupa psihološkoj analizi ovih likova (Carnazzi, 1996: 26). U D'Annunzijevim opisima djevičā, autor se, pak, posvećuje opisu vanjskoga izgleda, ali i unutarnjoj karakterizaciji likova. Do toga dolazi jer su djevičanski likovi opisani kao likovi nesposobni pronaći način kako živjeti uravnoteženo, a takvi su likovi tipični za dekadentizam. U ovih se likova često može zamijetiti propadanje tijela, promjene fizičkoga izgleda koje često rezultiraju različitim bolestima, a uzrokovane su različitim psihičkim neuravnoteženim stanjima likova i općim neraspoloženjem. Primjerice, to je vidljivo u opisu Anne tijekom bolesti: „[...] Alcune bolle di saliva le apparvero sulle labbra; un'ondulazione brusca le corse e ricorse, visibile, le estremità del corpo; sugli occhi le palpebre le caddero, rossastre come per sangue stravasato; [...]“ (D'Annunzio, 1904: 73). Autor bez uljepšavanja opisuje njezino tijelo te posebno naglašava određene odbojne aspekte. Opisujući fizičko propadanje, D'Annunzio pribjegava naturalizmu s obzirom na to da, kako navodi Vincenzo Ricca, naturalizam nastoji čitateljima prikazati sve ono što društvo smatra odbojnim (Ricca, 2010: 48).

Što se, pak, tiče psihičkoga stanja likova djevičā, potrebno je istaknuti da se autor tomu poprilično posvećuje. Ovo je obilježje dekadentizma, kako navode Carnero i Iannaccone, s obzirom na to da autor detaljno razmatra unutrašnji svijet svojih likova te se koristi elementima realizma i dekadentizma. Primjer toga može se pronaći u pripovijetci *Vergine Orsola*:

[...] la tentazione diabolica la trascinava a quello spettacolo. Ella prima pugnava, vanamente, senza forze, lasciandosi vincere. Andava là con l'ansia sospettosa di chi va a un ritrovo di amore; ci restava lungo tempo, dietro la persiana quasi cadente, mentre i miasmi del lupanare la turbavano e la corrompevano. [...] Un fiotto di sanità caldo la riempiva; certe subite allegrezze le muovevano il sangue [...] (D'Annunzio, 1904: 106)

Iz citata je vidljivo kako se autor detaljno posvetio opisu žudnje ovoga lika i razlozima nastajanja i opstajanja ove emocije kod ovoga lika.

¹⁷ „[...] Alta e diritta come un albero di trinchetto, con certe flessuosità da pantera, certi denti viperini, due labbra scarlatte, un petto che ficcava nel sangue la smania de'morsi e faceva increspar la pelle delle dita“ (D'Annunzio, 1884: 5).

Što se, pak, tiče fatalnih ženā kao D'Annunzijevih likova, one su prikazane na sličan način kao i seljanke: u skladu s kanonima verizma. U ovih je ženskih likova u prvome planu fizički izgled, a o njihovu karakteru, osjećajima, razmišljanjima itd. ne iznose se detaljnije analize. Autor prvotno naglašava njihovu tjelesnost i senzualnost jer one pokreću uključivanje ostalih elemenata dekadentizma u tekst, a time težište usmjerava na osnovno pitanje životnoga smisla ovih likova. Tek se kasnije okreće i psihološkomu prikazu likova, kao u slučaju Vince de Rosa i Violette Kutufā kako bi fizičkomu izgledu i strastima na koje su ovi likovi usredotočeni suprotstavio središnji problem, dekadenciju društva te općenito kulturno i društveno propadanje na kraju 19. stoljeća u Italiji. Zasićenost određenim načinom života neizbježno dovodi do potrebe okretanja novomu i stvaranju prilika za novi tip življenja, ali on u ovome razdoblju još nije jasno definiran. U ovome kontekstu, dekadencija govori o površnosti u odnosima koji postepeno dovode do propasti i pojedinca i društva, ali istovremeno postavljaju i pitanje na koji način je moguće pokrenuti ponovni 'uspon' i 'rast'.

Ženski D'Annunzijevi likovi u ovim ranim pripovijetkama razlikuju se međusobno i po karakteru, ali i po odnosu prema muškarcima. Tako su likovi seljanki i djevičā prikazani kao neiskvareni likovi, naivni i nesvjesni svoje senzualnosti. Može se zaključiti da D'Annunzio analizira proces transformacije likova, ne samo od djevojke u ženu u zrelijoj dobi nego fokusira unutarnje (ne)sazrijevanje. Pri tome, žene zrelije dobi, ne nužno i fatalne, jesu istovremeno i svjesnije smisla vlastita života. Dapače, upravo se one često gube u besmislenosti vlastita postojanja.

Izvori i literatura

- Avolio, F. (2003). *A quarant'anni dalla „Storia linguistica“ di De Mauro, in L'Italia del Novecento e il problema dell'italofonia in italiano*. Atti del convegno Sappada – Plodn (Belluno, 3–7 luglio 2002) (a cura di G. Marcato). Padova: Unipress.
- Bani, L. (2014). „Da „Terra Vergine“ alle „Novelle della Pescara“. Sviluppi tematici nel primo D'Annunzio“. U: E. Gennaro i M. Mencaroni Zoppetti (a cura di), *Atti dell'Ateneo di Scienze, Lettere ed Arti di Bergamo*, voll. LXXVI–LXXVII. Bergamo: Sestante.
- Bani, L. & Gouchan, Y. (2015). *La figura del fanciullo nell'opera di D'Annunzio, di Pascoli e dei crepuscolari*. Milano: Cisalpino.
- Bo, C. (1981). „D'Annunzio giovane e il verismo“, u: *D'Annunzio giovane e il verismo*. Atti del I Convegno internazionale di studi dannunziani (Pescara 21–23 settembre 1979). Pescara: Centro nazionale di studi dannunziani, str. 15–23.

- Brera, M. (2014). *Novecento all'indice. La condanna di Gabriele D'Annunzio, il modernismo e i rapporti Stato-Chiesa all'ombra del Concordato (1907–1939)*. [doktorska disertacija]. Utrecht: Università di Utrecht.
- Carnazzi, G. (1996). *Storia dei Movimenti e delle Idee – Verismo*. Milano: Editrice Bibliografica.
- Carnero, R. & Iannaccone, G. (2020). *Volti e luoghi della letteratura. Dal secondo Ottocento al primo Novecento*. Firenze: Giunti e Tancredi Vigliardi Paravia Editori.
- Chevalier, J. & A. Gheerbrant, (2007). *Rječnik simbola. Mitovi, snovi, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Ciani, I. (1975). *Storia di un libro dannunziano, „Le novelle della Pescara“*. Milano – Napoli: Ricciardi.
- Cipollone, G. (1977). *D'Annunzio e l'Abruzzo (da „Terra Vergine“ al „Trionfo della Morte“)*. [diplomski rad]. Napoli: Università degli Studi di Napoli – Facoltà di Lettere e Filosofia.
- D'Annunzio, G. (1884). *Terra vergine* (e-book), Roma: Casa Editrice A. Sommaruga E. C. <dostupno na:
- https://onemorelibrary.com/index.php/it/?option=com_djclassifieds&format=raw&view=download&task=download&fid=14086> [19. 6. 2021].
- D'Annunzio, G. (1904). *Le novelle della Pescara* (e-book), Milano: Fratelli Treves. <dostupno na:
- https://onemorelibrary.com/index.php/it/?option=com_djclassifieds&format=raw&view=download&task=download&fid=14097> [19. 6. 2021].
- D'Annunzio, G. (1995). *Il libro delle vergini* (e-book). (a cura di Mirella Zocchi). Milano: Opportunity book. <dostupno na:
- https://www.liberliber.it/mediateca/libri/d/d_annunzio/il_libro_delle_vergini/pdf/d_annunzio_il_libro.pdf> [19. 6. 2021].
- D'Annunzio, G. (2018). *Le novelle della Pescara*. Scotts Valley: Creatspace Independent Publishing.
- Gigli, L. (1914). *Il romanzo italiano da Manzoni a D'Annunzio*. Bologna: Zanichelli.
- Jurišić, S. (2010). „Clamor confuso della ribellione. Tematiche risorgimentali nel D'Annunzio verista“. *Annali della Fondazione Verga*, br. 3, str. 137–155.
- Nelson, H. L. (2015). *The Law and the Lady: Consent and Marriage in Nineteenth-Century British Literature*. [doktorska disertacija]. West Lafayette: Università di Purdue.
- Owens, C. (2013). *La donna fatale tra evoluzione ed emarginazione*. [diplomski rad]. Washington, D.C.: Università di Georgetown.

- Pavlović, C. (2010). „Modernizam – Naturalizam ili impresionizam: Zola i Kumičić“, u: Pavlović, C., Glunčić-Bužančić, V. & Meyer-Fraatz, A. (ur.) *Istodobnost raznodobnog. Tekst i povijesni ritmovi*. Zbornik radova XII. (Split 1. – 2. listopada 2009. godine). Split – Zagreb: Književni krug: Odsjek za komparativnu književnost Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, str. 141–156.
- Pelizzari, M. R. (2019). *Moda e mode. Tradizioni e innovazione (secoli XI–XXI)*. Milano: FrancoAngeli.
- Ricca, V. (2010). *Emilio Zola e il romanzo sperimentale*. Charleston SC: Nabu Press.
- Rossi, A. (1981). „D’Annunzio giovane, il verismo e le tradizioni popolari“, u: *D’Annunzio giovane e il verismo*. Atti del I Convegno internazionale di studi dannunziani (Pescara 21–23 settembre 1979). Pescara: Centro nazionale di studi dannunziani, str. 41–58.
- Tosi, G. (1981). „D’Annunzio, le réalisme et le naturalisme français. Les thèmes. La langue et le style (1879–1886)“, u: *D’Annunzio giovane e il verismo*. Atti del I Convegno internazionale di studi dannunziani (Pescara 21–23 settembre 1979). Pescara: Centro nazionale di studi dannunziani, str. 106–127.
- Zubak, M. (2014). „Abortus u 19. stoljeću“. *Povijest u nastavi*, Vol. 12, No. 24 (2), str. 146–147.

Mrežni izvori

- Saloma. *Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje*. Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2021. Pristupljeno 25. 1. 2022. <<http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=54213>>.

**Nikica MIHALJEVIĆ &
Daniela NARANČA**

**FEMALE CHARACTERS IN THE EARLY D'ANNUNZIO'S
SHORT STORIES COLLECTIONS**

In this paper we deal with the early prose works by Gabriele D'Annunzio, *Terra vergine*, *Il libro delle vergini* and *Le novelle della Pescara*. The aim of the paper is to single out the female characters that are frequently present in D'Annunzio's early collections of short stories and describe them according to their common features and in relation to the narrower literary context of the 19th century. Common or similar physical characteristics of the characters, their internal conflicts, their emotional states, as well as their behavior and attitude towards other characters point to the same issues that are repeated in these early author's works and that are related to the elements of Decadent movement but also to the presence of elements of Verism. Based on the above, the aim is to connect the types of female characters with the elements of Decadent movement and of Verism, as well as to describe the issues common to the author's works in which a particular character appears as well as socio-historically contextualize this issue.

Key words: *Gabriele D'Annunzio, early collection of short stories, female characters, virgin, fatal woman, peasant woman character*

Izvorni naučni rad

UDK 008:341.7(560:497.6:497.115)

Suada A. DŽOGVIĆ (Peja)

Haxhi Zeka University in Peja

suada.dzogovic@unhz.eu

Zijad ŠABOTIĆ (Peja)

Haxhi Zeka University in Peja

zijad.sabotic@unhz.eu

CULTURAL DIPLOMACY AND SOFT POWER IN THE INTERNATIONAL BUSINESS ENVIRONMENT: RETROSPECTIVE ANALYSIS OF ECONOMIES IN DEVELOPMENT

In today's international environment in which states are trying to establish their influence, culture and education must be seen as instruments of soft power. The cultural dimension is as fundamental as economic and political cooperation, but the importance of cooperation in the education sector, which is also an accessible form of the country's influence on the international stage, should not be overlooked. In recent years, Turkey has worked intensively to expand and deepen co-operation in B&H and Kosovo, but also beyond, in the region, paving the way for economic cooperation and expanding its political influence. In this way, it has managed to make culture and education a strategic tool within the Balkan region. To achieve this, through an active policy of soft power, it sought to develop cultural and educational projects with governments, but also non-governmental organizations in the field.

The article explores the retrospective activities of the Republic of Turkey through a case study of the presence of this country in B&H and Kosovo. It is based on a wide range of data from selected official websites of the Republic of Turkey, as well as on academic studies in this field. With an active international policy aimed at dominating relations with the Western Balkans, Turkey has in recent decades created conditions of soft power by instrumentalizing its actions with an emphasis on culture and education. Although with oscillations, comparative data from

the analyzed countries show that the total investments of the Republic of Turkey in the culture and education sector have increased in the last decade. At the same time, the study confirms the proactive role of this country in international relations, which with the concept of soft power and cultural diplomacy successfully promotes strategic, economic, but also political goals of national interest.

Keywords: cultural diplomacy, soft power, international relations, Turkey, B&H, Kosovo

1. Introduction

This research is based on the theory of soft power, first introduced by Joseph Nye to describe how states can attract each other through persuasion in the process of practicing cultural diplomacy. Soft power derives from the attractiveness of a country's culture, political ideals, and politics, as opposed to hard power, which represents the ability to coerce that arises from a country's military or economic power. Therefore, hard power remains crucial in a world of states trying to protect their independence and that are willing to turn to violence. With a brief discussion of this concept, this study provides a comprehensive overview and retrospective analysis of the cultural and educational impact of the Republic of Turkey on B&H and Kosovo, which is the key topic of the article.

Cultural diplomacy has a long history as a means of promoting the soft power of a country that rests on its resources of culture, values, and politics. For these reasons, the country's political and economic development as a source of attraction provides a strong foundation for elements of its soft power. But education, which has a special strength and vital role in political and social development, economic growth, and technology, should not be overlooked either. Of course, long-term strategies combine hard and soft power resources using soft power as the ability to influence others to achieve desired results by attractiveness rather than coercion or economic conditions.

The main goal of this research was to analyze the cultural policy of the Republic of Turkey in the field of diplomacy and international relations and to investigate the preconditions and peculiarities of its development in B&H and Kosovo. The intention is to examine how Turkey creates soft power, that is, how its activities affect countries with weak economies. The case study as a selected study design was conducted through an in-depth analysis of Turkey's activities in B&H and Kosovo in the period 2003–2014, with the ambition to clarify and define the leading elements of these processes. A qualitative and quantitative approach was used in the research, while data analysis and content analysis techniques were used for the analysis of final data, which

were later processed in the statistical program SPSS. The results of this study suggest that it could be a model of how the state strives for soft power in a region where there is primarily a concept of historical symbolism and inherited conceptual frameworks of cultural history.

2. Cultural diplomacy and soft power of Turkey

Soft power is very important in the era of global information and its lack can lead to the loss of „hard power“ on the international stage, and no power will be powerful if it is limited to the use of hard power instruments such as the military and economy (Melissen, 2005). Of course, it should be emphasized that the efforts of cultural diplomacy create the conditions for opening the way to political information. While „hard“ power can be the potential to force the state to do certain activities by military or economic means, soft power „rests on the ability to shape the preferences of others“ (Nye, 2004: 5). However, soft power resources are more complex, both in categorization and in nature. In behavioral terms, soft power is attractive power. In terms of resources, soft power resources are the assets that produce such attraction (Nye, 2008).

For Rashidagić and Hesova, Turkey has focused its soft power strategy specifically on Balkan Muslims and four main areas: religious institutions, Islamic history, education, and the media and popular culture (Rašidagić and Hesova, 2020: 105). Turkish soap operas have been „extremely popular throughout the Balkans, especially in Kosovo and several other countries“ (Džogović, 2016: 112). This success of Turkish TV series in the Balkans and around the world has been interpreted as Turkey's soft power. In this regard, Turkish television series have the potential to contribute to Turkey's soft power as cultural content coming from Turkey. It is also worth noting that recent theoretical research on soft power resources, in addition to culture, includes history, art, education, business environment, sports, tourism, and the like.

According to Çevik, Turkey is a case study worthy of attention in examining the soft power capacities of developing countries. Often criticized for crossing the line of its power, Turkey has included the discourse of soft power in its foreign policy strategy. The same author states that the Davutoğlu era was the culmination of Turkey's discourse of soft power thanks to external and internal factors that positioned Turkey as a growing role model in its region. On the other hand, Erdogan's time took an indefinite pause in the discourse of soft power. Therefore, he concludes, the direction and style of leadership are linked to Turkey's soft power capacity (Çevik, S. B., 2019).

Apart from the efforts of the West and Russia to intensify political and economic power in the Balkans, Turkey's efforts to maintain its power, if not

undermine its influence, are not far behind (Džogović, 2019: 115). Turkey's new dynamics as a global player are being effectively communicated to national and international audiences. This country has a strong network of governmental and non-governmental actors providing foreign aid, which in turn helps Turkey's brand as a benevolent nation (Çevik, 2015). Turkey's humanitarian and development aid is an integral part of Turkish public diplomacy with its attempts to label the country a „donor state“ and a „benevolent country“ (Bacık and Afacan, 2013; Çevik & Sevin, 2017). Since 2004, the Turkish Co-operation and Co-ordination Agency [TİKA] has become an important soft power tool in the Western Balkans, funding the reconstruction of mostly religious Islamic buildings, giving Turkey unprecedented efforts to preserve its Muslim heritage. In 2007, the Yunus Emre Cultural Institute was established, offering Turkish language teaching to foreigners, and quickly opened branches in the Balkans (Aydintaşbaş 2019: 18). Turkey, therefore, is creating the conditions for soft government in B&H and Kosovo. The results of our research show that in these countries, Turkey operates through an impressive number of different channels. Also, the data show that Turkey is equally instrumentalizing aspects of B&H and Kosovo, to legitimize itself in the Bosnian and Kosovo contexts, thus enabling further mitigation measures. The sectors in which this is most pronounced are the areas of culture and education.

2. Empirical data and analysis

Distribution normality test

Descriptive statistics		
<i>obr_kult</i>		
N	Valid	101
	Missing	0
Mean		6.3224
Std. Error of Mean		.09981
Median		7.0000
Mode		9.000
Std. Deviation		1.0701
Variance		1.7220
Skewness		-.301
Std. Error of Skewness		.049
Kurtosis		.729
Std. Error of Kurtosis		.102

Table 1. *Descriptive indicators*

Table 1. indicates what the distribution we have in our case is (whether the distribution is normal or not). In the above table, entitled *Descriptive Indicators*, the values of the arithmetic mean in the amount of 6.3224 were obtained, which is essentially a good indicator considering the range of results. Also, the standard deviation of 1.0701 indicates a deviation around the arithmetic mean that is not large at all, as well as the median 7.0000 and mod 9.000 and some other parameters among which the most important are Skewness and Kurtosis because they can be used to check the empirical deviation from the normal distribution. A Skjunis value of -.301 and a statistical error of .049, certainly a Kurtosis .729, and a statistical error of .102 indicate that the distribution does not deviate from the normal curve.

	Kolmogorov-Smirnov ^a			Shapiro-Wilk		
	Statistic	df	Sig.	Statistic	Df	Sig.
obr kult	.144	222	.000	.144	222	.000

a. *Lilliefors Significance Correction*

Table 2. *Tests od Normality*

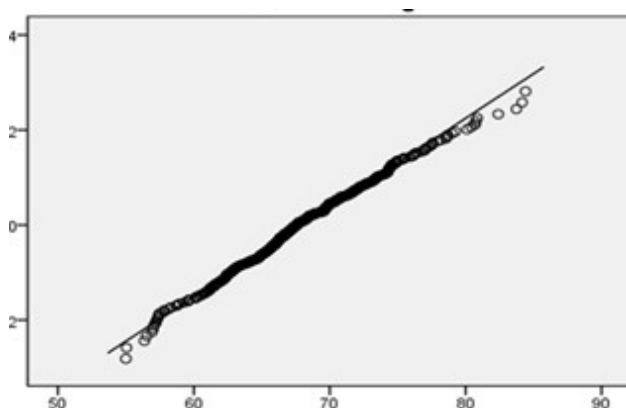
The variable *obr_kult* represents the aggregate variable of all variables based on which the normality of the distribution was examined. Table 2. *Tests of Normality* gives the results of distribution normality tests invented by Kolmogorov and Smirnov. The *Statistic* column provides information on the extent of the distribution deviation from normal. In our case, it is 0.144, and the column Sig. speaks of the significance of the established deviation of 0.00. Considering that Sig. that is, statistical significance in SPSS less than 0.01, it can be concluded that the distribution does not deviate statistically from the normal curve at the significance level of 0.01. Result 222 represents the total number of results obtained by the study, which is characterized by the representativeness of the sample.

The data that will be presented in the following lines of this paper were collected by research, and the mentioned sample size of 222 is as such representative for the period observed in the paper.

All the above indicators take as their starting point the projects of the Republic of Turkey for the territory of Bosnia and Herzegovina and Kosovo, and by that, a clear possibility has been created for the data of predominantly qualitative basis to be presented quantitatively. Also, the variables that were taken into account, primarily refer to the year in which the project was implemented, the activity through which it was implemented, and then to the data source or organization through which the activity is implemented. The presen-

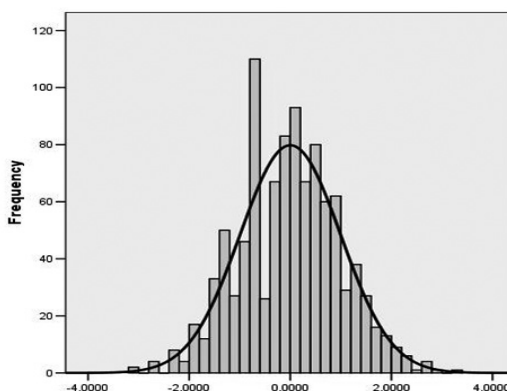
ted results are only a picture and a clear indicator through parametric statistics of how much influence the Republic of Turkey has through its projects on the cultural and educational sector in Bosnia and Herzegovina and Kosovo.

Histogram 1. *Normal Q-Q Plot*

The appearance of a normal probability curve, Normal Q-Q Plot, indicates that the observed values are close to a straight line, ie the expected values that a normal distribution would give. Also, a normal Q-Q plot is another indication that parametric statistics can be used in this case.

Histogram 2. *Boxplot*

Sub-hypothesis 1: It is assumed that the influence of the Republic of Turkey on the education sector of Bosnia and Herzegovina is very significant,

especially in terms of holding scientific conferences and seminars, and professional development.

Correlation			
		rep_tur	konf_sem
rep_tur	Pearson Correlation	1	.934**
	Sig. (2-tailed)		.000
konf_sem	Pearson Correlation	.934**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Tablica 3. *Korelacija-Pearson Correlation*

The variable *konf_sem* represents exactly that variable which, according to the hypothesis, is in relation to or potentially in correlation with the variable *rep_tur*, ie projects implemented by the Republic of Turkey. Statistical data processing in the SPSS package resulted in Table 3, which presents the correlation between the two mentioned variables. The table above represents the direction and strength of the connection. The amount of the Pearson correlation is $r = .934$, which is primarily a positive correlation because the plus sign is in front of the correlation coefficient value. The amount of the .934 correlation is, according to Cohen, of great value, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. So, we conclude that there is a connection between the Republic of Turkey, ie its projects, and the education sector of Bosnia and Herzegovina in terms of holding scientific conferences, seminars, and professional training. Significance Sig. = 000 represents the statistical significance of the correlation as a test by which we examine the correlation between the two variables shown in Table 3.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.934 ^a	.910	.471	21.451

Table 4. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 4, the result R (correlation coefficient) and R² (determination coefficient) are very important. This table shows that $R = .934$. The value of R² (R square) is $R^2 = .910$. Thus, the education sector in Bosnia and Herzegovina, through projects funded by the Republic of Turkey (in terms of conferences, seminars, and professional training), with 91% can be explained through the presented projects of the Republic of Turkey, which is a very high

level of influence. The error in estimation or Std. Error is 21.451, which is a very small error, and the results of R and R² can be taken as credible, certainly taking into account the data of Adjusted R Square, which confirms the above.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	56143.221	1211.094	19.451	.000 ^b
	Residual	77349.213	341.491		
	Total	133492.434			

Table 5. ANOVA

Table 5. ANOVA shows the F coefficient, as well as its significance Sig. Its value is $F = 19.451$, and it is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$ because its value is $\text{Sig.} = 0.000$. The table also shows that the overall regression is significant. The Sum of Squares along with the Mean Square represents results that ultimately do not affect the conclusion as to whether the regression is significant or not. Mentioned data in Table 5. represent the basis for the amount of impact of 91%.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	214.323	9.332		14.113	.000
	konf_sem	11.242	2.113	.821	2.224	.000

Table 6. Beta coefficient

The variable *konf_sem* is the tested variable or predictor variable in this test and confirms whether the regression itself makes sense during the test. Table 6. *Coefficients* gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size shows what the predictor variable is. The value of the Beta coefficient of 0.821 and the value of t for these coefficients show statistical significance (at the level of $p < 0.001$). The value of Std. Error in its amount of 2.113 is in this case statistically insignificant, together with the value of B which is 11.242. Thus, the impact of the projects of the Republic of Turkey on this concept of the education sector can be reaffirmed.

Subhypothesis 2: It is assumed that the influence of the Republic of Turkey on the education sector of Bosnia and Herzegovina is very significant, especially in terms of the construction, renovation of school facilities, and professional development.

Correlation			
		<i>rep_tur</i>	<i>obn_ren</i>
<i>rep_tur</i>	Pearson Correlation	1	.988**
	Sig. (2-tailed)		.000
<i>obn_ren</i>	Pearson Correlation	.988**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 7. *Correlation – Pearson Correlation*

The variable *izg_ren* represents exactly that variable which, according to the sub-hypothesis, is about or potentially in correlation with the variable *rep_tur*. Statistical data processing in the SPSS package resulted in Table 7, which represents the correlation between the two mentioned variables. The table above represents the direction and strength of the connection. The amount of Pearson correlation is $r = .988$, which is primarily a positive correlation because the plus sign is in front of the correlation coefficient value. The correlation amount of 0.988 is, according to Cohen, a large value, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. We conclude that there is a connection between projects of the Republic of Turkey and the education sector of Bosnia and Herzegovina in terms of construction, renovation of school facilities, and holding professional seminars. Significance Sig. = .000 represents the statistical significance of correlation as a test by which we examine the relationship of the two variables shown in Table 7.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.988 ^a	.972	.223	19.998

Table 8. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 8, the result R (correlation coefficient) is very important, as well as R² (coefficient of determination). This table shows that $R = .988$. The value of R² (R square) is $R^2 = .972$. Therefore, the education sector in Bosnia and Herzegovina through projects funded by the Republic of Turkey (in terms of construction and renovation of school facilities) with 97% can be explained through the presented projects of this country. Std. Error of the Estimate is 19.998, which is a very small error, so the results of R and R² can be taken as credible, certainly taking into account the data of Adjusted R Square which confirms the amount of impact.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	44210.110	1222.100	22.534	.000 ^b
	Residual	33209.214	221.499		
	Total	77419.324			

Table 9. *ANOVA*

Table 9. ANOVA shows the value of the F coefficient and its importance Sig. Its value is $F = 22.534$ and is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$ because of the value of Sig. = 0.000. It also shows that the overall regression is significant. The Sum of Squares together with the Mean Square represents results that ultimately do not affect the conclusion whether the regression is significant or not. Mentioned data in Table 9. represent the foundation and confirmation of the impact of projects of the Republic of Turkey on the construction and renovation of school facilities.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	91.112	9.221		12.229	.000
	obn ren	9.881	1.009	.789	1.994	.000

Table 10. *Beta coefficient*

The *izg_ren* variable is the tested variable or predictor variable in this test and confirms whether regression has its meaning during the test. Table 6. Coefficients gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size shows the amount of the predictor variable. The value of the Beta coefficient of 0.789 and the value of t for these coefficients show statistical significance (at the level of $p < 0.001$). Std. Error value of 1.009 is statistically insignificant in this case, along with a B value of 9.881. The point is to confirm the impact that in this case is more pronounced on the arrangement and renovation of school facilities than on the holding of seminars and conferences.

Subhypothesis 3: The influence of the Republic of Turkey on the cultural sector of Bosnia and Herzegovina is assumed to be significant.

Correlation			
		<i>rep_tur</i>	<i>kul_sek</i>
<i>rep_tur</i>	Pearson Correlation	1	.801**
	Sig. (2-tailed)		.000
<i>kul_sek</i>	Pearson Correlation	.801**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	

** . Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Table 11. *Correlation – Pearson Correlation*

The variable *kul_sek* represents exactly that variable which, according to the sub-hypothesis, is concerning or potentially in correlation with the variable *rep_tur*. Statistical data processing in the SPSS package resulted in Table 11, which represents the correlation between the two variables. The table above represents the direction and strength of the connection. The amount of the Pearson correlation is $r = .801$, which is primarily a positive correlation because the plus sign is in front of the correlation coefficient value. We conclude that there is a connection between the projects of the Republic of Turkey and the cultural sector of Bosnia and Herzegovina. Sig. = .000 represents the statistical significance of correlation as a test by which we examine the relationship between the two variables shown in Table 11.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.801 ^a	.792	.222	10.259

Table 12. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 12, the result R (correlation coefficient) is very important, as well as R² (coefficient of determination). This table shows that $R = .801$. The value of R² (R square) is $R^2 = .792$. Therefore, the cultural sector in Bosnia and Herzegovina through projects funded by the Republic of Turkey with 79% can be explained precisely through the presented projects. Std. Error of the Estimate is 10.259, which is a very small error.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	11200.008	1918.092	10.221	.000 ^b
	Residual	19976.244	299.009		
	Total	31176.252			

Table 13. *ANOVA*

Table 13. ANOVA shows the amount of the F coefficient and its importance. Its value is $F = 10.221$, and it is statistically significant at the level inference $p < 0.01$ because of the value of $\text{Sig.} = 0.000$. It also shows that the overall regression is significant. The Sum of Squares together with the Mean Square represents results that ultimately do not affect the conclusion whether the regression is significant or not. The data listed in Table 13 represent a fundamental fact of the impact of projects of the Republic of Turkey on the cultural sector of Bosnia and Herzegovina.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	T	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	155.766	2.114		12.008	.000
	kul_sek	9.241	1.996	.545	1.201	.000

Table 14. *Beta coefficient*

The variable *kul_sek* is the tested variable or predictor variable in this test and confirms whether regression has its meaning during the test. Table 14. *Coefficients* gives the variable Beta (Beta coefficient), which by its size shows what the predictor variable is. The value of the Beta coefficient of 0.545 and the value of t for these coefficients show statistical significance (at the level of $p < 0.001$). The value of Std. Error in the amount of 1.996 is statistically insignificant in this case, together with the value of B which is 9.241. Therefore, it can be confirmed once again how much influence the Republic of Turkey has through its projects on the cultural sector in Bosnia and Herzegovina.

Sub-hypothesis 4: It is assumed that the influence of the Republic of Turkey on the educational and cultural sector of the Republic of Kosovo is very significant.

Correlation			
		rep_tur	obr_kult
rep_tur	Pearson Correlation	1	.925**
	Sig. (2-tailed)		.000
obr_kult	Pearson Correlation	.925**	1
	Sig. (2-tailed)	.000	
**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).			

Tablica 15. *Korelacija-Pearson Correlation*

The variable *obr_kult* represents a variable which, according to the sub-hypothesis, is concerning or potentially in correlation with the variable *rep_tur*. Statistical data processing in the SPSS package resulted in Table 15. which presents the correlation between the two variables. The table above represents the direction and strength of the connection. The amount of the Pearson correlation is $r = .925$, which is primarily a positive correlation because the plus sign is in front of the value of the correlation coefficient. The amount of the .925 correlation is, according to Cohen's interpretation, large values, which means that in this case there is a large correlation between these two variables. We conclude that there is a connection between the projects of the Republic of Turkey and the educational and cultural sector of the Republic of Kosovo. Significance Sig. = .000 represents the statistical significance of correlation as a test by which we examine the relationship between the two variables shown in Table 15.

Model Summary ^b				
Model	R	R Square	Adjusted R Square	Std. Error of the Estimate
1	.925 ^a	.899	.554	18.828

Table 16. *Correlation coefficient and determination coefficient*

In Table 16, the result R (correlation coefficient) is very important, as well as R² (coefficient of determination). This table shows that $R = .925$. The value of R² (R square) is $R^2 = .899$. Therefore, the education and culture sector from the starting point of projects funded by the Republic of Turkey in Kosovo with more than 89% can be explained through the presented projects of this country. Std. Error of the Estimate is 18.828 which is a very small error, so the results of R and R² can be taken as credible, certainly taking into account Adjusted R Square, a data that confirms the amount of impact and the statistical significance.

Model		Sum of Squares	Mean Square	F	Sig.
1	Regression	22451.443	2208.154	15.532	.000 ^b
	Residual	11224.220	114.491		
	Total	33675.663			

Table 17. *ANOVA*

Table 17. ANOVA shows the value of the F coefficient and its significance. Its value is $F = 15.532$ and is statistically significant at the level of inference $p < 0.01$ because of the value of Sig. = 0.000. It also shows that the

overall regression is significant. The Sum of Squares together with the Mean Square represents results that ultimately do not affect the conclusion whether the regression is significant or not. Mentioned data in Table 17. are the basis for confirming the influence of the Republic of Turkey through projects funded in the education and culture sector in Kosovo.

Coefficients ^a						
Model		Unstandardized Coefficients		Standardized Coefficients	t	Sig.
		B	Std. Error	Beta		
1	(Constant)	99.176	8.229		11.449	.000
	obr_kult	8.456	1.871	.453	2.313	.000

Table 18. *Beta coefficient*

It can be reaffirmed that an impact amount of 89% makes sense looking at the results of research in this regard. The variable *obr_kult* is the tested variable or predictor variable in this test and confirms whether regression has its meaning during the test. Table 18. *Coefficients* gives the variable Beta (Beta coefficient) which indicates the size of the predictor variable. The value of the Beta coefficient is 0.453, and the value of t for these coefficients shows statistical significance (at the level of $p < 0.001$). An Std. Error value of 1,871 is statistically insignificant in this case, along with a B value of 8.456. It can therefore be reaffirmed that an impact amount of 89% makes sense given the results of the research in this regard.

Sub-hypothesis 5: It is assumed that there is no difference in investments through projects of the Republic of Turkey in Kosovo in the education and culture sector.

Independent Samples Test										
	Levene's Test for Equality of Variances					t-test for Equality of Means				
	F	Sig.	t	df	Sig. (2-tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference		
								Lower	Upper	
zbir_obr_kult	2.997	.060	.822	126	.407	2.506	2.971	-3.370	8.221	
			.855	123.657	.392	2.506	2.441	-3.246	8.345	

Table 19: *Independent Samples Test*

Before we start reading the final results of Table 19. *Independent Samples Test* it should be noted that when the value Sig. in the section *Levene's Test for Equality of Variances* is greater than 0.05, it is necessary to use the first row of the table, which is the rule when t-test is used. Since this is the case in this study (0.06), the result should be read from the first line of the table.

The value of $t = 0.822$ as well as its significance $\text{Sig.} = 0.407$, which is above the limit of 0.05, indicates that there is no statistically significant difference in investment through projects of the Republic of Turkey in Kosovo concerning the education and culture sector, ie. that there is no difference in investing in the education and cultural sector.

Subhypothesis 6: It is assumed that there are differences in the levels of investment in the education and culture sector in Bosnia and Herzegovina and Kosovo over the years.

Test of Homogeneity of Variances			
zbir_obr_kult			
Levene Statistic	df1	df2	Sig.
.618	3	620	.505

Table 20. *Test of Homogeneity of Variances*

Table 20. *Test of Homogeneity of Variances* looking at Leven's test of homogeneity of variance, which examines the equality of variance in results in all four groups (2005–2007, 2007–2009, 2009–2011, 2011–2013) shows that there is a statistical difference. Since the magnitude of the significance is greater than 0.05, and the assumption of homogeneity of variance is not violated at all, it can be assumed that the differences are equal.

ANOVA					
zbir_sar					
	Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
Between Groups	2309.306	3	5.764	12.722	.032
Within Groups	29129.550	620	67.171		
Total	31438.856	623			

Table 21. *ANOVA*

Table 21. *ANOVA*, among other things, shows the analysis of different groups and the analysis of the same subjects, and the calculated value for $\text{Sig.} = 0.032$, which is why we should be careful when interpreting this table. Given that the value of $\text{Sig.} \leq 0.05$, it can be argued that there is a statistically significant difference, but very close to the limit of statistical significance. Taking into account the rule of analysis within groups, there are differences here, which will be explained in more detail in the following table.

Robust Tests of Equality of Means				
zbir_obr_kult				
	Statistic ^a	df1	df2	Sig.
Welch	12.431	3	13.277	.008
Brown-Forsythe	2.974	3	43.362	.013

Table 22. *Robust Test of Equality of Means*

In Table 22. *Robust Test of Equality of Means*, both tests (Welch and Brown-Forsythe), confirm the same results as the ANOVA test because Sig. ≤ 0.05 . Accordingly, we can use and thus confirm previous claims that there is a statistically significant difference in investment, taking into account the year and period of observation. This is confirmed by the data on the statistical significance of Welch in the amount of Sig. = .008, but also Brown-Forsythe in the value of Sig. = .013, which once again confirms the statistical difference in investment.

Multiple Comparisons						
Dependent Variable: zbir_obr_kult						
LSD						
(I) raz_obr	(J) raz_obr	Mean Difference (I-J)	Std. Error	Sig.	95% Confidence Interval	
					Lower Bound	Upper Bound
2005–2007	2007–2009	12.442*	3.223	.112	3.90	22.03
	2009–2011	9.572	2.231	.003*	-6.24	23.38
	2011–2013	11.624	4.331	.089	-.32	21.56
2007–2009	2005–2007	11.965*	2.547	.455	-22.03	-3.90
	2009–2011	-4.121	5.414	.026*	-17.11	8.33
	2011–2013	-2.556	2.989	.337	-10.23	5.54
2009–2011	2005–2007	-7.574	6.441	.042*	-23.38	6.24
	2007–2009	4.253	7.112	.033*	-8.33	17.11
	2011–2013	1.041	6.221	.049*	-12.07	16.17
2011–2013	2005–2007	-10.314	5.513	.044	-21.56	.32
	2007–2009	1.3465	2.924	.107	-5.54	10.23
	2009–2011	-2.024	6.121	.003*	-16.17	12.07

Table 23. *Multiple Comparisons*

In Table 23. *Multiple Comparisons*, with the results of subsequent research, we determined which groups differ from each other because we concluded with certainty that the difference is statistically significant, ie the value of Sig. ≤ 0.05 . Asterisks (*) after the printed numbers indicate that the two compared groups differ statistically significantly at the level of $p < 0.05$.

Also, there are differences between the groups. Namely, when we look at the period 2005–2007, it differs from the period 2009–2011 (because $\text{Sig.} = .003$, which we marked with *), while it does not differ statistically for the period 2007–2009. and 2011–2013. However, if we make a comparison for the period 2007–2009. compared to 2009–2011, it differs from all periods in statistical significance $\text{Sig.} = .026$, as well as the period 2009–2011, where the same value approaches the limit of $\text{Sig.} \leq 0.05$. If we look at the last part of Table 23, we notice a difference for the period 2011–2013. compared to the period 2009–2011, which confirms $\text{Sig.} = .003$ in the amount less than the limit value $p < 0.05$.

3. Concluding remarks

The results of the research confirm the significant influence of the Republic of Turkey on the education sector in Bosnia and Herzegovina when it comes to holding scientific conferences and seminars versus the construction and renovation of school facilities. It is statistically evident that the performance is somewhat higher in the area of construction and renovation of school facilities (97%) than the organization of conferences and seminars (91%). At the same time, the survey of the impact on the cultural sector gave 79%, which also shows a very large impact. Further research showed that there is no difference in Turkish investment between the cultural and educational sectors in Kosovo, and therefore the research was conducted under one sub-hypothesis. Thus, the participation of the Republic of Turkey in the education and culture sector in Kosovo can be expressed in a very high amount of 89%. At the same time, it is possible to confirm the great influence of this country on the educational and cultural sector of the Republic of Kosovo. It is important to note the interesting fact that in Bosnia and Herzegovina there is a difference in investment within the education sector, primarily in terms of holding seminars and conferences, and the construction and renovation of school facilities. The difference is certainly noticeable in investments in the education and culture sector versus the Republic of Kosovo, where this difference does not exist, and the impact is also very pronounced. Differences in investments compared to years are significantly present, especially in the period 2009–2011. and the rest of the period, ie 2005–2007, 2007–2009. and 2011–2013. in Kosovo, and in Bosnia and Herzegovina, too. This is visible at the end of the observed period, ie. at the end of 2013, which indicates the need to conduct research for the period after 2013 to date, which could be part of some future research projects. The percentages presented in this study confirm the significant influence of the Republic of Turkey on the educational and cultural sectors of

Bosnia and Herzegovina and Kosovo, showing an increasing trend. The study also confirms that Turkey uses a variety of diplomatic approaches to promote its national interests, the ultimate goal of which could be economic diplomacy from a Balkan perspective. Turkey uses its cultural policy as a reference point in international relations to promote the innovative foreign policy of national interest and therefore can be a model of soft power cultural diplomacy, respectively a model of communication through channels of culture, education, values, and ideas, which is the opposite of hard power, that is, that which uses military instruments.

4. Bibliography

- Akça Ataç, C. (2021). A Feminist Reading of Turkish Foreign Policy and the S-400 Crisis. *Alternatives*, 46(4), 103–119. <https://doi.org/10.1177/03043754211048994>
- Aydıntaşbaş, A. (2019). ‘From Myth to Reality: How to Understand Turkey’s Role in the Western Balkans’. European Council on Foreign Relations. https://www.ecfr.eu/publications/summary/from_myth_to_reality_how_to_understand_turkeys_role_in_the_western_balkans
- Bacık, G., Afacan, İ. (2013). Turkey discovers sub-Saharan Africa: the critical role of agents in the construction of Turkish foreign policy discourse. *Turkish Studies*, 14, 483–502. <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/14683849.2013.832040>
- Çevik, B. S. (2015). The Benefactor: NGOs and Humanitarian Aid. In: Çevik, B.S., Seib, P. (eds) Turkey’s Public Diplomacy. Palgrave Macmillan Series in Global Public Diplomacy. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/9781137466983_7
- Çevik, B. S. (2019). ‘Reassessing Turkey’s Soft Power: The Rules of Attraction,’ *Alternatives: Global, Local, Political*, 44(1), 50–71. DOI: <https://doi.org/10.1177/0304375419853751>
- Çevik, B. S. And Sevin, E. (2017). „A quest for soft power: Turkey and the Syrian refugee crisis“, *Journal of Communication Management*, Vol. 21 No. 4, pp. 399–410. <https://doi.org/10.1108/JCOM-04-2017-0042>
- Džogović, S. A. (2016). Analysis of the Implemented Cultural Projects of the Republic of Turkey in B&H. *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, 24: 97–115
- Džogović, S. A. (2019). The Influence of Contribution Activities of Turkey on Economic Development of Countries in Transition: The Case of Bosnia Herzegovina and Kosovo Economy. *Human Research in Rehabilitation* 9(1): 102–115.

- Melissen, J. (2005). *Wielding soft power: The new public diplomacy*. The Hague: Netherlands institute of international relations, Clingendael.
- Nye, J. S. (2008). Public Diplomacy and Soft Power. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 616(1), 94–109. <https://doi.org/10.1177/0002716207311699>
- Nye, Joseph S. (2004). *Soft Power. The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs.
- Rašidagić, E. K. i Hesova, Z. (2020). Development of Turkish Foreign Policy Towards the Western Balkans with Focus on Bosnia and Herzegovina. *Croatian International Relations Review*, 26 (86), 96–129. <https://doi.org/10.37173/cirr.26.86.4>
- Turkish International Cooperation Agency (TIKA). Available data taken from annual reports: <http://www.tika.gov.tr/en> [2021, October 29].
- Vareman, Th. (2021). *Balkans Revisited: A Qualitative Content Analysis of how Turkey Pursues Soft Power in Kosovo*. Department of Political Science. <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication/9045108>
- Yunus Emre Institute. Available data taken from annual reports: <http://www.yee.org.tr/> [2021, December 16].

**Suada A. DŽOGOVIĆ &
Zijad ŠABOTIĆ**

**KULTURNA DIPLOMACIJA I MEKA MOĆ U
MEĐUNARODNOM POSLOVNOM OKRUŽENJU:
RETROSPEKTIVNA ANALIZA EKONOMIJA U RAZVOJU**

U današnjem međunarodnom okruženju u kojem države pokušavaju uspostaviti svoj utjecaj, kultura i obrazovanje moraju se promatrati kao instrumenti meke moći. Kulturna dimenzija jednako je temeljna kao i ekonomska i politička saradnja, ali ne treba zanemariti ni važnost saradnje u sektoru obrazovanja, koja je ujedno pristupni oblik utjecaja zemlje na međunarodnoj sceni. Posljednjih godina Turska je intenzivno radila na proširenju i produbljivanju saradnje u B&H i na Kosovu, ali i šire, u regiji, utirući put ekonomskoj saradnji i šireći svoj politički utjecaj. Na taj način uspjela je kulturu i obrazovanje učiniti strateškim oruđem unutar balkanske regije. Kako bi to postigla, aktivnom politikom meke moći nastojala je razvijati kulturne i obrazovne projekte s vladama, ali i nevladinim organizacijama u tom području.

Članak istražuje retrospektivne aktivnosti Republike Turske kroz studiju slučaja prisutnosti ove zemlje u B&H i na Kosovu. Temelji se na širokom

rasponu podataka s odabranih službenih web stranica Republike Turske, kao i na akademskim studijama iz tog područja. Aktivnom međunarodnom politikom usmjerenom na dominaciju u odnosima sa Zapadnim Balkanom, zadnjih decenija Turska stvara uvjete meke moći instrumentalizirajući svoje djelovanje s naglaskom na kulturu i obrazovanje. Iako s oscilacijama, uporedni podaci iz analiziranih zemalja pokazuju da su ukupna ulaganja Republike Turske u sektor kulture i obrazovanja porasla u posljednjoj deceniji. Istodobno, studija potvrđuje proaktivnu ulogu ove zemlje u međunarodnim odnosima, koja konceptom meke moći i kulturne diplomacije uspješno promiče strateške, ekonomske, ali i političke ciljeve od nacionalnog interesa.

Ključne riječi: *kulturna diplomacija, meka moć, međunarodni odnosi, Turska, B&H, Kosovo*

Izvorni naučni rad
UDK 394.3-053.2(497.5)

Krunoslava DUKA (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

kduka@foozos.hr

Emina BERBIĆ-KOLAR (Osijek)

Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

eberbic@foozos.hr

AKTIVNO SJEĆANJE ODRASLIH KAO ČIMBENIK PRIJENOSA TRADICIJSKE IGRE NA SLAVONSKO DIJETE*

Igra predstavlja jedan od najčišćih oblika ljudskog djelovanja. U svojoj ideji ne nosi stjecanje koristi, sama je sebi svrhom i proces je u kojem se uživa. Predmet je istraživanja brojnih znanstvenih disciplina. Ovisno iz kojeg kuta gledišta se promatra, donijet će brojna tumačenja o čovjekovu evolucijskom položaju u živom svijetu. Moguće je opisivati njezinu ulogu u području psihomotornog, socijalnog i emocionalnog stajališta, kao što se može propitivati iz perspektive humanistike, ali i staviti u kontekst održivog razvoja. U svom osnovnom shvaćanju aktivnost je to koja se prije svega vezuje uz djetinjstvo. Iako predstavlja slobodnu aktivnost koju karakterizira uživanje i zabava te se može kao takva činiti neozbiljnom, pitanje evolucije igre, ali i ubrzanog nestanka tradicionalnih dječjih igara iz svijeta suvremenog djeteta sve je, samo ne neozbiljno.

Aktivno sjećanje odraslih kao čimbenik prijenosa tradicijske igre na slavonsko dijete istraživanje je koje se provodilo online putem (N = 201 ispitanika) od lipnja do kolovoza 2021. godine na području gradova Osijeka i Vinkovaca i sela koja se nalaze između njih i u njihovoj okolini. Za cilj je imalo ispitati i utvrditi ukupan broj dječjih igara koje današnji roditelji djece starosti do 15 godina aktivno nose u svome sjećanju (kojih se bez dodatnih podsjetnika mogu prisjetiti), te utvrditi ukupan broj igara za koje procjenjuju kako su ih prenijeli svojoj djeci.

Ključne riječi: *aktivno sjećanje, dječja igra, prijenos igre, tradicijska igra*

* Rezultati provedenog istraživanja u skraćenoj su verziji prikazani na Znanstvenom skupu Obrazovne znanosti i perspektive obrazovanja u organizaciji Fakulteta za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta J. J. Strossmayera održanom 10. i 11. rujna 2021. godine.

1. UVOD

Igra se može nazvati dječjom praksom, slobodnim djelovanjem koje je izvan običnog, realnog života, no usprkos tomu može potpuno zaokupiti igrača. Uz igru nije vezan nikakav materijalni probitak, njome se ne stječe nikakva korist, ona je proces u kojem se uživa i zato je sama sebi svrhom. Igra protječe u vlastitoj određenosti vremena i prostora, odvija se po svojim pravilima i oživotvoruje društvene veze, a dijete se samo rado obavlja tajnom ili se preoblačenjem izdvaja od običnog svijeta kao nešto zasebno (Huizinga, 1992; Rajić i Petrović-Sočo, 2015). Još ranije, Huizinga (1970) prema Zagorac (2006) primjećuje kako je priroda igrajući se mehanizmima učenja, stavljajući ih u smislene reflekske i reakcije kojima se ostvaruju važne životne stvari, u njih dodala i važnu komponentu zabave, odnosno uživanja te tako zanimljivo povezala igru i učenje. Igra svoje važno mjesto pronalazi u brojnim znanstvenim disciplinama, od filozofije preko psihologije, posebice razvojne psihologije, u umjetnosti, sociologiji, svoje mjesto pronalazi i u antropologiji, etnologiji, čak i ekonomiji i mnogim granama gospodarstva.

Kako igra predstavlja važan element ljudskog razvoja i interesom je širokog spektra znanstvenih disciplina, ne čudi zabrinutost istraživača ranog djetinjstva koji uočavaju pojave u razvoju djece koje se odnose na sve veću nezainteresiranost za svijet, na dosadu, usamljenost i porast različitih razvojnih teškoća (poput hiperaktivnosti, specifičnih teškoća u učenju i sl.), te se u istim krugovima govori čak i o „uništenju“, „nestanku“ i „smrti“ djetinjstva (Bašić, 2012). Iz kulture suvremenog djeteta nestaje prostor za dječju igru, a zamjenjuju ga zatvoreni i specijalizirani prostori poput: igraonica, dvorana za sportske aktivnosti, diskoteke za djecu, intelektualni programi učenja za malu djecu, škole stranih jezika (Bašić, 2012). Dječji svijet postaje utrka u popunjavanju planera dnevnih obveza, iz njihova života nestaju igre ulice, igre *druma* i kanala, nestaje slobodna igra i užitek/učenje koji je prate. Ne gubi se tako samo intelektualni, emocionalni, motorički i socijalizirajući faktor ljudskog razvoja, već se neprimjetno događa i gubitak nematerijalne kulturne baštine, gubitak identiteta lokalne zajednice, kako naše, tako i lokalnih zajednica širom svijeta. Igru je stoga potrebno nastaviti proučavati u što širem kontekstu, upućivati na njezinu važnost i sačuvati je od zaborava.

2. OBILJEŽJA DJEČJE IGRE

Igra je značajna pojava u miljeu odrastanja. Kao slojevita dječja tvorevina, ona nosi poruke o sebi kao o produktu; kao eksternalizacija dječjih mogućnosti nosi poruke o razvoju psihičkih funkcija; kao dio dječje subkulture

nosi poruke o načinu odrastanja i djetinjstvu koje nije samo područje socijalizacije i učenja od strane odraslih, već autonomna sociokulturna realnost sa svojom vlastitom tradicijom, strukturom i funkcijama, u kojoj se djeca javljaju kao samosvjesni, aktivni subjekti. (Duran, 2001: 23)

Ona je vrlo složena, multifunkcionalna, spontana i samomotivirajuća aktivnost koja proizlazi iz djetetove unutrašnje potrebe i kao takva odgovara zakonitostima i naravi djetetova razvoja. Dijete u nju ulazi dragovoljno jer se, igrajući se, osjeća zaštićeno i ugodno pa joj se rado vraća i samo je organizira. Djetetu je igra dragocjena, ono uživa u događanju igre koja se odvija po njegovu scenariju, samo ga kreira, mijenja i prilagođava. Posebno u simboličkoj igri, dijete maštovito prerađuje stvarnost u skladu sa svojim doživljajem svijeta stvarajući nove svjetove u kojima je moguće ono što u stvarnosti još uvijek nije (Vigotski, 1977; Duran, 1995; Rajić i Petrović-Sočo, 2015).

Postoji velika igrovna raznolikost u djetinjstvu, mnogostranost i složenost igre, međuodnos i preklapanja, što umanjuje vrijednost svake klasifikacije. Unatoč tome, cjelokupna igrovna raznolikost djetinjstva najčešće se u literaturi razvrstava u tri kategorije:

- funkcionalna igra
- simbolička igra
- igre s pravilima (Duran, 2001: 16).

Rajić i Petrović-Sočo (2015) prema Duran (1995) daju sažeti prikaz i pojašnjenje navedenih kategorija igre:

- funkcionalna igra – određena je kao igra novim funkcijama koje u djeteta sazrijevaju: motoričkim, osjetnim, perceptivnim. S jedne strane dijete ispituje svoje, a s druge funkcije objekata;
- simbolička igra – imaginativna igra, igra fikcije i uloga. Većina je razvojnih psihologa promatra kao razvojni fenomen, i to ili u kontekstu općeg fizičkog razvoja, ili u kontekstu posebnih segmenata psihičkog razvoja djeteta;
- igre s pravilima – dijete zatječe već u gotovom obliku i ovladava njima kao elementom kulture, ali sudjeluju i u stvaranju novih, a gdje Piaget dovodi igre s pravilima u vezu s dječjim moralnim razvojem (Duran, 2001).

Duran (2001) nadalje napominje kako navedeno nije jedini kriterij za klasifikaciju dječjih igara. Nekada se za kriterij podjele mogu uzeti rekviziti koji se koriste u igri, pa se tada govori o igrama kartama, loptom i dr. Ponekad se kao kriterij podjele uzimaju psihičke funkcije angažirane u igri i tada se govori o igrama percepcije, pamćenja, motoričke vještine itd. Kada se za kriterij uzima sadržaj igre, govori se o igrama traženja, lovljenja i sl., a ako se za kriterij uzme socijalna funkcija igre, može se igre dijeliti na igre socijalne integracije i igre socijalne diferencijacije.

Postoje razne mogućnosti igranja igara, pa tako i uočljivi skupovi elemenata koji omogućuju prepoznavanje igre kao stabilne cjeline i predstavljaju trajne elemente za građenje strukture najrazličitijih igara, a to su:

- pravila – osnovna, specifična i opća;
- tip odvijanja igre – linearni s utvrđenim redoslijedom prema principu „zatim“, razgranati s utvrđenim redoslijedom „ako da, onda“, te razgranati bez fiksiranog redoslijeda;
- propisana igrova interakcija – s utvrđenim odnosom među pojedincima, uređenim odnosom između izdvojenog centralnog igrača i ostalih, te uređenim odnosom između igrovničkih skupina;
- simbolička komponenta – simboli koji imaju značajnu funkciju reprezentiranja, „mrtve simbole“ s logikom ritualnog simbolizma, te nesvjesne simbole u kojima veza između znaka i označenog za dijete ostaje skrivena;
- započinjanje igre – direktni i igrovni poziv, te formaliziran i neformaliziran način dijeljenja uloga;
- kraj igre – s poznatim i neizvjesnim ishodom (Duran, 2001).

3. TRADICIJSKA IGRA

Tradicijska igra egzistira kao jedan od izraza kulturnog identiteta i načina prijenosa kulturnih elemenata kao što su vrijednosti, norme, jezik, ponašanje i artefakti (Visković, 2020). Klemenović (2013) ističe kako su globalne gospodarske promjene i posljedično tome promjene kulture zajednice uzrokovale promjene dječje igre i njihovih igračaka, igrovnog okruženja, vremena igre te načina uključenosti odraslih u dječju igru. Dječja tradicija i dječji folklor suštinski su vezani za pojave u svijetu koje se događaju odraslima, stoga ih je jednim dijelom nužno sagledati kao element kulture uopće. Određeni su psihološkim, prostornim, vremenskim i sociološkim koordinatama kolektivnog stvaralaštva (Duran, 2001).

Promjenama socijalnog okruženja utječe se na promjene u dječjoj igri. Okruženje u kojemu dijete živi ograničava vrijeme i prostor za igru, a subjektivni stav roditelja o sigurnosti djeteta ponekad nadilazi objektivne sigurnosne prepreke kojih je svakim danom sve više, kako u urbanim, tako i u ruralnim sredinama. Kovačević i Opić (2014) navode da su tradicijske igre strukturirane tako da izravno utječu na psihomotorni, kognitivni i emocionalni razvoj djeteta, a svaka od igara primarno utječe na jedan dio, ali i na cjelokupan razvoj djeteta.

Prema Dragić (2016) dječje tradicijsko stvaralaštvo u Republici Hrvatskoj još nije dovoljno znanstveno istraženo i usustavljeno, a posebno je skromno bilo prisutno u dosadašnjoj literaturi, ono ima sve bitne elemente

predajne kulture, a ima i slučajeve da su se u dječjem svijetu očuvali već davno zaboravljeni običaji i igre zanemarene od odraslih.

3.1. Tradicijska igra Slavonije

Prikupljanjem i bilježenjem tradicijskih igara širom Republike Hrvatske svuda se nailazi na vrlo slične podjele igara, koje se u značajnoj mjeri podudaraju s podjelom igara na području Slavonije. Dragić (2006) tako dijeli dječje igre sjeveroistočne Đakovštine na: brojalice, tapšalice, rugalice, igre s pravilima, igre s pjevanjem i recitiranjem, igre s pjevanjem i plesom, šetana kola, zagonetke, priče, mješovite igre (Dragić, 2006). Kaurić (2011) iznosi složeniju podjelu igara Brodskog Posavlja prema: dobnoj skupini, prostoru i vremenu izvođenja, funkcionalnosti, simboli, broju izvođača i spolu.

Najveću objedinjenu kolekciju dječjih igara donosi Duran (1995) u prilogu knjizi *„Dijete i igra“* pod nazivom *„Ja se srdim na te ili kako su se igrala i kako se igraju djeca Slavonije“*. To je zbirka igara nastala na osnovi višegodišnjih prigodnih promatranja na ulicama, dvorištima i igralištima Osijeka i Vinkovaca, te na osnovi istraživanja provedenog tijekom 1988., 1989. i 1990. godine (Duran, 2001: 43). Uspoređujući tako prikupljene igre s igrama Novog Zelanda, koje je prikupio i kategorizirao B. Sutton-Smith u 19. st., uočava na igre Slavonije primjenjivu podjelu igara u sljedeće komparativne kategorije:

- A. Igre s pjevanjem*
 - a. igre s nižom organizacijom*
 - b. igre u liniji*
 - c. igre u paru*
- B. Dijaloške igre*
- C. Neformalne igre*
- D. Igre vođe*
- E. Igre lovce (gonjenja)*
- F. Ritmičke igre*
- G. Igre šanse (sreće)*
- H. Aktivnosti izazivanja*
- I. Sobne igre*
- J. Igre vještine*
 - a. igre udaranja*
 - b. igre bacanja*
 - c. manipulativne igre i igre hvatanja*
 - d. igre skakanja*

e. igre skakanja

f. igre trčanja (Duran, 2001: 45).

Nadalje, usporedbom igre Slavonije i Novog Zelanda s igrama Velike Britanije također nailazi na primjenjivu podjelu igara Ione i Pitera Opie (1979) koji su igre s ulica Velike Britanije kategorizirali kao:

1. Igre lovljenja

2. Igre hvatanja

3. Igre traženja

4. Igre lova

5. Igre utrivanja

6. Igre duela

7. Igre odvažnosti

8. Igre pogađanja

9. Igre glumljenja

10. Igre pretvaranja (simbolička igra) (Duran, 2001: 79).

Analizirajući igre Slavonije, ne samo da se sličnosti mogu uočiti unutar jednog naroda već su one univerzalne tvorevine datog vremena u cijelome svijetu. Duran (2001) još zaključuje kako su igre prvenstveno u službi onoga po čemu su ljudi slični, a ne različiti, ali u igrovnim tkanjima, koja sadrže ono što odgovara dječjim razvojnim potrebama i mogućnostima na putu urastanja u ljudsku zajednicu ima, naravno, i dosta kulturno specifične simbolike.

4. NESTANAK TRADICIJSKE DJEČJE IGRE I PITANJE REVITALIZACIJE IGARA

Složenost igre povezana je s razvijenošću vrste i javlja se kod nespecijaliziranih vrsta, preciznije, onih vrsta koje ne nasljeđuju gotove obrasce ponašanja. Viši stupanj na evolucijskoj ljestvici povezuje se i s dužim razdobljem sazrijevanja, odnosno djetinjstva te složenijim igrama (Zagorec, 2006; Duran, 2001). Kako je ranije rečeno, tradicijska igra udovoljava razvojnim potrebama djeteta jer sadrži velike mogućnosti poticanja raznovrsnih, razvojno vrijednih aktivnosti (Duran, 2001; Kovačević i Opić, 2013), kao i tradicijskih vrijednosti, koje se daju iščitati iz pobrojanih klasifikacija dječje tradicijske igre.

Za tradicijsko prenošenje igara vrijedi zakon promjenjivosti, što za posljedicu ima nestajanje, mijenjanje, reinterpretaciju i transformaciju, a u tom procesu nalazi se i proces selekcije: što nije uspješna tvorevina ili nije aktualno, nestaje. Međutim, neke od igara nestaju i zbog prekida lanca pre-

nošenja, koji je rezultat dobne segregacije, a sve je karakterističnija pojava u razvijenom društvu (Duran, 2001). Djeca su danas rijetko među drugom djecom bez nazočnosti odraslih, bilo da se radi o njihovim roditeljima, trenerima, odgajateljima i/ili učiteljima. Čak i školska djeca imaju vrlo malo vremena koje provode s vršnjacima, a da nisu pod kontrolom odraslih. Osim toga, postoji i druga krajnost u kojoj djeca ostaju satima sama kod kuće i bez nadzora provode sate pred televizorom ili video igricama (Bašić, 2012), i što je u posljednje vrijeme aktualnije, pametnim telefonima i tabletima. Danas se često može čuti kako se djeca više ne znaju igrati, a takav stav ponajprije dolazi od odraslih koji promatraju za njih neobičnu i drugačiju igru suvremene djece. Je li takav kritički stav opravdan? Pozitivan stav odraslih prema važnosti dječje igre rezultirat će njihovom brigom za nju koja se ogleda u stvaranju uvjeta za igru (igračke, razni materijali, prostor, vrijeme i suigrači) kao i spremnost odraslih da u njezinu odvijanju sudjeluju, to se prije svega odnosi na roditelje koji su ujedno i prvi djetetovi partneri u igri (Maleš i Stričević, 1996). Dječja igra doživljava rapidne promjene pod utjecajem informacijske tehnologije, stoga je vrlo važno shvatiti kako su te promjene karakteristike 21. stoljeća, te otkriti kako ih što bolje razumijevati i prihvatiti (Rogulj, 2013). Svakodnevni globalizacijski trendovi čine veliku opasnost u gubljenju posebnosti pojedinih krajeva i naroda pa se stvara potreba njegovanja svijesti o prirodnoj i društvenoj nacionalnoj baštini (Kostović-Vranješ, 2015), ali i o očuvanju razvojnih funkcija koje tradicijske, i možda kao takve nepopularnije, igre sadrže.

Sigurno je da ima i takvih tradicijskih igara koje za suvremenu djecu nemaju smisla. Pastiri su nekada, na primjer, razvijali različite igre u kojima se usavršavala spretnost korištenja noža (jer su se vrlo rano, u svakodnevnim aktivnostima, koristili nožem). Nož se bacao na različite načine, a zadaci su bili poredani prema težini. Revitalizirati ovu igru na asfaltnim ulicama grada sigurno nema smisla. No, bit ove igre je uvježbavanje motoričke spretnosti ruku, uz kognitivne zahtjeve koji se odnose na razumijevanje serijacije... (Duran, 2001: 327)

Brojne su takve igre suvremenijeg datuma koje su gotovo u potpunosti iščezle s ulica i dječjih života, ovdje se radi o igrama poput *žabe-labe*, *trule kobile*, *drvene Marije*, *došla majka s kolodvora* i dr. Gubitak ovih i sličnih igara vjerojatno je ponajviše rezultat prekida u lancu prenošenja uvjetovanog naglim zaokretom u načinu života pod utjecajem prebrzih društvenih promjena, ubrzane urbanizacije, *hiperglobalizacije* društva i naglih socijalnih promjena uvjetovanih nametnutim gospodarskim i, novije, zdravstvenim krizama, nego je to posljedica manjka interesa odraslih za život i razvoj djeteta ili nezanimljivost samih igara. Koliki je stvarni gubitak igara i je li isti u skladu s uobičajenim tijekom ranije opisanih promjena? Događaju li se promjene u

poimanju tradicijske igre? Pitanja su to na koja nije jednostavno pronaći odgovor, ali ih odgovorno društvo treba postavljati.

Razvijanje svijesti o gubitku tradicijskih igara i njihova revitalizacija povezuju razvojnu s baštinskom funkcijom igara i prvi su korak u očuvanju obiju spomenutih funkcija tradicijske igre na putu zaborava, a ako se dogodilo da je došlo do preskoka generacije u lancu prenošenja tradicija, dječjoj igri jedino i preostaje uplitanje odraslih kako bi je očuvali od zaborava i spasili za buduće generacije, a ne kako bi ono vršilo funkciju kontrole nad slobodnim vremenom djeteta. Rajković (2013) kaže kako se odrasla osoba ne treba bojati da će narušiti djetetove potrebe za slobodnom igrom, niti je ugušiti. Djetetova igra ne isključuje odraslu osobu, već je odrasla osoba povremeno potrebna radi njezina usmjeravanja i dobrobiti djetetova razvoja. Uloga je roditelja u usmjeravanju i pružanju podrške tijekom igre neupitna. Igrovne aktivnosti s roditeljima predstavljaju izazov i mogućnost testiranja bez velikog rizika. U takvoj igri dijete može testirati svoje granice na siguran način. Valja imati na umu da roditelj ne treba upravljati dječjom igrom (Klarin, 2017). Prema Ward (1996) aktivna uključenost odraslih u dječju igru može još i pojačati socijalnu funkciju igre i korisno djelovati na kognitivni rast djeteta. Kovačević i Opić (2014) za tradicijsku opisuju kao dio osobnog naslijeđa i kulturne tradicije, te i oni uočavaju kako se prolaskom vremena ne prenose na mlađe generacije kao posljedica modernog načina života i rastuće pojave otuđenja.

Mnoge su se starinske igre dugo održale, odupirući se žilavo svim promjenama u narodnome životu, pa su neke od njih doprle i do naših dana. Pa ako se više i ne nalaze u inventaru današnjih dječjih igara, ostale su prisutne barem u sjećanju starijih naraštaja. (Kozić, 1988: 51)

5. METODOLOGIJA

5.1. Cilj

Cilj je ovog istraživanja ispitati i utvrditi ukupan broj dječjih igara koje današnji roditelji djece starosti do 15 godina aktivno nose u svome sjećanju (kojih se bez dodatnih podsjetnika mogu prisjetiti), te utvrditi ukupan broj igara za koje procjenjuju kako su ih prenijeli svojoj djeci. Potom, dobivene rezultate usporediti s brojem $N_z = 205$ dječjih igara, dobivenog nakon grupiranja pojedinih igara po kriteriju srodnosti (bez toga broj je i veći), u prilogu knjizi „Dijete i igra“ pod nazivom „Ja se srdim na te ili kako su se igrala i kako se igraju djeca Slavonije“ (Duran, 1995) koje je autorica prikupljala tijekom 1988., 1989. i 1990. godine na području Osijeka i Vinkovaca i još sedam slavonskih sela.

Temeljem teorijske analize postavljaju se sljedeća istraživačka pitanja:

1. Koliki je ukupan broj različitih dječjih igara kojih se ispitanici roditelji aktivno prisjećaju iz svoga djetinjstva i kakav je isti u odnosu na broj igara pobrojanih u Zbirci igara: *Ja se srdim na te ili kako su se igrala i kako se igraju djeca Slavonije* (Duran, 1995)?

2. Koliki je ukupan broj dječjih igara koje su roditelji prenijeli svojoj djeci i kakav je isti u odnosu na broj različitih igara kojih se ispitanici roditelji aktivno prisjećaju iz svoga djetinjstva?

3. Postoji li razlika u vrsti igara pobrojanih u Zbirci igara: *Ja se srdim na te ili kako su se igrala i kako se igraju djeca Slavonije* (Duran, 1995) i igara prikupljenih istraživačkim pitanjima jedan i dva?

5.2. Uzorak

Do uzorka se dolazi postupkom *lavine* na području gradova Osijeka i Vinkovaca, te sela smještenih između njih i u njihovoj okolici. Za potrebe istraživanja izrađen je *Upitnik procjene odnosa aktivnog sjećanja odraslih i prijenosa tradicijske igre* koji je online putem poslan na početne adrese, osnovne škole i dječje vrtiće s područja obaju gradova i spomenutih sela, te potom prosljeđivan roditeljima učenika i polaznika dječjih vrtića. Na ovaj je način dobiven broj od $N = 201$ ispitanika koji su udovoljili kriteriju mjesta stanovanja, njih 157 iz urbanog područja (78%) i 44 iz ruralnog područja (22%), od toga 175 majki (87%) i 26 očeva (13%), prikazano u *Tablici 1*. Najstarija ispitana osoba rođena je 1960. dok je najmlađa rođena 1998. godine.

Tablica 1. Opis uzorka

Broj ispitanika (N)	Dob (raspon godina starosti)	Majke (f / %)	Očevi (f / %)	Urbano područje (f / %)	Ruralno područje (f / %)
201	23–61	175	26	157	44
		87%	13%	88%	22%

5.3. Instrument i tijek istraživanja

Upitnik procjene odnosa aktivnog sjećanja odraslih i prijenosa tradicijske igre konstruiran je za potrebe istraživanja temeljem analize relevantne literature i sastoji se od tri dijela. Prvi dio (1. pitanje) prikuplja podatke o spolu, dobi i mjestu stanovanja. Drugi dio (2. i 3. pitanje) služi kao uvod u temu, dodatno opisivanje fenomena dječje igre, ali i kao podsjetnik na različite igre

kojih su se igrali ispitanici u svome djetinjstvu. Pitanja se sastoje od petostupanjske Likertove skale procjene šest tvrdnji o njihovom djetinjstvu i šest preslikanih tvrdnji o djetinjstvu njihove djece, pri čemu 1 znači u *potpunosti se ne slažem*, a 5 u *potpunosti se slažem*. Treći dio (4. i 5. pitanje) pitanja su otvorenog tipa sa zadatkom nabiranja što većeg broja igara iz vlastitog djetinjstva i igara kod kojih je došlo do prijenosa na djecu, a analiza dobivenih odgovora na ta dva pitanja predmetom je istraživanja.

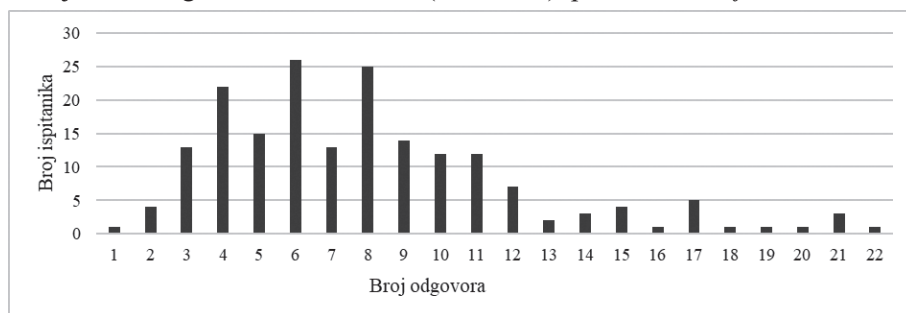
Istraživanje se provodilo od lipnja do kolovoza 2021. godine. Prikupljeni podaci analizirani su u programu *Statistical Program for Social Scientists 20* (SPSS20).

6. REZULTATI I RASPRAVA

Dobiveni su rezultati radi lakšeg prikaza interpretirani u dvije zasebne kategorije *Sjećanje* i *Prijenos* koje su uspoređene s kontrolnom kategorijom *Zbirka igara* i isti vrijede za ispitanu uzorak. Popis svih navedenih igara prikupljenih ovim istraživanjem nalazi se u *Prilogu 1*.

Sjećanje

Najviše ispitanika, njih 26, u ovoj kategoriji prisjećalo se po 6 igara (Mod = 6), prosjek broja odgovora po ispitaniku iznosio je 8,17 ($M = 8,17$), najmanji broj navedenih igara iznosio je 1 (Min = 1), dok je najveći broj navedenih igara zabilježen u odgovorima iznosio 22 (Max = 22), prikazano *Grafikonom 1*.

Grafikon 1. Sjećanje: Ispitanici – odgovori

Ukupan broj različitih igara pobrojanih u ovoj kategoriji iznosi $N_s = 177$, uspoređujući s brojem različitih igara pobrojanih u kategoriji *Zbirka igara* $N_z = 205$ uočava se pad u broju igara što je vidljivo iz nejednakosti $N_s < N_z$.

Interpretacijom pojavnosti pojedinih igara prisutnih u aktivnom sjećanju ispitanih roditelja dodatno se naglašava ovakav nalaz. Deset najučestalijih igara prisutnih u sjećanju roditelja prikazano je u *Tablici 2*.

Tablica 2. Sjećanje: Najčešće navođene igre

Rang	Frekvencija (f)	Udio u uzorku (%)	Naziv igre
1.	157	78,1%	skrivača
2.	154	76,6%	guma
3.	153	76,1%	školica
4.	110	54,7%	vije/lovice
5.	98	48,8%	graničar
6.	68	33,8%	policajca/žandara i lopova
7.	66	32,8%	igra ledene babe/kraljice
8.	51	25,4%	čovječe, ne ljuti se
9.	46	22,9%	igra klikerima
10.	45	22,4%	nogomet

Najčešće navođena igra iz djetinjstva jest igra *skrivača* (*žmire, žmirke, žmure...*) prisutna u čak 78,1% odgovora, slijede je igra *gume* (*gumi-gumi, lastiš...*) navedena u 76,6% odgovora te igra *školice* (*škola, skakanka...*) sa zastupljenošću u 76,1% odgovora. Nakon tih odgovora dolazi do značajnog pada u frekvenciji pojavljivanja za sve navedene igre te se tako *nogomet* kao igra koja se pojavljuje na samom dnu *Tablice 2* javlja u tek 22,4% odgovora. *Tablicom 3* prikazan je značajan pad u frekvencijama odgovora po pojedinim igrama nakon desetog mjesta u *Tablici 2*.

Tablica 3. Sjećanje: Odnos broja i frekvencija igara

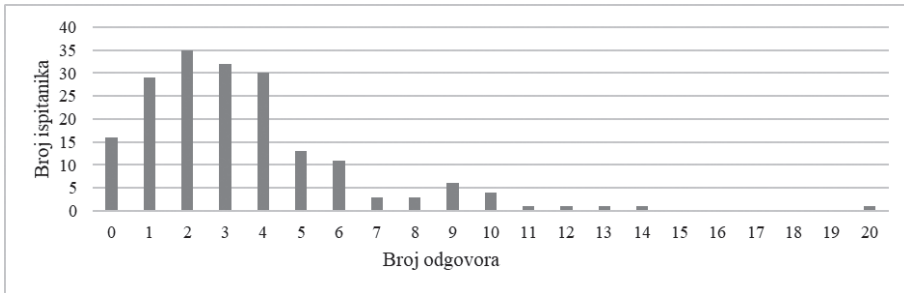
Frekvencija	Udio u uzorku	Broj različitih igara s frekvencijom
157	78,1%	1
154	76,6%	1
153	76,1%	1
110	54,7%	1
98	48,8%	1
68	33,8%	1
66	32,8%	1
51	25,4%	1
46	22,9%	1
45	22,4%	1
40	19,9%	1
26	12,9%	1
23	11,4%	1

21	10,4%	1
20	10,0%	1
18	9,0%	1
17	8,5%	1
16	8,0%	4
15	7,5%	2
14	7,0%	1
12	6,0%	4
11	5,5%	2
10	5,0%	2
9	4,5%	4
8	4,0%	3
7	3,5%	8
6	3,0%	8
5	2,5%	6
4	2,0%	16
3	1,5%	22
2	1,0%	22
1	0,5%	56
		Ns = 177

Ovakav prikaz proširuje mogućnost tumačenja dobivenih rezultata uz upozoravajući podatak kako se preostalih 167 različitih igara, od ukupno pobrojanih Ns = 177, pojavljuje u ukupnom udjelu odgovora manjem od 20%. Zlata i Klišanić (2021) navode da roditelji danas kao najveće prepreke za igru djece na otvorenome vide: promet (58%), vremenske uvjete (52%), nedostatak vremena (48%), opasnost od nepoznatih osoba (30%), strahove koji su rezultat upozorenja koja dolaze iz medija, a tiču se ozljeda kod djece, mogućih situacija da se dijete izgubi i sl. (25%), mišljenje roditelja da je dijete još premalo (18%) te razne osobne strahove i zabrinutost kod roditelja vezane uz igru djece na otvorenome (15%) iz čega je vidljivo kako je u urbanoj sredini grada Zagreba došlo do značajnih promjena u igrovnim okolnostima današnje djece koje za rezultat mogu imati prekid u lancu prenošenja igara među vršnjacima. Suvremeni način života današnjih generacija u odnosu na ubrzanu digitalizaciju društva i procese globalizacije općenito smanjuje razlike u načinu života između manjih i većih urbanih sredina, kao i većih ruralnih u odnosu na njih, stoga se može reći kako su igre poput: *cara govedara, crvene/crne kraljice 123, igre pljeskanja, muhe, izgradnje skloništa, čorave babe; grupa traži grupu, utrki vanja, lopte u rupi, igre autićima, trgovine, žabe labe, penjanja na drveće, igre iks-oks, pokvarenog telefona, okoš bokoš; wc-a i dr. koje su među ostalima pobrojane u kategoriji Sjećanje*, a s prisustvom manjim od 20% u ukupnom broju odgovora u ozbiljnom riziku od zaborava.

Prijenos

U ovoj kategoriji najviše ispitanika, njih čak 35, dalo je po samo 2 odgovora ($\text{Mod} = 2$), prosjek broja odgovora po ispitaniku iznosio je 3,5 ($M = 3,5$), najmanji broj navedenih igara u prijenosu iznosio je 0 ($\text{Min} = 0$), dok je najveći broj navedenih igara zabilježen u odgovorima iznosio 20 ($\text{Max} = 20$), prikazano *Grafikonom 2*.

Grafikon 2. Prijenos: Ispitanici – odgovori

Ukupan broj različitih igara pobrojanih u ovoj kategoriji iznosi $N_p = 103$, uspoređujući s brojem različitih igara pobrojanih u kategoriji *Sjećanje* $N_s = 177$ i ovdje se uočava pad u broju igara što je vidljivo iz nejednakosti $N_p < N_s$.

Deset najučestalijih igara zabilježenih u kategoriji *Prijenosa* prikazano je u *Tablici 4*.

Tablica 4. Prijenos: Najčešće navođene igre

Rang	Frekvencija (f)	Udio u uzorku (%)	Naziv igre
1.	119	59,2%	skrivača
2.	63	31,3%	vije/lovice
3.	41	20,4%	graničar
4.	39	19,4%	čovječe, ne ljuti se
5.	38	18,9%	guma
6.	29	14,4%	školica
7.	22	10,9%	nogomet
8.	20	10,0%	ledena baba/kraljica
9.	16	8,0%	igra lutkama
10.	14	7,0%	igra klikerima
			crna/crvena kraljica

Najčešće navođena igra za koju roditelji procjenjuju kako su je prenijeli svojoj djeci jest i ovdje igra *skrivača* (*žmire, žmirke, žmure...*) prisutna u 59,12% odgovora, slijede je igra *vije/lovice* zabilježena u 31,3% odgovora te igra *graničar* navedena u 20,4% odgovora što zapravo ukazuje na vrlo brz pad na tu graničnu vrijednost ako je uspoređivati dobivene podatke s onima u kategoriji *Sjećanje*. Tako gledajući, već i u prvih deset igara dolazi do povećanog rizika od gubitka igara gdje se unatoč relativno velikom broju $N_p = 103$, čak 100 igara nalazi u riziku od potpunog zaborava ako se u obzir uzme sjećanje kao čimbenik prijenosa igara s roditelja na djecu. U odnosu na kategoriju *Sjećanje* uz sve one koje su već navedene, u rizik od gubitka dolazi i igra *policaica/žandara i lopova* koja se u ovoj kategoriji ni ne pojavljuje u prvih deset, a u djetinjstvu je roditelja bila vrlo popularna što posebno indicira promjene u načinu igranja današnje djece jer je upravo za tu igru potrebna veća skupina djece i slobodno kretanje na otvorenom prostoru. Umjesto nje u prvih deset igara upadaju igra *lutkama* i *crna/crvena kraljica*, obje igre prisutne u značajno manjem udjelu od 8 i 7%, te jedna i druga igra koja traži manji broj igrača za igranje i mogu se s lakoćom preseliti u zatvoreni prostor.

Prikaz pada ostalih frekvencija igara u ovoj kategoriji vidljiv je u *Tablici 5*.

Tablica 5. Prijenos: Odnos broja i frekvencije igara

Frekvencija	Udio u uzorku	Broj igara s frekvencijom
119	59,2%	1
63	31,3%	1
41	20,4%	1
39	19,4%	1
38	18,9%	1
29	14,4%	1
22	10,9%	1
20	10,0%	1
16	8,0%	1
14	7,0%	2
13	6,5%	1
12	6,0%	1
11	5,5%	1
10	5,0%	1
9	4,5%	2
8	4,0%	1
7	3,5%	1
6	3,0%	4
5	2,5%	1

4	2,0%	8
3	1,5%	9
2	1,0%	14
1	0,5%	48
		Np = 103

Uspoređujući popis igara zabilježenih kao deset najpopularnijih u obje kategorije *Sjećanje* i *Prijenos* s igrama popisanim u *Zbirci igara* dobiva se presjek od šest igara koje su prisutne u sve tri kategorije, a to su igre (navedene prema popisu iz *Zbirke igara*): *gumi-gumi* (*skakanje gume*); *škola* (*ska-kanka*); *graničara*; *ljepljiva baba*, *ledeni čiča*, *sketra*; *klikeranje* (*špekulanje*), *klikeranje „na trokut“*, *klikeranje „na rošu“*; te podvrste igre *lovice*. Osim navedenih, pojavljuje se mogući presjek između *Prijenosa* i *Zbirke igara* u vidu igre *crna/crvena kraljica*, koja se u *Zbirci igara* kao takva ne pojavljuje, već se pojavljuje pod nazivom *Crvena kraljica jedan, dva, tri*, a s obzirom na ograničenje istraživanja nije jasno jesu li ispitanici mislili na tu konkretnu igru ili neku podvrstu igre. Zanimljivo je za uočiti kako najpopularnija igra u obje ispitivane kategorije, igra *skrivača*, nije zabilježena u *Zbirci igara*. Osim te igre, na istom popisu nema ni igre *policajca/žandara* i *lopova*, vrlo popularne igre u djetinjstvu roditelja, te igara *nogomet* i *čovječe, ne ljuti se* prisutnih u obje kategorije, kao ni igre *lutkama* zastupljene u kategoriji *Prijenos*.

Analizom svih dobivenih igara u obje kategorije dobiven je broj podudaranja sa *Zbirkom igara* od N = 53 igre zastupljene u kategoriji *Sjećanje* i N = 38 igara koje su doživjele potpuni prijenos te se bilježe i u kategoriji *Prijenosa*. Tumačenje prikupljenih naziva i podvrsta igara u najvećoj mogućoj mjeri prilagođavalo se opisima igara u *Zbirci igara* te su se na taj način iskristalizirala podudaranja prikazana u *Tablici 6*.

Tablica 6. Podudaranja navođenim u igrama

BR. IGARA	ZBIRKA IGARA	SJEĆANJE	PRIJENOS
	Bako, bako, kol'ko ima sati?	+	+
	Car govedar	+	+
	Cice-mice maramice	+	+
	Crvena kraljica jedan, dva, tri	+	+
	Ćorava baba	+	+
	Čika Mika	+	+
	Desetka	+	+
	Došla majka s kolodvora	+	+

	Gradova i sela	+	+
	Graničara	+	+
	Gumi-gumi (skakanje gume)	+	+
	Iks, oks	+	+
	Kaladont	+	+
	Klikerañje (Špekulañje); Klikerañje „na trokut“; Klikerañje „na rošu“	+	+
	Križić, kružić	+	+
	Krokodile, krokodile, smijemo li prijeći rijeku?	+	+
	Lanac	+	+
	Leti, leti	+	+
	Ljepljiva baba	+	+
	Magarac	+	+
	Mlin	+	+
	Neka puca, neka puca	+	+
	Noć i dan	+	+
	Olimpijada našega grada	+	+
	Pljeskanje	+	+
	Podmornica	+	+
	Ringe, ringe, raja	+	+
	Skakanje po bojama	+	+
	Slijepi miš	+	+
	Šamca-lamca; Šamca – Roka	+	+
	Škola (Skakanka)	+	+
	Škola (Sandokan)	+	+
	Šunke	+	+
	Trećeg loviš	+	+
	U podrumu je dama	+	+
	Zaleđeni kipovi	+	+
	Žaba Laba i ostali	+	+
	Tašun tašun tanana	+	+
	Berem, berem grožđe	+	
	Gdje se bruse škarice?	+	
	Kobasičar (Fuzguz)	+	
	Kobila	+	
	Kockanje sličicama	+	

	Kostur	+
	Laste, prolaste	+
	Lončića	+
	Noška	+
	Pokvareni telefon	+
	Roda i žabe	+
	Skakavac	+
	Širi, širi, veseli peškiri	+
	Vatra	+
	Vješalo	+

Interpretacijom dobivenih podataka dolazi se do spoznaje kako je u vremenu između nastanka Zbirke igara: *Ja se srdim na te ili kako su se igrala i kako se igraju djeca Slavonije* (Duran, 1995) do danas došlo do značajne promjene u poimanju dječje igre, igre na otvorenom i tradicijske igre u svijesti ispitanih roditelja koji su odrastali na ispitivanjem obuhvaćenom području. Vrlo velik broj igara otišao je ili odlazi u zaborav. Ipak, ne dolazi do potpunog gubitka igara, nego je iz dobivenih rezultata vidljivo kako se već i u djetinjstvu ispitanih roditelja događala pojava napuštanja onih igara koje za njih više nisu bile aktualne, a na njihovo mjesto došle su u to vrijeme suvremenije igre poput igara kartama (*sedmice, kems, bele, remi* i dr.), društvenih igara i drugih igara u kući (*monopoly; čovječe, ne ljuti se, twister, chuedo, Lego* i dr.) i/ili igara na otvorenome (*rata, policajca/žandara i lopova, skrivača* i dr.). U pogledu prenošenja igara na svoju djecu, zaključuje se kako se roditelji vode nekom unutarnjom logikom u procjeni onoga čemu će ih poučiti, bilo da se radi o emotivnim razlozima ili poimanjem onoga što je za danas poželjno i moderno. Kako god dodatno analizirali dobivene rezultate, gubitak tradicijske igre proučavan na ovaj način više je nego očit.

7. ZAKLJUČAK

Igra je istinski važna za fizičko, kognitivno, emocionalno i društveno dobro djece (Parent i sur., 2020), toliko da je među ostalim i izriječkom uvrštena u *Konvenciju o pravima djeteta* (1990):

Države stranke priznaju djetetu pravo na odmor i slobodno vrijeme, na igru i razonodu primjerenu njegovoj dobi, kao i na slobodno sudjelovanje u kulturnom životu i umjetnostima. (UN, 1990: čl. 31., st.1.)

Poimanje slobodnog vremena i prikladnog prostora za igru ubrzano se mijenja. Parent i sur. (2020) u svome istraživanju navode kako su roditelji

svjesni da se njihova djeca trebaju na dnevnoj bazi igrati na otvorenome u susjedstvu, no unatoč tome grupiraju odgovore roditelja o navikama igranja njihove djece u dvije skupine, *svakodnevno igranje na otvorenom* označava 35,2% u odnosu na 64,8% *rjeđe od svakodnevnog igranja na otvorenome*. Isti autori ističu kako je, među ostalim, povjerenje u susjede najznačajniji čimbenik u odlučivanju hoće li im se djeca igrati vani na otvorenome. Može se reći kako je igra prvo čovjekovo samostalno i stvaralačko iskustvo s okolinom kao i jedan od prvih načina učenja koji omogućuje svakome, i djetetu i odraslome, da znanja koja mu mogu pomoći u racionalnoj, djelotvornoj i organiziranoj akciji pronađe u sebi i kroz vlastito iskustvo (Bunčić i sur., 2007). Mnogi bi roditelji željeli provoditi puno više vremena sa svojom djecom, ali im zbog posla i drugih dnevnih obaveza za igru s njima preostaje vrlo malo vremena (Đuran i sur., 2019), a zbog različitih suvremenih utjecaja svjesno ili nesvjesno ograničavaju prostor i vrijeme za aktivnu igru s vršnjacima kako na otvorenim, tako i u zatvorenim prostorima.

Ovim se istraživanjem pokušalo doći do što konkretnijih spoznaja o broju i vrstama dječjih igara koje roditelji mogu prenositi ili prenose svojoj djeci. Odluka o postupku i načinu istraživanja donesena je svjesno s ciljem dolaska do većeg broja ispitanika, a samim time i realnijih konkretnih brojeva igara u *Sjećanju i Prijenosu*, prihvaćajući rizik gubitka u samom kvalitativnom opisu igara. Unatoč navedenom nedostatku došlo se do nekoliko važnih spoznaja. Roditelji su u značajnoj mjeri već u svome djetinjstvu prestajali igrati tradicijske igre, te se i tada događala transformacija u načinu igranja koje je krajem osamdesetih godina bilježila Duran (1995). Osim toga, opadanjem broja igara u sjećanju dolazi do opadanja broja igara koje i sami prenose djeci. Promišljajući o aktivnom sjećanju odraslih kao čimbeniku prijenosa tradicijske igre na djecu općenito, u ovome istraživanju na slavonsko dijete, uočava se kako do prijenosa onoga što u slavonskoj kulturi i tradiciji postoji kao kulturno i društveno dobro ne dolazi. Tradicijsku igru i njezine osobitosti djeci se očito mora prenositi drugim putem, djelovanjem i angažmanom u kulturno-umjetničkim društvima lokalnih zajednica, revitalizacijom starih igara u predškolskoj i školskoj dobi za što postoje brojni primjeri u praksi, ali ne samo kao izborni sadržaji, već bi o tome valjalo promišljati kao o stalnoj sastavnici kurikulumu predškolskih i osnovnoškolskih ustanova. Kao važan doprinos ovog istraživanja nudi se dobiveni popis igara koji može služiti kao orijentir u budućim istraživanjima. Svakako bi valjalo pronaći modalitet koji bi bio prihvatljiv prema današnjim zakonskim okvirima reguliranim *Općom uredbom o zaštiti podataka* (EU, 2016), a koji bi omogućavao nova istraživanja i proučavanja slobodne dječje igre ulice i druma, dok bi se ovakvo istraživanje značajno unaprijedilo dodatnim intervjuiranjem ispitanika.

Literatura

- Bašić, S. (2012). *Kriza djetinjstva*. Dijete, vrtić, obitelj, 18 (64), 10–12, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/124014>
- Bunčić, K., Ivković, Đ., Janković, J., Penava, A. (2007). *Igrom do sebe*. Zagreb: Alinea.
- Dragić, J. (2006). Dječje igre i plesovi sjeveroistočne Đakovštine (sela Koritna, Semeljci i Forkuševci). U: Žakula, B. (ur.), *11. seminar folkloru panonske zone*, 16–31. Vinkovci: Kulturni centar Gatalinka.
- Dragić, J. (2016). Tradicijska kultura kao dio odgojno-obrazovnog rada. U: Mlinarevic, V., Vonta, T., Borovac, T. (ur.), *Rani i predškolski odgoj i obrazovanje – izazovi i perspektive: zbornik radova s 5. međunarodnog stručnog i znanstvenog skupa*, 289–295. Osijek: Signatura.
- Duran, M. (1995). *Dijete i igra*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Duran, M. (2001). *Dijete i igra*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Đuran, A., Koprivnjak, D., Maček, N. (2019). *Utjecaj medija i uloga odraslih na odgoj i obrazovanje djece predškolske i rane školske dobi*. Communication Management Review, 4 (1), 270–283; dostupno 17. listopada 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/223682>
- Europska unija (2016). *Uredba (EU) 2016/679 Europskog parlamenta i vijeća od 27. travnja 2016. o zaštiti pojedinaca u vezi s obradom osobnih podataka i o slobodnom kretanju takvih podataka te o stavljanju izvan snage Direktive 95/46/EZ (Opća uredba o zaštiti podataka)*. Bruxelles: Službeni list Europske unije, dostupno 17. listopada 2021. na: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HR/TXT/?uri=celex%3A32016R0679>
- Huizinga, J. (1992). *Homo ludens, o podrijetlu kulture u igri*. Zagreb: Naklada Naprijed.
- Kaurić, S. (2011). Dječje igre Brodskog Posavlja (iz sela Oriovac, Brodski Stupnik, Sibinj, Brodski Varoš). U: Žakula, B. (ur.), *16. seminar folkloru panonske zone*, 57–76. Vinkovci: Kulturni centar Gatalinka.
- Klarin, M. (2017). *Psihologija dječje igre*. Zadar: Sveučilište u Zadru.
- Klemenović, J. (2014). *How Do Today's Children Play and with Which Toys?* Croatian Journal of Education, 16 (1), 181 – 200, dostupno 28. studenoga 2021. na: <https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/download?doi=10.1.1.922.9885&rep=rep1&type=pdf>
- Kostović-Vranješ, V. (2015). „Baština – polazište za promicanje odgoja i obrazovanja za održivi razvoj“. *Školski vjesnik*, 64 (3), 439–452, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/151365>

- Kovačević, T., Opić, S. (2014). „Doprinos tradicijskih igara kvaliteti međuljudskih odnosa i učestalosti druženja učenika u primarnom obrazovanju“. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 16 (1), 95–112, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/117853>
- Kožić, M. (1988). „Dječje igre u okolici Zagreba“. U: Benc-Bošković, K (ur), *Etnografska baština okolice Zagreba*, 51–62. Zagreb: Hrvatsko etnološko društvo.
- Maleš, D., Stričević, I. (1996). *Druženje djece i odraslih: Poziv na zajedničku igru*. Zagreb: Školska knjiga.
- Rajić, V., Petrović-Sočo, B. (2015). „Dječji doživljaj igre u predškolskoj i ranoj školskoj dobi“. *Školski vjesnik*, 64 (4), 603–620, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/153131>
- Rajković, M (2013). „(Slobodna) igra ne isključuje odrasle“. U: *Zbornik radova: Igra u ranom djetinjstvu*, 218–227. Zagreb: OMEP, dostupno 18. svibnja 2021. na: <http://www.omep.hr/assets/play-and-playing.pdf>
- Rogulj, E. (2013). „Utjecaj novih medija na dječju igru“. *Hrvatski časopis za odgoj i obrazovanje*, 16 (1), 267–277, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/117859>
- Parent, N., Guhn, M., Brussoni, M., Almas, A., Oberle, E. (2020). „Social determinants of playing outdoors in the neighbourhood: family characteristics, trust in neighbours and daily outdoor play in early childhood“. *Canadian Journal of Public Health*, 112, 120–127, DOI: 10.17269/s41997-020-00355-w
- United Nations (1990). *Convention on the rights of the child*. Geneva: Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, dostupno 17. listopada 2021. na: <https://www.unicef.org/child-rights-convention>
- Vigotski (1977). *Mišljenje i govor*. Beograd: Nolit.
- Visković, I., Topić, J. (2020). „Tradicijska igra i suvremeni kurikulum – mišljenje roditelja i odgajatelja“. *Školski vjesnik*, 69 (1), 49–68, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/247376>
- Zagorac, I. (2006). „Igra kao cjeloživotna aktivnost“. *Metodički ogledi*, 13 (1), 69–80, dostupno 17. svibnja 2021. na: <https://hrcak.srce.hr/4365>
- Zlatar, S., Klišanić, A. (2021). „Prirodno okruženje kao izazov za igru i učenje djece na tvorenome kroz partnerstvo s roditeljima“. *Krugovi djetinjstva – časopis za multidisciplinarna istraživanja djetinjstva*, 9 (1), 7–20, dostupno 16. listopada 2021. na: <https://www.krugovidetinjtva.edu.rs/index.php/home/article/view/1>
- Ward, C. D. (1996). *Adult intervention: Appropriate strategies for enriching the quality of children's play*. Young children, 20–25, dostupno 18. svibnja 2021. na: <https://eric.ed.gov/?id=ED371844>

Prilozi

Prilog 1. Popis igara obuhvaćenih istraživanjem

POPIS IGARA OBUHVAĆENIH ISTRAŽIVANJEM			
BR. IGARA	ZBIRKA IGARA	SJEĆANJE	PRIJENOS,,
1	Abeceda	skrivača	skrivača
2	Baba Radoša	guma	vije/lovice
3	Bako, bako, kol'ko ima sati?	školica	graničar
4	Berem, berem grožđe	vije/lovice	čovječe, ne ljuti se
5	Boj pijetlova	graničar	guma
6	Brazdice	policajca/žandara i lopova	školica
7	Bunar	igra ledene babe/kraljice	nogomet
8	Car, ban i Ciganin	čovječe, ne ljuti se	ledena baba/kraljica
9	Car govedar	igra klikerima	igra lutkama
10	Cice-mice maramice	nogomet	igra klikerima
11	Cin, cin, care	igra lutkama	crna/crvena kraljica
12	Cim, cime – drm, drme	odbojka	igre kartama
13	Crvena kraljica jedan, dva, tri	crna/crvena kraljica	bicikliranje
14	Crvi, vrvi	igre kartama	odbojka
15	Cup	bicikliranje	policajca/žandara i lopova
16	Cvijeće	badminton	badminton
17	Ćoćkanje	skakavac	monopol
18	Ćorava baba	Rata	država – grad – selo
19	Čika Mika	Mlin	muhe
20	Čora	trula kobila	igre loptom
21	Čvrga na batine	Monopol	mlin
22	Desetka	Krokodil	šah
23	Djede, kamo idete?	država – grad – selo	preskakanje užeta
24	Došla majka s kolodvora	došla majka s kolodvora	memory
25	Drvena Marija	izbije	iks-oks
26	Dučan	kaubojka i Indijanaca	kuhanje

27	Dulanje	košarka	izbije
28	Erbebečke	sedmice	bako, bako, koliko ima sati
29	Erbe rečke	boje	ringe ringe raja
30	Ervenjače	preskakanje užeta	uno-uno
31	Gavranića	kuhanje blata	crni petar
32	Gdje se bruse škarice?	olimpijada	sedmice
33	Gicanje	cimbris	sandokan
34	Gradova i sela	bako, bako, koliko ima sati	škola
35	Graničara	car govedar	kipova
36	Grbo	rolanja	okoš bokoš
37	Gumi-gumi (skakanje gume)	crvena/crna kraljica 123	tenis
38	Guša	tenis	utrivanja
39	Hajte, djeco, kući	igre pljeskanja	domino
40	Hladna večera	muhe	igre pljeskanja
41	„Ide vlak“	izgradnja skloništa	rolanje
42	Igra istine	ćorave babe	krokodila
43	Igra ljubljenja	grupa traži grupu	izgradnja skloništa
44	Igra kolo u dvadeset i dva	utrivanja	sanjkanje
45	Igra miša (Papuča)	yamb	grudanje
46	Igra mjeseca	uno-uno	dan noć
47	Igra vampira	šah	care, care, govedare
48	Iks, oks	lopta u rupi	cice mice maramice
49	I okolo salata	igra autićima	košarka
50	Iz kola u kolo	trgovine	hulahop
51	Janine	žabe labe	stolni tenis
52	Ja se srdim na te	memory	sportske igre na otvorenom
53	Ja utoni	imitacije	lažeš
54	Japan Dida	igre loptom	remi
55	Jastreb i pilići	penjanje na drveće	pogodi tko
56	Jež	iks-oks	kauboji i Indijanci
57	Kad se vratim iz Afrike	pokvareni telefon	boje
58	Kaišanje (remenanje)	okoš bokoš	igre autićima

59	Kako ti se sviđa kom- šija?	wc	od bankine
60	Kaladont	domino	slaganje puzzli
61	Kapa	crni petar	potapanje brodova
62	Kapanje	doktora	križić – kružić
63	Kapetane, kapetane, tko da bude taj?	udaranje loptom o zid	gađanja
64	Klikeranje (Špekulanje); Klikeranje „na trokut“; Klikeranje „na rošu“	potapanje brodova	frizera
65	Klipići	škole	lanac potrganac
66	Kobasičar (Fuzguz)	gađanja praćkom	olimpijada našega grada
67	Kobila	svatova	slijepog miša
68	Kobo i pilići	cice mice maramice	igranje u pijesku
69	Kockanje sličicama	ringe ringe raja	potapanje brodova
70	Kololapka	kockanje sličicama	igrokazi
71	Kokošja šetnja	kipova	kalodont
72	Kostur	na tavanu je sama	ćorave babe
73	Kritika	širi širi veseli peškiri	skakanje preko kanala
74	Krivi naklon	bicikljada	cimbris
75	Križić, kružić	mau mau	žabe labe
76	Krokodile, krokodi- le, smijemo li prijeći rijeku?	lažeš	svatova
77	Kvočka	crni petar	leti leti
78	Lanac	olimpijada našega grada	toplo-hladno
79	Lanac riječi	ciljke	tašun tašun tanana
80	Laste, prolaste	fusguza	magarca
81	Laže	ćoškića/od bankine	vuka i šunke
82	Ledeni čiča	slijepog miša	došla majka s kolod- vora
83	Leti, leti	šamca rok	čika-bika
84	Lija i pilići	lanac potrganac	kalilo
85	Limun i naranča	glumljenje predstava za susjede i priprema- nje istih	obala/rijeka
86	Lisice, kokoši i zmiје	dan/noć	lopta u rupi

87	Lisica po snijegu	čika bika/mika	u podrumu je dama/ sama
88	Lončića	laste prolaste	crvena kraljica 1 2 3
89	Lopta zgađanka	gdje se bruse škarice	frizbi
90	Lopte trkanca	polomljeni lončići	nogotenis
91	Lovci i lisica	grudanje	sreličarstvo
92	Lubenice I; Lubenice II	rukomet	rukomet
93	Ljepljiva baba	stolni tenis	kent
94	Ljubavna poruka	nogotenis	Simon says
95	Ljubiguza	hula hop	yamb
96	Ljubljeno kolo	remi	wc
97	Mačka i miš	bela	pantomime
98	Majstori i kalfe	pogodi tko	pogađanje pojmova
99	Magarac	logorovanja	twister
100	Magaričanje	igranje lukom i stri- jelom	istraživanje
101	Maslanje	obitelji	pecanje
102	Meee! Meee! Meee!	kružić-križić	penjanje na drveće
103	Mlin	kostur	vješala
104	Na kamen sjela Mar- janka	šunke	
105	Nasmijavanje magaraca	fantoma	
106	Napiši što više	rode i žabe	
107	Naroda	sanjkanje	
108	Neka puca, neka puca	brojalice s ispadanjem	
109	Noć i dan	kalodont	
110	Noška	boćanje	
111	Od budaka do budaka	igre bez granica	
112	Oduzimanje zemljišta (caparenje)	hokej na ledu po zimi	
113	Ogledalo	kemps	
114	Olimpijada našega grada	kockice	
115	Okreni se, buho	Simon says	
116	Otimanje buše	dama	
117	Ovako se žito žanje	twister	
118	Ovan u toru	cluedo	
119	Pantlike	lov na leptire	

120	Pečem, kuham, probijam	igranje na računalu	
121	Pče	ljuljanje	
122	Pekar	vatre (vruće podloge)	
123	Pike prase	zize (vrtiti se u krug u paru)	
124	Pincek i pala (firiz i pala)	šarena jaja	
125	Pljeskanje	igranje Lego kockama	
126	Podmornica	šamca lamca	
127	Pogađanje	pošte	
128	Pokvareni telefon	boj-bije	
129	Popkanje	žogera	
130	Pošto, kume, lončić?	trokut	
131	Pošto zob?	glavomet	
132	Princeza	lov (s praćkama, lukovima i strijelama)	
133	Prstenak	mačevanje	
134	Prva ura tuče, smrt bijele kosti	detektiva	
135	Ptice	šiki piki medo	
136	Ptičar	igre družine, družbe – grupe od nekoliko djece koja ima svoja pravila	
137	Ringe, ringe, raja	šibicama	
138	Ritovi	slaganje puzzli	
139	Roda i žabe	pravljenje žabica od papira	
140	Rušenje slova E	banke	
141	Signal	vješala	
142	Sirenje	berem, berem grožđe	
143	Sjec, priko, sjec	tašun tašun tanana	
144	Skakanje po bojama	leti leti	
145	Skakavac	vruće-hladno	
146	Sketra	zuje (udariš nekoga pa zujiš)	
147	Sladoled	buj buj zelde	
148	Slanine	magarca	

149	Slijepi miš	kalilo	
150	Sudija (sudac)	zimi-zami	
151	Svinjar	bacanje novčića do crte ili zida	
152	Svi činite kao ja	bacanje kamena u dalj	
153	Šamca-lamca; Šamca – Roka	brate, u pomoć	
154	Šiljcanje	nožkanje	
155	Širi, širi, veseli peškiri	tko će prije sjesti na stolicu	
156	Širišapa	bijeli zub	
157	Škola (Skakanka)	skakanje u vrećama	
158	Škola (Sandokan)	sljetanje	
159	Šorkapa	slovo na slovo	
160	Štapić u flašu	povlačenje konopca	
161	Što da radi ova fota	papir škare kamen	
162	Šudlanje	par-nepar	
163	Šunke	kolanja	
164	Titranje (Piljkanje)	kilave babe	
165	Tko voli, tko voli...	mini golf	
166	Trećeg loviš	sreličarstvo	
167	Trumpar	frizbijem	
168	Ture bure	Meksiko	
169	U menije zlatna cinka	rizik	
170	U podrumu je dama	tombole	
171	U Stjepana bana pome-tena vrata	bliške	
172	U Zagrebu je kućica	milijunaš	
173	Ubojica	traženje krijesnica	
174	Učiteljica	istraživanja	
175	Vatra	vješanje za kola	
176	Vašara	igranje u pijesku	
177	Vješalo	utrka puževima	
178	Vrebčanje		
179	Zaleđeni kipovi		
180	Zanatlije		
181	Zlatnici		

182	Znakovi		
183	Zob		
184	Zvrk		
185	Žaba Laba i ostali		
186	Živa vatra		
187	Životinja		
188	Žmirkanje		
189	Buba plazi, pupu traži		
190	Dida Luka		
191	Djevojčice, gdje si bila?		
192	Glavica mamina		
193	Hajdemo se kretat'		
194	Hop ćupa tanca		
195	Isp'o djedi zub		
196	Izvrnu se kočijas		
197	Jabuke		
198	Jaši baba Dorata		
199	Jaši gospođa		
200	Križić mali		
201	Kuhala mišica kašicu		
202	Nuna nuna nuške		
203	Sije baba brašno		
204	Ovaj ide u lov		
205	Tašun tašun tanana		

**Krunoslava DUKA &
Emina BERBIĆ-KOLAR**

**ACTIVE MEMORY OF ADULTS AS A FACTOR
IN THE TRANSMISSION OF TRADITIONAL
GAME TO THE SLAVONIAN CHILD**

Play denotes one of the purest forms of human activity. At its core it is not concerned with obtaining benefits in anyway, but it is rather a purposeful and enjoyable process in itself. It is the subject of research in numerous scientific disciplines. Depending on the viewpoint, it will bring numerous interpretations of man's evolutionary position in the living world. Not only is it possible to describe its role from psychomotor, social and emotional point of view, but it can also be questioned from the perspective of the humanities, as well as put into the context of sustainable development. In its basic meaning, it is an activity that is primarily related to childhood. Although it is a free activity characterized by enjoyment and fun, and as such may seem frivolous, the matter of the evolution of play, as well as the rapid disappearance of traditional children's games from the world of the modern child is anything but frivolous.

Active Memory of Adults as a Factor in the Transmission of Traditional Game to the Slavonian Child is a survey conducted online (N = 201 respondents) from June to August 2021 in the area of the cities of Osijek and Vinkovci and the nearby villages. The aim was to examine and determine the total number of children's games that today's parents of children under 15 actively carry in their memory and can recall without additional reminders, as well as determine the total number of games they estimate to have passed on to their children.

Keywords: *active memory, children's play, game transfer, traditional play*

Pregledni rad

316.7:658]:004.738.52

Dina CVEK-ZUBAJ (Pula)

Doktorska škola na Sveučilištu

Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku

dina.cvek@gmail.com

INFLUENSERI – MOĆNICI?

Što su influencersi/ice i koji je točno njihov značaj?

Influenseri/ice su osobe koje na društvenim mrežama svoj utjecaj grade putem objava različitog sadržaja. Isti najčešće zarađuju novac i to putem reklamiranja određenih proizvoda na različitim kanalima. Postoji doduše nekoliko vrsta influencersa/ica, a ta na prvu možda apsurdna funkcija, danas je često nečije zanimanje. Organski rast baze pratitelja podrazumijeva širenje svojeg kruga pratitelja bez zadiranja u svoj budžet. Dok broj pratitelja najčešće i potvrđuje nečiji kredibilitet, to nije uvijek slučaj. Aktivni angažman na svom profilu podrazumijeva redovite objave, kreiranje sadržaja koji će pojačati sveopću pojavu profila na društvenoj mreži, komunikaciju s postojećim pratiteljima, započinjanje komunikacije s potencijalnim pratiteljima i suradnicima. Imajući na umu činjenicu da influencer/ica često služi kao posrednik/ica u prodaji, nije teško zaključiti da u cijelom tom procesu objava tuđih proizvoda influencer/ica ističe i sebe čime se postavlja pitanje je li influencer/ica sam/a po sebi brend. Pojavom influencersa/ica kompanijama diljem svijeta otvorila su se vrata novim mogućnostima, ali pitanje je je li to ujedno korak naprijed ili natrag u marketingu. Instagram kao jedna od vodećih društvenih platformi daje prostor za kreiranje sadržaja, a influencersi/ice taj sadržaj koriste za rasprostranjivanje poruke, misli, proizvoda ili ideje. Polazna točka za djelovanje kvalitetnog influencersa/ice je kredibilitet i originalnost. Funkcija influencersa/ica može biti pozitivna, ali i negativna, ovisno o okvirima unutar kojih isti djeluju. Uvidom u tri različita Instagram profila, ovaj rad raspravlja o glavnoj temi čime želi ukazati na doseg moći i utjecaja novonastalog fenomena influencersa/ica.

Ključne riječi: *influenseri, utjecaj, Instagram, brend, moć, marketing, trend*

Uvodna misao

Ima li influencer/ica moć nad onima koji ga/ju aktivno prate?

Influenseri/ice su osobe koje na društvenim mrežama svoj utjecaj grade putem objava različitog sadržaja što privlači veliki broj ljudi, čime se kreira baza pratitelja, a utjecaj vlasnika profila postaje sve veći i jači. Influenseri/ice najčešće zarađuju novac i to putem reklamiranja određenih proizvoda na različitim kanalima, krenuvši od Instagrama i Tik Toka pa sve do Facebooka i osobnih blogova. Najčešće su ili plaćeni ili besplatno dobivaju proizvode ukoliko objave post/priču s recenzijom ili preporukom proizvoda na svojem profilu. Tada se isti nazivaju „ambasadorima“ određenih brendova. Postoji doduše nekoliko vrsta influencersa/ica – manji, srednji ili veliki, a nerijetko takve osobe imaju otvorene profile na nekoliko različitih platformi kako bi utjecaj koji stvaraju bio još veći.

Influenser/ica ima utjecaj koji često mijenja nečija stajališta i razmišljanja. Na prvu pomisao možda apsurdna funkcija, danas je često nečije zanimanje. Naime, mnogo ljudi na taj način ima veća primanja od onih koja su imali na prethodnim poslovima pa su odlučili promijeniti život i svoje sposobnosti usredotočiti upravo na konstantnu online prisutnost, propagiranje sebe i proizvoda, inicijativa ili ideja. Podrazumijeva li taj utjecaj koji influencers/ice imaju svojevrsnu moć? Fenomen moći teško je objasniti, ali tijekom povijesti, a i dan-danas, u javnoj sferi isti uvijek uspijeva pronaći svoje mjesto na pije-destalu.

Tematska područja i polja utjecaja influencersa/ica raznovrsna su i mnogobrojna, krenuvši od putovanja i životnog stila pa sve to aktivističkih inicijativa i cjeloživotnih savjeta za majke i bebe. Tzv. *niche* odnosi se na ideju da se sadržaj objavljuje pod određenom kategorijom, odnosno tematskim područjem koji bi mogao biti zanimljiv određenom dijelu populacije na društvenoj platformi (trendHERO, 2020). Također, influencers/ice se mogu analizirati u okvirima više različitih platformi. Odlučila sam se za tri tematska područja i analizu ću svesti isključivo na društvenu mrežu Instagram. U svrhu ovog rada provela sam omanji *case study* nad tri Instagram profila s područja Hrvatske čija imena, zbog privatnih i sigurnosnih razloga, ostaju anonimna. Kako bi rad dobio na relevantnosti, metoda je pojačana teorijskom podlogom.

Studija slučaja i teorijska podloga

Jedan od tri profila koje analiziram funkcionira pod prizmom putovanja, tzv. *travel account*, drugi je *fashion & fitness account* (u nastavku *fashion*

profil) dok je treći *family & lifestyle account* (u nastavku *lifestyle* profil). Niti jedan od navedenih profila ne spada u kategoriju velikih influensera, ali su definitivno influenseri po pitanju broja pratitelja, aktivnosti na Instagramu, pojavljivanja u medijima i suradnji koje se na njihovim profilima ističu. Dok *fashion* i *lifestyle* profili broje između 10 i 20 tisuća pratitelja, *travel* profil broji preko 20 tisuća pratitelja. Između tri navedena profila, dva profila, *fashion* i *lifestyle*, održavaju profil isključivo radi zarade i reklame za sebe što na vani često podsjeća i na svojevrsnu narcisoidnost budući da granice u iskazivanju ljubavi prema sebi na svom javnom profilu zapravo i nema. Dok tako dva profila objavljuju isključivo zbog zarade i samoreklame, moram napomenuti kako u nešto što reklamiraju uistinu i vjeruju, neovisno o tome hoće li na tome zaraditi ili neće. Upravo to povjerenje u proizvode kompanijama služi kao glavni alat u prodaji čiji velik dio danas čine upravo influenseri/ice. No, *travel* profil ne reklamira ništa isključivo zbog zarade, ali je tijekom godina ušao u suradnje koje su u skladu s tematskim područjem profila. Također, vlasnica profila vjeruje u svoje objave o putovanjima, ima besprijekoran sadržaj i isključivo je na temelju kvalitetnog sadržaja dobila na dosljednosti, kredibilitetu i sve većem broju pratitelja koji trenutno dakle broji preko 20 tisuća ljudi.

Što se teorijske podloge tiče, autori na koje se referiram potječu iz raznovrsnih znanstvenih područja. Dok, primjerice, Hannah Arendt raspravlja o pojmu moći, neki moderniji autori poput Bože Skoke i Tihomira Vraneševića, ali i Melisse Davis, osvrću se na pojmove marki, odnosno brendova i brendiranja. Uz navedena imena, referirat ću se i na relativno novi članak autorice Brooke Erin Duffy koja raspravlja upravo o ključnim akterima ovog rada, influencerima/icama, na autoricu Ivu Lah koja raspravlja o utjecaju društvenih mreža te na još nekoliko autora i autorica koji su u skladu s temom ovog rada. Uzevši u obzir temu rada, ciljano sam odabrala domaće i strane autore čime želim detaljnije ukazati na određene pojmove i pitanja koja su trenutno pod povećalom javnosti u čitavom svijetu i tiču se svih ljudi, posebice onih koji aktivno participiraju u virtualnom svijetu.

Organski ili plaćeno?

Postoji li originalno?

Organski rast baze pratitelja podrazumijeva širenje kruga pratitelja bez potrebe za budžetom, odnosno bez financijske podloge. To dakle uključuje neplaćene marketinške strategije koje uključuju povećanje broja pratitelja (Skedsocial, 2021), neovisno o tome je li profil poslovni ili osobni. Jedan od najvažnijih načina za postizanje tog cilja je aktivni angažman na profilu.

Dok broj pratitelja najčešće i potvrđuje nečiji kredibilitet, to nije uvijek slučaj. Naime, neki/e influencersi/ice svoje su pratitelje zadobili kupovinom pratitelja i različitim grupama za dobivanje pratitelja koji zagovaraju organski rast. No, koliko rast baze pratitelja može biti organski ako osoba mora pratiti određeni broj ljudi kako bi isti taj broj dobio natrag u obliku pratitelja? Je li to onda zapravo organski, odnosno prirodno? U više slučajeva kredibilitet pada, jer s vremenom postaje jasno da su pratitelji kupljeni ili umjetno stečeni. Ipak, to nije uvijek slučaj pa influencersi/ice u sličnim situacijama iz svega isplivaju nezamijećeno, kreirajući tako sliku sebe kao uspješnog/e influencersa/ice i poduzetnika. Pritom napominjem kako se današnji/e influencersi/ice često nazivaju i poduzetnicima, čime je i sfera poduzetništva proširila svoje pipke u skladu s rapidno širećom digitalizacijom i sve dubljim i kompleksnijim online svijetom.

Aktivni angažman na svojem profilu podrazumijeva redovite objave, kreiranje sadržaja koji će pojačati sveopću pojavu profila na društvenoj mreži, komunikaciju s postojećim pratiteljima, započinjanje komunikacije s potencijalnim pratiteljima i suradnicima. Ono što se svakako preferira u svijetu Instagrama je originalnost, mada to nije uvijek slučaj već profili danas sve više nalikuju jedni drugima. Razlog nedostatku originalnosti je i korištenje sličnih ili istih filtera, preseta u Photoshoppu te kompozicije fotografije koja se smatra najuspješnijom na Instagramu. Kod tri profila koja anliziram, samo *travel* profil može se pohvaliti sveopćom estetikom profila, bez puno obrade, s profesionalnom opremom (kamerom) i s profilom u istom tonu (boji) od kada postoji pa sve do danas. Također, isti se ističe motivima i izuzetno originalnim, jedinstvenim stilom.

Mišljenja sam da je profil umjetničkoga izričaja. Zbog svoje besprijeorne kompozicije i stila, profil odaje i dojam visoke razine profesionalnosti. *Fashion* i *lifestyle* profili, s druge strane, djeluju umjetno, kao jedna velika reklama – za restorane, haljine, cipele, tenisice, torbice, komercijalne centre, igračke za djecu, namještaj itd. Fotografije su previše obrađene kako bi izgledale ‘atraktivnije’ što naposljetku vodi svojevrsnoj neiskrenosti i mnogobrojnim kritikama.

Tako primjerice Keen (2015) naziva Instagram „neiskrenim ogledalom“. Alex Williams (2013), reporter *New York Timesa* naziva ga „najvećim postignućem internetskog voajerizma“, a Prickett (2013) se referira na Instagram kao na aplikaciju koja je „stvorena za to da poželite život svoga bližnjega“ (Lah, 2020: 13).

Osim toga, navedeni su profili tijekom vremena mijenjali estetiku pa time gube na dosljednosti, značajno. Dok tako *fashion* profil inzistira na sebi i konstantnoj prisutnosti sebe u različitoj odjeći i različitim dodacima, *lifestyle*

profil, za sve veći *reach* (doseg) potencijalnih pratitelja, koristi vlastitu djecu. Time današnji *lifestyle & family* profili, osim što od sebe često stvaraju svojevrstne brendove, iste često stvaraju i od svoje djece.

Je li influencer svojevrsni brend?

Branding is about creating wealth through ideas and engagement.

(Davis, 2005: 35)

Imajući na umu činjenicu da influencer/ica služi kao, usudim se reći, posrednik/ica u prodaji, nije teško zaključiti da u cijelom tom procesu objava tuđih proizvoda influencer/ica ističe i sebe. Svaki novi, veći suradnik u prodaji (klijent, kompanija) podrazumijeva i korak dalje u kreiranju sadržaja. To dakle znači više ulaganja u svoj izgled i izgled proizvoda u objavljenom sadržaju. Ukoliko kronološki gledamo profil *fashion* profila kojeg analiziram, osoba je spretno i strateški tijekom posljednjih nekoliko godina gradila svoj profil. No, pritom je postepeno mijenjala i javnu sliku sebe. Od jednostavne ljupke djevojke ona je sebe pretvorila u hodajuću reklamu, za Zaru, za trgovine rabljenom odjećom, za automobile, za Nike tenisice. Od djevojke jednostavne tamne kose, postala je djevojka koja jednom tjedno ide kod frizera.

Od djevojke koja se samozatajno smiješila kameri postala je djevojka koja dnevno objavljuje više selfija (fotografija sebe) i video snimaka sebe kako se smiješi u kameru, često ničim izazvano i bez ikakve posebne poruke ili smisla. Takve objave natjeraju na jednu jedinu pomisao, a to je da osoba više izgleda kao kartonska reklama iz trgovine nego kao osoba u pravom smislu te riječi. Ona dakle javno prodaje svoju, novu, viziju sebe, odnosno ideju sebe kao nekoga tko je uvijek nasmiješen, uvijek 'dobro' odjeven, uvijek aktivan, uvijek pun mudrosti, uvijek spreman za avanture. Je li to uopće moguće? Na Instagramu svakako je, jer se ništa ne zbiva u stvarnosti i sve je kreirano pod maskom i s druge strane pametnog telefona gdje se nalazi svega nekoliko ljudi dok se s one virtualne nalaze tisuće koje konzumiraju ideju onoga što vide na svakodnevnoj bazi, misleći tako da osobu i poznaju.

Pritom napominjem da svaki od tri analizirana profila imaju nadimke kao korisnička imena. Pritom ta ideja brenda postaje još veća. Osobe su svojem profilu dale posebno ime koje je s vremenom postalo uvelike prepoznatljivo. Taj faktor prepoznatljivosti ono je što proizvod razlikuje od brenda.

Prema riječima Melisse Davis, proizvod je nešto što kupimo i koristimo. Brend je obećanje nečega, bila to garancija kvalitete, osjećaj prestiža ili nasljeđe. Brend nudi faktor prepoznatljivosti koji olakšava odabir između više konkurentskih proizvoda (2005: 16). Tako, primjerice, ako imamo više različitih *travel bloggera* koji su ujedno i influenseri/ice na više različitih plat-

formi, mi ćemo najčešće odabrati onog koji ima najviše pratitelja kako bismo posegli za nekim savjetom ili preporukom. Je li to onda puno drugačije od proizvoda, odnosno brenda kao takvog? Glavno obilježje brenda je da mora biti obožavan, da postane uzor i da kreira trendove (Skoko, 2011: 1). Obožavatelji su također važan dio stvaranja brenda, jer oni prenose i šire slavu određene osobe (Skoko, 2011: 3). Imajući to na umu, pratitelji su obožavatelji koji dalje prenose slavu influencersa/ica, bilo to putem dijeljenja njihovih objava ili putem komentiranja istih. Prema riječima Tihomira Vraneševića, marka se (eng. brand) može razvijati na gotovo sva područja ljudskog djelovanja, od proizvoda do usluga i doživljaja (2007: 3). Tako influencersi/ice prodaju djelovanje, usluge, proizvode i doživljaje, ali to čine putem svoje gestikulacije, riječi i poziva na akciju.

Uspješan brend mora posjedovati sljedeća obilježja: priču, kontekst, stil, ton i ime (Davis, 2005: 74). Brend predstavlja set vrijednosti, viziju i stav. Organizacije stvaraju poziciju brenda kako bi projicirale konzistentnu javnu i unutaranju sliku. Jednom kad brend zauzme svoju poziciju na tržištu, mora nastaviti dokazivati svoju efikasnost zadržavanja na tržištu kroz svoju stalnu aktivnost. Svrha brenda kompanija neće nužno biti fokusirana samo na prodaju proizvoda ili usluge već i na kreiranje osvijestjenosti, unaprjeđenje reputacije ili afirmiranja ili promjene percepcije. Identitet brenda ne treba biti vidljiv, brendovi mogu biti asocijativno povezani s događajima ili viralnim kampanjama koji su promovirani putem usmene predaje umjesto vizualnog loga ili trademarka (Davis, 2005: 26). Ta usmena predaja ključna je u pogledu influencersa/ica budući da se gotovo sve reklame na Instagramu svode na priču i razgovor. Jedina je razlika u tome što je razgovor u današnje vrijeme sveden na onaj virtualni. Osoba dakle razgovora u kameru smartphone-a, ali obraća se direktno svojim pratiteljima.

Unatoč tome što mnogi brendove asocijativno povezuju s multinacionalnim kompanijama, brendovi postoje gdje god postoji kompetitivno tržište (Davis, 2005: 26), a na Instagram se svakako može gledati kao na jedno veliko tržište i tržišnu utakmicu, kako između kompanija i proizvoda, tako i između različitih influencersa/ica. Influenceri/ice koji/e reklamiraju proizvode ili ideje to rade kroz prizmu sebe pa posljedično prodaju i sami sebe, kako kompaniji s kojom surađuju, tako i pratiteljima koji ih zdušno prate.

Identiteti se stvaraju kroz vrstu odnosa i komunikaciju s drugima te zavisno o okruženju (online igrice, blog, društvene mreže, e-mail) (Lah, 2020: 15 prema Merchant, 2006). U skladu s time i gore navedenom tezom o influencersu-brendu, moguće je postaviti pitanje stvaraju li ljudi svjesno ili nesvjesno svoj novi *online* identitet?

Utjecaj na marketing – korak naprijed ili povratak u prošlost?

Je li pojava influensera/ica pozitivna ideja?

Koliko sve ovo utječe na marketing, štoviše digitalni marketing? Nije teško reći kako je pojava influensera/ica svakako proširila vidike, otvorila nova polja interesa i kreirala nove trendove. Kompanijama diljem svijeta otvorila su se vrata novim mogućnostima prodaje pa u tom smislu utjecaj influensera/ica ne možemo nazvati lošim.

No, imajući na umu načine na koje influenseri/ice rade, takvi načini svoje korijene imaju u najranijim formama marketinga: usmenom marketingu, odnosno marketingu od usta do usta (word of mouth marketing) (Duffy, 2020: 1) koji predstavlja novi pogled na marketing, ukazujući na bolji i djelotvorniji način stvaranja ukupnih marketinških odnosa kompanije s potrošačima, način koji je adekvatan i svojstven vremenu u kojem živimo (Media Marketing, 2015).

Do početka 20-og stoljeća, česte marketinške prakse svodile su se na formu prikupljanja povjerenja svakodnevnih, običnih ljudi, korisnika, pretežitom žena (Duffy, 2020:1 prema Serazio & Duffy, 2018). Tu se lako može povući paralela s jakom konzumerističkom kulturom koja se direktno veže na kapitalizam i današnju svakodnevnicu, ali to je tema za neki drugi rad.

Važno je napomenuti da je prema nekim analizama 84 posto influensera ženskog spola, dok je samo njih 16 muškog (Shopify, 2021). No, pritom moramo imati na umu kako nisu sve influencerice isključivo u području mode, obitelji ili putovanja. Mnoge su dio i aktivističke zajednice, što na društvenim platformama ima veliki utjecaj. Što se da iščitati iz svega navedenoga, vraćamo li se unatrag ili koračamo naprijed? Uz sve negativne strane digitalizacije, a jedna od najgorih je nedostatak kontrole nad sadržajem, pozitivno je to što su mogućnosti plasiranja i reklame nevjerovatno velike (Cvek-Zubaj, 2021: 442).

Neminovno je dakle da virtualni prostor daje nove mogućnosti, ali to ne znači da prakse nisu stare ili već viđene. Ipak, ukoliko svoj utjecaj i 'dobar glas' influenseri/ice koriste i u situacijama kad je to zbilja potrebno i uistinu dobrodošlo, to je svakako korak naprijed.

Moć i utjecaj nad pratiteljima

Novi modeli komunikacije

Power is what keeps the public realm, the potential space of appearance between acting and speaking man, in existence.

(Arendt, 1958: 200)

Giddens (2009) je izjavio da Internet prijete da će izbrisati razliku između tradicionalnih oblika medija te da će postati primarni javni prijenosnik informacija, zabave, oglašavanja i prodaje. Je li bio u pravu? Zadnjih desetljeća svjedoci smo velikih promjena unutar medijske industrije. Digitalna revolucija i Internet doveli su do integracije različitih medijskih oblika i ubrzanog razvoja globalnog tržišta, a mediji kakve smo nekada znali morali su se brzo prilagoditi kako bi zadovoljili zahtjeve tržišta i ostali relevantni svojim korisnicima (Lah, 2020: 7).

Instagram, kao jedna od vodećih društvenih platformi, daje prostor za kreiranje sadržaja, a influenceri/ice taj sadržaj koriste za rasprostranjivanje poruke, misli, proizvoda ili ideje. Polazna točka za djelovanje kvalitetnog influencer/ice je kredibilitet i originalnost. Originalnost po pitanju sadržaja, a kredibilitet po pitanju reklamiranja određenih proizvoda, aktivnosti i destinacija.

Tu moram, na primjeru dotičnih *fashion* i *lifestyle* profila, spomenuti i redovito dijeljenje različitih nagrada svojim pratiteljima čime influenceri dobivaju na utjecaju i njihov broj pratitelja svakom takvom akcijom izuzetno brzo raste. Takva se darivanja, u suradnji s određenim kompanijama, najčešće odnose na besplatne stvari i iskustva, primjerice plesne radionice, velike popuste u trgovinama, poklon pakete različitih brendova, kako odjevnih, tako i prehrambenih, besplatne smještaje, večere/ručkove itd.

Jedna od temeljnih stavki kad je o djelovanju influencer/ica riječ je pouzdanost. Zašto pratitelji vjeruju influenceru/ici kad je riječ o recenziji i preporuci proizvoda? Što pratitelje potakne na to da kliknu na link i odluče kupiti ili uložiti u isto što influencer/ica reklamira? Usudim se reći da je to najčešće popust koji se nudi uz proizvod, nerijetko u obliku promotivnog koda koji se prilikom kupovine aplicira i umanju cijenu za određeni dani postotak.

No, jesu li sve reklame koje influenceri/ice nude zapravo sugestivne i krajnje subjektivne što rezultira time da se pratitelji daju nagovoriti? Nerijetko influenceri/ice daju i negativne kritike na pojedine aktualne teme ili proizvode, ali puno češće vidimo hvale i preporuke, jer su za to i kompenzirani/e.

No, nemojmo zaboraviti influencers/ice koji se bore protiv korupcije, masovne proizvodnje odjeće i zagađenja okoliša, koji se zalažu za mir u svijetu i dr. To su svakako pozitivni aspekti funkcije influencer/ica koji ukazuju na njihovu moć u pozitivnom smislu te riječi.

Neminovno je da se pratitelji influencerima/icama koje prate obraćaju po pitanju savjeta, postavljaju im pitanja, šalju komentare i privatne poruke, čime influencer/ica dobiva na povjerenju i na kredibilitetu. Profili koje sam analizirala redovito i dijele odgovore ili upite svojih pratitelja kako bi se ta komunikacija naglasila i kako bi influencerice dobile na još većem kredibilitetu.

tu. Često pitanja i komentari usmjereni influencerima/icama nadilaze područja kojima se oni na profilima bave pa svjedočimo o komentarima o nadahnućima, dnevnoj dozi humora, o uzorima i autoritetu spram nekih tema i područja. Influenseri/ice tako ne ostaju zapamćeni samo po svojim fotografijama, videima i storijima već ih se pamti i po njihovim mislima, avanturama, porukama i utjecajima koji su imali na druge. Upravo to njihov krug pratitelja čini još većim, a utjecaj na pratitelje postaje još širi i jači. Na kraju krajeva, u današnje vrijeme, broj pratitelja često ljude stavlja u svojevrzne kategorije i pretpostavlja određenu moć na Instagramu, koliko god se to činilo nevjerojatnim. No, ukoliko se zapitamo koliko je to dugoročno, odnosno kratkoročno i hoće li se takve osobe pamтити, lako je pretpostaviti da će se u mnoštvu informacija ideja o velikoj većini njih vrlo brzo izgubiti.

Zaključak

Hoće li trend influencersa/ica opstati? Osobno smatram da je svaki/a malo 'jači/a' influencer/ica, primarno onaj/a koji/a reklamira velike brendove, isto tako svojevrzni brend, koliko god to bilo teško dokazati. U tom tonu, teško je zamisliti kako influencersa/ica jednog dana nema. No, trendovi se jako brzo mijenjaju pa se tako i pojava influencersa/ica može zamijeniti pojavom nečeg novog, atraktivnijeg i neviđenog, što je sada možda teško zamisliti.

Instagram je jedna od vodećih društvenih platformi i drži svoj rejting već godinama. Unatoč pojavi konkurentskog Tik Tok-a, Instagram i dalje broji velik broj aktivnih korisnika, a influencersi se mimo postojećih Tik Tokova, YouTube-a kanala, Facebook-a i dr., drže i Instagrama svom svojom silom. Instagram stvara trendove, mijenja komunikaciju i vodi promjenama, bili mi toga svjesni ili ne. On mnogima omogućuje osjećaj da su dio nečega, bilo to tuđe iskustvo ili tuđi život u cijelosti. Dok jedni isključivo pričaju o sebi i o svom životu što druge infiltrira i često nesvjesno tjera da gledaju i upijaju još, ti isti korisnici/pratitelji ne uzimaju u obzir trajne posljedice, kao što su primjerice gubitak vremena u danu ili neprirodnost takvog odnosa što često vodi još većoj izolaciji pojedinaca u stvarnom životu. Koliko je sve što vidimo na Instagramu stvarno? Je li nešto prirodno ukoliko je prije okidanja fotografije pripremljena scenografija, napravljen besprijekoran makeup, a fotografiju se okidalo nebrojeno puno puta kako bi ista bila što savršenija? Svakom takvom javnom prezentacijom potvrđujemo svoje nove online identitete, ne posve prirodne i pomalo nestvarne, što uvelike odstupa od stvarnog života i često stvara probleme u poimanju sebe, drugih i međusobnih ljudskih odnosa, ali i postojećih životnih vrijednosti. Sve manje kritički promišljamo, a sve više postajemo pijuni. U tome se i da iščitati prava moć Instagrama i današnjih

influensera/ica. No, više je nego jasno da moć može biti iskorištena u dobre svrhe, ali ista može ići i u posve krivom smjeru, čemu svjedočimo na dnevnoj bazi, u okvirima širenja govora mržnje i čestog poticanja na nasilje. Često se različite negativne situacije u svijetu koriste i u svrhu samoreklame, što zadire u područje nedostatka socijalne osjetljivosti i gubitka empatije, što je svakako posljedica online okruženja i virtualne sveprisutnosti. Odnosi moći se mijenjaju, ali od pamtivijeka pa sve do danas, ostajemo pri temeljnom odnosu i sukobu dvaju velikih sila, a to su dobro i zlo.

Teško je danas razabrati tko spada u koju kategoriju i tu se krije najveća prijetnja od svih, bilo to na Instagramu ili negdje drugdje. Moć je osoba influencersa/ica, u tom smislu, da odlučuju o tome što je dobro, a što nije. Oni su ti koji stvaraju sliku dobrog i lošega, ali i dobra i zla, bilo to svjesno ili nesvjesno.

Analizirani profili na neki su način stvorili svoju vlastitu supkulturu, putem objavljivanja sadržaja u skladu s njihovim mišljenjima, vizijama, stajalištima, planovima i prijedlozima koje njihovi pratitelji vjerno upijaju. Kontinuiranim upravljanjem Instagram profila i dosljednosti u objavama, svaki od tri profila njeguje sve smjernice današnjih klasičnih marketinških strategija u svrhu virtualnog uspjeha. To im omogućuje sve veći broj pratitelja, sve veći angažman pratitelja, a time, automatski, i sve veći angažman profila o kojima je riječ. Taj zaokruženi proces nastaviti će se sve dok su autori profila u skladu s trendovima i sve dok Instagram zadržava svoju moć u virtualnom svijetu, ali i svijetu u globalu. Neminovno je da supkulture koje su dotični profili stvorili za sobom povlače i svojevrsnu moć.

IZVORI

Knjige

- Arendt, Hannah (1958). *The Human Condition*. London: The University of Chicago Press.
- Davis, Melissa (2005). *More than a name – an introducing to branding*. Lausanne, Switzerland: AVA Publishing SA.
- Vranešević, Tihomir (2007). *Upravljanje markama*. Zagreb: Accent.
- Giddens, Anthony (2009). *Sociology, 6th Edition*. Cambridge: Polity Press.

Članci i radovi

- (pregledano: 18. 2. 2022).
- Cvek-Zubaj, Dina (2021). „Demistifikacija i brendiranje dramskih tv serija na društvenoj mreži Instagram“, *LINGUA MONTENEGRINA*, god. XIV/1, br. 27, Cetinje (str. 431–444).
- Dostupno na: <http://www.fcjk.me/wp-content/uploads/2021/06/LM27.pdf> (pregledano 20. 2. 2022).
- Dostupno na: <http://www.quantum21.net/slike/src/2011/11/30/1322674065fenomenosobnogbrendiranja.pdf> : (pregledano 25. 2. 2022).
- Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/342800736_Social_Media_Influencers (pregledano 1. 3. 2022).
- Duffy, Brooke Erin (2020). „Social Media Influencers“, *Cornell University, USA*
- Lah, Iva (2020). *Utjecaj društvenih mreža na percepciju svijeta i društvenih odnosa*, diplomski rad, Ekonomski fakultet, Sveučilište u Zagrebu. Dostupno na: <https://repozitorij.efzg.unizg.hr/islandora/object/efzg%3A5062/datastream/PDF/view>
- Skoko, Božo (2011). „Kako postati brend na tržištu?“. *Fenomen osobnog brendiranja Fenomen osobnog brendiranje*, str. 1–9.

Internetski izvori

- <https://trendhero.io/blog/instagram-niches/>
- <https://skedsocial.com/blog/instagram-organic-growth-strategy/>
- <https://www.media-marketing.com/vijesti/tradicionalni-marketing-vs-marketing-od-usta-do-usta/>
- <https://www.shopify.com/blog/influencer-marketing-statistics>

INFLUENCERS – POTENTATES?

Who are the influencers and what is their purpose?

Influencers are people who build their influence on social networks through posts of various contents. They usually make money by advertising certain products on various channels. There are, however, several types of influencers, and this at first perhaps absurd function is often someone's occupation. Organic growth of the base of followers means expanding your circle without interfering with your budget. While the number of followers usually confirms someone's credibility, this is not always the case. Active engagement on your profile includes regular posts, creating content that will enhance the overall appearance of the profile on the social network, communication with existing followers, starting communication with potential followers and associates. Given the fact that the influencer often serves as an intermediary in sales, it is not difficult to conclude that in the whole process of publishing other people's products, the influencer also emphasizes itself, which raises the question of whether the influencer is a brand in itself. The advent of influencers has opened the door to new opportunities for companies around the world, but the question is whether this is also a step forward or backward in marketing. Instagram, as one of the leading social platforms, provides space for creating content, and influencers use that content to spread a message, thought, product or idea. The starting point for a quality influencer is credibility and originality. The function of influencers can be positive, but also negative, depending on the framework within which they operate. With a case study conducted on three different Instagram profiles, this paper discusses the topic of influencers in order to point out the scope of power and influence of the newly emerging phenomenon of influencers.

Key words: *influencers, influence, Instagram, brand, power, marketing, trend*

GRADA

Preliminarno saopštenje

UDK 821.163.4.09-1 Petrović Njegoš N. I

UDK 94(497.16) "1915"

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)

Univerzitet Crne Gore

martinovicsss@t-com.me

PROKLAMACIJA VRHOVNOG KOMANDANTA CRNOGORSKE VOJSKE 1915. GODINE U STIHOVIMA

Pred nama je jedinstvena ratna proklamacija koju je kralj Nikola uputio Crnogorcima u toku Prvog svjetskog rata. Jedinstvena je po tome što je pisana u stihovima i sada je prvi put predstavljamo javnosti.

Ključne riječi: *proklamacija, Prvi svjetski rat, crnogorska vojska, stihovi*

Kralj Nikola Petrović-Njegoš pored toga što je bio nadahnut i vrlo nadaren govornik, pisao je vrlo zanimljive i vrijedne pjesme. Njegova poznata poetska djela su objavljena u sabranim „Pjesmama“ u izdanju Oboda 1969. godine, kao i „Spjevovi“ istog izdavača. Sakupljajući građu za knjigu „Bajički vijenac“ istraživao sam brojne privatne arhive. U zaostavštini Joša Šćepova Martinovića, sudije i sreskog načelnika, sačuvana je jedna neobična proklamacija u stihovima kralja Nikole upućena crnogorskoj vojsci 1915. godine. Ovo je jedini, do sada, poznati slučaj da je kralj Nikola u svojoj dugoj vladavini napisao proklamaciju u stihovima. Dodatna vrijednost jeste u tome da se radi o sudbonosnoj proklamaciji objavljenoj crnogorskoj vojsci u predvečerju sloma, kada su se austrougarske snage pripremale za prodor na crnogorsku teritoriju. Ovu proklamaciju u stihovima zapisao je Jošo Martinović, iz spisa svojeg strica Rama Nikova Martinovića, oficira i sekretara Ministarstva unutrašnjih djela Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Ramo Martinović obavljao je niz odgovornih dužnosti, a bio je i rođeni brat od ujaka kralja Nikole, sačuvao je ovu vrijednu i interesantnu proklamaciju. Zahvaljujući pedantnosti pokojnog Božidara Boža Martinovića, unuka Jošovog koji je prilježno čuvao i prikupljao građu o Bajicama, danas smo u mogućnosti da prvi put objelodanim javnosti jedno jako zanimljivo i interesantno djelo kralja Nikole nastalo u susret teškim vremenima koja su čekala Kraljevinu Crnu Goru.

Moj narode mili dragi,
Vojsko moja odabrana
Te uvijek nosi vijence
od bojeva i megdana.

Crnoj Gori spremaju se
sada teški, mučni dani
No ti, hrabra moja vojsko,
kao uvijek sad je brani.

U amanet ostalo nam
Od dedova i predaka
Da ne damo Crnu Goru
iz junačkih naših šaka

Srbija je ostupila,
to isto se nama sprema
Ako mi to doživismo,
Onda bolje da nas nema.

Srbijanci, naša braća
Viteški se svud boriše
I kratko korak svoje zemlje
oni Švabu ustupiše.

Vi ne dajte pedalj zemlje
No se držte na granicu
Iz od Švabe svud stvarajte
Kao uvijek vi klanicu.

U milog se nadam Boga
Te će opet dobro biti
Ovu silu te sad krenu
Mi ćemo je salomiti.

Bajice,
20. aprila 1935. godine

Čujete li da je Švabo
Na neki front srećan bio
ti se nemoj prepanuti,
moj narode dragi mili.

Čujete li da sam presto
sa Cetinja ja prenio
tu je presto đe ja budem,
Moj narode dragi mio.

Na kom visu naših gora
đe će krstaš da leprša
odaklen ću gledat borbu,
preko strmih naših krša.

I otolen sa visine
ja ću vama pjevat slavu,
a koja će okititi
pobjedničku vašu glavu

O narode, vjeruj mene
kao što si vjerovao
kada si se za slobodu
sa zlotvorom prijed klao.

Ja ću opet potražiti
pomoć naših saveznika
da nam pošlju hrane dosta
Municije i vojnika.

Očinski te ja pozdravljam,
Vojsku cjelu, narod moj
tebe ljubi dugođ diše
Kralj Nikola uvijek tvoj.

Jošo Martinović
prepisao sa prepisa koji je kod
Rama N. Martinovića

Srđa MARTINOVIĆ

**PROCLAMATION OF THE SUPREME COMMANDER
OF THE MONTENEGRIN ARMED FORCES IN 1915 IN VERSE**

The paper brings the only war proclamation that King Nikola sent to the Montenegrins during World War I. It is unique in that it is written in verse and now we are presenting it to the public for the first time.

Keywords: *proclamation, World War I, Montenegrin Armed Forces, verse*

PORTRETI

Pregledni rad

UDK 821.163.4(497.16):929Pantić M.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

CRNOGORSKA USMENA KNJIŽEVNOST U PROUČAVANJIMA MIROSLAVA PANTIĆA

U ovome prilogu dat je osvrt na doprinos srpskoga historičara književnosti Miroslava Pantića proučavanju najstarijih slojeva crnogorske usmene književnosti. Višedecenijska Pantićeva arhivska istraživanja predvukovskoga južnoslovenskog usmeno-književnoga nasljeđa usmjerila su ga i na do njegova vremena slabo istražen i uzgred spominjani korpus bokeljskih usmeno-književnih zbornika nastalih u Perastu od kraja XVII do početka XIX vijeka. Iz toga je korpusa Pantić publikovao pojedine tekstove, a o pojedinim zbirkama i problemima vezanim za taj korpus pisao je kako u kraćim prilogima ili studijama, tako i u monografiji *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, čime je dao ključni doprinos proučavanju najstarijih poznatih slojeva crnogorske usmene književnosti.

Ključne riječi: *Miroslav Pantić, usmena književnost, crnogorska književnost, Boka Kotorska, Perast, pjesmarice*

O najstarijim slojevima crnogorske usmene književnosti, iz predvukovskoga perioda njezina bilježenja, pisano je uglavnom uzgredno i iz druge ruke. Tu se u prvome redu misli na korpus bokeških pretežno usmenoknjiževnih zbirki nastalih u Perastu od 1696. do 1833. godine. Inicijalna istraživanja Srećka Vulovića i publikovanje djelova te građe, što ga je upriličio Valtazar Bogišić, zadugo će biti jedine smjernice za proučavanje toga korpusa.

Tek će u drugoj polovini XX vijeka, ponajviše zahvaljujući arhivskim istraživanjima Miroslava Pantića,¹ njegovim opisima rukopisa i štampanja fragmenata građe, peraškoj usmenoknjiževnoj baštini biti posvećena nešto veća pažnja u književnoj historiografiji, ali ni izbliza adekvatna vrijednosti toga nasljeđa. No, kao jedan od dosljednih sljedbenika hegemonijske humanistike, Miroslav Pantić implicitno je cijeli taj korpus naše usmenoknjiževne baštine tretirao kao dio srpske usmene književnosti, što je sugerisano već i naslovom njegove najvažnije književnoistorijske monografije *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*. Da ono što je nastalo na tlu „Crne Gore i Boke Kotorske“ u ranome novovjekovlju – uprkos tome što u vrijeme publikovanja knjige ta dva pojma ne predstavljaju razdvojene geografske cjeline – Pantić smatra isključivo srpskim književnim nasljeđem razvidno je iz same strukture knjige, a i konteksta u okviru kojega prati književne tokove toga vremena. Ostaje, međutim, nejasno zašto, kad je već riješio da Crnu Goru u naslovu odvoji od Boke Kotorske – ako je dosljedno slijedio geografsku realnost ranoga novovjekovlja – u naslov nije unio i druge geografske pojmove onoga doba, čijom se književnom zaostavštinom u toj knjizi bavio, pa bi se u tako pedantnom geografskom razgraničavanju u naslovu morali naći i drugi pojmovi iz vremena osmanske i mletačke vlasti – Hercegovina, Brda, Spič, Mrkojevići i sl. Ostavimo li po strani metodološke propuste koje je indukovala Pantićeva ideološka Prokrustova postelja, proučavanje najstarijih zapisa crnogorske usmene književnosti bilo bi umnogome otežano bez ključnoga doprinosa Miroslava Pantića.

Od svih istraživača peraškim pjesmaricama, kako smo već istakli, najveću pažnju posvetio je upravo književni historičar Miroslav Pantić. Osim što u većem broju svojih radova spominje neke od peraških rukopisa, on je u knjizi *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka* 1964. godine (Pantić, 1964) objavio trideset dvije usmenoknjiževne pjesme preuzete iz toga korpusa. U

¹ Miroslav Pantić (Svilajnac, 1926. – Beograd, 2011), bio je srpski književni historičar, redovni profesor Filološkoga fakulteta Univerziteta u Beogradu i redovni član Srpske akademije nauka i umjetnosti. Objavio je veliki broj studija, antologija, hrestomatija i nekoliko monografskih i studijskih knjiga posvećenih humanizmu i renesansi, usmenoj književnosti predvukovskoga doba te dubrovačko-dalmatinskoj i bokeljskoj književnosti ranoga novovjekovlja.

vrijednoj monografiji *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka* iz 1990. godine Pantić je ukratko ukazao na značaj i vrijednost pjesmarica Nikole Burovića, Julija Balovića i Nikole Mazarovića, uz uzgredne pomene nekoliko drugih zbirki.

Da se Pantić rano susreo s peraškim pjesmaricama i njihovim prijepisima svjedoči tekst Vladimira Mošina posvećen Bogišićevu arhivu u Cavtatu, nastao kao rezultat njegova rada na sređivanju toga arhiva u oktobru i novembru 1952. godine (Mošin, 1954). Uz pomen dvije kutije „Narodnih pjesama“ koje se nalaze u Bogišićevu Naučnome arhivu, Mošin je dodao bilješku: „Građu iz prve i druge kutije obrađuje asistent dubrovačkog Historijskog instituta Pantić, koji je tu zbirku dao i mikrofilmirati“ (Mošin, 1954: 17). Kontinuitet višedecenijskoga Pantićeva rada u Bogišićevu Naučnome arhivu zasvjedočen je i dokumentacijom koja se danas nalazi u toj ustanovi. Tako, na primjer, u kutiji I „Narodnih pjesama“ pronašli smo napomenu sačinjenu 8. VIII 1960. godine: „Iz svežnja Pjesme 181 (Kutija I) rukopis od 4 strana (počinje: ‘I u Perastu napitnice dolaze...’) i rukopis Pjesme 195 (5 listova) po ovlaštenju v.d. upravnika, posudio dr M. Pantić“. Posljednji put Pantić je u evidencionim kartonima Bogišićeva arhiva kao korisnik I i II kutije „Narodnih pjesama“ potpisan 28. IX 1984. pa bi to, kad se ima u vidu onaj Mošinov podatak, značilo da je preko tri decenije istraživao korpus u kojem se nalaze prijepisi peraških pjesmarica. Najveći broj autora koji su se nakon njega bavili pojedinim fenomenima vezanim za taj korpus u svojim radovima ističu da su prijepise zbirki dobili upravo od Miroslava Pantića. Uvijek s izrazom zahvalnosti, takve se bilješke mogu naći u tekstovima Salka Nazečića, Radosava Medenice, Nenada Ljubinkovića, Svetozara Koljevića, Hatidže Krnjević, Džona Miletića i dr.

U kratkome članku iz 1954. godine Pantić se osvrće na fenomen prerađivanja djela autorske provenijencije u bugarštice (Pantić, 1954). Osim u literaturi već spomenutoga primjera iz zbornika Nikole Burovića, gdje je od odlomaka iz *Osmana* sačinjeno 10 bugarštica, Pantić skreće pažnju i na bugaršticu br. 81 iz Bogišićeve zbirke, što ju je Bogišić preuzeo iz zagrebačkoga rukopisa IV a. 30 nastaloga u Boki Kotorskoj, a za koju utvrđuje da je zapravo u bugaršticu pretvoreni dio prologa melodrame *Alčina* Junija Palmotića (Pantić, 1954: 277).

Pantićev prilog „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“ (Pantić, 1961a), objavljen 1961. godine, prvi je njegov krupniji članak posvećen, makar posredno, peraškim pjesmaricama. Pantić je seriozno razmotrio u uvodnome tekstu sve nijanse zanimljivoga odnosa što su ga za preko tri decenije prepiske imali Srećko Vulović i Valtazar Bogišić. Ne samo što je prikupio 24 Vulovićeva pisma upućena Bogišiću, već ih je propratio i dragocjenim napomenama kako bi čitaocu olakšao razumijevanje konteksta, a posebno u svijetlu činjenice da je tu prikazana samo jedna strana prepiske,

budući da Bogišićeva pisma Pantić nije našao. Štoviše, smatrao ih je zauvijek izgubljenima.² Središte njihove prepiske ticalo se upravo korpusa peraških usmenoknjiževnih pjesmarica, pa je publikovanjem pisama Pantić prvi put širu javnost upoznao s pojedinostima vezanim za brojne dotad slabo poznate zbirke. Prepiska je razjasnila i neka „tamna mjesta“. Tako se, pored ostaloga, iz nje moglo vidjeti da je Vulović svoj zaključak iz rane faze bavljenja problematikom peraških zbirki da su rukom Andrije Zmajevića pisane dvije zbirke, u kasnijoj fazi odbacio. Jedno od novih saznanja koje je postalo razvidno iz prepiske jeste i to da je Balovićeva zbirka pisana rukom Julija Balovića, a ne Marka Balovića, kako je, recimo, mislio Butorac. Tu je potom i dragocjeni etnografski Vulovićev zapis o počašnicama i sl. Pantić je u uvodnome dijelu dao kratak osvrt na život i rad Srećka Vulovića, pa je taj njegov tekst istovremeno i okašnjelo priznanje jednome vrijednom i pouzdanom istraživaču bokeljske starine. O samoj korespondenciji Pantić veli: „Ta pisma govore, na primer, o poznijem životu narodne pesme u Boki ili naširoko opisuju jednu zanimljivu, ali još nedovoljno izučenu njihovu vrstu, koja je pod nazivom *počašnica* ili *počasnica* bila omiljena skoro odvajkada među našim svetom, ona zatim daju vesti o starim rukopisima s književnim delima dubrovačkih i bokeljskih pesnika ili o negdašnjim bokeljskim književnicima, ne uvek prvorazrednim, ali uvek zanimljivim, čuvaju poneki podatak koji nam i danas nedostaje; ona najposle, o samom Vuloviću, – koji još uvek čeka svog biografa, a biografa nesumnjivo zaslužuje, – kazuju vrlo mnogo, bilo da nam pomažu da sagledamo njegov životni i naučni put, bilo da sa nekih njegovih radova, štampanih bez potpisa ili pod pseudonimima, skinemo njihovu, sada nepotrebnu anonimnost“ (Pantić, 1961a: 209).

U kratkome članku „Pesnički odjeci pogibije Perašanina Vicka Bujovića“ (1961) Pantić skreće pažnju na tu zanimljivu ličnost s kraja XVII i samoga početka XVIII vijeka, opjevanu i u usmeno i u autorskoj poeziji. Spominjući jednu epizodu iz Bujovićeva života, mladalачki dvoboj s novskim kapetanom Osmanagom Ibrahimagićem, Pantić veli: „Narodni i narodski pevači po Boki i okolini, kojih je onda bilo u izobilju, odmah su Bujovićev megdan proslavili u desetercu, kako su to već redovno činili sa zbivanjima od istorijskog značaja. Neke od tih njegovih pesama – nastale neposredno posle događaja, pa zato još sirove, još umetnički netransponovane i još neizbrušene u onom

² Pantićeva opaska da „tih pisama sada nemamo i nije isključeno da su se i zauvek izgubila, do poslednjeg, zajedno s ostalim Vulovićevim hartijama, čija je sudbina isto tako neizvesna“ (Pantić, 1961a: 200) posljedica je njegova nepoznavanja građe Nadžupskoga arhiva u Perastu u kojem se čuva znatan fond Vulovićevih rukopisa, uključujući i Bogišićeva pisma. Bogišićeva pisma poslata Vuloviću pronašli smo u Nadžupskome arhivu u Perastu u fascikli „Miscellanea III, V, Pisma, A–P“.

dugom i dragocenom procesu prelaženja s generacije na generaciju – fiksirali su odmah zapisivači narodnog pesništva u Perastu, pa ih blagodareći njima imamo i danas. Samo jedan od tih zapisivača, peraški patricije Julije Balović (1672–1727) u zborniku narodne poezije koji je načinio negde krajem XVII i početkom XVIII stoleća ima ništa manje od četiri takve pesme“ (Mošin, 1961b: 87) U napomeni koju dodaje uz tu informaciju, Pantić veli: „Čitav ovaj zbornik, pa i te pesme, biće štampan u *Bogišićevom zborniku starih srpskohrvatskih narodnih pesama*, u koji ulazi kao sastavni deo“. Nije sasvim jasno na što tu Pantić misli. Ako se podatak odnosi na Bogišićevu prvu knjigu *Narodnih pjesama iz starijih najviše primorskih zapisa*, onda treba reći da u njoj nijesu štampane sve pjesme iz Balovićeve zbirke, već samo 9 bugarštica, dok su 15 deseteračkih epskih pjesama, a među njima i 4 posvećene megdanu Vicka Bujovića, ostale tada neobjavljene.

U prilogu „Jugoslovenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka“ (Pantić, 1963), Pantić se bavi onim periodom bilježenja usmene književnosti koji je, iako ne manje važan već nekad za genezu toga fenomena osobito značajan, bio u šeni rada Vuka Stefanovića Karadžića na prikupljanju usmene književnosti. Dajući poduži popis tih ranih bilježnika usmenoknjiževnih tekstova spominje i one bokeljske, odnosno peraške, i to Andriju Zmajevića, Julija Balovića, Nikolu Mazarovića, Andriju Balovića i Joza Šilopija. Uz ime ovoga potonjeg daje pogrešne datume rođenja i smrti (1721–1784) (Pantić, 1963: 28), što će ispraviti kad članak preštampa u knjizi *Iz književne prošlosti*, đe je naveo tačne datume (1788–1858) (Pantić, 1978: 115). O Andriji Zmajeviću kao mogućem sastavljaču one druge zbirke, u kojoj se našla jedna bugarštica i „dvogovor“, Pantić ponešto kratko saopštava u toj studiji, a toj će se temi opširno vratiti neku godinu kasnije. Za nas je ovđe zanimljivo na koji način Pantić, a imajući u vidu transformaciju djelova *Osmana* u 10 bugarštica iz pjesmarice „nepoznatog Peraštanina“, za koga se dugo tvrdilo da je Andrija Zmajević, ali se najposlije ispostavilo da je Nikola Burović, ocjenjuje peraške pokušaje oživljavanja forme bugarštice: „Učeni pesnici, s osećanjem pijeteta, koji se u njihovom stoleću negovao za starinu, upeše se da joj produže vek i to na način potpuno veštački. Umetnički sastavi tadanjih i ranijih pesnika, samo ako su imali materiju koja je približno odgovarala svrsi, poslužili su im odlično; njihove su tekstove oni preuzimali doslovno, pišući, samo, po dva osmerca u jednome stihu, dodajući pokatkad, u uvodu ili na kraju standardne početke i završetke bugarštica i dopisujući, uvek, uobičajene refrene. Naročito je to postalo moda u još podosta epskoj, ali i već podosta baroknoj sredini Perasta. Tamo su za pravljenje ovakvih ‘bugarštica’ široko korišćeni ili delovi Palmotićevih melodrama, ili odlomci Gundulićevog *Osmana* ili marljivo sročena i malo poetska literarna vežbanja lokalnih stihotvoraca.

Međutim, ishod te njihove akcije, koja je izvan spora bila dobronamerna, pokazao se dvostruko negativan: život narodnih bugarštica ona nije produžila ni za dan, a navukla je, naprotiv, podozrenje i na one pesme te vrste koje su nesumnjivo bile autentične i iz naroda kad su se, na ovaj način, one našle u društvu bugarštica nesumnjivo falsifikovanih i poteklih iz obrazovanih krugova.“ (Pantić, 1978: 135–136).

Osobito je važna Pantićeva antologija *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka* štampana 1964. godine. Prvi put nakon Bogišićeve zbirke u njoj su predstavljeni dotad nepoznati tekstovi preuzeti iz bokeljskih, odnosno peraških pjesmarica. Uz objavljene pjesme, Pantić je notirao i pojedinih vezane za svaku zbirku pojedinačno. Za zbirku „nepoznatoga Peraštanina“ veli da je nastala oko 1690. godine te da je nepravедno bila pripisana Andriji Zmajeviću. U drugome izdanju svoje znamenite antologije (Pantić, 2002), Pantić je ispravio podatak o autorstvu, slijedeći Graciju Brajkovića, označivši Nikolu Burovića kao sastavljača zbirke. Iz toga je rukopisa u svoju antologiju uvrstio 6 počasnica junačkih, 5 počasnica muških, 4 počasnice ženske i 6 lirskih pjesama. Iz zagrebačkoga zbornika IV a. 30 koji pripisuje „nepoznatim Bokeljima“ i smješta u prvu polovinu XVIII vijeka, Pantić je objavio u antologiji 5 bugarštica. Iz zagrebačkoga rukopisa I b. 80, za koji veli da ga je pisao „treći nepoznati Bokelj“, Pantić je uzeo 2 lirske pjesme, a iz zagrebačke zbirke I a. 27 „nepoznatog Kotoranina“ u antologiju je uvrstio 4 lirske pjesme. U napomenama i objašnjenjima na kraju knjige donio je i kratke opise rukopisa i druge vijesti o njima.

U radu „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“ (Pantić, 1971: 383–406) Pantić opširnije piše o jednome rukopisu kojem se danas izgubio svaki trag. Riječ je o pjesmarici koja se u starijoj literaturi spominje pod imenom „Rukopis Andrije Zmajevića II“, a koja sadrži jednu bugaršticu i jedan „dvogovor“, odnosno dramu s temom kosovske večere. S obzirom na temu njegova rada, Pantić je ponajviše usmjeren na odgonetanje porijekla i karaktera „dvogovora“, no uzgred daje on i korisne informacije o rukopisu u cjelini, odnosno njegovu prijepisu, ukazuje na neobjavljeni Vulovićev prilog „Njeke stare zbirke narodnijeh pjesama“ i sl. U dodatku rada objavio je „dvogovor“ pod naslovom „Ovdi počinje boj kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića i izdajnika Vuka Brankovića i devet braći Jugovića na Kosovu polju na 24 džunja godišta 1348“. Neznano zašto, Pantić nije tada objavio bugaršticu koja se nalazila u tome rukopisu, a kojoj bi se da nije bilo Pantićevih napora danas bio izgubio svaki trag, budući da je originalni rukopis još u Vulovićevo vrijeme nestao iz Perasta, a da je jedini poznati prijepis koji se čuvao u II kutiji Narodnih pjesama u Naučnome arhivu Muzeja i zbirke Baltazara Bogišića u Cavtatu, đe ga je i Pantić koristio, takođe netragom nestao.

Tu je bugaršticu objavio znatno kasnije, u radu „Peraška bugarštica o kosovskom boju“ (Pantić, 1989). U tome svom radu osvrće se na od ranije već poznati istorijat zagonetnoga rukopisa koji je njegov prvi proučavalac Vulović pripisao Andriji Zmajeviću, a potom se to identifikovanje u nauci ustalilo, iako ga je sam Vulović odbacio, doduše ne u nekom objavljenom članku nego u pismu Valtazaru Bogišiću. Kako pred sobom nije imao originalni rukopis, već prijepis, Pantić je za identifikovanje sastavljača te male zbirke mogao samo da se osloni na pisanje Srećka Vulovića, a kako se i Vulović dvoumio između Andrije Zmajevića i za njega tada još neodgonetnutog zapisivača jedne veće zbirke iz 1696. godine, za kojega mi danas znamo da je Nikola Burović, to ni Pantić nije ponudio konačnu odgonetku, već se zadržao na nekoliko dosta uopštenih napomena o samoj bugaršnici. O tome je li riječ o usmenoj bugaršnici ili onoj u Perastu ne tako rijetkoj autorskoj, Pantić veli: „Lako može biti da je Zmajević, ako je taj zapisivač bio on, ili Nikola Burović, što je daleko verovatnije, u stvari tvorac te bugaršnice, bilo da ju je u celini sam ispevao, ili je pak udesio i priredio prema nekoj bugaršnici istoga predmeta koja mu je poslužila kao osnova.“ (Pantić, 1989: 77). Osim tih zapažanja vezanih za autorstvo pjesme, revnosni Pantić pobrinuo se i odrediti joj tačno mjesto u istoriji književnosti: „Peraška bugarštica nema neke veće umetničke vrednosti, i to je prava šteta, zaista. Ona je u suštini samo suvo i podosta nategnuto pričanje događaja, bez poezije i lepote, i gotovo prozaično. Svakoga značaja ona lišena ipak nije; taj je značaj, međutim, istorijski, a ne književni. Pesmi ovoj pripada određeno mesto u istoriji narodnog ili usmenog pesništva našeg, a ne samo među onim tvorevinama toga pesništva u kojima je reč o velikom, a sudbinskom i slavnom boju“ (Pantić, 1989: 78).

Ponešto je o peraškim pjesmaricama Pantić pribilježio i u sintetičkome članku o bugaršticama iz 1988. godine (Pantić, 1988). Jednom bokeljske bugaršnice spominje kad hoće da pokaže kako se za tu pjesničku vrstu koristio i termin „popijevka“, premda bi, istini za volju, trebalo reći da se u peraškim zbornicima taj termin koristi znatno šire, odnoseći se, valjda, na sve usmenoknjiževne pjesničke vrste. Drugi put spominje podatak da se za tu vrstu usmenoknjiževnih sastava u bokokotorskim rukopisima koriste pojmovi „bugarka“, „pjesna bugarka“ i „pjesna bugarska“. Pantić piše da se pored tema poznatih iz staroga repertoara bugarštica javljaju nove te da one u sredinama đe se javljaju nose određene specifičnosti pa u Boki pjevaju „o megdanima, o junačkim podvizima i o svakovrsnim drugim životnim zbitijima Peraštana i Kotorana i njihovih vekovnih turskih neprijatelja, koji su se odigrali ili su za pozornicu imali na zemlji ili, još češće, na moru“ (Pantić, 1988: 97). Primjerom peraških bugarštica on se služi i kad hoće da ilustruje njihovu funkciju „pouzdanoga čuvara istorijskoga pamćenja“, odnosno njihovo poimanje

kao opjevane istorije. U konačnom, Pantić piše i o „umjetnim“ bugaršticama, kojih ima u priličnome broju kako u dubrovačkim, tako i u bokeljskim rukopisima, a otud ih je prenio i Bogišić u svoju znamenitu zbirku, naglašavajući, doduše, za poneku od njih da izvjesno nijesu „narodnoga“ porijekla. O tome je tipu lažnoga „narodnog“ pjesništva Pantić pisao i u radu „Pravo i lažno u narodnom pesništvu, u svetu i kod nas, u prošlosti i danas“ (Pantić, 1986).

O peraškim pjesmaricama Pantić je opširnije pisao u dragocjenoj monografiji *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka* (Pantić, 1990). Osim što je ponudio širu sliku društvenoistorijskih prilika koje su pogodovale nastanku i bilježenju usmenoknjiževnih tekstova u Perastu od kraja XVII vijeka, Pantić u toj svojoj studiji daje detaljne opise najznatnijih peraških zbirki, a to su pjesmarice Nikole Burovića, Julija Balovića i Nikole Mazarovića, uz spomen i drugih zapisa, poput bugarštica o Kosovskom boju, tri male zbirke Balovića, zbirke Ivana Kolovića i sl. Pišući o okolnostima koje su uslovile da rani zapisi usmene poezije ne dopru do nas, Pantić izdvaja Perast, kao grad na krajini u kojemu su se sačuvale relativno brojne zbirke: „Sreća je bila što se krajem XVII veka u Perastu javilo nekoliko pisaca koji su nekako našli ljubavi za tu vrstu literature, i stekli odnekud dovoljno uverenja o njenoj vrednosti, da ne samo prave pojedinačne zapise narodne poezije, već da od njih odjednom obrazuju prave i čitave zbirke, koje su, barem koliko je to sada poznato, i najstarije takve zbirke što ih uopšte imamo“ (Pantić, 1990: 200).

O prvoj od tih zbirki, za koju konstatuje da je jednovremeno i „prva zbirka narodne poezije među Jugoslovenima“, pjesmarici Nikole Burovića, na kojoj se nalazi datum 1696. a ne 1697. kako Pantić piše, Pantić daje za to vrijeme vrijedne informacije, budući da je zbirka objavljena i time postala dostupna javnosti gotovo tri decenije poslije te Pantićeve knjige (Radoman & Čirgić, 2017). Pažljivo on notira njen sadržaj, bilježi nedostajuće stranice, ukazuje na poznati kuriozitet da su u njoj 10 bugarštica transformisane iz stihova Gundulićeva *Osmana*, prepoznaje koje je dubrovačke pjesnike Burović uvrstio u svoj ipak mješoviti zbornik, koliko mu dozvoljava prostor sinteze ukazuje na motive i sl. O samoj namjeri, ali i o strukturi zbornika Pantić piše: „Osnovne namere Nikole Burovića koje su ga vodile pri radu na ovoj zbirci jasno se vide već iz samoga njenoga sklopa: na devedeset listova formata četvrtine, na kojima je pretežno pisano u dva stupca, on je želeo da okupi tekstove svih vrsta usmene poezije koje je znao, kao da ih je namenjivao svakoj potrebi tadašnjeg života. Prvo su dolazile pesme dugoga metra, koje smo navikli da zovemo bugaršticama, a koje je on nazivao *bugarkama*; to su pesme epske i junačke u prvome redu, a ton im je izrazito žaloban. Za njima su dolazile sasvim kratke i obično veoma lepe lirske pesme, koje se o svetkovinama ili u sličnim prilikama pevaju napijajući nekome u čast; zvali su ih *počasnicama*, i

jedne su bile namenjene muškarcima (*počasnice muške*), dok je druga njihova grupa bila za ženski svet (*počasnice ženske*). U sledećem odeljku ove svoje zbirke Peraštanin je ispisao pesme koje se pevaju prilikom plesa u kolu (*popijevke od kola*), a završni deo odredio je za deseteračke pesme, o junacima i njihovim megdanima, o njihovim tamnovanjima i o njihovim ženidbama. Pojedine od svih tih pesama bile su proizvod drugih sredina i u Perast su dospele idući specifičnim, ne svaki put uočljivim, i štaviše i ne uvek jasnim putevima svoga kretanja; ostale su bile lokalnog postanja i govorile su o događajima koji su za pozornicu imali Perast i njegovo najbliže susedstvo“ (Pantić, 1990: 204). Izdvojivši usmenoknjiževne tekstove od raznih prijepisa ili prerada autorske poezije, Pantić zaključuje da se u Burovićevu zborniku sačuvalo sto trideset, kako veli, „pravih narodnih“ pjesama, što toj zbirci obezbeđuje status ne samo prvoga zbornika te vrste u nas, već i zbornika koji, ma koliko se moglo sumnjati u Burovićev osećaj da razluči usmene od autorskih pjesama, donosi svojevrstan žanrovski presek usmenoknjiževnoga stvaralaštva kraja XVII stoljeća, ilustrovan brojnim primjerima različitih poetskih usmenoknjiževnih vrsta.

Drugačiji je, pak, zbornik Julija Balovića, nastao otprilike malo poslije onoga Nikole Burovića, pa i o njemu Pantić opširnije piše. Premda je taj zbornik u žanrovskome smislu znatno manje zanimljiv, budući da sadrži tek 9 bugarštica i 15 deseteračkih epskih pjesama, za nauku o usmenoj književnost on nije ništa manje vrijedan, što potvrđuje i Pantićeva kratka analiza. On primjećuje da Balović pjesme u zbornik nije unosio bilježeći ih neposredno od izvođača, već ih prepisujući iz drugih, starijih zbornika, kojima se u međuvremenu zameo svaki trag. Sve je bugarštice iz toga zbornika u svoju zbirku prenio još Valtazar Bogišić, no deseteračke epske pjesme ostale su neobjavljene sve do u naše dane. Pantić naglašava da je tematika bugarštica iz te zbirke vezana za lokalne istorijske prilike, a radnja pjesama odnosi se na događaje iz peraške povijesti XVI–XVIII vijeka, posljednja od njih vezuje se za događaje iz 1716. godine, što bi značilo da je taj zbornik ipak nešto mlađi od onoga Nikole Burovića, na što ukazuje i Pantić, a to što je Balović savremenik događanja opisanih u toj bugarštici, ali i Vicka Bujovića, kojemu su posvećene čak 4 deseteračke epske pjesme, relativizuje Pantićev zaključak da je cijeli zbornik Julije Balović prepisao iz starijih zbirki. Za bugarštice iz toga zbornika Pantić s dosta pouzdanja veli da je u njima „više istorijske istine nego pesničke lepote“ (Pantić, 1990: 224). Deseteračke pjesme ovoga zbornika nijesu tematski isključivo vezane za Perast, mada su one s peraškom tematikom ipak dominantne, bilo da opjevaju lokalnoga junaka Vicka Bujovića, bilo pak Baja Pivljanina, njegove hajduke i njihove okršaje „na krajini“ ili okršaje Peraštana s neprijateljem na morskoj pučini. Zanimljivo je da su u tome zborniku neke

od bugarštica dobile i svoje deseteračke paralele. Pjesmaricu Julija Balovića, najposlije, Pantić ocjenjuje ovim riječima: „Ali, iako su u toj meri usko lokalne po predmetima, po tvorcima, a bez sumnje i po krugu svoga prostiranja, pesme koje je okupio zbornik Julija Balovića značajne su jer pokazuju prisutnost ove vrste stvaranja na određenom tlu i što ujedno čuvaju i plodove tog prisustva; pored toga, one sa svoje strane nemalo doprinose da se u ponečemu ne samo prati već i razjasni istorija usmenog pesništva, u kojoj je ostalo toliko mnogo tamnog, nepoznatog, nedokučivog“ (Pantić, 1990: 225).

Pantić nije propustio da u svojoj monografiji piše i o trećoj i najkрупnijoj zbirci iz korpusa peraških pjesmarica, onoj što ju je oko 1774. godine počeo ispisivati Nikola Mazarović, no za razliku od pjesmarica Nikole Burovića i Julija Balovića kojima je posvetio više pažnje, o Mazarovićevoj zbirci Pantić piše sasvim sumarno. Bez detaljnijega opisa, o Mazarovićevu rukopisu bilježi ovo: „U zbirku je Mazarović upisivao sve što mu se dopadalo: najviše su to narodne pesme, i to junačke, u desetercu, o događajima iz istorije Perasta i o hajdučkim napadima na Turke pretežno, zatim lirske, u različitom ritmu, i obavezne počasnice, muške i ženske, sasvim lepe i čedne, i one koje to nisu, ni što se tiče lepote, a ni što se tiče čednosti. Pored narodnih pesama, tu su još, i u obilju, sastavi dubrovačkih pesnika, poznatih (Marin Buresić, Paskoje Primović, Vlač Menčetić) i onih čija se imena ne znaju, kao i stihovi raznih anonimnih peraških pesnika. Kada je Mazarovićev zbornik ko zna kako, ali još uvek za njegova života, jer je on živio dugo, dolazio u ruke drugih pesnika i ljubitelja, Joza Šilopića, na primer, i oni su u njemu dodavali ponešto, pa je broj i repertoar pesama u njemu uvećan i na taj način“ (Pantić, 1990: 242). Uz taj kratki opis Mazarovićeva zbornika, kao njemu savremene notira još nekoliko zbirki „manjeg obima a obično manjeg značaja“, pri čemu tri potiču od pojedinih Balovića, a jednu je sačinio Ivan Kolović, od kraja XVIII vijeka pa zaključno s 1805. godinom. U fusnotama Pantić daje i nekoliko ne uvijek određenih informacija o tim zbirkama. Zašto je Pantić obimom najzamašnjoj peraškoj pjesmarici posvetio svega nekoliko redaka, ostaje nejasno, osobito kad se uzme u obzir da je, po svoj prilici, pjesmaricu Nikole Mazarovića, baš kao i zbirku Julija Balovića, pripremao za štampu. Istina, valja imati na umu da je ovaj izvanredni poznavalac arhivske građe, nažalost, ponajmanje istraživao u samome Perastu. Izuzme li se njegov predani rad na iščitavanju peraških matičnih knjiga, sva je prilika da Pantić nije iz prve ruke raspolagao ostalom bogatom građom Nadžupskoga arhiva u Perastu, u kojemu se i nalazi rukopis Nikole Mazarovića. U protivnom zasigurno ne bi previdio kratku, no zanimljivu pjesmaricu Krsta Mazarovića, o kojoj nikad nije napisao ni slova, pa je do naših istraživanja u nauci ostala neopisana, niti bi požurio da Bogišićeva pisma Vuloviću proglasi zauvijek

izgubljenima, premda su uredno pohranjena u zaostavštini Srećka Vulovića u peraškome Nadžupskom arhivu.

Onako kako su se u potonje dvije decenije XIX i u prvoj polovini XX vijeka sva proučavanja peraških pjesmarica temeljila na otkrićima Srećka Vulovića i građi što ju je publikovao Valtazar Bogišić, tako se gotovo sve što je u drugoj polovini XX vijeka, pa sve do danas, pisalo o tome korpusu naslanjalo na arhivska istraživanja i publikacije Miroslava Pantića. Na osnovu bilješki autora kojima je Pantić nesebično stavljao na raspolaganje prijepise pjesmarica Julija Balovića i Nikole Mazarovića dalo bi se zaključiti da je on te osobito vrijedne zbirke kanio publikovati. Prava je šteta što do toga nije došlo jer od Miroslava Pantića, koji im je posvetio nekoliko decenija prilježnoga istraživanja, peraške pjesmarice nijesu mogle imati dostojnijega priređivača.

Literatura

- Mošin, Vladimir (1954). „Izvještaj o radu na uređenju Bogišićeva arhiva u Cavtatu“. *Ljetopis JAZU za godine 1951–1952*, knj. 59: 16–40.
- Pantić, Miroslav (1954). „Dva priloga istraživanju veza narodne i umetničke književnosti u prošlosti“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 3–4: 276–279.
- Pantić, Miroslav (1961). „Prepiska Srećka Vulovića i Valtazara Bogišića“. *Zbornik istorije književnosti*, knj. 2: 203–231.
- Pantić, Miroslav (1961). „Manji prilozi za istoriju naše starije književnosti i kulture (III)“. *Zbornik istorije književnosti*, knj. II: 77–92.
- Pantić, Miroslav (1963). „Jugoslovenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka“. *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor*, 1–2: 17–44.
- Pantić, Miroslav, (prir. 1964). *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*. Beograd: Prosveta.
- Pantić, Miroslav (1971). „Knez Lazar i Kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske“. U: *O knezu Lazaru*. 337–410. Kruševac: Filozofski fakultet u Beogradu i Narodni muzej u Kruševcu.
- Pantić, Miroslav. (1977). „Nepoznata bugarska o despotu Đurđu i Sibinjani Janku iz XV veka“. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, XXV: 421–439.
- Pantić, Miroslav (1978). *Iz književne prošlosti*. Beograd: Srpska književna zadruka.
- Pantić, Miroslav (1988). „Ka poetici bugarske“. U: *Poetika srpske književnosti*. 87–99. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

- Pantić, Miroslav (1989). „Peraška bugarštica o Kosovskom boju“. *Raskovnik*, XV, 55–56: 73–84.
- Pantić, Miroslav (1990). *Književnost na tlu Crne Gore i Boke kotorske od XVI do XVIII veka*. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Pantić, Miroslav (1996). „Pravo i lažno u narodnom pesništvu, u svetu i kod nas, u prošlosti i danas“. U: *Pravo i lažno narodno pesništvo*, Zbornik radova s naučnog skupa održanog 26–27. 8. 1995, 9–33. Despotovac: Narodna biblioteka „Resavska škola“.
- Pantić, Miroslav, (prir. 2002). *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*. Beograd: Prosveta.
- Radoman, Aleksandar & Čirgić, Adnan (2017). *Pjesmarica Nikole Burovića*, Cetinje – Podgorica: Fakultet za crnogorski jezik i književnost & Sekretarijat za kulturu Glavnog grada.

PRIKAZI

Stručni rad

Agata KAWECKA (Łódź)

Uniwersytet Łódzki

agata.kawecka@uni.lodz.pl

**MONTENEGRYSTYKA W KONTEKŚCIE
WSPÓŁCZESNYCH BADAŃ SLAWISTYCZNYCH –
MATERIAŁY Z MIĘDZYNARODOWEGO FORUM W CETYNII**

(Cetinjski filološki dani II. Zbornik radova s naučnoga skupa održanog na Cetinju 10–12. septembra 2019, red. N. Vujović, Cetinje 2021, 570 s.)

Cetinjski filološki dani II, praca zbiorowa wydana w Cetynii w 2021 r., to drugi tom serii stanowiący pokłosie kolejnego z cyklu znanych w środowisku naukowym pod tą samą nazwą spotkań filologicznych, zainicjowanych tamże przez Wydział Języka Czarnogórskiego i Literatury, promujących relatywnie nowy dział slawistyki, zajmujący się badaniem języka, literatury i kultury czarnogórskiej. Jak w przypadku znakomitej większości zbiorów pokonferencyjnych również w tym przypadku mamy do czynienia z pracą zróżnicowaną pod względem tematyki i metodologii, odzwierciedlającą bogaty wachlarz pól badawczych (oscylujących jednakże wokół Słowiańszczyzny Południowej) autorów z różnych ośrodków akademickich. Dość obszerna publikacja, licząca bowiem łącznie 570 stron, podzielona została na dwa główne bloki tematyczne, *Južnoslovenski jezici u prošlosti i sadašnjosti* (s. 7–195) oraz *Južnoslovenski književni kanon i balkanski kulturni supstrati* (s. 197–508), dopełnione działem *Prilozi* (s. 509–552).

W części pierwszej, lingwistycznej, 12 studiów nad językami południowosłowiańskimi (z silnym wątkiem montenegrystycznym) – tak w aspekcie synchronicznym, jak i diachronicznym – dotyczy różnorodnych obszarów i dyscyplin. Kilka z nich poświęconych jest złożonemu procesowi kształtowania ponadregionalnej normy językowej w następstwie powstawania państw narodowych, podczas gdy przedmiotem innych są badania wybranych regionalnych odmian języka właśnie, a jeszcze innych – wielopłaszczyznowa analiza elementów obcych w danym języku/ językach czy kwestie związane z obowiązującymi alfabetami i sposobami transliteracji. I tak, oprócz otwierającego tom artykułu nawiązującego do przywołanych z perspektywy ucznia poglądów na specyfikę relacji językowych poszczególnych rejonów byłej Ju-

gosławii jednego ze swoich Mistrzów, wybitnego indoeuropeisty i etymologa Erica P. Hampa, (M. L. Greenberg, *Bivša Jugoslavija kao razkršće jezičkih zajednica i neke paralele na njenoj periferiji*), Czytelnik znajdzie tu również kilka tekstów poświęconych problemowi standaryzacji wybranych języków byłej Jugosławii. Dla Roberta D. Greenberga (R. D. Greenberg, *Standard Language Ideology and the South Slavic Language of the Former Yugoslavia*) koncepcja ideologii języka standardowego staje się punktem wyjścia do rozważań o policentrycznym języku z czasów Jugosławii i motywacji dotyczącej standaryzacji jego form po jej rozpadzie w Bośni i Hercegowinie, Czarnogórze i Serbii. Krótki opis sytuacji języka w Czarnogórze przed oficjalnym uznaniem go za urzędowy daje Ornela Bilbija (O. Bilbija, *Riječ sa strane povodom 10-godišnjice standardizacije crnogorskoga jezika*). W kręgu zainteresowań polskiego badacza Roberta Bońkowskiego znajdują się z kolei poszczególne stadia normalizacji języka czarnogórskiego i obecny stan jego kodyfikacji (R. Bońkowski, *Etape standardizacije crnogorskog jezika (s poljske tačke gledišta)*). Ludmiła Wasiliewa zaś w swoim studium zwraca uwagę na status onimów i problem ich standaryzacji ortograficznej w językach słowiańskich, związanej z uwarunkowaniami pozajęzykowymi (Lj. Vasiljeva, *Standardizacija slavenskih jezika i razvoj ortografskih normi u onomastici*). Kwestie pisowni, a ściślej – obowiązujące standardy konwersji alfabetu cyrylicznego na łaciński – przybliży Lidia Tanturowska (Л. Тантуровска, *Транслитерацијата во словенските јазици (потреба и употреба)*). Nazwy własne i ich status są, podobnie jak we wspomnianej pracy L. Wasiliewej, przedmiotem analizy Agaty Kaweckiej i Rafała Zarębskiego, którzy w swoim artykule prezentują sposoby ekwiwalentyzacji dwóch hebrajskich leksemów ‘Eden’ i ‘Szeol’ oraz najważniejsze tendencje jej towarzyszące w wybranych dawnych i współczesnych południowosłowiańskich przekładach *Biblii* w konfrontacji z tłumaczeniami zachodnio- i wschodniosłowiańskimi (A. Kaweka, R. Zarębski, *Eden and Sheol in the South Slavic translations of the Bible – a study of Translation Onomastic*). Tego, jak ważne źródło wiedzy onomastycznej stanowić mogą urzędowe rejestry, dowodzi Draško Došljak, któremu ekscerpcja jednego z XVI-wiecznych, obejmującego składający się z 15 miejscowości administracyjny okręg Cetynii, pozwoliła na stworzenie obszernego korpusu czarnogórskich antroponimów i ustalenie ich frekwencji. Oczywisty wpływ języka tureckiego na szereg płaszczyzn w językach bałkańskich znajduje doprecyzowanie w badaniach Liliany Makarijoskiej, skoncentrowanych wokół specyfiki, funkcji oraz zmian semantycznych i strukturalnych w obrębie związków frazeologicznych pochodzenia tureckiego (Л. Макаријоска, *Фраземите со турцизми во јужнословенски контекст*). Na niegdyśjsze słowiańsko-niesłowiańskie (a ściślej: perskie) związki cywilizacyj-

ne na Bałkanach, a szczególnie na terenach dzisiejszej Bośni i Hercegowiny, zwracają uwagę Đenita Haverić i Amela Šehović, badające metodą asocjacji werbalnych leksykalne skojarzenia z językiem perskim wśród określonych grup użytkowników języka bośniackiego i czarnogórskiego (Đ. Haverić, A. Šehović, *Perzijski jezik u mreži verbalnih asocijacija među govornicima bosanskog i crnogorskog jezika*). Wreszcie, oprócz zagadnień dotyczących słowiańskich języków literackich w sferze zainteresowań autorów tomu znajdują się, jak już wspomniano, także ich odmiany regionalne. Zagadnieniom dialektologicznym poświęcone są w niniejszym opracowaniu dwa artykuły – Mieczysława Dziekońskiego, dokonującego przeglądu sztokawskich syntez dialektologicznych pod kątem obecności i nomenklatury dialektów i gwar czarnogórskich (M. Đekonjski, *Tretman crnogorskih govora u štokavskim dijalektologijama*) oraz Adnana Čirgicia, zarysowującego sytuację akcentową w gwarach Wybrzeża Czarnogórskiego (A. Čirgić, *Akcenatska granica među bokeljskim govorima*).

Druga część tomu, literaturoznawczo-kulturologiczna, zawiera 18 artykułów. Prezentuje ona szerokie spektrum zainteresowań badawczych zarówno w odniesieniu chronologicznym (od średniowiecza po współczesność), jak i tematycznym. Otwiera ją studium Andrew Barucha Wachtela, w którym na podstawie dwóch utworów historycznych – powieści *Córka kapitana* A. Puszkina oraz dramatu *Falszywy car Szczepan Mały* P. Njegoša – autor poszukuje m.in. odpowiedzi na jakże aktualne w dzisiejszych czasach pytanie, dlaczego oczywiste kłamstwo nie prowadzi do upadku władzy, a wręcz umacnia ją w oczach zwolenników (A. Baruch Wachtel, *The Rhetoric of Pretendership in Pushkin and Njegoš*)? W kolejnym artykule prezentowane są poglądy wybitnego postmodernistycznego twórcy D. Kiša na ideologię nacjonalizmu w literaturze, dyskursie politycznym i społecznym, analizowaną przez pryzmat relacji pomiędzy Bałkanami a Europą Środkową (T. Longinović, *Danilo Kiš između Srednje Evrope i Balkana*). Wątki oscylujące wokół II wojny światowej i stosunku kolaborantów do Żydów porusza w swoim artykule Boban Batrićević (B. Batrićević, *Jevreji i gusle: antisemitizam u propagandnim pjesmama, napisima i pošalicama crnogorskih kolaboranata u Drugome svjetskom ratu*). Tematem przewodnim następnych tekstów są początki powstania przeciwko Turkom w Bośni i Hercegowinie z 1875 r. (B. Jezernik, *Posmrtni život Crnog Mira, dobrovoljca i junaka ustanaka u Hercegovini i Bosni*), stanowiące klucz do analizy późniejszego tzw. wielkiego kryzysu wschodniego (mniej więcej ten sam okres – 1876 r. – ale z punktu widzenia włoskiego dziennikarza naocznie relacjonującego walkę Czarnogórców z Turkami opisuje Olivera Popović (O. Popović, *Ratni dopisi iz Crne Gore Evgenija Popovića*)), właściwości historii alternatywnych w odniesieniu do

Tom *Cetinjski filološki dani II*, jako drugi z serii, jest bezsprzecznie dowodem na niezwykle prężną działalność naukową stosunkowo młodego jeszcze uniwersytetu, który nie tylko wskazuje kierunki badań, ale i gromadzi badaczy Słowiańszczyzny i Bałkanów, stając się ważnym i głośnym forum współczesnej slawistycznej myśli filologicznej, łączącym dobrze rozumianą i dogłębnie studiowaną lokalność z szeroką refleksją humanistyczną.

Stručni rad

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

DRAGOCJENA METODIČKA KNJIGA JAKOVA SABLJIĆA

(Jakov Sabljic, *Praktična metodika književnoga odgoja i obrazovanja*, dio I i II, Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“, Cetinje i Podgorica, 2021)

Knjiga *Praktična metodika književnoga odgoja i obrazovanja* (dio I i II) hrvatskoga filologa i univerzitetskoga profesora Jakova Sabljica nedavno je štampana i postala dostupna naučnoj i stručnoj javnosti. Objavljena je u suizdavačkoj saradnji Fakulteta za crnogorski jezik i književnost i Narodne biblioteke „Radosav Ljumović“, i to u biblioteci Posebna izdanja. Njezini su urednici Adnan Čirgić, Aleksandar Radoman i Sanja Vojinović. Knjigu su recenzirali Ante Bežen, Dean Slavić i Marko Ljubešić. Kako se da videti, iz tehničkih je razloga knjiga podijeljena na dvije cjeline, odnosno štampana je u dva obimna toma, prvi 672 stranice i drugi 676.

Autor knjige profesor je na Filozofskome fakultetu u Osijeku. Crnogorskoj je akademskoj i kulturnoj javnosti poznat praktično neprekidnim interesovanjem za crnogorske književne teme još od početaka bavljenja naučnim radom. Treba spomenuti temu Sabljiceva doktorskoga rada *Najnoviji hrvatski i crnogorski roman (tvorbe zbilje, granice i identiteta)* te knjige *Hrvatski i crnogorski roman: Međuknjiževna tumačenja* (2010), *Iz metodičke teorije i prakse nastave književnosti* (2011) i *Hrvatske i crnogorske književne teme* (2014). Dugogodišnji je saradnik Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, član Redakcije međunarodnog filološkog časopisa *Lingua Montenegrina*, a učesnik je niza projekata kojima je bio cilj proučavanje i afirmacija crnogorske kulturne baštine, osobito njezina književnog dijela. Zapažen je njegov doprinos učvršćivanju veza crnogorske i hrvatske naučne zajednice. Jakov Sabljic bio je jedan od najbližih saradnika počivšeg profesora Milorada Nikčevića, zaslužnog filologa koji je živio i stvarao u krilu dviju domovina – Crne Gore i Hrvatske.

Knjiga *Praktična metodika književnoga odgoja i obrazovanja* otpočinje autorovim predgovorom kojim se obrazlažu sve važnije pojedinosti u vezi sa strukturom knjige.

Predgovor je naslovljen „UVOD U PRAKTIČNU METODIKU KNJIŽEVNOGA ODGOJA I OBRAZOVANJA“ (str. 11–18), a u njemu autor iznosi ličnu motivaciju za bavljenje ovom temom, upućuje na vrijedne prethodnike u ovome poslu te govori o idejnoj koncepciji knjige, metodičkim pravilima u nastavi, terminološkim dilemama i izborima, kao i drugim detaljima iz slojevite strukture ove knjige. Kako i sâm ističe, autor se u obradi mnoštva sabranih metoda kretao ili od prvobitne teorijske zamisli k naknadnoj praktičnoj provjeri ili obrnutim procesom; znatan ih je broj, razumije se, sâm smislio i predložio tokom nastave a neke su metode, kako je istaknuto, nastale kao plod zajedničkoga rada i autorove saradnje sa studentima.

Predgovor čitaocu pomaže da razumije principe na kojima je zasnovana knjiga. Jakov Sablić na jednome mjestu veli: „na tragu reformskih nastojanja oblikovanja ‘škole za život’ u ovoj knjizi sve su metode prilagodljive za popratno samovrednovanje i vrednovanje drugih učenika te su usmjerene na razvoj osobnosti učenika, zatim na proces čitanja, tumačenja i učenja, potom na stvaralaštvo učenika, njihove različite sposobnosti i vještine, na učenje za samorazvoj u međuodnosu s drugim učenicima, to jest na to kako biti djelotvoran dio skupine učenika različitih interesa i sposobnosti, a ne na reduktivno učenje za nešto ili nekoga (ocjenu, prosjek, roditelje ili bilo koji vanjski oblik nagrade)“. Autor nešto kasnije dodaje: „odlučio sam se za istodobnu poziciju praktičnoga teoretičara i teoretičnoga praktičara koji je, nadam se, u ravni i ravnoteži s učenicima i nastavnicima, nikako oholo iznad ili ulizivački ispod njihove misaone i fantazijske razine. Moji metodički recepti namijenjeni su „pravljenju“ nastave po mjeri nastavnika i učenika s opisima metoda od kojih se pojedine nalaze u drugim metodičkim knjigama, no nisu (dovoljno detaljno) konkretizirane ilustrativnim primjerima koje ipak svesrdno donosim u knjizi i dijelim s općinstvom zainteresiranim za nastavu. Knjiga je mogla biti kraća, no žao mi je bilo ne pokazati svu raskoš metoda i varijacija na metode od kojih mnoge nigdje nisu do sada pokazane i zabilježene. Knjiga je mogla biti i duža – što dokazuje da je metodička priča priča bez kraja i to me raduje baš kao što me radovalo maratonsko pisanje i sastavljanje ove metodičke priče, njezino slaganje, kolažiranje, prilagodbe, klasificiranje u njoj sada tiskom upakiranih metoda s mišlju da će nekom u budućnosti čitanja biti od velike koristi!“

S koliko je promišljenosti u ovoj knjizi obrađen svaki segment na putu ostvarivanja nastavnih ciljeva svjedoči autorova odluka da za svaku metodu sistematično opiše odrednice: ISHODI/AKTIVNOSTI – PRIMJENA – OPIS – POTREBNO PRIPREMITI – PRIMJER(I). Tokom prezentovanja metodičkih procedura autor se držao načela „deskripcija, a ne preskripcija“, pa se svakome nastavniku spram konkretne situacije ostavlja sloboda izbora metode. Autor zauzetim pristupom nudi spoj provjerene metodičke tradicije, a znamo

da se u praksi nastavnici nekad i opiru novinama, i savremenih metodičkih teorija, koje opet u nekim segmentima zbog nesnalaženja i neadekvatnog odabira mogu odvesti u neformalan pristup i površnost. Takvom je koncepcijom dobijena metodička knjiga s praktičnim i, kako bi se reklo, sadržajem uspješno kreiranim za određenu svrhu.

Pored popisa literature i internetskih izvora na kraju nalazimo i odjeljak „Zahvale“ u kojemu autor navodi imena studenata uz zahvalnost za doprinos i ulogu koju su oni imali tokom rada na ovome projektu.

Izvodi iz recenzija učinjeni su vidljivim objavom na zadnjoj korici. Osvrti dvojice recenzenata potcrtali su vrijednost i slojevitost knjige, no ništa manje pohvala nijesu izrekli o stilu i naučnoj odmjerjenosti što ih je autor demonstrirao pri izradi ove metodičke knjige. Recenzent Dean Slavić, pored ostaloga, uz ovu knjigu bilježi: „Sabljiceva se knjiga ne razmeće bibliotekom proučenih izvora i ne pozira zakučastom sintaksom. U njoj nema novogovora i praznih terminoloških fraza, a nema ni samohvale s desetljećima provjere u nastavnoj praksi. Riječ je o opuštenoj, ali korisnoj knjizi koja će sigurno naći svoje čitatelje. Knjiga nam dokazuje da metodika ne mora biti dosadna disciplina puna zamornih popisa, praznih propisa i dosadnih naredbi.“ U recenziji kolege Deana Slavića ovako se sagledava doprinos Sabljiceve monografije: „Zadaća svakog dobrog metodičara (teoretičara i(li) praktičara) stvaranje je metodičke ponude koja treba zadovoljiti s jedne strane zakonodavni okvir, a s druge strane učeničke potrebe. U trenutku dok smo previše zaokupljeni prvim, vrlo često zaboravljamo upravo ovo drugo, što je ipak u samoj osnovi odgojno-obrazovne djelatnosti. Ova monografija izniman je doprinos upravo na ovoj „druvoj strani“, a što se može prepoznati u kreativnosti oblikovanja praktičnih primjera, ali istodobno i čvrstim temeljima na već više od pola stoljeća postojanoj metodici hrvatskoga jezika i književnosti“, zaključuje Slavić.

Jasno se dâ zaključiti da je Sabljiceva metodička monografija dobrodošla studentima, učiteljima i nastavnicima zbog toga što im njezin sadržaj pomaže da lakše rješavaju zahtjeve koje pred njih stavlja konkretna situacija iz nastave, a nemjerljivo će im pomoći da nastavu izvode na savremeniji i način koji je učenicima bliži.

Dakle, pojavljivanju knjige *Praktična metodika književnoga odgoja i obrazovanja*, u kojoj su u dva dijela na gotovo 1400 stranica opisane najrazličitije problemske situacije metodike nastave književnosti – najviše će se radovati članovi prosvjetno-pedagoške zajednice u nas. Predstavljena je knjiga nastavak značajne produkcije FCJK i njihove saradnje s Narodnom bibliotekom „Radosav Ljumović“. Misija priređivanja vrijednih a u praksi i te kako upotrebljivih izdanja punu je potvrdu dobila objavljivanjem knjige *Praktična metodika književnoga odgoja i obrazovanja* filologa Jakova Sabljica.

Stručni rad

Amela LUKAČ–ZORANIĆ (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru

a.zoranic@uninp.edu.rs

U POTRAZI ZA MAŠOM

Zbirka poezije „Rezime“ autorke Marije Krivokapić, objavljena u ediciji „Poesis“ i izdavaštvu JU Narodna biblioteke „Njegoš“ predstavlja aktuelni, autentični glas zrele žene izražen pažljivo odabranim riječima, jezikom sopstva, materinstva, društvene zbilje i sjećanja. T. S. Eliot kaže: „Može se prirodno očekivati da će posle zrelosti jezika doći zrelost duha i zrelost manira.“ Kod Marije se desio obrnut proces, njen duh je sazreo, a onda je sazrela njena potreba da iz sebe izbaci sve ključale osjećaje zrelim jezikom izražajnosti.

Marija slijedi Eliotove upute, ona posjeduje kritički smisao za prošlost, povjerenje u sadašnjost i ne gaji nikakvu svjesnu sumnju u budućnost. Marija je originalni predstavnik generacije u kojoj živi. Generacije bratstva i jedinstva opterećene ratnim strahotama, koja se i dalje koprcu u vrtlogu promjena, ne želeći da se mijenja, da odbacuje, proziva i negira, već da prigrli i dâ.

Ko je Marija? Majka dvije djevojke u čijem svakom atomu rezoniraju treptaji ćerki, ona razdragana žena koja juri vani, na snijeg, na kišu, na vjetar i sunce, ne bi li svojom majčinskom ljubavlju odagnala sav hrđaluk od svoje djece i otvorila im nebesa da slobodno lete i snivaju. Sniva i ona, s tim da su njeni snovi drugačiji, variraju od smrti do života, tame i svjetlosti isprepletani nitima prošlosti dok se „vrijeme krije i kotrlja kao klupče“.

Ko je Marija?

Ćerka starice čija sjena vazda stoji nad glavom i nijemo posmatra zrelu ženu koja vapi da je zagrlji i izusti „majko“. Žena, ljubavnica, čulna i pohotna što poput talasa obavlja plažu, zapljuskuje je i opet povlači duboko u sebe, duboko na pučinu. Revolucionarka, ona što ljubi ljude, voli čovjeka, voli historiju, ne samo svoga naroda i svoj narod, ona voli svijet, ali isto tako poput budnog, stamenog stražara čuva postojbinu, što se i očituje u pjesmi „Orginal“ koja stoji nasuprot pjesmi „Rezime“ i nudi jedan od odgovora:

„zakucana u krš davno prije rođenja
U koljevci od krša ušikana
igra u amfiteatru krša

...

sa krša skačem u more
do dna samog krša
đe pelike i amfore
enohoje i patere
luterije i kilikse
amforije i uljanice
prekrivene šumom algi
morskih sasa i korala
Od tebe čuvam“

Tragajući za Marijom, primjećujemo da i ona traga za sobom, postavlja pitanja, ne bi li onako mudro, sokratovski, došla do odgovora, potom sirovo, bez uvijanja i dekorisanja, bacila ih na tanjir ispred čitaoca. Čuvarka jezika, igrajući se aliteracijom, kao da želi da dokaže da to posljednje slovo engleskog alfabeta ima toliko riječi da ponudi, da izrekne smisao te da se njime ništa ne završava već se nastavlja i traje, kano što:

„zrikavac zrelo zapjevava
Zrcali zorna zornica
Zakićena zarudjela zora
Zenitom zvizdan zasijevao
Zakliktao zlatoglavi zamajac“

U pjesmi „Što veliš da nećeš jabuka?“ mreža narativa se vješto plete oko čitaoca, ne dozvoljavajući mu da pažnja niti malo popusti dok vodi nijemi dijalog sa staricom, staramajkom, što svako djetinjstvo boji ljubavlju i pažnjom i daje osjećaj doma:

„Što veliš da nećeš jabuka?

A nema mirisnijih no ovih iza kuće.“

Aristotel kaže da „pjesnici podražavaju ljude koji su ili bolji od nas ovakvih kakvi smo, ili gori ili slični“. Marija Krivokapić pred nama otvara mnoga vrata i uvlači nas u svijet pitanja „da li smo bolji“ ili „smo gori“ pružajući nam odgovore u obrisima pjesničkog izraza predstavljenog u zbirci „Rezime“.

Stručni rad

Martin HENZELMANN (Greifswald)

Universität Greifswald

martin.henzelmann@uni-greifswald.de

EINE DISSERTATION ÜBER MUSLIMISCHE MINDERHEITEN IN BULGARIEN UND GEORGIEN

(Alter Kahraman, *Muslim Minorities of Bulgaria and Georgia: A Comparative Study of Pomaks and Ajarians*, Dissertation, Middle East Technical University, Ankara, 2020, xvii + 301 Seiten)

Die hier zu besprechende Dissertationsschrift widmet sich komparativ den historischen und geopolitischen Rahmenbedingungen, unter denen zwei muslimische Minderheiten in zwei mehrheitlich christlich-orthodoxen Staaten leben. Es werden die Pomaken in Bulgarien mit den Adscharen in Georgien verglichen, die beide zur Zeit der osmanischen Vorherrschaft zum Islam konvertierten und bis heute die Sprache der orthodoxen Mehrheitsbevölkerung sprechen. Die Pomaken siedeln in den Rhodopen und anderen Regionen Bulgariens, verfügen aber nicht über eine autonome Region. Anders ist die Situation in Georgien, denn dort ist Adscharien eine Autonome Republik, in der rund ein Drittel der lokalen Bevölkerung Muslime sind. In der Studie werden zahlreiche Gemeinsamkeiten, aber auch markante Unterschiede zwischen beiden Gruppen in sechs Kapiteln herausgearbeitet.

Einleitend umreißt Kahraman einige allgemeine Hintergrundinformationen und legt die Ziele und seine Forschungsmethode dar. Durch Feldarbeit, eigene Beobachtungen und Interviews stellt er Daten zusammen, die er einer qualitativen Untersuchung unterzieht, wobei er sowohl in Bulgarien als auch in Georgien auf Übersetzer angewiesen ist beziehungsweise mit lokalen türkischsprachigen Personen seine Konversationen führt (S. 22–28).

Es folgt ein Überblick über die Fachliteratur und den aktuellen Forschungsstand, in dem zumeist Fragen der muslimischen Religion, der Kulturgeschichte und der Identität im Raum stehen, die sprachliche Situation wird an dieser Stelle jedoch nicht abgedeckt. In zahlreichen Ländern mit christlich-orthodoxer Mehrheitsbevölkerung habe sich in den vergangenen drei Jahrzehnten ein ethno-religiöser Nationalismus herausgebildet, der die Pomaken oder die Adscharen letztlich auf Grund ihrer Religionszugehörigkeit nicht als

vollwertige Subjekte der jeweiligen Titularnation erachtet (S. 45). In diesem Zusammenhang verweist der Verfasser auf das Konzept der Ethnodoxie, das so viel bedeutet wie „fusing a group’s ethnicity with its dominant faith“ (S. 60). Anschließend geht es um die geographischen und historischen Aspekte, die in Bulgarien bzw. Georgien dazu beigetragen haben, dass sich unter den Osmanen neue muslimische Bevölkerungsanteile herausbilden konnten. Kahraman spricht in diesem Zusammenhang von einem „lack of authentic sources on the Islamisation of the Rhodopes“ (S. 73). Ein Blick in die Fachliteratur genügt, um das Gegenteil zu erfahren, beispielsweise das Vorhandensein authentischer Aufzeichnungen, die den Straßenbau, Brückenbau, Häuserbau, aber auch den Islamisierungsprozess auf dem Balkan dokumentieren (Велков/Радущев, 1988: 57). So werden etwa in der bulgarischen Nationalbibliothek in Sofia eine riesige Menge einzelner osmanischer Register aufbewahrt (Велков/Радущев, 1988: 57). Diese geben detailliert Aufschluss über den Alltag in der damaligen Zeit und über das Schicksal der lokalen Bevölkerung sowie ihre Beweggründe für einen Übertritt zum Islam. Natürlich ist es so, dass dadurch auch Nachteile ausgeglichen wurden, die der Bevölkerung zu einem sozialen, politischen und gesellschaftlichen Aufstieg verhelfen sollten (S. 74), allerdings war es wohl auch die ohnehin bittere Armut, die der ländlichen Bevölkerung zusätzlich zur hohen Steuerlast und zur Knabenlese oft gar keine andere Wahl ließ, als zum Islam zu konvertieren, was bei Велков/Радущев (1988) sehr anschaulich dargelegt wird. Dem von Kahraman zitierten Konzept einer „voluntary nature of conversion“ (S. 75) kann man also auch das einer „sanften Erpressung“ gegenüberstellen, denn Nichtmuslime werden von den Osmanen eher geduldet als toleriert (Brunner, 2012: 42). Als Bulgarien im 19. Jahrhundert unabhängig wurde, passten die Pomaken nicht in die Vorstellung einer homogenen Nation und waren von nun an zahlreichen Schikanen der neuen Obrigkeiten ausgesetzt, die unter anderem ihre Migration in die Türkei beförderten (S. 93, vgl. dazu außerdem Зеленгора 2012). Mit dieser Flucht aus der Heimat mussten sich gleichermaßen zahlreiche Adscharen abfinden, nachdem russische Truppen 1878 nach Batumi vordrangen (S. 100) und somit Adscharien an Georgien fiel. Es folgten weitere Druckmittel auf die muslimische Bevölkerung, von denen Zwangstausen und Namensänderungen bei den Pomaken (S. 123) die prominentesten Erscheinungen sind. Adscharien wurde 1921 im sozialistischen Georgien eine autonome Entität, in der es zu massiven Deislamisierungskampagnen kam, welche 1929 einen Aufstand gegen die lokalen kommunistischen Behörden provozierten (S. 111–112).

Im vierten Kapitel wird eine Transformation der Identitätsmuster beider Gruppen im 20. Jahrhundert untereinander verglichen, die sich weitestgehend durch die Lebensumstände im sozialistischen Bulgarien und in der Sowje-

tunion definiert. Die lokale muslimische Bevölkerung in Georgien unterlag ebenfalls den Namensänderungen, die im kollektiven Gedächtnis der Adscharen allerdings weniger traumatisch abliefen als bei den Pomaken (S. 131). Daraus erklärt sich ein heutzutage noch weitverbreitetes Phänomen bei beiden Gruppen, nämlich das der Doppelnamen. In offiziellen Dokumenten oder im Umgang mit Fremden aus der Mehrheitsbevölkerung werden oftmals christlich-orthodoxe Namen geführt, während im vertrauten Umfeld wie etwa in der Dorfgemeinschaft weiterhin genuin muslimische Namen verwendet werden. Dies wird als Instrument des stillen Widerstands gedeutet (S. 146–151 mit entsprechenden Querverweisen).

Im fünften Abschnitt widmet sich der Verfasser der Wiederbelebung ethno-religiöser Affinitäten nach dem Fall des Eisernen Vorgangs. Die dominante orthodoxe Religion hat sich seither weiträumig entfalten können, während die fehlende Finanzierung der islamischen Infrastruktur in Georgien durch die Türkei kompensiert werden musste (S. 165, vgl. zum Islam in Georgien auch bei Ярлыкапов, 2013; Ломидзе, 2016; Сихарулидзе/Урушадзе, 2016). Hinzu kommt der offen propagierte Proselytismus in Adscharien, der in Bulgarien nicht vorhanden ist (S. 181). Der größte Unterschied zwischen Pomaken und Adscharen besteht letztlich aber darin, dass die Pomaken äußerst vielfältige Identitätsmuster erkennen lassen, während die Adscharen sich ausschließlich als Georgier definieren (S. 182–184). Der Unterpunkt 5.2.2.3 zur sprachlichen Situation der Pomaken („Pomak: A Dialect or a Language“, S. 198–200) ist der unschärfste Teil der Arbeit, in dem der Autor um eine Skizze der sprachlichen Realität bemüht ist, die allerdings einer fundierten wissenschaftlichen Grundlage entbehrt. Anfänglich weist er zwar ehrlich darauf hin, dass er nicht über die erforderlichen Sprachkenntnisse verfügt (s.o.). Da dieser Aspekt seinen Blickwinkel zweifelsfrei einschränkt, ist die konsequente Frage, warum er sich an eine sprachtypologische Interpretation heranwagt. Kein einziger (sic!) bulgarischer Dialektologe wird hier zitiert, und um nur ein Beispiel zu nennen: Allein Georgi Mitrinov, der schon 30 Jahre lang die Ergebnisse seiner Feldstudien dokumentiert und aktuell der beste Kenner der Mundartensituation der Rhodopen und der Dialekte der Pomaken beidseits der bulgarisch-griechischen Grenze ist (vgl. Митринов, 2012), scheint dem Verfasser trotz seiner Verdienste um die Erforschung dieser Thematik offenbar gar nicht bekannt zu sein. Stattdessen verlässt sich Kahraman auf die Aussagen einzelner Gesprächspartner und versucht, sie im Licht einiger nebulöser Annahmen irgendwie aufzuwerten, dabei hätte die Arbeit in ihrer Gesamtschau sogar vom Weglassen dieses Unterpunktes profitiert. Man kann insgesamt bei der Darstellung der sprachlichen Typologisierung also auch dezidiert anderer Meinung sein als der Autor und im Falle der Sprache

der Pomaken von einer dialektalen Situation ausgehen, die sich zweifelsfrei in ein bulgarisches Kontinuum einreicht.

Das letzte Kapitel fasst die Erkenntnisse der Studie zusammen. Interessant ist dabei die Feststellung, dass ethno-religiöser Nationalismus zu Intoleranz führen kann, vor allem gegen nicht-orthodoxe Bevölkerungsanteile. Weiterhin hebt der Autor hervor, dass „minorities having more commonalities with the majority and believing in other religions suffer more than other minorities do“ (S. 227–228). Während sich die Adscharen wie selbstverständlich als Georgier betrachten, so finden sich bei den Pomaken in Bulgarien flexible Definitionsmuster (S. 233).

In seinen Untersuchungen setzt sich der Verfasser zwar zu Recht kritisch mit der Geschichte Bulgariens und der Sowjetunion auseinander, beurteilt die Ereignisse aus der türkischen bzw. osmanischen Vergangenheit aber ungleich milder. Während man erfährt, dass sämtliche Schritte in der Geschichte der Bulgaren zentrale Komponenten von Diskriminierung gegen Muslime enthalten (S. 3, 4, 36, 58, 62, 230 usw.), so werden die Taten der Osmanen weitestgehend mit dem Euphemismus der „Akkulturation“ belegt (S. 2, 3, 66, 123, 133, 215 u. ö.). Der turkozentrische Blickwinkel wird im Wesentlichen durch eine Gegenüberstellung von Argumenten aus der bulgarischen, griechischen oder georgischen Historiographie zu überbrücken versucht, was ohne Zweifel zu begrüßen ist. Da allerdings oft keinerlei Stellungnahme für oder wider eine der dargelegten Ansichten bezogen wird, bleibt es letztlich dem Leser überlassen, sich auf die Spurensuche zu begeben. Eine kritische Auseinandersetzung mit einigen Thesen, etwa denen zur Etymologie (S. 200–202) oder einer mehrdimensionalen Bewertung der sog. Akkulturation der Nichtmuslime im Osmanischen Reich hätte das Werk durchaus bereichert.

Man muss nicht jede im Text vertretene Ansicht teilen, kann aber doch sagen, dass sich die kritische Auseinandersetzung mit den unterschiedlichen Positionen lohnt. Vor allem der Vergleich zwischen den Pomaken und den Adscharen wurde in dieser Form und in diesem Umfang bislang nicht gezogen, so dass die Dissertation einen wichtigen Beitrag zur komparativen Betrachtung von muslimischen Minderheiten in Südosteuropa und im Kaukasus leistet.

Literatur

- Brunner, Bernd (2012). „Das Brückenreich“, [in:] *Die ZEIT Geschichte. Epochen, Menschen, Ideen. Der Islam in Europa. 1300 Jahre gemeinsame Geschichte*, Nr. 2, 2012, S. 38–46.
- Велков, Аспарух/Радушев, Евгени (1988). „Османски архивни държавни документи за ислямизационите процеси на балканите – XIV–XIX в.“, [в:] *Проблеми на развитието на българската народност и нация*. София: БАН, S. 57–73.
- Зеленгора, Георги (2012). *Помаците в Турция*. E-Publikation. Biblio.bg.
- Ломидзе, Нино (ред., 2016). *Ислам в Грузии: Политика и интеграция. Исследовательский отчет*. Тбилиси: Центр культурных взаимосвязей –Кавказский дом.
- Митринов, Георги (2012). *Южнородопските български говори в Ксантийско и Гюмюрджинско (по данни от помашко-гръцки речник на Петрос Теохаридис, Солун, 1996)*. София: Фондация ВМРО.
- Сихарулидзе, Арчил/Урушадзе, Майя (2016). Ислам в Грузии и политика интеграции, [в:] *Пути к миру и безопасности*, 2/51, S. 71–86.
- Ярлыкапов, Ахмет (2013). Ислам на Кавказе и его влияние на конфликтность в регионе и России, [в:] *Сравнительная политика*, 3/13, S. 133–152.

Stručni rad

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА (Тетово)

Универзитет на Југоисточна Европа

b.zdravkovska@seeu.edu.mk

**ПРИКАЗ НА УНИВЕРЗИТЕТСКИОТ УЧЕБНИК
АКАДЕМСКО ПИШУВАЊЕ И МЕТОДОЛОГИЈА НА
НАУЧНОИСТРАЖУВАЧКАТА РАБОТА ОД АВТОРКАТА
ПРОФ. Д-Р СУАДА А. ЦОГОВИЌ**

Академското пишување претставува начин на комуникација во академската средина преку кој авторите на строго дефиниран и аргументиран начин ги изложуваат своите научноистражувачки резултати и сознанија. За студентите ова пишување е клучно во образовниот процес бидејќи преку него треба да воспостават комуникација со академската средина. Меѓутоа, многубројните светски истражувања покажуваат дека пишувањето академски текстови е вештина којашто тие најтешко ја совладуваат, пред сè, имајќи предвид дека станува збор за неограничена материја која треба да биде усвоена.

Експертите во оваа област укажуваат и на фактот дека секој напишан академски текст го подобрува стилот на пишување. Во таа насока од клучно значење е на студентите да им се обезбедат солидни материјали во согласност со академските стандарди кои ќе им помогнат во усовршување на оваа способност, но и да се насочат кон глобалните барања за јасно и за ефективно пишување. На тој начин ќе се оспособат да воспостават добра комуникација со читателите и да го привлечат и да го задржат нивното внимание. Притоа ќе се осигури клучниот императив во сите сфери на професионалното живеење, а тоа е високопрофесионален академски стил на изразување преку кој ќе се постигне усогласување на мислите со изразот преку текстот, и тоа не само на студентите, туку и на сите оние кои се вклучени во општественото живеење.

Како предавач кој долги години се соочува со сериозни проблеми во однос на пренесувањето знаења за пишување академски текстови, но и во однос на мотивацијата на студентите да го прават тоа, со огромен ентузијазам прифатив да го направам овој приказ на трудот **Академско пишување и методологија на научноистражувачката работа** од авторката проф. д-р Суада Цоговиќ.

Станува збор за обемно истражување претставено на 400 страници. Она што фасцинира уште од првите страници е начинот на структурирање на трудот, претставен во содржината на почетокот на книгата. Имајќи ја предвид комплексноста на проблематиката во однос на методологијата на научноистражувачката работа, преку исклучително сериозен пристап, во овој универзитетски учебник се опфатени и прецизно и јасно се елаборирани сите аспекти на создавањето кохерентен академски текст во одделни 17 дела.

Во првиот дел, ДА ЗБОРУВАШ – ДА ПИШУВАШ = ДА МИСЛИШ, авторката се задржува на говорот и на пишувањето како најважни средства и форми на комуникација и меѓусебно разбирање.

Следниот дел е насловен АКАДЕМСКОТО ПИШУВАЊЕ ВО ФУНКЦИЈА НА НАУКАТА. Во него авторката се задржува на видовите академско пишување, почнувајќи од семинарската работа која претставува прв академски труд за студентите, а завршува со докторската дисертација како највисок облик на академско истражување. Од исклучителна важност е и тоа што таа ги опфаќа и другите форми на академско пишување како есеј, академски реферат и биографија на авторот.

РЕЛЕВАНТНИТЕ ОБЕЛЕЖЈА/КЛУЧНИТЕ ОБЕЛЕЖЈА НА АКАДЕМСКИТЕ ТРУДОВИ е насловот на третиот дел. Во него д-р Џоговиќ на едноставен начин, но преку високопрофесионален стил ги претставува круцијалните компоненти на академските трудови при што импресионира леснотијата на изложување на информациите.

Четвртиот дел е именуван МЕТОДИ НА НАУЧНОИСТРАЖУВАЧКАТА РАБОТА. Во овој дел се опфатени одделни методи преку кои се доаѓа до клучните податоци во академските трудови. Секако дека примената на различни методи во проучувањето води до релевантни сознанија кои даваат тежина на трудовите.

Во еден од најобемните делови, ЦИТИРАЊЕ И РЕФЕРЕНЦИРАЊЕ, авторката ги претставува и ги објаснува различните начини на наведување на користените извори при создавањето на академскиот труд.

Во АКАДЕМСКА КРЕАТИВНОСТ И ОРТОГРАФСКА КОРЕКТНОСТ се вклучени следниве наслови: Обликување на ракописот, Јазик и стил и Правописни, јазични и термилошки совети.

Особена важност во академскиот изразување е евалуацијата на којашто авторката се задржува во НАУЧНИТЕ ТРУДОВИ И НИВНОТО ОЦЕНУВАЊЕ. Таа започнува со трите етапи на науката, опфаќајќи ги притоа и нејзините различните видови. Д-р Џоговиќ ги категоризира научните трудови во: оригинален научен труд, прегледен труд, стручен труд, претходно соопштување, научна критика (рецензија) и приказ на

книга, но се задржува и на другите научностручни дела и трудови како: монографија, научна студија, учебник, енциклопедија, лексикон, практикум итн.

Голема важност во презентацијата на академското истражување има и скратувањето на зборовите што одделно е презентирано во осмиот дел **СКРАТУВАЊЕТО ВО АКАДЕМСКОТО ПИШУВАЊЕ**.

Деветтиот дел е насловен **ЈАЗИК И КОМУНИКАЦИЈА**. Во него, меѓу другото, авторката се задржува на современите комуникациски видови, комуникациските стилови и на комуникациските конструкции, а делот завршува со знаци и симболи во функција науката и на комуникацијата.

Од исклучителна важност претставува десеттиот дел каде што д-р Џоговиќ ги изложува своите сознанија во однос на **КОМУНИКАЦИСКИ И ПРЕЗЕНТАЦИСКИ ВЕШТИНИ**. Ваквите способности, од една страна, исклучително се важни за академската работа, а, од друга страна, се занемаруваат во теоретските материјали кои ја обработуваат оваа проблематика. Притоа, релевантноста на сознанијата може значајно да се намали поради несоодветен и невешт начин на нивно изложување и презентирање.

Молбата, препораката и полномошното кои се посебни строго структурирани форми на изразување се опфатени во единаесеттиот дел **АДМИНИСТРАТИВНИ ОБЛИЦИ НА ПИШУВАЊЕ**.

Највисоката научна институција во една земја, како и основниот концепт на нејзината организација се претставени во дванаесеттиот дел насловен **АКАДЕМИЈА НА НАУКИТЕ И УМЕТНОСТИТЕ**. Откако ќе ја дефинира суштината од постоењето на оваа врвна установа, д-р Џоговиќ се задржува со начинот на нејзината организација.

Од тринаесеттиот до шеснаесеттиот дел претставуваат апендикси. **АПЕНДИКС I** се однесува на пишување референци кога недостигаат сите информации. Шематски прикази на молба, препорака и на полномошно се дадени во **АПЕНДИКС II**. Во следниот, **АПЕНДИКС III**, има пример на апстракт на босански и на англиски јазик. Во последниот, **АПЕНДИКС IV**, авторката наведува особено интересни латински изреки кои се поврзани со учењето.

Последниот, седумнаесеттиот дел, претставува **ПОИМНИК НА АКАДЕМСКОТО ПИШУВАЊЕ**, а по него се дадени **БИБЛИОГРАФИЈА, ИНДЕКС НА ПОИМИ**.

Јасни одлики на овој учебник се современата проблематика која се обработува, широкиот дијапазон на сознанија на авторката, проф. д-р Џоговиќ, и нејзиниот суптилен и едноставен начин на изложување на

податоците. Во тој контекст, со сигурност може да се каже дека станува збор за импресивен труд кој ќе биде од исклучителна корист и за оние кои учат за академското изразување, но и за оние кои треба да предаваат за тоа. Мое мислење е дека ваква квалитетна книга треба да биде преведена и нејзините вредности да бидат споделени со поширока читателска публика.

Приказов ќе го завршам со една латинска поговорка којашто ја прочитав во овој универзитетски учебник, а која соодветствува на она што го нуди оваа книга, а тоа се долгорочни знаења применливи во животот. *Non scholae, sed vitae discimus* (Не учиме за школо туку за живот).

ARHIVA

UDK 655.1(497.16)''1494/1496''

Milorad NIKČEVIĆ*

**TEMELJNA ISHODIŠTA CRNOJEVIĆA ŠTAMPARIJE
(ISKON, LOKACIJA I ETNIČKO ATRIBUIRANJE)**

I. KORIJENI

Pojava Crnojevića štamparije predstavlja jedan od najznačajnijih događaja u istoriji crnogorske kulture. Taj događaj je od epohalnog značaja. Uslovljen je visokim nivoom društvene i kulturne razvijenosti poznosrednjovjekovne Crne Gore kao zemlje na razmeđu Istoka i Zapada i njezinom pripadnošću krugu mediteranske kulture i civilizacije. Nalazeći se na takvome graničnom položaju, ona je još iz duboke kasnoantičke prošlosti baštinila vrlo značajne zapadnoevropske kulturno-civilizacijske tekovine mediteranskog karaktera, a od kraja XII vijeka još i bogato nasljeđe istočnoevropske kulture i civilizacije, posebno proizvode ćirilometodske pismenosti i književnosti liturgijske namjene.

Crna Gora je takav napredak ostvarila ponajviše preko Boke Kotorske, koja joj je stalno bila „prozor u svijet“. A ona se od 1420. godine nalazila pod vlašću Mletačke Republike. Na taj način je po zakonu spojenih sudova bila direktno uključena u pokret humanizma i renesanse što je tokom XV stoljeća sve više uzimao maha. U stvari, pojava Crnojevića štamparije i nije ništa drugo do novi tehnički izum koji na ruševinama srednjovjekovnog feudalizma poput vjesnika najavljuje novi vijek, u Crnu Goru direktno dospjela iz Venecije kao sredine s najrazvijenijim štamparstvom u ondašnjoj Evropi. U njoj je prvu štampariju osnovao još 1469. godine njemački majstor Johan fon Špejer. Poslije njega u Veneciji su radili takvi izvrsni tipografi kao što su bili Nikola Žanson (1420–1481), Erhard Rotdolt (1447–1527) i Aldo Manucij (1449–1515).¹ U vrijeme rada cetinjske štamparije Italija je imala tipografije u 73 grada, a u XVII vijeku na užem prostoru između Sv. Marka i mosta Rialto radile su 154 štamparije i knjižare.² To znači da je posjedovala veliki broj mjesta gdje su se proizvodile i prodavale knjige.

* Objavljeno u: (*Pola milenijuma Crnojevića štamparije*, Zbornik radova, uredio Milorad Nikčević, NZCH, Zagreb, 1996, 67–82).

¹ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, „Izdanja Đurda Crnojevića“, *Crnogorska bibliografija*, Tom I, knj. I, Cetinje, 1989, str. 62.

² Pavle Mijović, „Naša i venecijanska štampana knjiga“, *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Biblioteka Montenegrina 4, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, 1987, str. 302.

Pavle Mijović drži da je venecijanska knjiga, štampana latinicom, imala značajan uticaj na crnogorsku knjigu, ali da još nismo osvijetlili unutrašnji kulturni proces koji je Crnoj Gori omogućio da prihvati takav svjetski izum kakav je štamparija, da se njime koristi i da ga, štaviše, širi. Još smatra da smo renesansu imali u Primorju, pa i na samome Cetinju u arhitekturi njezinih prvih monumentalnih zdanja. Imali smo je i u humanistici epigrafskih spomenika i uopšte natpisa u katoličkim crkvama i grobljima na domovima aristokratije i bogatih građana, na freskama i u ilustrovanim knjigama pisanim i štampanim latinskim slovima.³

Dakle, korišteni Crnojevića štamparije su dvojaki: strani, venecijanski, i domaći, crnogorski. Njezina pojava ne bi se mogla ni zamisliti bez održavanja bliskih veza Crnojevića s Venecijom i uopšte Mletačkom Republikom koja je zaista bila najveći centar štamparstva u Evropi.⁴ Iz nje je kultura knjige prodrila u Dubrovnik, Kotor, Ulcinj, Split, Zadar i u druge primorske gradove, pa i na Cetinje. U tim primorskim gradovima u vrijeme trajanja humanizma i renesanse nikle su škole u kojima su đeca naučila da čitaju i pišu kako na maternjem, slovenskom, tako i na latinskom jeziku. A imućniji građani su slali svoju decu u Padovu na univerzitet.⁵ U Veneciji je radio i pečatao knjige od 1476. do 1499. godine prvi crnogorski štampar Andrija Paltašić iz Kotora (oko 1450–1500).⁶ Otuda je ne samo nabavljena Crnojevića štamparija, nego je u Veneciji, najvjerovatnije kod Paltašića, njezin glavni majstor, jeromonah Makarije, izučio tipografski zanat. I nastavljači Crnojevića štamparije, Božidar Vuković Podgoričanin, sin mu Vićenco, Jerolim Zagurović i Stefan Marinović su takođe štampali naše ćirilčke obredne knjige u Veneciji. Oni su u svoje vrijeme po kulturi izdigli Crnu Goru na svjetski nivo.

Kada je riječ o domaćim korijenima Crnojevića štamparije, valja znati kako je u potonje vrijeme utvrđeno da je u XV vijeku na obalama i ostrvima Skadarskoga jezera postojao cijeli kompleks pravoslavnih crkava i manastira s velikim brojem sveštenika koji su radili na prepisivanju i ukrašavanju knjiga⁷. Zapravo, na prostoru Skadarskog jezera krajem XV stoljeća bio je formiran novi centar pismenosti, o čijemu se radu vrlo malo zna. Prema sa-

³ Isto, str. 306–308.

⁴ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, nav. djelo, str. 55.

⁵ Isto, str. 33.

⁶ Miloš Milošević, *Andrija Paltašić Kotoranin*, Kotor, 1993, str. 9.

⁷ Rajka Vujošević, „Skriptoriji Skadarskog jezera“, *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30. i 31. X i 1. XI 1983, Naučni skupovi. Knjiga 9, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Titograd 1983, str. 593–601. i Vojislav Nikčević, „Bokokotorski srednjovjekovni skriptorijumi i njihovi uticaji“, *Arhivski zapisi*, 500 godina Crnojevića štamparije, br. 2, Cetinje, 1994, str. 105–122.

čuvanim primjercima knjiga, može se konstatovati da je njegova aktivnost trajala sve do posljednjih decenija XV vijeka i da je dugi niz godina na Skadarskom jezeru njegovano književno i umjetničko stvaralaštvo. Prepisivački i iluminatorski rad sveštenika u lancu skriptorijuma sa Skadarskog jezera posjedovao je visoke domete, pa se smatra da pojava Crnojevića štamparije, prve ćiriliske štamparije na jugu Evrope i prve državne štamparije na svijetu, nije ništa drugo do prirodna posljedica vrlo razvijene prepisivačke vještine u tim skriptorijumima. U suštini, njezini tipografi nastavljaju tradiciju prepisivačke i iluminatorske vještine iz njih novijim tehničkim sredstvima, budući da je štamparija zamišljena da bude nova vrsta skriptorijuma, proširivanje i modernizovanje tadašnjega sporog prepisivačkoga rada u pisarnicama.

U posljednje vrijeme postalo je izvjesno još i to da je Ivan Crnojević svoj dvor na Cetinju bio organizovao po ugledu na onovremene evropske feudalne dvorove. Među njegovim uglednim saradnicima pominju se vojvode Đurad i Vuk, zatim kefalije (glavari), dvorodržica (maior domus), logotet Božidar „Grk“ (pravoslavni Božidar Vuković) i šef dvorske kancelarije, dijak Nikola Popović Kosijer, koji je sastavljao Ivanove isprave. Na dvoru je djelovao i Nikola Štiljanović što je vodio resor diplomatske službe, a tu je bio i mitropolit Visarion.⁸

Prema tome, državna kancelarija Crnojevića bila je veoma razvijena pa je i ona kao takva predstavljala temelj na koji se oslonila njihova tipografija. Između te kancelarije i skriptorijuma na Skadarskom jezeru postojala je neposredna veza. Povezivali su ih brojni pisari: logoteti iz dvorske kancelarije učestvovali su u prepisivanju knjiga, i obratno, iskusni dijaci iz manastirskih skriptorijuma vršili su pisarske poslove u javnoj dvorskoj kancelariji. Taj put su prošli: jeromonah Makarije, mladi Božidar Vuković, Nikola Popović Kosijer, Pahomije od Rijeke Crnojevića i drugi. Svi su oni svoja dragocjena skriptorska iskustva i znanja ugradili u temelje crnogorskoga ćiriliskog štamparstva Đurđa Crnojevića, Božidara i Vićenca Vukovića i njihovih sljedbenika i nastavljača u Veneciji.

Osim toga, Cetinjski manastir s Bogorodičnom crkvom bio je završen krajem 1484. godine. U nj je već sljedeće godine s ostrva Vranjine bila preseljena rezidencija crnogorskog mitropolita. U njemu je od tada počeo s radom i skriptorijum Zetske mitropolije kao glavni centar prepisivačke djelatnosti za liturgijske poslove. Dakle, i po crkvenoj i po državnoj liniji postojali su vrlo povoljni uslovi da se u Crnoj Gori kao kulturno i civilizacijski razvijenoj zemlji i državi iz vremena potonjih Crnojevića – Ivana i Đurđa, snažno za-

⁸ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Tom I, Cetinje, 1989, str. 361.

pljusnutoj humanističko-renesansnim duhom i atmosferom iz prekomorskih talijanskih centara, s kojima su imali povremene kontakte, pojavi državna pečatnja. Njezin tadašnji nastanak rječit je dokaz u prilog tome da je Crna Gora već tada bila široko zakoračila iz feudalizma u novi vijek. U njoj su bili razvijeni tragovi zanatstva bez čega tipografija ne bi mogla funkcionisati. Sve što je iz tog djelokruga na Cetinje nedostajalo, nadoknađivano je iz Kotora i ostalih crnogorskih primorskih gradova ili pak Dubrovnika. Sve to govori da je Crna Gora bila plodno tlo koje je po svim osnovama moglo prihvatiti štamparski izum kao novo tehničko, kulturno i civilizacijsko otkriće.

II. LOKACIJA

Suština lokacije sastoji se u još uvijek neriješenoj osnovnoj zagonetki o tome će je osnovana Crnojevića štamparija: na Obodu ili na Cetinju. Iako je taj problem u historiografiji bio predmet pažnje mnogih naučnika, ostao je ipak neriješen do dana današnjega. Ovo zbog toga što postoje razlozi za i protiv obje lokacije. Oni u znatnoj mjeri polarizuju istraživače, opredjeljuju ih za prvu i drugu lokaciju zavisno od subjektivne procjene snage argumenata u njihov prilog.

Nesaglasje se pojavljuje čak i u istim radovima najboljih poznavalaca Crnojevića tipografije kakav je, recimo, profesor Evgenije Nemirovski. Tako, na primjer, prvo autoritativno izjavljuje kako u drugoj polovini XIX vijeka o tome da se štamparija nalazila na Obodu s dovoljno pouzdanosti govore Milorad Medaković, Nićifor Dučić i Vuk Stefanović Karadžić.⁹ A malo potom, protivurječno tome, zaključuje kako mu se čini da danas nema nikavih razloga dokazivati da se štamparija Crnojevića nalazila na Cetinju već negde na drugom mjestu, bilo na Obodu ili u Veneciji.¹⁰

Ima istoričara što u naše vrijeme drže da postoje argumenti koji idu u prilog gledištu da je jedino Ivan Crnojević mogao nabaviti štampariju iz Mletaka u periodu između 1476. i 1478. godine. Druga je stvar što ona zbog složenih političkih prilika, posebno gubljenja Žabljaka 1478. godine, nije mogla da bude instalirana na Obodu. Stoga će najbliže biti istini da je štamparsko postrojenje bilo montirano u Cetinjskom manastiru nakon njegovog podizanja 1485. godine, na što su, imajući u vidu samo tehničke razloge a ne i ove važne dodatne, ukazivali poznati naučnici s Jagićem na čelu. Zapravo, svodenjem podataka moglo bi se zaključiti da je štampariju najvjerovatnije nabavio Ivan Crnojević u razdoblju 1476–1478. godine, da je ona bila samo magacionirana na

⁹ Prof. dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, nav. djelo, str. 64.

¹⁰ Isto, str. 66.

Obodu, a da je počela s radom na Cetinju. Kada se uzme u obzir da je iz Venecije mogla biti nabavljena štamparska presa, a da su slova, matrice, ilustracije i drugo morali biti pripremljeni na licu mjesta i, uz to, da je prevashodno valjalo osposobiti osoblje za štamparski posao, onda je vrijeme od sedam godina (do početka 1493) bilo jedva dovoljno da se otpočne sa štampanjem knjiga.¹¹

Drugi istraživači pomišljaju da je Ivan Crnojević došao na ideju da osnuje štampariju za vrijeme prinudne emigracije u Italiji 1479–1481. godine.¹² Zato je neposredno poslije toga i uslijedilo školovanje Makarija i njegovih saradnika u Veneciji, bez neposrednoga Đurđevog učešća.¹³

Povod za ovakvo rano datiranje, magacioniranje ili čak osnivanje štamparije na Obodu, pružio je Petar I Petrović-Njegoš. On u *Kratkoj istoriji Crne Gore* izričito tvrdi da *Ivanbeg, budući (je) od velike turske vojske unekoliko odahnuo, staraše se ukrijepiti svoje granice i načini jednu malu krepost više rijeke, koja se zove Obod. Takođe pri istoj rijeci i dom za napečatavanje crkvnijeh knjiga sagrađi. I evo ovđe prijepis s prvoga lista od jednoga Osmoglasnika pri njegovom sinu Georgiju Crnojeviću u ovoj tipografiji napečatanoga*.¹⁴

Iz ovoga se jasno vidi kako Petar I ne tvrdi da je Ivan Crnojević na Obodu osnovao štampariju nego samo to da je za nju tu ogradio dom. To je bilo nakon njegova dvoipogodišnjega boravka u Mlecima, tek pošto je oslobodio veliki dio Crne Gore od Turaka, odnosno 1481. godine obnovio svoju državu, mada u manjem obimu, budući da je Donja Zeta sa Žabljakom i dalje ostala pod Turcima. Uz to, Petar I ukazuje još i na to da spomenuti *Osmoglasnik* potiče iz tipografije Đurđa Crnojevića. U prilog tome govori i sljedeći citat Petra I: *Videći ovi Georgije Crnojević veliku oskudicu knjigah crkvnijeh dobavi o svom trošku tipografiju i namjesti je pri Crnojevića Rijeki u kući koju mu pokojni otac bješe za to ogradio*.¹⁵

Dakle, prema Petru I Petroviću-Njegošu, Ivan Crnojević je na Obodu sagrađio dom za napečatavanje crkvnih knjiga poslije 1481. godine, a njegov sin Đurađ Crnojević o svom trošku nabavio i osnovao tipografiju smjestivši je u kući koju je za nju Ivan bio ogradio. A to dalje znači da je Đurađ Crnojević na Obodu instalirao štampariju tek nakon očeve smrti, tj. pošto je došao na vlast 1490. godine.¹⁶

¹¹ Dragoje Živković, nav. djelo, str. 383.

¹² Lazar Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX vijeka*, Beograd, 1959, str. 4.

¹³ Dr Radoslav Rotković, „Crnojevići: ljudi, knjige, zagonetke“, *Doclea*, br. 2, Podgorica, 1994.

¹⁴ Petar I Petrović, *Freske na kamenu*, Biblioteka „Luča“ 13, Grafički zavod, Titograd, 1965, str. 469.

¹⁵ Isto, str. 462–472.

¹⁶ Dr Vojislav Nikčević, „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“, *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje, 1986, str. 219.

No, za razliku od Petra I, svojevremeno je napisano da su Turci, sudeći po albanskom izdanju jednoga turskoga deftera, godine 1484. već bili zauzeli djelove Gornje Zete sve do Šin Đona, što znači da poslije te godine na Obodu više nije bilo nikakvih političkih uslova za vršenje priprema ili eventualno osnivanje Crnojevića štamparije. Uostalom, Ivan Crnojević je još 1482. godine, zbog opasnosti od Turaka koji su sve više nadirali, već bio prenio svoj dvor u novosagrađeni dvorac na Cetinju. To sve govori u prilog tezi koju je formulisao Petar I u *Grlici* za godinu 1835. (61) o tome da je Ivan Crnojević na Obodu sagradio *dom za napečatavanje crkvenijeh knjiga*, pa se to može za sada jedino teorijski uzeti kao mogućnost na bazi proučavanja kulturnih i društveno-političkih prilika koje su predhodile dovršenju Cetinjskog manastira, odnosno Crkve Sv. Bogorodice 1484. godine.

Međutim, kad se zna da je presvijetli gospodar Đurađ Crnojević na Rijeci čak osmog maja 1494. godine napisao ispravu kojom svojeručno ovlašćuje Antuna Paskui i Đorđa Dapkovića da ga zastupaju u Veneciji u dugogodišnjem sporu oko dijela broda koji je njegov otac prodao Jakovu Milatoviću iz Budve,¹⁷ može se pretpostaviti da su na Obodu ipak postojali kakvi-takvi društveno-politički uslovi za rad štamparije čak sve do njezina nestanka 1496. godine. Ovaj zaključak opet potkrepljuje Petar I kad u *Kratkoj istoriji Crne Gore* podvlači da su Turci Rijeku Crnojevića zauzeli tek pošto je *Crna Gora ostala bez načalstva*,¹⁸ što će reći nakon što je Đurađ Crnojević 1496. godine napuštio i otišao u Veneciju.

Najvažniji dokaz protiv lokacije Crnojevića štamparije na Obodu, a u prilog Cetinja nalazi se u *Psaltiru s posjedovanjem*. Jedino su na njemu fiksirani mjesto i godina izdanja. To je učinio Makarije izričnim kazivanjem da je svoje izvanredno tipografsko djelo rukodjelisao na Cetinju, pri čemu jedni naučnici računaju da je njegov *Psaltir* završen 22. septembra 1494, a drugi, 22. septembra 1495. godine, jer se u njemu ne slažu navedene godine *od stvaranja svijeta* i *od rođenja Hristova*. Budući da je u slučaju svih ostalih knjiga koje potiču iz Crnojevića štamparije i prve rumunske štamparije u Trgovištu, što je takođe osnovao Makarije od godine 1507. do 1512, prećutano mjesto njihova izdanja, jasnim lociranjem i nepreciznim datiranjem štamparije *Psaltira s posjedovanjem* ipak je nedvosmisleno odstranjena dilema u nauci o tome da li je ili nije na Cetinju radila Crnojevića štamparija. Štaviše, na najvjerodostojniji način opovrgnuta je i posve neosnovana postavka onih autora koji su poricali njezino postojanje u Crnoj Gori i Makarija *ot Črnije Gori* predstavljali *Bugarinom* što je navodno osnovao prvu *bugar-*

¹⁷ *Sazdanje Cetinja*. Izvori i legende. Priredio: dr Radoslav Rotković, Biblioteka Montenegri-na 1, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, str. 1984, 105.

¹⁸ Petar I Petrović, nav. djelo, str. 465.

sku ćirilsku štampariju u *Skopskoj Crnoj Gori*! No, to opet ne znači da su definitivno riješena sporna pitanja o vremenu i mjestu priprema i početaka rada Crnojevića štamparije. O tim pitanjima se ipak još mora raspravljati čak i u svjetlosti raspoloživih činjenica iz literature, a da se i ne zbori o njihovome kritičkom razmatranju i preispitivanju ukoliko eventualno dođe do otkrića novijih podataka o radu iste štamparije na Cetinju, ili pak Obodu, prije 1493/94. godine, smatra Vojislav Nikčević.¹⁹

I da zaključim. U prilog lokacije Crnojevića štamparije na Obodu najviše ide činjenica što su se na Rijeci Crnojevića pisale službene isprave čak i 1494. godine, što će reći da je Turci nijesu bili zauzeli sve do 1496. godine. Međutim, protiv te lokacije, a u prilog Cetinja kao mjesta njenog osnivanja i rada osim naznake na *Psaltiru s posljedomanjem* govori i preseljenje na nj dvora 1482. i Zetske mitropolije 1485. godine. Zapravo, nemoguće je povjerovati da je Ivan Crnojević sedište države i crkve preselio na Cetinje, a da je poslije 1481. godine ogradio kuću na Obodu za smještaj tipografije te da je Đurađ Crnojević nakon 1490. godine jedino instalirao štampariju. Zato će biti najprije da je Ivan Crnojević u Veneciju poslao Makarija i njegove saradnike da kod Paltašića uče tipografski zanat, a da je Đurađ Crnojević u Cetinjskom manastiru osnovao štampariju tek pošto je preuzeo upravu nad Crnom Gorom. Ni arheološka iskapanja nijesu potvrdila nikakve tragove knjigopečatnje na Obodu.

¹⁹ Dr Vojislav Nikčević, „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“, str. 217. Pošto je ova studija bila napisana, izašla je iz štampe vrlo interesantna knjiga *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića* Boška Mijanovića, Matica crnogorska, Cetinje, 1994. Na njezinoj 11. stranici se doslovno tvrdi: *Iza analize stranice sloga u izdanjima Crnojevića štamparije, da se zaključiti da je Đurđe Crnojević sarađivao s Makarijem u određivanju oblika svake knjige, da je neposredno bio angažovan u njihovom određivanju. Uzimajući skladne dimenzije za stranice sloga, Đurđe Crnojević je, zajedno sa Makarijem, vodio računa o nekim zakonitostima figura euklidske geometrije.* A na 13. stranici iste knjige matematičar B. Mijanović Đurđa Crnojevića predstavlja kao ličnost *izuzetne moći zapažanja, oštroumnosti i ne malog književnog dara, koji je imao solidno obrazovanje iz astronomije, aritmetike, geometrije, kao i grčkog i latinskog jezika. Postoji mogućnost da je mogao dobiti neka saznanja iz gramatikalno-rektorske škole u Kotoru. Ali neposredno i direktnije se Đurđe Crnojević nalazio u duhovnoj atmosferi koja je mogla da bude na dvoru i Mitropoliji. Njihov intelektualni razvoj svakako je usmjeravan od učitelja koji su bili kao „premudri“ logotet Božidar Grk. S obzirom na njegovo široko renesansno obrazovanje, mogla bi se prihvatiti kao ispravna pretpostavka da je Đorđe bio slušalac nekog talijanskog univerziteta, možda u Padovi. Bez obzira na razne nedoumice, zaključak izveden iz razmatranje ovih činjenica je da je Đurđe Crnojević živio sa novim vremenom koje je nastalo u Evropi – završava Boško Mijanović.*

III. ETNIČKO ATRIBUIRANJE

U pristupu proučavanja Crnojevića štamparije vremenom su se ustalila dva vida njezinoga etničkog atribuiranja: crnogorski²⁰ i srpski.²¹ Prvim imenom je mahom nazivaju autori iz Crne Gore, a drugim srpski i ostali proučavaoci. Za takvo njezino atribuiranje ne navode nikakve konkretne razloge već proizvoljno polaze od toga da su Dukljani / Zečani / Crnogorci etnička grupa srpskog naroda koja govori i piše srpskim jezikom, a izdanja Crnojevića pečatnje odštampana su srpskoslovenskim jezikom, odnosno na staroslovenskom jeziku srpske redakcije.²² Međutim, u potonje vrijeme sve je više domaćih i stranih istraživača koji je tretiraju prvom crnogorskom štamparijom, a jezik njezinih izdanja identifikuju kao zetsku redakciju.

Ne postoje nikakvi historijski dokazi na temelju kojih se Crnojevića štamparija može imenovati kao srpska, a jezik njezinih izdanja okvalifikovati kao srpskoslovenski ili pak kao srpska redakcija staroslovenskoga jezika. U vrijeme njezina postojanja Srbi su bespomoćno čamili u turskom ropstvu, bili nesamosvojan narod, bez ikavih društveno-političkih uslova za bilo kakvo kulturno stvaralaštvo. U takvome položaju ostaće još zadugo, čak pola milenijuma. Posigurno nema nikakvih argumenata za srpsko etničko atribuiranje Crnojevića pečatnje ne samo u njezinim izdanjima nego i u cjelokupnome povijesnom nasljeđu srednjega vijeka. Čak ni u knjizi o srpskome imenu „po zapadnim krajevima našega naroda“ ne postoji ni jedan vjerodostojni pomen kojim bi se bilo koji naš sadržaj toga nasljeđa kvalifikovao

²⁰ Savić Marković Štedimlja, *Crnogorske štamparije u 15 vijeku*, Zagreb, 1938; Risto J. Dragičević, „Crnogorske štamparije (1493 do 1918)“, *Istorijski zapisi*, knj. 12, sv. 1–2, Cetinje, 1956, 1141.

²¹ Ljubomir Stanojević, „Stare srpske štamparije“, *Srpski književni glasnik*, knj. 7, br. 3, 189–196, br. 4, 282–289, br. 5, 366–372, br. 6, 444–458, Beograd, 1902; Lazar Plavšić, *Srpske štamparije od kraja XV do polovine XIX vijeka*, Beograd, 1959.

²² Jasmina Grković-Mejdžor, „Psaltir Crnojevića štamparije u svetlu resavske reforme“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Novi Sad, 1990, 83–88; Aleksandar Mladenović, „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Zbornik Matice Srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII / 1, Novi Sad, 1991, 71–75; Aleksandar Mladenović, „O refleksu poluglasnika u ‘Psaltiru s posljedomanjem’ štampanom 1495. godine“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV, Novi Sad, 1991, 93–97. Vidi i: Aleksandar Mladenović, „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Crnojevića štamparije i staro štamparstvo*, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. godine, Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Cetinje, Odbor za obilježavanje 500 godina prve štampane ćirilčke knjige na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica, 1994, 7–21, i Jasna Grković-Mejdžor, „Fonetske crte Oktoiha prvoglasnika iz štamparije Crnojevića“, isto, 13–22.

kao srpski.²³ Srpska nauka jednostavno polaže istorijsko pravo na Dukljane / Zečane / Crnogorce iz imperijalnih razloga, zapravo zbog toga što je Raška krajem XII stoljeća u krvavome šestogodišnjemu ratu (1183–1189) vojnički osvojila i poharala Zetu zadržavajući je u statusu pokorene zemlje oko sto i sedamdeset godina.

Naprotiv, različito od neistorijskoga tretiranja Dukljana / Zečana / Crnogoraca kao pripadnika srpskog etnosa i naciona, ugledni etnolog Špiro Kulišić²⁴, poznati istoričar Dragoje Živković²⁵ i drugi naučnici su već argumentovano pokazali i dokazali da su se doseljeni Sloveni u simbiozi sa zatočenim starošediocima od sredine IX vijeka počeli formirati kao formalno (de jure) vazalni vizantijski, a od sredine XI stoljeća kao samobitan dukljanski narod, te od kraja XII vijeka opet kao nominalno (državno-pravno) nesamosvojni zetski narod (do 1360), a od tridesetih godina XV stoljeća ponovo kao samorodan crnogorski narod i od kraja toga stoljeća kao crnogorska nacija u procesu postupnog samoformiranja. Analogno takvome etničkom i nacionalnome razvoju Dukljana / Zečana / Crnogoraca kao naroda i nacije i posve saobrazno s njim, od sredine IX stoljeća postepeno se oblikovao i crnogorski jezik pod različitim etničkim atribucijama i nominacijama, ponajviše pod opštijem slovenskim imenom zato što se, svakako, etnogeneza / istoriogeneza, etnopovijest toga naroda i nacije veoma sporo vršila u procesu slovenske asimilacije i sinteze balkanskih starošedilaca Ilira, Romana, romanizovanih Ilira i pripadnika drugih etnikuma. A crnogorsko *srpstvo* je iz poznijeg vremena i neetnička kategorija.

Ako se, prema definiciji čuvenog *Oxford dictionary*, pojedini periodi istorije mogu odrediti kao „prepoznatljivi djelovi“, jamačno možemo reći da se baš doba Crnojevića jasno razaznaje od ostalih povijesnih procesa, perioda i djelova čitave prošlosti Crne Gore. U doba Crnojevića (što znači i u vrijeme postojanja njihove štamparije) naša je zemlja dobila svoj današnji naziv *Crna Gora*, a od toga doba namjesto ranijih *Dukljani – Zečani*, s imenom *Crnogorci* počinje naša nacionalna svijest. Kao prevaziđeni, arhaični naziv *Duklja* se povlači od kraja XII, a ime *Zeta* od sredine XV stoljeća.

²³ *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našeg naroda*. Napisao prof. Vas. Đerić. Drugo vrlo povećano izdanje. U Beogradu, 1914.

²⁴ Špiro Kulišić, *O etnogenezi Crnogoraca*, NIO Pobjeda, Titograd, 1980. i *O etnogenezi Crnogoraca* Špira Kulišića s „Predgovorom“ doktora Vojislava Nikčevića, Biblioteka: Dokumenti i komentari, Liberalni savez Crne Gore, Sekretarijat za informacije, Cetinje, 1994.

²⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom I (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka) i Tom II (Razdoblje crnogorskog principata i vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Cetinje, 1989. i 1992.

CITIRANA I KORIŠĆENA LITERATURA

- Dragičević, Risto J. (1956). „Crnogorske štamparije (1493 do 1918)“, *Istorijski zapisi*, knj. 12, sv.12, Cetinje, 1–20, 40–41 (i nap. br. 139).
- Đerić, prof. Vaso (1914). *O srpskom imenu po zapadnijem krajevima našeg naroda*, drugo, vrlo povećano izdanje, Beograd.
- Grković-Mejdžor, Jasmina (1994). „Fonetske crte Oktoiha prvoglasnika iz štamparije Crnojevića“, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. Godine. Cetinje: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Odbor za obilježavanje 500 godine prve štampane ćirilske knjige na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica.
- Grković-Mejdžor, Jasmina (1990). „Psaltir Crnojevića štamparije u svetlu resavske reforme“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIII, Novi Sad.
- Klaić, Vjekoslav (1901). *Krčki knezovi Frankopani*. Zagreb.
- Kulišić, Špiro (1980). *O etnogenezi Crnogororaca*. Titograd: NIO Pobjeda.
- Kulundžić, Zvonimir (1960). *Kosinj, kolijevka štamparskog slavenskog jуга*. Zagreb.
- Marković, Tomaš (1969). „Štamparija na Obodu i na Cetinju“ u knjizi *Istorija prosvjete u Crnoj Gori*, knjiga prva, Beograd.
- Mijanović, Boško (1994). *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića*. Cetinje: Matrica crnogorska.
- Mijović, Pavle (1984). „Sazdanje Cetinja“, *Bilten Leksikografskog zavoda Crne Gore*, br. 2, Titograd.
- Mijović, Pavle (1987). „Naša i venecijanska štampana knjiga“. *Pradavne i davne kulture Crne Gore*, Biblioteka Montenegrina 4. Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.
- Milošević, Miloš (1993). *Andrija Paltašić Kotoranin*. Kotor.
- Mladenović, Aleksandar (1991). „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“, *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV / 1, Novi Sad.
- Mladenović, Aleksandar (1991). „O refleksu poluglasnika u ‘Psaltiru s poslijedovanjem’ štampanom 1495. godine“. *Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku*, XXXIV / 2, Novi Sad.
- Mladenović, Aleksandar (1994). „Neke osobine jezika naših prvih štampanih knjiga“. *Crnojevića štamparije i strano štamparstvo*, Radovi sa naučnog skupa Cetinje, 11. i 12. maja 1989. Godine. Cetinje: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević“, Odbor za obilježavanje 500 godine prve štampane ćirilske knjige

- na slovenskom jugu. Naučni skupovi. Knjiga 26. Odjeljenje umjetnosti. Knjiga 9, Podgorica.
- Nemirovski, prof. dr Evgenij Ljvović (1989). „Izdanja Đurđa Crnojevića“. *Crnogorska bibliografija*, Tom I – knj. 1, Cetinje.
 - Nemirovski, prof. dr Evgenije Ljivović (1996). *Počeci štamparstva u Crnoj Gori (1492–1496)*. Cetinje: CNB „Đurđe Crnojević“.
 - Nikčević, dr Vojislav (1986). „Reprint izdanje Crnojevića Psaltira“. *Bibliografski vjesnik*, br. 3, Cetinje.
 - Nikčević, dr Vojislav (1994). „Status i problemi crnogorskog jezika“. *Doclea*, br. 2, Podgorica.
 - Nikčević, dr Vojislav (1994). *O etnogenezi Crnogoraca Špira Kulišića s Predgovorom*, Biblioteka: Dokumenti i komentari. Cetinje: Liberalni savez Crne Gore, Sekretarijat za informacije.
 - Nikčević, Vojislav (1994). „Bokokotorski srednjovjekovni skriptorijumi i njihovi uticaji“. *Arhivski zapisi (500 godina Crnojevića štamparije)*, br. 2, Cetinje, 105–122.
 - Petrović, Petar I Njegoš (1835). „Istorija Crne Gore“. *Grlica* za godinu 1835, Cetinje.
 - Petrović, Petar I (1965). *Freske na kamenu*, 13, Biblioteka „Luča“. Titograd: Grafički zavod.
 - Plavšić, Lazar (1959). *Srpske štamparije od kraja XV do sredine XIX vijeka*. Beograd.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1938). „O štampariji Crnojevića“. *Glasnik srpskog naučnog društva*, XIX, Beograd.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1950). „Slova s Oboda“. *Istorijski zapisi*, knj. 5, Cetinje.
 - Radojičić, Đorđe Sp. (1961). „Trebnik (molitvenik) iz štamparije Crnojevića“. *Bibliotekar*, XIII, Beograd.
 - Rotković, dr Radoslav (1994). „Crnojevići: ljudi, knjige, zagonetke“. *Doclea*, br. 2, Podgorica.
 - *Sazdanje Cetinja*. Izvori i legend (1984). Priredio: dr Radoslav Rotković, Biblioteka Montenegrina 1, Titograd: Leksikografski zavod Crne Gore.
 - Stojanović, Ljubomir (1902). „Stare srhske štamparije“. *Srpski književni glasnik*, knj. 7, br. 3, br. 4, br. 5, br. 6, Beograd.
 - Štedimlija, Savić Marković (1939). *Crnogorske štamparije u XV vijeku*. Zagreb.
 - Vujošević, Rajka (1983). „Skriptoriji Skadarskog jezera“. *Skadarsko jezero*, Radovi sa simpozijuma, Titograd, 30. i 31. X i 1. XI 1983. Naučni skupovi. Knjiga 9. Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.

- Živković, Dragoje (1989). *Istorija crnogorskog naroda* (Od starijeg kamenog doba do kraja srednjeg vijeka), Tom I, Cetinje.
- Živković, Dragoje (1992). *Istorija crnogorskog naroda* (Razdoblje crnogorskog principata / vladikata od početka XVI do sredine XIX vijeka), Tom II. Cetinje: Montex, Cetinje.

THE ORIGINS OF THE CRNOJEVIĆ PRINTING HOUSE (ITS ROOTS, LOCATION AND ETHNIC ATTRIBUTES)

At the beginning of his paper, the author stresses that the roots of the Crnojević printing house are of two kinds; on one hand the influence was foreign, Venetian, while on the other hand it was domestic, Montenegrin. The establishment of the said printing house cannot be imagined without considering the close relations between the Crnojević family and the city of Venice, as well as with the Republic of Venice, the most important centre of printing in Europe at the time. Regarding the historiographic literature on the Crnojević printing house, besides its double location (at Obod and Cetinje), the author furthermore stresses its ethnic attributes. Montenegrin authors mostly call it a Montenegrin printing house, whereas Serbian and some other researchers call it a Serbian typography. Yet, there is no conclusive evidence for the latter claim, neither in the printing house's editions nor in the entire Medieval historical heritage, to declare the Crnojević printing house to be Serbian, or the language of its publications to be either Serbo Slavic or the Serbian version of the old Slavic language. Serb scholars claim historical rights to this printing house for imperial reasons only, as they have always arbitrarily treated Dukljans/ Zetans/ Montenegrins to be an ethnic group within the Serbian people, and their language to be a dialect of the Serbian language. Contrarywise, in the Montenegrin writings of the second half of the 15. century there is reliable evidence showing that Montenegrins have been a separate people, with the separate Montenegrin language. The Zetan editing of their old Slavic language has also been proved.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Mate KAPOVIĆ & Adnan ČIRGIĆ Akcentuacija imeničkih o-osnova muškoga roda u Podgorici	3
Martin HENZELMANN Die semiotische landschaft im nationalpark Lovćen (Montenegro)	43
Ljudmila VASILJEVA Rod i jezik: rodno osjetljiva uporaba jezika	75
Robert BOŃKOWSKI Prirodno računanje dana kod Crnogoraca i Poljaka	93
Олена КУЛЬБАБСЬКА & Галина ТЕСЛІЦЬКА Семантика та синтагматика простих речень з напівпредикативними ад'єктивними компонентами в українській мові.....	101
Jelena BOŽOVIĆ & Marija RUNIĆ Jezička politika u obrazovnom sistemu Brčko Distrikta: primjer uspješne ili neuspješne priče?	119
Maja GLUŠAC & Marija KOZARIĆ Pragmatički čimbenici pri imenovanju u hrvatskom političkom i medijskom diskursu.....	137
Маргарита ГОЛТВЕНИЦЬКА Сполучники в складнопідрядних реченнях із відношенням відповідності як об'єкт вивчення.....	159
Ольга ЧЕРЕМСЬКА & Вікторія СУХЕНКО Мовні засоби перекладу поетичного тексту в доробку представників Харківської школи романтиків	177

Helena DRAGIĆ An overview of the historical development of onomastics in Croatia.....	197
Катерина ГЛУХОВЦЕВА & Ирина ГЛУХОВЦЕВА Відображення психологічних особливостей мовлення у фраземах художнього дискурсу	223
Daniel SŁAPEK Non avere fretta nel tradurre. Analisi linguistica delle traduzioni italiane di „Śpieszmy się“ di Jan Twardowski	237
Марина АНТОНОВА Перелічення як засіб співвіднесення доменів економічної системи із реаліями у сфері бізнесу	255
František ŠÍSTEK „Lažni Mesije“ u Alkumu: ovozemaljski i zagrobni život Šabtaja Cvi u Ulcinju (1673–2022)	267
Sofija KALEZIĆ Putopisi i reportaže Slobodana Vukovića	295
Saša MRDULJAŠ Izvorišta crnogorskog, srpskog i hrvatskog identiteta na tlu današnje Crne Gore	309
Boban BATRIĆEVIĆ Što je antisemitizam? Istorijat pojma i istorijski pregled.....	333
Radovan DAMJANOVIĆ Izvanjci u školstvu Crne Gore.....	353
Sanja IVANOVIĆ-GRGURIĆ & Milica LUKIĆ Katalozi hrvatskih knjižara kao izvor za povijest čitanja	379
Anatolij DEMEŠČUK Percepcija ruske invazije na Ukrajinu u Crnoj Gori: politika, mediji, društvo.....	407

Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ Poučavanje čitanja i pisanja u 21. stoljeću.....	431
Vehbi MIFTARI Humanist Literature as a Messenger of the Collective Memory and a Tool for Creating the Sense of Togetherness	457
Zlata ŠUNDALIĆ Hrvatska barokna religiozna poema i životinja	469
Nikica MIHALJEVIĆ & Daniela NARANČA Ženski likovi u ranim D'Annunzijevim zbirkama pripovijedaka.....	493
Suada A. DŽOGOVIĆ & Zijad ŠABOTIĆ Cultural Diplomacy and Soft Power in the International Business Environment: Retrospective Analysis of Economies in Development.....	517
Krunoslava DUKA & Emina BERBIĆ-KOLAR Aktivno sjećanje odraslih kao čimbenik prijenosa tradicijske igre na slavonsko dijete	539
Dina CVEK-ZUBAJ Influenseri – moćnici?.....	567
GRADA	
Srđa MARTINOVIĆ Proklamacija vrhovnog komandanta crnogorske vojske 1915. godine u stihovima.....	581
PORTRETI	
Aleksandar RADOMAN Crnogorska usmena književnost u proučavanjima Miroslava Pantića.....	587

PRIKAZI

Agata KAWECKA

Montenegristyka w kontekście współczesnych badań
slawistycznych – materiały z międzynarodowego forum w Cetynii 601

Novica VUJOVIĆ

Dragocjena metodička knjiga Jakova Sabljica 607

Amela LUKAČ ZORANIĆ

U potrazi za Mašom 611

Martin HENZELMANN

Eine Dissertation über muslimische
Minderheiten in Bulgarien und Georgien 613

Благојка ЗДРАВКОВСКА-АДАМОВА

Приказ на универзитетскиот учебник *Академско пишување и
методологија на научноистражувачката работа* од авторката
проф. д-р Суада А. Џоговик 619

ARHIVA

Milorad NIKČEVIĆ

Temeljna ishodišta Crnojevića štamparije
(iskon, lokacija i etničko atribuiranje) 625

TABLE OF CONTENTS

Adnan ČIRGIĆ & Mate KAPOVIĆ The Accentuation of Nominal <i>o</i> -stem of Masculine Gender in Podgorica	3
Martin HENZELMANN Die semiotische landschaft im nationalpark Lovćen (Montenegro)	43
Ljudmila VASILJEVA Femininity and Masculinity in Language (Based on Slavic and Non-slavic Languages)	75
Robert BOŃKOWSKI Natural Measuring of the Day at Montenegrins and Poles	93
Kulbabska O. & Teslitska H. Semantics and Syntagmatic Relations of Simple Sentences With Semipredicative Adjectival Components in Ukrainian.....	101
Jelena BOŽOVIĆ & Marija RUNIĆ Language Policy in Brčko District Educational System: A Story About Success or Failure?	119
Maja GLUŠAC & Marija KOZARI Pragmatic Factors in Naming in Croatian Political and Media Discourse	137
Margaryta GOLTVENYTSKA Conjunctives in Complex Sentences With Conformity as an Object of Study	159
Ольга ЧЕРЕМСЬКА & Вікторія СУХЕНКО Linguistic Means of Translation of a Poetik Text by the Representatives of Kharkiv School of Romantics	177

Helena DRAGIĆ An overview of the historical development of onomastics in Croatia.....	197
Катерина ГЛУХОБЦЕВА & Ирина ГЛУХОБЦЕВА Psychological Features of Speech in Phrases of Artistic Discourse (On the Material of Ukrainian Art Prose, Drama)	223
Daniel SŁAPEK Don't Rush Into Translating. Linguistic Analysis of Translations Songs of „Śpieszmy się“ by Jan Twardowski.....	237
Maryna ANTONOVA Enumeration as a Means to Correlate Economic System Domains With Business Realia	255
František ŠÍSTEK „The False Messiah“ in Alkum: The Earthly Life & Afterlife of Sabbatai Zevi in Ulcinj (1673–2022).....	267
Sofija KALEZIĆ Travelogues and Reportages by Slobodan Vuković.....	295
Saša MRDULJAŠ Sources of Montenegrin, Serbian and Croatian Identity on the Soil of Today's Montenegro.....	309
Boban BATRIĆEVIĆ What is Anti-Semitism? History and Historical Overview of the Concept.....	333
Radovan DAMJANOVIĆ Foreigners in the School System of Montenegro (19th and early 20th century)	353
Sanja IVANOVIĆ-GRGURIĆ & Milica LUKIĆ Catalogs of Croatian Bookstore as Source for the History of Reading	379

Anatolij DEMEŠČUK Perception of the Russian Invasion of Ukraine in Montenegro: Politics, Media, Society.....	407
Anela NIKČEVIĆ-MILKOVIĆ Teaching Reading and Writing in the 21 st Century	431
Vehbi MIFTARI Humanist Literature as a Messenger of the Collective Memory and a Tool for Creating the Sense of Togetherness	457
Zlata ŠUNDALIĆ Croatian Baroque Religious Poem and Fauna	469
Nikica MIHALJEVIĆ & Daniela NARANČA Female Characters in the Early D'Annunzio's Short Stories Collections	493
Suada A. DŽOGOVIĆ & Zijad ŠABOTIĆ Cultural Diplomacy and Soft Power in the International Business Environment: Retrospective Analysis of Economies in Development.....	517
Krunoslava DUKA & Emina BERBIĆ-KOLAR Active Memory of Adults as a Factor in the Transmission of Traditional Game to the Slavonian Child.....	539
Dina CVEK-ZUBAJ Influencers – Potentates?.....	567
MATERIAL	
Srđan MARTINOVIĆ Proclamation of the Supreme Commander of the Montenegrin Armed Forces in 1915 in Verse	581

PORTRAITS

Aleksandar RADOMAN Montenegrin Oral Literature in Miroslav Pantić's Studies	587

REVIEWS

Agata KAWECKA Montenegrin in the Context of Contemporary Research Slavic Studies – Materials From the International Forum in Cetinija.....	601

Novica VUJOVIĆ Precious Methodological Book by Jakov Sabljic	607

Amela LUKAČ ZORANIĆ Looking for Masha.....	611

Martin HENZELMANN A dissertation on Muslim Minorities in Bulgaria and Georgia.....	613

Blagojka ZDRAVKOVSKA-ADAMOVA Story of the University Textbook Academic Writing and Methodology of Research Work by prof. Dr. Suada A. Dzogović.....	619

ARCHIVE

Milorad NIKCEVIC Basic Origins of Crnojević Printing House	625

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
100

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetiње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.
ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)